શ્રીસુબોધિનીજી

દશમસ્કંધ

રાજસ પ્રમેય પ્રકરણ

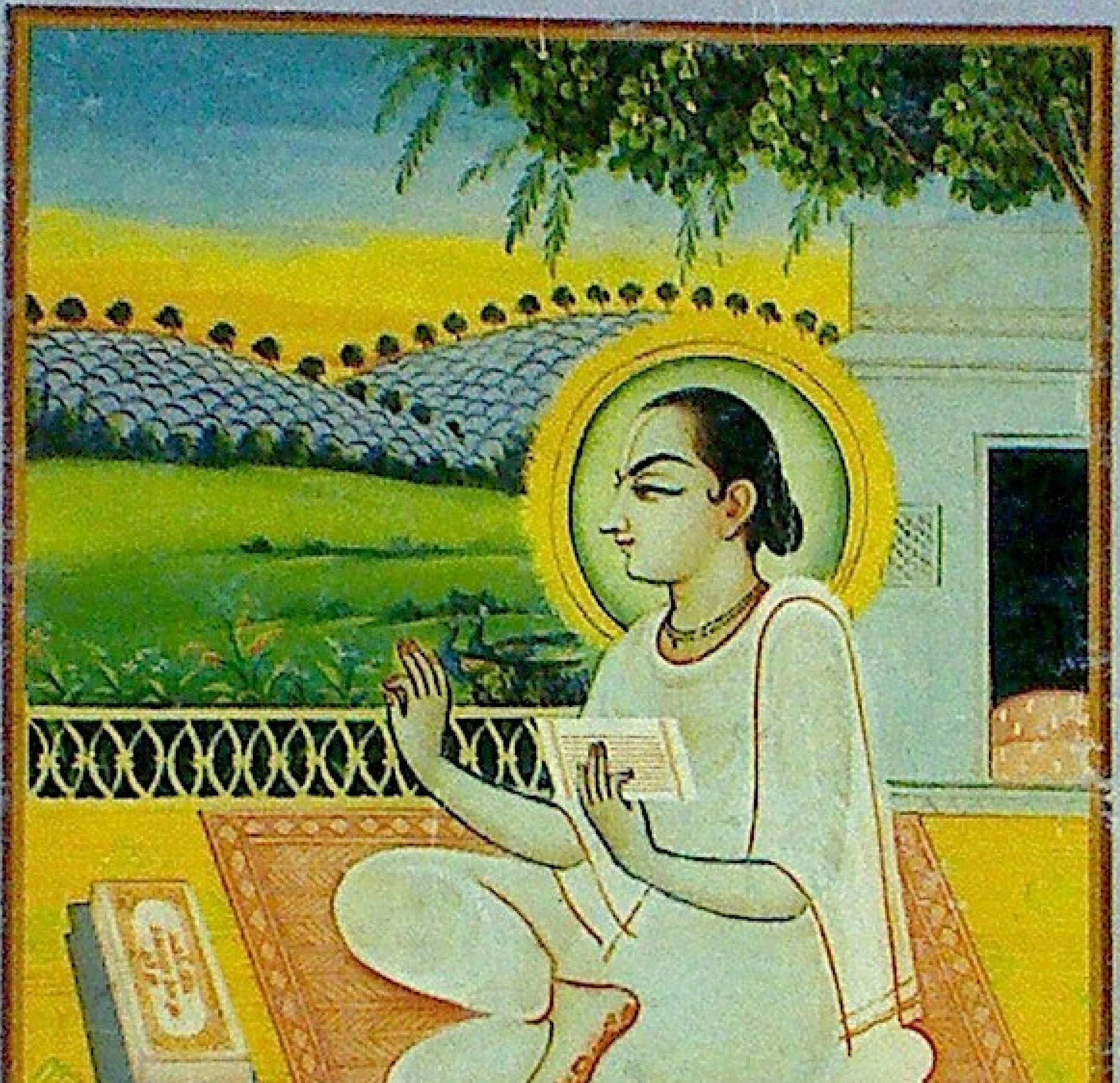

★ અનુવાદક ★

ગો.વા. શ્રીનાનુભાઈ નારણદાસ ગાંધી વકીલ, ધંધુકા-ગુજરાત.
શાસ્ત્રી કલ્યાણજી કાનજી ગોંડલ (કાઠિયાવાડ)

શ્રીસુબોધિનીજી
દશમસ્કંધ
રાજસ પ્રમેય પ્રકરણ

★ અનુવાદક ★

ગો.વા. શ્રીનાનુભાઈ નારણદાસ ગાંધી વકીલ, ધંધુકા-ગુજરાત.
શાસ્ત્રી કલ્યાણજી કાનજી ગોંડલ (કાઠિયાવાડ)

ન્યોછાવર : ૩૦૦
પ્રત : ૫૦

❖ પ્રકાશક ❖

શ્રીસુબોધિનીજી પ્રચાર અને પ્રસાર સમિતિ
અને
શ્રીવલ્લભાચાર્ય ટ્રસ્ટ
કંસારા બજાર, માંડવી, જી-કચ્છ, ગુજરાત ૩૭૦૪૬૫
ટે.નં. (H.O.):-૦૨૮૩૪-૨૩૧૪૬૩,૨૨૪૩૦૬.
E-mail: gosharad@sancharnet.in
http://www.pushtimarg.net /

વિ. સં. ૨૦૬૦
ઈ. સ. ૨૦૦૫
વલ્લભાબ્દ: ૫૨૮

श्रीकृष्णाय नमः ॥

परिशिष्ट

॥ श्रीहरिघनचरणप्रणीता भ्रमरगीतप्रथमाध्यायदीपिका ॥

૧૦-૪૩-૧ वृष्णीनामित्यत्र. समानशीलव्यसनवानिति યાદવોની જેમ અવતારકાર્યસંબંધી ન હોવાથી તે નિગૂઢ કાર્યોપયોગિ ભક્ત છે માટે. स्वतोपि छायया च. गोपीनां विनुदन् शुचः એ આગળ વાક્ય આવશે તેનો વિચાર કરતાં स्वतोपि કહ્યું. छायया એટલે ભગવાનના વાક્યની છાયા ઉદ્ધવમાં છે. એમ સમજવું.

૧૦-૪૩-૩ गच्छोद्धव इत्यत्र. ચાર શ્લોકનો સંગ્રહ એક કારિકા प्रमाणं च ઇત્યાદિથી કરે છે. હે ઉદ્ધવ! તમે જાઓ. એ ભગવદ્વાક્ય પ્રમાણરૂપ છે. કેમકે ઉદ્ધવને ગોકુલ જવાની પ્રવૃત્તિ એ વાક્યે કરાવી છે. ता मन्मनस्का ઇત્યાદિથી ભગવાને પ્રમેય-(સ્વામિનીનું સ્વરૂપ) બતાવ્યું છે. આ સ્વામિનીઓનું અત્યારે આવું સ્વરૂપ છે એમાં યુક્તિ मयि ताः એ શ્લોકમાં કહેલી મૂર્ચ્છા દૈન્યાદિ નિરૂપણદ્વારા चकार છે તેથી. उपपत्तिमां પણ સ્વામિનીઓના સ્વરૂપનું નિરૂપણ છે. ઉદ્ધવને મોકલવામાં धारयन्ति એ શ્લોકમાં કહેલ જેમ તેમ તેના પ્રાણ ટક્યા છે તેથી તેની સ્થિતિનો અભાવ થાય એ बाधक છે. એ પ્રમાણ, પ્રમેય, ઉપપત્તિ અને બાધક તે ઉદ્ધવને મોકલતી વખતે ઉદ્ધવને ગોપીના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થવા માટે કહેવા જોઈએ. એમ ન કરે તો ગોપીના સ્વરૂપને નહિ જાણનારને મોકલવાથી ત્યાંનું કામ સિદ્ધ ન થાય. એટલું જ નહિ પણ તેનું સ્વરૂપ ન જાણવાથી કાંઈ બીજું કહેવાય તો વૈમનસ્ય વધે. એ ભાવ છે. તે ज्ञातीन् वो द्रष्टुमेष्यामः ઇત્યાદિવડે કહ્યું છે. आधिमत्यः ભગવાનનો વિયોગ સ્વરૂપાત્મક હોવાથી વ્યાપક છે તેમ ગોપીઓના મનની ચિંતા પણ વ્યાપક છે. ત્યાં શંકા કરે છે કે નંદાદિમાં ઉદ્ધવદ્વારા ભગવાને પ્રીતિ પહોંચાડી, ગોપીઓમાં સંદેશ પહોંચાડ્યો તેમાં આત્મપણાથી स्व નિરૂપણ ક્યાંથી લાવ્યા? ત્યાં કહે છે.

૧૦-૪૩-૪ ता मन्मनस्का ત્યાં अस्मत्कथन છે તે અસ્મચ્છબ્દવાચ્ય આત્મા છે. તે કહેવાથી ભગવાને સ્વામિનીઓને પોતાના આત્મારૂપ કર્યાં છે. તેથી પ્રમેયબળથી સ્વામિનીસ્વરૂપ જ વિશેષ છે. તે જ यथा मद्वत्वास्थित ઇત્યાદિથી કહ્યું છે તેમાં ભગવાનના અંગીકારનો અનુભવ કર્યો છે. તો જ્યાં ભગવદ્ગુણના પરિગ્રહ કરનારને જેમ ભૂખ નથી લાગતી તો સાક્ષાત્સ્વરૂપનો પરિગ્રહ કરનારને કોઈ પ્રકારની બાધાનો અભાવ હોય તેમાં શું કહેવું.

૧૦-૪૩-૫ फलसाधकत्वात्, ભક્તિમાર્ગનું ફલ ભાવ છે તે ભાવને સિદ્ધ કરનાર વ્યસનાત્માભાવને તે વિરહ સિદ્ધ કરે છે. તેને તમે ઓછો કેમ કહો છો? मयि ता इत्यत्र ज्ञानस्य ભયના કારણરૂપ જ્ઞાન છે. मानसव्यापारस्य ઉત્કટ ચિંતાદિને, स्मरणमात्रमेव ભગવાન્ દૂર રહ્યા તેનું સ્મરણમાત્ર થતાં ઉત્કટ ચિંતા થવા સંભવ છે. મૂર્છા અને દૈન્ય એ બન્ને કેમ થાય છે? એ શંકા કરીને અન્તઃસંવેદન અને બહિઃસંવેદનથી તે થાય છે તે કહે છે. मत्स्मरणे અંદર જ્ઞાન હોય તો ભગવાનની સ્મૃતિ થાય છે. તેમ બહારની સ્મૃતિમાં ભગવાનનો વિયોગ થતાં તેની લીલાનું સ્મરણ આવે છે. તેથી તે બન્ને દશા સંભવે છે. मत्संदेशः સંદેશ અનુભૂયમાન સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરાવનાર હોવાથી મૂર્છા અને કાતરતાને નિવૃત્ત કરે છે.

૧૦-૪૩-૬ धारयन्त्यतिकृच्छ्रेण इत्यत्र बह्वयो मृताः इति ભગવાન્ લીલાસહિત તેનામાં પ્રવિષ્ટ થયા ત્યારે બીજું કાંઈ પ્રયોજન ન રહેવાથી પ્રથમ સ્વામિનીઓમાં રસાત્માએ પ્રવેશ કરેલો તે મળતાં તે પહોંચી ગયાં અહિં આ નિર્ણય છે. શ્રુતિઓ અને અગ્નિપુત્રોને ભગવાને પ્રકટ કર્યા છે. તેને પોતાના રસસ્વરૂપનું દાન કર્યું છે. એ વર્તાનની કથાથી જાણવામાં આવે છે. તેથી તે વખતે ભેદથી દર્શન આપ્યાં હતાં તેથી પોતે નંદને ઘેર અને શ્રુતિઓ ગોપના ઘરમાં રહ્યા હતાં. પણ જ્યારે નિરોધરૂપ કાર્ય સિદ્ધ થયું, તેમનો ભગવાનમાં પ્રવેશ થયો, તેથી શ્રીઆચાર્યચરણ કહે છે કે અગ્નિકુમારોની

ભિન્ન વ્યવસ્થા છે એટલે તેમનો કાત્યાયનીમાં પ્રવેશ છે. तज्जीवन इति પૂર્વે કહ્યું છે. 'आयास्ये' એ વાક્ય ગોપીઓના અત્યાર સુધીના જીવનનું સાધન થયું. હવે જો તેને ઉદ્ધવને મોકલીને ન જણાવે તો અન્યથા થવાનો ભય હોવાથી તેમ કર્યું છે.

૧૦-૪૩-૭ इत्युक्त इत्यत्र–स हीति તે ઉદ્ધવ ઉત્સવાત્મક હોવાથી ભગવાને તેને સંદેશ લઈને મોકલ્યા છે. તેન નિન્દા ઇત્યાદિ. સંદેશ જેવું સાધારણ કામ મોટાને નિંદારૂપ થાય. તે જો ન કરે તો લોકો સ્તુતિ કરે. લોકનો અતિક્રમ તેને ન ગણવો: લોકવિરુદ્ધ કરવાથી પરલોકનો બાધ થાય. અથવા સ્વામિનીનાં વચન શ્રવણ કરતાં પરલોકનો બાધ આવે. એ બધું ન ગણતાં ઉદ્ધવ ગયા. प्रययौमां પ્રશબ્દ કહ્યો છે તેનો, આદરપૂર્વક હુકમને માથે ચઢાવીને ગયા એવો અર્થ કરવો.

૧૦-૪૩-૮ प्रात इति–गमनदिवसे इति. જલદી જાય તો સંદેશ ન કહી શકાય તો કાલ વ્યર્થ જાય. आदौ नन्देति ભગવાનની આજ્ઞા એવી છે કે પ્રથમ નંદરાયજીને મળી તેનું સમાધાન કરવું. જો એમ ન હોય તો સમય બચે તો ગોપીને પણ સંદેશ કહે. स्यारकेण રથાદિવડે. રથ લેવાથી ભગવાનનું સ્મરણ થતાં વિરહ વધે. તેથી સન્ધ્યા વખતે ઉદ્ધવ ગયા. कालस्य तपात्वात्. સંધ્યાસમય અગ્નિહોત્ર આગમનનો કાળ છે. अग्निवान्‌चकथ. અગ્નિશબ્દથી અગ્નિહોત્રનો સમય લેવો તે સમય સૂર્યાસ્તનો છે. [illegible] ભગવાન્ સ્વામિનીઓમાં હોવાથી ગોકુલ ભગવદ્રહિત છે. સ્વામિનીઓમાં ભગવાન્ હોવાથી બધી લીલાનો આવિષ્કાર ત્યાં જ છે. તેથી ગોકુળ ભગવદ્વિરહવાળું કહ્યું.

૧૦-૪૩-૯ वासितार्थ इत्यत्र. तेन पितरोपीति. એ કહેવાથી અહિંનો કામ ધર્મવિરુદ્ધ નથી. તેથી 'धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोस्मि भरतर्षभ' એ વાક્યથી ભગવદ્વિભૂતિરૂપપણું છે. गायन्तीभिरित्यत्र उत्सवनिरूपणार्थम् સ્વામિનીના ગાનવડે સકલ ગોકુલમાં ઉત્સવ બતાવવા માટે ગોકુલમાં ભગવાનના વિરહમાં પણ પરમાનંદ સિદ્ધ છે.

૧૦-૪૩-૧૧ स्त्रियः इत्यत्र પુરુષોને ધર્મબુદ્ધિથી ગાનનો સંભવ છે. गोपान् गोपीश्चेति બંનેને ઉત્સવ જેનાથી થાય છે. ગાનવડે ઉત્સવ તે બન્નેનું વર્ણન અહિ છે.

૧૦-૪૩-૧૨ प्रद्युतिसमावम् જ્ઞાન કહેવું છે. તેમાં ધર્મનું નિરૂપણ કર્યું છે. તેથી ધર્મને અનુકૂળ જ્ઞાન અહિં કહેવાનું છે.

૧૦-૪૩-૧૪ अनेन પ્રિયપણાના નિરૂપણવડે. એમ ન હોય તો સમાનશીલત્વના અભાવમાં પ્રિયપણું ન ઘટે.

૧૦-૪૩-૧૬ क्वचिदत्र इत्यत्र. परिसान्त्वार्थम् એમ ન હોય તો પાછળથી ભગવાનનો પ્રશ્ન ગૌણ થઈ જાય. वैमनस्य-मिति કંસના શત્રુને સ્થાપન કર્યો તેથી વૈમનસ્ય થાય. મિત્રને ગુણ દેખાય છે દોષ દેખાતો નથી. તેથી પરમાનંદ प्रापितः એમ કહ્યું છે.

૧૯-૪૩-૧૭ दिष्ट्येति–आमयरूप इति. પગ ઉપર કોઈ જાતનો રોગ થાય છે તેને કંસ કહે છે. તેથી અસુર કહે.

૧૦-૪૩-૧૯ आयास्यति–इत्यत्र अगमनमेवेति બીજાની સ્ફૂર્તિમાં ગમનનો સંભવ હોવાથી. तेषां मित्रेणेति ભાવવડે प्रेमाधिक्यात् ભગવાનના ભક્તના સંગવડે ભાવ વધવાથી.

૧૦-૪૩-૨૧ आसतामित्यत्र स्वत एव. સદાનન્દપણાથી સર્વની અંદર રહે છે.

૧૦-૪૩-૨૩ मन्ये कृष्णं चेत्यस्याभावे. विपरीतबुद्धेः પુત્રબુદ્ધિથી.

૧૦-૪૩-૨૯ तयोरित्यमित्यत्र सहजः संबन्धः ગર્ભસ્થિતિરૂપ સંબંધ.

૧૦-૪૩-૩૦ युवामित्यत्र. सततभक्तिरिति શ્રવણાદિરૂપા. [illegible] [illegible] [illegible] નાર–જીવસમૂહ છે અયન–સ્થાન જેનું એ વ્યુત્પત્તિથી તેવો અર્થ કહે છે. [illegible] હોવાથી તે વાક્યનો હેતુ હોવાથી તે રૂપ.

૧૦-૪૩-૩૧ एतौ हीत्यत्र–एक एव ते नंद यशोदाने मन्ये कृष्णं च रामं च એ વાક્યથી કૃષ્ણ અને રામ એ બન્નેને એક જાણ્યા. પણ કૃષ્ણ જ આદિ અને [illegible] [illegible] એમ ન જાણ્યા. તેથી તેને [illegible] જગત્કારણત્વ કહ્યું. तुल्यतयेति લોપપણાથી [illegible] [illegible] [illegible] લૌકિક અભ્યુદયના ફલ કરતાં ભગવદ્દ્વારા અભ્યુદયનું ફલ વિલક્ષણ હોય એ બતાવવા માટે વિલક્ષણ પદથી અભ્યુદયનું ફલ કહ્યું. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

કાર્યની જેમ આપને પણ અભ્યુદય નિઃશ્રેયસ ફલ દેવાને માટે એમ પ્રકટ થવાથી કાર્યરૂપપણું કહ્યું છે એવી શંકા થાય એવો ભાવ છે.

૧૦-૪૩-૩૨ यस्मिन् जन इत्यत्र નિષ્કામ મન આત્મામાં પહોંચે છે એવા જ્ઞાનથી પણ નિષ્કામતા સિદ્ધ થાય ત્યારે.

૧૦-૪૩-૩૩ तस्मिन् भवन्तावित्यत्र. तादृश एवेति જે જેનામાં શ્રદ્ધાવાળો હોય તે તદ્રૂપ થાય છે. એ ન્યાયથી ઉપાસક ઉપાસ્યરૂપ થાય છે. તેથી તમારા ઉપાસ્ય સર્વફલરૂપ હોવાથી તમારું પણ સર્વફલરૂપપણું સિદ્ધ થયું. તેથી તમારે ફલમાં શું બાકી રહ્યું એવો અત્રે ભાવ છે. सर्वमस्यात्मनिति. आत्मा यस्तो हेतुश्चेति समासेन એ સમાસ કરવાથી બધાના આત્મા અને હેતુ ભગવાન્ છે. તેથી કાર્યનો કારણમાં લય થવાથી તે તેનું અંગ થાય તેમ સર્વનો ભગવાનમાં લય થવાથી ભગવાનનું સર્વ અંગ છે. તેથી અનાયાસથી સર્વ અપેક્ષિતની સિદ્ધિ ભગવાનને થાય છે. विकृतेष्वपीति વિરાટ્ પ્રપંચમાં એવો અર્થ કરવો તેમાં બ્રહ્માદિને કારણપણું છે તે બ્રહ્મા તો ભગવાનની વિભૂતિ છે. તેથી તેનું સ્વરૂપ જ તે ગણાય. अयं पुरुष શબ્દથી અહિં નારાયણ લેવા. પુરુષોત્તમ લેવાના નથી. વિરાટ્રૂપના તે હેતુ છે તેથી પહેલાં નારાયણપદથી પુષ્ટિમાર્ગીયનંદાદિભક્તના વિષયરૂપ પુરુષોત્તમ કહ્યા હતા. चरणार्पितमिति સેવાદિ કરાવવાને માટે એમ ન માનો તો ભગવાન્ દુરારાધ્ય રહે તો સેવા ન આપે તો તે જીવનો ઉદ્ધાર ન થાય. अनेन स्वामि ફલ દેનાર છે એમ સૂચના કરવાથી. ત્યાં શંકા કરે છે કે બધાની અવતારવડે ફલસિદ્ધિ છે તો આપણે તો સર્વથી જૂદાં છીએ તેને તેનાથી શું લાભ છે! તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે लोकस्य જે લોકના દુઃખને દૂર કરે તે શું દાસને ભૂલી જશે! અર્થાત્ ભગવાન્ પોતાના ભક્તને ભૂલતા નથી એ દૃઢ વિશ્વાસ રાખવો. रत्येति દર્શન કરવાથી અથવા કાવ્યાદિ સાંભળવાથી તત્કાળ ઉત્પન્ન થતો વ્યભિચારી ભાવ રસ કહેવાય. એવા રસની નિવૃત્તિ માટે ભાવપદ કહ્યું છે. તેથી તમને પરોક્ષમાં પણ પહેલાના ભાવ કરતાં વધારે ભાવ થવાથી તમારો ભાવ સ્થાયિભાવ છે. વ્યભિચારીભાવ નથી. पुत्रत्वेपीति દેવાદિ વિષયિણી રતિ એનું નામ ભાવ છે. તેથી જેમ દેવમાં મનુષ્યપણાની પ્રતીતિ નથી થતી તેમ કેવળ દેવત્વપ્રતીતિ ગર્ગના વાક્ય અને તેના કાર્યના અનુમાનથી થાય તે તો દૂર રહી પણ અહિં તો પુત્ર દેવ છે એવી પ્રતીતિ પણ થતી નથી. પણ કેવળ મારો પુત્ર છે એવી જ પ્રતીતિ થાય છે તે સ્થાયિભાવ છે. બીજાના વાક્યથી પણ તેમાં ચલન થવાનો ભય નથી તેથી જ વાત્સલ્યને યોગ્ય જ ભગવાનમાં તેમની કૃતિ છે. બીજી કૃતિ તેમાં નથી. भगवदागमनात् બ્રહ્માદિ બીજા જ્યાં ભગવાન્ હોય ત્યાં જઈ ભગવાનને મળે છે જ્યારે ભગવાન્ પોતે લીલા કરવા માટે તમારે ઘર આવ્યા છે તેથી તમો મહાત્મા છો એ વાતનો નિશ્ચય થાય છે.

૧૦-૪૩-૩૪ आगमिष्यतीत्यत्र. वाक्यविरोधाभावात्. સ્વામિની પ્રત્યે આ સમાધાનવાક્ય છે. નંદ દર્શનને માટે ગોપીઓની સાથે ગુપ્ત સમાગમમાં પણ चिरात्पितान् એ વાક્યનો વિરોધ આવતો નથી. नन्दं सुमिति અહિં આવો આશય છે. વિયોગ બે જાતનો છે. એક ધર્મવિયોગ છે, બીજો ધર્મિરૂપ વિયોગ છે. શ્રુતિમાં આનંદ ધર્મરૂપ અને ધર્મિરૂપ કહેવામાં આવ્યો છે. તે પ્રમાણે રસ પણ બે પ્રકારના છે. તેમાં વિયોગ નામનો સ્વરૂપાત્મક રસ છે તેનું દાન સ્વામિનીઓને કર્યું છે. નંદાદિને ધર્મરૂપ વિયોગનું દાન કર્યું છે. તેથી નંદરાયને માટે પૂર્વરૂપે આવવું જરૂરી છે. એ ન આવે તો તેના દેહનો અન્યથાભાવ થઈ જાય. અગ્નિના તાપમાં અગ્નિ સિવાયનું બળીને ભસ્મ થાય. પણ અગ્નિ તો અગ્નિમાં ન બળે. તેથી ભગવાન્ સ્વામિનીને માટે વ્રજમાં પધાર્યા નથી. સ્વામિનીઓના દેહો વિયોગરસરૂપ થઈ ગયા છે. प्रायः प्राणान् એમાં તે પ્રાણને ધારણ કરી રહ્યાં છે. પ્રમેયબળ આને જ સમજવું. તેથી નંદરાયને માટે ભગવદાગમનની શ્રીઆચાર્યોક્તિ ઉત્તમોત્તમ છે. मार्गानुरोधात् ભક્તિમાર્ગના અનુરોધથી. ભક્તિમાર્ગમાં ભગવાન્ ભક્તની રક્ષા કરે છે. નહિં તો ભક્તિમાર્ગમાં કોઈ આવે નહિં તો તે માર્ગનો લોકમાંથી નાશ થાય. તેથી નંદની રક્ષા કરવા માટે ભગવાન્ ત્યાં પધાર્યા. વિયોગ ધર્મરૂપ હતો તેથી સંયોગથી તેની રક્ષા થઈ. જ્યાં વિયોગ સ્વરૂપાત્મક હોય ત્યાં પધારે તો તે સ્વરૂપનો વિરોધ હોવાથી નાશ જ થાય. તેથી જ આગળના અધ્યાયમાં શ્રીઆચાર્યજી આજ્ઞા કરે છે. अतः परं संबन्धे सर्वदाहो भवेत्.

૧૦-૪૩-૩૫ हत्वेत्यत्र. अनेनेति નિરપેક્ષ ભગવાન્ હોવાથી તેને હેતુવાદ પેદા કરવાનું કાંઈ કારણ ન હોવાથી ભગવાન્ પ્રયોજનના અભાવવાળા છે.

૧૦-૪૩-૩૬ मा खिद्यतमित्यत्र. लौकिक इति લોકરીતે સમાધાન કરતાં નંદાદિને ભગવાનની જરૂર છે. ઉદ્ધવે પણ રામ નામ લીધું નથી. प्राणादिक्रियाणामिति આનંદમય હોવાથી ભગવાન્ સર્વાધાર થાય તો પ્રાણ, મન, વિજ્ઞાન ઇત્યાદિની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, પ્રલયરૂપક્રિયાનો આધાર ભગવાન્ ન થાય તો તે ક્રિયાઓ સંભવે નહિ.

૧૦-૪૩-૪૨ युवयोरेवेत्यत्र. तत्राधिदैविक इति. ભગવાન્ પુત્ર થયા પણ તે આધિદૈવિક પુત્ર થયા. પરંતુ તે તમારે તો ગોપરૂપે આત્મા પ્રકટ્યો તેથી આધિભૌતિક થયા છતાં તમારી મુક્તિ તે પ્રમેયબળથી શત્રુઓની કરે છે તેવી રીતેં કરી સમજવી.

૧૦-૪૩-૪૪ एवं निशेत्यत्र त्रिवारमित्येके. પ્રાયશ્ચિત્ત પડે તો ત્રીજી વાર ગાય દોવાનો વિધિ છે. अन्यां दुग्ध्वा पुनर्होतव्यमिति श्रुतेः.

૧૦-૪૩-૪૬ उद्गायतीनामित्यत्र. तावन्मात्रे ભગવન્નિષ્ઠ સૌંદર્યાદિમાત્રપરત્વે. कार्यकारणसहितमिति ગાનમાં સ્વામિનીઓ લૌકિકવૈદિક નિરપેક્ષ છે. એ બતાવવા કાર્ય પુરસ્પર્શ. આત્મસુખનો અનુભવ એ આંતરકારણરૂપ ધ્વનિ છે. તેની સાથે ગાન કહ્યું છે. उत् ઉપસર્ગથી ગાન ઊંચું ગયું તેથી લોકસંકોચ છોડીને ગાન કર્યું છે. આત્મસુખ જેમ બીજા લોકમાં જાય તેમ ભાવથી ભગવલ્લીલામાં આવિષ્ટ થતાં તેને જે અનુભવ થયો તેથી વૈદિક મુક્ત્યાદિથી તે બેદરકાર થયાં. તેથી એવા ગાન સાંભળીને સર્વથા આ ભગવત્પરાયણ છે એમ ઉદ્ધવને નિશ્ચય થવાથી સંતોષ થયો. તે તેના આતિથ્યરૂપ તેણે ગણ્યો. अस्वार्थत्वमिति લોકે કરેલી અપકીર્તિ સાંભળવાથી આત્મસુખરૂપતા ગાનની જણાય એવી શંકા કરીને. तस्यैव ध्वनिनो. એટલે જ્યાં સ્વરગ્રહણ કરતાં ગાનમાં પરમાનંદ દેખાય ત્યાં રસાદિયુક્ત ગાનમાં તે દેખાય તેમાં શું કહેવું. तत्फलस्य ધ્વનિફલક જ્ઞાનનું. तेन ગાનવડે. વેદમાં ભુક્તિ અને મુક્તિ ફળ કહ્યાં છે તે બન્ને ગાનમાં છે. તેથી તેનાથી તે નિરપેક્ષ છે. તે ભગવદીયો છે. તે આનંદના સાધનરૂપે ગાન કરતા નથી પણ ભગવદ્ભાવથી કરે છે તેથી તે આનંદધ્વનિમાં જ રહેલો છે. તે કેટલાકને તે આનંદ ગાન દ્વારા મળે છે તે વાત यातो हरिकथोद्गीतं એથી કહી. તેથી વિરહમાં જેનું ગાનથી જીવન છે તે ભગવદીયો છે. ભગવદીય ગુણના સંબંધવાળો ધ્વનિ ગોપી અને ગાયોના ધ્વનિવાળો જોઈએ. જેમ ભગવાન્ ગોપી અને ગાયોની અપેક્ષાવાળા છે તેમ તેનો ધ્વનિ પણ તેના ગુણો પણ સ્વામિનીઓ અને ગાયોના ગુણની અપેક્ષાવાળા છે.

૧૦-૪૩-૪૭ भगवत्युदित इत्यत्राभासे. विलीय इति નંદરાયજીના ઘરમાં ઊંડા પેસી વાર્તા કરતા બેઠા હતા. રથ તો જાણવાની ઇચ્છાના કારણરૂપ હતો. પણ તે રાતના દેખાયો નહિ. गोपिकानामिति એમનો પરમ પુરુષાર્થ વિયોગથી સ્ફૂર્તિરૂપ છે. ઉદ્ધવનો પુરુષાર્થ તો સ્પષ્ટ છે.

૧૦-૪૩-૪૯ किं साधयिष्यतीत्यत्र. मयादागतः પોતે ઉદ્ધવ એટલે ઉત્સવરૂપ છે. પોતે જ્ઞાપન કરશે એમાં સ્વામિનીઓ અન્યથા નહિ બોલે એ ખાતે નિર્ભય હતા. તેથી ઉદ્ધવ આહ્નિક કરીને ત્યાં આવ્યા. એમ ન કરે તો વિલંબ કે ક્ષોભથી દર્શન થાય તે તેને યોગ્ય ન કહેવાય.

એમ શ્રીમદાચાર્યચરણ અને તેમના કુમાર શ્રી ગુંસાઇજીના કૃપાબળથી શ્રીહરિરાયજીએ કરેલી
૪૩ અધ્યાયની સુખ આપનારી અને સુંદર દીપિકા સમાપ્ત થઈ.

ઇતિ શ્રીહરિધનચરણવિરચિતા ભ્રમરગીતીય પ્રથમાધ્યાયદીપિકા સમાપ્તા.

श्रीकृष्णाय नमः श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ॥
श्रीवल्लभाचार्यचरणेभ्यो नमः ।

उपोद्घात

શ્રીમદ્ભાગવતને ભક્તિશાસ્ત્ર કહેવામાં આવે છે. ભગવાનની લીલાના દશભાગ તેમાં કહ્યા છે. પ્રથમસ્કન્ધ અધિકાર અને દ્વિતીયસ્કન્ધ સાધન એ લીલાનાં અંગ કહેવાય અને તૃતીયથી દ્વાદશ એ દશસ્કન્ધમાં સર્ગથી આશ્રય સુધીની દશ લીલાઓ છે. ભક્તિના સાધન દ્વિતીયસ્કન્ધમાં तस्मात्सर्वात्मना राजन् हरिः सर्वत्र सर्वदा । श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च स्मर्तव्यश्चेच्छताभयम् એ શ્લોકમાં શ્રવણનો વિષય હરિલીલા છે અને તેના દશ પ્રકાર કહ્યા છે. ભગવાનના પ્રાકટ્ય પછી બીજાં સાધનો શિથિલ થયાં છે જ્યારે લીલા (શ્રવણાદિ) મુખ્ય છે એ વાત દશમના જન્મપ્રકરણમાં સ્પષ્ટ છે. 'अनेन सर्वेषां भजनार्थं स्वयं हृदि स्थित्वा तत्पराः कृतार्था भविष्यन्तीति ज्ञापयितुं वेदार्थकर स इदानीमत्रैव प्रकटीभूत इति न पूर्वप्रक्रियातः परमुपयुज्यते किं त्वयमेव सेव्य इति' આ નિરોધલીલા દશલીલામાં આઠમી લીલા છે. ભક્તનો સ્વસ્વરૂપમાં નિરોધ થાય તેવી ભગવાને લીલા તેમાં કરી છે. તેનાં સ્થૂળતાથી પાંચ પ્રકરણ છે. જન્મ તામસ રાજસ સાત્વિક અને ગુણ એ તેમનાં નામ છે. ચાર અધ્યાયથી પ્રથમ જન્મ પ્રકરણ છે તેમાં ચતુર્મૂર્તિભગવાનના પ્રાકટ્યનો નિર્ણય છે તામસ પ્રકરણ અઠાવીશ અધ્યાયનું છે, તેનાં અવાન્તર ચાર પ્રકરણ સાત સાત અધ્યાયનાં છે તે પ્રમાણ પ્રમેય સાધન અને ફલ નામથી પ્રસિદ્ધ છે સાત અધ્યાયમાં ભગવાનના ૭ ધર્મો અને એક ધર્મિનો અધ્યાય છે તેમાં ક્રમેકરીને ઐશ્વર્યાદિ લીલાઓ બતાવી છે. ત્રીજું રાજસ પ્રકરણ છે તેનો ક્રમ પણ તામસવત્ છે. તેમાં બીજું પ્રમેય પ્રકરણ સાત અધ્યાયનું છે. જેનો અનુવાદ કરવામાં આવ્યો છે. તે સંબંધી બે અક્ષર લખવા એ અવસર પ્રાપ્ત છે.

આ પ્રકરણ ઉપર શ્રીવલ્લભાચાર્યકૃત સુબોધિની ટીકા છે તેની ઉપર શ્રી ગુંસાઈજી કૃત ટિપ્પણી ત્રેતાલીશ અધ્યાય ઉપર શ્રીહરિરાયજીકૃત દીપિકા શ્રીવ્રજરાજકૃત ટિપ્પણી ૪૩ અધ્યાય ઉપર શ્રી પુરુષોત્તમજીકૃત પ્રકાશ શ્રીવલ્લભજીકૃત વિવરણ ટિપ્પણી હરિકૃષ્ણ પહાડકૃત ટિપ્પિકા બે અધ્યાય ઉપર એટલા સાધનો સાથે મૂળગ્રંથ રા. લીલાસ્થ તેલીવાળાના મિત્રોએ શ્રીગોવર્ધનલાલજી ટિકેત મહારાજશ્રીની દ્રવ્ય સહાયતાથી પ્રકટ કરેલો છે.

તે સંસ્કૃત પ્રકરણ ગ્રંથનો અત્રે ગુર્જરાનુવાદ કરવામાં આવ્યો છે.

દશમસ્કન્ધપૂર્વાર્ધમાં ક્ષેપક ત્રણ અધ્યાય બાદ કરીએ તો રાજસ પ્રકરણનો પ્રથમ અધ્યાય એ દ. પૂ. નો ચાલીશમો અધ્યાય ગણાય. તેમાં કુવલયાપીડહસ્તિને ભગવાને માર્યો એ ભગવદૈશ્વર્ય કહ્યું.

બીજા અધ્યાયમાં કંસ અને મલ્લોને માર્યા તેમાં ભગવદ્વીર્ય કહ્યુ.

ત્રીજા અધ્યાયમાં પોતાના માતાપિતાને કારાગારથી મુક્ત કર્યાં તેમાં ભગવાનનું યશ કહેવામાં આવ્યું. ઉગ્રસેનને રાજ્ય આપ્યું તેથી પણ યશ કહ્યુ.

ચોથા અધ્યાયમાં ગોકુલસ્થ ભક્તોના આશ્વાસનમાટે ઉદ્ધવને મોકલી તેના પ્રાણ બચાવ્યા એ શ્રીનું કાર્ય કર્યું.

પાંચમા અધ્યાયમાં ગોપીઓને भवतीनां वियोगो मे नहि सर्वात्मना क्वचित् इत्यादि સંદેશથી જ્ઞાન આપ્યું તેમાં જ્ઞાન સ્પષ્ટ છે.

છઠ્ઠા અધ્યાયમાં ભગવાન્ કુબ્જા તથા અક્રૂરને ઘર પધાર્યા તેમાં ભક્ત ઉપર કૃપા બતાવી. ભક્તાતિરિક્તમાં ભગવાનનું વૈરાગ્ય તેથી સિદ્ધ થાય છે.

સાતમા અધ્યાયમાં અક્રૂર હસ્તિનાપુર ગયા ત્યાં ધૃતરાષ્ટ્રને પાંડવોમાં સમભાવ રાખવા માટે સમજાવ્યા પણ ભગવાનને તે નિમિત્તે ભૂભાર ઓછો કરવો હતો તેથી ધૃતરાષ્ટ્ર સમજ્યા નહિં તે ધર્મિનું કાર્ય છે.

આ પ્રકરણના નિબંધમાં શ્રી આચાર્યચરણ આ પ્રકરણનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે લખે છે.

'આ સાત અધ્યાયના પ્રમેય પ્રકરણમાં યાદવોની ભગવદાસક્તિ તથા દુષ્ટોનો વધ કહેવાશે. તેમાં ભગવાનના સાત ભક્તો છે અને તેટલા જ ભગવાનના દ્વેષી છે. સર્વ યાદવોસાથે વસુદેવ દેવકી, સાંદીપનિગુરુ, નંદ યશોદા, ગોપીઓ, કુબ્જા, અક્રૂર અને પાંડવો એ સાતનો પ્રપંચ ભગવાને દૂર કર્યો.

કુવલયાપીડ હસ્તિ, પાંચ મલ્લો અને કંસ એ સાત દ્વેષીને ભગવાને માર્યા એથી સ્નેહી અને દ્વેષીની ગતિ બતાવી. મુક્તિ બન્નેની કરી પણ સ્નેહિઓ જીવતાં મુક્ત થયા જ્યારે દ્વેષિઓ દેહ છુટ્યા પછી મુક્ત થયા એ પ્રકારનો મુક્તિમાં ભેદ કહ્યો.

ભગવાનનું પ્રાકટ્ય સર્વમુક્ત્યર્થ છે તેમાં પ્રાકટ્ય સમયે સ્નેહ, ક્રોધ, ભય, દ્વેષ ગમે તે દ્વારા ભગવાનમાં મન વાળવું જોઈએ તો તેની મુક્તિ થાય એ વાત 'ગોપ્યઃ કામાત્' એ શ્લોકમાં કહી છે. જેવી સ્નેહથી આસક્તિ થાય છે એવી ભયથી પણ થાય છે. એ વાત ત્રણ અધ્યાયથી કહી તેમાં ભગવાનનું માહાત્મ્ય કહેવાયું. ભગવાને સ્વરૂપ બળવડે બધું કર્યું છે તેથી આ પ્રકરણનું નામ પ્રમેય પ્રકરણ છે.

સ્નેહિઓનું સાંત્વન ન થાય તો આસક્તિમાં પ્રતિબંધ થાય. તેથી ચોથાથી સાતમા સુધીના ચાર અધ્યાયમાં ત્રિવિધભૂતનું સાંત્વન કહેવાય છે સાંત્વન કરતાં છતાં કાલકૃત દુઃખ ન દૂર થાય તો કરેલ સાંત્વન વ્યર્થ થાય. તે બતાવવા ભક્તોને દુઃખ થાય છે તે કાલકૃત નથી પણ અજ્ઞાનકૃત છે. તે તો ભગવાન્, ઉદ્ધવ અને અક્રૂર દ્વારા જ્ઞાન કરાવી દૂર કરશે. એટલે કરેલ સાંત્વન વ્યર્થ થવાનો સંભવ નથી.

વ્રજમાં નંદરાય, યશોદા, ગોપો, અને ગોપીઓ તે પ્રકટ સંદેશવાળા અર્ધ પ્રકટ સંદેશવાળા અને ગુપ્ત સંદેશવાળા છે. તે સંદેશ લઈ જનાર ભગવાનના ખાસ ભક્ત ઉદ્ધવ છે. તે ભક્તોના પ્રકાર જૂદા છે. ઉદ્ધવ પ્રથમ નંદરાયને સંદેશ દેવા સાયંકાલે ત્યાં પહોંચે છે. એ ભક્તો અન્તર્મુખ હોય ત્યારે તેના હૃદયમાં ભગવાન્ પધારે છે તે વખતે તેને વિયોગ જણાતો નથી પણ જ્યારે બહાર તેમનું મન જાય ત્યારે અમે ભગવાનથી વિયુક્ત છીએ એવું જ્ઞાન થતાં તે વિકળ બને છે. એ વિકલતા મટાડવા ભગવાન તમારા હૃદયમાં છે એવું જ્ઞાન કરાવવાની જરૂર છે. ભગવાનને બહાર પ્રકટ થવાની જરૂર રહેતી નથી. બહાર પ્રપંચમાં ખેંચે તે ભક્ત ન ગણાય હૃદયમાં તો ભગવાનનાં દર્શન થાય છે તેને એટલું જ બતાવવાનું છે કે તમેં તમારા હૃદયમાં જુઓ. તામસ પ્રકરણમાં ભક્તોને નવનીતાદિમાં મન રહેતું તેને લઈને ભગવાને તેનો પ્રપંચ ભૂલાવ્યો તેમ આ રાજસ ભક્તોને બહાર દર્શન આપવાં બંધ કરીને તેનો બહારનો પ્રપંચ ભૂલાવ્યો. તેઓ જ્યારે બહિર્મુખ હોય છે ત્યારે તેને એમ થાય છે કેં ભગવાન અમને મળતા નથી અને દુઃખ આપે છે તેને ન દેખવાથી અકળાય છે. તેનું કારણ વિચારી તો તેનું અજ્ઞાન તેને દુઃખ આપનાર છે મથુરાસ્થ ભક્તો પ્રપંચ મુક્ત થયા નથી તેથી તેને પુત્રાદિપણાથી આસક્તિ છે.

જીવો સ્વભાવથી દુષ્ટ છે તે પોતાનો દોષ ભગવાનમાં જુએ છે. તેમને પૂર્ણાસક્તિ ન થાય ત્યાં સુધી ભગવાન તેનો પ્રપંચ દૂર ન કરે ભગવાન તેને જ્ઞાન આપે ત્યારે તેના દોષો જાય. તેમાં પણ 'હું આત્મા છું' એવું સમજાવે ત્યારે દોષ દૂર થાય. આ કાર્ય ઉદ્ધવજી દ્વારા ભગવાને કર્યું એટલે મુખ્ય ગુરુ ભગવાન પણ ઉદ્ધવના મુખથી તે ઉપદેશ ભક્તોએ સાંભળ્યો તેટલું ગુરુપણું ઉદ્ધવનું ગણાય. જેનો જે ઉપાય હોય તે કરે ત્યારે કાર્ય થાય. ભગવાને જ્ઞાન કરાવ્યાથી તેઓ શાંત થયાં તેથી ભગવાન ત્યાં પધાર્યાં નહિ. ઉદ્ધવના કહેવાથી ભગવાન્ આપણી પાસે છે એવું જ્ઞાન થયું શ્રીસુબોધિનીમાં શ્રીગોપીજનોનો દોષ ચાર પ્રકારનો કહ્યો છે તેનું સાંત્વન ઉપદેશ દ્વારા થયું. અહિં સુધી રાજસતામસ ભક્તોની વાત થઈ.

૪૫ મા અધ્યાયમાં કુબ્જા અને અક્રૂર એ બન્ને રાજસરાજસ છે તેમને ભગવાને સ્વતઃ શાંત કર્યાં છે તેથી બીજાનું પણ સાંત્વન થયું એ ઉપલક્ષણવિધિથી સમજવું.

પાંડવો ધૃતરાષ્ટ્ર વગેરે રાજસસાત્વિક છે તેમના સાંત્વનાર્થ અક્રૂરને હસ્તિનાપુર મોકલ્યા અને તેમને તે દ્વારા શાંત કર્યાં. બીજાઓ તે વર્ગના ભક્તોના સાંત્વનનો વિધિ ઉપલક્ષણવિધિથી સમજી લેવો.

એમ આ સાત અધ્યાયમાં ત્રણ અધ્યાય દ્વેષીને મારીને મુક્ત કર્યાં ચાર અધ્યાયથી આસક્ત ભક્તો નિરોધ કર્યાં એથી અર્વાંતર બે પ્રકરણ આ એકના કહીએ તો પણ ચાલે.

ચાળીશથી છેતાળીશ એમ સાત અધ્યાયના આ પ્રકરણમાં ૪૩।૪૪ બે અધ્યાય ભ્રમરગીતનામથી પ્રસિદ્ધ છે તેમાં વ્રજસ્થ ભક્તોમાં નંદયશોદા અને ગોપોનું વર્ણન એક અધ્યાયમાં આપ્યું છે ભગવાન્ ભૂતળ ઉપર પધારે ત્યારે તે અજન્મા છે છતાં તેમને મનુષ્યનાટ્ય કરવાનું હોવાથી લોકમાં તેને માતપિતા કોઈને કરાવવા જોઈએ તેમાં નંદયશોદામાં તેણે પિતૃત્વ સ્થાપન કર્યું છે તેથી નંદરાયને સહસાવધિ જ્ઞાન કોઈ આપે પરંતુ તેનું ભગવાનમાં આત્મજત્વ કોઈ રીતે ઓછું ન થાય વસ્તુનો પ્રસંગ નજરે જોયો સુદર્શનના પ્રસંગમાં પોતે પુત્રને પ્રાર્થના કરી ત્યારે ગર્ગાચાર્યે દેવત્વ કહેલ તેનો ભાસ નંદના મનમાં આવ્યો પણ તેથી પુત્રત્વમાં તેને કોઈ શંકા ન થઈ. ગર્ગ નામકરણ

કરવા આવ્યા ત્યારે આ પુત્ર કોઈ દિવસ વસુદેવના હતા એમ ગર્ગે કહ્યુ તેમાં પણ તેને શંકા ન આવી. સાત્વિક પ્રકરણમાં કુરુક્ષેત્રમાં મળ્યા ત્યારે ભગવાનને ૧૮ તો મહારથી પુત્રો હતા અને લાખો પુત્રો બીજા હતા છતાં નંદરાયે તે ભગવાનને પોતાની ગોદમાં બેસાર્યાં. તેનું મૂળ ભગવાન છે. વ્યાસે कौमारं जहतुर्व्रजे એમ કહ્યુ છે શ્રી હરિરાયજી પણ व्रज एव कुमारश्च कुमारी चाभवत् प्रभुः એમ કહે છે.

ભગવાનને તમે અજ કહો છો તો મૂળ ભાગવતમાં તો વ્યાસજી नन्दस्त्वात्मज उत्पन्ने એમ કહે છે તે વિરોધનો પરિહાર કેમ કરવો ? ત્યાં કહે છે કે पुरुषोत्तमस्तु नन्दगृहे मायया सह जातः એમ સુબોધિનીમાં શ્રીઆચાર્યચરણ આજ્ઞા કરે છે. ત્યાં કહ્યુ કે જન્મ તો માયાનું થયું તેની સાથે પુરુષોત્તમ આધિયરૂપે રહ્યા છે. અન્યત્ર લખે છે કે 'वासुदेवोऽत्रैवाविर्भूत इति सिद्धान्तः अन्यथा केवलमायाजन्यं स्तन्यं भगवान् न पिबेत् सिद्धवत्स्वरेण च शुको न वदेत्' શ્રીવલ્લભજીમહારાજ વિવરણટિપ્પણીમાં કહે છે. वासुदेवप्राकट्येन ઇત્યાદિ બહુ વિચાર છે. પુરુષોત્તમની પ્રકાશમાં वासुदेवव्यूहस्य नान्तरीयकत्वज्ञापनाय इति जानीहि व्यूहसाधारणस्य कथने आधिदैविकाध्यात्मिकवत् तात्पर्यकरणात् 'शुद्धसत्त्व एव आविर्भूतः पुरुषोत्तम' ઇત્યાદિ પૂર્વે આવી ગયેલ પ્રકરણની આ બધી વાતો છે. આ નંદનો લૌકિક ભાવ ભગવાનને અલૌકિક કરાવવો છે તેથી ઉદ્ધવદ્વારા તેને મુખ સંદેશ ભગવાને કહ્યો તેમાં તમારા પુત્ર કૃષ્ણ છે એમ તમે ન માનો પણ તે તો જગતના કારણ છે એ एतौ हि विश्वस्य ઇત્યાદિ શ્લોકથી કહ્યુ નંદરાયનો ભાવ તો બદલ્યો નહિ. ત્યારે તેણે કહ્યુ કે તેને કોઈ માતા પિતા નથી અથવા છે એમ કહો તો બધાં તેના માતાપિતા છે. એમ કહ્યુ પછી આધ્યાત્મિકાધિદૈવિકમાં બધી વેદાન્તનો સાર બતાવ્યો પણ તે તો હતા તેવા રહ્યા પણ તે નંદનો વિયોગ સાધનરૂપ હોવાથી ભગવાને તેમને દર્શન આપ્યાં તેથી તેમનો વિરહ કાંઈક હલકો થયો.

યશોદાએ પણ વગર બોલ્યે હૃદય બતાવી આપ્યું. નંદે ઉદ્ધવની પૂજા કરી એમ રાત્રિ આખી ભગવદ્વાર્તામાં ગઈ ત્યાં ગોપીઓ દધિ મથન કરવા ઉઠ્યાં દીવા કર્યાં વાસ્તુ પૂજા કરીને ભગવાનને ભોગ ધરી મંગળાર્તિ વગેરે કર્યાં. ત્યાં અધ્યાય સમાપ્ત થયો. એક સંદેશ પણ અહિ સમાપ્ત થયો.

બીજા અધ્યાયમાં ગોપીઓ જે ફલાત્મક વિપ્રયોગમાં છે જેને બહારનું ભાન થાય ત્યારે ભગવાનનો વિરહ થાય છે તે એવો ઉગ્ર છે કે તેનું સમાધાન ન થાય તો તેનો પ્રાણ ન રહે તેથી તો ભગવાન્ સંદેશ આપતાં ઉદ્ધવને કહે છે કે धारयन्त्यतिकृच्छ्रेण प्रायः प्राणान् कथंचन પ્રાયઃ કહેવાથી ઘણી તો મરી ગઈ એમ કહ્યુ છે એમને પુરુષોત્તમ હૃદયમાં છે છતાં બહાર ન દેખતાં ભ્રાંતિ થાય છે તે ભ્રાંતિ મટાડવા ઉદ્ધવને પત્ર લખીને આપ્યો છે તેમાં દશ શ્લોક છે. તે ઉદ્ધવે વાંચી સંભળાવ્યા છે ત્યારે તેમણે ભગવદ્ભક્તના પરિચય અને ભગવાનના ઉપદેશથી પોતાના વિયોગના ગાઢભાવથી જે ભગવાનમાં દોષભાવ થયો હતો એ ભાવ કાંઈક શાંત થતાં ક્લેશ હલકો થયો ત્યારે ઉદ્ધવની પૂજા કરી અને ઉદ્ધવને ભગવાનના ખબર પૂછયા કે ભગવાન્ અમને યાદ કરે છે ? તેણે તો તમને તેમના માતપિતાને માટે મોકલ્યા છે બીજું કોઈ અહિ તેનું નથી એમ ભગવાનનું સ્મરણ આવતાં તેમણે ભ્રમર જોયો તેને ઉદ્દેશીને પોતાનો ભાવ ખડો કર્યો તેનો મર્મ તો શ્રીવાક્પતિ જાણે તેના કરેલા વર્ણનના અક્ષરોનો ભાવ પણ આપણે સમજવાના પાત્ર નથી. ભગવાને જે જ્ઞાન ગોપીઓને આપ્યું છે તે જ્ઞાન વૈરાગ્યજનક નથી પણ તે ગોપીઓને. વિયોગની વ્યથા થતી હતી તે વ્યથાને ઓછી કરવામાં તે ક્ષીણ થયું એટલે તેના વિયોગભાવને ઓછો કરી ન શક્યું. નવ સગુણ અને એક નિર્ગુણ એમ દશભાવવાલી ગોપીઓએ પોતપોતાના ભાવ કહ્યા છે. તેટલા દશ શ્લોકને જ કેટલાક ભ્રમર ગીત માને છે. કેમકે ભ્રમર પ્રત્યે ગોપીઓની ઉક્તિ એટલી જ છે. ઉદ્ધવે ગોપીઓને જ્ઞાન કહ્યુ ત્યારે તે ગોપીઓની ભક્તિનાં તેને દર્શન થયાં ત્યારે પોતે તેનાં ચરણરજની પ્રાપ્તિ થાય એવી વૃન્દાવનમાં કોઈ લતા ઓષધિમાં પોતાનું જન્મ થાય એવી પ્રાર્થના કરી એ ૭ શ્લોક 'ઉદ્ધવગીત' ને નામે ઓળખાય છે તેમાં બહુ વિસ્તારથી ભક્તના ધર્મો કહેવામાં આવ્યા છે શ્રી ગુસાંઇજીના સ્વતંત્ર લેખો તેમની ઉપર છે. બીજા મહાનુભાવ ગોસ્વામિ પંડિતોના તેમની ઉપર લેખો છે. તે પુષ્ટિમાર્ગીય પંડિતોને મનનીય શું પણ અનુભવનીય વસ્તુ છે. ત્યાં ૪૪ મો અધ્યાય સમાપ્ત થાય છે અને રાજસ-તામસની કથા ત્યાં પૂરી થાય છે.

૪૫ મા અધ્યાયમાં ભગવાન કુબ્જાને ઘર ઉદ્ધવ સાથે પધાર્યાં કુબ્જાનો મનોરથ પૂર્ણ કર્યો ત્યાંથી બળદેવને રસ્તામાં મળી અક્રૂરને ત્યાં પધાર્યાં તેમની પૂજા સ્વીકારી અક્રૂરે સ્તુતિ કરી તેમાં ભગવાનને એમ લાગ્યું કે આ જ્ઞાનનું અભિમાન રાખે છે 'હું જાણું છું' એમ કહે છે. માટે તે અનુગ્રહને લાયક નથી ભક્ત છે પણ જ્ઞાન પ્રધાન ભક્ત છે તેને ભગવાને મંદહાસ્ય કરી મોહ કરાવ્યો અને કહ્યું કે તમે તો અમારા કાકા છો અમે તમારા પોષ્ય છીએ તમારે અમારા ઉપર કૃપા કરવી જોઈએ પાંડવો હસ્તિનાપુર આવ્યા છે. તેના બાપ પહોચીજતાં તેની

માતા સાથે તે રહેતા હતા તેમને ધૃતરાષ્ટ્રે પોતાના ભત્રીજા જાણી તેડાવ્યા છે પણ તેમની સાથે સારો વર્તાવ તે રાખતો નથી કેમ કે તે અંધ છે પુત્રો દુષ્ટ છે તેમાં તેને સ્નેહ છે તે પુત્રો પાંડવોનો દ્વેષ કરે છે તેના ખરા ખબર તમે ત્યાં જઈને લાવો તો આપણે તે આપણા સંબંધીઓને સુખ થાય તેવો ઉપાય કરીએ એમ સમજાવી પોતે બળદેવ ઉદ્ધવ સાથે પોતાને સ્થાને આવ્યા અને અક્રૂર બીજે દિવસે હસ્તિનાપુર ગયા.

૪૯ મા અધ્યાયમાં બધા પાંડવો કૌરવોને અક્રૂર મળ્યા કુન્તીજી વિદુર વગેરેએ પુત્રપક્ષપાતવાળા ધૃતરાષ્ટ્રના વર્તનથી અક્રૂર પણ વૃત્ત જાણવા માટે બે માસ ત્યાં રહ્યા પણ ભગવાને તેને મોહ કરાવેલો તેથી, મોહિત થએલ માણસ સંદેશમાં ન કહ્યું હોય એવી વાત પણ કરી નાખે તેથી અક્રૂરે ધૃતરાષ્ટ્રને અપમાન જેવા શબ્દો કહ્યા છે તેજ વાત ભગવાને તેને સંદેશ આપ્યો ત્યારે કહી છે કે તમારે આટલી વાત કરવી પણ તેણે તો વધારે પણ કહ્યું તેથી શ્રીમદાચાર્યચરણ લખે છે કે मोहितस्यायं गुणो यदधिकमपि करिष्यतीति अत एव धृतराष्ट्रोपि तेन भर्त्सितः ।

અક્રૂરને ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું કે તમારી વાત તો ઘણી સારી છે પણ મારે પુત્રમાં સ્નેહ હોવાથી હું કાંઈ તમારી વાતનો ઉપયોગ ન કરી શકું ભગવાનની ઇચ્છા શું છે તે કોણ જાણી શકે ? એ બધી વાત અક્રૂરે મથુરા આવી ભગવાનને કહી અહિં ભગવત્સ્વતંત્ર લીલારૂપ દશમસ્કન્ધનો પૂર્વાર્ધ પણ સમાપ્ત થયો તેની સાથે પ્રમેય પ્રકરણ પૂર્ણ થયું.'

प्रमेयप्रकरणस्थश्लोकानामकारादिवर्णक्रमः

श्लोकाः	पृष्ठम्
अक्रूर आगतः किं वा	८८
अक्रूरभवनं कृष्णः	१६६
अभ्यर्कातिथिगोविप्र	६
अर्चित्वा शिरसानम्य	१६७
अथ कृष्णश्च रामश्च	१
अथ गोपीरनुज्ञाप्य	१५९
अथ नन्दं समासाद्य	४८
अथ विज्ञाय भगवान्	१६१
अथ शूरसुतो राजा	५१
अथो गुरुकुले वासम्	५२
अथोद्धवो निशम्यैवम्	११९
अथेश नो वसतयः	१७३
अधर्मोपचितं वित्तम्	१८६
अनागसां त्वं भूतानाम्	३६
अन्यथा गोव्रजे तस्य	९५
अन्यथा त्वाचरन् लोके	१८५
अन्येष्वर्थकृता मैत्री	९६
अपि बत मधुपुर्याम्	११८
अपि स्मरति नः कृष्णः	१२५
अपि स्मरति नः साधो	१३५
अपि स्मरति नः सौम्य	७०
,, ,,	१८१
अप्यायास्यति गोविन्दः	७०
अप्येष्यतीह दाशार्हः	१३७
अम्बष्ठाम्बष्ठ मार्गं नः	२
अयं चास्माग्रजः श्रीमान्	१४
अरत्नी द्वे अरत्नीभ्याम्	१९
अहो यूयं स्म पूर्णार्थाः	११९
अहोरात्रैश्चतुःपञ्चा	५४
आगमिष्यत्यदीर्घेण	७९
आत्मन्येवात्मनात्मानम्	१२५
आत्मसृष्टमिदं विश्वम्	१६९

श्लोकाः	पृष्ठम्
आत्मा ज्ञानमयःशुद्धः	१२१
आसामहो चरणरेणु	१५६
आस्ते तेनाहृतो नूनम्	५७
आह चास्मान् महाराज	४४
आहूय कान्तां नवसंगम	१६४
आहोष्यतामिह श्रेष्ठ	१६५
इतस्ततो विलङ्घद्भिः	६७
इति गोप्यो हि गोविन्दे	९९
इति मायामनुष्यस्य	४३
इति संस्मृत्य संस्मृत्य	७३
इत्यक्रूरं समादिश्य	१७८
इत्यर्चितः संस्तुतश्च	१७६
इत्यनुस्मृत्य स्वजनम्	१८३
इत्यभिप्रेत्य नृपतेः	१९१
इत्युक्त उद्धवो राजन्	६६
इत्युक्तौ परिष्वज्य	१११
ईश्वरस्य विधिं को नु	१९०
उत्थापनैरुन्नयनैः	२०
उद्गायतीनामरविन्द	८६
उपश्रुत्य गिरस्तासाम्	२५
उवाच पितरावेत्य	३९
उवाचावनतः कृष्णम्	५९
उवास कतिचिन्मासान्	१२५
उवास कतिचिन्मासान्	१८०
ऊचुः परस्परं ते वै	१३
एकः प्रसूयते जन्तुः	१८६
एतवन्तः समाम्नायः	१२८
एताः परं तनुभृतो भुवि	१४७
एतौ भगवतः साक्षात्	११
एतौ हि विश्वस्य च	७५
एवमाश्वास्य पितरौ	४५
एवं चार्चितसंकल्पः	१८

श्लोकाः ... ... पृष्ठम्
एवं निर्भर्त्सितोप्यष्टः ३
एवं निशा सा ब्रुवतोनु ८५
एवं संभाषमाणासु २६
एवं प्रियतमादिष्टम् १३४
एवं विकत्थमाने वै ३१
एवं संप्रार्थितो गोपैः १६०
एवं सान्त्वय्य भगवान् ५०
एष वै किल देवक्याम् १२
क यत्सहैव संलक्ष्यम् १४०
कच्चिदङ्ग महाभाग ६९
कश्चिद्रामजः सोम्य १३६
कथं रतिविशेषज्ञः १३५
कः पण्डितस्तदपरम् १७३
करीन्द्रस्त्वमभिद्रुत ३
कर्मभिर्भ्राम्यमाणानाम् १५९
कस्मात्कृष्ण इहायासि १३८
कंसं नागायुतप्राणम् ७२
काचिन्मधुकरं दृष्ट्वा १००
किं न पश्यत रामस्य २२
किमस्माभिर्वनौकोभिः १३८
किमिह बहु षडङ्घ्रे गायसि... ... १०७
किं साधयिष्यत्यस्माभिः ८८
कृतं च धार्तराष्ट्रैः १९०
कृष्ण कृष्ण महायोगिन् १८२
कृष्णसंकर्षणभुजैः ४७
कृष्णाय प्रणिपत्याह १६०
क्व वज्रसारसर्वाङ्गौ २०
केमाः स्त्रियोऽवनचरी १४८
खगा वीतफलं वृक्षम् ९९
गच्छ जानीहि तद्वृत्तम् ११९
गच्छतं स्वगृहं वीरौ ६०
गच्छोद्धव व्रजं सौम्य ६४
गत्या ललितयोदार १४१
गायन्त्यः प्रियकर्माणि ९९

श्लोकाः ... ... पृष्ठम्
गायन्तीभिश्च कर्माणि ६७
गावः सपाला एतेन १२
गुरुणैवमनुज्ञातौ ६०
गुरुपुत्रमिहानीतम् ५९
गृहं तमायान्तमवेक्ष्य १६२
गोपान् वयस्यानाकृष्य २९
गोप्यस्तपः किमचरन् २३
गोप्योस्य नित्यमुदितम् १३
चाणूरे मुष्टिके कूटे २९
जनाः प्रजहृषुः सर्वे ३०
जनेष्वेवं ब्रुवाणेषु १४
जलं प्रविश्य तं हत्वा ५८
जानीमस्त्वां यदुपतेः ९४
तं खड्गपाणिं विचरन्तम् ३२
ततः कूटमनुप्राप्तम् २८
ततश्च लब्धसंस्कारौ ५२
ततः संयमिनीं नाम ५८
ततस्ताः कृष्णसंदेशैः.. ... ... १४२
ततोभिमुखमभ्येत्य ४८
तत्र प्रवयसोप्यासन् ४
तरक्षन्तुमर्हसखात ४२
तथाविरभसांस्तांस्तु ३४
तथापि सूनृता सोम्य १८९
तथेति तेनोपनीतम् ५९
तथेत्यपास्य महारथौ ५६
तथैव मुष्टिकः पूर्वम् २८
तथोद्धवः साधुतया १६३
तद्बलाबलयुद्धम् २०
तमावकल्पयोः कंसात् ४२
तं निर्गतं समासाद्य १५९
तमित्यभ्यब्रवीत्कृष्णः १६
तं प्रश्रयेणावनतः ९४
तमागतं समागत्य ६८
तमापतन्तमालोक्य ५

श्लोकाः ... पृष्ठम्

तमापतन्तमालोक्य ३५
तमाह भगवानाशु ५७
तमाह भगवान् प्रेष्ठम् ६३
तयोरित्थं भगवति ७४
तयोर्द्विजवरस्तुष्टः ५३
तं वीक्ष्य कृष्णानुचरम् ९२
तं संपरेतं विचकर्ष २२
तस्मान्नृपवरां बलिभिः १७
तस्माद्राज्ञः प्रियं यूयम् १५
तस्माल्लोकमिमं राजन् १८८
तस्मिन् भवन्तावखिला ७८
तस्यानुजा भ्रातरोष्टौ ३४
तस्मै कामवरं दत्त्वा १६५
तर्ह्येव हि बलः कृष्णः २९
ताः किं निशाःस्मरति १३७
ता दीपदीप्तैर्मणिभिः ८५
ता मन्मनस्का मत्प्राणाः ६४
तालत्रयं महासारम् ७३
तेज ओजोबलम् १८०
तेभ्योदाद्दक्षिणा गावः ५१
तेषां स्त्रियो महराज ३५
तेषु राजाम्बिकापुत्रः १७७
तैस्तैर्नियुद्धविधिभिः २६
तौ रेजतू रङ्गगतौ ९
त्वं नो गुरुः पितृव्यश्च १७६
त्वया विरहिता पत्या ३६
त्वयोदितोयं जगतः १७२
दानंव्रततपोहोम १२०
दावाग्नेर्वातवर्षाच्च ७१
दिवि भुवि च रसायाम् ११०
दिष्ट्या कंसो हतः ६९
दिष्ट्या जनार्दन १७५
दिष्ट्या पापोहतः १६७
दिष्ट्या पुत्रान् पतीन् १२१

श्लोकाः ... पृष्ठम्

दिष्ट्याहितो हतः १३४
दुराराध्यं समाराध्य १५६
दृष्टं श्रुतं भूतभवद्भवि ८४
दृष्ट्वैवमादिगोपीनाम् १४७
देवकीवसुदेवश्च ३८
देहाद्युपाधेरनि १७१
द्विजस्त्रयोक्तम् ५६
धर्मेण पालयन्नुर्वीम् १८५
धर्मव्यतिक्रमो ह्यस्या २०
धारयन्त्यतिकृच्छ्रेण ६५
धूपैः सुरभिभिर्दीपैः १६२
न चास्य कर्म वा लोके ८२
ननाम कृष्णं रामं च १६७
न बालो न किशोरस्त्वम् १७
नमः कृष्णाय शुद्धाय १८३
न माता न पिता तस्य ८१
न लब्धो दैवहतयोः ४०
न सभां प्रविशेत्प्राज्ञः २०
नह्यम्मयानि तीर्थानि १७७
नह्यस्यास्ति प्रियः ८०
नाचलत्तत्प्रहारेण २७
नान्यत्तव पदाम्भोजात् १८३
नायं श्रियोङ्ग उ नितान्त १५६
नास्मत्तो युवयोस्तात ४०
नित्यं प्रमुदिताः गोपाः १५
निरीक्ष्य तावुत्तमपूरुषौ १०
निःसारयत दुर्वृत्तौ ३०
निःस्वं त्यजन्ति गणिकाः ९१
नेह चात्यन्तसंवासः १८६
नेदुर्दुन्दुभयो व्योम्नि ३५
नैवाहार्पमहं देव ५७
पतितं तं पदाक्रम्य ५
परिभ्रामणविक्षेप १९
परं सौख्यं हि नैराश्यम् १३९

श्लोकाः … पृष्ठम्
पादावनेजनीरापः … … … १६७
पितरावुपलब्धार्थौ … … … ३९
पितर्युपरते बाला … … … १७७
पितर्युवाभ्यां स्निग्धाभ्याम्… … ४९
पिबन्त इव चक्षुर्भ्याम् … … १०
पुच्छे प्रगृह्यातिबलम् … … … ४
पुण्या बत व्रजभुवः … … … २३
पुनः पुनः स्मारयन्ति … … १४०
पुष्णाति यानधर्मेण … … … १८७
पूतनानेन नीतान्तम् … … १२
पृथा तु भ्रातरं प्राप्तम् … … १८१
प्रगृह्य केशेषु चलत् … … … ३२
प्रजा भोजपतेरस्य … … … १६
प्रभवौ सर्वविद्यानाम्… … … ५२
प्रलम्बो धेनुकोरिष्टः … … … ७३
प्रवेपितः सरुधिरम् … … … २८
प्रातर्व्रजाद्व्रजत … … … २५
प्राप्तो नन्दव्रजम् … … ६६
प्रियं राज्ञः-प्रकुर्वन्त्यः … … … १५
प्रियसख पुनरागा … … … ११७
बध्वा परिकरं शौरिः… … … २
बाला वयं तुल्यबलैः … … … १६
भगवत्युत्तमश्लोके … … १२०
भगवत्युदिते सूर्ये … … ८७
भगवद्गात्रनिष्पातैः … … … २७
भवतीनां वियोगो मे … … १२३
भवद्विधा महाभागा … … १७६
भूपृष्ठे पोथयामास … … … २७
भोजितं परमान्नेन … … … ६८
भो भो वैचित्र्यवीर्य त्वम्… … १८५
भ्रात्रेयो भगवान् … … … १८१
मधुप कितव बन्धो … … १०१
मनसो वृत्तयो नः स्युः … … १५९
मन्ये कृष्णं च रामं च … … ७२

श्लोकाः … पृष्ठम्
मयि वाः प्रेयसां प्रेष्ठे … … ६५
मयि सत्य उपासीने … … ४५
मय्यावेश्य मनःकृत्स्नम् … … १३०
महानामशनिर्नृणाम् … … … ७
महानयं बताधर्मः … … २०
महार्होपस्करैराढ्यम् … … १६२
मा खिद्यतं महाभागौ … … ८०
मातरं पितरं चैव … … ३७
मातरं पितरं वृद्धम् … … ४२
मृगयुरिव कपीन्द्रम् … … … ११२
मृतकं द्विपमुत्सृज्य … … … ६
यत्त्वहं भवतीनां वै … … … १२९
यथा दूरचरे प्रेष्ठे … … … १३०
यथा भूतानि भूतेषु … … … १२५
यथा भ्रमरिका दृष्टा … … ८२
यथा वदति कल्याणीम् … … १८९
यथावदुपसंगम्य … … ११९
यथा हि भूतेषु चराचरेषु… … १७०
यथोपसाद्य तौ दान्तौ … … ५३
यदनुचरितलीला … … ११५
यशोदा वर्ण्यमानानि … … ७४
यस्तयोरात्मजः कल्पः … … ४१
यस्मिन् जनः प्राणवियोग … … ७७
याः कृष्णरामजन्मर्क्षे … … ५१
यात यूयं व्रजं तात … … ५०
या दोहनेवहनने … … २४
या मया क्रीडतां राभ्याम् … … १३२
यावन्त्यहानि नन्दस्य … … … १४६
या वै श्रियार्चित … … … १५८
यास्यन् राजानमभ्येत्य … … १८४
युवयोरेव नैवायम् … … … ८४
युवां प्राधानपुरुषौ … … १६९
युवां श्लाघ्यतमौ नूनम् … … ७४
येनेन्द्रियार्थान् ध्यायेत … … १२८

श्लोकाः	पृष्ठम्
योतुर्विसर्पयया	१९०
रङ्गद्वारं समासाद्य	२
राजयोषित् आश्वास्य	३७
रुदन्त्यनेन वंशोयम्	११
रुन्द्रे नन्दव्रजस्त्रीणाम्	१५८
रुधघ्नतमिव जिह्वन्या०	११६
वलातः शत्रुमभितः	२२
वसुदेवस्तु दुर्मेधाः	३१
वासितार्थेऽभियुध्यद्भिः	६७
विसृज शिरसि पादम्	१११
वीक्षन्त्वोहृद्यः प्रीताः	४७
वृतो गोपैः कतिपयैः	६
वृष्णीनां प्रवरो मन्त्री	६३
शङ्खनिह्रादमाकर्ण्य	५८
शयानान् वीरशय्यायाम्	३५
श्लेसंस समकृष्णाभ्याम्	१९१
शुचिस्मितः कोयमपिच्छ्य	९३
श्रूयतां प्रियसंदेशः	१२३
सकृदधरसुधां स्वाम्	१०४
संक्रुद्धस्तमचक्षाणः	३
स गत्वा हास्तिनपुरम्	१७९
स वानरवरश्रेष्ठान्	१६६
सत्वं प्रमोघ वसुदेव	१७२
सत्वं रजस्तम इति	८२
स धावन् क्रीडया भूमौ	५
स नित्यदोद्विग्नमनाः	३३
स पर्यावर्तमानेन	४
सपत्नमध्ये शोचन्तीम्	१८२
सप्ताहमेकहस्तेन	१३
स पिता सा च जननी	४९
स भवान् सुहृदां वै	१७७

श्लोकाः	पृष्ठम्
समाजितान् समाश्वास्य	४६
समदुःखसुखोक्रूरः	१८४
समानन्दन् प्रजाः सर्वाः	६०
सम्यक् संपादितो वत्सौ	५९
सच्चक्ष्यं धनुर्वेदम्	५२
सरिच्छैलवनोद्देशान्	१४७
सरिच्छैलवनोद्देशाः	४१६
सरिद्वनगिरिद्रोणीः	७२
सर्वं तदमरश्रेष्ठौ	५३
सर्वतः पुष्पितवनम्	६८
सर्वात्मभावोधिगतो	१२२
सर्वार्थसंभवो देहो	४१
सर्वान् स्वान् ज्ञातिसम्	४६
सर्वेषामिहभूतानाम्	३७
स श्येनवेग उत्पत्य	२७
सहपुत्रं च बाह्लीकम्	१७९
साऽनङ्गतप्तकुचयोः	१६४
सा मज्जनालेपदुकूल	१६३
सिञ्चन्त्यामश्रुधाराभिः	४३
सुजस्यदो लुम्पसि पासि	१७०
सैवं कैवल्यनाथं तम्	१६४
स्मरतां कृष्णवीर्याणि	७१
स्वयं किल्बिषमादाय	१८८
स्वविक्रमे प्रतिहते	५
हत्वं कुवलयापीडम्	९
हतेषु मल्लवर्य्येषु	३०
हत्वा कंसं रङ्गमध्ये	८०
हस्ताभ्यां हस्तयोर्बध्वा	१९
हा नाथ प्रिय धर्मज्ञ	३६
हे नन्दसूनो हे राम	१४
हे नाथ हे रमानाथ	१४१

राजसप्रमेयप्रकरणसुबोधिनीस्थकारिकाणामकारादिवर्णानुक्रमेण सूची

श्लोकाः … पृष्ठम्
अक्रूर उद्धवान्मुख्यः … … १६१
अथवा ते पुनर्वाच्याः … … १८
अन्यथा ज्ञानसंदेशः … … ९०
अन्यथा भगवत्कार्यम् … … १७
आकृतिर्निश्चयश्चैव… … … ९२
आश्रयत्वाच्चकर्तृत्वात् … … १२३
आश्लिष्य समशीतोष्णम् … … १०९
इत्येवं भगवल्लीला … … १९२
ईश्वरः सर्वहितकृत् … … १६८
ईश्वरस्य कृतौ वाचि … … १३१
एकचत्वारिंशत्तमे … … १८
एतान् दर्शयितुं भावान् … … ७
एवं पूर्वनिरोधस्य … … १६१
एवमासक्तिसिद्धौ … … १
गुणा नवविधाः प्रोक्ताः … … ७
गोपिकानां ततो वाच्यः … … ६१
चत्वारिंशत्तमेध्याये … … १
चतुश्चत्त्वारिंशेध्याये … … ९
ततो दोषनिवृत्त्या … … ९०
त्रिचत्वारिंशाध्याये … … ६१
तदीयत्ववशात् … … १३१
तत्राप्यनन्यता तासाम् … … १२०
दशम स्कन्धविवृतिः … … १९२
दशभिः स्तुतिरुक्ता हि … … १६८
द्रष्टॄणां च तथा पित्रोः … … १
दानं च प्रीतिसंसिद्ध्यै … … ४८
दोषाणां मूलभूतस्य … … १२३
न दत्तं पूर्वं गोपीभ्यः … … १६८
निवर्तयति कामांस्तान् … … १६८
पञ्चचत्वारिंशेध्याये … … १६१
पाण्डवैश्चार्पिताशेषः … .. १७९
पित्रो राज्ञस्तथान्येषाम् … .. ३८

श्लोकाः … पृष्ठम्
प्रतिबन्धनिवृत्त्यर्थम् … … १८
प्रपञ्चो विस्मृतः सर्वैः … … २
प्रमाणं च प्रमेयं च … … ६४
प्रमेयेण निरोधोत्र … … ७
फलं जीवेपि येनैषा … … १२३
बलं शिक्षा च माया च … … २२
बलक्षयाय लीलापि … … १८
बोधिता ज्ञानकथनात् … … १८
भगवत्प्रेषितोऽक्रूरः … … १७०
भारद्वाजमयूराणाम् … … १७९
मथुरावासिनः सर्वे … … १६१
यस्य भावो यथा लोके … … ७
याते कृष्णे लोकरीत्या … … ८९
यो बीजावापमारभ्य … … १३१
राजसत्वप्रसिद्ध्यर्थम् … … १६१
राजसास्त्रिविधाः पूर्वम् … … ७
रोद्रोऽद्भुतश्च शृङ्गार … … ७
वस्तुनो निश्चयः पूर्वम् … … ९०
विविधापराधकृत … … ८९
शब्दस्य हि बलं पूर्णम् … … १
षट्चत्वारिंशकेध्याये … … १७९
षड्भिःस्वरूपकथनम् … … १२३
षडेते प्रतिपक्षास्तु … … १२
सप्तधा विनिरुद्धास्ताः … … ९०
संभाषणार्थमुद्योगः … … ४८
सर्वेषु भक्तहृदयेषु … … १९२
सर्वेष्वेव च भावेषु … … १६८
स्वस्य शब्दात्मके … … ३८
साधारण्येन सर्वेषाम् … … ३८
सेवकेनोपदेशेन … … ९०
स्त्रीसान्त्वनं तु पुरतः … … १६१
स्थानं नास्ति क्षणं … … ११०

श्रीकृष्णाय नमः ॥

परिशिष्ट

॥ श्रीहरिधनचरणप्रणीता भ्रमरगीतप्रथमाध्यायदीपिका ॥

૧૦-૪૩-૧ वृष्णीनामित्यत्र. समानशीलम्वयसवानिति યાદવોની જેમ અવતારકાર્યસંબંધી ન હોવાથી તે નિગૂઢ કાર્યોપયોગિ ભક્ત છે માટે. सतोपि छायया च. ગોપીનાં विनुदन् शुचः એ આગળ વાક્ય આવશે તેનો વિચાર કરતાં सतोपि કહ્યું. छायया એટલે ભગવાનના વાક્યની છાયા ઉદ્ધવમાં છે. એમ સમજવું.

૧૦-૪૩-૩ गच्छोद्धव इत्यत्र. ચાર શ્લોકનો સંગ્રહ એક કારિકા प्रमाणं च ઇત્યાદિથી કરે છે. હે ઉદ્ધવ! તમે જાઓ. એ ભગવદ્વાક્ય પ્રમાણરૂપ છે. કેમકે ઉદ્ધવને ગોકુલ જવાની પ્રવૃત્તિ એ વાક્યે કરાવી છે. ता मन्मनस्का ઇત્યાદિથી ભગવાને પ્રમેય-(સ્વામિનીનું સ્વરૂપ) બતાવ્યું છે. આ સ્વામિનીઓનું અત્યારે આવું સ્વરૂપ છે એમાં યુક્તિ मयि ताः એ શ્લોકમાં કહેલી મૂર્ચ્છા દૈન્યાદિ નિરૂપણદ્વારા ચક્કર છે તેથી. ઉપપત્તિમાં પણ સ્વામિનીઓના સ્વરૂપનું નિરૂપણ છે. ઉદ્ધવને મોકલવામાં धारयन्ति એ શ્લોકમાં કહેલ જેમ તેમ તેના પ્રાણ ટક્યા છે તેથી તેની સ્થિતિનો અભાવ થાય એ બાધક છે. એ પ્રમાણ, પ્રમેય, ઉપપત્તિ અને બાધક તે ઉદ્ધવને મોકલતી વખતે ઉદ્ધવને ગોપીના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થવા માટે કહેવા જોઈએ. એમ ન કરે તો ગોપીના સ્વરૂપને નહિં જાણનારને મોકલવાથી ત્યાંનું કામ સિદ્ધ ન થાય. એટલું જ નહિં પણ તેનું સ્વરૂપ ન જાણવાથી કાંઈ બીજું કહેવાય તો વૈમનસ્ય વધે. એ ભાવ છે. તે ज्ञातीन् वो द्रष्टुमेष्यामः ઇત્યાદિવડે કહ્યું છે. आधिमस्याः ભગવાનનો વિયોગ સ્વરૂપાત્મક હોવાથી વ્યાપક છે તેમ ગોપીઓના મનની ચિંતા પણ વ્યાપક છે. ત્યાં શંકા કરે છે કે નંદાદિમાં ઉદ્ધવદ્વારા ભગવાને પ્રીતિ પહોચાડી, ગોપીઓમાં સંદેશ પહોચાડ્યો તેમાં આત્મપણાથી સ્વ નિરૂપણ ક્યાંથી લાવ્યા ? ત્યાં કહે છે.

૧૦-૪૩-૪ ता मन्मनस्का ત્યાં અસત્કથન છે તે અસ્મચ્છબ્દવાચ્ય આત્મા છે. તે કહેવાથી ભગવાને સ્વામિનીઓને પોતાના આત્મારૂપ કર્યાં છે. તેથી પ્રમેયબળથી સ્વામિનીસ્વરૂપ જ વિશેષ છે. તે જ यथा मद्दत्तस्थित ઇત્યાદિથી કહ્યુ છે તેમાં ભગવાનના અંગીકારનો અનુભવ કહ્યો છે. તો જ્યાં ભગવદ્ગુણના પરિગ્રહ કરનારને જેમ ભૂખ નથી લાગતી તો સાક્ષાત્સ્વરૂપનો પરિગ્રહ કરનારને કોઈ પ્રકારની બાધાનો અભાવ હોય તેમાં શું કહેવું.

૧૦-૪૩-૫ फलसाधकत्वात्. ભક્તિમાર્ગનું ફલ ભાવ છે તે ભાવને સિદ્ધ કરનાર વ્યસનાત્મભાવને તે વિરહ સિદ્ધ કરે છે. તેને તમે ઓછો કેમ કહો છો ? मयि ता इत्यत्र ज्ञानस्य ભયના કારણરૂપ જ્ઞાન છે. मानसव्यापारस्य ઉત્કટ ચિંતાદિને, स्मरणमात्रमेव ભગવાન્ દૂર રહ્યા તેનું સ્મરણમાત્ર થતાં ઉત્કટ ચિંતા થવા સંભવ છે. મૂર્છા અને દૈન્ય એ બન્ને કેમ થાય છે ? એ શંકા કરીને અન્તઃસંવેદન અને બહિઃસંવેદનથી તે થાય છે તે કહે છે. मत्स्मरणे અંદર જ્ઞાન હોય તો ભગવાનની સ્મૃતિ થાય છે. તેમ બહારની સ્મૃતિમાં ભગવાનનો વિયોગ થતાં તેની લીલાનું સ્મરણ આવે છે. તેથી તે બન્ને દશા સંભવે છે. मत्संदेशः સંદેશ અનુભૂયમાન સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરાવનાર હોવાથી મૂર્છા અને કાતરતાને નિવૃત્ત કરે છે.

૧૦-૪૩-૬ धारयन्त्यतिकृच्छ्रेण इत्यत्र बहवो मृताः इति ભગવાન્ લીલાસહિત તેનામાં પ્રવિષ્ટ થયા ત્યારે બીજું કાંઈ પ્રયોજન ન રહેવાથી પ્રથમ સ્વામિનીઓમાં રસાત્માએ પ્રવેશ કરેલો તે મળતાં તે પહોંચી ગયાં અહિં આ નિર્ણય છે. શ્રુતિઓ અને અગ્નિપુત્રોને ભગવાને પ્રકટ કર્યાં છે. તેને પોતાના રસસ્વરૂપનું દાન કરવું છે. એ વરદાનની કથાથી જાણવામાં આવે છે. તેથી તે વખતે ભેદથી દર્શન આપ્યાં હતાં તેથી પોતે નંદને ઘેર ગયા. શ્રુતિઓ ગોપના ઘરમાં રહ્યા હતાં. પણ જ્યારે નિરોધરૂપ કાર્ય સિદ્ધ થયું. તેમનો ભગવાનમાં પ્રવેશ થયો, તેથી શ્રીઆચાર્યચરણ કહે છે કે અગ્નિકુમારોની

ભિન્ન વ્યવસ્થા છે એટલે તેમનો કાત્યાયનીમાં પ્રવેશ છે. तज्जीवन इति પૂર્વે કહ્યું છે. 'आयास्ये' એ વાક્ય ગોપીઓના અત્યાર સુધીના જીવનનું સાધન થયું. હવે જો તેને ઉદ્ધવને મોકલીને ન બચાવે તો અન્યથા થવાનો ભય હોવાથી તેમ કર્યું છે.

૧૦-૪૩-૭ इत्युक्त इत्यत्र–स हीति તે ઉદ્ધવ ઉત્સવાત્મક હોવાથી ભગવાને તેને સંદેશ લઈને મોકલ્યા છે. तेन निन्दा इत्यादि. સંદેશ જેવું સાધારણ કામ મોટાને નિંદારૂપ થાય. તે જો ન કરે તો લોકો સ્તુતિ કરે. લોકનો અતિક્રમ તેને ન ગણવો. લોકવિરુદ્ધ કરવાથી પરલોકનો બાધ થાય. અથવા સ્વામિનીનાં વચન શ્રવણ કરતાં પરલોકનો બાધ આવે. એ બધું ન ગણતાં ઉદ્ધવ ગયા. प्रययोमां प्रशब्द કહ્યો છે તેનો, આદરપૂર્વક હુકમને માથે ચઢાવીને ગયા એવો અર્થ કરવો.

૧૦-૪૩-૮ प्रात इति–गमनदिवसे इति. જલદી જાય તો સંદેશ ન કહી શકાય તો કાલ વ્યર્થ જાય. आदौ नन्देति ભગવાનની આજ્ઞા એવી છે કે પ્રથમ નંદરાયજીને મળી તેનું સમાધાન કરવું. જો એમ ન હોય તો સમય બચે તો ગોપીને પણ સંદેશ કહે. आर्केण રથાદિવડે. રથ જોવાથી ભગવાનનું સ્મરણ થતાં વિરહ વધે. તેથી સન્ધ્યા વખતે ઉદ્ધવ ગયા. फलस्य तथात्वात्. સંધ્યાસમય અતિથિના આગમનનો કાળ છે. अग्निकार्यकाल. અગ્નિશબ્દથી અગ્નિહોત્રનો સમય લેવો તે સમય સૂર્યાસ્તનો છે. भगवद्रहितत्वात् ભગવાન્ સ્વામિનીઓમાં હોવાથી ગોકુલ ભગવદ્રહિત છે. સ્વામિનીઓમાં ભગવાન્ હોવાથી બધી લીલાનો આવિષ્કાર ત્યાં જ છે. તેથી ગોકુળ ભગવદ્વિરહવાળું કહ્યું.

૧૦-૪૩-૯ याचिनार्थं इत्यत्र. तेन पितरोपीति. એ કહેવાથી અહિંનો કામ ધર્મવિરુદ્ધ નથી. તેથી 'धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोस्मि भरतर्षभ' એ વાક્યથી ભગવદ્વિભૂતિરૂપપણું છે. गायन्तीमित्येत्यत्र उत्सवनिरूपणार्थम् સ્વામિનીના ગાનવડે સકલ ગોકુલમાં ઉત્સવ બતાવવા માટે ગોકુલમાં ભગવાનના વિરહમાં પણ પરમાનંદ સિદ્ધ છે.

૧૦-૪૩-૧૧ स्त्रियः इत्यत्र પુરુષોને ધર્મબુદ્ધિથી ગાનનો સંભવ છે. गोपान् गोपीर्वेति જેને ઉત્સવ જેનાથી થાય છે. ગાનવડે ઉત્સવ તે બન્નેનું વર્ણન અહિં છે.

૧૦-૪૩-૧૨ प्रशस्तिसमावम् જ્ઞાન કહેવું છે. તેમાં ધર્મનું નિરૂપણ કર્યું છે. તેથી ધર્મને અનુકૂલ જ્ઞાન અહિં કહેવાનું છે.

૧૦-૪૩-૧૪ अनेन પ્રિયપણાના નિરૂપણવડે. એમ ન હોય તો સમાનશીલત્વના અભાવમાં પ્રિયપણું ન ગણાય.

૧૦-૪૩-૧૬ कश्चिदत्र इत्यत्र. परिशन्दार्थम् એમ ન હોય તો પાછળથી ભગવાનનો પ્રશ્ન ગૌણ થઈ જાય. वैमनस्यमिति કંસના શત્રુને સ્થાપન કર્યો તેથી વૈમનસ્ય થાય. મિત્રને ગુણ દેખાય છે દોષ દેખાતો નથી. તેથી પરમાનંદ प्राप्तिः એમ કહ્યું છે.

૧૯-૪૩-૧૭ दिष्ट्येति–आमयरूप इति. પગ ઉપર કોઈ જાતનો રોગ થાય છે તેને કંસ કહે છે. તેથી આમય કહ્યો.

૧૦-૪૩-૧૯ आयास्यति–इत्यत्र आगमनमेवेति બીજાની સ્ફૂર્તિમાં ગમનનો સંભવ હોવાથી. नित्यं निरीक्षितम् ભાવવડે प्रेमाधिक्यात् ભગવાનના ભક્તના સંગવડે ભાવ વધવાથી.

૧૦-૪૩-૨૧ स्मरतामित्यत्र स्तुत एव. સદાનન્દપણાથી સર્વની અંદર રહે છે.

૧૦-૪૩-૨૩ मन्ये कृष्णं चेत्यस्याभासे. विपरीतबुद्धेः પુત્રબુદ્ધિથી.

૧૦-૪૩-૨૯ तयोरित्यमित्यत्र सहजः संबन्धः ગર્ભસ્થિતિરૂપ સંબંધ.

૧૦-૪૩-૩૦ युवामित्यत्र. स्वतन्त्रभक्तिरिति શ્રવણાદિરૂપા. प्रमेयभक्तिः સ્વરૂપવિષયિણીભક્તિઃ नारायणशब्दोत्रेति નાર–જીવસમૂહ છે અયન–સ્થાન જેનું એ વ્યુત્પત્તિથી તેવો અર્થ કરવો. प्रमाणरूपोपीति ગુરુ હોવાથી તે વાક્યનો હેતુ હોવાથી તે રૂપ.

૧૦-૪૩-૩૧ एतौ हीत्यत्र–एक एव ते નંદ યશોદાએ मन्ये कृष्णं च रामं च એ વાક્યથી કૃષ્ણ અને રામ એ બન્નેને એક જાણ્યા. પણ કૃષ્ણ જ આવિષ્ટ અને આવેશી ભેદથી બે છે એમ ન જાણ્યા. તેથી બને લઈને જગત્કારણત્વ કહ્યું. तुल्यतयेति ઔપપણાથી તુલ્યતાએ કરીને દેહનો સંબંધ તેનાથી प्रापयिकादिति. લૌકિક અભ્યુદયના ફલ કરતાં ભગવદ્દત્ત અભ્યુદયનું ફલ વિલક્ષણ હોય એ જાણવા માટે વિલક્ષણ પદથી અભ્યુદયનું ફલ કહ્યું. ब्रह्म भगवानिति અક્ષરરૂપ અને પુરુષોત્તમરૂપે લીલાને માટે પ્રકટેલ

કાર્યની જેમ આમને પણ અભ્યુદય નિઃશ્રેયસ ફલ દેવાને માટે એમ પ્રકટ થવાથી કાર્યરૂપપણું
કહ્યું છે એવી શંકા થાય એવો ભાવ છે.

૧૦-૪૩-૩૨ यस्मिन् जन इत्यत्र નિષ્કામ મન આત્મામાં પહોંચે છે એવા જ્ઞાનથી પણ નિષ્કામતા સિદ્ધ થાય ત્યારે.

૧૦-૪૩-૩૩ तस्मिन् भवन्तावित्यत्र. तादृग एवेति જે જેનામાં શ્રદ્ધાવાળો હોય તે તદ્રૂપ થાય છે. એ વાક્યથી
ઉપાસક ઉપાસ્યરૂપ થાય છે; તેથી તમારા ઉપાસ્ય સર્વફલરૂપ હોવાથી તમારું પણ સર્વફલરૂપપણું
સિદ્ધ થયું. તેથી તમારે ફલમાં શું બાકી રહ્યું એવો અત્રે ભાવ છે. सर्वमस्यात्ममिति. आत्मा चासौ
हेतुश्चेति समासेन એ સમાસ કરવાથી બધાના આત્મા અને હેતુ ભગવાન્ છે. તેથી કાર્યનો કારણમાં
લય થવાથી તે તેનું અન્ન થાય તેમ સર્વનો ભગવાનમાં લય થવાથી ભગવાનનું સર્વ અન્ન છે. તેથી
અનાયાસથી સર્વ અપેક્ષિતની સિદ્ધિ ભગવાનને થાય છે. विश्वेऽपीति વિરાટ્ પ્રપંચમાં એવો અર્થ
કરવો તેમાં બ્રહ્માદિને કારણપણું છે તે બ્રહ્મા તો ભગવાનની વિભૂતિ છે. તેથી તેનું સ્વરૂપ જ તે
ગણાય. अयं पुरुष શબ્દથી અહિં નારાયણ લેવા. પુરુષોત્તમ લેવાના નથી. વિરાટ્રૂપના તે હેતુ છે
તેથી પહેલાં નારાયણપદથી પુષ્ટિમાર્ગીયનંદાદિભક્તના વિષયરૂપ પુરુષોત્તમ કહ્યા હતા. शरणार्थ-
मिति સેવાદિ કરાવવાને માટે એમ ન માનો તો ભગવાન્ દુરારાધ્ય રહે તો સેવા ન આપે તો તે
જીવનો ઉદ્ધાર ન થાય. अनेन स्वामि ફલ દેનાર છે એમ સૂચના કરવાથી. ત્યાં શંકા કરે છે કે
બધાની અવતારવડે ફલસિદ્ધિ છે તો આપણે તો સર્વથી જૂદાં છીએ તેને તેનાથી શું લાભ છે!
તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે લોકસ્ જે લોકના દુઃખને દૂર કરે તે શું દાસને ભૂલી જશે! અર્થાત્
ભગવાન્ પોતાના ભક્તને ભૂલતા નથી એ દૃઢ વિશ્વાસ રાખવો. रसत्वेति દર્શન કરવાથી અથવા
કાવ્યાદિ સાંભળવાથી તત્કાળ ઉત્પન્ન થતો વ્યભિચારી ભાવ રસ કહેવાય. એવા રસની નિવૃત્તિ
માટે ભાવપદ કહ્યું છે. તેથી તમને પરોક્ષમાં પણ પહેલાના ભાવ કરતાં વધારે ભાવ થવાથી
તમારો ભાવ સ્થાયિભાવ છે. વ્યભિચારીભાવ નથી. पुत्रत्वेऽपीति દેવાદિ વિષયિણી રતિ એનું નામ
ભાવ છે. તેથી જેમ દેવમાં મનુષ્યપણાની પ્રતીતિ નથી થતી તેમ કેવળ દેવત્વપ્રતીતિ ગર્ગના
વાક્ય અને તેના કાર્યના અનુમાનથી થાય તે તો દૂર રહી પણ અહિં તો પુત્ર દેવ છે એવી પ્રતીતિ
પણ થતી નથી. પણ કેવળ મારો પુત્ર છે એવી જ પ્રતીતિ થાય છે તે સ્થાયિભાવ છે. બીજાના
વાક્યથી પણ તેમાં ચલન થવાનો ભય નથી તેથી જ વાત્સલ્યને યોગ્ય જ ભગવાનમાં તેમની કૃતિ
છે. બીજી કૃતિ તેમાં નથી. भगवदागमनात् બ્રહ્માદિ બીજા જ્યાં ભગવાન્ હોય ત્યાં જઈ ભગવાનને
મળે છે જ્યારે ભગવાન્ પોતે લીલા કરવા માટે તમારે ઘર આવ્યા છે તેથી તમો મહાત્મા છો એ
વાતનો નિશ્ચય થાય છે.

૧૦-૪૩-૩૪ आगमिष्यतीत्यत्र. वाक्यविरोधाभावात्. સ્વામિની પ્રત્યે આ સમાધાનવાક્ય છે. નંદ દર્શનને માટે
ગોપીઓની સાથે ગુપ્ત સમાગમમાં પણ ચિંતાયિતાન્ એ વાક્યનો વિરોધ આવતો નથી. नन्दं इ-
મિતિ અહિં આવો આશય છે. વિયોગ બે જાતનો છે. એક ધર્મવિયોગ છે, બીજો ધર્મિરૂપ વિયોગ
છે. શ્રુતિમાં આનંદ ધર્મરૂપ અને ધર્મિરૂપ કહેવામાં આવ્યો છે. તે પ્રમાણે રસ પણ બે પ્રકારના છે.
તેમાં વિયોગ નામનો સ્વરૂપાત્મક રસ છે તેનું દાન સ્વામિનીઓને કર્યું છે. નંદાદિને ધર્મરૂપ વિયો-
ગનું દાન કર્યું છે. તેથી નંદરાયને માટે પૂર્વરૂપે આવવું જરૂરી છે. જો ન આવે તો તેના દેહનો
અન્યથાભાવ થઈ જાય. અગ્નિના તાપમાં અગ્નિ સિવાયનું બળીને ભસ્મ થાય. પણ અગ્નિ તો
અગ્નિમાં ન બળે. તેથી ભગવાન્ સ્વામિનીને માટે વ્રજમાં પધાર્યા નથી. સ્વામિનીઓના દેહો
વિયોગરસરૂપ થઈ ગયા છે. प्राणाः प्राणान् એમાં તે પ્રાણને ધારણ કરી રહ્યાં છે. પ્રમેયબળ આને જ
સમજવું. તેથી નંદરાયને માટે ભગવદાગમનની શ્રીઆચાર્યોક્તિ ઉત્તમોત્તમ છે. मार्गानुरोधात् ભક્તિ-
માર્ગના અનુરોધથી. ભક્તિમાર્ગમાં ભગવાન્ ભક્તની રક્ષા કરે છે. નહિં તો ભક્તિમાર્ગમાં કોઈ આવે
નહિં તો તે માર્ગનો લોકમાંથી નાશ થાય. તેથી નંદની રક્ષા કરવા માટે ભગવાન્ ત્યાં પધાર્યા.
વિયોગ ધર્મરૂપ હતો તેથી સંયોગથી તેની રક્ષા થઈ. જ્યાં વિયોગ સ્વરૂપાત્મક હોય ત્યાં પધારે
તો તે સ્વરૂપનો વિરોધ હોવાથી નાશ જ થાય. તેથી જ આગળના અધ્યાયમાં શ્રીઆચાર્યજી
આજ્ઞા કરે છે. अतः परं संबन्धे सर्वदाहो भवेत्.

૧૦-૪૩-૩૫ इत्येवत्र. अनेनेति નિરપેક્ષ ભગવાન્ હોવાથી તેને હેતુવાદ પેદા કરવાનું કાંઈ કારણ ન હોવાથી
ભગવાન્ પ્રયોજનના અભાવવાળા છે.

૧૦-૪૩-૩૬ मा खिद्यतमित्यत्र. लौकिक इति લોકરીતે સમાધાન કરતાં નંદાદિને ભગવાનની જરૂર છે. ઉદ્ધવે પણ રામ નામ લીધુ નથી. अन्नादिक्रियाणामिति આનંદમય હોવાથી ભગવાન્ સર્વાધાર થાય તો પ્રાણ, મન, વિજ્ઞાન ઇત્યાદિની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, પ્રલયરૂપક્રિયાનો આધાર ભગવાન્ ન થાય તો તે ક્રિયાઓ સંભવે નહિ.

૧૦-૪૩-૪૨ युवयोरेवेत्यत्र. तत्राधिदैविक इति. ભગવાન્ પુત્ર થયા પણ તે આધિદૈવિક પુત્ર થયા. પરંતુ તે તમારે તો ગોપરૂપે આત્મા પ્રકટ્યો તેથી આધિભૌતિક થયા છતાં તમારી મુક્તિ તે પ્રમેયબળથી શત્રુઓની કરે છે તેવી રીતેં કરી સમજવી.

૧૦-૪૩-૪૪ एवं निशेत्यत्र त्रिवारमित्येके. પ્રાયશ્ચિત્ત પડે તો ત્રીજી વાર ગાય દોવાનો વિધિ છે. अन्यां दुग्ध्वा पुनर्होतव्यमिति श्रुतेः.

૧૦-૪૩-૪૬ उद्गायतीनामित्यत्र. तावन्मात्रे ભગવન્નિષ્ઠ સૌંદર્યાદિમાત્રપરત્વે. कार्यकरणसहितमिति ગાનમાં સ્વામિનીઓ લૌકિકવૈદિક નિરપેક્ષ છે. એ બતાવવા કાર્ય દ્યુસ્પર્શ. આત્મસુખનો અનુભવ એ આંતરકારણરૂપ ધ્વનિ છે. તેની સાથે ગાન કહ્યું છે. उत् ઉપસર્ગથી ગાન ઊંચું ગયું તેથી લોકસંકોચ છોડીને ગાન કર્યું છે. આત્મસુખ જેમ બીજા લોકમાં જાય તેમ ભાવથી ભગવલ્લીલામાં આવિષ્ટ થતાં તેને જે અનુભવ થયો તેથી વૈદિક મુક્ત્યાદિથી તે બેદરકાર થયાં. તેથી એવા ગાન સાંભળીને સર્વથા આ ભગવત્પરાયણ છે એમ ઉદ્ધવને નિશ્ચય થવાથી સંતોષ થયો. તે તેના આતિથ્યરૂપ તેણે ગણ્યો. असमर्थत्वमिति લોકે કરેલી અપકીર્તિ સાંભળવાથી આત્મસુખરૂપતા ગાનની જણાય એવી શંકા કરીને. तस्यैव ધ્વનિનો. એટલે જ્યાં સ્વરગ્રહણ કરતાં ગાનમાં પરમાનંદ દેખાય ત્યાં રસાદિયુક્ત ગાનમાં તે દેખાય તેમાં શું કહેવું. तत्फलत्व ધ્વનિફલક જ્ઞાનનું. तेन ગાનવડે. વેદમાં ભુક્તિ અને મુક્તિ ફળ કહ્યાં છે તે બન્ને ગાનમાં છે. તેથી તેનાથી તે નિરપેક્ષ છે. તે ભગવદીયો છે. તે આનંદના સાધનરૂપે ગાન કરતા નથી પણ ભગવદ્ભાવથી કરે છે તેથી તે આનંદધ્વનિમાં જ રહેલો છે. તે કેટલાકને તે આનંદ ગાન દ્વારા મળે છે તે વાત यासां हरिकथोद्गीतं એથી કહી. તેથી વિરહમાં જેનું ગાનથી જીવન છે તે ભગવદીયો છે. ભગવદીય ગુણના સંબંધવાળો ધ્વનિ ગોપી અને ગાયોના ધ્વનિવાળો જોઈએ. જેમ ભગવાન્ ગોપી અને ગાયોની અપેક્ષાવાળા છે તેમ તેનો ધ્વનિ પણ તેના ગુણે પણ સ્વામિનીઓ અને ગાયોના ગુણની અપેક્ષાવાળા છે.

૧૦-૪૩-૪૭ भगवत्युदित इत्यस्याभाषे. विलीय इति નંદરાયજીના ઘરમાં ઊંડા પેસી વાર્તા કરતા બેઠા હતા. રથ તો જાણવાની ઇચ્છાના કારણરૂપ હતો. પણ તે રાતના દેખાયો નહિ. गोपिकानामिति એમનો પરમ પુરુષાર્થ વિયોગથી સ્ફૂર્તિરૂપ છે. ઉદ્ધવનો પુરુષાર્થ તો સ્પષ્ટ છે.

૧૦-૪૩-૪૯ किं साधयिष्यतीत्यत्र. भयादागतः પોતે ઉદ્ધવ એટલે ઉત્સવરૂપ છે. પોતે જ્ઞાપન કરશે એમાં સ્વામિનીઓ અન્યથા નહિ બોલે એ ખાતે નિર્ભય હતા. તેથી ઉદ્ધવ આહ્નિક કરીને ત્યાં આવ્યા. એમ ન કરે તો વિલંબ કે ક્ષોભથી દર્શન થાય તે તેને યોગ્ય ન કહેવાય.

એમ શ્રીમદાચાર્યચરણ અને તેમના કુમાર શ્રી ગુંસાઈજીના કૃપાબળથી શ્રીહરિરાયજીએ કરેલી
૪૩ અધ્યાયની સુખ આપનારી અને સુંદર દીપિકા સમાપ્ત થઈ.

ઇતિ શ્રીહરિધનચરણવિરચિતા ભ્રમરગીતીય પ્રથમાધ્યાયદીપિકા સમાપ્તા.

श्रीकृष्णाय नमः श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ॥
श्रीवल्लभाचार्यचरणेभ्यो नमः ।

उपोद्घात

શ્રીમદ્ભાગવતને ભક્તિશાસ્ત્ર કહેવામાં આવે છે. ભગવાનની લીલાના દશભાગ તેમાં કહ્યા છે. પ્રથમસ્કન્ધ અધિકાર અને દ્વિતીયસ્કન્ધ સાધન એ લીલાનાં અંગ કહેવાય અને તૃતીયથી દ્વાદશ એ દશસ્કન્ધમાં સર્ગથી આશ્રય સુધીની દશ લીલાઓ છે. ભક્તિના સાધન દ્વિતીયસ્કન્ધમાં तस्मात्सर्वात्मना राजन् हरिः सर्वत्र सर्वदा । श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च स्मर्तव्यश्चेच्छताभयम् એ શ્લોકમાં શ્રવણનો વિષય હરિલીલા છે અને તેના દશ પ્રકાર કહ્યા છે. ભગવાનના પ્રાકટ્ય પછી બીજાં સાધનો શિથિલ થયાં છે જ્યારે લીલા (શ્રવણાદિ) મુખ્ય છે એ વાત દશમના જન્મપ્રકરણમાં સ્પષ્ટ છે. 'अनेन सर्वेषां भजनार्थं स्वयं हृदि स्थित्वा तत्पराः कृतार्था भविष्यन्तीति ज्ञापयितुं वेदांश्चकार स इदानीमत्रैव प्रकटीभूत इति न पूर्वप्रक्रियातः परमुपयुज्यते किं त्वयमेव सेव्य इति' આ નિરોધલીલા દશલીલામાં આઠમી લીલા છે. ભક્તનો સ્વસ્વરૂપમાં નિરોધ થાય તેવી ભગવાને લીલા તેમાં કરી છે. તેનાં સ્થૂળતાથી પાંચ પ્રકરણ છે. જન્મ તામસ રાજસ સાત્ત્વિક અને ગુણ એ તેમનાં નામ છે. ચાર અધ્યાયથી પ્રથમ જન્મ પ્રકરણ છે તેમાં ચતુર્મૂર્તિભગવાનનાં પ્રાકટ્યનો નિર્ણય છે તામસ પ્રકરણ અઠ્ઠાવીશ અધ્યાયનું છે, તેનાં અવાન્તર ચાર પ્રકરણ સાત સાત અધ્યાયનાં છે તે પ્રમાણ પ્રમેય સાધન અને ફલ નામથી પ્રસિદ્ધ છે સાત અધ્યાયમાં ભગવાનના છ ધર્મો અને એક ધર્મિનો અધ્યાય છે તેમાં ક્રમેકરીને ઐશ્વર્યાદિ લીલાઓ બતાવી છે. ત્રીજું રાજસ પ્રકરણ છે તેનો ક્રમ પણ તામસવત્ છે. તેમાં બીજું પ્રમેય પ્રકરણ સાત અધ્યાયનું છે. જેનો અનુવાદ કરવામાં આવ્યો છે. તે સંબંધી બે અક્ષર લખવા એ અવસર પ્રાપ્ત છે.

આ પ્રકરણ ઉપર શ્રીવલ્લભાચાર્યકૃત સુબોધિની ટીકા છે તેની ઉપર શ્રી ગુંસાઈજી કૃત ટિપ્પણી ત્રેતાલીશ અધ્યાય ઉપર શ્રીહરિરાયજીકૃત દીપિકા શ્રીવ્રજરાજકૃત ટિપ્પણી ૪૩ અધ્યાય ઉપર શ્રી પુરુષોત્તમજીકૃત પ્રકાશ શ્રીવલ્લભજીકૃત વિવરણ ટિપ્પણી હરિકૃષ્ણ પહાડકૃત ટિપ્પિકા બે અધ્યાય ઉપર એટલા સાધનો સાથે મૂળગ્રંથ રા. લીલાસ્થ તેલીવાળાના મિત્રોએ શ્રીગોવર્ધનલાલજી ટિકેત મહારાજશ્રીની દ્રવ્ય સહાયતાથી પ્રકટ કરેલો છે.

તે સંસ્કૃત પ્રકરણ ગ્રંથનો અત્રે ગુર્જરાનુવાદ કરવામાં આવ્યો છે.

દશમસ્કન્ધપૂર્વાર્ધમાં ક્ષેપક ત્રણ અધ્યાય બાદ કરીએ તો રાજસ પ્રકરણનો પ્રથમ અધ્યાય એ દ. પૂ. નો ચાલીશમો અધ્યાય ગણાય. તેમાં કુવલયાપીડહસ્તિને ભગવાને માર્યો એ ભગવદૈશ્વર્ય કહ્યું.

બીજા અધ્યાયમાં કંસ અને મલ્લોને માર્યા તેમાં ભગવદ્વીર્ય કહ્યું.

ત્રીજા અધ્યાયમાં પોતાના માતાપિતાને કારાગારથી મુક્ત કર્યા તેમાં ભગવાનનું યશ કહેવામાં આવ્યું. ઉગ્રસેનને રાજ્ય આપ્યું તેથી પણ યશ કહ્યું.

ચોથા અધ્યાયમાં ગોકુલસ્થ ભક્તોના આશ્વાસનમાટે ઉદ્ધવને મોકલી તેના પ્રાણ બચાવ્યા એ શ્રીનું કાર્ય કર્યું.

પાંચમા અધ્યાયમાં ગોપીઓને भवतीनां वियोगो मे नहि सर्वात्मना क्वचित् ઈત્યાદિ સંદેશથી જ્ઞાન આપ્યું તેમાં જ્ઞાન સ્પષ્ટ છે.

છઠ્ઠા અધ્યાયમાં ભગવાન્ કુબ્જા તથા અક્રૂરને ઘર પધાર્યા તેમાં ભક્ત ઉપર કૃપા બતાવી. ભક્તાતિરિક્તમાં ભગવાનનું વૈરાગ્ય તેથી સિદ્ધ થાય છે.

સાતમા અધ્યાયમાં અક્રૂર હસ્તિનાપુર ગયા ત્યાં ધૃતરાષ્ટ્રને પાંડવોમાં સમભાવ રાખવા માટે સમજાવ્યા પણ ભગવાનને તે નિમિત્તે ભૂભાર ઓછો કરવો હતો તેથી ધૃતરાષ્ટ્ર સમજ્યા નહિં તે ધર્મિનું કાર્ય છે.

આ પ્રકરણના નિબંધમાં શ્રી આચાર્યચરણ આ પ્રકરણનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે લખે છે.

'આ સાત અધ્યાયના પ્રમેય પ્રકરણમાં યાદવોની ભગવદાસક્તિ તથા દુષ્ટોનો વધ કહેવાશે. તેમાં ભગવાનના સાત ભક્તો છે અને તેટલા જ ભગવાનના દ્વેષી છે. સર્વ યાદવોસાથે વસુદેવ દેવકી, સાંદીપનિગુરુ, નંદ યશોદા, ગોપીઓ, કુબ્જા, અક્રૂર અને પાંડવો એ સાતનો પ્રપંચ ભગવાને દૂર કર્યો.

કુવલયાપીડ હસ્તિ, પાંચ મલ્લો અને કંસ એ સાત દ્વેષીને ભગવાને માર્યાં એથી સ્નેહી અને દ્વેષીની ગતિ બતાવી. મુક્તિ બન્નેની કરી પણ સ્નેહિઓ જીવતાં મુક્ત થયા જ્યારે દ્વેષિઓ દેહ છુટ્યા પછી મુક્ત થયા એ પ્રકારનો મુક્તિમાં ભેદ કહ્યો.

ભગવાનનું પ્રાકટ્ય સર્વમુક્ત્યર્થ છે તેમાં પ્રાકટ્ય સમયે સ્નેહ, ક્રોધ, ભય, દ્વેષ ગમે તે દ્વારા ભગવાનમાં મન વાળવું જોઇએ તો તેની મુક્તિ થાય એ વાત 'गोप्यः कामात्' એ શ્લોકમાં કહી છે. જેવી સ્નેહથી આસક્તિ થાય છે એવી ભયથી પણ થાય છે. એ વાત ત્રણ અધ્યાયથી કહી તેમાં ભગવાનનું માહાત્મ્ય કહેવાયું. ભગવાને સ્વરૂપ બળવડે બધું કર્યું છે તેથી આ પ્રકરણનું નામ પ્રમેય પ્રકરણ છે.

સ્નેહિઓનું સાંત્વન ન થાય તો આસક્તિમાં પ્રતિબંધ થાય. તેથી ચોથાથી સાતમા સુધીના ચાર અધ્યાયમાં ત્રિવિધભૂતનું સાંત્વન કહેવાય છે સાંત્વન કરતાં છતાં કાલકૃત દુઃખ ન દૂર થાય તો કરેલ સાંત્વન વ્યર્થ થાય. તે બતાવવા ભક્તોને દુઃખ થાય છે તે કાલકૃત નથી પણ અજ્ઞાનકૃત છે. તે તો ભગવાન્, ઉદ્ધવ અને અક્રૂર દ્વારા જ્ઞાન કરાવી દૂર કરશે. એટલે કરેલ સાંત્વન વ્યર્થ થવાનો સંભવ નથી.

વ્રજમાં નંદરાય, યશોદા, ગોપો, અને ગોપીઓ તે પ્રકટ સંદેશવાળા અર્ધ પ્રકટ સંદેશવાળા અને ગુપ્ત સંદેશવાળા છે. તે સંદેશ લઈ જનાર ભગવાનના ખાસ ભક્ત ઉદ્ધવ છે. તે ભક્તોના પ્રકાર જૂદા છે. ઉદ્ધવ પ્રથમ નંદરાયને સંદેશ દેવા સાયંકાલે ત્યાં પહોંચે છે. એ ભક્તો અન્તર્મુખ હોય ત્યારે તેના હૃદયમાં ભગવાન્ પધારે છે તે વખતે તેને વિયોગ જણાતો નથી પણ જ્યારે બહાર તેમનું મન જાય ત્યારે અમે ભગવાનથી વિયુક્ત છીએ એવું જ્ઞાન થતાં તે વિકળ બને છે. એ વિકલતા મટાડવા ભગવાન તમારા હૃદયમાં છે એવું જ્ઞાન કરાવવાની જરૂર છે. ભગવાનને બહાર પ્રકટ થવાની જરૂર રહેતી નથી. બહાર પ્રપંચમાં ખેંચે તે ભક્ત ન ગણાય હૃદયમાં તો ભગવાનનાં દર્શન થાય છે તેને એટલું જ બતાવવાનું છે કે તમે તમારા હૃદયમાં જુઓ. તામસ પ્રકરણમાં ભક્તોને નવનીતાદિમાં મન રહેતું તેને લઈને ભગવાને તેનો પ્રપંચ ભૂલાવ્યો તેમ આ રાજસ ભક્તોને બહાર દર્શન આપવાં બંધ કરીને તેનો બહારનો પ્રપંચ ભૂલાવ્યો. તેઓ જ્યારે બહિર્મુખ હોય છે ત્યારે તેને એમ થાય છે કે ભગવાન અમને મળતા નથી અને દુઃખ આપે છે તેને ન દેખવાથી અકળાય છે. તેનું કારણ વિચારી તો તેનું અજ્ઞાન તેને દુઃખ આપનાર છે મથુરાસ્થ ભક્તો પ્રપંચ મુક્ત થયા નથી તેથી તેને પુત્રાદિપણાથી આસક્તિ છે.

જીવો સ્વભાવથી દુષ્ટ છે તે પોતાનો દોષ ભગવાનમાં જુએ છે. તેમને પૂર્ણાસક્તિ ન થાય ત્યાં સુધી ભગવાન તેનો પ્રપંચ દૂર ન કરે ભગવાન તેને જ્ઞાન આપે ત્યારે તેના દોષો જાય. તેમાં પણ 'હું આત્મા છું' એવું સમજાવે ત્યારે દોષ દૂર થાય. આ કાર્ય ઉદ્ધવજી દ્વારા ભગવાને કર્યું એટલે મુખ્ય ગુરુ ભગવાન પણ ઉદ્ધવના મુખથી તે ઉપદેશ ભક્તોએ સાંભળ્યો તેટલું ગુરુપણું ઉદ્ધવનું ગણાય. જેનો જે ઉપાય હોય તે કરે ત્યારે કાર્ય થાય. ભગવાને જ્ઞાન કરાવ્યાથી તેઓ શાંત થયાં તેથી ભગવાન ત્યાં પધાર્યાં નહિં. ઉદ્ધવના કહેવાથી ભગવાન્ આપણી પાસે છે એવું જ્ઞાન થયું શ્રીસુબોધિનીમાં શ્રીગોપીજનોનો દોષ ચાર પ્રકારનો કહ્યો છે તેનું સાંત્વન ઉપદેશ દ્વારા થયું. અહિં સુધી રાજસતામસ ભક્તોની વાત થઈ.

૪૫ મા અધ્યાયમાં કુબ્જા અને અક્રૂર એ બન્ને રાજસરાજસ છે તેમને ભગવાને સ્વતઃ શાંત કર્યાં છે તેથી બીજાનું પણ સાંત્વન થયું એ ઉપલક્ષણવિધિથી સમજવું.

પાંડવો ધૃતરાષ્ટ્ર વગેરે રાજસસાત્વિક છે તેમના સાંત્વનાર્થ અક્રૂરને હસ્તિનાપુર મોકલ્યા અને તેમને તે દ્વારા શાંત કર્યાં. બીજાઓ તે વર્ગના ભક્તોના સાંત્વનનો વિધિ ઉપલક્ષણવિધિથી સમજી લેવો.

એમ આ સાત અધ્યાયમાં ત્રણ અધ્યાય દ્વેષીને મારીને મુક્ત કર્યાં ચાર અધ્યાયથી આસક્ત ભક્તો નિરોધ કર્યાં એથી અર્વાંતર બે પ્રકરણ આ એકના કહીએ તો પણ ચાલે.

ચાળીશથી છેતાળીશ એમ સાત અધ્યાયના આ પ્રકરણમાં ૪૭।૪૮ બે અધ્યાય ભ્રમરગીતનામથી પ્રસિદ્ધ છે તેમાં વ્રજસ્થ ભક્તોમાં નંદયશોદા અને ગોપોનું વર્ણન એક અધ્યાયમાં આપ્યું છે ભગવાન્ ભૂતળ ઉપર પધારે ત્યારે તે અજન્મા છે છતાં તેમને મનુષ્યનાટ્ય કરવાનું હોવાથી લોકમાં તેને માતપિતા કોઈને ઠરાવવા જોઈએ તેમાં નંદયશોદામાં તેણે પિતૃત્વ સ્થાપન કર્યું છે તેથી નંદરાયને સહસાવધિ જ્ઞાન કોઈ આપે પરંતુ તેનું ભગવાનમાં આત્મજત્વ કોઈ રીતે ઓછું ન થાય વરુણનો પ્રસંગ નજરે જોયો સુદર્શનના પ્રસંગમાં પોતે પુત્રને પ્રાર્થના કરી ત્યારે ગર્ગાચાર્યે દેવત્વ કહેલ તેનો ભાસ નંદના મનમાં આવ્યો પણ તેથી પુત્રત્વમાં તેને કોઈ શંકા ન થઈ. ગર્ગ નામકરણ

કરવા આવ્યા ત્યારે આ પુત્ર કોઈ દિવસ વસુદેવના હતા એમ ગર્ગે કહ્યું તેમાં પણ તેને શંકા ન આવી. સાત્વિક પ્રકરણમાં કુરુક્ષેત્રમાં મળ્યા ત્યારે ભગવાનને ૧૮ તો મહારથી પુત્રો હતા અને લાખો પુત્રો બીજા હતા છતાં નંદરાયે તે ભગવાનને પોતાની ગોદમાં બેસાર્યાં. તેનું મૂળ ભગવાન છે. વ્યાસે કૌમારે अजहद्व्रजे એમ કહ્યું છે શ્રી હરિરાયજી પણ व्रज एव कुमारस्य कुमारी चाभवत् प्रभुः એમ કહે છે.

ભગવાનને તમે અજ કહો છો તો મૂળ ભાગવતમાં તો વ્યાસજી नन्दस्त्वात्मज उत्पन्ने એમ કહે છે તે વિરોધનો પરિહાર કેમ કરવો ? ત્યાં કહે છે કે पुरुषोत्तमस्तु नन्दगृहे मायया सह जातः એમ સુબોધિનીમાં શ્રીઆચાર્યચરણ આજ્ઞા કરે છે. ત્યાં કહ્યું કે જન્મ તો માયાનું થયું તેની સાથે પુરુષોત્તમ આધેયરૂપે રહ્યા છે. અન્યત્ર લખે છે કે 'वासुदेवोऽत्रैवाविर्भूत इति सिद्धान्तः अन्यथा केवलमायाजन्यं स्तन्यं भगवान् न पिबेत् छिद्रवत्करेण च शुको न वदेत्' શ્રીવલ્લભજીમહારાજ વિવરણટિપ્પણીમાં કહે છે. वासुदेवप्राकट्येन ઇત્યાદિ બહુ વિચાર છે. પુરુષોત્તમજી પ્રકાશમાં वासुदेवव्यूहस्य नान्तरीयकत्वज्ञापनाय इति जानीहि व्यूहसाधारणस्य कथने आधिदैविकाध्यात्मिकवत् तत्तत्कार्यकरणात् 'शुद्धसत्त्व एव आविर्भूतः पुरुषोत्तम' ઇત્યાદિ પૂર્વે આવી ગયેલ પ્રકરણની આ બધી વાતો છે. આ નંદનો લૌકિક ભાવ ભગવાનને અલૌકિક કરાવવો છે તેથી ઉદ્ધવદ્વારા તેને મુખ સંદેશ ભગવાને કહ્યો તેમાં તમારા પુત્ર કૃષ્ણ છે એમ તમે ન માનો પણ તે તો જગતના કારણ છે એ एतौ हि विश्वस्य ઇત્યાદિ શ્લોકથી કહ્યું નંદરાયનો ભાવ તો બદલ્યો નહિ. ત્યારે તેણે કહ્યું કે તેને કોઈ માતા પિતા નથી અથવા છે એમ કહો તો બધાં તેના માતાપિતા છે. એમ કહ્યું પછી આધ્યાત્મિકાધિદૈવિકમાં બધો વેદાન્તનો સાર બતાવ્યો પણ તે તો હતા તેવા રહ્યા પણ તે નંદનો વિયોગ સાધનરૂપ હોવાથી ભગવાને તેમને દર્શન આપ્યાં તેથી તેમનો વિરહ કાંઈક હલકો થયો.

યશોદાએ પણ વગર બોલ્યે હૃદય બતાવી આપ્યું. નંદે ઉદ્ધવની પૂજા કરી એમ રાત્રિ આખી ભગવદ્વાર્તામાં ગઈ ત્યાં ગોપીઓ દધિ મથન કરવા ઉઠ્યાં દીવા કર્યાં વાસ્તુ પૂજા કરીને ભગવાનને ભોગ ધરી મંગળાર્તિ વગેરે કર્યાં. ત્યાં અધ્યાય સમાપ્ત થયો. એક સંદેશ પણ અહિ સમાપ્ત થયો.

બીજા અધ્યાયમાં ગોપીઓ જે ફલાત્મક વિપ્રયોગમાં છે જેને બહારનું ભાન થાય ત્યારે ભગવાનનો વિરહ થાય છે તે એવો ઉગ્ર છે કે તેનું સમાધાન ન થાય તો તેનો પ્રાણ ન રહે તેથી તો ભગવાન્ સંદેશ આપતાં ઉદ્ધવને કહે છે કે धारयन्त्यतिकृच्छ्रेण प्रायः प्राणान् कथंचन પ્રાયઃ કહેવાથી ઘણી તો મરી ગઈ એમ કહ્યું છે એમને પુરુષોત્તમ હૃદયમાં છે છતાં બહાર ન દેખતાં ભ્રાંતિ થાય છે તે ભ્રાંતિ મટાડવા ઉદ્ધવને પત્ર લખીને આપ્યો છે તેમાં દશ શ્લોક છે. તે ઉદ્ધવે વાંચી સંભળાવ્યા છે ત્યારે તેમણે ભગવદ્ભક્તના પરિચય અને ભગવાનના ઉપદેશથી પોતાના વિયોગના ગાઢભાવથી જે ભગવાનમાં દોષભાવ થયો હતો એ ભાવ કાંઈક શાંત થતાં કલેશ હલકો થયો ત્યારે ઉદ્ધવની પૂજા કરી અને ઉદ્ધવને ભગવાનના ખબર પૂછ્યા કે ભગવાન્ અમને યાદ કરે છે? તેણે તો તમને તેમના માતપિતાને માટે મોકલ્યા છે બીજું કોઈ અહિ તેનું નથી એમ ભગવાનનું સ્મરણ આવતાં તેમણે ભ્રમર જોયો તેને ઉદ્દેશીને પોતાનો ભાવ ખડો કર્યો તેનો મર્મ તો શ્રીવાક્પતિ જાણે તેના કરેલા વર્ણનના અક્ષરોનો ભાવ પણ આપણે સમજવાના પાત્ર નથી. ભગવાને જે જ્ઞાન ગોપીઓને આપ્યું છે તે જ્ઞાન વૈરાગ્યજનક નથી પણ તે ગોપીઓને વિયોગની વ્યથા થતી હતી તે વ્યથાને ઓછી કરવામાં તે ક્ષીણ થયું એટલે તેના વિયોગભાવને ઓછો કરી ન શક્યું. નવ સગુણ અને એક નિર્ગુણ એમ દશભાવવાળી ગોપીઓએ પોતપોતાના ભાવ કહ્યા છે. તેટલા દશ શ્લોકને જ કેટલાક ભ્રમર ગીત માને છે. કેમકે ભ્રમર પ્રત્યે ગોપીઓની ઉક્તિ એટલી જ છે. ઉદ્ધવે ગોપીઓને જ્ઞાન કહ્યું ત્યારે તે ગોપીઓની ભક્તિનાં તેને દર્શન થયાં ત્યારે પોતે તેનાં ચરણરજની પ્રાપ્તિ થાય એવી વૃન્દાવનમાં કોઈ લતા ઓષધિમાં પોતાનું જન્મ થાય એવી પ્રાર્થના કરી એ ૭ શ્લોક 'ઉદ્ધવગીત' ને નામે ઓળખાય છે તેમાં બહુ વિસ્તારથી ભક્તના ધર્મો કહેવામાં આવ્યા છે શ્રી ગુસાંઈજીના સ્વતંત્ર લેખો તેમની ઉપર છે. બીજા મહાનુભાવ ગોસ્વામિ પંડિતોના તેમની ઉપર લેખો છે. તે પુષ્ટિમાર્ગીય પંડિતોને મનનીય શું પણ અનુભવનીય વસ્તુ છે. ત્યાં ૪૪ મો અધ્યાય સમાપ્ત થાય છે અને રાજસતામસની કથા ત્યાં પૂરી થાય છે.

૪૫ મા અધ્યાયમાં ભગવાન કુબ્જાને ઘર ઉદ્ધવ સાથે પધાર્યાં કુબ્જાનો મનોરથ પૂર્ણ કર્યો ત્યાંથી બળદેવને રસ્તામાં મળી અક્રૂરને ત્યાં પધાર્યાં તેમની પૂજા સ્વીકારી અક્રૂરે સ્તુતિ કરી તેમાં ભગવાનને એમ લાગ્યું કે આ જ્ઞાનનું અભિમાન રાખે છે 'હું જાણું છું' એમ કહે છે. માટે તે અનુગ્રહને લાયક નથી ભક્ત છે પણ જ્ઞાન પ્રધાન ભક્ત છે તેને ભગવાને મંદહાસ્ય કરી મોહ કરાવ્યો અને કહ્યું કે તમે તો અમારા કાકા છો અમે તમારા પોષ્ય છીએ તમારે અમારા ઉપર કૃપા કરવી જોઈએ પાંડવો હસ્તિનાપુર આવ્યા છે. તેના બાપ પહોંચી જતાં તેની

માતા સાથે તે રહેતા હતા તેમને ધૃતરાષ્ટ્રે પોતાના ભત્રીજા જાણી તેડાવ્યા છે પણ તેમની સાથે સારો વર્તાવ તે રાખતો નથી કેમ કે તે અંધ છે પુત્રો દુષ્ટ છે તેમાં તેને સ્નેહ છે તે પુત્રો પાંડવોનો દ્વેષ કરે છે તેના ખરા ખબર તમે ત્યાં જઈને લાવો તો આપણે તે આપણા સંબંધીઓને સુખ થાય તેવો ઉપાય કરીએ એમ સમજાવી પોતે બળદેવ ઉદ્ધવ સાથે પોતાને સ્થાને આવ્યા અને અક્રૂર બીજે દિવસે હસ્તિનાપુર ગયા.

૪૯ મા અધ્યાયમાં બધા પાંડવો કૌરવોને અક્રૂર મળ્યા કુન્તીજી વિદુર વગેરેએ પુત્રપક્ષપાતવાળા ધૃતરાષ્ટ્રના વર્તનથી અક્રૂર પણ વૃત્ત જાણવા માટે બે માસ ત્યાં રહ્યા પણ ભગવાને તેને મોહ કરાવેલો તેથી, મોહિત થએલ માણસ સંદેશમાં ન કહ્યું હોય એવી વાત પણ કરી નાખે તેથી અક્રૂરે ધૃતરાષ્ટ્રને અપમાન જેવા શબ્દો કહ્યા છે તેજ વાત ભગવાને તેને સંદેશ આપ્યો ત્યારે કહી છે કે તમારે આટલી વાત કરવી પણ તેણે તો વધારે પણ કહ્યું તેથી શ્રીમદાચાર્યચરણ લખે છે કે मोहितस्त्वायं गुणो यदधिकमपि करिष्यतीति अत एव धृतराष्ट्रोपि तेन भर्त्सितः ।

અક્રૂરને ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું કે તમારી વાત તો ઘણી સારી છે પણ મારે પુત્રમાં સ્નેહ હોવાથી હું કાંઈ તમારી વાતનો ઉપયોગ ન કરી શકું ભગવાનની ઇચ્છા શું છે તે કોણ જાણી શકે ? એ બધી વાત અક્રૂરે મથુરા આવી ભગવાનને કહી અહિં ભગવત્સ્વતંત્ર લીલારૂપ દશમસ્કન્ધનો પૂર્વાર્ધ પણ સમાપ્ત થયો તેની સાથે પ્રમેય પ્રકરણ પૂર્ણ થયું.'

प्रमेयप्रकरणस्थश्लोकानामकारादिवर्णक्रमः

श्लोकाः ... पृष्ठम्

अक्रूर आगतः किं वा ८८
अक्रूरभवनं कृष्णः १६६
अभ्यर्च्यातिथिगोविप्र ६
अर्चित्वा शिरसानम्य १६७
अथ कृष्णश्च रामश्च १
अथ गोपीरनुज्ञाप्य १५९
अथ नन्दं समासाद्य ४८
अथ विज्ञाय भगवान् १६१
अथ शूरसुतो राजा ५१
अथो गुरुकुले वासम् ५२
अथोद्धवो निशम्यैवम् ११९
अद्येश नो वसतयः १७३
अधर्मोपचितं वित्तम् १८६
अनागसां त्वं भूतानाम् ३६
अन्यथा गोव्रजे तस्य ९५
अन्यथा त्वाचरन् लोके १८५
अन्येष्वर्थकृता मैत्री ९६
अपि बत मधुपुर्याम् ११८
अपि स्मरति नः कृष्णः १२५
अपि स्मरति नः साधो १३५
अपि स्मरति नः सौम्य ७०
,, ,, ... १८१
अप्यायास्यति गोविन्दः ७०
अप्येष्यतीह दाशार्हः १३७
अम्बष्ठाम्बष्ठ मार्गं नः २
अयं चास्याग्रजः श्रीमान् १४
अरत्नी द्वे अरत्नीभ्याम् १९
अहो यूयं स्म पूर्णार्थाः ११९
अहोरात्रैश्चतुःषष्ट्या ५४
आगमिष्यत्यदीर्घेण ७९
आत्मन्येवात्मनात्मानम् १२५
आत्मसृष्टमिदं विश्वम् १६९

श्लोकाः ... पृष्ठम्

आत्मा ज्ञानमयःशुद्धः १२१
आसामहो चरणरेणु १५६
आस्ते तेनाहृतो नूनम् ५७
आह चास्मान् महाराज ४४
आहूय कान्तां नवसंगम १६४
आहोष्यतामिह श्रेष्ठ १६५
इतस्ततो विलङ्घद्भिः ६७
इति गोप्यो हि गोविन्दे ९९
इति मायामनुष्यस्य ४३
इति संस्मृत्य संस्मृत्य ७३
इत्यक्रूरं समादिश्य १७८
इत्यर्चितः संस्तुतश्च १७६
इत्यनुस्मृत्य स्वजनम् १८३
इत्यभिप्रेत्य नृपतेः १९१
इत्युक्त उद्धवो राजन् ६६
इत्युक्तौ परिष्वज्य ११९
ईश्वरस्य विधिं को नु १९०
उत्थापनैरुन्नयनैः २०
उद्गायतीनामरविन्द ८६
उपश्रुत्य गिरस्तासाम् २५
उवाच पितरावेत्य ३९
उवाचावनतः कृष्णम् ५९
उवास कतिचिन्मासान् १२५
उवास कतिचिन्मासान् १८०
ऊचुः परस्परं ते वै १४
एकः प्रसूयते जन्तुः १८६
एतदन्तः समाम्नायः १२८
एताः परं तनुभृतो भुवि १४७
एतौ भगवतः साक्षात् ११
एतौ हि विश्वस्य च ७५
एवमाश्वास्य पितरौ ४४
एवं चर्चितसंकल्पः १८

श्लोकाः पृष्ठम्
एवं निर्भर्त्सितोऽम्बष्ठः ३
एवं निशा सा ब्रुवतोस्तु ८५
एवं संभाषमाणासु २६
एवं प्रियतमादिष्टम् १३४
एवं विकत्थमाने वै ३१
एवं संप्रार्थितो गोपैः १६०
एवं सान्त्वय्य भगवान् ५०
एष वै किल देवक्याम् १२
क उत्सहेत संत्यक्तुम् १४०
कच्चिदङ्ग महाभाग ६९
कच्चिद्गदाग्रजः सौम्य १३६
कथं रतिविशेषज्ञः १३५
कः पण्डितस्तदपरम् १७३
करीन्द्रस्तमभिद्रुत्य ३
कर्मभिर्भ्राम्यमाणानाम् १५९
कस्मात्कृष्ण इहायासि १३८
कंसं नागायुतप्राणम् ७२
काचिन्मधुकरं दृष्ट्वा १००
किं न पश्यत रामस्य २१
किमस्माभिर्वनौकोभिः १३८
किमिह बहु षडङ्घ्रे गायसि १०७
किं साधयिष्यत्यस्माभिः ८८
कृतं च धार्तराष्ट्रैर्यः १९०
कृष्ण कृष्ण महायोगिन् १८२
कृष्णसंकर्षणभुजैः ४७
कृष्णाय प्रणिपत्याह १६०
क्व वज्रसारसर्वाङ्गौ २०
केमाः स्त्रियोऽवनचरी १४८
खगा वीतफलं वृक्षम् ९९
गच्छ जानीहि तद्वृत्तम् ११९
गच्छतं स्वगृहं वीरौ ६०
गच्छोद्धव व्रजं सौम्य ६४
गत्वा ललितयोदार १४१
गायन्त्यः प्रियकर्माणि ९९

श्लोकाः पृष्ठम्
गायन्तीभिश्च कर्माणि ६७
गावः सपाला एतेन १२
गुरुणैवमनुज्ञातौ ६०
गुरुपुत्रमिहानीतम् ५९
गृहं तमायान्तमवेक्ष्य १६२
गोपान् वयस्यानाकृष्य २९
गोप्यस्तपः किमचरन् २३
गोप्योऽस्य नित्यमुदितम् १३
चाणूरे मुष्टिके कूटे २९
जनाः प्रजह्रुः सर्वे ३०
जनेष्वेवं ब्रुवाणेषु १४
जलं प्रविश्य तं हत्वा ५८
जानीमस्त्वां यदुपतेः ९४
तं खड्गपाणिं विचरन्तम् ३२
ततः कूटमनुप्राप्तम् २८
ततश्च लब्धसंस्कारौ ५२
ततः संयमिनीं नाम ५८
ततस्ताः कृष्णसंदेशैः... ... ... १४२
ततोभिमुखमभ्येत्य ४८
तत्र प्रवयसोप्यासन् ४
तत्क्षन्तुमर्हथ खलु ४२
तथाविरभसांस्तांस्तु ३४
तथापि सूनृता सौम्य १८९
तथेति तेनोपनीतम् ५९
तथेत्यथारुह्य महारथौ ५६
तथैव मुष्टिकः पूर्वम् २८
तथोद्धवः साधुतया १६३
तद्बलाबलवद्युद्धम् २०
तदावकल्पयोः कंसात् ४२
तं निर्गतं समासाद्य १५९
तन्निशम्याब्रवीत्कृष्णः १६
तं प्रश्रयेणावनताः ९४
तमागतं समागत्य ६८
तमापतन्तमासाद्य ५

श्लोकाः ... पृष्ठम्

तमापतन्तमालोक्य ३५
तमाह भगवानाशु ५७
तमाह भगवान् प्रेष्ठम् ६३
तयोरित्थं भगवति ७४
तयोर्द्विजवरस्तुष्टः ५३
तं वीक्ष्य कृष्णानुचरम् ९२
तं संपरेतं विचकर्ष ३३
तस्माद्भवद्भ्यां बलिभिः १७
तस्माद्राज्ञः प्रियं यूयम् १५
तस्माल्लोकमिमं राजन् १८८
तस्मिन् भवन्तावखिला ७८
तस्यानुजा भ्रातरोऽष्टौ ३४
तस्यै कामवरं दत्त्वा १६५
तर्ह्येव हि बलः कृष्णः २९
ताः किं निशाःस्मरति १३७
ता दीपदीप्तैर्मणिभिः ८५
ता मन्मनस्का मत्प्राणाः ६४
तालत्रयं महासारम् ७३
तेज ओजोबलम् १८०
तेभ्योदाद्दक्षिणा गावः ५१
तेषां स्त्रियो महाराज ३५
तेषु राजाम्बिकापुत्रः १७७
तैस्तैर्नियुद्धविधिभिः २६
तौ रेजतू रङ्गगतौ ९
त्वं नो गुरुः पितृव्यश्च १७६
त्वया विरहिता पत्या ३६
त्वयोदितोयं जगतः १७२
दानंव्रततपोहोम १२०
द्वावामेवावतर्पाश्च ७१
दिवि भुवि च रसायाम् ११०
दिष्ट्या कंसो हतः ६९
दिष्ट्या जनार्दन १७५
दिष्ट्या पापोहतः १६७
दिष्ट्या पुत्रान् पतीन् १२१

श्लोकाः ... पृष्ठम्

दिष्ट्याहितो हतः १३४
दुराराध्यं समाराध्य १६६
दृष्टं श्रुतं भूतभवद्भवि ८४
दृष्ट्वैवमादिगोपीनाम् १४७
देवकीवसुदेवश्च ३८
देहाद्युपाधेरनि १७१
द्विजस्त्वयोक्तम् ५६
धर्मेण पालयन्नुर्वीम् १८५
धर्मव्यतिक्रमो ह्यस्या २०
धारयन्त्यतिकृच्छ्रेण ६५
धूपैः सुरभिभिर्दीपैः १६२
न चास्य कर्म वा लोके ८२
ननाम कृष्णं रामं च १६७
न बालो न किशोरस्त्वम् १७
नमः कृष्णाय शुद्धाय १८३
न माता न पिता तस्य ८१
न लब्धो दैवहतयोः ४०
न सभां प्रविशेत्प्राज्ञः २०
नह्यम्मयानि तीर्थानि १७७
नह्यस्यास्ति प्रियः ८०
नाचलत्तत्प्रहारेण २७
नान्यत्तव पदाम्भोजात् १८३
नायं श्रियोङ्ग उ नितान्त १५६
नास्मत्तो युवयोस्तात ४०
नित्यं प्रमुदिताः गोपाः १५
निरीक्ष्य तावुत्तमपूरुषौ १०
निःसारयत दुर्वृत्तौ ३०
निःस्वं त्यजन्ति गणिकाः ९१
नेह चात्यन्तसंवासः १८६
नेदुर्दुन्दुभयो व्योम्नि ३५
नैवाहार्यमहं देव ५७
पतितं तं पदाक्रम्य ५
परिभ्रामणविक्षेप १९
परं सौख्यं हि नैराश्यम् १२९

श्लोकाः ... पृष्ठम्

पादावनेजनीरापः १६७
पितरावुपलब्धार्थौ २९
पितर्युपरते बाला १७७
पितर्युवाभ्यां स्निग्धाभ्याम् ४९
पिबन्त इव चक्षुभ्याम् १०
पुच्छे प्रगृह्यातिबलम् ४
पुण्या बत व्रजभुवः २३
पुनः पुनः स्मारयन्ति १४०
पुष्णाति यानधर्मेण १८७
पूतनानेन नीतान्तम् १२
पृथा तु भ्रातरं प्राप्तम् १८१
प्रगृह्य केशेषु चलत् ३२
प्रजा भोजपतेरस्य १६
प्रभवौ सर्वविद्यानाम् ५२
प्रलंबो धेनुकोरिष्टः ७३
प्रवेपितः सरुधिरम् २८
प्रातर्व्रजाद्व्रजत २५
प्राप्तो नन्दव्रजम् ६६
प्रियं राज्ञः प्रकुर्वन्त्यः १५
प्रियसख पुनरागा ११७
बध्वा परिकरं शौरिः २
बाला वयं तुल्यबलैः १६
भगवत्युत्तमश्लोके १२०
भगवत्युदिते सूर्ये ८७
भगवद्गात्रनिष्पातैः २७
भवतीनां वियोगो मे १२३
भवद्विधा महाभागा १७६
भूपृष्ठे पोथयामास २७
भोजितं परमान्नेन ६८
भो भो वैचित्र्यवीर्य त्वम् १८५
भ्रात्रेयो भगवान् १८१
मधुप कितवबन्धो १०१
मनसो वृत्तयो नः स्युः १५९
मन्ये कृष्णं च रामं च ७२

श्लोकाः ... पृष्ठम्

मयि ताः प्रेयसां प्रेष्ठे ६५
मयि भृत्य उपासीने ४५
मय्यावेश्य मनःकृत्स्नम् १२०
मल्लानामशनिर्नृणाम् ७
महानयं बताधर्मः २०
महार्होपस्करैराढ्यम् १६२
मा खिद्यतं महाभागौ ८०
मातरं पितरं चैव ३७
मातरं पितरं वृद्धम् ४२
मृगयुरिव कपीन्द्रम् ११२
मृतकं द्विजमुत्सृज्य ६
यत्त्वहं भवतीनां वै १२९
यथा दूरचरे प्रेष्ठे १३०
यथा भूतानि भूतेषु १२५
यथा भ्रमरिका दृष्ट्या ८२
यथा वदति कल्याणीम् १८९
यथावदुपसंगम्य ११९
यथा हि भूतेषु चराचरेषु १७०
यथोपसाद्य तौ दान्तौ ५३
यदनुचरितलीला ११५
यशोदा वर्ण्यमानानि ७४
यस्तयोरात्मजः कल्पः ४१
यस्मिन् जनः प्राणवियोग ७७
याः कृष्णरामजन्मर्क्षे ५१
यात यूयं व्रजं तात ५०
या दोहनवहनेन २४
या मया क्रीडता रात्र्याम् १३२
यावन्त्यहानि नन्दस्य १४६
या वै श्रियार्चित १५८
यास्यन् राजानमभ्येत्य १८४
युवयोरेव नैवायम् ८४
युवां प्रधानपुरुषौ १६९
युवां श्लाघ्यतमौ नूनम् ७४
येनेन्द्रियार्थान् ध्यायेत १२८

श्रीकृष्णाय नमः।

भाग. द. पू. राजसप्रमेयप्रकरणसुबोधिनीनो गुर्जरभाषामां अनुवाद.

અધ્યાય ૪૦ મો.

शब्दस्य हि बलं पूर्णं सप्तभिर्विनिरूपितम् । अर्थस्यापि बलं रोधे तावद्भिर्विनिरूप्यते ॥ १ ॥
प्रपञ्चो विस्मृतः सर्वैरुत्सवाद्यैरनेकधा । माहात्म्यस्य परिज्ञानात् आसक्तिर्विनिरूप्यते ॥ २ ॥
द्रष्टॄणां च तथा पित्रोः सर्वेषामेव चैव हि । पूर्वोक्तानां तथान्येषां द्वाभ्यां द्वाभ्यामुदीर्यते ॥ ३ ॥
एवमासक्तिसिद्धौ हि तदेकपरता पुनः । वक्तव्येति ततो हेतोः फलं चापि निरूप्यते ॥ ४ ॥
चत्वारिंशत्तमेऽध्याये कृष्णासक्तिर्निरूप्यते । दृष्ट्वा सामर्थ्यमतुलं विस्मितानामनेकधा ॥ ५ ॥

(પ્રમાણનું બળ સાત અધ્યાયનું પ્રમાણપ્રકરણ કહ્યું તેથી સંપૂર્ણ કહેવાયું. હવે અર્થ એટલે પ્રમેય તેનું બળ સાત અધ્યાયથી નિરોધલીલામાં કહેવામાં આવે છે.[1] અનેક પ્રકારના ઉત્સવાદિવડે બધાં પ્રપંચને ભૂલી ગયાં અને તેમાં તેમને ભગવન્માહાત્મ્યનું જ્ઞાન થતાં આસક્તિ થઈ તેને કહેવામાં આવે છે.[2] જોનારની માબાપની તથા બીજા બધાની ભગવાનમાં આસક્તિ એક એક અધ્યાયથી કહેવામાં આવે છે.[3] પૂર્વોક્ત તામસ ગોપીઓ તથા રાજસ કુબ્જા, અક્રૂર વગેરેની આસક્તિ બે બે અધ્યાયથી કહેવાય છે એટલે સાત અધ્યાય આ પ્રમેયપ્રકરણના છે. એમ આસક્તિ સિદ્ધ થયા પછી સાધનપ્રકરણમાં તેમનું વ્યસન એટલે તદેકપરતા કહેવામાં આવશે. વ્યસન થયા પછી ફલપ્રકરણમાં તેના ફલને પણ કહેવામાં આવશે.[4] ભગવાનનું અતુલ સામર્થ્ય જોઈ વિસ્મય પામેલા ભક્તો અનેક રીતે તેમાં આસક્ત થાય છે. તે આ ચાલીશમા અધ્યાયમાં (કૃષ્ણાસક્તિ) કહેવાય છે.[5])

પૂર્વાધ્યાયમાં ભગવાનનો દોષ નથી એમ બતાવવા માટે વિશેષ ચેષ્ટાનું ફળ[1] કહ્યું. સાધારણ ચેષ્ટારૂપ કાળે દુર્નિમિત્ત બતાવ્યાં તે પણ કહેવાયું તોપણ કંસ નિવૃત્ત ન થયો તેથી ભગવાનને ભક્તની ઉપેક્ષાનો દોષ લાગે માટે ભગવાન્ અને બળદેવને કોઈએ ન બોલાવ્યા તો પણ ત્યાં (મથુરામાં) પધાર્યા. ત્યાં જઈને પ્રથમ રંગમંડપ જોવા પધાર્યા તે કહે છે.

श्रीशुक उवाच—**अथ कृष्णश्च रामश्च कृतशौचौ परन्तप ।**
मल्लदुन्दुभिनिर्घोषं श्रुत्वा द्रष्टुमुपेयतुः ॥ १ ॥

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું:—હવે રામ અને કૃષ્ણે આવશ્યક દેહ-કૃત્ય કર્યાં પછી મલ્લ લોકોના નગારાનો શબ્દ સાંભળ્યો ત્યારે હે પરંતપ! તે બન્ને ભાઈઓ તેને જોવાને માટે તેની પાસે ગયા.

સુબોધિની—च બે છે તે બધાને એકઠા થવા માટે છે. સાધનસહિત (બલદેવ સાથે) ફલ (શ્રીકૃષ્ણ) ત્યાં પધારે છે તેથી નિરોધમાં કોઈ વાતે સંદેહ નથી. અથશબ્દ બીજા પ્રકરણનો આરંભ સૂચવે છે. પ્રમેય-બળ ભગવાન્ બતાવે છે. કૃતશૌચ શબ્દનો આવશ્યક કાર્ય કર્યાં પછી એમ કેટલાક અર્થ કરે છે. ખરીરીતે તો પહેલે દિવસે બન્નેએ શુદ્ધિ કરી છે. પરંતપ એવું રાજાને સંબોધન આપ્યું છે તે ગૂઢ અર્થને તમે સમજો છો એમ બતાવવા માટે છે. આ બ્રહ્મધર્મો તપથી જણાય છે. મલ્લોના અને નગારાના બહુ શબ્દો સાંભળીને નકી કર્યું કે બધી તૈયારી થઈ છે તેથી તે બન્ને ભાઈઓ પણ જોવાને માટે તેમની પાસે ગયા. ૧

---

[1] લૌકિક—અલૌકિકમાહાત્મ્યનું જ્ઞાન તે વિશેષ ચેષ્ટાનું ફલ કહ્યું છે.

દેખેલું માહાત્મ્ય પ્રમેયરૂપ નિરોધમાં ફળ છે એમ કહેવા પ્રથમ કુવલયાપીડ હાથીને મારે છે એ વાત ૧૩ શ્લોકથી કહે છે.

रङ्गद्वारं समासाद्य तस्मिन् गजमवस्थितम् ।
अपश्यत् कुवलयापीडं कृष्णोम्बष्ठप्रचोदितम् ॥ २ ॥

કૃષ્ણ રંગમંડપના દ્વારમાં આવ્યા ત્યાં અંબષ્ઠની પ્રેરણાથી કુવલયાપીડ નામના હાથીને ત્યાં ઉભેલો જોયો.

સુબોધિની—કાળનો જય કરવામાં પરાક્રમ છે તે કાળ સંવત્સરરૂપી તેર માસનો છે તે અહિં તેટલા શ્લોકથી કહેવાય છે. કુવલય પૃથ્વીનું મંડલ તેનો આપીડ એટલે મુકટ અથવા તે પૃથ્વીમંડલને ચારે તરફથી પીડા કરનાર—એવા શ્રેષ્ઠ હાથીને મારવાનો ભગવાને ઉદ્યમ કર્યો. જ્યાં ઉત્સવ થતો હોય તે સ્થાન રંગ કહેવાય. તેનાં શોભાને માટે દ્વાર કર્યાં છે ત્યાંસુધી તો ભગવાન્ પધાર્યા. ત્યાં દ્વારમાં હાથીને ઉભેલો જોયો. કાળ નિવૃત્ત થાય તો ઉત્સવનો આરંભ કહેવાય. ત્યાં ઉત્સવનું દર્શન થયું તે કહે છે. મૃત્યુ હાથીરૂપ છે. પંચમસ્કંધમાં તેને હાથી કહ્યો છે. તે વચમાં સ્થિર થઈને ઉભો છે. તેને મારવા માટે પહેલાં નજરે જુએ છે. મારવાનું કારણ કે તે આખી પૃથ્વીને પીડનારો્ છે. સર્વને દુઃખ આપે તેને મારવો જોઈએ. અંબષ્ઠ એનો માવત છે. સંકરથી પેદા થયો છે, જાતનો હલકો છે, તેણે હાથીને ભગવાનની સામે હાંકી મૂક્યો છે. તે હાથી મારવા માટે સામો આવે છે એટલે ભગવાન્ તેને મારે તો અક્લિષ્ટકર્મા કહેવાય. કદાચ આ સાધારણ હોય? ત્યાં કહે છે કે તે પણ કૃષ્ણ છે. કાળાત્મા છે. ૨

કાળાત્માને [1]જોયા ત્યાં અંબષ્ઠના બળનો ક્ષય થયો છતાં ભગવાને તેને ચેતાવ્યો તે કહે છે.

वध्वा परिकरं शौरिः समुह्य कुटिलालकान् ।
उवाच हस्तिपं वाचा मेघनादगभीरया ॥ ३ ॥

ભગવાને પીતાંબરને કટિએ બાંધ્યું. કુટિલ અલકોને ભેગા કરીને બાંધ્યા. પછી મેઘના શબ્દ જેવી ગંભીર વાણીવડે હાથીના માવત અંબષ્ઠને કહેવા લાગ્યા.

સુબોધિની—ઉત્તરીય વસ્ત્ર કટિને વીટીલીધું. કુટિલ અલકોને હાથથી ભેગા કરી ચૂડાના આકારે બાંધ્યા. કાળને બન્ને રીતે રોક્યો. ભ્રમ મટાડવા માટે વાણીથી તેનો તિરસ્કાર કર્યો. હાથી દુષ્ટ હોય તો તેના માવતે તેને રોકવો જોઈએ. માવત દુષ્ટ હોય તો તેને મારવો જોઈએ. એમ ન થાય તો બન્નેને મારવા યોગ્ય છે. માવતને અધીન હાથી છે તેથી માવતનો તિરસ્કાર કરે છે કે તેને બીક લાગે તેમ સિંહના જેવો મેઘની ગર્જના જેવો ભગવાને નાદ કર્યો. મેઘના નાદથી પણ ગંભીર કર્યો તેથી વસુદેવાદિનાં અંતઃકરણ તપતાં હતાં તે ભગવાનનો નાદ સાંભળતાં શાંત થયાં એમ કહ્યું. ૩

તેનો તિરસ્કાર કર્યો તે કહે છે.

अम्बष्ठाम्बष्ठ मार्गं नो देह्यपक्रम मा चिरम् ।
नो चेत्सकुञ्जरं त्वाद्य नयामि यमसादनम् ॥ ४ ॥

હે અંબષ્ઠ! અંબષ્ઠ! અમને જવાને માર્ગ આપ. વાર ન લગાડ. જો વાર લગાડીશ તો હાથીની સાથે તને આ વખતે જ યમના ધામમાં હું પહોંચાડી દઈશ.

સુબોધિની—બે વાર અંબષ્ઠ કહ્યો તે નિંદાને માટે છે. અંબષ્ઠ પ્રતિલોમ જાતિ છે. તેના સહજ દોષ કહીને તેનો તિરસ્કાર કર્યો અથવા ન સાંભળે તેથી બે વાર બોલાવ્યો. આ ઉત્સવ અમારે માટે કર્યો છે તેથી આ માર્ગ પણ અમારો છે. તે માર્ગને અમારે માટે તું ખુલ્લો કરી દે. તું અહિંથી બીજે જા, વાર ન લગાડ. જો તું વાર લગાડીશ તો મારો અધિકારી કાળ તને મારશે. જો તું કોઈ રીતે માર્ગ નહિ આપે

---

[1] કૃષ્ણને જોયા. તેને જોતાં જ બળ તો ગયું પણ માવતને ભગવાનમાં સાધારણ માણસની બુદ્ધિ ન થવા માટે ભગવાને તેને ચેતાવ્યો છે.—(લેખ)

તો બન્ને (હાથી અને માવતના) દોષથી હાથીની સાથે હું તને આ વખતે જ યમલોકમાં પહોંચાડી દઈશ, વચમાં છોડીશ નહિ. યમનું ઘર એ જ મૃત્યુ છે. નહિ તો મલ્લેમકંસયવના એ ગણના ખોટી પડે. હાથી મારે લડવાનું સાધન છે એમ તું માનીશ નહિ. હાથી સાથે તને મારીશ. તને મારવામાં વાર નહિ લાગે તેથી વર્તમાનકાલવાચક અદ્ય અવ્યય કહ્યો તે દિવસનો કહેનાર નથી પણ આ વખતે જ મારીશ એમ સમયને કહેનાર છે. ૪

પછી જે થયું તે હવે કહે છે.

एवं निर्भर्त्सितोऽम्बष्ठः कुपितः कोपितं गजम् ।
चोदयामास कृष्णाय कालान्तकयमोपमम् ॥ ५ ॥

અંબષ્ઠનો તિરસ્કાર કર્યો તેથી તે ગુસ્સે થયો. તેણે ખીજેલો હાથી જે કાળ યમ અને મૃત્યુ જેવો છે તે કૃષ્ણને નુકશાન પહોંચાડે એ બુદ્ધિથી તેને કૃષ્ણની સામે પ્રેર્યો.

सुबोधिनी—એ કથન અંબષ્ઠથી સહન ન થયું. હીન અંબષ્ઠે તેને અત્યંત તિરસ્કાર માન્યો. નીચને તેના હિતનું કહીએ તો કોપ કરે. હાથીને તો તેણે પહેલેથી ખીજાવી મૂક્યો હતો. તે હાથી પાસે કામ કરાવવામાં નિપુણ હતો. કૃષ્ણ કાળ અથવા સદાનંદ છે તેની સામે હાથીને કરી મૂક્યો. ઉપદ્રવ માટે તો હાથીને પ્રેર્યો છે. ઉપદ્રવમાં નિમિત્ત કાળ છે. એમ ન હોય તો સાધન વિપરીત થાય. અન્તક એવું મૃત્યુનું નામ છે. તે થાય તો અનિષ્ટ થાય. યમ તેનો અધિકારી છે તે આજ્ઞા આપે તો કોઈ મરે, એમ અંગ[1] શ્રુતિ, શાસ્ત્ર, પુરાણના ભેદથી તે કાળ અન્તક અને યમ નથી છતાં આ કુવલયાપીડમાં તે ત્રણેની કાંઈ જરૂર નથી એમ કહેવા માટે તેના જેવો તે હાથીને કહ્યો છે. જ્યાં કુવલયાપીડ હોય ત્યાં કાળ અન્તક અને યમની જરૂર નહિ જ્યાં તે ન્હોય ત્યાં તે ત્રણેનું કામ પડે. ૫

જો અંબષ્ઠનો પ્રેરેલ હાથી વિશેષ અપકાર ન કરે તો તેને ભગવાન મારે નહિ તેથી તેણે વિશેષ નુકશાન કર્યું તે કહે છે.

करीन्द्रस्तमभिद्रुत्य करेण तरसाऽग्रहीत् ।
कराद्विगलितः सोऽमुं निहत्याङ्घ्रिष्वलीयत ॥ ६ ॥

હાથી ભગવાનની સામે આવ્યો અને સુંઢથી ભગવાનને પકડ્યા. ભગવાન્ તેની સુંઢમાંથી છટક્યા અને તેને મારીને તેના પગમાં સંતાઈ ગયા.

सुबोधिनी—તે ભગવાન્ સામે મારવા આવ્યો તેને દેવોએ કેમ ન રોક્યો? ત્યાં કહે છે કે એ હાથીનો ઇન્દ્ર છે. તે ક્રિયાશક્તિપ્રધાન છે. ક્રિયાના અધિપતિ ઇન્દ્ર છે. તેથી તે હાથી ભગવાન્ પાસે આવ્યો અને તેણે જલદીથી સુંઢથી ભગવાન કૃષ્ણને પકડ્યા. તે ક્રિયાથી ભગવાન્ વ્યાપ્ત થશે એ અભિપ્રાયથી તેણે પકડ્યા. ભગવાન્ તો ભક્તિને વશ છે. ક્રિયાને વશ નથી તેથી તેમાંથી છટકી ગયા. ભગવાન્ સુંઢમાં પકડાયા જ નહીં. સ્થૂલ બુદ્ધિથી પકડ્યા ત્યાં ભગવાન્ સૂક્ષ્મ થયા. કેમકે ભગવાનમાં બધી શક્તિઓ છે. તેમ છૂટા થઈ હાથીને મારીને તે ન જાણે એમ તેના પગ નીચે પેસી ગયા. તેના ચાર પગની વચ્ચે ગયા. તે દેખી ન શકે તેથી દૈવથી છુપ્યા એ વાત અહિં નથી. તેને અન્તર્દૃષ્ટિ થાય તો અથવા જિજ્ઞાસા હોય તો જ ભગવાન્ મળે અન્યથા ન મળે એ બતાવતા ભગવાન્ છુપાયા છે. ૬

તે પછી જે થયું તે હવે કહે છે.

संक्रुद्धस्तमचक्षाणो घ्राणदृष्टिः स केशवम् ।
परामृशत्पुष्करेण स प्रगृह्य विनिर्गतः ॥ ७ ॥

તે હાથી અત્યંત ક્રુદ્ધ થયો. ભગવાનને જોયા નહિ તેને ગંધથી જાણ્યા. તેણે સુંઢવડે પકડ્યા ત્યાં ભગવાન્ તેમાંથી નીકળી ગયા.

---

[1] અંગ એટલે જ્યોતિઃશાસ્ત્રમાં કાલને નિમિત્ત ગણ્યો છે. શ્રુતિમાં अत्रात्र मृत्युर्जायते તેમાં મૃત્યુને નિમિત્ત ગણ્યો છે. પુરાણમાં યમરાજાને નિમિત્ત ગણ્યો છે. એમ વેદ પુરાણ અને શાસ્ત્રના ભેદથી ત્રણ મૃત્યુ કહ્યા છે.

सुबोधिनी—ભગવાને હાથીને માર્યો તેથી તેણે ક્રોધ કર્યો. જોઈને પ્રયત્ન કરાય. તે જોવાને માટે મહેનત કરતાં ભગવાનને જોઈ ન શકયો. પશુઓ ગંધથી જાણે તેથી તેણે આસપાસ સુંઢ ફેરવી સુંઘ્યું તો તેને (કૃષ્ણને) તેણે શોધી કાઢયા. સુંઢથી ભગવાનને પકડયા. તે બ્રહ્માદિને સુખ આપવા આવ્યા છે તો મને પણ આપશે એમ ધારી હાથીએ પકડ્યા ત્યારે ભગવાન્ સૂક્ષ્મરૂપ કરી તેની સુંઢમાંથી નીકળી ગયા. તે તો પુષ્કરનાભ છે તે પુષ્કરથી પકડાય નહિ તેથી તે નીકળી ગયા. ૭

પછી ભગવાને તેને વધારે કોપ કરાવવા પાછળ જઈને તેનું પુચ્છ પકડયું તે કહે છે.

पुच्छे प्रगृह्यातिबलं धनुषः पञ्चविंशतिम् ।
विचकर्ष यथा नागं सुपर्ण इव लीलया ॥ ८ ॥

જેમ ગરુડ નાગને ખેંચે તેમ ભગવાને અતિબળવાળા કુવલયાપીડને પુચ્છથી પકડીને પચીશ ધનુષ જેટલો પાછળ ખેંચ્યો. તે કર્મ પણ ભગવાનને પ્રયાસરૂપ ન થયું પણ અનાયાસથી તેમ કરવાથી તે લીલારૂપ થયું.

सुबोधिनी—ભગવાને પુચ્છને બે હાથે પકડીને ચાર હાથનો એક ધનુષ એવા પચીશ ધનુષ હાથીને પાછળ ખેંચ્યો એટલે સો હાથ પાછળ ખેંચ્યો. ધનુષના પચીશ એમાં અલુક્ સમાસ છે તે મોટો અને ભગવાન ન્હાના તેને કેમ ખેંચી શકયા? ત્યાં કહે છે કે જેમ ગરુડ સર્પને પૂછથી પકડીને ખેંચે તેમ (મોટા નાગને પણ ગરુડ ખેંચી શકે.) ભક્ષ કરવાની વસ્તુને નિઃસત્ત્વ કરવી જોઇએ. એમ ન કરે તો ખાવામાં તે વિઘ્ન કરે તેથી ભગવાન તેને મારશે. માટે પ્રથમથી તેના બળનો નાશ કરે છે. તેનામાં પચીશ તત્ત્વો છે. તેથી પચીશ ધનુષ તેને ખેંચ્યો. ધનુષ રક્ષણ કરનાર હોવાથી ધનુષથી ભૂમિનું માપ લીધું. તેને માટે તેને ખેંચ્યો તેથી તેટલી પૃથ્વી તેને માટે તૈયાર કરી. ‘હાથીથી સો હાથ છેટા રહેવું’ એમ હાથીને માટે કહ્યું છે. એટલે ભગવાને તેને તેટલે દૂર રાખ્યો. ચાર હાથનું એક ધનુષ કહેવાય. એ પણ ભગવાને લીલાથી કર્યું તેથી ભગવાને પોતાનું બળ તેને બતાવી આપ્યું. ૮

તે પોતાને છોડાવવાને સમર્થ છે. પાછા ફરીને સ્થિર થવાને સમર્થ છે તેથી શરીરને ડાબું-જમણું ફેરવી ભગવાનને પકડવાને યત્ન કરવા લાગ્યો.

स पर्यावर्तमानेन सव्यदक्षिणतोऽच्युतः ।
बभ्राम भ्राम्यमाणेन गोपुच्छेनेव बालकः ॥ ९ ॥

તે ડાબો-જમણો ફર્યો તેમ ભગવાન પણ વારા ફરતી ભમ્યા. જેમ ગાયના પુચ્છને પકડીને બાળક ભમે તેમ હાથીના પુચ્છને પકડી ભગવાન્ પણ ભમ્યા.

सुबोधिनी—ડાબી-જમણી બાજુ વારા ફરતી ફરીને તેણે ભગવાનને ખેંચ્યા. ભગવાનને ભય નથી એ બતાવવા તેને અચ્યુત કહ્યા છે. શ્રોતાને શંકા ન થવા માટે સર્વત્ર એવાં સંબોધન છે. ભગવાન્ પણ તેની સાથે ભમ્યા. તે પણ ભગવાનને માટે યત્ન કરવા લાગ્યો. પણ ભગવાનથી તે આમ તેમ ભમી ગયો. તેને ભમાવીને ભગવાન્ ભમ્યા. ભગવાન્ તો સર્વસમર્થ છે તે શા માટે ભમ્યા? ત્યાં કહે છે, બાળક રમવા માટે ગાયનું પુચ્છ પકડે પછી તેને છોડે નહિ તો ભમવું પડે તેમ ભગવાને તેવી લીલા બતાવવા માટે ભ્રમણ કર્યું. ૯

ભગવાને લીલા માટે તેમ કર્યું. પછી તે લીલા છોડી દીધી. પ્રૌઢ લીલા બતાવવા માટે સન્મુખ આવીને હાથી સાથે યુદ્ધ કર્યું તે વાત કહે છે.

ततोऽभिमुखमभ्येत्य पाणिनाहत्य वारणम् ।
प्राद्रवत् पातयामास स्पृश्यमानः पदे पदे ॥ १० ॥

પછી હાથીની સામે આવી તેને હાથથી મારીને ભગવાન્ ત્યાંથી દોડયા. હાથી પગલે પગલે પડતો ચાલ્યો. કારણ કે ભગવાન્ મોટા દેખાય છે તે સૂક્ષ્મ થવાથી હાથી પડી જાય છે.

सुवोधिनी—પુચ્છ છોડી સામે આવી (બાળકની સામે લડવા આવે તેમ આવી) પોતાનું સામર્થ્ય બતાવવા હાથથી હાથીના મોઢા ઉપર લાત મારીને ભગવાન્ ત્યાંથી દોડ્યા. તે વારણ છે, બધાને વારે પણ ભગવાનને ન વારી શક્યો. તે અપ્રયોજક (નકામો) થઈ ગયો. ભગવાન્ એમ દોડ્યા કે હાથી પગલે પગલે અટકતો જાય. તેમ થવાનું કારણ કે તેને ભગવાને પાડી દીધો. તે પોતે મોટો, ભગવાન્ નાના, તેથી તે ભગવાન્ ઉપર થઈ પગ મૂકવા જાય ત્યાં ભગવાન સૂક્ષ્મ થાય તેથી તે પડે. એમ અનુલોમ-પ્રતિલોમ ક્રીડા કરી. ૧૦

તેને છેતર્યો તેથી દૈત્યનો અંશ તે સાબીત થયો તે પ્રકાર ભગવાન્ જાણે છે તેથી તેવી ક્રીડા ભગવાને કરી તે કહે છે.

स धावन् क्रीडया भूमौ पतित्वा सहसोत्थितः ।
तं मत्वा पतितं क्रुद्धो दन्ताभ्यां सोहनद्भुवम् ॥ ११ ॥

તે રમતાં દોડ્યા અને પૃથ્વી ઉપર પડીને તુરત ઉઠી ગયા. તેને પડેલા જાણીને હાથી પોતે જલદી ઉભો થઈ ગયો. તેણે પોતાના બન્ને દાંતો ભગવાન પડ્યા હતા તે જમીનમાં પેસારી દીધા.

सुबोधिनी—ક્રીડાથી દોડતાં ધ્યાન ન હોય તેમ જમીન ઉપર પડ્યા. ભગવાન્ પડ્યા ત્યાંસુધી હાથીને ખબર રહી. ભગવાન્ તો પડીને તુરત ઉભા થઈ ગયા. તેને ભ્રમ થયો કે ભગવાન્ જમીનમાં પડ્યા છે. ક્રોધ કરીને પોતાના દાંતથી ભગવાન્ પડ્યા હતા તે જમીનને તાડન કર્યું. તેથી તેને પોતાને જ દુઃખ થયું. એમ ત્રણ સાધનો મારવાનાં કર્યાં તેમાં તે ફાવ્યો નહિ. ૧૧

ત્યારે ક્રોધ કરીને જે કર્યું તે હવે કહે છે.

स्वविक्रमे प्रतिहते कुञ्जरेन्द्रोत्यमर्षणः ।
चोद्यमानो महामात्रैः कृष्णमभ्यद्रवद्रुषा ॥ १२ ॥

પોતાનું બળ ખલાસ થતાં હાથી બહુ ક્રોધ કરીને મારવા તૈયાર થયો. તેને માવતે પ્રેરણા આપવાથી હાથી કૃષ્ણની ઉપર ક્રોધ કરીને ચઢી આવ્યો.

सुवोधिनी—તેનાં સાધનબળ ક્ષીણ થતાં સર્વ શરીરથી તે ભગવાન્ ઉપર પડવાને તૈયાર થયો. કારણ કે તે હાથીનો રાજા છે. શરીરથી મોટો છે, સાધન ક્ષીણ થયાં તોપણ નિવૃત્ત ન થયો. પણ સાધન ક્ષયથી તે ક્રોધી બન્યો. અધિક ક્રોધ કર્યો તેમાં પણ માવતે ઉપરથી અને આગળ પાછળથી પ્રેર્યો. તે કૃષ્ણની ઉપર આવ્યો. શુદ્ધ ભાવથી ભગવત્સમીપ આવે તો કૃતાર્થ થાય પણ તે ભગવાનને મારવાની બુદ્ધિથી આવ્યો. હમણાં તો દૈત્યને મારવાને માટે તે તૈયાર છે તેમાં હાથી આવ્યો એટલે તેને મારવાની અનુકૂળતા થઈ. ૧૨

ત્યારે ભગવાને જાણ્યું કે આ સર્વપ્રકારે મરવા જ આવે છે તેથી તેને માર્યો.

तमापतन्तमासाद्य भगवान् मधुसूदनः ।
निगृह्य पाणिना हस्तं पातयामास भूतले ॥ १३ ॥

તે સામે આવ્યો ત્યારે મધુને મારનાર ભગવાને તેને આવતો જોઈ પોતાના હાથથી તેની સુંઢ પકડીને તેને પૃથ્વી ઉપર પાડી દીધો.

सुवोधिनी—ઉપર પડવાને આવતા હાથીને પહોંચી ગયા. ભગવાન્ મારવું જાણતા નહિ હોય અથવા તે મારી નહિ શકે એવી શંકા ન થવા માટે મધુસૂદન કહ્યા. જેણે મધુકૈટભને માર્યો તેના પાસે આ કાંઈ હીસાબમાં ન ગણાય તેને મારવામાં શું પ્રયાસ? તેથી તેને માર્યો. પોતાના હાથથી તેણે ભગવાન તરફ લંબાવેલી સુંઢ પકડીને તેને જમીન ઉપર પછાડ્યો. ૧૩

મોટું શરીર પડતાં હાથીને મૂર્છા આવી ગઈ ત્યારે ભગવાને કર્યું તે કહે છે.

पतितं तं पदाक्रम्य मृगेन्द्र इव लीलया ।
दन्तमुत्पाट्य तेनैव हस्तिपांश्चाहनद्धरिः ॥ १४ ॥

હાથી પડ્યો તેની ઉપર ભગવાને ચરણ ધર્યો અને સિંહની લીલા દેખાડી તેના દાંતને રમત કરતાં ખેંચી કાઢ્યા. તે દાંતો વડે માવતો ને મારી નાખ્યા.

સુબોધિની—પહેલી ચોટે જ પડ્યો. તેના માથા ઉપર પગ દઈને હાથીના દાંતને ખેંચી કાઢ્યા. તેનાવડે માવતોને માર્યા. ખેંચવાનો પ્રકાર એ જ કે હાથીના દાંત સિંહ ખેંચે તેમ ખેંચ્યો. સિંહ કુંભસ્થળ ચીરીને દાંતનાં મૂળને ખુલ્લાં કરી પછી દાંતને કાઢી નાખે. પણ તેને તો બહુ મહેનત પડે. ભગવાને તો રમતમાં તે કામ કર્યું. તે દાંતવડે બધા મહામાત્રો (હાથીના રક્ષકો–માવતો)ને માર્યા. હાથીને પણ પૂરો કર્યો તે અર્થ ચકારથી પ્રાપ્ત થયો. હાથીને ભગવાને શા માટે માર્યો? અધમૂવો કેમ ન છોડ્યો? ત્યાં કહે છે તે હરિ છે. હરિ શબ્દનો અર્થ સિંહ થાય છે. તે સિંહ માર્યા વગર ન છોડે. કેમકે તે બન્ને વચ્ચે સહજ વૈર છે. ભગવાન્ સર્વના દુઃખ હરનાર છે. અર્ધ મરેલાને જીવવામાં મોટો ક્લેશ થાય માટે તેને માર્યો. વસુદેવાદિના દુઃખ દૂર કરવાને માટે પણ તેને માર્યો. ૧૪

એમ હાથીને મારતાં રંગમાં જવાને કોઈ પ્રતિબંધક રહ્યો નહિ ત્યારે અંદર ગયા.

मृतकं द्विपमुत्सृज्य दन्तपाणिः समाविशत् ।
अंसन्यस्तविषाणोऽसृङ्मदविन्दुभिरङ्कितः ॥
विरूढस्वेदकणिकावदनाम्बुरुहो बभौ ॥ १५ ॥

મરેલા હાથીને છોડીને હાથમાં તેના દાંતોને લઈને રંગમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે ખભા ઉપર શિંગડું હતું. હાથીના મદના બિન્દુ શરીરને લાગ્યા હતા, પસીનાના બિન્દુ મુખકમલ ઉપર શોભતા હતા. એવી રીતે ભગવાન્ રંગમાં પહોંચ્યા.

સુબોધિની—તે પહેલાંથી જ નકામો જીવ હતો. કેમકે તેને પીવામાં એની જરૂર રહેતી હતી તેથી હાથીને મર્યો ત્યાં જ છોડી, દાંત હાથમાં લઈ, વ્યગ્રતા વગર મંડપમાં પહોંચ્યા. તે વખતનું ભગવત્સ્વરૂપ કહે છે. લોકોની દૃષ્ટિથી આ દાંત મોટા ભારરૂપ છે તેને કાંધ ઉપર રાખ્યો છે તે પણ એક લીલા સમજો. હાથીના લોહીના અને મદના બિન્દુ શ્રીઅંગને લાગ્યા છે. સર્વત્ર દાંત ખેંચવાથી લોહી અને મદના બિન્દુઓ લાગી ગયા છે. પ્રથમ દિવસે માળા ચંદનથી શોભ્યા તેમ આજે દાંત, મદ અને રુધિરબિન્દુથી શોભ્યા. વિષાણ એટલે શિંગડું. ગોવાલીયા કયારેક વાજામાં શિંગડું રાખે છે તે વિરુદ્ધ નથી. કુવલયાપીડને બેલ માનો તો તેનું આ શિંગડું સમજો. વિશેષ રીતે પસીનાના બિન્દુઓ મુખારવિન્દ ઉપર આવ્યા છે તેથી ભક્તોને માટે ભગવાન્ આવી મહેનત કરે છે એમ બતાવ્યું. સ્વેદકણિકાઓ દેખાય છે. છતાં પણ ભગવાન્ શોભે છે. સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ કાન્તિ દેખાય છે. ૧૫

એમ ભગવાનનું વર્ણન કરીને બધાએ સુખેથી રંગપ્રવેશ કર્યો તે કહે છે.

वृतौ गोपैः कतिपयैर्बलदेवजनार्दनौ ।
रङ्गं विविशतू राजन् गजदन्तवरायुधौ ॥ १६ ॥

કેટલાક ગોપબાળકોથી વિંટાયલા બળદેવ અને જનાર્દન હાથીના દાંતરૂપ શ્રેષ્ઠ આયુધને લઈને હે રાજન્! તે બધા રંગમંડપમાં પહોંચ્યા.

સુબોધિની—કેટલાક ગોવાલીયા આમતેમ ભાગી છુટ્યા. કેટલાક અંદર બેસી ગયા. ત્યારે થોડા જ સાથે રહ્યા હતા તેથી કેટલાક ગોવાલીયા સાથે એમ કહ્યું. બલદેવજીએ પણ બીજો દાંત લીધો છે. હાથીનું તે સર્વસ્વ છે. રાજા જીતે તે શત્રુનું ધન લઈ લે તેથી ભગવાને તેના દાંત લીધા. આગળ સાધનની જરૂર પણ છે. રંગમાં જઈને દૈત્યને મારવા છે, તેમાં સામર્થ્યની જરૂર છે. દૈત્યથી સહજ દ્વેષ છે માટે તે હાથીને માર્યો ત્યારે બળદેવને સાથે રાખ્યા છે. અવિદ્યાને પણ મારે તેને અવિદ્યાવાળાને મારવામાં શું વાંધો હોય? તેવા રંગપ્રદેશમાં ગયા. ગજદંત ઉત્કૃષ્ટ આયુધ છે જેનાં એવા ભગવાન્ 'હમણાં જ બધાને મારી નાખીએ' એમ બોલતા શંકારહિત થઈને અંદર દાખલ થયા. ૧૬

તેવા વેષે રંગમાં પ્રવેશવાનું પ્રયોજન કહેતાં ભગવાનનું સ્વરૂપ બળદેવ સાથે બધાએ જોયું તેમ જેવો જેનો ભાવ હતો તેવાં તેને દર્શન થયાં તે કહે છે.

मल्लानामशनिर्नृणां नरवरः स्त्रीणां स्मरो मूर्तिमान्
गोपानां स्वजनोऽसतां क्षितिभृतां शास्ता स्वपित्रोः शिशुः ।
मृत्युर्भोजपतेर्विराडविदुषां तत्त्वं परं योगिनां
वृष्णीनां परदेवतेति विदितो रङ्गं गतः साग्रजः ॥ १७ ॥

ભગવાન્ મલ્લોને વજ્ર જેવા દેખાયા, મનુષ્યોને રાજા જેવા દેખાયા, સ્ત્રીઓને મૂર્તિમંત કામદેવ જણાયા, ગોપોને સ્વજન દેખાયા, દુષ્ટ રાજાઓને શિક્ષા કરનાર જેવા લાગ્યા, માબાપને પોતાના બાળક લાગ્યા, કંસને કાળ જેવા લાગ્યા, ન જાણનારને વિરાટ્રૂપે દેખાયા, યોગિ લોકોને પરતત્ત્વરૂપે જણાયા અને યાદવોને પોતાનું પરમ દૈવત છે એમ લાગ્યું. એમ બળદેવની સાથે રંગમાં ગયેલા કૃષ્ણમાં ભિન્ન ભિન્ન લોકોને ભિન્નભાવે દર્શન થયાં.

प्रमेयेण निरोधोऽत्र कर्तव्यो हरिणा भृशम् ।
लोकाश्च दशधा भिन्नास्ततो दशविधोऽभवत् ॥ १ ॥
यस्य भावो यथा लोके तथाऽनुसरणे कृते ।
निरोधो जायते सम्यक् अन्यथा वन्धनं भवेत् ॥ २ ॥
गुणा नवविधा प्रोक्तास्तदभावस्तथापरः ।
शृङ्गारादिरसाश्चैव तेषामेव निरूपकाः ॥ ३ ॥
राजसास्त्रिविधाः पूर्वं सात्त्विकाश्च ततः पराः ।
आध्यात्मिकास्तथा पूर्वं दैविकास्तु ततः परम् ॥ ४ ॥
रौद्रोऽद्भुतश्च शृङ्गारो हासो वीरो दया तथा ।
भयानकोऽपि वीभत्सः शान्तो भक्तिरसस्तथा ॥ ५ ॥
एतान् दर्शयितुं भावान् हरिरेवं वभौ महान् ।
अतस्तस्मिन् गुणा एव सर्वे भावा न चान्यथा ॥ ६ ॥

(અહિં ભગવાનને ભક્તોનો નિરોધ સ્વરૂપવડે કરવો છે. લોક સગુણ-નિર્ગુણ-ભેદથી દશ પ્રકારના ભેદવાળા છે તેથી ભગવાન્ દશ પ્રકારે થયા છે.[1] જેનો જેવો ભાવ હોય તેનું અનુસરણ કરે તો સારી રીતે નિરોધ થાય; તે ભાવને ભગવાન્ ન અનુસરે તો તે ભાવ લૌકિક થતાં બંધનરૂપ થાય છે.[2] તેમાં નવ ગુણના ભેદ છે. એક ભેદ નિર્ગુણનો મળીને દશ ભેદ છે. તે ભાવના નિરૂપક શૃંગારાદિ રસો પણ તેટલા જ છે.[3] પૂર્વે ત્રણ પ્રકારના રાજસ છે. પછી સાત્ત્વિકો છે. (અહિં તામસો એવો પાઠ લેખકારસંમત છે.) પ્રથમ આધ્યાત્મિકો છે પછી આધિદૈવિકો છે તથા તેની પહેલાં આધિભૌતિકો કહ્યા છે. (**તથા પૂર્વે**થી ભૌતિક લીધા છે.)[4] રૌદ્ર ૧, અદ્ભુત ૨, શૃંગાર ૩, હાસ્ય ૪, વીર ૫, દયા ૬, ભયાનક ૭, બીભત્સ ૮, શાન્ત ૯ અને ભક્તિરસ[5] ૧૦ એ દશ ભાવ બતાવવા માટે એ પ્રમાણે હરિ શોભ્યા છે તેથી તે ગુણો છે, ભાવ શિવાય બીજું કાંઈ નથી.[6])

सुवोधिनी—પ્રથમ મલ્લો લડનારને શોધે છે, ભગવાન્ તેના પ્રતિયોગી નથી પણ જૂદા પ્રકારના છે તે પણ સર્વથા મારે એવા છે તેથી મલ્લોને વજ્ર જેવા ભગવાન્ પોતાના ભાઈ બળદેવ સાથે દેખાયા. જ્યાં વિજલી પડે, વૃષ્ટિ થાય, ત્યાં રહેવું ઠીક નહિ તેમાં પણ વિજલીનો વેગ મોટો તેથી ભાગી પણ ન શકે એવાં દર્શન આપીને પ્રભુએ મલ્લોનો નિરોધ કર્યો. જે રૌદ્ર પ્રકૃતિવાળા છે તેનાથી બીજા સાધારણ રાજસો તેમણે ભગવાનને અદ્ભુત જાણ્યા. એટલે કોઈ વિલક્ષણ પુરુષ ભગવાનને જોયા તેથી ભગવાનના દર્શનથી

તેમને અદ્‌ભુત રસ ઉત્પન્ન થયો. સાધારણ લોકો અદ્‌ભુત રસથી વશ થાય છે. 'જાણ્યા અને ભાઈ સાથે રંગમાં પધાર્યા' એ સર્વત્ર લેવાનું છે. તેવી અવસ્થામાં પણ સ્ત્રીઓ રાજસ સાત્વિક છે તેને તો ભગવાન્ પોતાના ફલરૂપ દેખાયા. તે સ્ત્રીઓ જોવાને આવેલી છે તે સમજવી. તે તો કામદેવની સેના છે. તેમણે પોતાના પતિને કોઈ દિવસ જોયા ન્હોતા. કેમકે સ્મર તો સ્મરણાત્મા છે. તે સ્વરૂપ તો તેણે હમણાં ધારણ કર્યું છે. ત્યારે સ્ત્રીઓ ધણીવાળી થઈ. અત્યારે સર્વ શરીર, દેહ, ઇન્દ્રિયો, અન્તઃકરણથી સેવ્ય થયા. એક પ્રકારની સ્ત્રીઓ કહી. સર્વથી અધમ મહી, ઉત્તમ સ્ત્રીઓ, એમ પુષ્ટિમાર્ગમાં ક્રમ કહ્યો. આધિભૌતિકમાં અભિમાનવાળાની આ રીતિ છે. એમ સામર્થ્ય પ્રકટ કર્યું તો પણ ગોપો રાજસતામસો છે. તેને તો આ અમારા બન્ધુ છે એવી પ્રતીતિ થઈ પરંતુ તે ઉત્કર્ષને પામેલા છે તેથી ભગવાને વેષ કર્યો છે તે હાસ્યજનક છે. જેમ પોતાનો આધ્યાત્મિક વેષ કરે આ દેહસ્વરૂપવાળા (આધિભૌતિકો છે.) ઇન્દ્રિયરૂપ આગળ કહેવાશે. તે પછી આત્મરૂપ કહેવાશે. દમ્યપણાથી ઇન્દ્રિયની તુલ્યતા રાજામાં કહી છે. ભગવાનને જોઈને રાજાઓને વીરરસ ઉત્પન્ન થયો. તે કહે છે કે દુષ્ટ રાજાઓને પોતાને શિક્ષા કરનાર છે એવું ભાન થયું. સત્ તો વૃષ્ણિઓને ગણવા. તે ભક્તિના અધિકારીઓ છે. લૌકિક અસત્ તે પામર છે તે બીભત્સરસમાં કહેવાશે. જે રાજસરાજસો છે તે રાજસ ભાવની સિદ્ધિને માટે પૃથ્વીપતિ કહેવાય છે. તેમને વીરરસ ઉત્પન્ન થયો. ભગવાનને જોઈને દુષ્ટ રાજાઓને યુદ્ધ કરવાની બુદ્ધિ થઈ. પરંતુ પોતાની ઉપર શાસન કરે તેવા જાણ્યા તેથી તેઓ લડ્યા નહિ. પરંતુ વીરરસ તો ઉત્પન્ન થયો. રસની ઉત્તમતાને માટે આ કહ્યું છે. જેમ હીન પુરુષને પણ મહારાજાની રાણીને જોવાથી શૃંગારરસ ઉત્પન્ન થાય, પરંતુ રાજાની રાણી હીનને જુએ તો તેમાં તેને શૃંગારરસ ઉત્પન્ન ન થાય, કેમકે તેને તે અધમ ગણે, પોતાને શ્રેષ્ઠ ગણે; એ રસ આવવામાં અધમબુદ્ધિ બાધક થઈ. પોતાનાથી ઉત્તમ બુદ્ધિ સર્વત્ર રસપોષિકા છે. અતિ વીર છતાં અસતો, વિચાર વગરના, ગર્વવાળા તે ભગવાનને પોતાનાથી વધારે બળવાન માને તોપણ તેને વીરરસ તો ઉત્પન્ન થાય જ તે યોગ્ય જ છે. જેમ સ્ત્રીઓનો સ્નેહ ભગવાનમાં છે તેથી વધારે વસુદેવ–દેવકીનો છે પણ તેમાં (સ્ત્રીઓમાં) તમ અજ્ઞાનાત્મક છે. તે સ્ત્રીઓના સ્નેહનો પ્રયોજક કામ છે. અહિં (વસુદેવાદિમાં) તો મોહ પ્રયોજક છે. મોહાંશમાં રાજસત્વ છે. સ્નેહાંશ તો સર્વત્ર સાત્વિક છે. લૌકિકપણાથી રાજસત્વ, નિષિદ્ધપણાથી તામસત્વ, વિહિતપણાથી સાત્વિકત્વ સમજવું. એ સ્નેહમાં ત્રણ ભેદ છે. તે તે અધિકારીઓનો તેવો નિરોધ કહ્યો. વસુદેવ–દેવકી તેમનાં માતપિતા તેને તો પોતાના બાલક જણાયા. કરુણનો બીજો શબ્દ દયારસ તેને ઉત્પન્ન થયો. તે સ્નેહનો અંતરંગ ધર્મ છે. તે દયા કરુણારૂપા છે. સ્નેહધર્મો બાળકમાં જ હોય છે. તેમને બાળકરૂપે દેખાયા. હવે સાત્વિકોને ગણાવે છે. જે મુક્તિના અધિકારીઓ છે, અલૌકિકો છે, તે ભય, બીભત્સ અને શાન્ત રસના અધિકારીઓ છે. તેમાં જેની હમણાં જ મુક્તિ થશે એવા દુષ્ટ કાર્ય કરનાર કંસ, તામસસાત્વિક છે, દેહની અધિષ્ઠાત્રી દેવતા હોય જેમ પ્રાજ્ઞ હોય, તેમ તેનું નિરૂપણ થાય છે. તેને ભગવાન્ મૃત્યુરૂપ લાગ્યા. મૃત્યુ ભયરૂપ છે, મોતથી મોટું ભય જગતમાં કોઈ નથી. લોકન્યાયથી નરક કરતાં પણ મૃત્યુ મોટો છે. ભોજના પતિ એટલે ભગવાનની મોટાઈ કહી તે સાત્વિકપણું બતાવવા માટે કહ્યું છે. અવિદ્વાનને વિરાટ્ લાગ્યા. જે ભગવાનના સ્વરૂપમાં નિષ્ઠાવાળા ભક્તો છે તે રાજસસાત્વિકો છે તેને ભગવાનમાં સ્નેહ છે તેને રુધિર તથા મદબિન્દુવાળા ભગવાનને જોતાં બીભત્સરસ ઉત્પન્ન થયો. જેમ પોતાનો છોકરો ખરાબ દ્રવ્ય હાથમાં લે તો તેના માતપિતાને ગ્લાનિ આવે. જો એમ ન હોય તો તેને છોડાવવાનો પ્રયત્ન માબાપ ન કરે. નિંદા તો ભગવલ્લીલાનું જ્ઞાન થવાથી થાય છે. उत्कृत्योत्कृत्यकृत्ति ત્યાં પણ મોટાઓને જ બીભત્સરસ ઉત્પન્ન થાય. તેવું ચુંથનાર પ્રાકૃતોને તેમાં રસ ઉત્પન્ન થતો નથી. એમ ન્હોય તો તેને નિરોધમાં ગણ્યા ન હોત. અતિ પ્રાકૃતો કાંઈ ભગવાન્ ત્યાજ્ય છે એમ કહે તો તે નિરોધના અધિકારી થતા નથી. વિરાટ્ શબ્દ શોભાના અભાવને કહેનારો છે. જેમાંથી શોભાનો ભાવ ચાલ્યો ગયો છે, તે પ્રસિદ્ધ નથી. તેવો ભાવ જોયો નથી તેમ તેવો ભાવ સંમત પણ નથી. તેના સ્વરૂપને જાણનારા અવિદ્વાન્ કહી શકાય. પરંતુ યોગીઓ સાત્વિકસાત્વિક પ્રવૃત્તિ સ્વભાવવાળા લેવા; ગુણાતીતો ન લેવાય. સાત્વિકોને પોતાના ઇષ્ટની સિદ્ધિને માટે આત્માપણાથી સ્ફૂર્તિ થાય તેને બે પ્રકારે સ્નેહ" થાય

છે. તેથી યોગિઓને પરમતત્વ પુરુષોત્તમરૂપે દેખાય છે. યોગિઓને બધું તત્વરૂપ હોવાથી આત્મા પણ તત્વરૂપ છે. યોગ અને સાંખ્યમાં એવી જ વ્યવસ્થા છે. પર એટલે પરમકાષ્ઠાપન્ન એમ સમજવું. જેનાથી પર બીજું ન હોય. વૃષ્ણિઓ, યાદવો, ભગવદીયો, ગુણાતીતો જેનો સાત્વિક પ્રકરણના અંતમાં પરમ નિરોધ शय्यासनाटनालाप ઇત્યાદિથી કહેવાશે. તેમને ભગવાનમાં પરત્વ, સ્વામિત્વ અને દેવતાત્વ જણાયું. દાસના નિયામક સ્વામી હોય છે. તે લૌકિક પણ હોય છે માટે દેવતા કહ્યા. પોતાનામાં અલૌકિક બુદ્ધિ હોવાથી હીનતાના અભાવે તેમાં દૃઢ ભક્તિ નહિ પેદા થાય. તેથી પોતાનામાં પ્રાકૃત બુદ્ધિ થશે તેથી ભગવાનમાં પર દેવતાનો ભાવ થશે તે યોગ્ય જ ગણાય. ભગવાન્ તો જેવા છે તેવા સર્વવિલક્ષણ અને સર્વરૂપ છે, તેથી 'જાણ્યા' એમ કહ્યું છે. રંગસ્થાનમાં ગયા ત્યારે જાણ્યા. જે રંગમાં જતાં સર્વનો રસ પુષ્ટ થાય છે, જો કે શાન્તરસનો વિશેષ અભિનય નથી કહ્યો. તોપણ તેવી રીતે બેસવાથી સામાન્યાભિનય છે જ. अष्टौ नाट्ये रसा स्मृताः એ વિશેષતાથી કહ્યું છે. ભક્તિરસ પણ રસદૃષ્ટિની જેમ નિપુણો બતાવી શકે છે. સર્વને માટે ભગવાન્ રંગમાં પધાર્યા છે. અગ્રજ બલભદ્ર સાથે ગયા. સમાનતાથી સર્વત્ર નિરૂપણ કરતાં અહીં ગૌણતા માટે બલદેવજીનો સહભાવ કહ્યો. એમ ન હોત તો દ્વિવચનથી વ્યાસજી કહેત. વેદનો સહભાવ પણ ભગવાનને કહેવો જોઈએ કેમ કે તે અલૌકિક છે. આ સર્વ રસમાં પિત્રોઃ કહ્યું છે તે સુંદરતા દેખાડે તેવું નથી. ગોપોને પણ લીલા નથી કરી તેથી હાસ્યરસ કહેવો યોગ્ય નથી. તેથી અસર્વતા હોવાથી સહભાવ જ યોગ્ય છે. રસની ઉત્પત્તિમાં તે તે બુદ્ધિની યોગ્યતા જોઈએ. ફલોન્મુખતાને માટે જેની જેવી બુદ્ધિ તેની યોગ્યતા છે તેને તે રસ ચોક્કસ ઉત્પન્ન થશે. તેથી યોગ્યતા બુદ્ધિમાં છે. ૧૭

પ્રધાનક્રમથી વર્ણન કરતાં પ્રથમ કંસને ભય થયું તે કહે છે.

हतं कुवलयापीडं दृष्ट्वा तावपि दुर्जयौ ।
कंसो मनस्व्यपि तदा भृशमुद्विविजे नृप ॥ १८ ॥

હે રાજન્! કુવલયાપીડને કૃષ્ણે માર્યો અને તે બન્ને ભાઈને જોયા ત્યાં તે જીતાય નહિ તેમ લાગવાથી કંસ શૂર છે છતાં તેના મનમાં અત્યંત ઉદ્વેગ થવા લાગ્યો.

सुबोधिनी—તેણે જાણ્યું કે ભગવાન્ છેતરીને રંગમાં આવી જશે. ત્યાં કુવલયાપીડને મારીને આવી પહોંચ્યા. જો કે કંસ પણ મોટો વીર છે છતાં તેને બહુ ઉદ્વેગ થયો. ભગવાન પાસે હથિયાર નથી છતાં હાથીને માર્યો તો બીજાને પણ મારશે એ યુક્તિ કરી તેમને જોયા. તે બન્ને પણ ન જીતાય તેવા લાગ્યા. મનથી અને આંખથી જોતાં તેવો નિશ્ચય થયો. છતાં મારે યત્ન કરવો જોઈએ. મેં તેને મારવામાં મોટો યત્ન કર્યો છે, તેના બાપને કેદમાં નાખીને તેનું મેં ખરાબ કર્યું છે, તેથી મને મારશે જ, એમ વિચાર થતાં તેને અતિ ઉદ્વેગ થયો. તેનો દુઃખથી જય થાય એવો યોગાર્થ અહીં લેવાનો નથી, પણ દુર્જયનો અર્થ રૂઢ ન જીતાય તેવા, એટલો જ કરવાનો છે. નૃપ, એમ સંબોધન તો શત્રુમાં એવા દેખાવો થાય તેથી મારા કહેવામાં તમને વિશ્વાસ થશે જ એ સૂચન તેનાથી કર્યું. ૧૮

એમ પ્રધાનને રસાવિર્ભાવ થયો તેને કહીને અતિ કઠિન મલ્લોને ભગવાનનું ગુણશ્રવણ પણ વધારે કરવું જોઈએ તેથી તેમને છોડીને બીજાઓને રસનો [1]આવિર્ભાવ થયો તે કહે છે.

तौ रेजतुः रङ्गगतौ महाभुजौ विचित्रवेषाभरणस्रगम्बरौ ।
यथा नटावुत्तमवेषधारिणौ मनः क्षिपन्तौ प्रभया निरीक्षताम् ॥ १९ ॥

જેમ ઉત્તમ વેષધારી નટો શોભે તેમ વિચિત્ર વેષ આભરણ માલા વસ્ત્રોવાળા, મોટી ભુજાવાળા રામ અને કૃષ્ણ શોભવા લાગ્યા અને દર્શન કરનારના મનને પોતાની કાંતિવડે ખેંચવા લાગ્યા.

---

[1] મનનું તેમની તરફ આકર્ષણ થયું. ભગવાનમાં શોભા તો નિત્ય છે, તેનો અનુવાદ કર્યો છે એટલે મનનું આકર્ષણ જ વાક્યાર્થ છે એવો ભાવ સમજવો. (લેખ)

सुबोधिनी—તે જોનારના મનને પોતાની કાંતિવડે ખેંચતા શોભવા લાગ્યા. મન પ્રતિબંધક છે. ક્ષણવારમાં રસાન્તર ઉત્પન્ન કરે છે. તેથી તેનો આક્ષેપ કહેવો જોઈએ, જેથી બીજો રસ પેદા ન કરે. પ્રતિબંધક નિવૃત્ત થવા માટે પ્રથમ ભગવાનની શોભાને કહે છે. શોભામાં તો બન્ને સરખા છે. જેમ શ્યામ મણિ અને મુક્તામણિ. ભગવાને રૂપાન્તર કર્યું તે નટની જેમ કર્યું છે. તે જો રંગમાં આવે તો વેષ સાર્થક થાય. ખરી રીતે લોકમાં પણ રંગમાં નટની શ્રેષ્ઠતા ગણાય. બીજે વેષ દેખાડે તે સારો ન લાગે તેથી રંગમાં ગયા, ત્યાં શોભ્યા એમ કહ્યું. પહેલાં કરતાં રંગમાં વધારે શોભાવાળા દેખાયા. ત્યાં કહે છે કે આ રંગ તો બનાવટી છે, ત્યાં ભગવાનનું રમણ કેમ સંભવે ? ત્યાં કહે છે કે ભગવાન્ મોટી ભુજાવાળા છે. બધાને ભુજાથી હરાવવાના છે તેથી તે શોભે તે યોગ્ય છે. પરંતુ જે રસ ન જાણનાર પ્રાકૃતો છે, શુદ્ધ સ્વાંગરસને જાણતા નથી, તેને રસ કેમ પડશે ? ત્યાં કહે છે કે તેને માટે ભગવાને વિચિત્ર વેષ કર્યો છે. તેવાં આભરણ ફૂલની માળાઓ અને વસ્ત્રો ધર્યાં છે. ત્રણ જાતના આભરણ વિચિત્રતા ઉત્પન્ન કરે છે. તેથી બીજાઓની પણ રસ સમજવાની યોગ્યતા થશે. ભગવાન્ નટની પેઠે વેષ કરે તે મોટાઓને જણાશે. બધા તેમણે બનાવટ કરી છે એમ નહિ જાણે. જેને નટબુદ્ધિ નહિ થાય તેને રસ કેમ થશે ? ત્યાં કહે છે, નટના જેવાં લટકાંમટકાં કરે છે તેથી સર્વ તેને નટ જાણશે. અપૂર્વ દર્શનથી તેમને સાધારણ જ્ઞાન કેમ ન થાય ? તેમણે ઉત્તમ વેષ ધર્યો છે તેથી સાધારણ જ્ઞાન કોઈને નહિ થાય. તેથી પોતાની કાંતિથી મનને હરણ કરશે તે યોગ્ય જ છે. ૧૯

પછી તેમને રસ પેદા થયો એ કહેવા માટે ભગવાન્‌ને પ્રેમપૂર્વક જોવા લાગ્યા તે કહે છે.

निरीक्ष्य तावुत्तमपूरुषौ जना मञ्चस्थिता नागरराष्ट्रका नृप ।
प्रहर्षवेगोत्कलितेक्षणानना: पपुर्न तृप्ता नयनैस्तदाननम् ॥ २० ॥

તે ઉત્તમ પુરુષોને સારી રીતે જોઈને માંચડા ઉપર બેઠેલા નગર અને દેશવાસીઓ આનંદના વેગથી ઉત્કંઠાવાળા નેત્ર અને મુખ જેનાં થયાં છે એવા તે લોકો પોતાના નેત્રવડે તેના મુખને જોતાં તૃપ્ત ન થયા.

सुबोधिनी—પુરુષમાત્રને સુંદર જોઈને હર્ષ થાય. આ તો પુરુષોત્તમો છે. ઉત્તમ પુરુષ પરમાત્મા છે. તે આત્માના નિયામક છે. જન એટલે સાધારણ જીવ, તેનાથી વધારે એવા જીવો બાંકડે બેઠા છે. દર્શન કરવાને લાયક છે તેથી માંચડે બેસાડ્યા છે. તેમાં નગરવાસીઓ અને દેશવાસીઓ છે. નગરના રહેનારા રસને જાણે છે. દેશવાસીઓ બહુ જાણનારા છે. તેથી બન્નેમાં વિશિષ્ટતા હોવાથી બે ગણાવ્યા છે. તેથી પણ રાજાઓ ત્રણગણા ચારગણા છે. બધાના નિયંતાને જોઈને બધા પ્રસન્ન થયા. કેવલ હર્ષ માત્ર નહિ પણ હર્ષનો વેગ તેનાથી મુખનો વિકાસ થયો છે એ પહેલાં દર્શનમાં થવાની રીતિ છે. આગળ તો વાક્યોથી વિકાસ કહેવાશે. તેથી તેના મુખનું પાન કર્યું તે નેત્રને માર્ગે મુખને હૃદયમાં દાખલ કર્યું તેને નયનરૂપે તે માર્ગોવડે તે મુખને ભીતર લઈ ગયા. આનું નામ આસક્તિ જે અંદર ને બહાર તેને જ જુએ. ૨૦

કેવળ યોગીની પેઠે અંદર સ્થાપન કરીને કૃતાર્થ ન થયા પરંતુ ભક્તની પેઠે પરમ આકાંક્ષાવાળા થઈને ભૂખ્યા હોય, મોહિત થયા હોય, ઘણા દિવસ બહાર રહીને આવ્યા હોય, પરમ પ્રેમવાળા હોય એવા થઈ ગયા.

पिबन्त इव चक्षुर्भ्यां लिहन्त इव जिह्वया ।
जिघ्रन्त इव नासाभ्यां श्लिष्यन्त इव बाहुभिः ॥ २१ ॥

આંખ દ્વારા જાણે અન્તઃકરણમાં લઈ લેતા હોય, જીભથી જાણે ચાટતા હોય, નાસિકાવડે જાણે સૂંઘતા હોય, બે હાથથી જાણે આલિંગન કરતા હોય તેવા થયા.

सुबोधिनी—નેત્રથી પીતા હોય એવા, બધા બે નેત્રવડે દુઃસહ તાપ મટાડવા અંદર લઈ જવા લાગ્યા. પાન વખતે બહાર અને અંદર જલ વ્યાપી જાય છે તેમ બન્ને રીતે ભગવાન્ જોયા. જેમ ગાય વાછડું થયું તેને જીભથી ચાટે છે તે પ્રેમ પૂર્ણ કરવા માટે ચાટે છે, તેમ જ્ઞાન થયા પછી ભગવાનમાં

ભાવ દેખાડવા લાગ્યાં. બાપ જેમ બહારગામથી આવે, ત્યારે બાળકનું મસ્તક સૂંઘે છે અથવા બાળક જન્મે ત્યારે તેમ કરવાનો શિષ્ટાચાર છે તેમ બધા ભગવાનમાં કરવા લાગ્યા. જ્ઞાન અને પ્રેમનો વ્યવહાર ભગવાનમાં થયા પછી સખ્ય સુધી અને આત્મનિવેદન સુધી ભક્તિનાં સાધનો કરે છે, તેમ આ લોકો ભગવાનમાં કરવા લાગ્યા. ૨૧

એમ જ્ઞાનક્રિયાશક્તિનો ભગવાનમાં વિનિયોગ કરીને અન્તઃકરણ અને શરીર ભગવન્નિષ્ઠ કર્યાં. લેહન–આઘ્રાણથી ઇન્દ્રિય અને પ્રાણનો વિનિયોગ ભગવાનમાં કર્યો. એ જ્ઞાનક્રિયાશક્તિ ચાર પ્રકારે કહી. તેથી ભગવાનમાં તેમની આસક્તિ કહેવાઈ. પણ તે આસક્તિને થાંભલાને મજબુત કરે તેમ દૃઢ ન કરે તો રસ દૃઢ ન થાય તેથી ભગવાનમાં વાચનિક ઉપચાર કરે છે.

ऊचुः परस्परं ते वै यथादृष्टं यथाश्रुतम् ।
तद्रूपगुणमाधुर्यप्रागल्भ्यस्मारिता इव ॥ २२ ॥

જેવા ભગવાનને સાંભળ્યા હતા તેવાં દર્શન કરીને તેમના રૂપ, ગુણ અને તેની મધુરતા અને પ્રગલ્ભતાને યાદ કરીને તેઓ પરસ્પર કહેવા લાગ્યા.

સુબોધિની—જો કે ભગવાનને બધા જાણે છે પણ પરસ્પર વક્તા અને શ્રોતા બની ગયા. કેમકે તેને તો આસક્તિ દૃઢ કરવાનું કામ છે. તેથી એકબીજાને કહેવા લાગ્યા. કારણ કે તે બધા નિરુદ્ધો હતા. બધા એવા થયા એમ કહેવા માટે તેનો નિશ્ચય કહે છે. તેમાં ભગવાનનું માહાત્મ્ય જાણીને કહેવું જોઈએ. જાણવા માટે દર્શન અને શ્રવણ કહે છે. જેવા જોયા અને જેવા સાંભળ્યા હતા તેવા કહેવા લાગ્યા. પોતે કલ્પના કરી નથી. સાંભળેલું કહે છે એ વાત સિદ્ધ છે. 'એમ ન હોય' એવી અસંભાવના ન થવા માટે दृष्ट જે જોયું તે જ કહે છે. ત્યાં શંકા કરે છે કે અહીં ભગવદ્ગુણ કહેવાનો પ્રસંગ જ ક્યાં છે? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે તેનું રૂપ તેના ગુણો માધુર્ય અને કોમળતા પ્રાગલ્ભ્ય એટલે ધાર્ષ્ટ્ય તે જોએલું અને સાંભળેલું યાદ કરીને કહેવા લાગ્યાં તેનાથી સંસ્કાર ઉદ્બુદ્ધ થયો. સંયોગ કરતાં સંસ્કાર બળવાન્ છે તેથી પરસ્પર કહેવા લાગ્યા. નહિ તો અપ્રત્યક્ષ વિષયને જોઈને બીજામાં ચિત્ત ન જાય. ખરી રીતે તો ભગવાનના ગુણો અને સ્વરૂપ ભગવાનની કૃપાથી તે ભક્તોના હૃદયમાં પ્રકટ્યાં તોપણ સ્મરણ કરીને એમ કહે છે. इव પણ કહ્યો છે. ૨૨

તેમનાં વાક્યો કહે છે.

एतौ भगवतः साक्षात् हरेर्नारायणस्य हि ।
अवतीर्णाविहांशेन वसुदेवस्य वेश्मनि ॥ २३ ॥

આ સાક્ષાત્ નારાયણ ભગવાનના અંશરૂપે અહીં વસુદેવજીના ઘરમાં પોતાના અંશ બળદેવજી સાથે અવતાર ધરીને પધાર્યા છે.

સુબોધિની—આઠ ઐશ્વર્ય કહેવાનાં છે. ગુણ છ અને ધર્મિ તથા પ્રમાણ એ આઠ ઐશ્વર્ય સમજો. જન્મથી લઈને કહે છે. તેમાં બન્નેની ઉત્પત્તિ સરખી છે. આ કૃષ્ણ અને રામ, તે ભગવાન્ પુરુષોત્તમ સાક્ષાત્ પધારી સર્વ દુઃખ દૂર કરનાર છે તેના. તે પોતે જ તેને અહીં લાવ્યા, પોતાના દેહાદિ તેને આપ્યા અને ઉદ્ધાર કરવા માટે અહીં આવ્યા. એ નારાયણના અંશ છે તેથી કહ્યું. તેનાથી મૂળરૂપ, મધ્યરૂપ અને બ્રહ્માંડરૂપ કહ્યાં. તેમનો આ પ્રયાસ સર્વની મુક્તિ માટે છે. તે સર્વ મુક્તિ ભગવાન્ અહીં ન પધારે તો ન થાય. તેથી અવતાર યોગ્ય જ છે એ બતાવવા हि શબ્દ લખ્યો છે. જેનો ઉદ્ધાર કરવો છે તેની વચ્ચે ભગવાનનું આવવું તે ભગવાનનો અવતાર કહેવાય. કુવામાં પડ્યો તે દોરડાંથી બહાર નીકળે અથવા તો પોતે પડીને તેને કાઢે એ ઉદ્ધારના બે માર્ગો છે. તેમાં મૂર્ખોને માટે તો આવવું હિતકારી છે. તેથી આ

---

૧ ऊचुः इत्यत्र–प्रयोजकत्वात्, કહેવામાં જરુર તો દૃઢીકરણની છે. ૨ સંયોગ કરતાં સંસ્કાર બળવાન્ એમ કહ્યો સંયોગ. ૩ स्मृता इव वदन्तीति અહિં अर्थे आयच् એટલે સ્મરણયુક્ત કર્યાં હોય તેમ. (લેખ)

પ્રપંચમાં આવે છે. જેટલા અંશથી તેનો ઉદ્ધાર થાય તેટલા અંશ સાથે ભગવાન્ અહીં આવે છે. અંશત્વ અને સ્વરૂપત્વ એ સર્વત્ર પૂર્ણ ગુણમાં સંભવે. ભગવાન્ આનંદમાત્રકરપાદમુખોદરાદિ પૂર્ણ ગુણવાળા છે, તે અનન્તમૂર્તિ છે, પૂર્ણ છે તેમાં કાંઈ વિરોધ આવતો નથી. તે વાત સર્વપ્રસિદ્ધ છે તેથી કહે છે કે વસુદેવના ઘરમાં પ્રકટ થયા છે. ઘર એટલે સ્ત્રી લેવી, એટલે દેવકીમાં ભગવાનનું પ્રાકટ્ય થયું છે એમ પણ અર્થ લેવો તેથી બન્નેનું સમર્થન કર્યું. ઘરમાં તો પ્રાકટ્ય જ જે સાંભળ્યું હતું તે જ કહ્યું. તેણે આવું જ સાંભળ્યું હતું. ૨૩

એમ બન્નેનું સામાન્યરૂપ કહીને ભગવાનમાં વિશેષ કહે છે.

एष वै किल देवक्यां जातो नीतश्च गोकुलम् ।
कालमेतं वसन् गूढो ववृधे नन्दवेश्मनि ॥ २४ ॥

આ કૃષ્ણ દેવકીમાં પ્રકટ્યા. ત્યાંથી તેને ગોકુલ લઈ ગયા. આટલો વખત નંદરાયના ઘરમાં ગુપ્ત રીતે તે રહ્યા અને મોટા થયા.

સુબોધિની—આ કૃષ્ણ वै નિશ્ચયાર્થક અવ્યય છે. किल પ્રસિદ્ધિને કહેનાર છે. દેવકીમાં તે પ્રકટ થયા તેને ગોકુલ લઈ ગયા. વસુદેવ પોતે લઈ ગયા. ચકાર છે એટલે કે ત્યાંથી કન્યાને એને બદલે વસુદેવ લેતા આવ્યા. નારદના કહેવાથી આ વાત જાહેરમાં આવી છે. તે ત્યાં આજસુધી એટલે અત્યારે અગ્યાર વર્ષ તેમને થયાં છે ત્યાં (નંદરાયના ઘરમાં) રહીને મોટા થયા છે ત્યારે બધાના પરિચયમાં કેમ ન આવ્યા એવી શંકા થાય તો તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે તે ગુપ્ત રીતે કોઈ ન જાણે તેમ રહ્યા હતા. ગુપ્ત રહેવાથી પ્રસિદ્ધ ન થયા. વૃદ્ધિ તો લોકની પ્રતીતિથી જાણવી. ૨૪

કેવળ વગર બોલ્યે વૃદ્ધિ નથી થઈ પણ સાથે ચરિત્રો પણ કર્યાં છે.

पूतनानेन नीतान्तं चक्रवातश्च दानवः ।
अर्जुनौ गुह्यकः केशी धेनुकोऽन्ये च तद्विधाः ॥ २५ ॥

પૂતનાનો અન્ત એમણે કર્યો છે. વંટોળીયારૂપ દૈત્ય (તૃણાવર્ત), અર્જુનવૃક્ષો, ગુહ્યક (શંખચૂડ), કેશી, ધેનુક અને બીજાઓને પણ તેણે જ ઠેકાણે પાડ્યા છે. ૨૫

સુબોધિની—દુષ્ટનો નિગ્રહ કરવો, શિષ્ટનું દુઃખ મટાડવું અને તેને ફલ આપવું એ તેમનું કાર્ય છે. તેમાં દુઃખ ત્રણ પ્રકારનું છે. આધિભૌતિક, આધ્યાત્મિક અને આધિદૈવિક. પછી ચરિત્ર પાંચ પ્રકારનું છે. તે કહે છે કે આ કૃષ્ણે પૂતનાનો અંત કર્યો. પછી ચક્રવાત (તૃણાવર્ત)ને માર્યો. તે મોટો દાનવ હતો. પછી અર્જુનવૃક્ષ બે હતાં તેને પાડ્યાં તેની પછી ધેનુકને માર્યો. હમણાં કેશીને માર્યો. ગુહ્યક, શંખચૂડ અને બીજા અરિષ્ટ વગેરેને પણ આમણે જ માર્યા છે.

षडेते प्रतिपक्षास्तु इन्द्रियाणीव रूपिताः ।
अतिदिष्टास्तथा चान्ये सर्वतुल्या यतः परे ॥ १ ॥

(આ ૭ શત્રુઓ ઇન્દ્રિયોની પેઠે કહ્યા છે. બીજાઓમાં તેનો અતિદેશ કર્યો છે કેમકે તે બધા સરખા જ છે.) ૨૫

આધિભૌતિક ઉપદ્રવનો પરિહાર કરે છે.

गावः सपाला एतेन दावाग्नेः परमोचिताः ।
कालियो दमितः सर्पः इन्द्रश्च विमदः कृतः ॥ २६ ॥

ગોવાળીઆ સાથે ગાયો દાવાગ્નિમાં બળતી હતી તેને આણી છોડાવી. કાલિય સર્પનું દમન કર્યું, ઇન્દ્રનો મદ ઉતાર્યો. એ બધાં કાર્યો કરનારા આ કૃષ્ણ જ છે.

સુબોધિની—આ ભગવાને ગોપાલ સાથે ગાયોને દાવાગ્નિમાં બળતાં બચાવ્યાં. એમ ચેતનના બાધથી છોડાવ્યાનો દાખલો આપ્યો. કાલિય સર્પનું દમન કર્યું તે આધિદૈવિક છતાં ભૂતતુલ્ય એટલે આધિભૌતિક થઈ ગયો એમ કહેવા માટે સાથે કહ્યો છે. ઇન્દ્રનો મદ ઉતાર્યો. ચકાર છે તેથી બ્રાહ્મણ, વરુણ વગેરેને પણ શિક્ષા કરી. ૨૬

આધિદૈવિક ઉપદ્રવથી વ્રજને બચાવ્યું તે કહે છે.

सप्ताहमेकहस्तेन धृतोद्रिप्रवरोमुना ।
वर्षवाताशनिभ्यश्च परित्रातं च गोकुलम् ॥ २७ ॥

આ ગોવર્ધન જે પર્વતોમાં શ્રેષ્ઠ છે તેને આ કૃષ્ણે સાત દિવસ સુધી એક હાથમાં અધર તોળી રાખ્યો. અને ગોકુલવાસીઓની વર્ષા, વાયુ અને વીજળીથી રક્ષા પણ કરી.

સુબોધિની—શ્રેષ્ઠ ગોવર્ધન પર્વતને કૃષ્ણે શ્રીહસ્તમાં ધર્યો. અનાયાસ કહેવા માટે એક હાથ કહ્યો છે. સર્વત્ર પ્રયોજક (સહાયક)ની નિવૃત્તિને માટે ઉક્તિ છે. કાલિય સર્પને ફણમાં લેવો તે દુઃસાધ્ય ગણાય તેને આ ભગવાને દમ્યો. એમ ભગવાનનું બાલકપણું બતાવ્યું છે. ગોવર્ધન ધારીને શું કર્યું ? ત્યાં કહે છે વર્ષાદ, વાયુ અને વજ્ર જેવા પથરા જો થોડી વાર રહે તો વજ્ર પણ પડે એવો નિશ્ચય કર્યો હતો તે કહ્યો. ચકાર છે તેથી ઇન્દ્રયાગ તે પણ ઉપધર્મ (પાખંડ) હતો તેને છોડાવી વ્રજના લોકોને પાખંડથી બચાવ્યા. ૨૭

ભગવાને આધ્યાત્મિક પીડા મટાડી તે કહે છે.

गोप्योऽस्य नित्यमुदितहसितप्रेक्षितं मुखम् ।
पश्यन्त्यो विविधांस्तापां स्तरन्ति स्माश्रमं मुदा ॥ २८ ॥

કૃષ્ણનું નિત્ય મુદિત અને પ્રેક્ષિતવાળું મુખ જોઈને ગોપીઓ નાના પ્રકારના તાપને છોડીને મુક્ત થયાં. તે તાપોને શ્રમ વગર જ તરી ગયાં. દર્શનમાત્રમાં જ એટલે તેમાં સાધનક્લેશ જરાય પણ ન થયો.

સુબોધિની—ગોપીઓ કૃષ્ણના મુખના દર્શન કરીને નાના પ્રકારના ક્લેશથી મુક્ત થયાં. નિત્ય હસતું એવું જોવું. પ્રેક્ષણ હસતી આંખે જોવાથી તાપ જાય છે. તેમાં કાંઈ કરવું પડતું નથી. દૃષ્ટિ તો સ્વતઃ પ્રવૃત્ત થાય છે. વિવેકથી ક્લેશ છે અથવા અજ્ઞાનથી ક્લેશ છે તે હસવાથી અને જોવાથી ગયા. મુખ તો પરમાનંદરૂપ છે. વિવિધ તાપ કામાદિક, અજ્ઞાનાદિ, વિધિના અનુરોધાદિ પણ તાપ જ. તેને દર્શનથી તર્યાં તેમાં પ્રસિદ્ધિ 'સ્મ' પ્રમાણ છે. કર્મ, જ્ઞાન, ભક્તિમાં શ્રમ પડે, અહીં તો વગર શ્રમે તાપ તર્યાં. નાવમાં બેસીને નદી તરીએ તો મહેનત ન થાય. અહીં તો આનંદ અધિક છે. ૨૮

એમ દુઃખનો અભાવ કહીને થવાનું સર્વ સુખદાન કહે છે.

वदन्त्यनेन वंशोऽयं यदोः सुबहुविश्रुतः ।
श्रियं यशो महत्त्वं च लप्स्यते परिरक्षितः ॥ २९ ॥

આ કૃષ્ણથી યદુ વંશ બહુ પ્રસિદ્ધ થશે એટલું જ નહિ પણ લક્ષ્મી તેની વધશે. તેની મોટાઈ વધશે અને યશ પણ વધશે. એ બધું ભગવાન્ તેની રક્ષા કરશે તેનાથી થશે.

સુબોધિની—આ ભગવાનને લીધે યદુનો વંશ નિંદાપાત્ર છે છતાં પ્રખ્યાત થશે. દુષ્ટને કાંઈ સાંભળે નહિ પણ પોતે તેનો દોષ ગયા પછી તેને સાંભળે ખરા. તેમાં ગુણો આવે તો તેની પ્રસિદ્ધિ થાય. અલૌકિક ગુણ આવે તો બહુ વિશ્રુત થાય. મોક્ષ આપવા માટે ભગવાન્ આવે તો તો સુબહુવિશ્રુત થાય. પહેલાં કરતાં ઘણી વધારે લક્ષ્મી તેને મળશે. યશ પણ તેનું વધશે. લક્ષ્મીમાં સાંસિદ્ધિક દોષ લોભ છે, તેની નિવૃત્તિને માટે તેનું યશ વધવાનું કહ્યું છે. લોભ કરે તો અપકીર્તિ થાય. તે અપકીર્તિ તેની નહિ થાય. એ યશથી તેની બહારથી શોભા કહી. અંદરની શોભા માટે મોટાઈ આવશે તેનાથી સત્યાદિ બધા

ગુણો તેના વંશમાં આવી જશે. च છે તેથી મોક્ષને પણ મેળવશે. આ કૃષ્ણથી રક્ષા પણ તેની થશે. જેમ સન્નિપાતથી પીડાતો હોય તેને ગંગામાં નવરાવીને મુક્ત કરે છે તેમ કરે તો ભગવાનમાં સર્વોત્કર્ષ ન આવે. ૨૯

એમ ભગવાનનું ચરિત્ર કહ્યું. હવે પ્રમાણનું બળ કહેતાં બલદેવચરિત્ર કહે છે.

अयं चास्याग्रजः श्रीमान् रामः कमललोचनः ।
प्रलम्बो निहतो येन वत्सको धेनुकादयः ॥ ३० ॥

આ તે કૃષ્ણના મોટા ભાઈ કમળ સરખા નેત્રવાળા શ્રીમાન્ બળરામ છે. આમણે પ્રલંબને માર્યો છે. વત્સક અને ધેનુકાદિના મારનાર પણ તે પોતે જ છે.

सुबोधिनी—જેમ ભગવાન્ ષડ્ગુણ ઐશ્વર્યવાળા છે તેમ આ પણ છે. चकारथी તેમાં ગુણોનો અતિદેશ કરે છે. તેથી તુલ્યતા કહી પણ ઉપદેશ અને અતિદેશકૃત વૈલક્ષણ્ય તો રહ્યું. આ ભગવાનના મોટા ભાઈ છે તેના મોટાપણામાં અને ભગવત્પણામાં કારણ તે **श्रीमान्** છે, અતિશય શોભાવાળા છે. **राम** એવું પ્રસિદ્ધ તેનું નામ છે. આનાથી તેની સાધનરૂપતા કહી. **कमललोचन** કહ્યા તે દૃષ્ટિમાત્રથી તાપને દૂર કરનાર છે. આનું પૌરુષ તેવું પ્રસિદ્ધ નથી તેથી રૂપ જ બહુ વખાણ્યું. તેનો પુરુષાર્થ પણ કહે છે. પ્રલંબને આમણે માર્યો. વત્સકને લોકો કહે છે બળદેવે માર્યો છે તેથી તેને ગણાવ્યો છે. ધેનુક અને તેના સંબંધી તાલો ગણાવ્યા. ભગવાને ધેનુકને માર્યો એવી પણ પ્રસિદ્ધિ છે તે પ્રથમ કહ્યું છે. **बकादय** એવો પણ પાઠ છે. અપ્રસિદ્ધ દર્દુરાદિને પણ માર્યા છે પણ તે બહુ પ્રસિદ્ધ નથી. તેને પણ આદિ શબ્દથી લેવા. એમ બધા કાયા, વાણી અને મનથી ભગવદ્ગુણમાં તત્પર થયા. કાયા, વાણી અને મનથી ભગવત્પ્રપન્ન થયા. ૩૦

તે ગુણ સાંભળતાં મલ્લોને પણ રસ આવ્યો તે કહે છે.

श्रीशुक उवाच—**जनेष्वेवं ब्रुवाणेषु तुर्येषु निनदत्सु च ।**
कृष्णरामौ समाभाष्य चाणूरो वाक्यमब्रवीत् ॥ ३१ ॥

શુકદેવજી બોલ્યા. મનુષ્યો એમ બોલવા લાગ્યા. વાજાં વાગવા લાગ્યાં. એ વખતે રામકૃષ્ણને સારી રીતે બોલાવીને ચાણૂર મલ્લ આ પ્રમાણે વાક્ય બોલ્યો.

सुबोधिनी—જો એમ બોલે નહિ તો ઉત્પન્ન થયેલો રૌદ્ર રસ પ્રતિબદ્ધ થાય. રૌદ્ર રસથી ભય પામ્યા કહેવાય. ભગવાનના ગુણના શ્રવણમાં તો રૌદ્રતા જતી રહી ત્યારે ભગવાન્ સાથે સંભાષણ કરવા લાગ્યા. એમ જ્યારે બધા લોકો બોલ્યા તે વખતે વાજાંઓ વાગવા લાગ્યાં. चकार છે તેથી મલ્લોના હાથના તાલના શબ્દો પણ લેવા. એમ મંગલ થયું ત્યારે પોતાના જયમાં શંકાને લીધે કૃષ્ણ રામને બોલાવી તેની સાથે સારી રીતે ભાષણ કરી તેમને કુશળ પ્રશ્નાદિ પૂછીને ભગવાન્ અને બળદેવને પ્રસન્ન જાણીને ચાણૂર વાક્ય બોલ્યો. તે બોલ્યો તેના પદના અર્થો તો બાધિત થાય છે. યુદ્ધ કરવું એવો વાક્યાર્થ છે તેનો બાધ થતો નથી તેથી મૂળમાં **वाक्य** શબ્દ લખ્યો છે. ૩૧

તે ચાણૂર ચતુર છે, જે ગોપ્ય છે તેનું ગોપન કરીને નિરૂપણ કરતો કહે છે.

चाणूर उवाच—**हे नन्दसूनो हे राम भवन्तौ वीरसंमतौ ।**
नियुद्धकुशलौ श्रुत्वा राज्ञाहूतौ दिदृक्षुणा ॥ ३२ ॥

ચાણૂર બોલ્યો. હે નંદકુમાર! હે રામ! તમે વીર લોકોમાં સારીરીતે વીર ગણાઓ છો, બાહુયુદ્ધમાં કુશલ છો એમ સાંભળ્યું છે. રાજાને બાહુયુદ્ધ જોવું ઇષ્ટ છે તેથી તમને રાજાએ બોલાવ્યાં છે.

सुबोधिनी—ખરી રીતે એ જાણે છે કે આ નંદરાયના પુત્ર નથી. એમ હોય તો ભાઈની પેઠે ભાણેજને પણ કંસ યુદ્ધમાં ન ઉતારે. राम એમ તો નામ માત્રથી સંતોષ થવા માટે સંબોધન છે.

ઉત્કર્ષવાચક હોવાથી બલભદ્ર એમ ન કહ્યું. સંકર્ષણપણું તો ગુપ્ત જ છે. નામ લીધા પછી તેની સ્તુતિ કરે છે. તમોને વીર લોકોએ પરાક્રમની બાબતમાં વખાણ્યા છે. તમારા પરાક્રમમાં કોઈ પહેલવાન વિસંમત નથી. તેથી તમને રાજાએ બોલાવ્યા છે. મલ્લોની જેમ હાથોહાથના યુદ્ધમાં તમે કુશલ છો. રાજાએ સાંભળ્યું તે ચોક્કસ હોય. બાહુયુદ્ધ જોવાની રાજાની ઇચ્છા થતાં તેણે તમને બોલાવ્યા છે. ૩૨

રાજાને જોઈને રાજી થવું છે. અમારો તેમાં શો પુરુષાર્થ સિદ્ધ થાય? ત્યાં કહે છે.

प्रियं राज्ञः प्रकुर्वन्त्यः श्रेयो विन्दन्ति वै प्रजाः।
मनसा कर्मणा वाचा विपरीतमतोन्यथा ॥ ३३ ॥

રાજાનું પ્રિય કરે તો પ્રજાનું શ્રેય થાય છે તેથી મન કર્મ અને વચનથી પ્રજાએ રાજાનું પ્રિય કરવું જોઈએ. એમ ન કરે તો તેનું ફલ વિપરીત થાય છે.

सुबोधिनी—પ્રકર્ષથી રાજાનું પ્રિય કરવાથી પ્રજા તેને અધીન હોવાથી ઉત્તમ ફલ ધનાદિ મેળવે છે પણ કપટ કરે તો તે લાભ ન મળે તેથી કર્મ મન અને વચનથી કરવાનું કહ્યું છે. જે કાયા વાણી અને મનથી પ્રિય કરે છે તે નિશ્ચય શ્રેયને મેળવે છે. કેવલ પ્રિય કરવાથી શ્રેય મળે છે એવું નથી પણ તેમ કરે તો શ્રેય ન મળે એટલું જ નથી પણ તેથી વિપરીત એટલે અશ્રેય મળે. રાજા એવાને મારી પણ નાખે. તેથી રાજાનું પ્રિય કરવું એ પ્રજાનો સ્વધર્મ છે. ૩૩

અમો બાલક છીએ, વનમાં રહેનાર છીએ, મલ્લયુદ્ધ અમે ક્યાં શિખ્યા હોઈએ કે યુદ્ધ બતાવી રાજાને ખુશી કરીએ? ત્યાં કહે છે.

नित्यं प्रमुदिता गोपा वत्सपाला यथास्फुटम् ।
वनेषु मल्लयुद्धेन क्रीडन्तश्चारयन्ति गाः ॥ ३४ ॥

વાછડાં ચરાવનારા અને ગાયો ચારનારા ગોપો વનમાં નિત્ય આનંદમાં આવીને મલ્લયુદ્ધથી રમત કરતા ગાયોને ચારે છે તેથી તે વિદ્યાને જાણે છે.

सुबोधिनी—કેટલાક જીવિકા માટે યુદ્ધ શિખે છે. બીજાઓ બળને માટે મલ્લયુદ્ધ કરે છે. પુષ્ટ થઈને તે પરંપરાએ શિખવનાર બને છે તે લૌકિક હોય છે. તે શાસ્ત્રીય શિક્ષકોથી ફલમાં હીન હોય છે. પણ તે સ્વરૂપથી પુષ્ટ થાય છે તે જ કહે છે કે ગોપો નિત્ય આનંદમાં આવીને બાલકપણાથી વાછડાં ચારતા વનમાં સ્પષ્ટરીતે મલ્લયુદ્ધથી રમતા ગાયોને ચારે છે. ગાય ચારવામાં શ્રમ થાય તો દૂધ પીવાનું તો સહજ બને. બાળકોને કાબુમાં રાખવા તે બળીયાનું કામ છે. તેથી અમે સાંભળ્યું તે સત્ય છે.

માટે તમોએ રાજાનું પ્રિય કરવું જોઈએ તે કહે છે.

तस्माद्राज्ञः प्रियं यूयं वयं च करवामहे ।
भूतानि नः प्रसीदन्ति सर्वभूतमयो नृपः ॥ ३५ ॥

માટે તમે અને અમે મળીને રાજાને મલ્લયુદ્ધ બતાવી ખુશી કરીએ તો પ્રાણિમાત્ર આપણી ઉપર પ્રસન્ન થશે કારણ કે રાજા સર્વભૂતમય ગણાય છે.

सुबोधिनी—રાજા સર્વનો આરાધ્ય છે, તેથી તમે લૌકિકો અને અમો શાસ્ત્રીયો, અને ચકારથી બીજા વિદ્યાવાળા મળી રાજાનું પ્રિય કરીએ. આ બધાને એક કરીને બોલે છે. એક માર્ગમાં ચાલનારે મુખીને અનુસરીને ચાલવું જોઈએ. અમારે કર્તવ્ય છે તે તમારે પણ કરવું જોઈએ. એમ કરશું તો આપણી ઉપર પ્રાણિમાત્ર પ્રસન્ન થશે. પ્રાણી સર્વભૂતમય છે તેનું ભલું કરવું જોઈએ. અન્યથા કરીએ તો. શાપ કે પ્રસાદ કરે તો કૃતઘ્નતા થાય. ફલ આપવામાં સર્વભૂતમય રાજા ગણાય છે. તેમાં ભૂતો દેવતારૂપ કહેવાને ઇચ્છિત છે. ખરી રીતે તો તે પણ પંચભૂતથી બનેલો છે. ૩૫

ભગવાને તો યુક્તિયુક્ત હોય તે ગ્રહણ કરવું. લૌકિકમાં બાધ ન આવે તેમ પોતે અક્લિષ્ટકર્મા છે તેથી ઉત્તર આપે છે.

तं निशम्याब्रवीत् कृष्णो देशकालोचितं वचः ।
नियुद्धमात्मनोऽभीष्टं मन्यमानोऽभिनन्द्य च ॥ ३६ ॥

બાહુયુદ્ધ પોતાને ઇષ્ટ છે તેનાં વખાણ કરીને દેશ-કાલને યોગ્ય એવાં વચન કૃષ્ણે તેનું કથન સાંભળ્યા પછી પોતે કહ્યાં.

સુબોધિની—તેનું યુક્તિવાળું વચન સાંભળ્યું. કૃષ્ણ તેટલા માટે જ અવતર્યા છે. અહિં પણ આવવાનો ઉદ્દેશ તે જ છે. દેશ અને કાલને યોગ્ય એવું વચન બોલ્યા. આ પ્રશ્ન લૌકિક છે. શસ્ત્રથી રમંવા કરતાં હાથોહાથની રમત પોતાને પ્રિય છે. ક્ષત્રિયો સોળમે વર્ષે શસ્ત્ર ગ્રહણ કરે. જનોઈ લીધા પછી ધનુર્વેદની શિક્ષા ગ્રહણ કરે. તેથી હમણાં તો હાથનું યુદ્ધ ઉત્તમ માનતા કૃષ્ણ દેશકાલ અને અવસ્થાને અનુકૂલ વચન બોલનાર ચાણૂરને અભિનન્દન આપી જ છે તેથી રાજાને પણ બોલ્યા. ૩૬

અહીં બે કહેવું છે. રાજાનું પ્રિય કરશું જ પણ તારી સાથે યુદ્ધ નહિ કરીએ. તે બે પક્ષની તુલ્યતા નથી તેથી આ વાત બે શ્લોકથી કહે છે.

प्रजा भोजपतेरस्य वयं चापि वनेचराः ।
करवाम प्रियं नित्यं तन्नः परमनुग्रहः ॥ ३७ ॥
बाला वयं तुल्यबलैः क्रीडिष्यामो यथोचितम् ।
भवेन्नियुद्धं माऽधर्मः स्पृशेन्मल्लसभासदः ॥ ३८ ॥

આ કંસ રાજાની પ્રજા અમે પણ છીએ પણ તે વનમાં રહેનાર છીએ. નિત્ય રાજાનું પ્રિય કરનાર છીએ, તે જ અમે રાજાનો અનુગ્રહ માનીએ છીએ. પરંતુ અમે બાળક હોવાથી અમારી બરોબરીના બળવાળાની સાથે અમે રમીશું. યોગ્ય નિયુદ્ધ ભલે થાય મલ્લોની સભામાં અધર્મ ન થવો જોઈએ.

સુબોધિની—આ કંસની અમે પણ પ્રજા છીએ એમ બતાવીને જાણે તેને તિરસ્કારથી જોતા હોય તેમ બોલ્યા. પોતાને वयं કહ્યું તેથી અમે તેની પ્રજા કેમ કહેવાઈએ તેથી હસ્યા. અમે છીએ તેમ તમે પણ પ્રજા છો. અમે તો વનમાં રહેનાર તેથી રાજા સાથે અમારે કોઈ કામ પડતું નથી. તો પણ તેને માટે અમે કહે તે કરવાને તૈયાર છીએ જેનું ફલ પણ અમારે ન જોઇએ. તે ખુશી થાય તો અમારી ઉપર મોટી કૃપા સમજો. મામો રાજા છે તે ભાણેજના ગુણને જુએ તો જરૂર અનુગ્રહ કરે જ તેથી અમારે તે કહે તે કરવું જોઇએ. આટલી વાત સાધારણ કહી. હવે વિશેષ કહે છે કે અમો બાલક છીએ એ તેને બતાવવા પૂરતું બાલપણું છે. જો બીજું બાલપણું ન હોય તો શાસ્ત્રને અનુસારે બાહુયુદ્ધ કરો, કરવાને પણ અમો તૈયાર, પરંતુ બાહુયુદ્ધમાં સમાન બળ અને સમાન દેહવાળાએ સમાન ઉમરના સાથે એ યુદ્ધમાં ઉતરવું જોઇએ એવો નિયમ છે, માટે અમારી ઉમરના બાલકો સાથે અમે યુદ્ધ કરશું. તે અમારી સાથે લડનારા અમારા ગોપો સાથે અમે લડશું તો તે યોગ્ય ગણાય. અહિં તો આજ્ઞા પ્રમાણ છે ઔચિતિ અનૌચિતિ શું છે ? ત્યાં કહે છે, અસમાન સાથે લડવાથી આ યુદ્ધ અધર્મરૂપ ન થાઓ. તેમ થઇને જોનાર મલ્લના સભાસદોને દોષ પણ ન લાગે એમ થવું જોઈએ. ચાણૂરનો કહેલો લૌકિક ધર્મ છે, ભગવાને કહેલો તેનાથી અવિરુદ્ધ આ શાસ્ત્રીય ધર્મ છે, તેથી ભગવાને યોગ્ય કહ્યું છે, ચાણૂર વગેરે દૈત્યો છે તેણે કપટથી ધર્મ કહ્યો છે. બળના સંબંધી અમે બાલ છીએ, તુલ્ય બલવાળા પ્રતીત થઈએ છીએ. ગોપો અથવા બલદેવ અમારી બરોબરના છે, તમે અમારી તુલ્ય બલવાળા નથી, પણ હીન બલવાળા છો, એ અભિપ્રાયથી ભગવાને કહ્યું છે. ૩૭-૩૮

ભગવાને સાચું કહ્યું તે ચાણૂર ન સમજ્યો. તેને તો અનિષ્ટ ફલ થવાનું છે તેથી વિપરીતપણું કરીને યુદ્ધને માટે ન બાલો ઇત્યાદિ બે શ્લોકથી કૃષ્ણની પ્રવૃત્તિ કરાવે છે. યુક્તિથી ભગવાન બલવાન્ છે એમ સિદ્ધ કરે છે. તમે બાલક નથી. સ્થૂલ દૃષ્ટિવાળો આપને ન્હાના કહે તે તો અમે પણ કહીએ એમ તેનું કહેવું અંગીકાર કરી તેનો પરિહાર કરવા માટે કહે છે.

चाणूर उवाच—न बालो न किशोरस्त्वं बलश्च बलिनां वरः।
लीलयेभो हतो येन सहस्रद्विपसत्त्वभृत्॥ ३९ ॥
तस्माद्भवद्भ्यां बलिभिर्योद्धव्यं नानयोऽत्र वै।
मयि विक्रम वार्ष्णेय बलेन सह मुष्टिकः॥ ४० ॥

ચાણૂર બોલ્યો તમે બાલક નથી, કિશોર નથી, બલદેવજી પણ બલિમાં શ્રેષ્ઠ છે તમે તો હજાર હાથીના બળવાળો કુવલયાપીડ હાથી રમત કરતાં મારી નાખ્યો. તેથી તમારી સાથે તો મોટા બલવાળાએ યુદ્ધ કરવું જોઇએ તેમાં કાંઈ અન્યાય નથી. હે વૃષ્ણિકુલનંદન આપ મારી સાથે લડો, બલદેવ મુષ્ટિક સાથે લડે.

સુબોધિની—આપનું વય બલાદિનું નિયામક નથી એવો અભિપ્રાય છે. ખરી રીતે તો તેમ જ છે. અને બલ પણ બાલક કે કિશોર નથી. પણ તે બલવાલાઓમાં શ્રેષ્ઠ છે. તે અને તમે એમ બન્નેનું બલ કહ્યું. તેમાંથી એકનું પણ બલ સિદ્ધ કરવા દૃષ્ટાન્ત આપે છે. એક હજાર હાથીનું બલ ધરાવનારો કુવલયાપીડ નામે હાથી હતો. શાસ્ત્રસિદ્ધ હાથીમાં પુરુષકરતાં સોગણું બલ હોય છે. એક ભાર પુરુષ ઉઠાવે તો સો ભાર હાથી ઉઠાવે. એવા કુવલયાપીડને તમે રમત કરતાં મારી નાખ્યો. સાધનવાળા હાથીને સાધનવગરનો પુરુષ કે બાલક ન જ મારી શકે તેથી પુરુષ કરતાં અત્યંત વધારે પુરુષાર્થ તમારામાં છે તેથી પુરુષની બરાબર આપ ન ગણાઓ. આપને પુરુષ જેવા કહેવામાં આપની સ્તુતિ થતી નથી. તેમ ઘણા પુરુષની તુલ્ય પણ આપ ન ગણાઓ. એમ બલભદ્રનું પણ સમજો. તેમ કહીને શું કહેવું છે ? ત્યાં કહે છે કે તેથી તમારી સાથે તો હાથીના કરતાં પણ ઘણા બળીઆઓએ લડવું જોઇએ. આપની સાથે યુદ્ધ કરવામાં અન્યાય થતો નથી. શત્રુની સાથે તો યુદ્ધ કરવું જ જોઇએ. તેમાં ન્યાયવિરોધ પણ નથી, વૈ નિશ્ચયાર્થક છે. ત્યારે ગોપાલો તેવા છે તેની સાથે અમારે યુદ્ધ કરવું જોઇએ, એમ કહો તો કહું છું કે મારી સાથે તમે યુદ્ધ કરો. વાર્ષ્ણેય એ સંબોધન છલને દૂર કરે છે. કપટ છોડી સ્પષ્ટરીતે મારી સાથે યુદ્ધ કરો. તમે કંસના ભાણેજ છો, છલવાળું શા માટે બોલો છો. છલ છોડો હું તમારો શત્રુ છું એમ સમજો અને મારી સાથે લડો. વિક્રમ (પરાક્રમ) કરો. બલદેવ સાથે મુષ્ટિક પરાક્રમ કરે. આથી મુષ્ટિક હીન છે. બલદેવજી પ્રબલ છે. હું મોટા બલવાળો છું એટલે તમારાથી પણ બલિષ્ઠ છું એમ ચાણૂર બોલ્યો, માટે જ ભગવાને ચાણૂરને માર્યો. એમ ન બોલે તો ભગવાન્ અક્લિષ્ટકર્મા તેને ન મારે. ભગવાને હું મારીશ એવી પ્રતિજ્ઞા કરી નથી. એમ બોલવું બંધ કર્યું ત્યાં સુધી સર્વ જોનારાની ભગવાનમાં આસક્તિ નિરૂપણ કરી. ૩૯–૪૦

ઇતિશ્રીભાગવત દશમસ્કન્ધપૂર્વાર્ધ રાજસપ્રમેય પ્રકરણના પ્રથમાધ્યાયની શ્રીલક્ષ્મણભટ્ટાત્મજ
શ્રીવલ્લભાચાર્યે રચેલી શ્રીસુબોધિનીજીટીકાના ગુજરાતી ભાષામાં અનુવાદનો
પહેલો અને દ. પૂર્વાર્ધનો ૪૦ મો અધ્યાય પૂરો થયો.

અધ્યાય ૪૧ મો.

एकचत्वारिंशत्तमे वधः कंसस्य रूप्यते । तदीयैः सह 'तस्माद्धि पित्रो रोधश्च दीनयोः ॥ १ ॥
बलक्षयाय लीलापि वाक्यान्यासक्तिबोधने । भक्तार्थे मारणं चास्य कंसस्यापि तथैव च ॥ २ ॥
प्रतिबन्धनिवृत्त्यर्थमेवावद्भगवत्कृतम् । निरुद्धास्तेपि मुक्ता हि पूर्वस्माच्च विशिष्टता ॥ ३ ॥
बोधिता ज्ञानकथनादासक्तिश्च स्थितैव हि । त्रिविधाः सर्व एवैते गुणातीतोपि सात्त्विकः ॥ ४ ॥
अथवा ते पुनर्वाच्यास्तत्रैके मोचिताः स्वतः । निरुद्धाः सफलाः प्रोक्ताः पितरौ पूर्वबोधिकौ ॥ ५ ॥

(એકતાળીશમા અધ્યાયમાં કૃષ્ણે કંસનો વધ કર્યો તે કહે છે. તે પણ તેમના ભાઈઓની સાથે તેનો વધ કર્યો છે. તેમ કરીને દીન એવા વસુદેવ-દેવકીનો નિરોધ સિદ્ધ કર્યો.[૧] મહ્રનું બળ ક્ષીણ કરવા માટે લીલા કરી. ગામની સ્ત્રીઓનાં વાકયો મા-બાપને આસક્તિ થવા માટે કહ્યાં છે. આ કંસને માર્યો તે ભક્તોને માટે માર્યો છે. તેમ જ મહ્રોને મારવાનું કારણ પણ તે જ છે.[૨] પ્રતિબંધ દૂર થવા માટે ભગવાને એટલું કર્યું છે. જેને ભગવાને માર્યા તે જો કે દ્વેષી હતા તો પણ તેને મારીને ભગવાને મુક્તિ આપી છે. ભગવાનને ભક્તોએ ભગવાન્ જાણ્યા એ તામસ કરતાં વિશિષ્ટતા છે.[૩] આસક્તિ પણ હતી તે જ વધી છે. તામસોમાં આસક્તિ નવીન જ પેદા થઈ હતી. આ બધા ભક્તો ત્રિવિધ છે, વસુદેવ ગુણાતીત તે પણ અહિં સાત્વિકમાં ગણવામાં આવ્યા છે.[૪] અથવા આ અધ્યાય પછી તે કહેવાશે. તેમાં કેટલાકને દુઃખથી મુક્ત કર્યા છે. નિરુદ્ધ થયા તેને ફલ પણ આપ્યું છે. પૂર્વે નિરોધ જેનો કર્યો છે તેનાથી પણ માબાપ અધિક છે એટલે ગુણાતીત છે. તેને મુક્ત કરવા બીજાને મુક્તિ આપી છે. સ્વરૂપમાં આસક્તિ કરાવી નિરોધ કરીને મુક્તિ આપી છે.[૫])

પૂર્વાધ્યાયના અંતમાં ચાણૂરે ભગવાનને બોલાવીને યુદ્ધ કરવાનું કહ્યું, યુદ્ધનું આહ્વાન કરે તો લડવાની ના ન કહેવાય એવું શાસ્ત્ર છે. તેથી ભગવાન હીન બળવાળા મહ્રો સાથે યુદ્ધ કરવાને તૈયાર થયા તે કહે છે.

श्रीशुक उवाच—एवं चर्चितसंकल्पो भगवान् मधुसूदनः ।
आससादाथ चाणूरं मुष्टिकं रोहिणीसुतः ॥ १ ॥

શુકદેવજીએ કહ્યું એમ મધુદૈત્યને મારનાર ભગવાને પોતાનો વિચાર કહી બતાવ્યો. પછી ભગવાને ચાણૂર સાથે અને બળદેવે મુષ્ટિક સાથે યુદ્ધનો આરંભ કર્યો.

सुबोधिनी—ભગવાને મનનો સંકલ્પ હતો તે કહી બતાવ્યો. અહિં ચર્ચા વિચારાત્મક છે. વગર વિચાર્યે દુર્બલ સાથે મોટો યુદ્ધ કરે તો મોટાને દોષ લાગે. વળી ભગવાન તે મહ્રોના હૃદયને પણ જાણે છે, કે તે યુદ્ધ કર્યા વગર છોડશે નહિં. ભગવાનને યુદ્ધના પરિણામમાં શંકા તો નથી જ એ કહેવા માટે **મધુસૂદન** કહ્યા છે. જે મધુ જેવા દૈત્યને મારે તેને મહ્રો બીચારા કોણ હિસાબમાં? તેથી ભગવાન્ તેની સાથે લડવાને પાસે ગયા. ચાણૂરની પાસે ગયા ત્યારે 'ચાણૂરના ચાણૂરને ભગવાને પોતાનામાં લઈ લીધો.

---

૧. ૪૧ અધ્યાયની પ્રથમ કારિકામાં તસ્માત્થી કહ્યું કે કંસને મારીને માબાપનો નિરોધ કર્યો એટલે માબાપની સ્વસ્વરૂપમાં આસક્તિ કરાવી. ૨ આસક્તિનો વધારો કરવા માટે નગરની સ્ત્રીઓના વાક્યો માબાપને સંભળાવ્યા. બોધને એમ નિમિત્તસપ્તમીથી માબાપને આસક્તિ થવા માટે એવો અર્થ કરવો. ૩ ભક્તાર્થે મારણ—એમાં મહ્રને માર્યો તે ભક્તોને ક્લેશ થતો હતો તેથી માર્યો છે. ૪ તેમ કરીને ભક્તોનો નિરોધ કર્યો એટલે પોતાના સ્વરૂપમાં તેમની આસક્તિ કરાવી. ૫ દ્વેષિઓને મારીને પણ તેમને મુક્તિ આપી છે. તે આ અધ્યાયમાં જ કહેવામાં આવ્યું. મહ્રો સ્ત્રીઓ અને માતાપિતા એ ત્રણ સાત્વિક રાજસ અને તામસ છે. બીજે સ્થળે ગુણાતીત ગણાએલા વસુદેવને અહિં સાત્વિકમાં ગણ્યા છે તેને વૈકુણ્ઠલોકરૂપ ફળ આપવું છે જેમાં જ્ઞાનિઓ જાય છે તે જ્ઞાન सत्त्वात्संजायते ज्ञानम् એ વાક્ય મુજબ સત્વથી થાય છે તેથી વસુદેવને સાત્વિકમાં ગણ્યા છે. ૬ અથવા તે ત્રણે આ અધ્યાય પછી કહેવાના છે. તેના વિભાગ કહે છે. ૭ કેટલાક યાદવોને બહારથી બોલાવીને દુઃખમુક્ત કર્યા. સાંદીપિનિ પણ તેવા જ સમજો. એ સાત્વિકો આગલા અધ્યાયમાં કહેવાશે. ૮ પુનઃ પૂર્વે જેનો નિરોધ કર્યો છે એવા તામસો બે અધ્યાયથી કહેવાશે. ૯ કુબ્જા અક્રુર વગેરે રાજસો બે અધ્યાયથી કહેવાશે. આ અધ્યાયમાં તો પહેલાં કહ્યા તેથી અધિક ગુણાતીતપિતૃઓનો નિરોધ છે. (લેખ)

બીજી રીતે કહીએ તો માર્યો અથવા દૂર કર્યો. પછી ભગવાન ચાણૂરને મળ્યા. તેમજ મુષ્ટિકનું રોહિણીસુત સાથે યુદ્ધ થયું. મુષ્ટિક નકામો છે, પોતે ડરે છે. પોતે બોલ્યો નહિં પણ ચાણૂર ભગવાન્ સાથે જોડાયો એટલે તેણે બળદેવજી સાથે ચાણૂરના કહેવાથી લડાઈ શરૂ કરી. તે અયોગ્ય કહેવાય તેથી બળદેવને રોહિણીસુત કહ્યા છે. ૧

મલ્લ જેવી રીતે યુદ્ધ કરે તેમ કર્યું તે ચાર શ્લોકથી કહે છે.

बलं शिक्षा च माया च प्रसादश्च गुरोस्तथा । चत्वारोपि निराकार्यास्ततः श्लोकचतुष्टयम् ॥ १ ॥

(શરીરનું બળ, લડવાની કેળવણી, તેમાં કપટ કરવાની રીતો અને ગુરુની કૃપા એ ચાર વસ્તુને અહિં નકામી કરવી છે તેથી ચાર શ્લોકથી તેનું વ્યાખ્યાન કર્યું છે.)

हस्ताभ्यां हस्तयोर्बध्वा पद्भ्यामेव च पादयोः ।
विचकर्षतुरन्योन्यं प्रसह्य विजिगीषया ॥ २ ॥

બે હાથવડે તેના હાથ પકડીને બે પગવડે તેના પગને બાંધીને બન્ને પરસ્પર ખેંચે છે તેમાં એકબીજાને જીતવાની ઇચ્છાથી તેમ કરે છે.

सुबोधिनी—હાથનાં આંગળાંથી તેના હાથને પકડ્યા અને પગના આગલા ભાગથી પગને ખેંચ્યો. પરસ્પર બલાત્કારે જીતવા માટે એક બીજાને પોતાની તરફ ખેંચવા લાગ્યા. જેના ખેંચવાથી બીજો ખેંચાઈ આવે તે હાર્યો ગણાય. બન્નેની આંગળીઓ સાથે બંધાઈ ગઈ છે તે બન્ને મોટા બળવાળા હોવાથી જીતવાની બન્ને ઇચ્છા કરે છે. ૨

પછી સર્વાઙ્ગનો સાક્ષાત્ સંબંધ કરીને યુદ્ધ કર્યું તે કહે છે.

अरत्नी द्वे अरत्नीभ्यां जानुभ्यां चैव जानुनी !
शिरः शीर्ष्णोरसोरस्तावन्योन्यमभिजघ्नतुः ॥ ३ ॥

બે હાથ બે હાથથી બે જાનુ બે જાનુ સાથે બે માથા એકબીજાએ અથડાવ્યા અને છાતીથી છાતી મિલાવી અન્યોન્ય બન્નેને પરાજિત કરવામાટે લડવા માંડ્યા.

सुबोधिनी—બન્નેના હાથનો કોણીસુધી સંબંધ એ અરત્નિ શબ્દથી કહેવાય છે. (કોણીથી હાથની કનિષ્ઠિકા આંગળીના મૂળ સુધીનો ભાગ અરત્ની કહેવાય) તેમ બે ગોઠણ પણ નીચેના ભાગસહિત બે ગોઠણને વીંટાઈ જાય છે. એ ક્રમથી જાણવાં. માથું માથાથી છાતીની સાથે છાતી મેળવીને બન્ને એકબીજાને મારવા લાગ્યા. એ ચાર કહેવાથી તેમનું બળ અને તેમની શિક્ષા કહેવામાં આવી. ૩

કપટથી શાસ્ત્રીય પ્રકાર હવે કહે છે.

परिभ्रामणविक्षेपपरिरम्भावपातनैः ।
उत्सर्पणापसर्पणैश्चान्योन्यं प्रत्यरुन्धताम् ॥ ४ ॥

ફેરવીને દૂર ફેંકવું, બાથમાં લઈને પાડવું, ઊંચોનીચો કરવો એમ એકબીજા પરસ્પર લડતાં એકબીજાને રોકવા લાગ્યા.

सुबोधिनी—એકબીજાને લઈને ચારે બાજુ ફેરવે છે, પછી દૂર ફેંકી દે છે. ફરીને આવી મળે છે. બન્ને ગાઢ આલિઙ્ગન કરે છે. બન્ને સાથે જ ભૂમિ ઉપર પડે છે એમ ચાર તો એક ક્રમથી થયા. પછી પાછા છુટા પડીને ઊંચે ફેંકે છે. તેને મારીને પોતે નીચે બેસી જાય છે. ઊંચે લઈ જાય તેને ઊંચો રાખે

---

૧ ચાણૂરમાં જે આધિદૈવિક ચાણૂર છે તેને ભગવાને પોતાનામાં લીધો. આધિભૌતિકપક્ષમાં માર્યા વગેરેની વાત સંભવે. ભગવાન્ સત્યસંકલ્પ હોવાથી જ્યારે મારવાનો સંકલ્પ કર્યો ત્યારે તેમ થયું. અહીં ચાણૂર તો દેખાય છે એ પક્ષમાં ભગવાનનો સંકલ્પ સત્ય છે તેણે જ્યારે સંકલ્પ કર્યો ત્યારેજ તે મર્યો અથવા દૂર થયો પણ લોકદૃષ્ટિથી તે દેખાય એમ રાખ્યો છે. मया हतांस्त्वं जहि मा व्यथिष्ठा એ ન્યાયનું અનુસંધાન અહિં કરવું. આ સંકલ્પ પદનું તાત્પર્ય કહ્યું. (લેખ)

તો જીતે, નીચે પાડે તેને ઊંચો ન જવા દે તે જીતે. એમ એકબીજાને રોકવા લાગ્યા. જેમ પહેલો બીજા ઉપર પોતાનું બળ અજમાવી ન શકે તેમ પ્રતિબંધ કરવા લાગ્યા. ૪

પછી ગુરુએ પ્રસન્નતાપૂર્વક બતાવેલ પ્રકારવડે યુદ્ધ કરે છે.

उत्थापनैरुन्नयनैश्चालनैः स्थापनैरपि ।
परस्परं जिगीषन्तावपचक्रतुरात्मनः ॥ ५ ॥

બેઠેલાને ઉઠાડે છે, ઊંચો લઈ લે છે, તેને ચલાવે છે, બેઠો હોય તેને બેસાડી રાખે છે. પરસ્પર જીત મેળવવા એકબીજાના દેહને ક્ષીણ કરે છે.

सुबोधिनी—બેઠો હોય તેને ઉઠવા ન દે તે જીતે. બેઠેલાને ઉઠાડે તે જીતે છે. જે ઊભો જ રહે છે તેને જે બેસાડે તે જીતે છે, સ્થિર હોય તેને ત્યાંથી ચલાવે તે જીતે. જે ચાલે છે તેને રોકી દે તે જીતે. એ ચાર પ્રકારથી જીતવાને ઇચ્છતા દેહનો અપકાર કરે છે. અહિં ચાણુરાદિનાં શરીર દેખાવામાં મોટાં પણ રૂ જેવાં છે. ભગવાનનું શ્રીઅંગ વજ્ર જેવું કઠણ છે પણ ચાણુરનું અંગ મોટું લાગે. અને ભગવાનનું શ્રીઅંગ સૂક્ષ્મ લાગે છે. ૫

એમ ફલથી ભગવાનનો જય છે છતાં દેખવામાં વિપરીત લાગે છે. તેથી ભગવાને જેની આસક્તિ પોતાનામાં કરાવી છે તેને ખોટું લાગે છે; તેમાં પણ સ્ત્રીઓ ભોળી છે. તે પોતાના હૃદયનો ભાવ ખુલ્લો કરી બેઠી. એ વાત ૧૧ શ્લોકથી કહે છે. તેમાં સાત શ્લોકથી જે જોયું તેનું વર્ણન કરે છે તે ભગવત્પ્રાણને માટે કરે છે. ભગવચ્ચરિત્ર કહેવા માટે ચારથી પોતાની નિંદા અને ગોપીઓની સ્તુતિ કરશે. તેમાં પ્રથમ યુદ્ધ જોઈને નારાજ થએલી સ્ત્રીઓ નિંદા કરવા લાગી. સ્ત્રીઓએ કહ્યું કે આ યુદ્ધ બળવાન્ અને નિર્બલની વચ્ચે છે. એમ પરસ્પર કહેતી સ્ત્રીઓ દયા લાવીને દેશવાળી ગામવાળી એમ બધી ટોળાં વળીને કહે છે તે બોલી કે બળીઆ નિર્બળ વચ્ચે આ યુદ્ધ છે.

तद्बलाबलवद्युद्धं समेताः सर्वयोषितः ।
ऊचुः परस्परं राजन् सानुकम्पावरूथशः ॥ ६ ॥

બલી નિર્બળનું આ યુદ્ધ જોઈ બધી સ્ત્રીઓ ભેગી મળી મનમાં દયા લાવીને હે રાજન્! ટોળે વળીને તે પરસ્પરને કહેવા લાગી.

सुवोधिनी—તેના દોષ આગળ કહ્યા છે એમ કેટલાકનું કહેવું છે. તે યુદ્ધને જોઈને બધી ભેગી થઈ. બળી અને નિર્બળનું આ યુદ્ધ છે. બન્નેમાં મતુપ્‌નો સંબંધ છે. પરસ્પર કહેવાથી સમાનશીલવ્યસનનું યૂથ થયું છે. રાજન્ એવું સ્નેહસંબોધન કહ્યું તે ધ્યાન આપવા માટે કહ્યું છે. નહિ તો સ્ત્રીનું વચન જાણી રાજા ધ્યાન ન આપે. સ્નેહનો આ ગુણ છે કે સમર્થમાં પણ અસમર્થ બુદ્ધિ જણાય. તેથી ભગવાન સમર્થ છે છતાં સ્ત્રીઓને અસમર્થ જણાયા. સમૂહ બહુ હોય તો સારી રીતે શ્રવણ થાય. લીલાવડે [1]દશપ્રકારની, તેમાં સગુણના નવપ્રકાર અને ગુણાતીતનો એક પ્રકાર એમ દસ છે. ૬

તેમાં કેટલીક નીતિમાં આગ્રહવાળી હતી તેમણે અન્યાય સહન ન થતાં બોલી દીધું.

स्त्रिय ऊचुः—महानयं बताधर्म एषां राजसभासदाम् ।
ये बाल-बलवद्युद्धं राज्ञोन्विच्छन्ति पश्यतः ॥ ७ ॥

સ્ત્રીઓ બોલી—આ રાજાની સભાના સભ્યો મોટો અધર્મ કરે છે કે જે બલવાળા અને બાલકના યુદ્ધને રાજા જુએ છે તેને તે અનુસરે છે.

सुबोधिनी—ખેદ બતાવવા બત કહ્યું. આ એકદમ અનર્થ કેમ પ્રવર્ત્યો? આ રાજસભાના સભ્યોને મોટો અધર્મ થશે જો કે રાજાનો સંબંધ એ જ અધર્મ છે. તેમાં સભાનો સંબંધ, તેમાં પણ અધિકાર,

---

[1] દશવિધા કહી તેમાં નવવિધ ગુણવાળાં અને या दोहने ઇત્યાદિ શ્લોકમાં બાલલીલા કહેનારી નિર્ગુણા એ મળીને દશ પ્રકાર થાય છે. (લેખ.)

તે બધા કરતાં પણ આ મોટો અધર્મ છે. તેને કહે છે કે આ યુદ્ધ બળવાન્ અને બાલક વચ્ચે છે. એક બાલક છે જ્યારે બીજો બળવાન્ છે. તેનું યુદ્ધ શાસ્ત્રવિરુદ્ધ ગણાય. તેમાં પણ રાજાના દેખતાં આ યુદ્ધ થાય છે. રાજા ધર્મની મૂર્તિ ગણાય છે તેના દેખતાં અધિકારિઓએ અન્યાય ન કરવો જોઈએ. રાજા જુએ છે છતાં તે અન્યાય કરે છે. તેથી રાજા પણ જાણશે કે અહીં પણ બધા આવા ખોટા છે. તે નજરે જોશે તો કાંઈક આપણો ઉપકાર પણ કરશે એવો સ્ત્રીઓના મનનો ભાવ છે. ૭

ત્યાં કહે છે કે ભગવાન્ પણ બલવાળા છે તેથી તેમાં અધર્મ નહિ થાય.

क्व वज्रसारसर्वाङ्गौ मल्लौ शैलेन्द्रसन्निभौ।
क्व चातिसुकुमाराङ्गौ किशोरौ नाप्तयौवनौ॥ ८॥

વજ્ર કરતાં પણ દૃઢ અંગવાળા મેરુ પર્વત જેવા મોટા મલ્લો ક્યાં અને કોમળથી પણ કોમળ કિશોર અવસ્થાવાળા જેને હજુ યૌવન પણ પ્રાપ્ત થયું નથી એવા આ બન્ને ભાઈઓ ક્યાં ?

સુબોધિની—જે અર્થનો બાધ થતો હોય તેવું વેદ પણ બોલતો નથી. ભગવાનનાં શ્રીઅંગો કોમળ છે એ તો અનુભવથી સિદ્ધ થયું છે. મલ્લોનાં અંગ અતિ કઠિન હોય એમ તો જગત કહી રહ્યું છે. તે ઉંચા છે, આ સૂક્ષ્મ છે. 'यत्राकृतिस्तत्र गुणाः' એ ન્યાયનો અહીં વિરોધ બતાવ્યો. તે જ કહે છે કે વજ્રના સારરૂપ આ મલ્લોનાં અંગો છે. તે જાતે મલ્લ છે, મલ્લવિદ્યામાં નિપુણ છે, તેમાં પણ મેરુ પર્વત જેવા મોટા છે. એની સાથે આ અતિ સુકુમાર બાળકો ક્યાં ? જેનાં અતિ કોમળ અંગો છે, તેમનું વય જુઓ તો કિશોર છે. લોકમાં કિશોરનું હાડ મોટું હોય અથવા બીજાને લીધે પણ તે જુવાન દેખાય છે તેવું પણ આમાં નથી કેમકે તે યુવાન નથી થયા. અહિં સ્પષ્ટતાથી જોઈને ખાત્રી કરવા નઞ્ સમાસ કહ્યો છે. ૮

એમ અધર્મનું કારણ અન્યાય થાય એ જ નથી પણ જે ધર્મના પ્રભાવથી આ ઐશ્વર્ય વગેરે ભોગવે છે તે પણ દૂર જશે તે કહે છે.

धर्मव्यतिक्रमो ह्यस्य समाजस्य ध्रुवं भवेत्।
यत्राधर्मः समुत्तिष्ठेत् न स्थेयं तत्र कर्हिचित्॥ ९॥

આ સમાજના ધર્મનો વ્યુત્ક્રમ થઈ જશે એ વાત ચોક્કસ જાણો. જ્યાં અધર્મ ઊભો થયો ત્યાં પછી રહેવાય જ નહિ.

સુબોધિની—આ સમાજનો ચોક્કસ ધર્મ વિપરીત એટલે અધર્મમાં ફરી જશે. શુભ ફલ ધર્મથી થાય તેનો વ્યુત્ક્રમ એટલે ધર્મની જગ્યોએ અધર્મ થશે તો શુભને બદલે નાશ થશે. [૧]તેની પહેલાં વિષમ આજ્ઞા થવાથી અધર્મ થયો. બીજા સહજ અધર્મો પણ કેટલાક છે. ખરી રીતિએ ધર્મના પ્રભુ તો ભગવાન્ છે. ભગવાનને લાયક નહિં તેવા કાર્યમાં પ્રભુને યોજનાર દૂષિત થાય. તેની અન્યથા લીલા જોનાર પણ દૂષિત થાય કેમકે તે ભગવાનના સેવકનો પણ સેવક છે તે પ્રભુને તેમ કરાવવામાં યોગ્ય નથી સેવક છે છતાં તેમ કરે તો તે પણ અધર્મી થયો. 'ધર્મનો અતિક્રમ ન કરવો' એમ ધર્મશાસ્ત્ર કહે છે. એથી આ સમાજમાં સર્વત્ર અધર્મ ઉત્પન્ન થયો છે માટે જ્યાં સારી રીતે અધર્મઊભો થાય ત્યાં દુઃખ અવશ્ય થાય. કોઈ વખતે ત્યાં રહેવું નહિ. જો કે દુઃખસંભાવના નથી તો પણ દુઃખનાં કારણની ઉત્પત્તિ થઈ ગઈ છે. જેમ સર્પ પાસે સુવાય નહિ તેમ અહીં રહેવું ન જોઈએ. ૯

એમ હોય તો બધાંને અધર્મ થશે. સમાજને તેથી શું થવાનું હતું ? ત્યાં કહે છે.

न सभां प्रविशेत्प्राज्ञः सभ्यदोषाननुस्मरन्।
अब्रुवन् विब्रुवन्नज्ञो नरः किल्बिषमश्नुते॥ १०॥

સભામાં બેસનારને દોષ લાગે છે એ યાદ કરીને ડાહ્યો માણસ સભામાં ન જ જાય. મૂર્ખ માણસ સભામાં જઈને ન બોલે અથવા વિપરીત બોલે તો તેને દોષ લાગે છે.

---

[૧] નાશ થયા પહેલાં ચેતવું. અહીં એક નિર્બલ છે તેની સાથે લડનાર બલવાન્ છે. તેથી અધર્મ થયો છે, કેમકે એમાં આજ્ઞા કરવામાં વિષમતા થઈ છે. (લેખ.)

સુબોધિની—શું કહો છો ? સભામાંથી ચાલ્યા જવું ? અથવા વગર બોલ્યા બેસી રહેવું ? એ શંકા કરીને કહે છે કે સભામાં જવું તો જરૂર બોલવું. જો બોલવાનું સામર્થ્ય ન હોય તો થવાનું પહેલેથી જાણી અહો માણસ સભામાં ન જ જાય. 'સભામાં ન જ જવું જો જવું તો સૌને સારૂં લાગે તેવું બોલવું. ન બોલે અથવા વિપરીત કહે તો માણસ પાપી થાય છે' એમ મનુસ્મૃતિનું વચન છે. આ સભ્યના દોષો છે તે જ કહે છે. સભામાં બેઠેલાએ અવશ્ય બોલવું જોઈએ. પૂછવાથી કે ન પૂછવાથી જો ખરૂં ન બોલે તો તે નરકભાગી થાય છે. જો ધર્મથી વિરુદ્ધ બોલે તો અથવા અન્યાયથી પૂછે અથવા જાણતો હોય છતાં હું નથી જાણતો એમ કહે તે મૂર્ખ ગણાય છે. એમ ત્રણ પ્રકારના તે નરકભાગી થાય છે. સભામાં પ્રવેશ કરતાં સભાના સ્મરણમાં તેમાં જવાના ગુણદોષનું સ્મરણ પણ આવશ્યક છે તેથી એમ કહ્યું છે. કિલ્બિષનો અર્થ 'આવશ્યક નરક' એવો થાય છે. ૧૦

ત્યાં કહે છે કે ભગવાનમાં પણ બળ અવશ્ય છે. કેમકે તે ન હોત તો કુવલયાપીડ મરત નહિ. ભગવાને તેને માર્યો તેથી ભગવાનમાં બળ છે. ત્યાં કહે છે.

वल्गतः शत्रुमभितः कृष्णस्य वदनाम्बुजम् ।
वीक्षतां श्रमवार्युप्तं पद्मकोशमिवाम्बुभिः ॥ ११ ॥

શત્રુની ચારે બાજુ મલ્લના શબ્દ કરતા કૃષ્ણનું મુખારવિંદ શ્રમબિન્દુયુક્ત થયું છે. પદ્મનો કોશ જેમ જળથી અલિપ્ત રહે તેમ ભગવાનનું વદન શ્રમરહિત હોવું જોઈએ. છતાં અત્યારે શ્રમ દેખાય છે તેથી તેમાં બળ નથી.

સુબોધિની—ચાણૂરની ચોતરફ મલ્લના શબ્દ કરતા સદાનંદનું, આપણા બધાના સર્વસ્વરૂપ કૃષ્ણનું વદનકમળ પસીનાના કણોથી વ્યાપ્ત થયું છે તેને જુઓ. ભગવાન્ અધિક બલવાળા કે સમાન બલવાળા હોય તો તો શત્રુને જેમ શ્રમ નથી તેમ કૃષ્ણને પણ શ્રમ ન પડત. વળી 'શબ્દ પણ અસમર્થના જ હોય' એમ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. શ્રમના કણ નથી પણ શ્રમનું જળ ચાલ્યું જાય છે. તેથી અન્તઃશ્રમનું આધિક્ય કહ્યું. ત્યાં કહે કે કર્મ કરવામાં શ્રમ તો થાય. એમાં શું દોષ ? ત્યાં કહે છે કે કમલની કળી જળની ઉપર રહે છે. તે કોઈ દિવસ જળનો સ્પર્શ કરતી નથી. જેમ જળ વધે તેમ કમળનું નાળ વધે તે જળમાં વ્યાપ્ત કદી ન થાય તેમ કૃષ્ણના શ્રીમુખ ઉપર સ્વેદ કદી ન થવો જોઈએ. ભક્તોની આસક્તિ વધારવા ભગવાને શ્રમનો દેખાવ કર્યો છે જેથી બીજામાં ભક્તો આસક્ત ન થાય. કંસ પણ ઘડીભર રાજી થાય તેથી શ્રીકૃષ્ણે શ્રમ બતાવ્યો છે. ૧૧

એ કૃષ્ણનું શ્રીમુખ બધા જોઈ ન શકે તેથી તે પ્રકટ નથી એ બોલનારીને પણ કોઈ દિવસ તેનું દર્શન થયું નથી. બળભદ્રના શ્રીમુખ ઉપર શ્રમજોઈલો એમ કહે છે.

किं न पश्यत रामस्य मुखमाताम्रलोचनम् ।
मुष्टिकं प्रति सामर्षं हाससंरम्भशोभितम् ॥ १२ ॥

રામનું મુખારવિન્દ ચોતરફથી લાલ નેત્રવાળું કેમ જોતાં નથી ? તે મુષ્ટિક પ્રતિ કોપવાળું છે. તેમાં હાસ્ય-ક્રોધની મિશ્ર શોભા છે.

સુબોધિની—રામનું મુખ તામ્રલોચનવાળું છે તેને કેમ જોતા નથી. આ તો તેના મોટા ભાઈ છે. એમનો શ્રમ બધા જોઈ શકે છે. અન્યથા શ્રમ ન થયો હોય તો ક્રોધ ન કરે. અશક્ત જ કોપ કરે. સ્વભાવથી પણ કોઈ લાલ થઈ જાય છે. મુષ્ટિકને મારવા માટે ક્રોધને પ્રકટ કર્યો છે. સ્વતઃ અસમર્થ હોય એને કામાદિ તેમ કરવાની પ્રેરણા કરે છે. એ પણ સહજ હોય શકે. ત્યાં કહે છે કે હસવાથી ક્રોધ થયો તેનાથી મુખારવિન્દ શોભે છે અથવા પહેલાં હાસપૂર્વક કામલીલાથી શોભતા હતા. પૂર્વે આપણને દિલગીર જોઈને હાસ અને ક્રોધથી શ્રીમુખ શોભતું હતું. 'આ સ્ત્રીઓ અમારૂં સ્વરૂપ નથી જાણતી' એમ જાણી ભગવાને હાસ કર્યો. ભક્તો દુઃખ પામે છે તેથી મલ્લને જલદી મારવા ભગવાન્ ક્રોધ કરે છે. બન્નેથી અતિ શોભાવાળા છે. માટે કાંઈ પણ શ્રમ કે ક્રોધ તેમાં સહજ નથી. ૧૨

એમ સ્નેહને વશ થતાં નહિ થાકેલ ભગવાનને શ્રમિત માન્યા. સ્ત્રીઓ બોલી આપણે ન જોવાની જગાએ ભગવાનને જોયા તેથી આપણું ભાગ્ય જ નિંદ્ય છે એમ કહી ગોકુલવાસિઓના ભાગ્યને ચાર શ્લોકથી વખાણે છે.

पुण्या बत व्रजभुवो यदयं नृलिङ्गगूढः पुराणपुरुषो वनचित्रमाल्यः ।
गाः पालयन् सहबलः क्वणयंश्च वेणुं विक्रीडयाञ्चति गिरित्ररमार्चिताङ्घ्रिः ॥१३॥

આ વ્રજની ભૂમિ પવિત્ર છે કે આ મનુષ્યનાટ્ય બતાવતા પુરાણપુરુષ, વનનાં વિચિત્ર પુષ્પની માળાવાળા, બલદેવજીની સાથે ગાયોને ચારતા, લક્ષ્મી અને મહાદેવે જેના ચરણની સેવા કરી છે એવા કૃષ્ણ આ વ્રજભુમિમાં ક્રીડા માટે વેણુ વગાડતા ફરે છે.

सुबोधिनी—પ્રથમ તો સ્ત્રીઓ વ્રજભૂમિને અભિનંદન આપે છે. પછી વ્રજની સ્ત્રીઓને અભિ- નંદશે. પ્રથમ કહે છે વ્રજની જમીનને ધન્ય છે. જેમાં કપટથી મનુષ્યનો વેષ ધરનાર ગુપ્ત રીતે પુરાણ- પુરુષ વનનાં વિચિત્ર પુષ્પોની માળાવાળા વ્રજની ગાયોનું પાલન કરતા ગાયોને ચારનાર ગોપ છે છતાં પોતે ગાયો ચારે છે. બલભદ્રસાથે છે વિશેષ ક્રીડાને માટે વ્રજભૂમિમાં વિહાર કરે છે પોતે તો શિવે અને લક્ષ્મીએ જેના ચરણનું પૂજન કર્યું છે એવા છે. પૃથ્વી સ્વભાવથી પવિત્ર હોય છે. જો કે મથુરાને પવિત્ર ગણી છે તો પણ મથુરામંડળમાં વ્રજભૂમિ જ પવિત્ર છે. પવિત્ર એ સુખનું ફલ છે. તેમાં રહેનાર હમેશાં સુખી હોય છે. અહીં તો તેથી વિપરીત છે તેથી बत એ હર્ષવાચક અવ્યય મૂક્યો છે. એવું પણ લોકમાં સ્થાન છે. ગુપ્ત હોય તેની સાથે ક્રીડા સુખ આપે છે તે ભગવાનની પણ ગુપ્ત ક્રીડાને સાધનારી વ્રજની ભૂમિ સુખ આપનારી છે. ભગવાન્ પણ પુરાણપુરુષ છે. તેથી સ્ત્રીઓનું સ્વરુપજ્ઞાન દૃઢ છે એમ બતાવ્યું તો પણ અહિં શ્રમ થવાથી સ્થળાંતરની પ્રશંસા કરી છે. ગુપ્તની સાથે સર્વ વ્યવહાર કરી શકે તેમાં નિયામકને પણ કહે છે. વનનાં વિચિત્ર પુષ્પોને ધારણ કરે છે. ગાયોનું પાલન કરે છે. અત્યંત ગૌણ ભાવનો આશ્રય કરે છે તેથી સ્વછંદલીલા થાય છે. બાધકનિરાકરણ માટે બલદેવજીને સાથે રાખે છે. રક્ષક દેવોને જગાડવા અથવા રસનો બોધ કરવા માટે દિવસમાં પણ પરમાનંદનો અનુભવ કરવા માટે વેણુને વગાડે છે. चकार છે તેથી અનેકવિધ ક્રીડા કરે છે. ભૂમિના પૂજનથી ભૂમિસ્થનું પણ પૂજન કરે છે તેથી સ્વચ્છન્દલીલામાં અતિક્રમ થાય તો પણ અપરાધ થતો નથી. અન્યત્ર જ્યાં સુધી ગુપ્તતા ન હોય ત્યાંસુધી પોતાને ઈષ્ટ સિદ્ધિ થતી નથી. અહિં ગુપ્તતામાં તો ચાતુરાદિ અતિક્રમ કરે. તેથી બન્ને રીતે અહીં દુઃખ છે. ગોકુલમાં સ્વરૂપ પ્રચ્યુત થઈને ભગવાન્ રહે છે એમ સમજવાનું નથી. ત્યાં રહેતાં છતાં મહાદેવ અને લક્ષ્મી તેનું અર્ચન કરે છે. મહાદેવ તો પશુના પતિ છે. તેનાં પશુ અને તેના પાળ—ગોપાલો તેની ભગવાન્ રક્ષા કરે છે. તેથી પોતે અપરાધી થઈને તેનું પૂજન કરે છે, તેનાથી પોતાનો અપરાધ દૂર કરે છે. મોટા નાનાનું કામ કરે તો નાનાને લાજ આવે છે તેથી મહાદેવ ભગવાનને પૂજે છે. [1]અન્યથા ભગવાને ગોવર્ધન ધર્યો તેમાં શિવ ઈન્દ્રનો અપકાર કરે. અથવા ગોવર્ધનને છિન્નભિન્ન કરી દે. તે જેમ રહ્યા હોય તેવા રૂપમાં પર્વતોને પાળે છે. તે સુદર્શનના મોક્ષનો પણ અંગીકાર ન કરે. તેથી તે (શિવ)નો વ્યવહાર સેવકપણાથી જ છે. લક્ષ્મી સર્વ સ્ત્રીની મૂળ પ્રકૃતિ છે. તેની વિભૂતિરૂપા ગોપીઓ છે. તેની ઉપર પણ કૃપા કરે છે. અથવા ભગવાન્ પશુપાલન કરવા લાગ્યા ત્યારે પોતાનો તે હક જશે એ ભયથી મહાદેવ તેનું પૂજન કરે છે. ગોપીઓ ભગવાનની સેવામાં જોડાશે તો ભગવાન મારો ભાવ નહિ પૂછે, મારો આદર નહિ કરે, એ ભયથી લક્ષ્મી ભગવાનને પૂજે છે. ૧૩

એમ ભૂમિનું અભિનંદન કરીને ત્રણ શ્લોકથી ગોપીઓને વખાણે છે.

गोप्यस्तपः किमचरन् यदमुष्य रूपं लावण्यसारमसमोर्ध्वमनन्यसिद्धम् ।
दृग्भिः पिबन्त्यनुसवाभिनवं दुरापमेकान्तधाम यशसः श्रिय ऐश्वरस्य ॥१४॥

---

[1] મહાદેવ ભગવાનના સેવક ન હોય તો પશુના વિરોધિ ઈન્દ્રનો દંડ કરે. સેવકને તો સ્વામીની આજ્ઞા પ્રમાણે કરવું જોઈએ તેથી તેનો દંડ નથી કર્યો. શિવરાત્રિએ નંદરાયજીને સુદર્શને ગળ્યા તેને ભગવાને મોક્ષ આપ્યો તેમાં પણ મહાદેવ પ્રતિબંધ કરે. પણ સેવક હોવાથી ભગવાનની ઇચ્છા વિરુદ્ધ તે ન કરી શકે માટે શિવ સેવક છે. (લેખ)

અન્યને સિદ્ધ ન થાય તેવું, લાવણ્યના સારરૂપ, જેની બરોબર કે ઉત્તમ કોઈ નથી એવું, દરેક સમયે નવું, શ્રી યશ અને ઐશ્વર્યનું એક જ ધામ એવા ભગવદ્રૂપનું નેત્રોદ્વારા પાન કરે છે તેથી ગોપીઓએ એવું કયું તપ કર્યું હશે?

સુબોધિની—ભગવાનના રૂપનું જેવું ધ્યાન કરવું જોઈએ તેવા ગોપીઓ તેના મુખનાં દર્શન કરે છે ભગવાનનું જ તે ગાન કરે છે. તેમાં નિત્ય આસક્તિ રાખીને રહે છે. એ ત્રણ ઘોર તપથી પ્રાપ્ત ન થાય તેમ પ્રસિદ્ધ તપ શાસ્ત્રસિદ્ધ છે તેથી પણ તે ત્રણ પ્રાપ્ત થતાં નથી. જો એમ થતું હોત તો બીજાને પણ તેવું સુખ પ્રાપ્ત થયું હોત તે તો થતું નથી. તેથી ગોપીઓએ શું તપ કર્યું હશે એ જાણવામાં આવતું નથી. અમે પણ ભગવાનનું સ્વરૂપ જોઈએ છીએ પરંતુ આમનું એ રૂપ તો લાવણ્યના સારરૂપ છે. તેમને કેવળ લાવણ્ય જ દેખાય છે. અથવા લાવણ્યનો પણ સાર દેખાય છે. અત્યારે તો ભગવાનને ક્રોધ થયો છે. અવસ્થાથી લાવણ્ય તિરોહિત થયું હોય એમ દેખાય છે. વળી કોઈ તેની સમાન નથી તેમ કોઈ તેનાથી વધારે પણ નથી. તે ગોપીઓની દૃષ્ટિમાં ભગવાન્ એકલા જ દેખાય છે. અમને તો તેના સંબંધવાળો દુષ્ટ ચાણૂર સાથે દેખાય છે. કંસ મોટા માંચડા ઉપર બેઠો છે તેથી તેનાથી ઊર્ધ્વ પણ કોઈ દેખાય છે. તે લાવણ્યરસ કેવળ ભગવાનમાં જ સિદ્ધ છે. નહિ તો પૃથ્વીમાં બીજા પણ ભાગ્યશાલી કહેવાય. તેથી એવા અમૃતનું પાન કરવાનું ભાગ્યવગર બને નહિ માટે ગોપીઓનું તપ તો અવશ્ય સિદ્ધ છે. તે ગોપીઓ લાવણ્યસારને દૃષ્ટિ વડે પાન કરે છે. દૃષ્ટિથી પાન કરવાનું તે તો દૂરથી કરી શકાય તે પણ અનેક પ્રકારના કટાક્ષભેદ અલસવલિતાદિથી પાન થઈ શકે એ કથનથી સર્વ રમણનો પ્રકાર તેમાં સિદ્ધ થયો છે એ વાત પણ કહેવામાં આવી. दृग्भिः पश्यन्ति એ પદથી તેનું સૂચન કર્યું છે. તે પણ વારંવાર એકનું એક કર્યા કરે છે એવું પણ નથી. દરેક વખતે નવીન એટલે પહેલાં જે રસનો અનુભવ કર્યો તેનાથી બીજી વખતે નવો જ આનંદ અનુભવે છે. એ રસ સર્વને સુલભ નથી. દુઃખથી પણ તે બધાને તો મળતો જ નથી. તે આ ગોપીઓને વગર પ્રયત્ને મળે છે. અહીં શંકા કરે છે કે ભગવાનથી એ ગોપીઓને ભોગ સિદ્ધ થાય છે એનાથી એની મોટાઈ કેમ કહી શકાય? જે બધાં ફલોને સિદ્ધ કરી આપે તે સર્વોત્તમ ગણાય. તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે ભોગ તો આ લોક અને પરલોકનો અતિ ઉત્તમ મળ્યો છે. તેથી વીર્યનો જૂદો ઉપયોગ નથી. તેમ જ્ઞાન અને વૈરાગ્યનો પણ ગોપીઓને ઉપયોગ નથી તેથી બીજા ત્રણ ભોગો ભગવાનમાં બાકી રહે છે. યશ શ્રી અને ઐશ્વર્ય. તે ત્રણનું તો ભગવાનનું લાવણ્યામૃત ઉત્પત્તિસ્થાન છે. તે મળતાં જ ઐશ્વર્યાદિ સર્વ સિદ્ધ થાય છે. તેથી કેવલ ભગવાનનો તે ભોગ જ કરે છે એમ જાણવાનું નથી. ऐश्वर्यशब्द ભાવમાં ઘञ् પ્રત્યય લાગવાથી સિદ્ધ થયો છે. चकार છે તેથી અપેક્ષિત જ્ઞાન અને વૈરાગ્યનો પણ તે ઉપયોગ કરે છે. ૧૪

સર્વથી ઉત્તમ તો ભગવાનની ભક્તિ છે. ગોપીઓમાં તો મુખ્ય કામ છે તેથી કામવાળાની સ્તુતિ કેમ કરાય? ત્યાં કહે છે:—

या दोहनेवहनने मथनोपलेपप्रेङ्खेङ्खनार्भरुदितोक्षणमार्जनादौ ।
गायन्ति चैनमनुरक्तधियोऽश्रुकण्ठ्यो धन्या व्रजस्त्रिय उरुक्रमचिन्तयानाः ॥१५॥

જે ગોપીઓ ગાયોના દોહનમાં, માખણ કાઢવામાં, છાશ ફેરવવામાં, છોકરાઓને રુદન કરતાં રાખવામાં, ઝાડને જળ સીંચવામાં અને ઘર સાફ કરવાના કાર્યમાં શ્રીકૃષ્ણનું ગાયન કરે છે. તે વખતે તેમને ચિંતન કરતાં તેની બુદ્ધિમાં પ્રેમ અને કંઠમાં અશ્રુ આવી જાય છે તે કારણથી એ ગોપીઓ ધન્ય છે.

સુબોધિની—ગાયોને દૂધ કાઢવાનું સાંજે અથવા વ્હેલી સવારમાં હોય છે. પછી ખાંડવાનું, પછી દહીંમાંથી માખણ કાઢવાને માટે તેને મથવાનું અને જમીનને લિંપવાનું કામ એ ચાર સવારમાં થવાં જોઈએ. વ્રજની બધી સ્ત્રીઓનું સહજ તે કામ છે. એ બધા ઘરનું કામ તેને કહે છે. પછી હીંચકામાં હીંચકવાનું કામ કરે છે. બાલકો રોતાં હોય તેને પલનામાં સુવરાવી હીંચકાવતાં, વૃક્ષાદિને જળ સેચન કરતાં, નાનાં તુલસીવગેરે વૃક્ષોને જળ પાતાં, આંગણમાં વાળી ચોળી સાફ કરવાનું કામ કરતાં તે ભગવાનનું ગાન કરે છે. चकार છે તેથી સ્મરણ તથા ભાવના કરે છે તેને માટે જ બધું કરે છે. ધર્મવાળા પણ

શ્રવણ સ્મરણાદિ કરે તેવું આનું નથી, આ તો પ્રેમથી કરે છે. બુદ્ધિને રંગ ચડાવી દે છે. પ્રેમ માત્ર ભક્તિ ન કહેવાય. ભક્તિમાં તો અત્યુત્કટ ભાવ જોઈએ. તે આમાં નહિં હોય, તે તો લૌકિક પ્રેમવાળાને ધર્મમાર્ગમાં પણ તેવો ભાવ દેખાય છે. ત્યાં કહે છે કે ગોપીઓને તો ભગવાન યાદ આવતાં નેત્રમાં અશ્રુ અને કંઠમાંથી નિકળતો ગદ્ગદ સ્વર તે બન્ને ગોપીઓમાં દેખાય છે. અથવા આંખને સ્મરણ ન હોવાથી અંદર દૃષ્ટિ હોવાથી અશ્રુ કંઠમાં જ રોકાય છે તેથી [1]अश्रुकण्ठ्यः એમ કહેવામાં આવ્યું છે. ગોપીઓ સર્વભાવથી શરણે આવ્યાં હોવાથી યોગ્ય ફલ પણ તેઓ પ્રાપ્ત કરે છે, અમો વ્રજસ્ત્રીઓને ધન્ય કહીએ છીએ. વળી તે ચિન્તન પણ ઉરુક્રમનું જ કરે છે. એવો ભાવ તેને ક્યારેક જ થાય છે એવું નથી પણ સર્વદા તેનો ભાવ ભગવાનમાં એકરસ રહ્યો છે. તેથી કહ્યું કે તેને સર્વદા ભગવાનનું ચિંતન રહ્યું આવે છે. ૧૫

એવીઓ પણ યોગિની પેઠે સાક્ષાત્કારરહિત નથી પરંતુ તપસ્વિઓ વરદાન આપવા આવેલા ભગવાનનાં દર્શન કરે છે તેમ આ ગોપીઓ પણ ભગવાનનાં હમેશાં નેત્રોવડે દર્શન કરે છે તે હવે કહે છે.

प्रातर्व्रजाद् व्रजत आविशतश्च सायं
गोभिः समं क्वणयतोऽस्य निशम्य वेणुम् ।
निर्गम्य तूर्णमबलाः पथि भूरिपुण्याः
पश्यन्ति सस्मितमुखं सदयावलोकम् ॥ १६ ॥

સવારમાં વ્રજમાંથી ગાયો ચારવા વનમાં પધારે છે ત્યારે, સાયંકાળે વનમાંથી વ્રજમાં પધારતાં ભગવાન ગાયોની સાથે આવતાં વેણુ બજાવે છે. ત્યારે વેણુનાદ સાંભળતાં ગોપીઓ ઘરની બહાર નીકળીને તે અબલાઓ પૂર્વના ઘણા પુણ્યવાળાં હોવાથી મંદહાસ્યવાળા, દયાપૂર્વક દૃષ્ટિવાળા ભગવાનના શ્રીમુખનું દર્શન કરે છે.

સુબોધિની—આ ગોપીઓ ભગવાનની ગૂઢ લીલા તો જાણતાં નથી તેથી તે ભગવાનનું સાંજસવાર
દર્શન કરે છે એમ કહે છે. પ્રાતઃકાલમાં ગાયોને વનમાં લઈ જાય છે, સાયંકાલે વ્રજમાં પાછી લાવે છે.
ચ છે તેથી બીજી વખતે પણ ઇચ્છાપ્રમાણે આવેજાય છે. બીજી પણ તેથી દર્શનાવસ્થા બધી લીધી.
જે ગાયોનું ભગવાન પાલન કરે છે તેને અવશ્ય ગોષ્ઠમાં લાવવી તો જોઈએ. તેમાં [2]ભય પણ ન જોઈએ. વેદે
કહેલા પદાર્થમાં કોઈને શંકાનું કારણ ન હોય. તેમાં પણ વેણુ બજાવે છે, જેનાથી ચિત્ત ખેંચાય એવો વેણુ-
નાદ ભગવાન્ કરે છે તેનાથી ભગવાનમાં જેનું મન છે એવા ભક્તોને ભગવદ્વિષયક મનોરથો બધા પ્રકટ
થાય છે. બીજા વિચારો, ઘરનાં કામકાજ વગેરે તે વખતે દબાઈ જાય છે તેથી ભગવાનનો વેણુનાદ સાંભળી
જલદી ઘરની બહાર નીકળી માર્ગમાં ઊભાં રહીને તે ભગવાનનાં દર્શન કરે છે. યોગિઓ ભગવાન્ હૃદયમાં
આવે ત્યારે તેમને જુએ છે, આ તો અરધે રસ્તે જુએ છે તે વિશેષ છે. તેથી અબળાઓ મોટાં [3]પુણ્યવાળાં
છે. તેમનામાં દોષનો અભાવ એ મોટા પુણ્યનું કારણ છે. તે પણ મંદહાસ્યયુક્ત મુખને જુએ છે અને
હૃદયમાં આનંદને પ્રકટ કરાવે છે. તેથી ભક્તિમાં પ્રતિબંધક જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય તે પણ નાશ પામે છે.
તેવો પ્રેમનો આનંદ તે વખતે આપે છે તે મોક્ષથી પણ અધિક ફલરૂપ છે. તેમાં પણ અવલોકનમાં દયા
હોય છે. એમ ન કહેવું કે સંસાર નહિ નિવૃત્ત થાય. ભગવાન્ દયા કરીને જુએ છે. 'આને કૃતાર્થ કરવાં જ
જોઈએ' એમ પોતે વિચારીને દૃષ્ટિ કરે છે. તેમાં દયાથી દોષ જાય છે. અવલોકનથી સર્વસ્વનું દાન કરે છે.
એમ બે ફળ કહ્યાં. ૧૬

---

[1] अश्रूणि च कण्ठश्च એવો સમાસ કરવો તેમાં કણ્ઠ ગદ્ગદસ્વર યુક્ત લેવો એ શબ્દ ભાવપ્રધાન છે. તેની
સાથે એમ સંબંધ લેવો. गद्गदकण्ठમાં अर्शआद्यच् छांदस ङीप् છે. 'सर्वदा चिन्तयाना'માં शानच्નો પ્રયોગ છે. (લેખ.)

[2] ઘરમાંથી નીકળી રસ્તા ઉપર આવીને જોવું તેમાં ભય ન લાગવું જોઈએ. કેમ કે વેદે કહેલ માર્ગમાં કોઈને
શંકા ન જ થાય. ગાયની સાથે રહે છે. તે ગોશબ્દથી વાણીરૂપ શ્રુતિઓ પણ સાથે ફરે છે. [3] સ્ત્રી દોષ કરે તેનું પાપ
પુરુષને લાગે છે તેથી તેના દોષ ન હોવાથી પુણ્ય જ વધે છે તેથી તેનું પુણ્ય ઘણું છે એમ કહ્યું છે. (લેખ.)

સ્ત્રીઓને ભગવાનની મલ્લલીલામાં મોટો પ્રયાસ થયો એમ ભગવાને જોયું. ત્યારે તેનો શ્રમ ભગવાનથી સહન ન થયો. પછી જે કર્યું તે હવે કહે છે.

શ્રીશુક ઉવાચ—**एवं संभाषमाणासु स्त्रीषु योगेश्वरो हरिः ।**
शत्रुं हन्तुं मनश्चक्रे भगवान् भरतर्षभ ॥ १७ ॥

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા—હે ભરતર્ષભ ! એમ યોગેશ્વર હરિએ સ્ત્રીઓનાં ભાષણો સાંભળી શત્રુને મારવાનો વિચાર કર્યો.

સુબોધિની—સ્ત્રીઓ એમ સારી રીતે બોલ્યાં. ત્યારે ભગવાન્ મલ્લલીલામાં આસક્તિવાળા છે છતાં સર્વના આત્મા હોવાથી સ્ત્રીઓનું બોલવું સાંભળી તો લે છે. યોગેશ્વર છે તેથી દૂરશ્રવણદર્શન કરવાનો તેમનો ધર્મજ છે. દૂરથી સાંભળ્યું ત્યારે ભગવાન્ હરિ થયા, તેના દુઃખને હરનાર થયા. તે શત્રુ એટલે કંસ અથવા અત્યારે લડવામાં ચાણૂર છે તેને મારી સ્ત્રીઓનો ખેદ દૂર કરવાનો ભગવાને નિશ્ચય કર્યો. તે તો અક્લિષ્ટકર્મા કોઈને મારે તો નહિ, સંધ્યા સુધી યુદ્ધ પણ કરે; તેથી સારી રીતે મારે તો સવારે ન આવે. પરંતુ આને તો મારવાજ એમ ભગવાને નવું મન કર્યું. ત્યારે કહે છે કે પહેલાં વિચાર્યા કરતાં વધારામાં નવીન નિશ્ચય કેમ કરે છે ? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે તે તો ભગવાન્ છે. તેનો કોઈ નિયામક નથી. ૧૭

તો પણ સ્ત્રીઓના વાક્યથી સર્વાત્મા તેને મારવાને કેમ પ્રવૃત્ત થયા ? ત્યાં કહે છે.

उपश्रुत्य गिरस्तास्ताः पुत्रस्नेहशुचातुरौ ।
पितरावन्वतप्येतां पुत्रयोरबुधौ बलम् ॥ १८ ॥

સ્ત્રીઓની તે તે વાણી સાંભળી વસુદેવદેવકી પુત્રસ્નેહથી શોકમાં આતુર થયાં. પોતાના પુત્રના બળને તે જાણતાં નથી તેથી તે માતા અને પિતા પશ્ચાતાપ કરવા લાગ્યાં.

સુબોધિની—સ્ત્રીઓએ આવું ભાષણ ચલાવ્યું તે સાંભળી વસુદેવદેવકીને મોટો ક્લેશ થયો. જો ભગવાન્ શત્રુને જલદી ન મારે તો તેનો ક્લેશ વધ્યાજ કરે તેથી માબાપને સુખ કરવા માટે પણ શત્રુને જલદી મારવાનો નિશ્ચય કર્યો. સ્ત્રીઓની વાણી સાંભળીને તે પાસે આવ્યાં તેથી તેમને પણ તાપ થયો. તે સ્ત્રીઓના વચનમાં 'ભગવાનમાં સામર્થ્ય નથી' એવું તેમને જણાયું. પહેલાં સામર્થ્ય જાણતા હતા તો પણ વાક્યનું શ્રવણ અનુતાપનું કારણ બન્યું. માબાપ ભગવાનનું માહાત્મ્યજ્ઞાન તો જાણે છે, તેમને તાપ ન થવો જોઈએ; તેઓ કેમ તાપ કરે છે ? ત્યાં કહે છે કે પુત્રના બળને તે જાણતાં નથી. તેથી તેમને અનુતાપ થાય છે. ૧૮

એમ પ્રાસંગિક કહીને પ્રસ્તુત કહેવા માટે જે પહેલા કૃષ્ણચાણૂરના બળ શિક્ષા વગેરે ચાર પ્રકાર કહ્યા તેને રામ અને મુષ્ટિકના યુદ્ધમાં પણ અતિદેશથી કહે છે.

तैस्तैर्नियुद्धविधिभिर्विविधैरच्युतेतरौ ।
युयुधाते यथान्योन्यं तथैव बलमुष्टिकौ ॥ १९ ॥

જેમ કૃષ્ણ અને ચાણૂર બાહુયુદ્ધ કરે છે તેમાં તે તે વિધિઓ બતાવે છે તેવી રીતે બળદેવ અને મુષ્ટિક પણ પરસ્પર તેવાજ પ્રકારના વિધિઓવડે યુદ્ધ કરે છે.

સુબોધિની—બાહુયુદ્ધના જે પ્રસિદ્ધ પ્રકારો છે તેનાથી પણ વધારે પ્રકારોથી ભગવાન્ અને ચાણૂર પરસ્પર લડે છે તેવી રીતે બલદેવજી મુષ્ટિક સાથે તેજ વિધિઓવડે યુદ્ધ કરે છે. તે બન્નેનું દ્વન્દ્વયુદ્ધ છે. તેમાં ઉપદેશની જરૂર નથી. બન્ને સમપ્રધાનતાથી લડે છે. ૧૯

એમ બાહુયુદ્ધ કરતાં આગળ ચાણૂરને મારવાની વાત કહેવા માટે પહેલા કરેલ યુદ્ધની વ્યર્થતા થઈ. હવે ઉત્તરયુદ્ધમાં પણ તેમજ થશે. તેથી પહેલા યુદ્ધનું ફળ કહે છે.

भगवद्गात्रनिष्पातैर्वज्रनिष्पेपनिष्ठुरैः ।
चाणूरो भज्यमानाङ्गो मुहुर्ग्लानिमवाप ह ॥ २० ॥

ભગવાનનું શ્રી અંગ વજ્ર જેવું મજબુત તે ચાણુર ઉપર પડ્યું ત્યારે ચાણુરનાં અંગો ભાંગી જતાં વારંવાર તેને મૂર્છા જેવું થવા લાગ્યું. તે અત્યંત થાકી ગયો.

सुवोधिनी—ભગવાનના શ્રીઅંગના અવયવો જ્યારે ચાણુર ઉપર પડ્યા ત્યારે બે વજ્ર સાથે ઘસાતાં હોય તેનો ખર શબ્દ થાય એવો દુઃસહ શબ્દ થવાથી ચાણુરના અંગો બધાં ભાંગી ગયાં. વારંવાર મૂર્છા જેવી સુસ્તી થવા લાગી. ह આશ્ચર્યને કહેનાર અવ્યય છે. તેણે ઇન્દ્ર સાથે પૂર્વે યુદ્ધ કરેલું તેના પર ઇન્દ્રે વજ્ર ફેંકેલું. તે વજ્ર તેના હૃદયનો સ્પર્શ કરીને દૂર પડ્યું તે તેણે ગણ્યું ન હતું. તેવા બળવાન્ ચાણુરને મૂર્છા થઈ. ૨૦

ચાણુરને મારવાનું ભગવાને કહ્યું ત્યાં તો તેણે ભગવાનનો અપરાધ કર્યો. ભગવાન્ અક્લિષ્ટકર્મા હોવાથી વગર વાંકે કોઈને મારે નહિ તેથી તેનો અપરાધ કહે છે.

स श्येनवेग उत्पत्य मुष्टीकृत्यकरावुभौ ।
भगवन्तं वासुदेवं क्रुद्धो वक्षस्यबाधत ॥ २१ ॥

શ્યેનપક્ષીના વેગથી ચાણૂર વાસુદેવ ભગવાન પાસે આવી બે હાથની મૂઠી વાળી ક્રોધ કરતાં ભગવાનની છાતીમાં તેણે મારી લીધી.

सुवोधिनी—શ્યેન એટલે શકરો. તેના કરતાં પણ વધારે વેગવાળો. શ્યેન પોતાના શત્રુને પાડીને પકડી રાખે છે તેનાથી બધા પક્ષીઓ ભય રાખે છે. તેથી ચાણુર ત્યાંથી ઉભો થઇને બે મૂઠી ગદાની પેઠે એક કરી અથવા બે હાથની બે મૂઠી બાંધી તેને એકત્ર કરી વાસુદેવ સર્વના ઈશ્વર છે તેને ન ગણતાં પોતાના ભુજના અધિષ્ઠાતા ઇન્દ્રને પ્રવર્તાવ્યો જો ભગવાનને માને તો હાથના દેવ ઇન્દ્ર ભગવાનને મારવાની પ્રવૃત્તિ ન કરે. ભગવાન તો તેને મોક્ષ આપશે માટે વાસુદેવ કહ્યા છે. એથી કાળાદિ બીજા દેવો વગર બોલ્યાજ રહ્યા. અંતર્યામીએ ભગવાન્ સામે થવાની કેમ પ્રેરણા કરી? ત્યાં કહે છે કે ક્રોધથી વ્યાપીને તેણે તેમ કર્યું, બુદ્ધિપૂર્વક પ્રેરણા નથી કરી. રાજ્યના લોભથી કરી છે એટલે તેણે ધાર્યું કે મારા યુદ્ધથી કંસને સંતોષ થશે તો રાજ્યલક્ષ્મી આપશે તેથી ભગવાનના વક્ષઃસ્થળનો સ્પર્શ માત્ર કર્યો. ૨૧

તે સ્પર્શ પણ તેનો વ્યર્થ ગયો તે કહે છે.

नाचलत्तत्प्रहारेण मालाहत इव द्विपः ।
वाह्वोर्निगृह्य चाणूरं वहुशो भ्रामयन् हरिः ॥ २२ ॥
भूपृष्ठे पोथयामास तरसा क्षीणजीवितम् ।
विस्रस्ताकल्पकेशस्रगिन्द्रध्वज इवापतत् ॥ २३ ॥

હાથીની ઉપર માળા ફેંકવાથી હાથીને શ્રમ ન થાય તેમ ચાણુરની બે મૂઠી છાતીમાં લાગતાં ભગવાન્ ચલિત ન થયા પરંતુ બે હાથથી તેને પકડી વારંવાર ફેરવી ભગવાને તેને પૃથ્વી ઉપર ફેંક્યો તેમાં તેનું જીવન ચાલ્યું ગયું, તેના ઘરેણાં, તેના વસ્ત્ર તથા માળાઓ વગેરે ઉડી આઘાં પડ્યાં અને ઇન્દ્રનો ધ્વજ પડે તેમ તે પડ્યો.

सुवोधिनी—એ ચાણુરના ઘાથી ભગવાન્ જરા પણ સ્થાનથી ચલિત ન થયા તેમણે કાંઈ લાગ્યું એમ જાણ્યું પણ નહિ. તેમાં દૃષ્ટાન્ત આપે છે કે હાથી અંકુશના મારને ગણતો નથી તેને ફૂલની માળા કઈ ગણત્રીમાં? તેથી ભગવાને તેને માર્યો તે કહે છે. જે બે હાથની મૂઠી વાળી ચાણુરે ભગવાનને મારી હતી તે બન્ને હાથ એક શ્રીહસ્તથી પકડીને ન છોડાવી શકે તેમ કાબુ કરી બહુવાર તો તેને ભગવાને ફેરવ્યો. જેમ ગોફણમાં ભાર મૂકી બહુ વાર ફેરવીને ફેંકે છે. ૨૨

જેમ પાષાણ ઉપર વસ્ત્ર ફેંકે તેમ તેને પૃથ્વી ઉપર ફેંક્યો. તે ફેરવતાં જ તેનો જીવ ચાલ્યો ગયો. ભગવાને તો દૂર ફેંક્યો. વસ્ત્રની જેમ એક ભાગ હાથમાં રાખી ફેંક્યો નથી. તે ભગવાનના હાથથી છૂટો પડ્યો ત્યારે તેના વેપને કહે છે. આભરણ, કેશ અને ફૂલમાળાઓ દૂર પડી. લક્ષ્મીના સ્થાનમાં પ્રહાર કરવાથી લક્ષ્મી તેના ઉપર રૂઠી. તેના સંબંધવાળા પદાર્થો દૂર પડી ગયા. પછી ઇન્દ્રધ્વજ પડે તેમ તે પૃથ્વી ઉપર પડ્યો. પ્રથમ ભગવાને જેવો ઇન્દ્રના ગર્વનો નાશ કર્યો હતો તેવો આનો નાશ થયો, એમ બતાવવા માટે ઇન્દ્રધ્વજનું દૃષ્ટાન્ત આપ્યું. પૂર્વમાં તે પ્રસિદ્ધ છે. તે ઊંચો હોય ચારે તરફ દોરડાંથી તેને અધ્ધર રાખ્યો હોય, તે જેમ દોરડાં ઢીલાં થાય તો પડે તેમ કાળ અદૃષ્ટ કર્માદિ છિન્નભિન્ન થતાં કોઈ રક્ષક ન રહેતાં શરીરને ઊભું રાખવાનું જોર ન રહેવાથી પૃથ્વી ઉપર પડ્યો. મલ્લો પડે તોપણ પોતાનું શરીર ધારણાથી ટકાવી રાખે તેવું થયું નહિ, માટે ઇન્દ્રધ્વજનું દૃષ્ટાન્ત આપ્યું છે. ૨૩

ભગવાને જેમ ચાણૂરને માર્યો તેમ બળદેવે મુષ્ટિકને માર્યો તે કહે છે.

तथैव मुष्टिकः पूर्वं स्वमुष्ट्याभिहतेन वै ।
बलभद्रेण बलिना तलेनाभिहतो भृशम् ॥ २४ ॥
प्रवेपितः स रुधिरमुद्वमन् मुखतोऽर्दितः ।
व्यसुःपपातोर्व्युपस्थे वाताहत इवाङ्घ्रिपः ॥ २५ ॥

તેમજ મુષ્ટિકે પ્રથમ પોતાની મૂઠી બળદેવને મારેલી. બળદેવજીએ તેને થપ્પડ મારી તે એવી જોરથી વાગી કે તે દુઃખી થયો એટલુંજ નહિં પણ તે બલદેવજીની થપ્પડથી મરી ગયો. મોઢામાંથી લોહી પડ્યું જેમ વાયુના વેગથી વૃક્ષ મૂળમાંથી ઉખડીને પડી જાય છે તેમ પ્રાણરહિત થઈ જમીન ઉપર પડ્યો.

सुबोधिनी—બળભદ્ર પણ અક્લિષ્ટ કર્મા છે એમ જણાવવા પહેલાં મુષ્ટિકનો અતિક્રમ કહે છે. સ્ત્રીઓના વચનો સાંભળ્યા પછી તેમનું દુઃખ દૂર કરવા માટે શત્રુને મારવાની બળદેવે ઇચ્છા કરી ત્યારે તેમણે શત્રુના શરીરનો સ્પર્શ કર્યો તેથી તેને સર્વાંગ વ્યથા થઈ એટલે તેને માર્યો તે બધો અતિદેશ કહ્યો. મારણમાં પ્રકાર કહે છે. તેણે મૂઠી મારી તો બલદેવે તેને ઠપાટ મારી તે ધ્રુજી ગયો. મુખમાંથી રુધિર ચાલવાથી બહુ પીડા પામ્યો. તેમાં તેનાં પ્રાણ ગયાં તેથી તે પડ્યો. અસાવધાનતાને માટે દૃષ્ટાન્ત આપે છે. બલદેવની ચપેટથી તાડન કરતાં તેમાંથી ક્રિયાશક્તિ નીકળી ગઈ તે પોતે મુષ્ટિક અને તેણે મારી પણ મૂઠી તેથી તે મૂઠી મારતાં મર્યો. પ્રથમ પક્ષમાં મૂઠીથી બધાં અંગમાં માર્યો. બીજા પક્ષમાં તો મોઢાઉપર અથવા છાતીઉપર મૂઠી મારી તે એકજ વાર મારતાં તે પહોંચી ગયો. ભગવાને થપ્પડ મારવાથી એવો મોટો મલ્લ મરે કેમ? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે બળદેવ અતિબળવાળા છે તેથી મર્યો. તે કાનના મૂળમાં કે દૈવગત્યા મર્મસ્થાનમાં વાગવાથી મર્યો નથી પણ બળદેવજીનું બળજ તેમાં ઉપકાર કરનાર છે. તેથી તેને ભદ્ર કહ્યું છે. શ્લોકમાં તેથીજ બળભદ્ર કહ્યા છે. ૨૪

થપ્પડ મારવાથી કેમ મરે? એ શંકા મટવા માટે મરણનો પ્રકાર કહે છે. પ્રથમ તો થપ્પડ લાગતાં તે ધ્રૂજી ગયો, મૂર્છાથી કંપ્યો. તે પછી આઘાતથી અંદર ક્ષોભ થયો. સર્વાઙ્ગનું રુધિર મોઢેથી નીકળવા લાગ્યું તેથી દુઃખ થવા લાગ્યું જેમાં પ્રાણ ગયા તેને ટકાવે એવું કોઈ શરીરમાં બળ ન રહ્યું તેથી પડી ગયો. બળદેવજીની થપ્પડે તેને પાડ્યો ત્યાં સુધી કામ કર્યું પણ અવયવના વિયોગથી કારણ નાશથી પડ્યો નથી. પણ બળનું મૂળ કારણ વાયુ તેના સામર્થ્યને લઈને તે પડ્યો અને મર્યો. ૨૫

ततः कूटमनुप्राप्तं रामः प्रहरतां वरः ।
अवधील्लीलया राजन् सावज्ञं वाममुष्टिना ॥ २६ ॥

ત્યારે કૂટ આવ્યો. પ્રહાર કરનારમાં શ્રેષ્ઠ રામે હે રાજન્! તેને મૂઠી મારીને રમત કરતાં સહજમાં મારી નાખ્યો.

सुबोधिनी—તેને માર્યા પછી બહુ કપટને જાણનાર કૂટ નામનો મલ્લ રંગમાં લડવા આવ્યો. તેણે બળદેવજીને માર્યા તેથી બળદેવે તેને માર્યો. તેમાં મલ્લનો વ્યાપાર નથી પણ મલ્લરસ ઉત્પન્ન થવા માટે રમત કરી. તે રસ પેદા કરવા **प्रहरतां वरः** અને લીલયા એ બે શબ્દથી પુરુષાર્થ બતાવ્યો છે. રાજન્ સંબોધન વિશ્વાસ માટે, અલૌકિકપણું ધરાવવા માટે કહ્યું છે. ક્રિયાશક્તિપ્રધાન રામ જેમ બળ કહેવાય છે. તેમ રામનામમાં સામર્થ્ય છે એમ બતાવવા માટે પણ તે નામ કહ્યું છે. ૨૬

એમ રામે બે મલ્લો માર્યા બાકીનાને ભગવાને માર્યા. તે કહે છે.

तत्रैव हि शलः कृष्णपादापहतशीर्षकः ।
द्विधा विदीर्णस्तोशलकः उभावपि निपेततुः ॥ २७ ॥

ત્યાં શલ અને તોશલક આવ્યા તેને ભગવાને માથામાં પગ માર્યો તોશલને બે ભાગ કરી ચીરી નાખ્યો તે બન્ને એવી રીતે કૃષ્ણને હાથે મર્યા.

सुबोधिनी—બળભદ્રના વ્યાપાર પછી શલ તોશલકને માર્યા નથી પણ જ્યારે કૂટ બળદેવ પાસે આવ્યો ત્યારે શલ ચોથો મલ્લ કૃષ્ણના મસ્તક ઉપર પગ મૂકવા માટે આવ્યો તે પગ ઉંચો કર્યો તે પગવડે જ તેને ભગવાને મારી નાખ્યો. તેજ વખતે તોશલક પણ આવ્યો તેને તો પગ નીચે રાખી બે ભાગમાં ચીરી નાખ્યો. પગના વ્યાપાર વડે ભગવાને બન્નેને માર્યા. તેથી એમ કહેવું યોગ્ય છે. અહિં પ્રકારાન્તર પણ સંભવે છે. કૃષ્ણે પગ માર્યો તેનું મસ્તક દૂર જઇને પડ્યું એ શલની વ્યવસ્થા થઈ. તેના માથાવડે તોશલકને માર્યો. દ્વિધા ફાડી નાખ્યો. છરીથી ચીરે તેમ, ભગવાને તેને પગવડે નથી માર્યો. બન્ને અર્થમાં બન્ને એકજ વાર પડ્યા અને મર્યા છે. એક ચીરાઈ ગયો, એકના બે ટુકડા થયા, એ વિશેષ છે. ૨૭

એમ ભગવાનનું અક્લિષ્ટકર્મપણું કહ્યું.

चाणूरे मुष्टिके कूटे शले तोशलके हते ।
शेषाः प्रदुद्रुवुर्मल्लाः सर्वे प्राणपरीप्सवः ॥ २८ ॥

ચાણુર, મુષ્ટિક, કૂટ, શલ, તોશલક, એટલાને માર્યા ત્યારે પ્રાણ બચાવવાની ઇચ્છાથી બીજા બધા મલ્લો ત્યાંથી પલાયન કરી ગયા.

सुबोधिनी—ગણવાનું કારણ તો મરાયા તેનું જ્ઞાન થાય એ હેતુથી પાંચમાં એકના પણ પ્રાણ રહ્યા હોત તો જેમ દેહ નથી જતો એમ બીજા મલ્લ જાત નહિ. બધાને પોતાના પ્રાણ તો રાખવા હતા' તેમણે ધન મળશે એ આશા છોડી દીધી ને જલદી દોડવા માંડ્યું યુદ્ધ ન કરે તો કંસનું ભય થાય, યુદ્ધ કરે તો ભગવાન્ જીવતા ન છોડે, તે કરતાં ભાગી જવું ઉત્તમ છે એમ ધારી પલાયનનેજ શરણ કર્યું. અન્ય વીરો તો ત્યાં રહ્યા એમ કહેવા માટે મલ્લોને કહ્યા. બાકી રહે તેની સાથે યુદ્ધ કરવું પડે માટે સર્વ ગણાવ્યા. બધાએ પોતાનું બળ દેખાડવું જોઇએ તેનો અતિક્રમ કેમ કરાય?' માર્યા ત્યારે પોતાના પ્રાણ બચાવવા માટે તેમ કર્યું. ચાણુરાદિને ન મારે તો બીજા પણ યુદ્ધ કરે. વીરપુરુષો પ્રાણનિરપેક્ષ લડે તેમ મલ્લો કરતા નથી. તે તો પ્રાણની રક્ષા ઇચ્છે છે. તેથી **परीप्सवः** એમ કહ્યું છે. ૨૮

ભગવાને પ્રથમ પ્રતિજ્ઞા કરેલી કે અમે તો તુલ્ય બળવાળા સાથે લડશું તે પ્રતિજ્ઞાપાળવા માટે બધા મલ્લો ગયા તો પણ રાજાની પ્રીતિ તો સંપાદન કરવી જોઇએ તેથી ભગવાને ગોપો સાથે લડવાનો ઉપક્રમ કર્યો.

गोपान् वयस्यानाकृष्य तैः संसृज्य विजह्रतुः ।
वाद्यमानेषु तूर्येषु वल्गन्तौ रुतनूपुरौ ॥ २९ ॥

પોતાના મિત્રો ગોપો હતા તેને ભગવાને ખેંચી પાસે લઈ તેમની સાથે સંસર્ગ કરી વિહાર કરવા લાગ્યા. ત્યાં વાજાં વાગ્યાં તેમાં પગમાં નેપુરના શબ્દો અને બીજા શબ્દો કર્યા.

सुबोधिनी—વયસ્ય એટલે સરખી ઉમરવાળા પ્રીતિવડે કાળવડે જેનું બલ તુલ્ય છે તેવા કોઈક ભગવાનથી ભય પામ્યા. તેમને ભગવાને ખેંચી સમીપમાં લીધા અને તેમની સાથે વિહાર કર્યો ભગવાન્ અહીં વિહાર કરવા નથી આવ્યા. વિહાર કરે તે કંસને પસંદ પણ નથી. ત્યારે તેવું શા માટે કરે છે? પ્રતિજ્ઞા તો તેમની સાથે યુદ્ધ ન કરવાની કરી હતી. બાળકો સાથે યુદ્ધ કરવાની પ્રતિજ્ઞા તો કરી નથી. બન્નેમાં તાત્પર્ય માનો તો વાક્યોમાં ભેદ પડશે. પ્રકરણ નિયામક કહો તો યુદ્ધશિવાય કાંઈ કરવું ન જોઇએ. ત્યાં કહે છે કે તે મલ્લોને માર્યા ત્યારે મલ્લોને રસ આવે એવાં વાજાં વાગવા લાગ્યાં એ નિમિત્તને લઇને લોકપ્રતીતિ માટે કોઇને સંતોષ ન થયો તેથી લોકને પ્રસન્ન કરવા માટે તેમ ભગવાને કર્યું છે. તેમાં શબ્દ કરે છે. મલ્લોને જીતવાને માટે તેવા શબ્દો બોલે છે. તેમાં પણ તેના નેપુરના શબ્દો મળે છે. નેપુરનો શબ્દ જય શબ્દને કહેનાર છે એ લોકપ્રસિદ્ધ વાત છે. ૨૯

એ જેને માટે કર્યું તે થયું તે હવે કહે છે.

जना प्रजहृषुः सर्वे कर्मणा रामकृष्णयोः ।
ऋते कंसं विप्रमुख्याः साधवः साधु साध्विति ॥ ३० ॥

રામકૃષ્ણના કામથી કંસ વગરના બધા લોકો રાજી થયા, તેમાં પણ બ્રાહ્મણો વગેરે બેઠા હતા તે તો ‘વાહ વાહ’ એવા સારા શબ્દોથી ભગવાનને અભિનંદવા લાગ્યા.

सुबोधिनी—લોકો હર્ષ પામ્યા. આઠ પ્રકારના લોકો, મલ્લ અને કંસ વગરના રાજી થયા. તે રૂપથી રાજી થયા હશે એમ કોઈ કહે ત્યાં કહે છે કે લોકો તેના કર્મથી પ્રસન્ન થયા છે. મલ્લોને માર્યા તે ભગવાન અને બળદેવના અલૌકિક કર્મથી પ્રસન્ન થયા. અથવા હમણાં બાળકો સાથે મલ્લ યુદ્ધ કરે છે તેથી પ્રસન્ન થયા એમ માનો. પ્રથમનું કર્મ તો ઉદ્વેજક છે, રસ આપનાર નથી. કંસને સુખ થયું? ત્યાં કહે છે કે કંસ વગરના બધાને સુખ થયું. તેમાં પણ મુખ્ય બ્રાહ્મણો હતા, સજ્જનો હતા, તેમને સુખ થયું તેથી સારૂં કર્યું એમ બોલી રાજી થયા. કાયિકવ્યાપારદર્શનજ હર્ષ, માનસવ્યાપારવાચિકી પ્રશંસા, તેથી કાયા વાણી મનથી તેનો હર્ષ કહ્યો. હીનો પ્રશંસા કરે તે યોગ્ય ન ગણાય તેથી વિપ્રશ્રેષ્ઠો અને ભક્તો ગણાવ્યા. ૩૦

મધ્યમાં ગોપો સાથે યુદ્ધ કર્યું. ત્યાં સુધી કંસ વિચારમાં મૂઢ જણાયો. પાછળથી તે બહિર્મુખ થયો. તેનામાં દૈત્યનો આવેશ થયો, તેથી તે વાજાં બંધ કરાવવા લાગ્યો.

हतेषु मल्लवर्येषु विद्रुतेषु च भोजराट् ।
निवारयत्स्वतूर्याणि वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ ३१ ॥

જ્યારે મલ્લો મર્યા અને બીજા ભાગી છુટ્યા ત્યારે ભોજરાજ કંસ વાજાં વાગતાં હતા તેને બંધ કરવાનું કહીને આ પ્રમાણે તે બોલ્યો.

सुबोधिनी—કેટલાક મરાયા, કેટલાક ભાગી છુટ્યા; તો પણ પ્રસિદ્ધ રીતે અપકોર કરવો એવો કંસે વિચાર કરી લીધો કેમકે તે ભોજકુલનો રાજા છે. પહેલાં તો નિમિત્તને દૂર કર્યું કે વાજાં બંધ કર્યાં. આગળ કહેવાશે તે બોલ્યો. ચ છે તેથી યુદ્ધને માટે પણ સાવધાન થયો. કપટલીલા કંસે પોતેજ બંધ કરી પોતાનું ઇશ્વરપણું પ્રકટ કર્યું તેથી જો તે રામકૃષ્ણને ઇનામ આપે અથવા વગર બોલ્યે બીજે ચાલ્યો જાય તો કોઈ જાતની ચિંતા ન થાય. ભગવાન તો અક્લિષ્ટકર્મા છે વસુદેવને છોડાવે અથવા પોતાનીપાસે રાખે. ‘ભક્તનો દ્રોહ કરે તો ભગવાન્ મારે’ એવી ભગવાનની પ્રતિજ્ઞા છે તે અક્લિષ્ટતા સિદ્ધ કરવા માટે કંસ આ વખતે બોલશે તે કહેવા લાગ્યો. હ આશ્ચર્યમાં છે. આટલું ભગવાનનું પરાક્રમ નજરે જોયું તો પણ નિર્લજ્જ આજ્ઞા આપવા બેઠો છે. ૩૧

તેના અયોગ્ય વચનો કહે છે.

कंस उवाच—**निःसारयत दुर्वृत्तौ वसुदेवात्मजौ पुरात् ।**
धनं हरत गोपानां नन्दं बध्नीत दुर्मतिम् ॥ ३२ ॥

કંસે કહ્યું, દુરાચારવાળા વસુદેવના બે પુત્રોને ગામની બહાર કરો. ગોપોના પૈસા લુંટી લો. નંદરાય દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા છે તેને બાંધી કેદ કરો.

સુબોધિની—ભગવાન્ અને તેના સંબંધીને દોષ ન લગાડવા માટે કંસ કપટથી બોલે છે. કારણ કે તેનું આચરણ સારૂં નથી. વળી તે બન્ને બાળકો છે. તેમને મરાય તો નહિ, તેમને તો યુદ્ધ જોવા માટે બોલાવેલા હતા. તે બન્ને વસુદેવના પુત્રો છે તે મારા ભાણેજ છે તેને હદ પાર કરો. ગોપોનું ધન લઈ લો. તેમણે ધનવડે તે બન્ને બાલકોનું પોષણ કર્યું છે. નંદ અમારો છે તો પણ બીજા પક્ષમાં તે પેઠે છે. તેને બાંધો. તેનો કાંઈ અપરાધ? ત્યાં કહે છે કે તે દુષ્ટબુદ્ધિવાળો છે. વિલક્ષણપુત્રને જોઈ પોતાથી થયો છે એમ (आत्मज) માનીલે છે. એમ કેમ થાય? તે વાત રાજાને કહેવી જોઈએ. ચતુર વિચારકરનારની આ રીતિ છે તે પ્રમાણે તેણે કર્યું નથી માટે તે દુર્મતિ છે. તેથી તેને બાંધવો એ જ દંડ યોગ્ય છે. ૩૨

વસુદેવનો મોટો અપરાધ છે તેથી તેને નંદરાય કરતાં વિશેષ દંડ આપવાનું કહે છે.

वसुदेवस्तु दुर्मेधा हन्यतामाश्वसत्तमः ।
उग्रसेनः पिता चापि सानुगः परपक्षगः ॥ ३३ ॥

વસુદેવ દુર્બુદ્ધિ છે તેને તો જલદી મારો. તે અત્યંત ખરાબ છે. મારો બાપ ઉગ્રસેન પણ પોતાના અનુગન્તૃ સાથે શત્રુના પક્ષમાં જઈને મળ્યો છે.

સુબોધિની—તુ શબ્દ બંધનપક્ષને નિવૃત્ત કરે છે. વસુદેવ દુર્મેધા છે. પોતે કહેલ કે આઠમો બાળક હું લાવીશ છતાં તે લાવ્યો નહિ. 'કંસને મારવો' એવું કપટ મનમાં રાખી બીજે રાખી આવ્યો. તેથી વિચાર કર્યા વગર જ તેને તો મારી નાખો. સત્પુરુષબાંધવોને મારવા ન જોઈએ એના જવાબમાં કહેવાનું કે તે દુષ્ટતમ છે. સર્વે જેની ઉપાસના કરે એવા રાજાને મારવાની કોશિશ એણે કરી. એમ કરવાથી બધા યાદવો મળી તમને મારશે. ત્યાં કહે છે કે ઉગ્રસેન જો કે મારો બાપ છે તો પણ તે મારવાયોગ્ય છે. તેના ભાઈ દેવક વગેરેને પણ સાથે મારવા જોઈએ. તે શત્રુના પક્ષમાં ગયા છે. બીજા તો અરાજકતાના ભયથી અથવા સાધારણ સ્થિતિવાળા હોવાથી અમારૂં અનિષ્ટ કરનાર નથી. ૩૩

પોતાની આગળ પોતાથી બળવાળાને મરતા જોયા તો પણ દુષ્ટબુદ્ધિવાળો કંસ વિવેક છોડીને વિપરીત બોલે છે તેથી તેને જ મારવો જોઈએ, તેનો દોષ છોડવવાને ભગવાન્ તેને મારવાને પ્રવૃત્ત થયા.

एवं विकत्थमाने वै कंसे प्रकुपितोऽव्ययः ।
लघिम्नोत्पत्य तरसा मञ्चमुत्तुङ्गमारुहत् ॥ ३४ ॥

કંસ આમ મનમાં આવે તેમ બકવા લાગ્યો ત્યારે ભગવાનને કોપ થયો. જલદીથી જ્યાં તે બેઠે હતો તે મોટા માંચડા ઉપર તે ચડી ગયા.

સુબોધિની—ધોબી જેવો આ કંસ છે. કેની પ્રત્યે એ ધોબી છે કોઈની પ્રત્યે નહિ એવાં ધોબીના જેવાં તુચ્છકારનાં વચન બોલે છે. ભગવાન્ તો નિર્વિકાર હોવાથી તેને કોઈનો ભય નથી. ભક્તોની બુરાઈ સાંભળતાં ભગવાનને ક્રોધ થયો. મલ્લવિદ્યામાં જેમ કુદકો મારે તેમ કુદકો મારીને મોટા મંચ ઉપર જ્યાં કંસ બેઠો હતો ત્યાં ભગવાન્ પહોંચ્યા. ઊંચે બેઠેલો છે તેથી તે મનમાં આવે તેમ બોલે છે. માટે તેને નીચે પાડવો છે. ૩૪

ત્યારે જે થયું તે હવે કહે છે.

तमापतन्तमालोक्य मृत्युमात्मन आसनात् ।
मनस्वी सहसोत्थाय जगृहे सोसिचर्मणी ॥ ३५ ॥

તેણે ભગવાનને પોતાના કાળ રૂપે આવતા જોયા, પોતાના આસનથી ઊભો થયો અને લડવા માટે તરવાર અને ઢાલ લીધાં, કેમ કે તે શૂર છે.

सुबोधिनी— ભગવાન્ મંચ ઉપર આવીને તેની ઉપર પડ્યા તે વખતે પણ જો તે શરણે આવે તો ભગવાન્ તેને ન મારે તો ભગવાન સાથે પણ તે લડવાને તૈયાર થાય છે. તેણે તો પ્રથમ જ પોતાનો મૃત્યુ માન્યો છે. તો પણ પોતે શૂરવીર છે. શૂરને અંત વખતે શૌર્ય પ્રકટ થાય છે. અત્યારે તે આસન ઉપરથી ઊભો થયો. આસને મરવું અયોગ્ય જાણ્યું અને ક્ષત્રિયને યુદ્ધમાં મરવું શ્રેષ્ઠ હોવાથી પોતાના ધર્મરૂપ ઢાલ તલવાર હાથમાં લીધાં. શસ્ત્રોને હમેશાં ક્ષત્રિયો પાસેજ રાખે છે. ૩૫

કંસ યુદ્ધ કરવાનો યત્ન કરે છે એ ભગવાન જાણી ગયા. કંસ પૃથ્વી ઉપર જન્મ્યો છે તે પૃથ્વી ઉપર મરવો જોઈએ આકાશમાં નહિ એ વિચારથી ભગવાને મંચ ઉપરથી તેને નીચે પાડવા માટે પકડ્યો.

तं खड्गपाणिं विचरन्तमाशु श्येनं यथा दक्षिणसव्यमम्बरे ।
समग्रहीद् दुर्विषहोग्रतेजा यथोरङ्गं तार्क्ष्यसुतः प्रसह्य ॥ ३६ ॥

કંસ હાથમાં તરવાર લઈ જેમ શકરો, પક્ષીની ડાબી જમણી બાજુ ફરે તેમ ફરવા લાગ્યો. ત્યારે જેમ ગરુડ સર્પને પકડે તેમ ઉગ્ર તેજવાળા ભગવાને તેને બલાત્કારે પકડી પાડ્યો.

सुबोधिनी—તેની મોટાઈ માટે તેની યુદ્ધની કુશળતાને કહે છે. જલદી જતા શકરાની પેઠે તે જાય છે. શકરો આકાશમાં જ ઉપર પડે છે, આકાશમાં જ પક્ષીને પકડે છે. અહીં શંકા કરે છે ભગવાનના પ્રહારથી તેને ભય કેમ ન થયું? તે દુર્વિષહ છે એટલે દુઃખથી પણ વિશેષ સહન કરનાર છે. ઉગ્ર તેજવાળો પણ છે અથવા સર્વ કરતાં આગળ તેનું તેજ છે. તેમાં પ્રભાવ અને સામર્થ્ય છે તેથી તેને ભય નથી. એ તેજના પ્રતાપથી તો તેણે હથીઆર છોડયાં નહિ પણ ગ્રહણ કર્યાં. કાલાત્માએ તો તેને મારવા માટેજ પકડ્યો. તેમાં દૃષ્ટાન્ત કહે છે. બળથી ગરુડ જેમ સર્પને ખાવા માટે જ પકડે તે બલાત્કારે જ પકડે તેમ અહીં કંસનો વ્યાપાર તેના બચાવથી પ્રતિકૂળ જ થયો એમ સૂચવ્યું. ૩૬

ભગવાને તો તેને પકડયો. પણ તેને વિનય કરવો હોય તો ભગવાને તેને પોતાનું સામર્થ્ય બતાવ્યું તો પણ તેણે અવિનય ન છોડયો ત્યારે તેને મંચ ઉપરથી પાડ્યો તે કહે છે.

प्रसह्य केशेषु चलत्किरीटं निपात्य रंगोपरि तुङ्गमञ्चात् ।
तस्योपरिष्टात् स्वयमब्जनाभः पपात विश्वाश्रय आत्मतन्त्रः ॥ ३७ ॥

ભગવાને કંસને બલાત્કારે ચોટલાથી પકડી મંચ ઉપરથી નીચે પાડ્યો તેથી તેનો મુકુટ ખસી ગયો તેની ઉપર પોતે પદ્મનાભ એટલે જગતને વહન કરનાર હોવાથી બહુ ભારવાળા થઈ પડ્યા કેમકે તે સ્વતંત્ર છે.

सुबोधिनी—તેનો તો ભગવાને સ્પર્શ પણ ન કર્યો પણ તેને કેશથી પકડયો. તેને વ્યગ્રતા થઈ તે સૂચવતાં કહે છે કે તેનો મુકુટ ખસી ગયો. સર્વ પ્રકારે તૈયાર કરેલ રંગસ્થાન છે. ભગવાનને તેમાં પધરાવ્યા તેથી પવિત્ર બન્યું છે તેથી કંસનું ભક્તરૂપ થવા માટે તેને રંગમાં મોટા માચડા ઉપરથી નીચે પાડીને પોતે તેની ઉપર પડ્યા. જેમ ખબર વગર બે જણઓ ચત્તા પડે તેમ પડયા. લોકને એવીજ પ્રતીતિ થઈ કે ત્યાંથી બન્ને નીચે પડયા છે. તે ક્રિયામાં કંસનો પણ ભાગ છે તેથી ભગવાનનું કર્મ ક્લિષ્ટ નથી. અહિં શંકા કરે છે કે ભગવાને આ પાડવારૂપ અપૂર્વ સાધન ક્યાંથી શોધ્યું? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે શત્રુને મારવામાં પોતાનો આત્મા તો સાધનરૂપ થવાનો નથી પોતે તો નાભિમાં કમળવાળા છે. તે પોતાના મૂલ કારણરૂપ આત્માને બધા કામમાં જોડે છે તેમ અહીં પણ કર્યું. આથી અલૌકિક કરવાના પક્ષમાં દોષ પણ દૂર કર્યો. સર્વના પોતે પિતા હોવાથી ઉદ્ધાર પણ કરવો જોઈએ તેથી ભગવાને તેમ કર્યું છે. તે વિશ્વના આશ્રય થયા છે એટલે પોતાના ભારથીજ તેને મારી નાખ્યો એવો કેટલાક અર્થ કરે છે. ખરી રીતે તો કંસના પણ ભગવાન આશ્રય છે, તેનો પણ ઉદ્ધાર કરવો છે, તેથી તેને પોતાનો આત્મા આપ્યો. પોતાને કંસને મારવામાં શંકા નથી કેમકે તે સ્વતંત્ર છે. કંસને વધારે દુઃખ ન થાય તેમાં, અનધિકારીને આત્મા આપે છે તેમાં, એમ બન્નેમાં કારણરૂપે પોતે સ્વતંત્ર છે. ૩૭

કંસને ભગવાને પોતાનો આત્મા આપી કૃતાર્થ કર્યો. લોકપ્રતીતિ ભગવાન કપટ કરીને ત્યાં ઊભા છે એમ થાય, મૂર્ખોને એમ થાય કે માર્યા પછી તેને ખેંચે છે. એ માટે હવે કહે છે.

तं संपरेतं विचकर्ष भूमौ हरिर्यथेभं जगतो विपश्यतः ।
हाहेति शब्दः सुमहांस्तदाभूदुदीरितः सर्वजनैर्नरेन्द्र ॥ ३८ ॥

હે રાજન્ જેમ સિંહ હાથીને ખેંચે તેમ જગતના દેખતાં મરેલા કંસને ભગવાને ખેંચ્યો ત્યારે લોકોએ હા હા શબ્દ કહ્યો તે બહુ મોટો શબ્દ થયો.

સુબોધિની—સમ્પરેત સારી રીતે પર-ભગવાનને इत પહોંચ્યો એવો કંસ ભગવાનના શ્રીહસ્ત લાગતાં મર્યો તે બહુ સારું થયું કેમકે એના પ્રાણો ઉંચા ન ચડ્યા. પણ મૂર્છામાં અન્તર્દષ્ટિ થવાથી અંદર અને બહાર ભગવાનનું રૂપ દેખાયું તેમાં લીન થયા. એ સારૂપ્યમુક્તિપક્ષમાં નિર્ણય કહ્યો. સાયુજ્યમાં તો આ શરીર કે આત્મામાં પ્રાણનો લય થયો इहैव समवनीयन्ते प्राणाः मृत्युर्यस्योपसेचनम् (મૃત્યુ જ જેનું ઉપસેચન (સહાયક) છે. (અહિં જ તેના પ્રાણ લીન થાય છે,) કંસને ભગવદીયશરીર ઉત્પન્ન થવા જ્યાં ભગવાનના ચરણની રજ પડી હતી તે ઉપર ખેંચી તેને તે રજનો સંબંધ કરાવ્યો તેથી જ મૂળમાં भूमौ કહ્યું છે. લોકમાં તો તેની હલકાઈની પ્રતીતિ થાય, ભગવાને મરેલાને પણ ખેંચ્યો કહેવાય. તેને ખેંચવાથી તેના અવયવોને નિઃસાર કર્યા તે દૃષ્ટાન્તથી કહે છે. સિંહ જેમ હાથીને ખેંચે તેમ. હરિ સિંહ સૂક્ષ્મ પ્રાણિ છે તે સ્થૂળ હાથીને મારે છે. લોકો સમજે કે દૈવઇચ્છાથી મર્યો તે પ્રતીતિ ભૂલાવવા સિંહ તેને મર્યા પછી આમ તેમ ખેંચે છે તેમ આ પણ દૈવગતિથી મરી ગયો એ પ્રતીતિ ન થવા ખાતર ભગવાન તેને આમ તેમ આકર્ષણ કરે છે. ખરી રીતે તો ભગવાન્ સર્વ દુઃખના હર્તા છે. જેમ ગજેન્દ્રને વૈકુણ્ઠમાં લઈ ગયા તેમ કંસને પૃથ્વી ઉપર ખેંચ્યો, એ વિશેષ છે. અધિક પ્રયત્ન તેમાં કર્યો નથી. તેના માહાત્મ્ય માટે તથા અક્લિષ્ટકર્મતા બતાવવા માટે પ્રમાણ કહે છે. જગતના જોતાં તેને ખેંચ્યો. કેટલાક તો કહે છે કે માબાપને સંતોષવા માટે તેને ખેંચ્યો. તેમ કહેવામાં સિંહનું દૃષ્ટાન્ત બંધ બેસતું થતું નથી. તેને યમુનાજી પહોંચાડ્યો એમ પુરાણાન્તરમાં કહે છે. તેને જ્યાં વિશ્રાન્ત થયો છે. એ ઘાટ વિશ્રાન્ત નામથી મથુરામાં યમુનાના ઘાટોમાં પ્રસિદ્ધ છે. ભગવાને માર્યો એવી પ્રતીતિ બધાને કર્ષણે કરાવી. અથવા હા હા શબ્દ અયોગ્ય થાય ત્યાં બોલાય છે. પિતાનું હિત કરવા તેને માર્યો હોય તો બધાના મુખમાંથી હા હા શબ્દ ન નીકળે. રાજા છે તેથી અથવા અકસ્માત્ મરણ થવાથી હા હા શબ્દ બોલાય ખરો. નરેન્દ્ર એવું પરીક્ષિતને સંબોધન આપ્યું છે તે લોકપીડનારથી રક્ષા કરે ત્યારે તેમ થાય છે એ બતાવવા માટે છે. ૩૮

એમ સર્વ લોકમાં તેને ભગવાને માર્યો એ પ્રસિદ્ધિ થઈ ત્યારે પ્રમેયબળથી તેનું પરલોકમાં શું થયું? સારૂપ્ય કે સાયુજ્ય થયું એ હવે કહે છે.

स नित्यदोद्विग्नधिया तमीश्वरं पिबन् वदन् वा विचरन्स्वपन् श्वसन् ।
ददर्श चक्रायुधमग्रतो यथा तदेव रूपं दुरवापमाप ॥ ३९ ॥

તે નિત્ય ઉદ્વિગ્ન બુદ્ધિવાળો રહેતો હતો. પાન કરતાં, બોલતાં, ફરતાં તથા શ્વાસ લેતાં તે ઈશ્વર કૃષ્ણને યાદ કરતો હતો. જો કે તે રૂપ દુઃખેથી પણ મળે તેવું નથી. તો પણ ચક્રાયુધવાળા ભગવાનને તેણે મરતી વખતે જોયા તેથી તે જ રૂપને તે પ્રાપ્ત થયો,

સુબોધિની—સર્વદા તેને મરણનો ભય રહેતો તેથી તેની બુદ્ધિમાં પ્રસન્નતા ન્હોતી પણ ઉદ્વેગ રહેતો હતો. જે રૂપ ભગવાને છેલ્લે તેને બતાવ્યું તે શ્રીહસ્તમાં શંખ ચક્ર ગદા પદ્મ આયુધ ધરેલું બતાવ્યું. ચક્રાદિ ધરનારને સર્વદા તે જોતો હતો તેથી તે તેને પામ્યો. સદા તે ભાવથી તે લીનો રહેતો હતો. અન્તે તેને તે ભાવાત્માનાં દર્શન થયા. પાન કરતાં દુઃખ મટે અને સુખ થાય. વિષયની પ્રબળતાથી સર્વ તો તેને ભૂલાઈ ગયું હતું. ભોજનમાં, ફરવામાં, શિકાર કરવામાં, નિદ્રા કરતાં અને મૂર્છામાં એવી પાંચ

અવસ્થામાં દર્શન થાય તો બેઠા હોય ત્યારે થાય તેમાં તો કાંઈ કહેવાપણું જ ન્હોય. કેવળ સ્મરણ માત્ર ન્હોતું પણ ચક્રનું આયુધ શ્રીહસ્તમાં રાખી સામે ઉભેલા શ્રીકૃષ્ણને તે જોતો હતો. સર્વદા ભય કરનાર ભગવાન્ હોવાથી તેને કોઈ દિવસ ભય ગયું નહિ તેથી છેલ્લે ભગવાન્ તેને મારવાને તૈયાર થયા. તે ભય કરનાર જ રૂપ અન્તમાં પ્રકટ થયું તે હૃદયમાં હતું તેજ બહાર હોય તો ઉત્ક્રાન્તિની અપેક્ષા રહે, જો કે કાળરૂપમાં સાયુજ્ય યોગ્ય ગણાય લડવૈયાની જેમ, તો પણ ભાવના બધાથી બલિષ્ઠ હોવાથી સર્વદા સાક્ષાત્ કરેલા સ્વરૂપને તે પ્રાપ્ત થયો. તે સ્વરૂપ સર્વને દુઃખથી પણ ન મળે તેવું છે તો પણ સર્વદા ચિતનથી તે કંસને મળ્યું. ૩૯

એમ ભગવદિચ્છાથી તે સાયુજ્યને પામ્યો. તેનામાં સ્વતઃ દોષો તો ન્હોતા, ગુણો હતા, તેથી તેનું સાયુજ્ય કહ્યું. વ્યવહારનું બાકીનું કામ કહેતાં તેના ભાઈઓનો વધ કર્યો તે હવે કહે છે.

तस्यानुजा भ्रातरोष्टौ कङ्कन्यग्रोधकादयः ।
अभ्यधावन्नतिक्रुद्धा भ्रातुर्निर्वेशकारिणः ॥ ४० ॥

કંક ન્યગ્રોધ વગેરે કંસના આઠ નાના ભાઈઓ અતિક્રોધથી ભગવાન સામે ભાઈનું વેર વસુલ કરવાને દોડ્યા.

सुबोधिनी—કંસના આઠ ભાઈઓ હતા. તેમાં પોતાનો પક્ષ મોટો બતાવવા કંક અને ન્યગ્રોધ એનાં નામ લીધાં તે મુખ્ય છે. એવા બીજા જાણી લેવા. કંસને માર્યો તેના ભાઈઓ જીવે ત્યાં સુધી ભાઈને કોઈ મારી ન શકે, મારે તો મારનારને મારવો એ ક્ષત્રિયનો ધર્મ છે. તેથી ભાઈનું વેર લેવું જોઈએ તે આઠે જણ અતિ ક્રુદ્ધ થયા, મારવાને ભગવાન્ પાસે આવ્યા. કપટથી અકસ્માત્ મારવાથી તેમના ક્રોધનો પાર રહ્યો નહિ, તેમણે તો એકને મહામહેનતે માર્યો. મારનાર એક છે તેને અમે આઠ મારનાર છીએ કાં તો આપણે મારીએ અથવા તે આપણને મારે તો ઋણશોધન કરજ ચૂકે તેથી તે મરવાને આવી પહોંચ્યા. ૪૦

આ કંસના ભાઈ આઠ આવ્યા તે બધાને પહોચે એવા ભગવાનના એક ભાઈએ તેને માર્યા તે કહે છે.

तथातिरभसांस्तांस्तु संयत्तान् रोहिणीसुतः ।
अहन् परिघमुद्यम्य पशूनिव मृगाधिपः ॥ ४१ ॥

તે બધા હાથમાં હથિયાર લઈને જલદીથી ભગવાન્ પાસે આવ્યા તેને બળદેવજીએ સોટી ભોગળ અથવા કડીયાલી લાકડીથી સિંહ પશુને મારે તેમ માર્યા.

सुबोधिनी—જેમ કંસ અતિવેગવાળો હતો તેવા તેના ભાઈઓ પણ વેગવાળા હતા. તે પણ પ્રસિદ્ધ હતા. તે ભગવાનને ન મારી શકે એ તુ શબ્દથી કહેવાયું. તે ઉપેક્ષા કરવા લાયક પણ ન્હોતા. કેમકે તે પણ હાથમાં હથીયાર સહિત આવ્યા હતા. તેને ભગવાને જ મારવા હતા, બળદેવે શામાટે માર્યા? તે બધા દેવકીના ભાઈ છે. તેથી મામાઓને કૃષ્ણ ન મારે. કંસ તો બીજાથી મરે તેવો ન્હોતો. એ વિચાર કરીને ભગવાને તેને જેમ તેમ માર્યો. કંસના ભાઈઓને બલદેવજીએ પરિઘ જેવો હાથીનો દાંત લઈને માર્યા અથવા જે ત્યાં મળ્યું તે આયુધ અથવા ભોગળથી માર્યા. પશુને સિંહ મારે તેમાં પણ આનો સંબંધ જાય છે. જેમ લાકડીથી પશુને મારીને ચલાવાય છે તેમ સર્વને માર્યા. તેના કટકા નહિ કર્યા હોય? ત્યાં દૃષ્ટાન્તથી કહે છે કે સિંહ મારે તેમ માર્યા. સિંહ ભૂખ્યો થાય ત્યારે ખાવામાટે મારે છે તેમ આ બધાના અવયવો છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યા. અનાયાસથી મારવામાટે અને તેમાં સંદેહના અભાવને માટે પશુનું દૃષ્ટાન્ત આપ્યું છે. ૪૧

એમ ભાઈઓ સહિત કંસને માર્યો ત્યારે દેવોને પરમાનંદ થયો. તે દેવના શત્રુ દાનવના વધથી ભગવાને ધર્મને સ્થાપન કર્યો. મામાને મારવાનો દોષ ન લાગ્યો એ બતાવવા પોતાની સંમતિરૂપે પુષ્પવૃષ્ટિ કરીને ભગવાનના તે કર્મને દેવોએ અભિનંદન આપ્યું તે કહે છે.

नेदुर्दुन्दुभयो व्योम्नि ब्रह्मेशाद्या विभूतयः ।
पुष्पैः किरन्तस्तं प्रीताः शशंसुर्ननृतुः स्त्रियः ॥ ४२ ॥

આકાશમાં નગારાં વાગ્યાં. બ્રહ્મા, શિવ વગેરે ભગવદ્વિભૂતિઓ પ્રસન્ન થઈને પુષ્પની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા, વખાણ કરવા લાગ્યા, દેવની સ્ત્રીઓ નાચવા લાગી.

સુબોધિની—બ્રહ્મા, શિવ જેમાં આગળ છે એવા દેવો. વિષ્ણુ તો ભગવાન જ છે તેથી એ બાકી રહ્યા તેને અહિં ગણાવ્યા. તે બધા ભગવાન ઉપર પ્રસન્ન થતાં તેની ઉપર પુષ્પવૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા. તેમનાં વખાણ કર્યાં, નગારાં પોતાની મેળે વાગ્યાં. તે બધું દેવોની પ્રેરણાથી થયું. તે કોઇક બીજાએ વગાડ્યાં હોય પણ તે બ્રહ્માજીના મનમાં હોય તો જ વાગે. તેમાં પુષ્પવૃષ્ટિ કાયિકી છે, સ્તુતિ વાચિનિકી છે. તેમની સ્ત્રીઓ પુરુષધર્મતુલ્ય છે, છતાં એકશેષસમાસથી કહી છે. તેને ભગવાનમાં સ્નેહ છે, તેથી કંસમારણરૂપ ભગવત્કાર્યથી તે નાચવા લાગી. બ્રહ્માને તો સર્વ સરખા છે, કંસ તો મહાદેવનો ભક્ત હતો તેથી બધા દેવ કેમ અનુમોદન આપે? ત્યાં કહે છે કે એ બધા દેવો ભગવાનની વિભૂતિરૂપ છે. વિભૂતિમાન્ ભગવાન્ ગણાય. તેથી સ્વામિનું કરેલું સેવકોએ વખાણવું જ જોઈએ. ૪૨

[1]ભગવાન્ સ્ત્રીઓના સુખને માટે પધાર્યા છે તો તેણે મામાની સ્ત્રીઓને વિધવા બનાવીને કેમ દુઃખ આપ્યું? ત્યાં કહે છે કે કંસની સ્ત્રીઓ પોતાના ભર્તાના દોષને જાણતી હતી તેથી તેના મરણથી તેને અતિદુઃખ ન થયું. માર્યા વગર બીજો કોઈ ઉપાય ન્હોતો. ભગવાનમાં તેમનો અતિશય આદર હતો. એમ કહેવા માટે સ્ત્રીઓનું ઉપાખ્યાન કહે છે.

तेषां स्त्रियो महाराज सुहृन्मरणदुःखिताः ।
तत्राभीयुर्विनिघ्नन्त्यः शीर्षाण्यश्रुविलोचनाः ॥ ४३ ॥

હે મહારાજ! તે કંસ વગેરેની સ્ત્રીઓ પોતાના પતિઓ મરવાથી દુઃખી થઈ ગઈ. તે પોતાના માથામાં પ્રહાર કરતી નેત્રવડે આંસુ વરસાવતી ત્યાં આવી પહોંચી.

સુબોધિની—મલ્લો અને કંસાદિની સ્ત્રીઓ ત્યાં આવી. મહારાજ એવું સંબોધન આશ્ચર્ય બતાવવા અથવા પ્રોત્સાહન માટે છે. લૌકિક જાણીને રાજા વખતે ન સાંભળે. તેનું ધ્યાન ખેંચવા માટે છે. પોતાના ધણીઓ મરી જતાં તે સ્ત્રીઓ અત્યંત દુઃખી થઈ. તે અન્યાય કરનાર હતા તેથી તે પતિત હતા માટે તેને ભર્તા ન કહેતાં સુહૃદ કહ્યા છે તે શ્રુતિ કહે છે 'પત્ની સર્વની મિત્ર છે.' તેના મરણથી તે દુઃખી થઈ છે. જો ભગવાન્ શત્રુની સ્ત્રીઓને પકડીને કેદ કરે તો તેને દુઃખ પણ ન થાય. પણ ભગવાન તેને કેદ નથી કરતા તેથી તે પોતાના માથાં કૂટતી ત્યાં આવી. નેત્રમાંથી અશ્રુ ચાલ્યાં જાય છે એ અન્તઃકરણનો ધર્મ છે. મારવું ઇન્દ્રિયોનો ધર્મ છે, અભિગમન શરીરનો ધર્મ છે, ત્રણેય શોકનાં કાર્ય છે, નહિ તો કુલસ્ત્રીઓ બીજે વખતે સભામાં ન આવે. ૪૩

આવીને પોતાના પતિઓને જેવા રૂપમાં જોયા તેને કહે છે.

शयानान् वीरशय्यायां पतीनालिङ्ग्य शोचतीः ।
विलेपुः सुस्वरं नार्यो विसृजन्त्यो मुहुः शुचः ॥ ४४ ॥

વીરશય્યામાં સૂતેલા પોતાના પતિઓને આલિંગન કરીને તેનો શોક કરવા લાગી. સારા સ્વરથી વિલાપ કર્યો અને વારંવાર હૃદયનો શોક બહાર કાઢ્યો.

સુબોધિની—વીરશય્યા એટલે સંગ્રામનું સ્થાન. શય્યામાં સૂવાનો સ્ત્રીનો અધિકાર છે. તેથી તેમણે ત્યાં પતીઓને આલિંગન કર્યું ત્યાં તેમને તેમાં સ્નેહ પેદા થયો. પછી શોક કરવા લાગી. સ્ત્રીઓ સુંદર રાગ કાઢીને વિલાપ કરવા લાગી. વારંવાર શોકને વિસર્જન કરે છે, આ લૌકિક ભાષા છે. જેમ દેવકી વગેરેના પુત્રો મરવાથી તે શોક કરતાં હતાં તેમ આમને પણ શોકનો વખત ભગવાને આપ્યો. ભક્તની ઉપર કૃપા કરવા માટે ભગવાને આ કાર્ય કર્યું છે એમ કહેવા માટે અહીં સ્ત્રીઓના શોકનું નિરૂપણ કર્યું છે. ૪૪

---

[1] કંસાદિની સ્ત્રીઓએ વિલાપ કર્યાનું ભાગવતમાં શામાટે લખ્યું? તેનું કારણ બતાવે છે. (લેખ)

ચાર શ્લોકથી તે સ્ત્રીઓના વિલાપને કહે છે.

स्त्रिय ऊचुः—हा नाथ प्रिय धर्मज्ञ करुणानाथ वत्सल ।
त्वया हतेन निहता वयं ते सगृहप्रजाः ॥ ४५ ॥

સ્ત્રીઓ બોલી હા નાથ! હે પ્રિય! હે ધર્મને જાણનાર! હે કૃપાવાળા! હે અનાથ ઉપર પ્રીતિ કરનાર! તમે મર્યા તેથી ઘર અને પ્રજા સાથે અમો પણ મર્યાં તે તમે જ અમને માર્યાં.

सुबोधिनी—પહેલાં તો પોતાના પતિઓનો શોક કરે છે, પછી મથુરા નગરીનો શોક કરે છે, પછી તેની દુર્દશા કહે છે, છેલ્લે ઈશ્વરનો તમે અપરાધ કર્યો તેથી પરલોકમાં પણ તમને સુખ નહિ થાય એમ ચાર શ્લોકમાં કહેવાનું છે. તેમાં પ્રથમ આત્માનો શોક કરે છે. મોટા દુઃખનાં સંબોધનો છે. પોતાનામાં ધર્માદિ પાંચ પુરુષાર્થો સિદ્ધ કરવાની તાકાત છે એમ બતાવે છે. નાથ હોવાથી તેની સેવા કરવાથી ધર્મ સિદ્ધ થાય. પ્રિય હોવાથી તે અર્થને આપે છે. ધર્મને જાણનાર હોવાથી કામને પણ પૂર્ણ કરે. સ્ત્રીઓના વ્રતને યાદ કરીને તે પણ કરવાની પોતાની ફરજ સમજે. તેની કૃપા થાય તો મોક્ષ પણ થાય છે. અમે દીન થઈને તમારે શરણ આવ્યાં છીએ. તમે अनाथवत्सल છો. ભક્તિ પણ સિદ્ધ થાય. હમણાં તો તમે મર્યા તેથી તમારાં અમે તથા ઘર અને બાલગોપાળ બધાં મર્યાં છીએ તે તમારા મરવાથી જ. તેમ થયું. મૃત્યુ કોઈ ક્રિયાવડે વ્યાપ્ત થાઓ તે મરણનું કારણ થશે. પુત્રથી, ઘરથી, શરીરથી ધર્મ સિદ્ધ થાય એ પક્ષ અહીં માન્યો નથી. કારણ કે તમારા મરવાથી બાકી રહેલાં અમે બધા મર્યાં જ છીએ. ૪૫

આ મથુરા નગરી તીર્થરૂપ ગણાય. અહીં જીવતાએ અને મરતાંએ પણ મોક્ષ સિદ્ધ કરવાનો છે ધણી મર્યો તેનો શોક શામાટે કરો છો? ત્યાં કહે છે.

त्वया विरहिता पत्या पुरीयं पुरुषर्षभ ।
न शोभते वयमिव निवृत्तोत्सवमङ्गला ॥ ४६ ॥

તમારા જેવા પતિનો આ નગરીને પણ કાયમનો વિયોગ થવાથી હે પુરુષર્ષભ! તે અમારી જેમ શોભતી નથી. કેમકે તેમાં પણ ઉત્સવ અને મંગળ ખલાસ થયાં.

सुबोधिनी—તમો મથુરાપુરીના પતિ હતા, તમારા જવાથી તે પતિવગરની થઈ તેથી શોભતી નથી. તે પોતે જ વિધવા થઈ તેથી બીજાનો શું ઉપકાર કરશે? કારણ કે તેના ઉત્સવો અને મંગળકાર્યો પૂરાં થઈ ગયાં. તમે હતા તો ઉત્સવ મંગળ હતાં તમે ગયા તેથી કોણ ઉત્સવાદિ કરે? તેથી તેની શોભા પણ નથી. બીજા ક્ષણમાં શોભશે એમ કહે તો કહે છે કે અમારી જેમ તે નહિ શોભે. તેથી હવે ન શોભામાં જ ઠીક છે જો કે પુરીનો તો કોઈ બીજો ધણી થશે પણ તે [1]કેદખાનામાંથી છૂટેલો કોઈ પતિ થશે તે તો જુના લુગડા જેવો શોભા આપનાર થશે. ભગવાન્ તો ભર્તા થવાના નથી. તેનું વચન પણ ભગવાને સત્ય કર્યું. કેમકે ભગવાન્ પણ થોડા વખતમાં મથુરાને છોડવાના છે તેથી કહે છે પુરુષર્ષભ તમે જ મથુરામાં શ્રેષ્ઠ હતા. ૪૬

સ્ત્રીઓના ભાગ્યમાં સૌભાગ્ય હોય તો તેના પતિઓ ન મરે તેથી તમારા દુર્ભાગ્યથી તમારા ધણીઓ મર્યા તેનો વિલાપ શામાટે કરો છો? ત્યાં કહે છે.

अनागसां त्वं भूतानां कृतवान् द्रोहमुल्बणम् ।
तेनेमां भो दशां नीतो भूतध्रुक्को लभेत शम् ॥ ४७ ॥

નિરપરાધ–પ્રાણિઓનો તમે ઘોર દ્રોહ કર્યો તેણે તમને આ દશામાં મૂક્યા. પ્રાણિનો દ્રોહ કરનાર કયો સુખી થયો છે? કોઈ સુખી ન જ થાય.

---

[1] लफो भविष्यति કોઈ કંસે કેદ કરેલામાંથી છૂટેલો રાજા થશે. (લેખ)

सुबोधिनी—નિરપરાધ પ્રાણિઓના પુત્રાદિને મારીને તમે દ્રોહ કર્યો છે તેથી તમારી આ દુર્મરણરૂપ દશા થઈ છે. ત્યાં કહે છે કે અમે ધર્મ પણ ઘણો કર્યો છે તે ધર્મનું ફલ ન મળ્યું તેમ પાપનું ફલ પણ અમને ન મળવું જોઈએ ? તેનો ઉત્તર આપે છે કે દ્રોહમાં વિશિષ્ટતા છે; તમે ભૂતનો દ્રોહ કર્યો છે, અત્યંત ધર્મ કરનાર પણ જો ભૂતદ્રોહ કરે તો તેને સુખ ન થાય. બધા ધર્મોનો બાધ કરી દ્રોહ પોતાનું ફળ પહેલું બતાવે. ૪૭

રાજાઓને દ્રોહ તો સ્વાભાવિક હોય છે તેથી બીજી રીતે ફલ કેમ થાય? ત્યાં વિશેષ કહે છે.

सर्वेषामिह भूतानामेष हि प्रभवाप्ययः ।
गोप्ता च तदवध्यायी न क्वचित् सुखमेधते ॥ ४८ ॥

સર્વ પ્રાણિમાત્રની ઉત્પત્તિ અને નાશના કરનારા ભગવાન્ છે. રક્ષક પણ તે જ છે. તે ભગવાનનું અનિષ્ટ કરનાર કોઈ જગ્યોએ સુખ મળે જ નહિ.

सुबोधिनी—રાજા પણ સર્વ પ્રાણિનું બુરું કરે તો તેનું અનિષ્ટ તો થાય જ. તેના કરતાં પણ તમારો પ્રકાર જૂદો છે તેથી તમારૂં અનિષ્ટ વધારે થયું છે. કારણ કે સર્વ પ્રાણિને ઉત્પન્ન કરનાર અને તેનો નાશ કરનાર ભગવાન્ છે. તેથી મધ્યમાં રક્ષણ કરનાર પણ તે જ છે તે યોગ્ય છે. કારણ કે બ્રહ્મ સર્વનું કારણ છે, તેનું જ બુરું ઇચ્છિએ તો ભૂતસાધ્ય સુખ ન જ મળે. પ્રાણિના આરાધ્ય ભગવાન્ છે, તે જ મારક હોવાથી ભયને પેદા કરે છે. રક્ષણ કરનાર પણ છે. તેનો વિરોધ તમે કર્યો ત્યારે સર્વ તદાત્મક હોવાથી તમને ક્યાંય પણ સુખ ન થયું. તમારા દોષને લીધે તમારી આ દશા તમે જ ઊભી કરી છે. ૪૮

श्री[illegible] उवाच–राजयोषित आश्वास्य भगवाँल्लोकभावनः ।
यामाहुर्लौकिकीं संस्थां हतानां समकारयत् ॥ ४९ ॥

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા—એમ રાજાની સ્ત્રીઓને દિલાસો આપીને લોકના પાલક ભગવાન્ મરેલાઓને ઠેકા[illegible] પાડવાની ક્રિયા કરાવવા તત્પર થયા જે લૌકિક નામથી લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે.

सुबोधिनी—એમ કંસની સ્ત્રીઓનાં સત્ય વચન સાંભળીને ભગવાને તેને દિલાસો આપ્યો. ભગવાન્ સમર્થ [illegible] તેનું આશ્વાસન કર્યું તેથી તેને પરમાનંદ પ્રાપ્ત થયો. ભગવચ્છબ્દથી અલૌકિક સામર્થ્ય કહ્યું છે, તે લોકને પાળનાર છે, તેને શત્રુ, મિત્ર કે ઉદાસીન ભાવ નથી. તેથી શત્રુની સ્ત્રીઓને પણ ભગવાને ઉપકાર [illegible] તેની ઉપર કૃપા હતી તેથી તેની ઔર્ધ્વદૈહિક ક્રિયા કરાવી. જેને 'લૌકિક સંસ્થા' કહે છે એટલે મુડદાંને સ્મશાનમાં લઈ જઈને બાળી દેવું. તેની સ્ત્રીઓને સાથે બાળવાનું નથી કેમકે ભગવાને તેમને તો દિલાસો આપ્યો છે એટલે તેઓ તેના દેહ સાથે બળવાની નથી. જો કે અસ્તિ અને પ્રાપ્તિના મનમાં ભગવાપ્રત્યે રોષ છે પરંતુ આગળ લીલા કરવી છે. તેને મરવાની બુદ્ધિ ભગવાને ન ઉત્પન્ન કરી. સારી રીતે ક્રિયા કરાવી એટલે તેનું બધું કાર્ય થઈ જાય એવી જાતની આજ્ઞા દીધી. ૪૯

એમ દુષ્ટોને માર્યા અને તેની અત્યંત સમીપમાં પ્રતિકાર વગેરે કરીને જેને માટે આ બધું કર્યું તે માબાપનો [1]લોકનિરોધ છોડાવી પોતાના સ્વરૂપમાં નિરોધ કરાવ્યો.

मातरं पितरं चैव मोचयित्वाथ बन्धनात् ।
कृष्णरामौ ववन्दाते शिरसा स्पृश्य पादयोः ॥ ५० ॥

પોતાના માતપિતાને કેદખાનામાંથી છોડાવીને કૃષ્ણ અને રામ પોતાના મસ્તક તેના ચરણને અડકાડીને નમસ્કાર કરવા લાગ્યા.

सुबोधिनी—મુખ્ય દુઃખ માતાને છે તેથી શ્લોકમાં પહેલું નામ તેનું લીધું છે. જો કે ઉગ્રસેન [illegible]ને કેદ કર્યા છે તો પણ પ્રથમ માબાપને છોડાવ્યાં. च છે તેથી તેના નજીકના સેવકોને પણ

---

[1] લોકનિરોધ એટલે વસુદેવદેવકીને કંસે કેદમાં પૂર્યાં હતા ત્યાંથી ભગવાને છોડાવ્યા. સ્વનિરોધ સત્યલોકની ઉપર સ્વવૈકુણ્ઠરૂપ પોતાના ઘરમાં રાખ્યા. (લેખ)

છોડાવ્યા. પ્રથમ તો તેને કેદખાનામાં બંધ રાખ્યા હતા તે બંધનથી મુક્ત કર્યા. अथ શબ્દ કહ્યો એટલે તે વખત ગયો હવે પછીથી એટલે પ્રથમ મનથી છુટા કર્યાથી છોડાવ્યા. બીજા કાયાથી છુટા કર્યા તેની વિલક્ષણતા કહેવાને માટે ત્યાં अथ શબ્દ કહ્યો છે. અથવા નિયોગ પછી કૃતાર્થ થયા હવે વ્યગ્રતાની કાંઈ જરૂર નથી એમ બતાવવા માટે अथ કહ્યો છે. પછી ફલરૂપ અને સાધનરૂપ કૃષ્ણ અને બલરામ બન્ને માતપિતાને પગે લાગ્યા. તેમનો નિરોધ થાય એમ ધારીને તેના પગમાં પોતાનું મસ્તક સારી રીતે અડાડીને સત્યલોકરૂપ ભગવાનના મસ્તકને તેના ચરણ અડકાવ્યાથી સત્યલોક તેના પગ નીચે આવી ગયો. તેને દુઃખ મટાડીને છોડવા નથી પણ તેને સુખ આપવાનું છે. જે પુત્રને સત્યલોકમાં પહોંચાડે તે તેના પિતાને તેનાથી વધારે આપે आस्तृण्य કહ્યું છે તેમાં આ અવધિવાચક છે. સત્યલોકનું અતિક્રમણ કરીને આગળ જાય તેવો ઉપાય ભગવાને તેમને માટે કર્યો. ૫૦

એમ ઉત્કૃષ્ટ ફલદાનરૂપ પોતાના ઘર આગળ તેને પહોંચાડ્યા. તે ઘરમાં બેસીને અનધિકારી ન રહે તે લોકને બતાવવા તેનો અધિકાર કહે છે.

देवकी वसुदेवश्च विज्ञाय जगदीश्वरौ ।
कृतसंवन्दनौ पुत्रौ सस्वजाते न शङ्कितौ ॥ ५१ ॥

દેવકી તથા વસુદેવની પાસે આવીને બન્ને ભાઈઓએ તેમને સારીરીતે વંદન કર્યા ત્યારે તે બન્નેએ તેને જગતના ઈશ્વર માન્યા તેથી પોતાના પુત્રને આલિંગન ન આપ્યું. પણ તેને તેમ કરતાં શંકા પેદા થઈ. મોટાઓમાં સંબંધીઓને પણ શંકા પેદા થાય.

सुबोधिनी—ઉપર કહ્યા તેના સમુચ્ચયને માટે ચકાર છે. તે બન્નેમાં એક પણ ગૌણ નથી. કંસાદિને મારી વૈકુણ્ઠ પ્રાપ્ત કરાવી પ્રત્યક્ષ ભગવાને પોતાનો પ્રતાપ બતાવીને તેમનો નિરોધ કર્યો છે તે જગદીશ્વર છે એમ તેના કાર્ય ઉપરથી તેના માબાપે જાણ્યું. તેથી રામકૃષ્ણે આવીને ચરણમાં મસ્તક મૂક્યું તોપણ વાત્સલ્યથી તેને આલિંગન ન કર્યું કારણ કે તેને આલિંગનમાં શંકા થઈ. ઈશ્વરમાં સંબંધીઓને પણ શંકા થાય. પ્રપંચ તો કંસે કેદ કરીને છોડાવ્યો હતો. ભગવાનમાં તેની આસક્તિ તો વ્રજમાં પધરાવ્યા ત્યારથી હતી જ. ફલ અને સાધન કર્તવ્ય હતાં તેમાં ફલ વૈકુણ્ઠપ્રાપ્તિ અને સાધન જ્ઞાન એ કર્યાં તેથી માતાપિતાનો પૂર્ણું નિરોધ અહીં કહ્યો. ૫૧

ઇતિ શ્રીભાગવતે મહાપુરાણે દશમસ્કન્ધપૂર્વાર્ધે રાજસપ્રમેય પ્રકરણના શ્રીલક્ષ્મણભટ્ટાત્મજ
શ્રીવલ્લભાચાર્યપ્રણીત શ્રીસુબોધિનીના ગુર્જરાનુવાદનો બીજો અધ્યાય—દશમસ્કન્ધનો
(૪૪ મો અધ્યાય, ત્રણ ક્ષેપક બાદ કરતાં) ૪૧ મો અધ્યાય—સમાપ્ત.

અધ્યાય ૪૨ મો.

साधारण्येन सर्वेषां द्विरूपोपि निरूप्यते । द्विचत्वारिंशे ह्यध्याये निरोधः सर्वसंमतः ॥ १ ॥
पित्रो राज्ञस्तथान्येषां स्वस्यापि च निरूप्यते । द्विरूपे मध्यमे रोधे यादवत्वं प्रयोजकम् ॥ २ ॥
स्वस्य शब्दात्मके रोधः स्वाज्ञायां निखिलस्य च । देवे दैत्ये च सर्वत्र कालादिष्वपि सर्वतः ॥ ३ ॥

(સાધારણરીતે સર્વનો બે [1]પ્રકારનો નિરોધ કહેવાય છે. આ બેતાલીશમા અધ્યાયમાં સર્વ સંમત નિરોધ કહે છે. મા બાપનો રાજાનો બીજાઓનો અને પોતાનો પણ નિરોધ કહેવાય છે. બે પ્રકારના નિરોધ કહેવામાં યાદવપણું પ્રયોજક છે. કારણ છે. પોતાનો શબ્દાત્મામાં નિરોધ થાય છે. બધાં પોતાની આજ્ઞામાં છે. આજ્ઞા શબ્દાત્મક છે. દેવ[2] દૈત્ય અને કાળાદિ સર્વ તેની આજ્ઞામાં છે. તેથી તેમાં નિરોધ અહિં કહેવામાં આવે છે.)

---

[1] દ્વિરૂપ એટલે નવમા અધ્યાયમાં કહ્યો તેવો ભગવાન અને ભક્તનો પરસ્પર નિરોધ. માબાપ, રાજા તથા બીજા એ સર્વ શબ્દથી ગણાવ્યા. [2] દેવ દૈત્ય ત્યાં સર્વત્ર સર્વનો નિરોધ થયો. (લેખ)

પૂર્વ અધ્યાયમાં માતાપિતાનો વિશેષ નિરોધ કહ્યો. એ વિશેષ નિરોધ તેનો અલૌકિક છે પણ તેનો કેદમાં રાખવારૂપ લૌકિક નિરોધ છોડાવવો જોઈએ તે ૧૧ શ્લોકથી કહે છે.

श्रीशुक उवाच—पितरावुपलब्धार्थौ विदित्वा पुरुषोत्तमः ।
मा भूदिति निजां मायां ततान जनमोहिनीम् ॥ १ ॥

શુકદેવે કહ્યું—પુરુષોત્તમે જાણ્યું મા બાપને મારા સ્વરૂપનું જ્ઞાન થયું છે તે ન થવું જોઈએ એમ વિચારી પોતાની નિજમાયા જે માણસોને મોહ કરાવે છે તેને ફેલાવી.

सुबोधिनी—આ નિરોધ [1]મધ્યમ છે તેથી ગુણથી અને જ્ઞાન ભક્તિથી નિરોધ કર્યો છે. એમ[2] ન કરે તો પહેલાના કરતાં માતપિતાનો અપકર્ષ થાય. અલૌકિકમાં બાધ આવે તો લૌકિક નિરોધ ન થાય. તે અલૌકિકતાને ન જણાવવા માટે માયાનો વિસ્તાર કરે છે. માબાપને સ્વરૂપ જ્ઞાન થયું તે ન થવું જોઈએ. તેથી લોકોને મોહ કરનારી પોતાની માયાને ફેલાવી. ભગવાન નિરોધમાં સર્વ આપે જ વ્યાપિવૈકુણ્ઠ પણ તેમણે આપ્યું તો પણ કપટ વેશથી ક્રીડા કરે છે તેનું જ્ઞાન લીલામાં ઉપયોગી નથી. તે બાધક હોવાથી તે ન થવા માટે માયાથી તે જ્ઞાનને આચ્છાદન કરે છે. શો દોષ છે પુત્રમાં ભગવજ્જ્ઞાન થવાદોને? ત્યાં કહે છે કે પુરુષોત્તમ છે મૂળરૂપ છે જો કોઈ અંશ આવે તો તેનું જ્ઞાન લોકમાં લજ્જા કરનારૂં નથી. મોટા મૂળરૂપથી લોકપેઠે ક્રીડે તેમાં લજ્જા તો જરૂર આવે. તેનું પણ ફળ થશે જ. તેનું ફલ ભક્તિપરમાનંદ તો બન્નેમાં તુલ્ય છે. ત્યાં કહે છે કે માયાથી મોહ કરશે તો તેનો છે તેથી પણ વધારે અપકર્ષ થશે? તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે તે માયા સ્વીય છે પોતાની છે તે યોગ્ય જ કાર્ય કરશે. ત્યાં કહે છે કે ભગવાનના અતિક્રમમાં તો દોષ થાય. તો માયા જ અનિષ્ટ કરનારી ઠરશે. તે માયા લોકને જ મોહ કરશે. ભગવદીયોને મોહ નહિં કરે. ભગવાનને પણ નહિં કરે કેમકે તે પોતાની છે. તેનું કામ બતાવવા માટે તે માણસને મોહ કરવાનું કામ કરે છે એમ કહ્યું. ૧

માબાપના ચરણમાં મસ્તક ધારીને તેને વૈકુંઠ આપવારૂપ અલૌકિક ઉપાય કર્યો, લોકન્યાયથી તો બન્ને ભાઈ સાપરાધ ગણાયા કહેવાય તો વસુદેવને દુઃખ થાય તેથી આલિઙ્ગન ન કર્યું એવી લોકમાં પ્રતીતિ કરાવીને તે દોષ દૂર કરવા તેવાં વચનો કહે છે.

उवाच पितरावेत्य साग्रजः सात्वतर्षभः ।
प्रश्रयावनतः प्रीणन्नम्ब तातेति सादरम् ॥ २ ॥

માબાપપાસે આવીને મોટા ભાઈ સાથે ભક્તના પતિ ભગવાન્ વિવેકથી નમ્રતા બતાવીને મા બાપને પ્રસન્ન કરતા આદર પૂર્વક હે અમ્બ! હે તાત! એમ બોલ્યા.

सुबोधिनी—નમસ્કાર ન કરતાં કૃષ્ણ પાસે આવ્યા. બલદેવ એવું બોલી જાણતા નથી તેનો પણ તે દોષ દૂર કરવા માટે બળદેવને પણ સાથે રાખ્યા છે. ભક્તના સ્વામી ભક્તને શિખવનાર એટલે મર્યાદાનું શિક્ષણ આપનાર, વિનયથી નમ્ર, બાળકની જેમ પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરાવતા, આદરપૂર્વક અમ્બ તાત એવા સંબોધન બોલી કહેવા લાગ્યા. લજ્જા અને અપરાધ લોકદૃષ્ટિથી છે તેથી પ્રથમ લજ્જા છોડવી જોઈએ. પુત્ર તો આત્મા કહેવાય. બાપને પુત્ર કેદમાંથી છોડાવે તેમાં બાપને લજ્જા ન આવવી જોઈએ. તેથી પોતાનું પુત્રપણું બતાવતા મા, બાપા, એમ સંબોધન કર્યું બનાવટી ન કહેવાય માટે આદર પૂર્વક બોલાવ્યાં કપટથી કર્યું તે ઉપચાર કહેવાય. તો પણ માબાપના હૃદયમાં પહેલી સ્મૃતિ તો રહી નથી છતાં વિપરીત બુદ્ધિ કેમ ઉત્પન્ન થશે? જેમ બાપને પુત્ર ઉપર પ્રેમ થાય એમ સુખનો ભાવ બતાવી અવગણનાથી પુત્ર કહે તો પણ તેવી પ્રીતિ ન થાય તેથી ભગવાને વિનય બતાવ્યો છે. ૨

---

[1] મધ્યમ નિરોધ હોવાથી ગુણથી નિરોધ કર્યો છે સ્વરૂપથી નિરોધ નથી. સ્વરૂપથી તો તામસનો નિરોધ કર્યો છે. [2] જ્ઞાનભક્તિને ન કહે તો પૂર્વાધ્યાયમાં કહેલ અલૌકિકથી આ નિરોધ ન્યૂન થાય. (લેખ)

એમ લાજને દૂર કરાવવા માટે અમે અપરાધ કર્યો એમ કહેતાં તેને સિદ્ધ કરવા વસુદેવદેવકીના અપેક્ષિતને બતાવે છે.

श्रीकृष्ण उवाच—नास्मत्तो युववयोस्तात नित्योत्कण्ठितयोरपि ।
बाल्यपौगण्डकैशोराः पुत्राभ्यामभवत् क्वचिन् ॥ ३ ॥

શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા હે તાત તમો નિત્ય અમારાથી સુખ લેવાની ઇચ્છા રાખતા હતા પણ અમારી બાલ્ય પૌગણ્ડ કૈશોર અવસ્થાનો લાભ આપને ન મળ્યો.

સુબોધિની—નિત્ય ઉત્કંઠાવાળા આપને પુત્રના બાલ્ય પૌગંડ અને કૈશોર જોવાનો લાભ ન મળ્યો. બાલકનું બાળવય જોઈને મા બાપ રાજી થાય. તે જોવાને બધા ઇચ્છે. પુત્રાભ્યાં એ પાંચમી વિભક્તિ છે. અમારાથી તે સુખ આપ ન લઈ શક્યા. કીર્તિમાન્ વગેરેના પણ બાલ પૌગંડ કૈશોર વયનાં સુખ આપ ન લઈ શક્યા. ભગવાન ઉત્પન્ન થશે એ શ્રવણ થયું છે તેથી લોકમાં ઉપદ્રવ થાય તેમાં પોતે જ નિમિત્ત બને પોતાને બાલ્યાદિ ન જોવામાં પોતે અક્લિષ્ટકર્મા હોવાથી પોતે જ 'મને ગોકુલ પહોચાડો' એમ કહેલું તેથી પિતાને કૌમારાદિ ન દેખાડવામાં નિમિત્ત પોતે જ છે. સમર્થ છતાં ઉપેક્ષા કરી એમ પણ કહેવાય. પોતાના ધર્મનું ચારે તરફથી પાલન કરવું એ રક્ષણ કહેવાય. પોતે અક્લિષ્ટકર્મા છે તેનો બચાવ પોતે જ કરવો જોઇએ, પિતાને તો ભગવાનના અક્લિષ્ટ કર્મવડે દુઃખ થાય છે. તેથી તે ભગવદ્ધર્મ માબાપને બાધક છે માટે જ માબાપે તેના બાલ્ય પૌગણ્ડ કૈશોરનો લાભ નથી લીધો એ કહ્યું. ૩

જો કે તમને સુખ ન થયું પણ અમને મોટો ક્લેશ થયો. તમને થોડો થયો તે વાત હવે કહે છે.

न लब्धो दैवहतयोर्वासो नौ भवदन्तिके ।
यां बाला पितृगेहस्था विन्दन्ते लालिता मुदम् ॥ ४ ॥

આપના ભાગ્ય નહિં એથી આપની પાસે અમે રહ્યા નહિં માબાપને ઘર રહેનાર બાળકો માબાપના લાલનથી જે આનંદ લે છે તે અમો લઈ શક્યા નહિં.

સુબોધિની—જેણે દૈવને માર્યું છે. અર્થાત્ આપનું ભાગ્ય જેણે બદલ્યું છે. પ્રાજ્ઞને અદૃષ્ટ ન હોય. અથવા દૈવહત એટલે દૈવે પ્રેરેલા, હન્ ધાતુનો ગતિરૂપ અર્થ લેવો हन हिंसागत्योः એવો ધાતુ છે. તો પણ અન્યથા પ્રતીતિ કરાવનારો આ શબ્દ માયાએજ મોહ કરવા બોલાવ્યો છે તેથી ભગવદ્વાક્યમાં બાધિતાર્થ કે વિરોધ આવતો નથી. પરોક્ષતા તો કહી જ છે. લૌકિકી ભાષા છે. તેથી ભગવાનનું સર્વ ડહાપણએ ગોપન કરવાનું છે, એ તેમાંથી ફલિત થશે. ભગવાને પણ બાળપણું વખણાય તેવું પ્રકટ કરવું જોઇએ. આ ભગવાનમાં બાલ્યાદિ ભાવ નથી તે આટલા અંશમાં વિકલ છે તે શ્રુતિથી યથાર્થ થાય છે. આત્માપણાથી તે દેહ ધર્યો ભગવાને ગ્રહણ કર્યો છે. તેથી ઐક્યનિરૂપણ પણ દોષરૂપ નથી. ભગવાનનું બાલ્ય લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે તેમાં વિકલતા કેમ કહેવાય? ત્યાં કહે છે કે જે અવસ્થાને લોકો બાપના ઘરમાં રહી ભોગવે છે તે સુખ અમને ન મલ્યું જો કે બાળકપણું અમારૂં પણ અમને સંતોષ આપનાર ન થયું. નંદરાયજી વગેરેમાં ખરૂં હૃદય પ્રકટ ન કર્યું તેથી સહજ ધર્મ તેમાં પ્રકટ્યો નહિં બનાવટી ધર્મ સુખ આપતાર થતો નથી. જો એમ ન માનીએ તો માતાએ બંધન કર્યું તે ન કરે. તૃણાવર્તના પ્રસંગમાં ભાર લાગ્યો તેથી પૃથ્વી ઉપર મૂક્યા તેમ ખરી મા ન મૂકે. તેથી બાપના ઘરમાં બાળક સુખ ભોગવે તે બીજાના ઘરમાં ન ભોગવે એ સાચું કહ્યું मुदम् એ એકવચન છે સર્વ બાળક તુલ્ય છે તેમાં બીજા ઉત્કર્ષ કરનારા ધર્મો નથી. હોય તો પણ તે અપ્રયોજક છે સુખ આપનાર તો બાલ્ય જ છે. ૪

---

૧ અમો પુત્રોથી તમને જે સુખ મળવું જોઈએ તે ન મલ્યું. કીર્તિમદાદિના પણ બાલ્યાદિનાં સુખ ન લેવાયાં કીર્તિમાન્ પાંચ વર્ષના હતા પણ તેના પૌગણ્ડ કૈશોર ભાવ જોવાનો સમય ન પ્રાપ્ત થયો.

ઉપેક્ષાની શંકા તો ન કરવી. લોકમાં સ્વાર્થ હોય ત્યાં અપેક્ષા રહે છે વેદમાં તો [1]ઉપેક્ષા બાધક છે. તે કહે છે—

सर्वार्थसंभवो देहो जनितो पोषितो यतः ।
न तयोर्याति निर्वेशं पित्रोर्मर्त्यः शतायुषा ॥ ५ ॥

સર્વ પુરુષાર્થ જેનાથી સિદ્ધ કરાય એવો મનુષ્ય દેહ જેણે પેદા કરી આપ્યો અને તેનું પોષણ કર્યું તે માબાપને સો વર્ષ સેવે તો પણ પુત્ર તેના ઋણમાંથી છુટતો નથી.

સુબોધિની—સર્વ ધર્માર્થકામમોક્ષાદિ પુરુષાર્થ મનુષ્યશરીરમાં લોક મેળવી શકે છે. તેવી ભગવાનની લીલા પણ છે. સામાન્ય કહ્યું છે તેથી આમાં ભગવત્પરતા કહેવાની અત્યન્ત જરૂર નથી. પિતાએ જન્મ આપ્યું માતાએ પોષણ આપ્યું. આવશ્યક પોષણ માતાનું ગણાય. અથવા બન્નેએ મળીને પેદા કર્યો અને બન્ને એ તેને પોષ્યો. તેના ઉપકારનો બદલો માણસ સો વર્ષે પણ તેને આપી ન શકે. સો વર્ષ તેની સેવા કરે તો પણ ઋણમાંથી મુક્ત ન થાય. કેમકે તે મર્ત્ય–મરણધર્મવાળો છે કાળે કરીને દુઃખી થાય છે. રોગ થાય પોતે જ જીવવાને અસમર્થ બને તે માબાપનો ક્યો ઉપકાર કરી શકે. આ ઋણમુક્ત થતોજ નથી કેમકે તે મરણ ધર્મવાળો છે. દોષ વગર કોઈ મરતું નથી. સો વર્ષે પણ તેનાથી ઋણમુક્તિ થતી નથી. પૂર્ણ આયુષ્ય ભોગવે તો પણ મરે છે. જો [2]ન મરે તો સોવર્ષ પછી પણ જીવે. પાપથી દુઃખ થાય છે. એમ ન[3] હોય તો પુણ્યપાપનો ભોગ બધાને સરખો એક નિયમથી થવો જોઈએ. આ શરીર છોડાવ્યા પછી પુણ્ય પાપનો શો ઉપકાર થાય ? ઋણમુક્તિ પક્ષમાં થાય તો એટલીવાટ જોઈ અધિકારી તેના સંતાનમાંથી તેને બાદ કરે. તેથી મરણધર્મ કહ્યો યોગ્ય તે કહ્યો છે. તે આયુષ્યનો પરમ અવધિ સો વર્ષનો છે. કાળ સો વાર ફર્યો તો પણ તેનો ઉપયોગ ન કર્યો તો પછી તે નહિં કરે એમ ધારી તેને કાળ મારી નાખે છે. તે ખાતાના દેવોની આકાંક્ષા નિવૃત્ત ન થઈ તો મૃત્યુ તુરત આવી જાય. જો મરણના અધિકારીઓ ધારે તો સો વર્ષથી વધારે પણ તેને જીવાડે. તેથી માણસનું સો વર્ષનું આયુષ્ય કહેવાય છે તે ઉપલક્ષણ માત્ર કહ્યું એટલે સોથી વધારે વર્ષ પણ જીવાય છે. ૫

તેમાં વિશેષ કહે છે.

यस्तयोरात्मजः कल्प आत्मना च धनेन च ।
वृत्तिं न दद्यात् तं प्रेत्य स्वमांसं खादयन्ति हि ॥ ६ ॥

જે પુત્ર શરીર અને ધનની સંપત્તિવાળો હોય છતાં દેહ અને ધનથી મા બાપની સેવા નથી કરતો તે મર્યા પછી યમદૂતો તેના માંસને ખવરાવે છે.

સુબોધિની—તે મા બાપના શરીરથી ઉત્પન્ન થયો છતાં તેનો બુદ્ધિપૂર્વક બદલો ન આપે તો, બીજું દેવાનું રહેવા દો, તેને જીવનસાધન પણ ન આપે તો તે મરીને બીજા લોકમાં જ્યાં જાય ત્યાં પહોંચીને તેના માંસને તે યમદુતો તેને ખવરાવે છે તે યોગ્ય છે. તેના શરીરથી ઉત્પન્ન કરેલું, તેનું પોતાનું કહેવાય. જેમ દાસે કરેલું, પોતાના ક્ષેત્રમાં થયેલું, પોતાનું ગણાય છે. તેનાથી પોતાના શરીરનું પોષણ કરે અથવા પરલોક સિદ્ધ કરે તેમ પુત્ર શરીરથી પણ તે સિદ્ધ કરી શકે. શરીરને મુખ્યતા હોવા એ દંડ કર્યો છે તે ઠીક કર્યો છે. તેનાથી બદલો લીધો કહેવાય. તેનું આખું ખાધું એટલે તેણે પરસ્વ ખાધું ગણાય. તેનાથી તે બીજું કાંઈ ન કરી શકે. માટે દેવો તેના ઉપકાર માટે તે શરીરની વૃદ્ધિ ન થવા દેતાં બીજું કાંઈ આપી તેનું ઋણ ઉતારે એમ ન હોવાથી તેના માંસને લેણદાર પાસે ખવરાવે છે જે વૃત્તિ ન આપે તે બીજું શું કરી શકવાનો હતો. ૬

---

[1] ઉપેક્ષા પોતાને બાધ કરનારી થાય છે. [2] ઋણમુક્ત થવાની સંપત્તિ તેની પાસે હોય તો તે આગળ જીવે પણ પાપથી મરે છે. ઋણમુક્તિ થતાં મરતો નથી. પાપથી દુઃખ થાય છે તે દુઃખ તો આ શરીરથી પણ થાય છે તેમાં શરીર છોડવાની જરૂર નથી. [3] પાપથી મરણ પક્ષમાં તે આ શરીરથી પણ પાપ પુણ્ય સુખ દુઃખ થાય તેથી શરીર છોડવાથી શું લાભ છે? ઋણમુક્તીની વાટ જોવી એ પક્ષમાં એ દૂષણ છે. (લેખ.)

એમ સામાન્ય અને વિશેષ પ્રકારથી પિતાના વિષયમાં દેવો તરફથી અડચણ થાય છે એ વાત પૂર્વશ્લોકમાં કહી. પ્રસંગથી સામાન્ય રીતે તેને પોષણ ન આપે તો તેનું જન્મ જ વૃથા જાય જીવતો હોય છતાં મરી ગયો જાણી તેની ઉપેક્ષા કરવી. તેથી કદાચ પોતાનો જન્મ વૃથા થવાના ભયથી કોઈ બુદ્ધિવાળો માબાપનો ત્યાગ ન કરે, એ બતાવવા માટે માબાપનું પાલન ન કરે તેનું જન્મ વૃથા છે તે કહે છે.

मातरं पितरं वृद्धं भार्यां साध्वीं सुतं शिशुम् ।
गुरुं विप्रं प्रपन्नं च कल्पोऽविभ्रच्छ्वसन् मृतः ॥ ७ ॥

વૃદ્ધ માતાપિતા, સતી સ્ત્રી, બાલક પુત્ર, ગુરુ, બ્રાહ્મણ, શરણે આવેલો; એટલાને પોતે પાળી શકે એટલી શક્તિવાળો હોય છતાં જો ન પાળે તો તે શ્વાસ લે છે તો પણ તેને મરેલો જ જાણવો.

સુબોધિની—વૃદ્ધ વિશેષણ આપ્યું છે તે સામર્થ્યવાળો હોય તો તેને દેવાની જરૂર નથી પણ વૃદ્ધ હોય તો તેને પોષણ આપવું જોઈએ. સાધ્વી એવું સ્ત્રીનું વિશેષણ છે. જનોઈ આપ્યા વગરનો બાળક કહ્યો છે. જનોઈ આપ્યા પછી ભિક્ષાદિ કરી પોતાની વૃત્તિ તે કરી લેશે. ગુરુ એ બ્રાહ્મણ જોઈએ એટલે પોતાનો ગોર હોય. તેને પાળવાનો ધર્મ ક્ષત્રિયોનો છે. તેમ જ શરણે આવ્યો હોય તેને પાળવો જોઈએ. જુદો ઉપદેશ છે. શરણની સાથે તેને કહેલ છે તેથી બ્રાહ્મણ હોવો જોઈએ એટલે પ્રપન્ન પણ બ્રાહ્મણ હોય તેની રક્ષા કરવાનું કહ્યું છે. આટલાનું પાલન કરવાના સામર્થ્યવાળો હોય છતાં ન કરે તો તે શ્વાસ લે છતાં મરેલો જાણવો. તેને શ્વાસ માત્ર છે, જીવનનું કર્તવ્ય તે કાંઈ કરતો નથી તેથી મર્યો ગણવામાં આવ્યો છે. ૭

એથી ત્રણ દોષથી આ અમારો જ અપરાધ છે. તેનાથી અમારું કર્તવ્ય અમે નથી કરી શક્યા. આપને કોઈ જાતની ક્ષતિ નથી થઈ તે કહે છે.

तन्नावकल्पयोः कंसान्नित्यमुद्विग्नचेतसोः ।
मोघमेते व्यतिक्रान्ता दिवसा वामनर्चतोः ॥ ८ ॥

માટે અમે આજસુધી અસમર્થ હતા. કંસના ભયથી ચિત્ત ઉદ્વેગવાળું રહેતું હતું તેમાં અમારા આટલા દિવસ તમારી સેવા વગરના ગયા તેટલો કાળ અમારો વ્યર્થ ગયો.

સુબોધિની—તે કારણથી બાધક જ્ઞાન વિદ્યમાન હોવાથી અમે અસમર્થ હતા. અમને બીજો બાધક ન્હોતો. અમારા આટલા દિવસો વૃથા ગયા. એટલે તે દિવસો અમારા પુરુષાર્થના સાધક ન થયા તેનું કારણ કે આપનું પૂજન અમે ન કરી શક્યા. અસામર્થ્ય તો લોકરીતિથી છે. દેશાન્તર રહેતો હોય તે અસમર્થ થાય જ. બાલકપણામાં પણ અસામર્થ્ય જ ગણાય. જો કે અર્ચા કરવી તે રમતાં પણ થાય છતાં કંસ તરફથી હમેશાં ઉદ્વેગ રહેતો તેથી તેમ બન્યું નહિ. તે હમેશાં પૂતનાવગેરેને મોકલ્યા જ કરતો તેનો મનમાં ઉદ્વેગ રહ્યો આવતો. ખરી રીતે કહિએ તો એમાં નિમિત્ત આપ જ હતા. તે ક્યારે તમારું સ્વરૂપ જાણી ઉપદ્રવ કરાવશે[1]? અન્તે થયું પણ એમ જ. તેથી આટલા દિવસો આપની સેવામાં ન આવ્યા તે વૃથા[2] ગયા. આપનું પૂજન નમસ્કારાદિથી મોટા જાણીને કરવું જોઈએ તે ન થયું. ૮

તમારામાં સામર્થ્ય તો હતું તે જ વખતે આવી કંસને કાં ન માર્યો? એમ કહે ત્યાં ભગવાન્ આજ્ઞા કરે છે.

तत्क्षन्तुमर्हथस्तात मातर्नौ परतन्त्रयोः ।
अकुर्वतोर्वां शुश्रूषां क्लिष्टयोर्दुर्हृदा भृशम् ॥ ९ ॥

હે તાત! હે માત! અમે પરતંત્ર હતા તેમાં આપની સેવા ન કરી શક્યા તે આપ ક્ષમા કરો. તમોને ક્લેશ તેના દુષ્ટ હૃદયનો જ હતો. બીજો ન્હોતો.

---

૧ ભગવાનની આટલા દિવસ વ્રજમાં રહેવાની ઇચ્છા હતી ત્યાંસુધી કંસે ઉપદ્રવ ન કર્યો. ભગવત્સ્વરૂપ તેના જાણવામાં ન આવતાં તેણે ઉપદ્રવ ન કર્યો તેથી પ્રભુ અહીં ન આવ્યા. ૨ મારું સ્વરૂપ જાણે તો ઉપદ્રવ નિશ્ચય થાય જ. ૩ થયું પણ તેજ કંસે અક્રૂરને મોકલ્યો ત્યારે લીલાસ્થાન ગોકુલમાં તેણે ઉપદ્રવ જગાડ્યો. (લેખ.)

સુબોધિની—અમારો અપરાધ ખરો પણ અરધો અપરાધ ગણાય. કેમકે મામાને મારવો પડે તે તો એકલાએ અલૌકિક પ્રકારે આવીને તેને મારવો જોઈએ. તેમ કરીએ તો અવતાર વ્યર્થ જાય. અને તેને મારી પણ ન શકાય. તેને વર મળ્યો છે તેમાં અલૌકિકથી નહિ મરે એમ કહ્યું છે. તો પણ માબાપમાં લાગણી હોય તો કંસને ઐશ્વર્યવડે મારવો જોઈએ. તે ન કર્યું એટલો અપરાધ અમારો આપે માફ કરવો રહ્યો. ક્ષમા કરવામાં આપ બન્ને માતાપિતા છો બાળકનો અપરાધ સહે તે જ માબાપ કહેવાય. આમાં આપણો બન્નેનો દોષ સમાન છે. ખરીરીતે પૂછો તો તેમાં અમારો દોષ તો નથી. કેમકે ગોકુલમાં અમે નંદરાયજીને અધીન હતા. એમણે એવી બુદ્ધિ કેળવી કે એ કહે તેમ ન કરીએ તો તે પ્રાણ જ છોડી દે. કાલિયના પ્રસંગમાં તેની પરીક્ષા પણ અમે કરી જોઈ છે. તે સાથે આવે તો પારકા દેશથી લડવા આવે તેની જેમ યુદ્ધ કરવું પડે અને કંસને મારવો પડે તે નંદરાયજીને ઇષ્ટ ન્હોતું. આ પરીક્ષા ઇન્દ્રયાગભંગનો ઉપદેશ આપીને કરી જોઈ તે અલૌકિક હોવાથી તેણે કબુલ્યું હતું પણ ખરૂં. આ નંદરાય તો કંસની પ્રજા તેથી તેને મારવાની વાત તેના માનવામાં પણ ન આવે. અમારી પરાધીનતાથી પણ સેવા ન બની શકી. તેમાં અમારો અપરાધ તો એટલો જ કે અમે આપની સેવા ન કરી. કંસાદિને મારવાથી લોકમાં અત્યારે અમારૂં સામર્થ્ય પ્રતીત થયું. તેથી હવે સેવા કરવાની યોગ્યતા થઈ. બધું સ્વાર્થ માટે છે. પુત્રથી પણ સેવાનો સ્વાર્થ છે. કંસે ક્લેશ આપ્યો તેમાં કોઈ જાતનો તેનો પુરુષાર્થ ન્હોતો. પણ હૃદયના દોષથી કેવળ ક્લેશ કરાવ્યો તેમાં પણ આપને કેદ કરીને અમને તેણે અતિ ક્લેશ કરાવ્યો છે. તેથી भृशम् કહ્યું છે. ૯

પોતે ઈશ્વર થઈને અનીશ્વરની જેમ કેમ બોલે છે? તેના ઉતરમાં શુકદેવ કહે છે.

श्रीशुक उवाच–इति मायामनुष्यस्य हरेर्विश्वात्मनो गिरा ।
मोहितावङ्कमारोप्य परिष्वज्यापतुर्मुदम् ॥ १० ॥

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું—માયાવડે મનુષ્યરૂપે દેખાતા વિશ્વાત્મા હરિની વાણીથી મોહિત થતાં વસુદેવ-દેવકી પોતાના પુત્રને ખોળામાં બેસારી આલિંગન કરીને પોતે આનંદનો અનુભવ કરવા લાગ્યાં.

સુબોધિની—ભગવાન્ માયાથી મનુષ્ય છે. જો કાયિક માયિક હોય તો વાચનિક પણ માયિક કરવું જોઈએ. મનુષ્યપણું દેખાય છે તેટલું જ ભગવાનમાં માયિક છે. તેથી ભગવાનમાં કોઈ જાતની ખામી નથી. માયિકમાં તો બધું માયિક હોય છે. ત્યાં શંકા કરે કે કંસને મારવામાટે ભગવાને માયિક માનુષરૂપ દેખાડ્યું છે તેનું અહીં પ્રયોજન નથી તેથી વસુદેવદેવકીને થએલ જ્ઞાનનો કેમ નાશ કરે છે? ત્યાં કહે છે કે એમ ન કરે તો તેના માતાપિતા પ્રથમ ક્લેશમાં હતાં તેનું જ્ઞાન ક્લેશરૂપ છે પણ તે ક્લેશાત્મક જ્ઞાન પુરુષાર્થનું સાધક છે. ચિંતા જતી રહે ત્યારે પણ સુખ જેવું તે દેખાય. તેથી જ્ઞાન થશે તો દુઃખી થશે એમ જાણી તેને અજ્ઞાન કરાવે છે. ત્યાં શંકે છે કે 'અત્યન્ત ઉપકારી અને અવશ્ય ફલ આપનાર માર્ગને માટે યત્ન કરનારને શામાટે રોકે છે? તેની સાથે રહેલું દુઃખ તો સહન કરવું જ રહ્યું. તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે ભગવાન્ વિશ્વના આત્મા છે, તે પરમદયાળુ છે, સર્વના આત્મા છે, મનમાં આવે તેમ સર્વને પ્રેરે છે. તેમને સ્નેહથી કૃતાર્થ કરવાના છે. ભગવાને કહ્યું છે કે 'युवां मां पुत्रभावेन ब्रह्मभावेन चासकृत्' એમ કહેવાથી પરગતિરૂપ મુક્તિ તો તેની થવાની છે તેથી સિદ્ધસાધક જ્ઞાનને દૂર કરવા માટે વાણીથી મોહન કર્યું તે યોગ્ય કર્યું છે. મોહ પામેલા બન્ને માબાપ હમણાં બન્ને ભાઈઓને આલિંગન કરીને આનંદ પામ્યાં. એમ ન કરે તો આ દેહ પડ્યા પછી સુખ થાય. ૧૦

ત્યારપછી માબાપને લૌકિક સુખ બહુ થયું તે કહે છે.

सिञ्चतावश्रुधाराभिः स्नेहपाशेनाचावृतौ ।
न किञ्चिदूचतू राजन् बाष्पकण्ठौ विमोहितौ ॥ ११ ॥

નેત્રમાં અશ્રુની ધારા ચાલવાથી પુત્રોને ભિજવતા અને સ્નેહરૂપ પાશવડે બંધાયલા તે કાંઈ પણ ન બોલ્યા. બાષ્પયુક્ત કંઠવાળા તે મોહિત થયા.

सुबोधिनी—નેત્રમાંથી નિકળતાં આંસુની ધારાથી પુત્રોને ભીંજવતા હતા. બહુ કાળના વિયોગથી અશ્રુની ધારા ચાલતી હતી. સ્નેહરૂપ દોરડાથી બંધાયલા હતા. પાશ પદથી માબાપનો સ્નેહ લૌકિક હતો તે પણ પુત્રબુદ્ધિથી થએલો એમ સૂચવ્યું. તેથી તે કાંઈ પણ બોલી ન શક્યા. આ પણ એક મોહનું કાર્ય ગણાય કે ખૂબ પુત્રસ્નેહમાં ડુબી જવું. એમ ન હોત તો સ્તુતિમાં અવશ્ય ગુણ કહેવા પડત તો તેને પુનઃ જ્ઞાન પ્રકટ થાત. રાજન્ સંબોધન શ્રવણનું સૂચક છે. ન બોલવામાં દૃષ્ટ હેતુ છે, તેનો કંઠ રોકાઈ ગયો છે, અશ્રુ કંઠમાં પેસી જવાથી તે બોલી નથી શકતા. સર્વથા ભગવાનના સ્પર્શમાં પણ મોહ થાય છે. એમ કરી આદ્યન્તમાં દૃઢ મોહ કરી નિશ્ચિન્ત થયા તે કહેવા માટે 'વિમોહિતૌ' એમ અન્તમાં વિશેષણ કહ્યું. એવો મોહ થયો કે કોઈ વખતે આત્મજ્ઞાન કે ભગવજ્જ્ઞાન તેને ન જ થાય. પછી તેની પ્રત્યાપત્તિ (મુક્તિ) જ્ઞાનાધ્યાયમાં કહેવાશે. એમ ન કરે તો ભગવાન્ અનિષ્ટકર્તા ઠરે. નિરોધ સમાપ્ત થયા પછી તેનું નિરૂપણ થશે. ૧૧

એમ માતાપિતાનો નિરોધ કહીને સર્વ યાદવોનો નિરોધ કહેવા માટે પ્રથમ રાજા ઉગ્રસેનનો નિરોધ કહે છે.

एवमाश्वास्य पितरौ भगवान् देवकीसुतः ।
मातामहं तूग्रसेनं यदूनामकरोन्नृपम् ॥ १२ ॥

એમ બાપ અને માનું સમાધાન કરીને દેવકીના પુત્ર ભગવાને પોતાના માતામહ ઉગ્રસેનને યદુના રાજા બનાવ્યા.

सुबोधिनी—માબાપને સુખ કરીને ઉગ્રસેનને રાજા બનાવ્યા. માતામહત્વ બતાવવા દેવકીના પુત્ર કહ્યા. ભક્તનું હિત કરવા માટે દેવકીના પુત્ર થઈને અવતર્યા છે. બાપ અને સસરો રાજા હોય તો દિકરી જમાઈને ચિંતા ન રહે અને ભોગ મોટો થાય એ તો અનુભવસિદ્ધ વાત છે. તેથી તો [૧]વસુદેવનો રાજ્ય ઉપર અભિષેક ન કર્યો. તેને છોકરા મર્યા તેનો ક્લેશ છે. ત્યારે તો ઉગ્રસેન માટે કંસને માર્યો ગણાય. કંસે રાજ્ય લીધું હતું તેને મારી તેનું રાજ્ય તેના બાપને આપ્યું. તુ શબ્દ પોતાના સંબંધી કે પોતાનો પક્ષ એમાં નથી એ બતાવનાર છે. નામથી જ તેમાં સામર્થ્ય છે કે તે ઉગ્ર સેનાવાળો છે. આગળ તો તે દેશનો રાજા હતો. યાદવો તેને ન માનતા હતા. હવે તો યાદવોનો રાજા ભગવાને કર્યો. ભગવાન્ યદુના [૨]આધિદૈવિકરૂપ હોવાની યાદવો તેને અધીન હોવાથી ભગવાન્ જેને રાજા કરે તેને બધા માને. ૧૨

ઉગ્રસેનને વિશ્વાસ માટે કૃતિ કર્યા ઉપરાંત ભગવાન્ બોલ્યા પણ ખરા તે કહે છે.

आह चास्मान् महाराज प्रजास्त्वाज्ञप्तुमर्हसि ।
ययातिशापाद्यदुभिर्नासितव्यं नृपासने ॥ १३ ॥

ભગવાને તેને કહ્યું મહારાજ અમે આપની પ્રજા છીએ. આપ અમોને આજ્ઞા કરો. યયાતિના શાપથી યાદવો તો રાજાના આસન ઉપર બેસવાને યોગ્ય જ નથી તેથી રાજ ભોગવવાનો અમારો વિચાર નથી.

सुबोधिनी—ચકાર છે તેથી ભગવાને તેને મનથી પણ રાજ ઉપર સ્થાપન કર્યો. યાદવો તેનો હુકમ ઉઠાવે માટે બોલ્યા હે મહારાજ! અમને આપ પ્રજા કહેવાને યોગ્ય છો. અમે જ તમારી પ્રજા છીએ તુ શબ્દ છે તેથી સંતતિરૂપ પ્રજાની વ્યાવૃત્તિ કરી છે. ત્યારે ઉગ્રસેન બોલે હું પણ યાદવ એટલે મને પણ પ્રજામાં ગણોને? ત્યાં કહે છે આપ તો મહારાજ છો. ખંડમંડલના રાજા તો પહેલાં પણ

---

[૧] રાજ્યની ચિંતા ન રહેવાખાતર વસુદેવજીને રાજા ન કર્યા. [૨] યદુઓના આધિદૈવિકરૂપ ભગવાન્ હોવાથી તેના પ્રવર્તક અને નિવર્તક હોઈને આ યાદવો બધા ભગવાનને અધીન રહીને ભગવાનનું કહેલું કરશે એટલે ભગવાન્ જેને રાજા કરે તેને તેઓ માનશે. બીજાને નહિ માને માટે ભગવાને ઉગ્રસેનને રાજા બનાવ્યો.

આપ હતા. ત્યારે તેની પૂર્વે સ્થિતિ હતી તેવી રહેશે એમ તે ધારતા હોય તો તેને રાજાને બદલે મહારાજ કહ્યા. રાજાએ અવશ્ય પ્રજાને હુકમ કરવો જોઈએ. તે વિધિને તાબે થઈને ઉગ્રસેન હુકમ કરશે બીજી રીતે હુકમ નહિ કરે. ભગવાને પોતે લીધેલું રાજ્ય ઉગ્રસેનને આપે છે કે પૂર્વસિદ્ધને પાળે છે. પહેલા પક્ષમાં પોતે રાજ્યનો કબજો લઈને પછી ઉગ્રસેનને આપવું જોઈએ. માટે પ્રથમ કૃષ્ણે સિંહાસન ઉપર બેસવું જોઈએ. બીજો પક્ષ તો કંસે અને કૃષ્ણે ત્યાગ કર્યો છે. મહારાજપણું તો ઘણું-કરીને કંસમાં હતું. તે ¹ધર્મ તેને જીતનારમાં આવે જીતનાર તમે છો એટલે તમારે સિંહાસન ઉપર બેસવું જોઈએ. એવી શંકા કરે તો ભગવાન્ કહે છે કે યયાતિનો શાપ છે કે યાદવો રાજા ન થાઓ. યદુ મોટો હતો તેને બાપે રાજા થવાની ના પાડી ત્યારથી મર્યાદાનું રાજ્ય નથી. અર્જુન વગેરે તો ભગવત્કૃપાથી સર્વ ભૂમિના રાજા થયા તેથી તો તે મર્યા છે. કંસ પણ મર્યો. ભગવાનનું તો તે કર્તવ્ય જ નથી. કેમકે તે મર્યાદા સંભાળવા અવતર્યા છે. ઈશ્વરપણું દેખાડવા ક્યારેક પુષ્ટિનું અવલંબન કરે છે. રાજ્ય તો હમેશાં કૃપાથી મળે છે. જેનો વેશ કરે તે તેના સહજ ધર્મોને ગ્રહણ કરે છે. તેણે ક્વચિત્ અન્યથા કર્યું હોય તેને ગ્રહણ કરતો નથી. તેથી અમે યદુના વંશમાં હોવાથી અમો રાજ ઉપર નહિ બેસવાના એ નિશ્ચય સમજો. ભોજ વગેરે તો છેલ્લી શાખામાં આવ્યા તેથી તેમાં વિવાહ થઈ શકે. ભગવાન્ સર્વેશ્વર છે તે ચરણનું (ભૂમિનું) આધિપત્ય કોઈકને આપી દે પણ પોતે તો ન જ સ્વીકારે કેમકે તેને લેવું વૃથા છે, અનૈશ્વર્યસંપાદક છે. ઐશ્વર્ય તો ભગવાનમાં સિદ્ધ છે તેથી તેમ કરવાનો ભગવાનનો વિચાર નથી. ૧૩

ત્યારે હું કેમ લઈ શકું? શાપ તો બધાને સમાન છે. મારામાં સામર્થ્યનો પણ અભાવ છે એમ ઉગ્રસેન કહે તો તેનો ઉત્તર ભગવાન્ આપે છે.

मयि भृत्य उपासीने भवतो विबुधादयः ।
बलिं हरन्त्यवनताः किमुतान्ये नराधिपाः ॥ १४ ॥

હું તમારો થઈને તમારી સેવામાં આવું તો દેવો પણ તમને માન આપી તમારો ભાગ તમને આપે તો પછી રાજાઓ આપે તેમાં તો શું કહેવું.

सुबोधिनी—જે સાધારણ હોય તેણે અવશ્ય રક્ષક કરવો જોઈએ. એવો પ્રભુ કરવો કે જે રક્ષણ કરે. તે પ્રભુ તો અત્યારસુધી કંસ હતો. તેને છોકરો નથી. પિતા અને પુત્ર તો એક જ ગણાય. આગળ તો કોઈ અનુસરે એવો નથી તેથી તે રાજનો હક તેના બાપનો થયો. તે જ અમે કહીએ છીએ. તેથી બીજાને લેવા દેવા જેવું નથી. મારામાં ક્રૂરતા નથી તેથી મને પ્રજા રાજા તરીકે નહિ સ્વીકારે તો? ત્યાં કહે છે કે હું તમારી પાસે રહ્યો છું તો તમને કોણ ન માને? તમને તો દેવો ભાગ આપશે. જે મેરુ પર્વતની પૃથ્વીનો સંબંધ રાખીને ભોગ કરે છે. જે સાધારણ રાજાઓ કેવળ પૃથ્વીને ભોગવે છે તે તો માને તેમાં શંકાને સ્થાન જ નથી. તે નમી માન આપીને આજ્ઞા ઉઠાવશે, નહિ કે પોતે રાજી થઈને. પોતાના પ્રસાદરૂપે બલિ આપે એવું સમજવાનું નથી. મનુષ્યો તો પૃથ્વી ઉપર રહેનારા સ્થૂલ શરીરમાં અભિમાનવાળા છે ત્યારે દેવો તો સૂક્ષ્મ ઇન્દ્રિયાદિના અધિકારવાળા છે. ભગવાન્ સર્વને ધારણ કરનાર છે છતાં તે બીજાને આધાર કરે છે, કેમકે ક્રીડા માટે તેમણે સાધારણ યાદવત્વને સ્વીકાર્યું છે; તેટલા અંશમાં, ભ્રિયમાણ પણ કહેવાય. ²ભૃત્યપણું બીજો રાજા હોય તો જ ઘટે. જેમ ²વસુદેવમાં ભગવાને પુત્ર-ત્વનો અંગીકાર કર્યો છે. આ લૌકિકભાષા છે, આ કહેવાથી ભગવાન્ સર્વથા ગોપ્ય છે એ ફલિત થશે. મારે માટે જે ભૃત્ય થાય છે, મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે સ્થાનને જે સેવે છે, તેવા રાજાને દેવાદિ બધા બલિ આપશે તે ખરો અર્થ છે. એમ ઉગ્રસેનનો નિરોધ કર્યો. એમ ન કરે તો તે વિરક્ત ન્હોતો તેથી જ્ઞાનનો પ્રયત્ન કરીને મોક્ષ મેળવે તે ન થવા નિરોધ કર્યો. ૧૪

---

[૧] મહારાજનો ઘાત કરનારજ મહારાજ થાય છે. તેનું કારણ કે મહારાજને મારનાર મહારાજ થાય. કેમકે તે તેની પાસે છે.

[૨] ભગવાને તો વસુદેવમાં પુત્રત્વનો સ્વીકાર કર્યો છે. એટલે વસુદેવ કૃષ્ણને પુત્ર માને છે. (લેખ.)

ઉગ્રસેનને ભગવાને પોતાના કામ માટે રાજઉપર બેસાડ્યો છે તે ભગવાનને માટે રહ્યો એટલે તેનો ભગવાનમાં નિરોધ સિદ્ધ થયો, એ પાંચ શ્લોકથી કહે છે.

सर्वान् स्वान् ज्ञातिसंबन्धान् दिग्भ्यः कंसभयाकुलान् ।
यदुवृष्ण्यन्धकमधुदाशार्हकुकुरादिकान् ॥ १५ ॥

પોતાના ભક્તો, જ્ઞાતિઓ, સંબંધીઓ કે જે કંસના ભયથી બીજે ગયા હતા તેવા યદુ, વૃષ્ણિ, અન્ધક, મધુ, દાશાર્હ અને કુકુરના કુળનાઓને ભગવાને મથુરામાં બોલાવીને રાખ્યા.

સુબોધિની—સ્વ એટલે ભક્તો, જ્ઞાતિ સગોત્રી, સંબંધી વેવાઈઓ. સ્વશબ્દથી ભાઈઓ પણ. ઘણા પુત્રો વસુદેવને છે, બાપ વગેરે પણ છે. તે ત્રણ પ્રકારના સાત્વિક, રાજસ અને તામસને ગણાવ્યા. તેને દિશાઓમાંથી બોલાવી તેના ઘરમાં તેને રાખ્યા એમ ઉત્તર શ્લોકમાં પદનો સંબંધ છે. અથવા કંસના ભયથી દિશાઓમાં ચાલ્યા ગયેલા, ભયથી સ્થાનનું નામ ન લેતાં દિશા જ લીધી. આવવાની આશા છોડીને ગયા હતા. કંસના ત્રાસથી ગયા હતા. કંસ અત્યંત ક્રૂર હતો એવી તેની લોકમાં પ્રસિદ્ધિ હતી. તેથી જ નંદરાયજીએ કહ્યું છે કે 'જેણે બેનના નાના બચ્ચાંને મારી નાખ્યાં' એનું બધાંને એક જ ભય હતું તેથી છ પ્રકારના યાદવો ગણાવ્યા. આદિશબ્દથી બીજા પણ લેવા કેમકે તેમના ભેદો ઘણા છે. અથવા તેના સંબંધીઓને પણ લેવા. ૧૫

કેવળ બોલાવીને તેમનું લીધું હતું તે આપ્યું એમ નહીં પણ બીજું પણ ઘણું આપ્યું.

सभाजितान् समाश्वास्य विदेशावासकर्षितान् ।
न्यवासयत् स्वगेहेषु वित्तैः संतर्प्य विश्वकृत् ॥ १६ ॥

સત્કારપૂર્વક બહારથી બોલાવી તેના ચિત્તને આશ્વાસન આપ્યું. વિદેશના દુઃખથી દુર્બળ શરીરવાળાઓને તેમનાં ઘરમાં રાખ્યા અને જગતના કર્તા શ્રીકૃષ્ણે તેમને પૈસાથી સંપૂર્ણ સંતોષ કરાવ્યો.

સુબોધિની—પહેલો તો તેમનો સત્કાર કર્યો આ તેના મનમાં હતું તેથી માનસ સત્કાર થયો. પછી વાણીથી સત્કાર કર્યો. પછી કાયિક કહેવા માટે તેના દેહની પરદેશમાં રહેવાથી ખરાબી થઈ ગઈ હતી તેને ઠેકાણે લાવ્યા. તેમને કેવળ ઘર પાછાં આપી તેમાં રાખે તેટલાથી સંતોષ ન થાય માટે તેમનું જે દ્રવ્ય કંસે લીધું હતું તે પાછું આપી સંતોષ કર્યો. સંતોષ તો ત્યારે થાય કે વ્યાજસુધાં મળે તો. તેથી તેને અધિક આપી સંતોષ્યા. રાજમાં તો બધું ધન ખવાઈ ગયું હતું, બાકીનાનો નાશ કર્યો હતો. તેટલું દ્રવ્ય યાદવોને ક્યાંથી આપ્યું ? તેના જવાબમાં કહે છે કે ભગવાન્ તો જગતને કરનાર છે તે થોડું દ્રવ્ય આપે તેમાં શું કહેવું ? ૧૬

દુઃખનો અભાવ અને સુખ એ બન્ને કૃષ્ણે કર્યાં તે કહ્યું. હવે તેમની પ્રપંચ વિસ્મૃતિ અને ભગવાનમાં આસક્તિ કહેવાની છે કારણ કે તે સ્વરૂપમાં આવી ગયા છે. સ્વસ્થ સર્વત્ર અધિકારીઓ છે. આ તો ઘર ભગવાને આપ્યાં છે એટલે બાધક નથી પૂર્વે ઘરમાં સંબંધ હતો તે છોડવો જોઇએ. સંબંધ મનના ચિંતનરૂપ છે. તેનો આમાં અભાવ કહે છે. રાજસો વિષયથી તેમાં આસક્ત થાય છે તેથી તેમને ભગવાને વિષયભોગ આપ્યો. ભગવાને આપેલ ભોગવું તે જ પ્રપંચની વિસ્મૃતિ. તેનું પ્રપંચવિસ્મૃતિપણું કહેતાં ભગવદાસક્તિનિરૂપણ તેનાથી જ થશે. તેનું ફલ કાળાતિક્રમ, તે રાજસ છે એટલે ફલ પણ કહેવું જોઇએ. પણ તે આ લોકનું ફલ હોય. તે જ કહે છે.

कृष्णसंकर्षणभुजैर्गुप्ता लब्धमनोरथाः ।
गृहेषु रेमिरे सिद्धाः कृष्णरामगतज्वराः ॥ १७ ॥

કૃષ્ણ અને સંકર્ષણના હાથથી જેની રક્ષા થઈ છે એવા યાદવોના મનોરથ[1] પૂર્ણ થયા રામકૃષ્ણે તેના હૃદયનો તાપ તો દૂર કરી દીધો છે, તેથી સુખી થયા. સિદ્ધ થઈને ઘરમાં ક્રીડા કરતા થયા.

---

[1] ભગવાનનો આપેલો પ્રપંચ તેજ પ્રપંચ વિસ્મૃતિ કહેવાય. (લેખ)

સુબોધિની—કૃષ્ણ અને સંકર્ષણની ભુજાથી રક્ષાયલા યાદવો છે. કૃષ્ણ ફલરૂપ છે ત્યારે રામ સારીરીતે પ્રશ્રમાં ખેંચે છે એટલે સાધનરૂપ છે. તે બન્નેની ક્રિયાશક્તિ (હાથ) સર્વપુરુષાર્થસાધક છે. તે નિયત ફલવાળી છે તેવડે બધા યાદવો સુરક્ષિત થયા છે. મનોરથો પ્રમાણે તેમને પ્રાપ્તિ પણ થઈ છે. એટલું દુઃખના અભાવપૂર્વક સુખ તેમને પ્રાપ્ત થયું છે. આગળ પણ તેમને ભય ન થાય માટે તેમની રક્ષા કરે છે. એમ[1] ન કરે તો જેના ભયનો અનુભવ થયો છે એવા જરાસંધાદિ વિદ્યમાન છે. તેનું ભય ન હોવાથી તે બહારથી નિશ્ચિત થઈ ઘરમાં રમ્યા કરે છે. આ રમણ મુક્તિની પછીનું હોય તેવું છે. તે કહે છે કે તેઓ સિદ્ધ થઇને ફરે છે. એટલે તે કામનાથી તેવું રમણ કરે છે એ પક્ષનું નિવારણ કર્યું. તેને ચિંતા ન થવાનું કારણ કહે છે કે કૃષ્ણ અને રામને લઇને તેના આધ્યાત્મિકાદિ તાપો ગયા છે તે તાપો મુક્તોને[2] પણ થાય છે. સિદ્ધ થાય તેનું લક્ષણ એ જ કે તેને તાપ ન થાય. કૃષ્ણ અને રામ ફલ અને સાધનરૂપ છે. અથવા તેને સંસાર ભગવાને આપ્યો છે તેથી ઉપર ઉપરથી રમણ કરીને તેનો નિષેધ કરે છે. નિરોધને માટે કૃષ્ણ અને રામવડે થયો છે તાપ જેને અથવા ગયો છે તાપ જેનો. ગોપીઓની પેઠે યાદવો પણ ભગવદ્વિરહાતુર ફરે છે. ગોપીઓને ગુણથી પણ રમણ થાય છે, આમને તો તે પણ નથી. તેથી બન્નેનું નામ ગ્રહણ કર્યું છે. ૧૭

તે સિદ્ધ કરવા માટે ભગવાનની આસક્તિ કહે છે.

वीक्षन्तोऽहरहः प्रीता मुकुन्दवदनाम्बुजम् ।
नित्यं प्रमुदितं श्रीमत्सदयस्मितवीक्षणम् ॥ १८ ॥

દરરોજ નિત્ય પ્રસન્ન રહી મુકુન્દના વદનકમળને જુએ છે. જે મુખારવિંદમાં ભગવાન્ દયાસહિત અવલોકન કરે છે. તેના દરરોજ દર્શનથી યાદવો પ્રીતિયુક્ત થાય છે.

સુબોધિની—પ્રતિદિન, દરરોજ, મુકુન્દના મુખકમળને જોતાં રાજી થાય છે. ક્ષણ ક્ષણમાં નવીન પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે. જો કે ખરીરીતે તેમને જ્ઞાન નથી છતાં વસ્તુના સામર્થ્યને લઇને મુખારવિંદદર્શન નિત્ય મુદિત હોવાથી પ્રીતિ કરાવે છે. નિત્યનૂતનમાં નિત્યનૂતન પ્રીતિ થાય છે. ખરીરીતે તો રસનો આ સ્વભાવ છે. પ્રથમ[3] તો પ્રીતિ ઇચ્છાને લીધે થાય છે. વસ્તુ તો રસરૂપ નથી. વિષયના બળથી થતી પ્રીતિ સર્વદા થાય છે તેથી લૌકિક ઉપાખ્યાનમાં રસોઇયાની વિદ્યામાં તેવો રસ પ્રસિદ્ધ છે. 'रसो वै सः' 'रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति' એવી શ્રુતિ છે. હિ શબ્દથી તેની યોગ્યતા લોકવેદમાં સિદ્ધ છે. એમ ન હોય તો આનંદને[4] પામીને આનંદી થાય છે એમ કહેત તેમાં[5] કામશાસ્ત્રનો ઉપયોગ છે. સહજ કામ ઇન્દ્રિયની પેઠે આકાંક્ષારૂપ[6] છે તે પુરુષાર્થને સિદ્ધ કરનાર નથી. ત્યાં શંકા કરે છે કે વિષયપણાથી અહિં આસક્તિ રાખે તો બંધ થાય. ત્યાં કહે છે કે તે તો મુકુન્દ છે. તે રસરૂપ મુખારવિંદના તિરોભાવમાં તે પ્રસન્ન નહિં થતા હોય ત્યાં કહે છે કે નિત્ય તે ખુશીમાં જ રહે છે. ત્યારે રસપૂર્વક આનંદ આપે છે એમ કહોની. તો રૂપાદિની અપેક્ષામાં અન્યમાં આસક્તિ થાય. જો કે ભગવાને વિષય આપ્યા પણ કામ તો સમુદ્ર છે. સમુદ્ર જેવો કામ છે. કામનો છેડો નથી તેમ સમુદ્રનો પણ અંત નથી, એમ શ્રુતિ કહે છે. તે જ કહે છે. લક્ષ્મીવાળા અને દયા અને સ્મિતયુત વીક્ષણવાળા મુખારવિંદને જુવે છે. તેમાં સર્વ લૌકિક સિદ્ધ માનો પણ ધર્મને માટે, જ્ઞાનને માટે, ભક્તિને માટે, બીજામાં આસક્તિ જરૂર કરવી પડશે. તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે દયા ધર્મરૂપ છે. તદાત્મક ધર્મ છે. સ્મિત ભક્તિ સ્થાનીય છે. વીક્ષણ જ્ઞાનરૂપ છે. તે ત્રણે મુખારવિંદમાં છે તેથી ત્રણ કાંડને માટે બીજાની જરૂર નહિં રહે. ૧૮

---

[1] જો ભગવાન તેની રક્ષા ન કરે તો જરાસંધાદિ જીવે છે તેની તેને ચિંતા થાય.

[2] જે સત્યલોકમાં રહીને બ્રહ્માની સાથે મુક્ત થાય છે તેને તાપ તો થાય છે. यच्चित्तनोदः कृपयानिदं विदाम् એ તૃતીયસ્કંધના વાક્યથી તેનું ચિત્ત દુખાય છે.

[3] પ્રથમ કામને લીધે કામિનીમાં પ્રીતિ થાય છે. ભોગ પછી તેમાં પ્રીતિ રહે તો વિષયની ઉત્તમતા કહેવાય.

[4] આનંદવિશેષ. રસ તેને પામીને આનંદી થાય છે એવો શ્રુતિનો અર્થ છે.

[5] તેવા રસને પેદા કરવામાં કામશાસ્ત્રનો ઉપયોગ છે.

[6] ઇન્દ્રિયવાળા પુરુષને વિષયની આકાંક્ષા થાય છે તે પુરુષાર્થ સિદ્ધ કરનાર નથી. (લેખ.)

હવે નિરુદ્ધોનો કાલાતિક્રમ પણ કહે છે.

तत्र प्रवयसोऽप्यासन् युवानोऽतिबलौजसः ।
पिबन्तोक्षैर्मुकुन्दस्य मुखाम्बुजसुधां मुहुः ॥ १९ ॥

ત્યાંના ઘરડા લોકો પણ યુવાન એટલે શરીરશક્તિ અને ઇન્દ્રિયશક્તિવાળા થયા તે બીજીરીતે નહિં પણ મુકુન્દના મુખારવિંદની સુધાનું ઇન્દ્રિયોથી વારંવાર પાન કરીને તેવા બન્યા છે.

સુબોધિની—આગળ કાળનો અતિક્રમ ન થશે એમ ન માનવું. જે વિષયને કાળ ખાઈ ગયો હશે તે વિષય કાલના મુખમાંથી પાછો કાઢે છે. તે જ કહે છે કે વ્રજમાં કેટલાક વૃદ્ધો છે. વૃદ્ધ અવસ્થામાં બહાર શરીરની કાંતિ અને અંદરનું બળ જતું રહે છે. તે બન્ને આમને છે. તે યુવાન થઈ ગયા. અત્યંત બળવાળા પણ થઈ ગયા. કોઈ અલૌકિક સામર્થ્યથી એમ થયું હશે ? એવી શંકાના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે મુખારવિંદની સુધાનું પાન કરતાં તેવા થયા. ત્યાં કહે છે કે સુધા પણ ગયું પાછું લાવી આપતી નથી, ત્રિદશો (દેવો)નો પણ કાળે કરીને ગ્રાસ થાય છે. કાળ તેને પણ ગળી જાય છે. ત્યાં કહે છે કે આ તો મોક્ષ આપનારના મુખકમળની સુધા છે. જે આત્મસ્વરૂપને આપે તે કાળાતિક્રમ કરે જ. તેમાં પણ તેનું મુખ પ્રધાનરૂપ તેમાં પણ શાંતરૂપ સર્વે તાપનો નાશ કરનારૂં સ્વભાવથી જ તેવા ધર્મવાળું. ત્યાં રહેનારી સુધા અલૌકિકી હોય જ. તેથી કાળ ખાઈ ગયો હોય તેને પણ પાછો લાવનારી તે સુધા છે. તે પુનરુદ્ગમન કરે છે તે યોગ્ય જ છે. તે પણ વારંવાર સુધાપાન થતાં તેમ થાય છે. તેથી તે અમૃતમય થઈ જાય છે તો પછી બળ આવે તેમાં તો શું જ કહેવું. ૧૯

એમ સર્વેનો નિરોધ કહીને નંદરાય વગેરેને શ્રીગોકુલ મોકલીને તામસોનો ઉત્કર્ષ કહેવા માટે રાજસ પ્રકરણમાં વિશેષ કહે છે.

अथ नन्दं समासाद्य भगवान् देवकीसुतः ।
संकर्षणश्च राजेन्द्र परिष्वज्येदमूचतुः ॥ २० ॥

હે રાજેન્દ્ર ! હવે દેવકીના પુત્ર કૃષ્ણ અને સંકર્ષણ નંદરાયજીને મલ્યા અને પરસ્પર આલિઙ્ગન કરી આ પ્રમાણે વાક્ય બોલ્યા.

સુબોધિની—ભગવાને છ ગુણવડે તેમને ગોકુળ મોકલ્યા. નહિં તો તેઓ એકલા ગોકુલ ન જાય.

संभाषणार्थमुद्योगः पूर्वस्थापनमेव च ।
निराकृतिश्च बाधानां प्रेषणाज्ञापनं ततः ।
दानं च प्रीतिसंसिद्ध्यै गमनं चापि रूप्यते ॥ १ ॥

(સંભાષણનો ઉદ્યોગ કર્યો. પૂર્વ પુત્રત્વનું સ્થાપન કર્યું દુખ દૂર કર્યુ અને દાન આપ્યું ત્યારે તે ગયા, એ કહે છે..) ભિન્ન પ્રક્રમ માટે **अथ** શબ્દ કહ્યો છે. પ્રામાણિકત્વ[1] દાસત્વ અને સ્વામિત્વ કહેવામાં આવ્યું પછી સારીરીતે સ્થાન સિદ્ધ કરવા માટે નંદરાય પાસે પધાર્યા. સારીરીતે આવીને ભગવાનની ઇચ્છા બળવાળી હોવાથી ભગવાને નંદરાયમાં પુત્રપ્રતીતિ દૃઢ કરી જેથી તેને અન્યથા શંકા ન થાય માટે તો સારીરીતે આવીને મલ્યા. **समासाद्य** કહેવાથી. ભગવાન્ સર્વસમર્થ છે. પ્રત્યક્ષ જોયું પણ અન્યથા કરે. નંદરાયને મોકલવા છે માટે સંકર્ષણને સાથે લઈને ભગવાન્ આ પ્રમાણે બોલ્યા બન્ને બીજાના પુત્ર તો છે જ તેથી બન્નેએ સમાન ભાવ બતાવ્યો. એમ કર્યું તે કરતાં તેને ગોકુલ કેમ ન પહોંચાડ્યા ? ત્યાં કહે છે કે તે દેવકીના પુત્ર છે. ત્યારે બળદેવે જવું હતું ? ત્યાં કહે છે તે **संकर्षण** છે. **चकार** છે તેથી તે પણ દેવકીના પુત્ર છે. તે રોહિણીના પુત્ર કેમ કહેવાય છે? ત્યાં

---

[1] એનાથી પિતર્યુવાભ્યાં એ ત્રણ શ્લોકના અર્થો કહ્યા. જ્યારે તે સ્વામિ છે તો નંદની પાસે આવવાનું પ્રયોજન શું છે? ત્યાં કહે છે કે રામકૃષ્ણની સારીરીતે સ્થિતિ સિદ્ધ થવા માટે તે નંદરાયજી પાસે આવ્યા અને તેને સમજાવી ગોકુલ મોકલતાં પોતાની સ્થિતિ અહિં થઈ (લેખ.)

કહે છે, તેનો ઉદરમાં આવવાનો ધર્મ બતાવતાં કહે છે કે તે **संकर्षण** છે. રાજેન્દ્ર એમ સંબોધન રાજાનો આ ધર્મ છે એમ બતાવવા માટે છે. મોટા વિચારક રાજાઓનો એ ધર્મ સમજવો. તેના હૃદયમાં નિરંતર વાસ માટે આલિંગન કર્યું. તેમ કરીને પોતાના ધર્મો નંદના હૃદયમાં મૂક્યા. બાળક છેટેથી આવીને બાપને આલિંગન કરે. इदं નો અર્થ હવે કહેવાશે તે. ૨૦

તે જ કહે છે.

रामकृष्णावूचतुः–**पितर्युवाभ्यां स्निग्धाभ्यां पोषितौ लालितौ भृशम्।**
पित्रोरप्यधिका प्रीतिरात्मजेष्वात्मनोपि हि ॥ २१ ॥

રામકૃષ્ણ બોલ્યા—હે પિતાજી! આપ સ્નેહવાળા છો. આત્માથી જેમ પુત્રમાં પ્રીતિ વધારે હોય તેમ આપે માબાપ કરતાં પણ અમારી ઉપર વધારે પ્રીતિ રાખી છે.

सुबोधिनी—આપે અમારૂં પરિપાલન કર્યું તેને માટે આપને અમે અભિનંદન આપીએ છીએ. એ કહેવા માટે હે પિતઃ એમ બોલાવે છે. તેના ઉપકારનો અનુવાદ કરે છે. આપ બન્ને (યશોદા નંદ) સ્નેહવાળાં છો. તમોએ અમારૂં પોષણ કર્યું અને લાડ પણ કરાવ્યાં. જેવો જન્મ આપનાર તેવો પોષણ કરનાર પણ પિતા જ કહેવાય, તે કહેશે. ધર્મને માટે પણ પાલન થાય છે એવું આપે નથી કર્યું પણ સ્નેહથી પોષણ કર્યું છે, પોષણ માત્ર ભાઈઓ વગેરેમાં સ્નેહ હોય તો થાય છે ત્યાં કહે છે કે આપે માત્ર પોષણ નહિં પણ લાલન પણ કર્યું છે. ભાઈના પુત્રને પણ લોક થોડુંક તો રમાડે તેમ નહિં પણ આપે તો પોતાના દેહની અપેક્ષા કર્યા વગર અમારૂં બહુ લાલન કર્યું. આવું લાલન તો પુત્રમાં થાય. કેવળ લાડ કર્યું એમ જ નહિં પણ બહાર અને અંદરનો સ્નેહ પણ આપે અસાધારણ દેખાડ્યો તેથી બાપથી પણ આપની પ્રીતિ વધારે છે. ક્ષેત્રજાદિ પુત્રો થાય છે તેવા નહિં પણ પોતાના વીર્યથી થએલ આત્મજના જેવી પ્રીતિ આપે રાખી. પોતાના આત્મા કરતાં પોતાના છોકરામાં વધારે પ્રીતિ માબાપની હોય છે. 'પ્રજા આત્માની અન્તરતર છે' એમ શ્રુતિ કહે છે. લોકમાં પોતાનું અનિષ્ટ ઇચ્છે, પણ પુત્રનું અનિષ્ટ ઇચ્છતા નથી. તે હિથી કહ્યું. ૨૧

તે વાત તો સહજ પુત્રમાં સંભવે કૃત્રિમમાં તે ક્યાંથી હોય? ત્યાં કહે છે.

स पिता सा च जननी यौ पुष्णीतां स्वपुत्रवत्।
शिशून् बन्धुभिरुत्सृष्टान् अकल्पैः पोषरक्षणे ॥ २२ ॥

પોષણ કે રક્ષણ કરવામાં અસમર્થ માબાપો નાના બાલકને છોડી દે છે તેને જે પોતાના પુત્રની જેમ પોષે છે તે જ તેનાં માતા અને પિતા છે.

सुबोधिनी—પિતૃત્વ અને પુત્રત્વ એ અન્નના વિકાર છે આત્માપણાથી ગ્રહણ કરાયલો અન્તઃ કોષ છે તે અન્ન તો સાધારણ છે. તેમાં જો કોઈ અન્ય અભિમાન કરે તો તે તેનું પણ થાય, કેમકે અન્ન તો સાધારણ છે. એમ ન હોય તો જૂદાથી થએલ ભર્તા અને જૂદા માબાપથી થએલ સ્ત્રીમાં પોતાનાથી વધારે સ્નેહ ન થાય. સ્નેહની તો કાલિયના પ્રસંગમાં પરીક્ષા કરી છે. તેથી નજરે જોયેલ ન ઘટે તેમ ન મનાય. એટલે સ્નેહ અને અનુભવથી પુત્રપણું સિદ્ધ થયું. પણ લોકમાં તેવી પ્રસિદ્ધિ નથી. પુત્રમાં તેવી પ્રસિદ્ધિ છે પછી સ્નેહ ભલે ન હોય. ત્યાં કહે છે જે પોતાના પુત્રની જેમ પોષે છે લોકમાં તે જ પિતા અને તે જ માતા ગણાય છે. એક પાલન કરે તો ઉપચાર કહેવાય. બેના પાલનમાં ઉપચાર ન કહેવાય. બહુ લાલન કરે તેમાં ઉપચાર ન કહેવાય. તેમાં પણ બહાર અને અંદરનો ભાવ પોષણમાં જોવો હોય તો તે પુત્રમાં જ દેખાશે તો લોકમાં દેખાય છે તેમ પોતાના હૃદયમાં પણ દેખાશે. તેમાં પણ 'પોતાના બંધુઓ પોષણ રક્ષણ ન કરી શકવાથી છોડી દે એટલે બેમાંથી એક કરવાને પણ તે સમર્થ ન હોય તેવા પુત્રનું લાલનપાલન કરનાર માતાપિતા કહેવાય. ૨૨

'ભાગવ. ૭

એમ પૂર્વસિદ્ધ પિતૃત્વ નંદરાયમાં સ્થાપન કરીને પોતાનું સર્વસ્વ તેને નિવેદન કરીને આજ્ઞા કરે છે.

यात यूयं व्रजं तात वयं च स्नेहदुःखितान् ।
ज्ञातीन् वो द्रष्टुमेष्यामो विधाय सुहृदां सुखम् ॥ २३ ॥

અમો એહને લીધે દુઃખી થતા જ્ઞાતિને જોવા માટે જરૂર આવશું. પણ અહીંના સુહૃદોને સુખ કરીને ત્યાં આવશું તેથી હે તાત! તમે બધા ગોવાળીઆઓ સાથે વ્રજમાં જાઓ.

સુબોધિની—તમે બધા ગોપો વ્રજમાં જાઓ. અમે કાંઈ કામને માટે જશું એ ચકારનો અર્થ છે તમેં ક્યાં જશો તો તે દેવગુહ્ય હોવાથી પરોક્ષથી કહે છે કે તમે જ્ઞાતી હોવાથી તમને જોવાને આવશું તેમાં ગોપમાં[1] આત્મભાવ સ્થાપન કર્યો તેથી તેમાં સર્વાત્મકતા સિદ્ધ થઈ. જેમાં સર્વ ભાવ[2] તે જ જ્ઞાતિ પણ થાય. જે યાદવના સગોત્ર બન્યા. અથવા વયમ્ અમારા પુત્રાદિ બધા તમારા જ છે. અમે બધા તમારા જ્ઞાતિ છીએ. આપ અમારા જ્ઞાતિ એ અધિક વર આપ્યો. તેથી આજ સુધી ગોકુલસંબંધી ભગવાન્ કહેવાય છે. વિવાહાદિમાં પણ બળથી વિવાહ થાય છે. ભગવાનની ઇચ્છાથી સર્વ લોકમાં પણ તેવી પ્રતીતિ છે તેથી જ રુક્મિનું વચન છે કે તમે 'ગોપાલ' છો. શ્રુતિમાં ઉપાસનાકાણ્ડના એવા મંત્રો પણ મળે છે. તેથી તમે જ અમારા જ્ઞાતી છો તો પણ આ યાદવો પણ સુહૃદ છે તેથી તેને સુખ કરીને પછી અમે ત્યાં આવશું. જ્ઞાતિને જોવાને જ. નહિં કે ગોકુલને જોવાને આવશું તેથી ભગવાન્ કહેશે. गतांश्चिरायितान् शत्रुपक्षक्षपणचेतसः આવવાનું કારણ કે અમારી વિના તમને એહથી દુઃખ થાય છે. બીજું ગોકુળ રહેવામાં કોઈ જાતનું ભય નહિં થાય તે કહ્યું. ૨૩

એમ ત્રણ અલૌકિક કહ્યાં. લૌકિક પણ ઘણું આપ્યું તે કહે છે.

श्रीशुक उवाच—एवं सांत्वय्य भगवान्नन्दं सव्रजमच्युतः ।
वासोलंकारकुप्याद्यैरर्हयामास सादरम् ॥ २४ ॥

શુકદેવજી બોલ્યા. અચ્યુત ભગવાને વ્રજસહિત નંદને એમ સમજાવીને વસ્ત્રઅલંકાર અને ત્રાંબા-પિતળના વાસણોથી આદરપૂર્વક તેની પૂજા કરી.

સુબોધિની—ભગવાન્ કહેવાથી અંગીકારમાં સામર્થ્ય બતાવ્યું. ત્યાં એટલું આપવાને માટે ક્યાંથી રાખ્યું હતું પ્રથમ તો તે લીલાને માટે ફરવા ગયા હતા. સેવક સાથે બે ભાઈ ગયા હતા તેનો ક્યો અનુરોધ હતો. ત્યાં કહે છે કે તે પોતે અચ્યુત છે. તેની કોઈ કાળે ચ્યુતિ થતી નથી પૂર્વ ધર્મ છોડે તો ધર્મ ચ્યુત થાય. તેણે ગોવાળીઆઓને જ પૂજ્યા નહિં પણ આખા વ્રજનો સત્કાર કર્યો સ્ત્રી પુરુષો બધાને વસ્ત્રો આપ્યાં ઘરેણાં આપ્યાં કુપ્યાગ્ર એટલે વ્યવહારના ઉપયોગી પાત્રો આપ્યાં સોનારૂપાવગરની ધાતુનાં પાત્રો આપ્યાં પ્રત્યેકના નામ લઇને ગૃહસ્થ જેમ લગ્નમાં આપે તેમ આપ્યાં. મોટા રાજાની જેમ નથી આપ્યાં. ૨૪

દાન કર્યાં પછી ગયા હશે. એ શંકાનિવૃત્તિને માટે કહે છે.

इत्युक्तस्तौ परिष्वज्य नन्दः प्रणयविह्वलः ।
पूरयन्नश्रुभिर्नेत्रे सह गोपैर्व्रजं ययौ ॥ २५ ॥

એમ ભગવાને કહ્યું ત્યારે નંદરાયજી પ્રેમમાં વિહ્વલ બની ગયા અને આંસુવડે તેનાં નેત્રો ભરાઈ ગયાં પછી તે બન્ને ભાઇને આલિંગન કરી ગોપોને સાથે લઇને વ્રજમાં ગયા.

---

[1] गोपेष्वात्मभाव इति ગોપોમાં ભગવાને આત્મત્વ સ્થાપન કરવાથી સર્વ ગોપ ભગવાનના આત્મા થયા. તેથી ભગવાન પણ તે બધાના આત્મા થયા. [2] ગોવાળીયાના તે યાદવો જ્ઞાતિ થયા. એટલે મૂળમાં वः युष्माकं ज्ञातीन यादवान् એવો અર્થ કર્યો છે તે આ ભાવથી જ કર્યો છે.

સુબોધિની—કૃષ્ણરામને આલિંગન કરીને નંદરાયજી પ્રેમમાં ગાંડા બની ગયા. ભગવાને સર્વ આપ્યું તેથી પૂર્ણ થયા અને કાંઈ બોલી ન શક્યા. પછી અશ્રુવડે નેત્રોને ભરીને ગોપો સાથે વ્રજમાં ગયા. ભગવાને ગોવાળોને પણ મોકલ્યા. કોઈને મિત્રની જેમ ત્યાં રાખ્યા નહિ. ૨૫

એમ તેમનો નિરોધ કહીને વેદની સાથે ભગવાનનો પણ નિરોધ થયો તે કહે છે.

अथ शूरसुतो राजन् पुत्रयोः समकारयत् ।
पुरोधसा ब्राह्मणैश्च यथावद्द्विजसंस्कृतिम् ॥ २६ ॥

તે પછી હે રાજન્ સૂરના પુત્ર વસુદેવજી, બ્રાહ્મણો અને પુરોહિતને બોલાવી બન્ને પુત્રોને વિધિપૂર્વક દ્વિજપણાનો સંસ્કાર કરાવવા લાગ્યા.

સુબોધિની—અધ્યાયની સમાપ્તિ સુધી ઉપનયન સંસ્કારની જ વાત આવવાની. તેમાં પ્રપંચવિસ્મૃતિ પાંચ શ્લોકથી કહે છે બાકીમાં વેદાર્થમાં આસક્તિ કહેવી જોઇએ. બધું કાર્ય ઉકેલ્યા પછી એ અથનો અર્થ કહ્યો. શિશિરઋતુમાં શૂરના પુત્ર વસુદેવજીએ, પુત્રોને સંસ્કાર કરાવ્યા. રાજન્ સંબોધન તો ક્ષત્રિયને આ સંસ્કાર અવશ્ય કર્તવ્ય છે એ બતાવવા માટે છે. પુરોધસ્ ગર્ગાચાર્યે બીજા બ્રાહ્મણોને સાથે રાખીને, સંસ્કાર કર્યો. ક્ષત્રિયને પુરોહિત જ ઉપદેશ આપે. ઉપનયનમાં માતામહનું પ્રાધાન્ય નથી એ કહેવામાટે શૂરના પુત્ર કહ્યા. યથાવત્ એટલે પોતાના ગૃહ્યસૂત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે સંસ્કાર કર્યો, દ્વિજ જેનાવડે થવાય તે द्विजसंस्कृति કહેવાય. ચૂડાકરણસંસ્કાર પ્રથમ થયો છે. काकपक्षधरौ ઇત્યાદિ કહ્યું છે. તેથી થયો જણાય છે. ઉપનયન સંસ્કાર અત્યારે કર્યો. ‘द्वादशे पशुकामं’ એ સંવત્સરના વિચારથી તો એકાદશ વર્ષેજ થવો જોઇએ તેથી અહિં કામ્યપક્ષનો આશ્રય કર્યો જણાય છે. પ્રાયશ્ચિત્તની સાથે સંસ્કાર કર્યો એમ કેટલાકનું કથન છે.

પછી તેને માટે, ઉત્સવને માટે, અને દક્ષિણાને માટે દાન આપ્યાં તે કહે છે.

तेभ्योऽदाद्दक्षिणा गावो रुक्ममालाः स्वलंकृताः ।
स्वलंकृतेभ्यः संपूज्य सवत्साः क्षौममालिनीः ॥ २७ ॥
याः कृष्णरामजन्मर्क्षे मनोदत्ता महामतिः ।
ताश्चाददादनुस्मृत्य कंसेनाधर्मतो हृताः ॥ २८ ॥

તે બ્રાહ્મણોને સોનાની માલાઓવડે સારીરીતે શોભાવેલી, વાંછડાં સહિત, બારીક વસ્ત્રથી શોભતી ગાયોની દક્ષિણા આપી. બ્રાહ્મણોની પણ પૂજા કરી. મોટા બુદ્ધિવાળા વસુદેવે કૃષ્ણ અને રામના જન્મ વખતે મનથી જે આપવાનો સંકલ્પ કરેલો તેને યાદ કરીને આપી. જે વસુદેવની ગાયોને કંસે અધર્મથી હરણ કરેલી હતી તે પાછી મળતાં તેનું દાન કર્યું.

સુબોધિની—ગાયોની દક્ષિણા અથવા ગાયના દાનમાં જે દક્ષિણા કહી હોય તે આપી. સોનાની માળાવાળી આપી, સારીરીતે શોભાવાળી કરી બ્રાહ્મણોની પૂજા કરી તેમને આપી. વિધિપૂર્વક વીશ હજાર ગાયો આપી રામજન્મ અને કૃષ્ણજન્મ વખતે અથવા બીજે વખતે પણ મનથી આપેલી. વસુદેવને મોટી બુદ્ધિવાળા કહેવાનું કારણ એટલું જ કે લાંબા કાળ સુધી તેને સંકલ્પ યાદ રહ્યો. તે પ્રમાણે તેણે બ્રાહ્મણોને પાછળથી આપી. આટલી બધી ગાયો તેને ક્યાંથી આવી? ત્યાં કહે છે કે વસુદેવની ગાયો કંસે ઘર લુટ્યું તે વખતે અન્યાયથી લીધેલી તે પાછી આવી તે આપી દીધી. ૨૭–૨૮

---

૧ દાન વગેરે આપ્યા પછી નંદરાયજી એ સ્થાનમાંથી રસ્તે પડ્યા ત્યાં સુધી રામકૃષ્ણ ત્યાં રહ્યા પછી પોતાને ઘેર ગયા. ૨ વર્ષ પૂરું થવાના વિચારથી એ પક્ષમાં બાર સંવત્સર પૂરા થઈ તેરમો બેઠો. समावर्धित એટલે પ્રાયશ્ચિત્ત વિધાન છે. એ ભગવાનને કહેવું યોગ્ય ન ગણાય તેથી બન્ને એમ કહ્યું છે. કાલાતિક્રમનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરી સંસ્કાર કર્યો તેથી નિત્યપક્ષ સિદ્ધ થયો. આપત્તિના કાળમાં કાલાતિક્રમ થાય તો

બીજાએ નિરોધ કરાવ્યો પણ પોતે પણ કરવો જોઈએ. તેથી પૂર્વે જે કર્યું તે બધાના ત્યાગરૂપ પોતે વ્રત લીધું તે બે શ્લોકથી કહે છે.

ततश्च लब्धसंस्कारौ द्विजत्वं प्राप्य सुव्रतौ ।
गर्गाद्यदुकुलाचार्याद्गायत्रं व्रतमास्थितौ ॥ २९ ॥

ઉપનયન સંસ્કાર થયા પછી બન્ને ભાઈઓ યદુકુળના આચાર્ય ગર્ગની પાસેથી ગાયત્રીવ્રતમાં નિષ્ઠાવાળા થઈ દ્વિજ બન્યા.

सुबोधिनी—ગ્રહણ અને સમર્થન એવા બે ભેદવડે સંસ્કાર બે જાતના છે. તે થયા પછી તુરત સંસ્કાર દિવસ છોડી ત્રણ દિવસ છ માસ અથવા સંવત્સરસુધી સારા વ્રતવાળા થાય. વેદના અધ્યયનનું સુંદર વ્રત લે. અથવા બ્રહ્મચર્યાદિના નિયમયુક્ત થઈને વ્રત કરે. ગર્ગ યદુકુલના આચાર્ય છે. તેણે આપેલું સાવિત્રી નામનું વ્રત રામકૃષ્ણે ધારણ કર્યું. ૨૯

એ વ્રત તો કામ્ય છે. સરસ્વતીની સ્ફૂર્તિ જલદી થવાની કામનાવાળો તે કરે. તે ભગવાનમાં તો કરવાની જરૂર નથી ત્યારે શામાટે એવાં વ્રતો ભગવાને ધારણ કર્યાં? ત્યાં કહે છે.

प्रभवौ सर्वविद्यानां सर्वज्ञौ जगदीश्वरौ ।
नान्यसिद्धामलज्ञानं गूहमानौ नरेहितैः ॥ ३० ॥

તે રામકૃષ્ણ સર્વ વિદ્યાના ઉત્પત્તિસ્થાનરૂપ છે, સર્વજ્ઞ અને જગતના ઈશ્વર છે છતાં અનન્યસિદ્ધ પવિત્ર જ્ઞાનને મનુષ્યચેષ્ટાવડે ગુપ્ત કરે છે.

सुबोधिनी—જો કે સર્વ વિદ્યાની ઉત્પત્તિના સ્થાનરૂપ રામકૃષ્ણ છે. તેમને વિદ્યાની અપેક્ષા નથી, કેમકે તે સર્વ જાણનાર છે. અથવા જ્ઞાન ભલે ન હોય પરંતુ તે જગતના ઈશ્વર છે. કર્તુમકર્તુમન્યથાકર્તું સમર્થ છે. તેમની ક્રિયાશક્તિ સર્વોત્કૃષ્ટ છે. તેમને જ્ઞાન સ્વતઃસિદ્ધ છે. તેને મનુષ્યની લીલા દેખાડી છુપાવે છે અને ગાયત્રીવ્રત પાળે છે એમ પૂર્વેથી સંબંધ છે. સર્વજ્ઞતા બ્રહ્મવિદની જેમ કૃત્રિમ પણ હોય તેથી **नान्यसिद्ध** જ્ઞાન કહ્યું. ૩૦

એમ પ્રપંચવિસ્મરણાત્મક નિરોધ કહીને આસક્તિરૂપ નિરોધને વીશશ્લોકથી **अथो** ત્યાંથી આરંભીને કહે છે. પછી બે શ્લોકથી પ્રત્યાપત્તિ કહેશે. જો એમ ન કરે તો નિરોધ કર્તાવગરનો થાય. **आत्मा पक्षविंशः** એથી નખરૂપ તે ધર્મો છે. તે ભગવાનમાં નિરૂપણ કર્યાં છે.

अथो गुरुकुले वासमिच्छन्तावुपजग्मतुः ।
काश्यं सांदीपनिं नाम ह्यवन्तीपुरवासिनम् ॥ ३१ ॥

હવે ગુરુકુલમાં વાસ કરવાને ઇચ્છતા બન્ને ભાઈઓ ઉજ્જયિનીના વાસી સાંદિપની નામના કાશ્ય ગોત્રવાળા ગુરુને નક્કી કરી તેની પાસે અભ્યાસ કરવા ગયા.

सुबोधिनी—ગુરુકુલમાં રહીને અવશ્ય વિદ્યાગ્રહણ કરવી જોઈએ. તેથી ગુરુકુલમાં રહેવાની રામ અને કૃષ્ણે ઇચ્છા કરી. ત્યાં તો ઈશ્વર હોવાથી કોઈ ગુરુ મળી ગયો અથવા ભગવાને કોઈને ગુરુ ઠરાવ્યો એ શંકા ન થવા કાશ્યગોત્રવાળા સાંદીપનિ પાસે બન્ને ભાઈ પધાર્યા. સંદીપનના પુત્ર સાંદીપનિ. **'अत इञ्'** એ સૂત્રથી સાંદીપનિ શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. તેની પ્રસિદ્ધિ બાપના નામથી જ છે. કાશ્ય એ નામનો એક દેશ છે. ખરી રીતે કાશ્યપગોત્રનો તે છે અથવા કાશ્ય સ્વતંત્ર ગોત્રનો પ્રવર્તક માનો **काश्यः कुशो गृत्समदः** કહ્યો છે એ ગૃત્સમદથી શૌનક થયો છે તેમ કાશ્યથી પણ બ્રહ્મવંશનું જન્મ થયું હોય. જો કે વિશેષ ત્યાં કહ્યો નથી તોપણ એવું જણાય છે. કેટલાક ઋષિઓ પિતાના નામથી પ્રસિદ્ધ હોવાથી સંદીપન જ અહિં કહ્યો છે જેનાથી બુદ્ધિનો પ્રકાશ સારો થાય છે અવન્તી નગર શિવની પુરી છે, મહાકાળનું તે સ્થાન છે. ત્યાં પણ કાશીની જેમ મુક્તિ થાય છે તે સાંદીપનિ પણ તીર્થવાસથી મોટો વિરક્ત હતો. ૩૧

ત્યાં ગયા પછી જેમ ગુરુવૃત્તિ કરવી જોઈએ તેમ કરવા લાગ્યા પણ મોટા ઐશ્વર્યથી ધનવગેરે આપીને વિદ્યાગ્રહણ ન કરી તે કહે છે.

यथोपसाद्य तौ दान्तौ गुरौ वृत्तिमनिन्दिताम् ।
ग्राहयन्तावुपेतौ स्म भक्त्या देवमिवादृतौ ॥ ३२ ॥

તે ગુરુપાસે જઈને ઇન્દ્રિયસંયમ રાખી, ગુરુમાં અનિંદિત વર્તન રાખી, તેમની દેવ જેવી ભક્તિ કરતા તેમની પાસે વિદ્યાગ્રહણ કરવા લાગ્યા.

सुबोधिनी—ગુરુપાસે ખાલી હાથે ન જવાય. ब्रह्मचर्यमागामुपमानयस्व એવું વાક્ય છે તેની પાસે જઈ આવશ્યક ધર્મગ્રહણ કરવા માટે દાન્ત થયા એટલે ઇન્દ્રિયોને વશ કરીને રહ્યા. લોકમાં ગુરુના ઘરમાં ગુરુના ચેલા બની નીચા રહીને વિદ્યાગ્રહણ કરાય. ધન દઈને મોટાઈ રાખીને ભણવું તે નિંદિત વૃત્તિ કહેવાય. તેથી ગુરુપાસે રહ્યા. ગુરુએ પોતાની પાસે રાખ્યા. એમાં પ્રમાણ કહેવાની જરૂર નથી. ગુરુએ આપને રાખવાની પ્રગલ્ભતા કેમ કરી? એવી શંકા ન કરવી તે વાત પ્રસિદ્ધ છે તે પ્રસિદ્ધિ स्म અવ્યયથી સૂચવી છે તેમાં યુક્તિ તો એ જ કે ભગવાનની ઇચ્છા એવી જ છે પછી વિદ્યાગ્રહણ કરતાં ગુરુમાં તેમણે ભક્તિ કરી તે પણ શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે કરી ગુરુથી પરમ આદરસહિત વર્ત્યા. બહારથી પણ પ્રેમ બતાવ્યું ભક્તિના ધર્મો પણ એ પદથી કહ્યા. આરાધ્યદેવની પાસે રહી તેને સેવે તેમ પાસે રહી હૃદયથી અને બહારથી તેમની પાસે રહ્યા. ૩૨

ગુરુનું કર્તવ્ય तयोः એ બે શ્લોકથી હવે કહે છે.

तयोर्द्विजवरस्तुष्टः शुद्धभावानुवृत्तिभिः ।
प्रोवाच वेदानखिलान् साङ्गोपनिषदो गुरुः ॥ ३३ ॥
सरहस्यं धनुर्वेदं धर्मान् न्यायपथांस्तथा ।
तथा चान्वीक्षिकीं विद्यां राजनीतिं च षड्विधाम् ॥ ३४ ॥

તે બન્ને (રામકૃષ્ણ) ભાઈઓની શુદ્ધવૃત્તિથી ગુરુ પ્રસન્ન થયા અને બધા વેદો તેને ભણાવ્યા તેમનાં અંગો શિક્ષા, કલ્પ, વ્યાકરણ, નિરુક્ત, છંદ, જ્યોતિષ વગેરે ભણાવ્યા. તે તે વેદની ઉપનિષદો કહી. રહસ્યસહિત ધનુર્વેદ પણ ગુરુએ જ આપ્યો. ધર્મો તથા નીતિના માર્ગો કહ્યા. વેદાન્તવિદ્યા અને છ પ્રકારની રાજનીતિ પણ ગુરુએ રામકૃષ્ણને શિખવી.

सुबोधिनी—તે સાંદીપનિ બ્રાહ્મણમાં શ્રેષ્ઠ હતો સર્વ ધર્મને જાણતો હતો તેણે પ્રથમ તો તેનું સ્વરૂપ જાણ્યું ન્હોતું પણ તેની અનુવૃત્તિ (સેવા) જોઈને તે પ્રસન્ન થયો. તે પણ શુદ્ધભાવથી અનુવૃત્તિ જોઈ. તેમાં ભાવની શુદ્ધિ એ જ કે લોલુપતા નહિ ગુરુને પ્રસન્ન કરવા શિવાય તેમાં પોતાનો સ્વાર્થ નહિ તે ભાવશુદ્ધિ કહેવાય. તે તો વિદ્યા માટે આવ્યા છે તેથી પહેલાં તો બધા વેદો ગુરુએ તેને ભણાવ્યા. વેદ તો ચાર છે પણ તેની શાખાઓનો વિસ્તાર બહુ મોટો છે. પછી છ અંગો અને બ્રહ્મપ્રતિપાદક ઉપનિષદો ભણાવી. બીજી વિદ્યા કહી તેમાં રહસ્યમંત્રો સહિત ધનુર્વેદ કહ્યો. ક્ષત્રિઓને આ દૃષ્ટફલક અતિ ઉપયોગી વિદ્યા છે. બીજી ઉપવેદોની તેને જરૂર નથી. ધર્મશાસ્ત્ર, સામાદિન્યાયના રસ્તાઓ તેને બતાવ્યા આત્મવિદ્યા સાંખ્યયોગાદિરૂપા, સંધિ, વિગ્રહ, યાન, આસન, દ્વૈધીભાવ અને સંશ્રય એ છ પ્રકારની રાજનીતિ તેમને ભણાવી. ૩૩. ૩૪.

આટલી વિદ્યા કેટલા સમયમાં ભણ્યા તે કહે છે.

सर्वं तदमरश्रेष्ठौ सर्वविद्याप्रवर्तकौ ।
सकृन्निगदमात्रेण तौ संजगृहतुर्नृप ॥ ३५ ॥

હે નૃપ દેવોમાં શ્રેષ્ઠ એવા તે બન્ને ભાઈઓ સર્વવિદ્યાની પ્રવૃત્તિ કરાવતા ગુરુએ એકવાર કહેવા માત્રથી તે ધારણ કરી શક્યા.

સુબોધિની—જેટલું ગુરુ બોલે તે માત્ર એકવાર બોલે તેટલાથી જ ગ્રહણ કરવા લાગ્યા. સારી રીતે યાદ કરી લે છે તેમાં અનધ્યયનાદિના નિયમોનું પણ પોતે પાલન કરે છે. સ્વાધ્યાયમાં તેમને કહે છે તેટલા વખતમાં તે હૃદયમાં લઈ લે છે હે નૃપ એ સંબોધન સાવધાનતા માટે શુકદેવજીએ પરીક્ષિતને કહ્યું છે. ૩૫

अहोरात्रैः चतुःषष्ट्या संयतौ तावतीः कलाः ।
गुरुदक्षिणयाचार्यं छन्दयामासतुर्नृप ॥ ३६ ॥

રાત્રિ અને દિવસ મળીને અહોરાત્ર કહેવાય એવા ૬૪ અહોરાત્રમાં ૬૪ કલાઓ (જેનો વિસ્તાર ટીકામાં કહ્યો છે તે) શિખ્યા. નિયમને સંભાળીને શિખ્યા. હે રાજન્ ગુરુદક્ષિણામાં આચાર્યની ઇચ્છાને અનુસરીને જે માગ્યું તે આપી તેને પ્રસન્ન કર્યા.

સુબોધિની—ચોસઠ અહોરાત્રમાં નિયતરીતે તેટલી કલાઓ તેમણે શિખી લીધી. એ શ્લોકનો સંબંધ છે. એક કલામાં ઘણા પ્રકાર છે તેના ઘણા ગ્રંથો છે મોટી શિક્ષા છે. તેમાં પણ એક કલા એક જ દિવસમાં શિખ્યા. તે કલાઓ શૈવતંત્રમાં લખેલી છે તે અમો અહિં આપીએ છીએ. ગીત, વાદ્ય, નૃત્ય, (નાટ્ય) આલેખ્ય, વિશેષકાછેદ્ય, તન્દુલ કુસુમ બલિવિકારો, પુષ્પાસ્તરણ, દશનવસનના ગણો, મણિભૂમિકાનું કર્મ, શયનની રચના, ઉદકવાદ્ય, ઉદકઆઘાત, ચિત્રયોગો, માલાગુંથવાનાં યોગો, મુકુટ કરવાની યોજના, નેપથ્યં યોગો, કર્ણપત્રભંગ સુગન્ધયુક્તિ ભૂષણયોજના, ઈન્દ્રજાલ, કૌચુમાર યોગ, હસ્તલાઘવ. ચિત્ર શાકયુ, ભક્ષવિકાર ક્રિયા, પાનકરસ રાગાસવયોજન, સૂચિવાન કર્મ, સૂત્ર-ક્રીડા, વીણા ડમરુક વાદન, પ્રહેલિકા પ્રતિમાલા, દુર્વાચકયોગ, પુસ્તકવાચન, નાટકાખ્યાયિકા દર્શન, કાવ્યસમસ્યાપૂરણ, પત્રિકાચિત્રવાચનવિકલ્પ, તર્કકર્મ, તક્ષણ, વાસ્તુવિદ્યા, રૂપરત્નપરીક્ષા, ધાતુવાદ, મણિરાગ જ્ઞાન, આકરજ્ઞાન, વૃક્ષાયુર્વેદ યોગ, મેષકુક્કુટલાવકયુદ્ધવિધિ, શુકસારિકાપ્રલાપન, ઉત્સાદન, કેશમાર્જનકૌશલ્ય, અક્ષરમુષ્ટિકાકથન મ્લેચ્છિતકલિકલ્પા દેશભાષાજ્ઞાન, પુષ્પશકટિકાનિમિત્તજ્ઞાન, યંત્ર-માતૃકા, ધારણામાતૃકા, સંપાદ્યં, માનસી કાવ્યક્રિયા, અભિધાનકોશ, છન્દોજ્ઞાન, ક્રિયાવિકલ્પો. (છલિતક-યોગ વસ્ત્રગોપન દ્યુતવિશેષ આકર્ષણક્રીડા બાલક્રીડનક વૈનાયિકી વૈજયન્તી વૈતાલિકી વિદ્યાજ્ઞાનો) તેમાં ગીતમાં ગાનશિક્ષા ગીત બનાવવું રાગના ભેદો તાન માત્રાદિ રચવાના પ્રકારો સાધકબાધકતાનનું પરિ-જ્ઞાન—એટલા ભેદ એકલા ગીતમાં સમજવા. વાદ્યમાં પણ તેમજ તે વાદ્ય ચાર પ્રકારનું. તેને વગાડવાનું સામર્થ્ય તેનું જ્ઞાન તેના આધારની રચના તેના ભેદના કારણનું જ્ઞાન સાધકબાધકજ્ઞાન, પાંચ પાંચ પ્રકાર બધામાં સમજવાના છે. નૃત્ય અભિનયથી બતાવવું. નાટ્ય ગ્રન્થરૂપે કહેવું. આલેખ્ય—ચિત્રકર્મ તેમાં જે વિશેષ તે કુત્સિત અને ભ્રામક છે તે બધા ક પ્રત્યયથી લીધા છે. તેમાં છેદ્ય અમુક છેદવાથી વૈચિત્રી દેખાય. તેમ ચણાની દાળમાં સો હાથી લખવા. તંદૂળ અને પુષ્પના આરતીની રીતે પૂજાના પ્રકારો અથવા પૂજામાં રાખવાના પ્રકારો. પુષ્પોનું આસ્તરણ સ્પષ્ટ છે દશન અને વસ્ત્રોના સમુદાયના ભેદો અધરોષ્ઠનું પરિજ્ઞાન રસને માટે એ પરીક્ષા છે મણિની ભૂમિ કરવાનું કામ જેમાં જેવા મણિઓ જોઈએ તેવી રચના કરવી. જેવી ભૂમિ બનાવવી હોય તેની ક્રિયાવડે તેની રચના કરવી. શય્યાસ્થાનની રચના કરવી. ઉદકેનું વાદ્ય બનાવવું જેમ જળમાં પોતાની મેળે અનેક પ્રકારના શબ્દો થાય છે. ઉદકેનો આઘાત કરવાથી તે ઉપર ચઢે છે, નીચે જાય છે, આડું ચાલે છે. સર્વત્ર વિચિત્ર પ્રકારો સમજવાના છે. પુષ્પોની રચનાના વિચિત્ર પ્રકારો છે. મસ્તક ઉપર મુકુટની યોજના કરવી કેશમાં પુષ્પો ગુંથવા પુષ્પોને પત્રરૂપે કે બીજા રૂપમાં ગોઠવવાં. નેપથ્યના યોગો નટશાલા બનાવવી કર્ણપત્ર કર્ણના આભરણના પ્રકારો એક જાતની તેમની રચના કરવામાં આવે છે. ચંદન વગેરેમાં ગંધને પેદા કરવો. પુષ્પ વસ્ત્ર વગેરેમાં સુગન્ધ પેદા કરવો. ઘરેણાની યોજનાના પ્રકારો કરવા. ઈન્દ્રજાલ—માયિક દેખાવ કરવા. જે માયામાં કલ્પના કે યુક્તિ ન

દેખાય. આ વીશ ભેદ કહ્યા. કૌચુમાર યોગ રૂપનું બહુવિધપણું બતાવવું. હસ્તલાઘવ તો સ્પષ્ટ છે, શિત્ર અને શાકયુ એ સ્થૂલસંકોચભેદ છે. ભક્ષવિકારમાં બનાવટ કરવી. પીવાના રસ બનાવવા રાગો કરવા જેને આસવ કહે છે તે મદ કરનાર હોય છે પાનક આસવ રસ અને રાગ એનો કેવી રીતે પ્રયોગ કરવો તેના પ્રકારો. સોયથી કપડ સીવવાનું કર્મ તે સૂચિવાન કર્મ કહેવાય છે. તેમાં અનેક પ્રકારો છે. સૂત્રક્રીડા સૂત્રથી નાના પ્રકારની ક્રીડા કરવી. જેમ ભમરા વગેરેને સૂત્ર ઉપર ચલાવવા. અથવા સૂત્રમાં બંધન કરવું કે જેથી બહાર ન જઈ શકે. વીણા ડમરૂ અને બીજાં વાજાં વગાડવાના પ્રકારો. પ્રહેલિકા કૂટવાક્યનું જ્ઞાન થવું. પ્રતિમાળા બધી વસ્તુનું અનુકરણ કરવું. દુર્વાચક યોગ ચાર અક્ષરાદિના પ્રકારો. પુસ્તક વાંચવું. અત્યંત જલદીથી વાંચતાં ન અક્ષર હોય તેને ઠેકાણે પણ અક્ષર બોલીને વાંચવું. નાટક અને આખ્યાયિકાનું બનાવવું. દીપના વ્યવધાનવાળા કપડામાં નાટકની વાત બતાવવી. (સીનેમા બતાવવાની કળા ત્યારે હતી એમ પ્રતીતિ થાય છે) વસ્ત્રાદિ નિર્માણ કરે તેમાં નાટક કે આખ્યાયિકા દેખાડવી. કાવ્યમાં જે પદ ન હોય તે ગોઠવી આપવું કવિની કૃતિની બરોબર સમસ્યાને પૂર્ણ કરવી. પત્રિકાચિત્રવાચનવિકલ્પો નાના પ્રકારના પત્રો ભેળા અને જૂદા વાંચવા, ઘેટાને લડાવવા તેમાં અનેક કલ્પો છે. તર્કકર્મો તર્કથી જ સર્વ પદાર્થનું જ્ઞાન અને ક્રિયા થાય તે. તક્ષણ એટલે શિલ્પ કરવું. ઘર બનાવવાના પ્રકાર તે વાસ્તુવિદ્યા કહેવાય. રૂપ અને રત્નની પરીક્ષા કરવી. એ વીશ ભેદ બીજા થયા. ધાતુવાદ પ્રસિદ્ધ છે. મણિને રંગ આપવો. મણિમાં રંગ ચડાવવાનું જ્ઞાન. આકર જ્ઞાન ઢગલો જોઈને કહેવું કે આ આટલું થશે. વૃક્ષોને ઔષધોનો યોગ કરવો. જીવાડવાના પ્રકારો કરવા ફલમાં બીજ ન દેખાય તેવું ફલ બનાવવું, એક વૃક્ષમાં ફલ બીજા ઝાડનું આવે એવું બતાવવું. ઘેટાં કુકડાં અને તેતરને લડાવવાં. પોપટ મેનાં બોલતાં ન હોય તેને બોલતાં શિખવવું. કોઈકને મનમાં ઉદ્વેગ કરાવીને બીજે મોકલી દેવો તે ઉત્સાદન, કેશને ઓળીને ગુંથવાનું તો સ્પષ્ટ છે. અક્ષર કે મુઠીમાં રહેલા પદાર્થને કહેવો. મ્લેચ્છિતકલિકલ્પો મ્લેચ્છિતક કલ્પ અને કલિકલ્પ, જે કરવાથી શત્રુ મ્લેચ્છિત થાય. બધાની સાથે લડ્યા કરે. તેના ઉપાયો કરવા. સર્વ દેશભાષાઓનું જ્ઞાન બધા દેશની ભાષા જાણવી. પુષ્પમાંથી ગાડાં વિમાન વગેરે બનાવવાં કાગડાના બોલવા ઉપરથી અથવા બીજા પ્રકારે આમ થશે. તે જાણી જવું તે નિમિત્તજ્ઞાન કહેવાય. યંત્રમાતૃકા મૂર્તિને ચલાવવી. ભાષણના પ્રકાર કરવા. કરપલ્લવીથી સમજાવવું. ધારણામાતૃકા વર્ણાદિ બોલી દે તે હૃદયમાં ધારણ કરીને બોલી દેવું. આદિ મધ્ય અને અન્તના ભેદથી વર્ણનું પરિજ્ઞાન થવું. તે માતૃકવર્ણપરિજ્ઞાન કહેવાય છે. સંપાદ્ય ભેદ ન થાય તેવા હીરા વગેરેને બે ટુકડા કરી દેવાનો પ્રકાર, માનસ કાવ્યની ક્રિયા, મનમાં રહેલી સમસ્યા પૂર્ણ કરવી. બીજાએ ઉચ્ચારેલા સર્વ પદાર્થોને ક્રમથી ફરીને બોલીદેવાનું સામર્થ્ય. પુરુષને જોઈને તેની ઈચ્છાનું જ્ઞાન થવું. અથવા કામિની વગેરેના મનનું જ્ઞાન થવું. ક્રિયાવિકલ્પો સર્વ વસ્તુમાં જે પ્રક્રિયા પૂર્વસિદ્ધ હોય તેને ન લેતાં બીજા પ્રકારથી તે કામ કરી દેવું એ ત્રીજા વીશ કહ્યા એટલે સાઠ કલાઓ થઈ. કામાદિની શાંતિ કરવી. કામ જાગ્યો હોય તેને બેસાડી દેવો. બેઠો હોય તેને જગાડી દેવો વગેરે શત્રુને મિત્ર કરવો અન્યથા કરવું. તેના પ્રતિભાનના પ્રકારો કહ્યા છે. પૂર્વે કહ્યા તેના અવાંતર ભેદો ક્વચિત્ લેવા. જ્ઞાન મેળવ્યા પછી ગુરુને વરદાન આપવાનું સ્મૃતિ કહે છે માટે પૂર્ણ જાણી લીધા પછી ગુરુને દક્ષિણા આપવી તેમાં પણ ગુરુના મનમાં હોય જે માગે તે આપવું જોઈએ. તેને માટે ગુરુએ સ્વાધ્યાય કર્યું વિદ્યા સમાપ્ત થયા પછી ગુરુને દક્ષિણા આપે છે પછી પોતે સ્વતંત્ર થાય છે. જે પાસે રાખી વેદ ભણાવી તેના રહસ્યો તેના અંગો ભણાવે તે આચાર્ય કહેવાય છે. જો કે બન્ને જણ બે વર નહિ આપે પણ બન્નેનું કર્તવ્ય છે તેથી સ્વચ્છંદદાન કરશે. તેથી હે નૃપ, એમ સંબોધ્યા છે કે આવા લોકો રાજા પાસે આવે તો કૃતાર્થ થાય છે તે નૃપ સંબોધનથી સૂચવ્યું છે. એનો તમને પણ અનુભવ હશે જ. ૩૬

ગુરુએ તો ઘણા છોકરાને ભણાવ્યા પણ કોઈ આવો જોયો ન્હોતો તેથી ગુરુએ વિચાર કર્યો કે આ અલૌકિક માગશું તોપણ આપી શકશે. 'ગુરુઆીએ એક વખત ગાય દોહતાં પાત્ર નાનું પડયું તેથી અથવા પાત્ર ભૂલી જવાથી દોહનપાત્ર કૃષ્ણપાસે માગ્યું. તે વખતે કૃષ્ણ નિયમપૂર્વક સંધ્યા કરી રહ્યા હતા. માગ્યું પણ તે જ વખતે. કૃષ્ણે વિચાર કર્યો સંધ્યાનો નિયમ છોડતાં પ્રત્યવાય લાગે, ગુરુપત્નીની

આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવાથી પણ તે જ દોષ લાગે. તે બન્ને દોષથી બચવા માટે જ્યાં બેઠા હતા ત્યાંથી એકલો હાથ જ લાંબો કરી પાત્ર લઈ ગુરુપત્નીને આપી દીધુ તે તેણીયે જોયેલું હતું કે સ્થાનથી ઉઠ્યા વગર પોતાને તેણે પાત્ર આપ્યું છે તેનાથી તેને વિસ્મય થયો.' આ બીજા પુરાણમાં પ્રસિદ્ધ કથા છે તેથી ગુરુ તથા તેની સ્ત્રીને ભગવાનના સ્વરૂપનું જ્ઞાન હોવાથી તેની પાસે અલૌકિક માગવું એમ નક્કી કરી આપ્રમાણે દક્ષિણામાં માગ્યું તે કહે છે.

द्विजस्तयोस्तं महिमानमद्भुतं संलक्ष्य राजन्नतिमानुषीं मतिम् ।
संमन्त्र्य पत्न्या स महार्णवे मृतं बालं प्रभासे वरयांबभूव ह ॥ ३७ ॥

બ્રાહ્મણે કૃષ્ણનો અદ્ભુત મહિમા જાણી માણસોમાં ન્હોય એવી બુદ્ધિનો વિચાર કરી પોતાની સ્ત્રીની સાથે વિચારની આપ લે કરીને પ્રભાસમાં પોતાનો પુત્ર સમુદ્રમાં ડુબી ગયો જેનો પત્તો ન લાગ્યો હતો તે મરેલો પુત્ર લાવી આપવારૂપ વરદાન માગ્યું.

सुबोधिनी—ગુરુને યજ્ઞાદિ કરવાનો વિચાર હતો પણ પુત્રવાળો યજ્ઞ કરી શકે તે પુત્ર મરવાથી યજ્ઞ કરવો બંધ રહ્યા હતો ગુરુ મહારાજે તો વંશને માટે ઉત્પન્ન કરેલો પુત્ર કાળે ખેંચી લીધો. તોપણ વેદના પ્રામાણ્યથી ઈશ્વરેચ્છા માની નહિ પણ કાળની વાટ જોયા કરી તેથી તેને તે કર્તવ્ય આવશ્યક હોવાથી તેને દ્વિજ કહ્યો છે. હવે ત્રીજું જન્મ થવું જોઈએ તે તો યજ્ઞ કરે તો થાય. ગુરુએ રામ-કૃષ્ણનો અલૌકિક મહિમા સાંભળ્યો અને નજરે જોયો. અદ્ભુત જોયું. તેને ભણાવતાં પોતાને જ્ઞાન થયું તે જાણ્યું વિપરીત થાય તે અદ્ભુત કહેવાય. તે ઉહાપોહમાં કુશળ હતો તેને પૂર્ણજ્ઞાન ભગવાનને ભણાવ્યા પછી થયું તેથી લોકન્યાયથી ભગવાને કૃપાથી જ મને ગુરુ કર્યો છે એમ માની, મહાર્ણવમાં (આરબી સમુદ્રમાં) મરેલા પુત્રની માગણી કરી. રાજન્ એમ સંબોધન ક્લેશ બહુ થતાં આદરથી સંબોધન કહ્યું. વિશ્વાસને માટે પણ એ સંબોધન સમજવું. તેનો ભાવ જ અલૌકિક છે એમ નથી પણ તેની બુદ્ધિ પણ અલૌકિક છે. મંત્રાદિમાં અલૌકિકતા હોય તેવી નથી. તેથી અસાધ્ય પણ જાણશે અને કરશે. એવો નિશ્ચય કરી દૃષ્ટાદૃષ્ટ સાધન તેની પાસે તૈયાર છે પોતાને કર્મમાં લાયક સ્ત્રી છે (માટે પત્ની કહી) તેની સાથે વિચાર કરીને આ જ માગવું એમ પાકું કરીને પછી તે બોલ્યા છોકરો સાગરમાં નહિ પણ મોટા સમુદ્રમાં મર્યો પ્રભાસ યાત્રામાં ઘણા ગએલા તેમાં સકુટુંબ ગુરુ ગયા ત્યાં અગ્નિકુંડમાં બાળક ડુબી ગયો તે લાવી દો. આવો આગ્રહ કેમ ગુરુ કરે છે? મૃત્યુ કાલાદિની સત્યતા તો રાખવી જોઈએ. તેને બાળકમાં સ્નેહ હતા તે હજુ ગયો નથી. પ્રભાસમાં મરેલો ફરી આવે નહિ મંત્રાદિવડે પણ તેને બોલાવવાનું અશક્ય છે છતાં તેજ વરપણાથી માગ્યું. गुरवे तु वरं दद्यात् એથી વરદાન આવશ્યક પણ છે. આશયને કહેનાર ह અવ્યય છે. ગુરુ તત્ત્વને જાણનાર છે. किं प्रजया करिष्यामः એ શ્રુતિથી પ્રજા ન હોય તોપણ કામ તો સિદ્ધ છે. છતાં તેણે માગ્યું. ભગવાનને ગુરુનો પણ સ્વરૂપમાં નિરોધ કરવો છે તેથી તેણે તે જ માગ્યું. ૩૭

ભગવાને વિચાર કર્યો અલૌકિક આપીશ તો તે મારા સ્વરૂપને જાણી જશે. તેથી પોતાના સ્વરૂપને ગુપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છતાં કાલાદિમર્યાદા ભગવાન ન તોડે તો ન પણ આપે એમ ગુરુને થશે એ ન થવા માટે ભગવાને વર દેવાનું કબુલ કર્યું તે કહે છે.

तथेत्यथारुह्य महारथौ रथं प्रभासमासाद्य दुरन्तविक्रमौ ।
वेलामुपव्रज्य निषीदतुः क्षणं सिन्धुर्विदित्वार्हणामहरत्तयोः ॥ ३८ ॥

ગુરુને કહ્યું 'તમારા પુત્રને આપશું' એમ કહી બન્ને ભાઈ મહારથી હોવાથી રથમાં બેસી જેનું અતિશય પરાક્રમ છે એવા તે પ્રભાસ આવી સમુદ્રકાંઠે ક્ષણ વિશ્રામ લઈ ને બેઠા. ત્યાં સમુદ્રે ભગવાન્ પધાર્યા જાણી તેની પૂજા કરી.

सुबोधिनी—'કબુલ છે' એમ કહેવું જોઈતું હતું તેને બદલે તથા કહ્યું તેનું કારણ કહે છે કે તેને એમ થાય કે છોકરો તો મરી ગયો છે તેથી બીજો કોઈ લાવીને આપશે એ શંકા ન થવા માટે તે જ

સંઘાત અને તેટલી જ ઉમરવાળો જ લાવી આપશું એ મતલબને લઈને તથા એમ કહ્યું છે. તે શિષ્યપણામાં ન સંભવે તેથી ઐશ્વર્યભાવને અવલંબીને ગયા છે. માટે અથ કહ્યો છે. મોટો રથ બધે ચાલી શકે પોતેપણ મહારથ છે. રથ ચલાવવામાં નિપુણ છે બન્ને એક રથમાં બેસીને એક બીજા વારાફરતી સારથિ બનતા પ્રભાસ પહોંચ્યા. તે સમુદ્રથી ભય ન પામ્યા તે કહે છે કે તેનો અન્ત વગરનો પરાક્રમ છે. તેથી સમુદ્રને કીનારે જઈ સમુદ્રને સૂચવતા હોય તેમ ક્ષણવાર ત્યાં બેઠા પછી સમુદ્રે તો જાણ્યું કે જમાઈ ઘેર આવ્યા છે. મને બાંધનાર છે તે ઘરધણી છે એમ જાણીને પૂજન કર્યું તેના બાળકનો ત્રણ પ્રકારે વિનિ યોગ થાય. પ્રાણ અને અપાનને છુટા પાડ્યા સમુદ્રે, શરીરનો ભાગ પંચજન નામના દૈત્યે લીધો, બીજો સંઘાત કર્મને લઈને સૂક્ષ્મ અવસ્થા સાથે જીવસહિત યમપુરીમાં રહ્યો છે. તેટલી ભૂમિ ભગવાન્ સમુદ્રથી જૂદી પાડશે તેમ કરવું લીલામાં ઉપયોગી થાય કે નહિ તે વિચાર કરવો જોઈએ ૩૮

તેથી ભગવાન્ સમુદ્ર સાથે કાંઈક બોલ્યા.

तमाह भगवानाशु गुरुपुत्रः प्रदीयताम् ।
योऽसाविह त्वया ग्रस्तो बालको महतोर्मिणा ॥ ३९ ॥

સમુદ્રને ભગવાને કહ્યું તમે મોટા તરંગમાં અમારા ગુરુપુત્રને બાલકપણામાં ગળ્યો છે તે ગુરુપુત્રને જલદી આપો.

સુબોધિની—સમુદ્રે ભગવાનની પૂજા કરી તેથી ભગવાન કહેતાં સંકોચ પામ્યા વગર કેમ તેને આજ્ઞા કરી શક્યા ? ત્યાં કહે છે કે તે ભગવાન્ છે તે સર્વના ઇશ્વર છે પોતાના સેવકને કહેવું તેમાં સંકોચ કેમ કરે ? તેથી આજ્ઞા કરી કે ગુરુપુત્ર જલદી આપો. મારી પાસે ક્યાં છે એમ ન કહેશો. તેનું આધિદૈવિકરૂપ બતાવતાં કહે છે કે ‘આ’ એમ તેને ઓળખાણ પડવા માટે બતાવે છે. કેવી રીતે તે મારામાં આવ્યો ? તો કહે છે કે તમે તેને ગળી ગયા છો. બ્રાહ્મણને કેમ ગળાય ? ત્યાં કહે છે કે તે બાળક હતો જનોઈ ન હતું ગળ્યો તે બુદ્ધિપૂર્વક ગળ્યો નથી પણ મોટા મોજામાં તણાઈ ગયો. તેથી તમે દંડને લાયક નથી. ૩૯

સમુદ્ર તેનો ઉત્તર આપે છે.

समुद्र उवाच—नैवाहार्षमहं देव दैत्यः पञ्चजनो महान् ।
अन्तर्जलचरः कृष्ण शङ्खरूपधरोऽसुरः ॥ ४० ॥
आस्ते तेनाहृतो नूनम्

સમુદ્ર બોલ્યો હે કૃષ્ણ હે દેવ મેં તેને લીધો નથી પણ મારા જળમાં રહેનાર પંચજન નામનો દૈત્ય શંખના સ્વરૂપમાં રહે છે તેણે તેને લીધો છે. એ વાત ચોક્સ છે.

સુબોધિની—સમુદ્રનો શરણાગત પંચજન અને સમુદ્ર તે બન્ને એક જ ગણાય. તેથી ભગવાને સમુદ્રને જ કહ્યું તમે ગળ્યો છે. તેણે કહ્યું હું તો તેને મારામાં રાખું છું તેના કરેલા ગુણદોષમાં મારો ભાગ નથી તેને જુદો ગણી પોતાનો દોષ નથી એમ કહે છે. કે મેં તેને ખેંચ્યો નથી. મારા હાથ તરંગો છે તેણે તેનું હરણ કર્યું નથી હરણમાં તેણે ખેંચવાનો ઉપદ્રવ નથી કર્યો. પરંતુ સ્વભાવને લીધે નિમિત્ત થયા હશે. એવો ભગવાનનો અભિપ્રાય છે નહિ તો જળચરને દૂરથી જોઈ બાલક ભાગી પણ છૂટે. તેથી તે તરંગો તેને ખેંચવામાં નિમિત્ત થયા હોય તો તેમાં મારો દોષ નથી એવો સમુદ્રનો અભિપ્રાય છે. સાક્ષાત્ લઈ જનારને બતાવે છે કે પંચજન નામનો શંખનું રૂપ ધરનારો દૈત્ય મારા જલમાં રહે છે વિશ્વાસને માટે હે દેવ એમ સંબોધન કર્યું છે. દૈત્યો બહુ બળવાળા હોય છે તેમાં આ પંચજન છે વસુ રુદ્ર આદિત્ય વિશ્વદેવ અને મરુત એ પંચજનના જેટલું આનું બળ છે તેથી તે પંચજન કહેવાય છે

અથવા પાંચ વર્ષનો તે દૈત્ય છે અથવા પાંચ પર્વવાળી અવિદ્યારૂપ તે છે હું પણ તેને મારી ન શકું. તે અસાધ્ય છે એમ કહેવા માટે તેનું સ્વરૂપ કહ્યું. તે જળની અંદર રહે છે. તે કોઈ વખતે બહાર આવતો નથી. રૂપમાત્ર જોઈને ભયથી સમુદ્ર અન્યથા બોલે છે મારા સ્વરૂપને જાણતો નથી. એમ શંકા ન થવા કહે છે કે આપ કૃષ્ણ છો. દૈત્યનું જ્ઞાન થવા માટે તેની આકૃતિ કહે છે કે તે શંખરૂપને ધરનાર છે. અન્યથા પણ તે મારવા લાયક છે એમ કહેવા માટે કહે છે કે તે અસુર છે. દેવનો શત્રુ છે તે પછીથી મર્યો હોય તો પણ પોતે તેનું નામ લઈ છુટે. એમ નથી તેથી કહે છે કે તે હણુ છે. તેણે જ બ્રાહ્મણના બાળકને માર્યો છે. તેમાં પ્રવેશીને બીજે તો માર્યો નથી? ત્યાં કહે છે. નૂનમ્ નક્કી કેવળ લઈ ગયો નથી પણ તેણે સંયુક્ત હતો તેને વિભક્ત કર્યો છે. તેથી તેનાથી સંયોગ અને બલગ્રહણ કર્યા. ૪૦

श्रीशुक उवाच–तच्छ्रुत्वा सत्वरं प्रभुः ।
जलं प्रविश्य तं हत्वा नापश्यदुदरेऽर्भकम् ॥ ४१ ॥
तदङ्गप्रभवं शंखमादाय रथमागमत् ।
ततः संयमनीं नाम यमस्य दयितां पुरीम् ।
गत्वा जनार्दनः शङ्खं प्रदध्मौ सहलायुधः ॥ ४२ ॥

શુકદેવજી બોલ્યા એ સાંભળી જલદી જળમાં પેસીને પ્રભુએ તેને માર્યો. તેના ઉદરમાં બ્રાહ્મણપુત્રને ન જોયો તેના શરીરરૂપ શંખને લઈ રથમાં બેસી યમની વ્હાલી સંયમનીનામની નગરીમાં આવ્યા ત્યાં બળદેવની સાથે જનાર્દને શંખ બજાવ્યો.

સુબોધિની—કાલાદિ પરિણામના કારણ છે તેને પ્રતિલોમપણાથી ગોઠવવા માટે ભગવાન્ ઉત્તરકાર્ય ગ્રહણ કરે છે. તે વાત સમુદ્રે કહેલી સાંભળીને તે દૂર ન જાય એ હેતુથી તુરત ભગવાને સમુદ્રમાં પ્રવેશ કર્યો તે દોડ્યો તેને શંખોદ્ધારમાં પકડ્યો તેને માર્યો તેના પેટમાં પ્રાણેન્દ્રિય જીવ સંઘાતરૂપ બાળકને ન જોયો તેથી કર્મને વશ થઈ અન્યત્ર ગયો હશે ધારી ત્યાંથી ચાલ્યા ત્યાં શંકા કરે છે કે તે પંચજન અન્યત્ર જાય જ. પણ શા કારણથી તેને જોયો અથવા માર્યો? એ શંકામાં કહે છે કે બાળક તેમાં હશે એમ ધારીને માર્યો તે બાળક કર્મને આધીન ન હોય. ત્યાં દર્શનમાં કારણ કહે છે કે ન હતો. તેના અંગરૂપ શંખ તે ભગવાનનો શંખ પાંચજન્ય ગણાય છે. તેમાં રહેલા સૂક્ષ્મ અવયવોને પ્રતિલોમ કરીને યમલોકમાં એનો દેહ હતો તેમાં ગોઠવી તેને પાછા ઉત્ક્રમથી લઈને રથમાં આવ્યા જ્યાં બળભદ્ર વિરાજતા હતા. ત્યાંથી સંયમની પુરીમાં ગયા. બધાને સારીરીતે શિક્ષા કરે તે સંયમની કહેવાય. મૃત્યુના દેવની તે પુરી છે તેની પ્રસિદ્ધિને માટે તેનું નામ કહ્યું છે. જેના ભયથી બધા સન્માર્ગમાં ચાલે છે. જો કે યમનાં ઘણાં સ્થાનો છે તો પણ સંયમની તેને વ્હાલી છે. અભયને માટે કહે છે કે ભગવાન્ જનાર્દન છે. અવિદ્યાને જ્યાં પીડા થાય છે ત્યાં બીજા અવિદ્યાવાળાની તો વાત જ શું કરવી. તેમાં પણ હલાયુધ સાથે છે તે પાતાળના પતિ છે. ૪૨

ત્યાં સમુદ્રની પેઠે યમનું પણ કૃત્ય કહે છે.

शङ्खनिर्ह्रादमाकर्ण्य प्रजासंयमनो यमः ।
तयोः सपर्यां महतीं चक्रे भक्त्युपबृंहिताम् ॥ ४३ ॥

પ્રજાની ઉપર કાબુ રાખનાર યમે શંખનો શબ્દ સાંભલી ત્યાં આવી અત્યંત ભાવથી બન્ને ભાઈની પૂજા કરી.

સુબોધિની—શંખ તો સર્વને ખબર કરવા વગાડ્યો હતો. તેના અવયવોને પ્રેરવા માટે પણ શબ્દ હતો પ્રજાનું સંયમન કરનાર યમ પોતાનો અધિકાર જશે એ બીકથી ભય પામીને ત્યાં આવ્યા કૃષ્ણની મોટી પૂજા કરી પોતે વૈષ્ણવ હોવાથી ભક્તિથી પણ મોટી પૂજા કરી.

ભગવત્પૂજનથી તે કૃતાર્થ થઈને તે યમે પોતાના આત્માને કૃતકૃત્ય માન્યો. ભગવાન્ કાંઈ કામ માટે આવ્યા છે એમ જાણી પોતાનો અપરાધની ક્ષમાને માટે પૂછે છે.

उवाचावनतः कृष्णं सर्वभूताशयालयम् ।
लीलामनुष्य हे विष्णो युवयोः करवाणि किम् ॥ ४४ ॥

સર્વ ભૂતના અંતઃકરણમાં રહેનાર કૃષ્ણને કહેવા પ્રથમ નમ્રતા બતાવીને યમરાજ બોલ્યા હે લીલા માટે મનુષ્યરૂપ ધરનાર હે વ્યાપક આપનું શું કાર્ય મારે કરવાનું છે તે આજ્ઞા ફરમાવો.

सुबोधिनी—નમ્ર થઈ સદાનંદ કૃષ્ણને શું કારણ માટે આવ્યા છો ? એમ ભયના અભાવને માટે પૂછે છે. જાણીને પૂછે છે એ શંકા ન થવા સર્વભૂતના અંતરમાં ઘર કરીને રહ્યા છો એમ કહ્યું. જાણ્યાવગર પૂછતો નથી તેથી કહે છે હે લીલામનુષ્ય ખરીરીતે તો આપ વ્યાપક વિષ્ણુ છો હું આપનો દાસ છું મને શું આજ્ઞા છે. સર્વને આત્મપણાથી ગ્રહણ કરીને બહુવચન કહ્યું તેથી करवाम એવો પણ પાઠ દેખાય છે. ૪૪

મર્યાદા બાધક છે એમ કહે તો તેને માટે ભગવાન્ ઈશ્વરરૂપે કહે છે.

श्रीभगवानुवाच–गुरुपुत्रमिहानीतं निजकर्मनिबन्धनम् ।
आनयस्व महाराज मच्छासनपुरस्कृतः ॥ ४५ ॥

શ્રીભગવાને કહ્યું. પોતાના કર્મને લઈને તમે અમારા ગુરુપુત્રને અહિં આણ્યો છે હે મહારાજ તે મારી આજ્ઞાને તાબે થઈને તમો તેને આપી દો.

सुबोधिनी—પોતાનું કર્મ જ જેને બંધનરૂપ થયું છે સ્વતઃ કર્મને આધીન થઈને તે આવ્યો છે તેમાં તમે પોતાને માટે લાવ્યા નથી. તમને ભાવી જ્ઞાન હોય તે અપરાધરૂપ નથી. આજ્ઞા કહે છે આપો હું મર્યાદા કેમ છોડું ત્યાં કહે છે કે તમે મહારાજ છો તે કદાચ પુષ્ટિ પણ અંગીકાર કરો. વિશેષ પણ કહે છે મર્યાદાનો અતિક્રમ ગણો તો આજ્ઞા જ મર્યાદારૂપે આગળ કરીને ગુરુપુત્ર મને આપો એમ કૃષ્ણે કહ્યું. ૪૫

અધિકારને વશ થઈને અને ઈશ્વરની આજ્ઞાથી તે નિઃસંદેહ પ્રવૃત્ત થયો.

श्रीशुक उवाच–तथेति तेनोपनीतं गुरुपुत्रं यदूत्तमौ ।
दत्त्वा स्वगुरवे भूयो वृणीष्वेति तमूचतुः ॥ ४६ ॥

શુકદેવજી બોલ્યા યમરાજે આપનો હુકમ ઉઠાવવા તૈયાર છું એમ કહીને ગુરુ પુત્રને લાવીને આપ્યો તેને લઈને રામકૃષ્ણ પાછા ઉજ્જયની આવ્યા ગુરુને પુત્ર આપીને બોલ્યા કે માગો બીજું શું જોઈએ ?

सुबोधिनी—તેમ જ કરીશ એમ બોલી તેણે ગુરુપુત્ર આપ્યો. ભગવાનની કૃપાથી પૂર્વાવસ્થાને પામેલા ગુરુપુત્રને લઈ પાછા આવ્યા અલૌકિક પ્રકારથી નહિં પણ ગયા હતા તેમ જ આવ્યા. તે યાદવ શ્રેષ્ઠોએ ગુરુએ કહ્યું તે જ કાર્ય કર્યું યદુ પણ ધર્મપરાયણ હતો તેમણે ગુરુને પુત્ર આપ્યો અને બન્ને બોલ્યા કે બીજી આજ્ઞા હોય તો બોલો. આ તો તમારો પુત્ર હતો તે તમને આપ્યો તે દક્ષિણા ન કહેવાય. પણ જેનું હતું તેને આપ્યું તેમાં પ્રતિબંધ નિવૃત્ત કરવામાં અમે આપની આજ્ઞા ઉઠાવી છે. ૪૫

બીજીવાર વર ન મગાય. એમ તેની બુદ્ધિમાં આવ્યું તેથી તેણે કહ્યું આ જ વર અમે માન્યો છે. લોકબુદ્ધિથી જાણે માગતા નથી એમ બતાવતા કહે છે.

गुरुरुवाच–सम्यक् संपादितो वत्सौ भवद्भ्यां गुरुनिष्क्रयः ।
को नु युष्मद्विधगुरोः कामानामवशिष्यते ॥ ४७ ॥

ગુરુ બોલ્યા હે વત્સો તમે ગુરુદક્ષિણા બહુ સારી આપી તમારા જેવાના ગુરુ થાય તેને ક્યો કામ મળવાનો બાકી રહે. બધું જ મળે.

સુબોધિની—ગુરુનિષ્ક્રય ગુરુને પ્રત્યુપકારરૂપ દક્ષિણાના બદલામાં પુત્ર આપ્યો તે તમે સારી દક્ષિણા આપી. તમારા શિવાય બીજો આવું અસાધ્ય કાર્ય ન કરી શકે એમ તો શાસ્ત્ર પ્રમાણથી ગુરુકરતાં શિષ્ય વધી જાય. પણ તે ભગવાનની કૃપાથી મહત્ત્વ સિદ્ધ થયું છે. તમારા જેવાનો હું ગુરુ થયો તો મારે કામના કઈ બાકી રહે ? જેને માટે મારે માગવું પડે. ૪૭

પરંતુ આ કરવું એમ કહી બે વસ્તુની પ્રાર્થના કરે છે.

गच्छतं स्वगृहं वीरौ कीर्तिर्वामस्तु पावनी ।
छन्दास्ययातयामानि भवन्त्विह परत्र च ॥ ४८ ॥

તમે ઘર જાઓ, વીર થાઓ, તમારી કીર્તિ જગતને પવિત્ર કરનારી થાઓ, તમારા વેદો આ લોક અને પરલોકમાં અયાત યામ (તાજા) રહ્યા કરો.

સુબોધિની—પોતાને ઘર જાઓ વીર બનો. ગૃહસ્થ થઈને રહો તમારો સર્વદા જય હો તમારી કીર્તિ સર્વે લોકને પવિત્ર કરો આશીર્વાદ કે વર અધિકાર પ્રમાણે સમજો. ૪૮

એ ગુરુવાક્ય પણ સિદ્ધ કર્યું એમ કરીને પાછા ઘર આવ્યા તે કહે છે.

श्रीशुक उवाच–गुरुणैवमनुज्ञातौ रथेनानिलरंहसा ।
आयातां स्वपुरं तात पर्जन्यनिनदेन वै ॥ ४९ ॥

શુકદેવ બોલ્યા હે તાત ગુરુએ એવી આજ્ઞા કરી ત્યારે વાયુના જેવા વેગવાળા રથમાં બેસી પોતાના નગરમાં આવ્યા. તે જેમ વરસાદ ગરજના કરતો આવે તેમ આવ્યા.

સુબોધિની—ભગવાનની ઇચ્છા પ્રમાણે ગુરુ બોલ્યા. ક્ષણમાત્રમાં વાયુવેગવાળા રથમાં બેસી પોતાના નગરમાં આવ્યા. પોતાનું પુર કહેવાથી પ્રત્યાપત્તિ કહી દૂરથી તાપ નાશ કરનાર કહેવા છે તેથી મેઘના જેવો નાદ છે જેનો, એમ કહ્યું. ૪૯

ભગવાનને પહેલાની પેઠે કહી તેનાં સંબંધીઓ પહેલાની જેમ થયા અથવા નિરુદ્ધ થયા.

समानन्दन् प्रजाः सर्वा दृष्ट्वा रामजनार्दनौ ।
अपश्यन्त्यो बह्वहानि नष्टलब्धधना इव ॥ ५० ॥

રામજનાર્દનને જોઇને પ્રજાએ અભિનંદન આપ્યું. ઘણા દિવસથી જોયા ન્હોતા તેથી ખોવાયેલધન મળે ને રાજી થાય તેમ બધી પ્રજા રાજી થઈ.

સુબોધિની—વિદ્યાના અધિકારી ન્હોતા તે પણ વિદ્યાના તેજથી જેનો પ્રતાપ વધ્યો છે એવા રામજનાર્દનને જોઇને સારીરીતે આનંદ પામ્યા. તેને સામાન્યરીતે દર્શનની ઇચ્છા હતી કેમકે ઘણા દિવસ થયાં દર્શન થયાં ન્હોતાં ત્રણ કે ચાર વર્ષ ગુરુને ત્યાં રહ્યા તેટલા લાંબા દિવસે જોવાથી વધારે આનંદ થયો પહેલાં કરતાં અધિકતા વિદ્યાથી આવે તો પ્રમાણ બળ વધે. તેના નિરાકરણ માટે દૃષ્ટાન્ત કહે છે. પહેલાં ખોવાયું હોય અને પછી મળે ત્યારે પહેલાના કરતાં વધારે આનંદ થાય. તેમ ભગવાન ઘણા દિવસે દેખાયા તેથી આનંદ વધારે થયો. ૫૦

ઇતિશ્રી ભાગવતદશમપૂર્વાર્ધેરાજસપ્રમાણપ્રકરણના શ્રીલક્ષ્મણભટ્ટાત્મજ શ્રીવલ્લભાચાર્ય-પ્રણીત સુબોધિનીના ગુર્જરાનુવાદમાં ૪૨ મો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૪૩ મો

ભ્રમરગીતનો આરંભ

त्रिचत्वारिंशकेऽध्याये स्वस्थित्यैव निरोधनात् । यशोदानन्दयोश्चैव युक्तोपि विनिरूप्यते ॥ १ ॥
गोपिकानां ततो वाच्यस्तेनोक्तं च समर्थितम् । राजसत्वं च संसिद्धं गुणोत्कर्षश्च रूपितः ॥ २ ॥

(યશોદાનંદનો નિરોધ ભગવાને પોતે તેને [1]ત્યાં †રહીને કર્યો છે છતાં આ ૪૩ મા અધ્યાયમાં તેમનો કેવળ સ્વરૂપથી નિરોધ કહેવામાં આવે છે. ૪૪ મા અધ્યાયમાં [2]ગોપીઓનો નિરોધ કહેવાશે તેનાથી '**ज्ञातीन्वो**' '**आयास्ये**' ઈત્યાદિ ભગવાને કહેલું તેનું સમર્થન થયું તે લીલાને તેથી તો રાજસપણું સિદ્ધ થાય છે. ભગવાનની કૃપાનો અને [3]ગોપીઓના પ્રેમનો આ અધ્યાયમાં ઉત્કર્ષ કહ્યો છે.)

---

[1] गोपिकानां ततो वाच्यः ત્યાં શંકા કરે છે કે જો ગોપીઓનો નિરોધ અહિં કહે તો તે રાજસ લીલા નહિં કહેવાય કેમકે ગોપીઓ તામસી છે તેની કથા રાજસપ્રકરણમાં સંભવે નહિં એ શંકાના ઉત્તરમાં તેનથી કહે છે. ભગવાને કહેલું તે ઉદ્ધવદ્વારા ખબર પૂછાવી સિદ્ધકર્યું તેથી તે રાજસલીલા થઈ કેમકે નંદરાયને કહેલું અમે જ્ઞાતીને જોવા આવશું. ગોપીઓને કહેલું દૂતદ્વારા હું આવીશ તે રાજસ ભાવ હોવાથી લીલા રાજસ થઈ. વચનના ઉદ્દેશથી રાજસપણું છે. તેથી પૂર્વધર્મોનો નાશ ન થતાં રાજસત્વ તેમાં આવ્યું. ગુણ[3] ભગવાનની કૃપા અને ગોપીએના પ્રેમનો ઉત્કર્ષ આ ચુમાલીશમા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવ્યો. (પ્રકાશ)

1 તામસપ્રકરણમાં નંદયશોદાનો નિરોધ કહ્યો છે તો પછી અહિં તેને કહેવાનું કારણ શું ? એના ઉત્તરમાં કહે છે કે તે નિરોધ અને આ નિરોધમાં ભેદ છે. स्वस्थित्यैव પોતાની સ્થિતિ બહાર હતી તે સ્વરૂપથી નિરોધ કર્યો છે. જો કે ગુણગાનાદિમાં હૃદયમાં પણ ભગવાન રહેતા છતાં બહાર વ્યૂહવિશિષ્ટ દેખાતા ભગવાન્ અંદર પ્રવેશ કરે. પુરુષોત્તમતો રસાત્મા છે તે રસ આધાર વગર ન રહે. આધારને માટે વ્યૂહની જરૂર રહે તેથી પ્રકાર કહ્યો. અત્યારે તો વ્યૂહવાલા મથુરા ગયા. કેવળ રસાત્મા ગોકુળમાં રહ્યા તેનો આધાર ભક્તનું હૃદય ગણાય. તે અંદરનો પ્રકાર છે. બહાર દેખાતા તે અંદર આવ્યા એ પ્રકાર અહિં નથી. તેથી पुनःपुनःस्मारयन्ति ઇત્યાદિમાં બહાર રહેલાં સ્મારક થયાં અનુભવ કરાવનારાં ન થયાં તે યશોદાનંદનો અને ગોપોનો નિરોધ ૪૩ મા અધ્યાયમાં કહેવાશે. પણ પ્રસંગથી વ્રજમાં આવેલાં કુન્તીજીનો નિરોધ અહિં કરવાનો નથી. તેથી તો કારિકામાં एव કાર કહ્યો છે વ્રજના ભક્તો અતિ અનુગૃહીત હોઈને તેના હૃદય જ પુરુષોત્તમના આધાર થઇ શકે. તે જ યોગ્ય છે એમ બતાવવા हि શબ્દનિશ્ચયાત્મક કહ્યો છે. પ્રસંગથી ૪૪ મા અધ્યાયનો પ્રસંગ કહે છે. 2 गोपिकानाम् બાલલીલામાં મુખ્યતા નંદયશોદાની છે તેમ પ્રૌઢ લીલામાં મુખ્યતા ગોપીઓની છે તેથી તેનો પણ નિરોધ સ્વતંત્ર રીતે એ જ અધ્યાયમાં કહ્યો. બાલભાવ અને પ્રૌઢભાવના ભક્તોના ભેદથી બે અધ્યાયથી ઉદ્ધવનો સંદેશ કહ્યો. ભગવાને ઉદ્ધવ સાથે સંદેશ મોકલ્યો તેથી પોતે आयास्ये इति दौत्यकैः એ બોલેલ સત્ય કર્યું. આવો નિરોધ તામસપ્રકરણમાં કેમ ન કહ્યો ? તે ગોપિઓમાં રાજસત્વ એટલે ભગવાન્ વગર વિકલતા અને અસ્વાસ્થ્ય તે અત્યારે પ્રકટ્યા છે. એ વિક્ષેપ ભાવ છે તેથી તે ભાવ આવે ત્યારે તે રાજસ કહેવાય. રાજસનું અંગ વિકલત્વ અને અસ્વાસ્થ્ય ત્યાં ન્હોતું તેથી ત્યાં તેનું વર્ણન નથી આપ્યું. બીજું પ્રયોજન પણ કહે છે કે ભગવાન્ લોકરીતિથી આવ્યા પણ बीजं भक्तिः એ કારિકામાં કહેલો ગુણ સ્નેહ તેને લઈને ભગવાને તેનો નિરોધ કર્યો. તેથી ગુણોત્કર્ષ પણ કહેવાયો. પોતાના કથનનું સમર્થન અને ગુણનો ઉત્કર્ષ એ બે કહ્યા તે બતાવવા કારિકામાં બે च આપ્યા છે.) (લેખ)

---

† પૂર્વાર્ધે રાજસપ્રકરણનો ચોથો અધ્યાય નિરૂપણ કરતાં શ્રી આચાર્યચરણ કારિકામાં स्वस्थित्यैव निरोधनात् એમ આજ્ઞા કરે છે. ત્યાં આવો આશય છે. તામસભક્તોનો નિરોધ તામસપ્રકરણમાં કહેવામાં આવ્યો પછી તેને અહિં કહેવાનું શું પ્રયોજન છે ? એવી શંકાના ઉત્તરમાં કહેછે स्वस्थित्यैव પહેલાં સંયોગ અને વિયોગ બન્ને કર્યાં. તેમાં સંયોગમાં લીલા કરી ભક્તનો સ્વરૂપમાં નિરોધ કર્યો વિયોગમાં સ્વરૂપમાં રહિને પણ નિરોધ કર્યો. હમણાં તો કેવળ વિપ્રયોગનું દાન કર્યું છે એટલે સંયોગનો તો સંભવ ન હોવાથી ભક્તહૃદયમાં રહેલા ભગવાન જ નિરોધ કરે તેથી પુનઃ કથન કર્યું છે. જ્યારે ભગવાન્ સ્વરૂપથી ભક્તમાં પધારે તો તદાત્મા થઈ જાય પછી તેનો નિરોધ શું સમજવો ? એ શંકા ન કરવી. તે પુરુષોત્તમ રસાત્મા છે તે આધેય બનીને હૃદયમાં બિરાજે છે તેના આધાર તો શ્રી સ્વામિનીઓ છે ત્યારે તેમને પોતાના સ્વરૂપમાત્રમાં આસક્તિ કરાવવી બહારની કોઈ વસ્તુની

પૂર્વાધ્યાયના અન્તમાં ज्ञातीन् वो द्रष्टुमेष्यामः એમ નંદરાયજીને ભગવાને કહેલું હતું* [1]તેની સાથે પુત્રત્વાદિરૂપ સંબંધ ભગવાને સ્થાપન કર્યો છે. તેમાં વચમાં વિદ્યા ભણવામાં વિલંબ થયો. અવશ્ય[1] કાર્યને લઈને પોતે ત્યાં જઈ ન શકે તેથી વિદ્યાથી છુટીને ઘર આવ્યા ત્યારે નંદાદિને સાંત્વન કરવા ઉદ્ધવને મોકલે છે તે વાત કહે છે.

---

[1] कार्यसेति મથુરામાં રહેલાનો ઉદ્ધાર કરવાનો છે જો પોતે ગોકુલ પધારે તો તેની સ્થિતિ જોઈ ત્યાં જ રહી જાય તો આગળનું કર્તવ્ય ન બને તેથી ઉદ્ધવને મોકલ્યા. (પ્રકાશ)

[1] તેષામેવ સાક્ષાત્ પુરુષોત્તમમાં પુત્રપણાનો સંબંધ નંદરાયજીને છે. પ્રદ્યુમ્ન વ્યૂહનો તેમાં અભાવ હોવાથી સ્વરૂપમાં લીલાને માટે પુત્રત્વ સ્થાપન કર્યું છે. વસુદેવને ત્યાં વ્યૂહવિશિષ્ટ પુરુષોત્તમનું પ્રાકટ્ય છે. તો પણ વંશ સંબંધ પ્રદ્યુમ્ન અંશથી છે. તેથી તો पुरुषोत्तमस्तु नन्दगृह एवेति એમ પ્રથમ કહ્યું છે. અહિં આટલું ધ્યાન દેવાનું છે. વાસુદેવ નંદને ઘર પ્રકટ્યા. તે આધારમાં ભક્તના હૃદયસ્થ ભાવાત્મા પ્રકટ્યા. તે પ્રદ્યુમ્ન નથી. વાસુદેવનું વંશવર્ધન કાર્ય નથી. નંદરાયનો પુત્રત્વાદિ સંબંધ સ્વરૂપમાં સ્વીકાર્યો ત્રણ વ્યૂહ સાથે પુરુષોત્તમ વસુદેવને ઘર પ્રકટ્યા. આમાં પ્રદ્યુમ્નાંશથી પુત્રત્વાદિ સંબંધ છે. ત્યાંથી ગોકુલ જતાં બન્ને (વાસુદેવ–પુરુષોત્તમ) એક થઈને રહ્યા. જ્યારે પાછા ગોકુલથી મથુરા ગયા ત્યારે વાસુદેવને પણ લઈને ચાર વ્યૂહવિશિષ્ટ થઈને વસુદેવને ત્યાં પ્રકટેલા પુરુષોત્તમ મથુરા પધાર્યા. નંદને ત્યાં પ્રકટેલા તો કેવળ ભક્તના હૃદયરૂપ આધારમાં રહ્યા તેથી ત્યારપછી ભક્તમાં કેવલ પુરુષોત્તમકાર્ય નાના વિલાસરૂપ કર્યું. વ્યૂહકાર્ય ત્યાર પછી ન જ કર્યું. (લેખ)

અપેક્ષા ન રહે તેવું કરવા માટે નિરોધની જરૂર છે. અહિં વિયોગ તો છે તો તેમાં કેવળપણું શું સમજવું ? તે તો સર્વત્ર છે તે કેવલ જ છે, તે તમારી વાત ખરી કેવલપણું તેનું નામ કે સ્વરૂપ લીલા અને સામગ્રીનો અંદર અનુભવ થાય. તે વિપ્રયોગ ભાવ કહેવાય. અહિં બહારના જ્ઞાનમાં અનુભવ કરાતા લીલાપદાર્થો સ્મારક કહેવાય. પણ અનુભાવક કહેવાતા નથી તેથી पुनः पुनः स्मारयन्ति એમ કહ્યું છે. જો એમ ન્હોય તો अनुभावयन्ति એમ કહેત. ત્યાં કહે કે ગુણગાનમાં પણ તે પદાર્થો ભાવાત્મક છે તેનાથી આ વિયોગમાં વિલક્ષણતા હશે ? ત્યાં કહે કે ગુણગાનમાં પણ તે પદાર્થો ભાવાત્મક છે છતાં છેલ્લે કહે છે કે रेमिरे એ વાક્યથી સંયોગનો અનુભવ કરાવે છે. પ્રકૃતમાં (સ્વરૂપ વિપ્રયોગમાં) તો સ્વરૂપ પણ આંતર અને બાહ્ય વિપ્રયોગાત્મક એક જ છે તેથી આમાં બહાર સંયોગ નથી તે વિશેષ છે. તેન સ્વરૂપ હૃદયમાં રાખીને નિરોધ કરવાથી પરોક્ષમાં ભગવત્પરતા દેખાતાં (सर्वात्मभावोधिकृतो भवतीनाम्) એ ઉદ્ધવના વાક્યથી કહેલું તામસનું લીલાનિરુદ્ધત્વ પણ સાબીત કર્યું. ત્યાં કહે છે આ કથા તામસ પ્રકરણમાં કેમ ન કહી ? તે તામસભક્તના નિરોધની કથા છે. તેને અહિં નિરૂપણ કરવાનું શું તાત્પર્ય છે ? તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે ભગવાને અહિં સ્વરૂપસ્થિત થઈને નિરોધ કર્યો તેથી સ્વરૂપ તો રસાત્મક છે ભાવરૂપ છે તે સંયોગવિયોગાત્મક છે. બહાર જ્ઞાન થાય તેથી અન્તર્નિષ્ઠા અને વિરહ બે અવસ્થા રહેવાથી ક્ષણ ક્ષણમાં બેનો અનુભવ થવાથી તેનો ભાવ વિક્ષિપ્ત થતાં તેને રાજસપણું કહ્યું છે તે સ્થાયિભાવરૂપે સારીરીતે રાજસપણું સિદ્ધ થયું તે જ શ્રી આચાર્યજીએ સન્યાસનિર્ણયમાં કહ્યું विकलत्वं तथाऽस्वास्थ्यं प्रकृतिः એ પ્રકૃતિમાં આવી ગયાં. વિકલત્વ અને અસ્વાસ્થ્ય એ બે ભાવ તેમાં દેખાય. ગુણોત્કર્ષ બહાર પ્રાકટ્યની નિરપેક્ષામાં પરોક્ષમાં ગુણથી સંયોગસમયની જેમ સર્વ પ્રકારના ભગવત્સ્વરૂપનો અનુભવ થતાં तव कथामृतं ત્યાં સ્વામિનીઓએ નિરુપણ કરેલ ગુણનું ભગવત્સમત્વરૂપ ઉત્કર્ષ તે આ કથાથી કહેવાયો. (દીપિકા)

* તેષામેવ જ્ઞાતીરૂપ આપને જોવા આવશું એમ કહેવાથી નંદાદિમાં પુત્રત્વાદિરૂપ સંબંધ જ સ્થાપન કર્યો છે. વસુદેવાદિને સંબંધબુદ્ધિથી અભિમાન ખરું પણ તેનું સમાધાન કર્યું હોય તો वो द्रष्टुमेष्यामः કહેવું જોઈએ એટલે ખરીરીતે પુરુષોત્તમને લીલાને માટે પુત્રત્વનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ તેમને નંદગૃહમાં રાખવાથી તે જ સંબંધી થયા. વસુદેવને ત્યાં તો અવતારના કાર્ય માટે પ્રદ્યુમ્નાંશથી પુત્રત્વાદિ છે. સાક્ષાત્પુરુષોત્તમમાં તેમને પુત્રત્વસંબંધ નથી. તે નંદરાયજીને ज्ञातीन् કહેવાથી સૂચવ્યું છે. તે જ શ્રી પ્રભુચરણે જન્મ પ્રકરણટિપ્પણીમાં 'नंदगृहे प्रादुर्भूतस्यैव पुरुषोत्तमस्य सर्वतः पाणिपादान्तत्वेन तदा कार्यमस्तीति वसुदेवगृहे प्रादुर्भाव इति ज्ञायते' તેમજ શ્રી આચાર્યચરણે 'पुरुषोत्तमस्तु नन्दगृहे मायया सह जातः' એમ કહ્યું છે. स्थापितः એમ કહ્યું છે તેથી પહેલાં વસુદેવ સ્વરૂપ લાવ્યા તે અહિં રહ્યું તેથી પુરુષોત્તમનું એ સ્વરૂપ કે આ સ્વરૂપ એમ સંદેહ હતો હમણાં તો તે રૂપ મથુરાં જવાથી પછી ज्ञातीन् એમ કહ્યું છે એટલે સંદેહ નિવૃત્તિપૂર્વક નંદાદિસંબંધ ભગવાને સ્થાપન કર્યો એમ જણાય છે. ખરીરીતે સાક્ષાત સંબંધીને સંતોષ કરવો ઉચિત છે. તેને વાસ્તે ઉદ્ધવને મોકલ્યા તે યોગ્ય કર્યું. कार्यस्यावश्यकत्वात् પોતે આપેલા સ્વરૂપમાં મહારસરૂપનો અનુભવ કરવા જ્ઞાનોપદેશરૂપ કાર્ય આવશ્યક છે. અથવા જરાસંધને મારવારૂપ અવતાર કાર્ય બાકી છે. તે પોતે

श्रीशुक उवाच–वृष्णीनां प्रवरो मन्त्री कृष्णस्य दयितः सखा ।
शिष्यो बृहस्पतेः साक्षादुद्धवो बुद्धिसत्तमः ॥ १ ॥

શ્રી શુકદેવજી બોલ્યા વૃષ્ણીઓના શ્રેષ્ઠ મંત્રી અને બૃહસ્પતિના સાક્ષાત્ શિષ્ય બુદ્ધિથી અત્યંત સદ્રૂપ, ઉદ્ધવજી કૃષ્ણના પ્રિય મિત્ર છે.

सुबोधिनी—કુલીન સર્વકામમાં શ્રેષ્ઠ ગણાય છે તેમાં પણ પોતાના ગોત્રમાં ઉત્પન્ન થએલ ઠીક કહેવાય. તેમાં પણ મોટા જોઈએ, એથી સ્વરૂપ યોગ્યતા કહી. હવે તેને દૂત કરવો છે તેમાં સહકારી યોગ્યતા જોઈએ તે કહે છે. તે મન્ત્રી છે ગુપ્તવાતને તે પ્રકાશમાં નથી મૂકતા. ત્યારે તો તે યોગ્ય હોય તેટલું જ કહે ? અનુચિત હોય તે ન કહે તો ભગવાને કહ્યું હોય છતાં ન કહે, તેથી એવાને ગુપ્ત અર્થમાં મોકલવો યોગ્ય ન ગણાય ? ત્યાં કહે છે કે તે કૃષ્ણને અત્યંત પ્રિય છે. જો અનભિપ્રેતધર્મવાળો હોય તો અત્યંત પ્રિય ન થઈ શકે. ગુર્વાદિ તેવા હોય તો આ પણ કાકો છે તો તેને ગુહ્ય સંદેશ ન કહેવો જોઈએ ? ત્યાં કહે છે. **सखा** છે. ભગવાનના સમાન શીલ વ્યસનવાળા છે. તો પણ જો નીતિને ન જાણતા હોય તો દેશ કાળ પ્રકરણની અપેક્ષા રાખ્યા વગર બોલે તો યથાર્થ બોલે તો પણ તેનું ફલ ન મળે ત્યાં કહે છે તે બૃહસ્પતિના શિષ્ય છે. નીતિ ત્યાં જ પ્રતિષ્ઠિત છે **साक्षात्** એટલે તેની સ્મૃતિ વાંચીને નહિ પણ સાક્ષાત્ સંબંધથી નીતિ શિખ્યા છે. અથવા ઉદ્ધવ સાક્ષાત્ ઉત્સવાત્મક છે. દૂર રહેલા બંધુના પુનરાગમનને કહેનાર છે. તે પણ પરંપરાથી ઉત્સવખ્યાપક થાય તો ? સાક્ષાત્ તે ઉત્સવરૂપ છે. આને જોઈને ભગવાનના દર્શનથી સુખી થાય તેમ બધાં સુખી થાય છે. તો પણ જેટલું કહ્યું તેટલું બુદ્ધિમાં રાખવાનું સામર્થ્ય જોઈએ ? ત્યાં કહે છે કે બુદ્ધિમાં સત્તમ છે. અત્યંત ડાહ્યો છે. બુદ્ધિમત્તાથી કાર્ય કરે પણ સ્વતઃ અને છાયાથી પણ ગોકુલવાસિઓના દુઃખ દૂર કરવામાં સમર્થ છે તેથી તેને બુદ્ધિસત્તમ કહ્યા છે. ૧

એમ દૂતના ગુણો કહીને તેવા દૂતને નિયોગ કરે છે.

तमाह भगवान् प्रेष्ठं भक्तमेकान्तिनं क्वचित् ।
गृहीत्वा पाणिना पाणिं प्रपन्नार्तिहरो हरिः ॥ २ ॥

ભક્ત, ઐકાન્તિક, અત્યંતપ્રિય ઉદ્ધવને એકાન્તમાં લઈ જઈ હાથમાં હાથ મેલી દુઃખીનાં દુઃખ દૂર કરનાર હરિ આ પ્રમાણે બોલ્યા. (એમ ઉત્તરમાં સંબંધ લેવો.)

सुबोधिनी—ઉદ્ધવથી તે કાર્ય થશે એમ જાણી જ્ઞાનને માટે તેને મોકલવા છે. પોતે ન જઈ શકે તો પોતાના અત્યંત પ્રિયને મોકલે તેથી [1]પોતાની તુલ્ય ઉદ્ધવજીને ગણી પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે તેને મોકલવાનો નિશ્ચય કર્યો. તો પણ સ્ત્રીઓનું કામ છે તેમાં તેને વિકાર ન થવા માટે ભક્ત કહ્યા. કદાચ ગોકુલ પધારે તો આ બીજાં કાર્યો ન બને એવો ભાવ છે. વિઘાતઃ આજ સુધી ભગવાન્ વિદ્યામાં હતા તેથી તો વ્રજસ્થના સ્નેહનું સ્મરણ ન આવ્યું સ્નેહ અને જ્ઞાનને વિરોધ છે. હમણાં ભગવાન્ ભક્તિમાં પ્રતિષ્ઠિત થયા છે એમ જણાવવા વિઘાતઃ કહ્યું. એમ ન હોય તો विद्याग्रहणानन्तरमागत्य એમ કહેત. मित्रभूता गोपा અલ્પગોપ્યા સમાન પ્રીતિના વિષયો ગોપો છે. તે અંતરંગલીલાના સંબંધી છે તેથી સ્વામિનીને સંદેશ કહેવામાં તેનાથી ગુપ્ત રાખવાનું નથી. નંદરાયથી ગુપ્ત રાખવાનું છે. એટલે ગોપોને અલ્પગોપ્યા કહ્યા ગોપોનો સંદેશ ઉદ્ધવને આજ્ઞા કરી તેમાં કહ્યો નથી તો વિવૃત્તિમાં એનું નિરૂપણ કેમ આવ્યું ? પણ इति संप्रार्थितो गोपैः એ વાક્યથી અન્તમાં તેની પ્રાર્થના કહી છે તેથી તેનો સંદેશ પણ છે. તે અભિપ્રાયથી શ્રીઆચાર્યચરણે એવું વ્યાખ્યાન કર્યું છે સ્વામિનીઓના સંબંધીપણાથી તેમનો અંગીકાર છે આજ્ઞા વખતે જૂદી રીતે તેનાં નામ લઈને કહ્યું નથી તો પણ ગોપીઓને કહેવરાવ્યું તેની આજ્ઞામાં તે કહેવાયા. ગોવાલોથી સ્વામિની ઓ ગોપ્ય છે તેથી અતિ ગોપ્ય કહ્યાં. ગોપોને સ્વામિની સંદેશનું જ્ઞાન થાય તો मोहितास्तस्य माययेति અંતરંગતમલીલાવિષયનું અજ્ઞાન જે પહેલાં કર્યું છે તેની નિવૃત્તિ થઈ જાય. તેથી તેમ કર્યું છે. (દીપિકા)

---

[1] ઉભયેષામ્નો અર્થ શ્રીપ્રકાશકાર સ્ત્રીઓ અને એકાન્ત એવો એવો કરે છે. (પ્રકાશ)

તેનેતિ તે ઉદ્ધવથી કાર્ય સિદ્ધ થશે એમ ધારીને ભગવાને તેને કહ્યું. પ્રેષ્ઠપદ તાત્પર્ય કહે છે કે જ્ઞાનવડે તેને સમજાવવાં છે. તે જ્ઞાન અન્તરંગ છે તેમાં ઉદ્ધવની યોગ્યતા છે. વ્રજભક્તો અત્યનુરોપ્ય છે તેથી ભગવાન પોતે ન જાય તો પણ ઉદ્ધવ તે કાર્ય કરી શકશે એમ બતાવવા માટે પ્રેષ્ઠપદ કહ્યું છે. (લેખ)

બીજ તેને બગાડે તો? એ શંકા ન થવા માટે એકાન્તિક કહ્યા. તે એકાન્તમાં રહે તેવા છે. તે બન્નેમાં પરતઃ સ્વતઃ વિકૃતિ ન થાય તેવા તેને કહ્યા. જ્યાં કોઈ ન જુએ તેવા એકાન્ત સ્થળમાં હાથમાં હાથ લઈને તેને ભગવાને કહ્યું. એમ આગ્રહથી કહેવાનું શું કારણ હોય? તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે ગોકુલવાસી શરણે આવેલાં છે તેની આર્તિ હરવી એ ભગવાનનો સહજ ધર્મ છે. તે ભગવાન્ સ્વધર્મનો ત્યાગ ન કરવા માટે ઉદ્ધવને ત્યાં મોકલે છે.

ભગવાનનાં વાક્યો ચાર શ્લોકથી કહે છે.

गच्छोद्धव व्रजं सौम्य पित्रोर्नौ प्रीतिमावह ।
गोपीनां मद्वियोगाधिं मत्संदेशैर्विमोचय ॥ ३ ॥

હે ઉદ્ધવ હે સોમ્ય તમે વ્રજમાં જાઓ અને અમારાં મા બાપ ત્યાં છે તેને પ્રસન્ન કરો. ગોપીઓને મારો સંદેશ આપી તેના મનની પીડાને તમે શાંત કરો.

सुबोधिनी—प्रमाणं च प्रमेयं च उपपत्तिश्च बाधकम् । चत्वारोत्रैव वक्तव्या अन्यथा प्रेषणं नहि ॥ १ ॥ ('[1]પ્રમાણ પ્રમેય ઉપપત્તિ અને બાધક એ ચાર અર્થ અહિ જ કહે છે એમ ન કરે તો ઉદ્ધવને મોકલવાનું કાંઈ ઉપયોગી ન ગણાય.) ચાર શ્લોક અહિ કહ્યા છે તેમાં પ્રથમ નિયોગ કહે છે. હે ઉદ્ધવ તમે વ્રજમાં જાઓ. સોમ્ય સંબોધન કહેવાથી બીજો મોકલવાને યોગ્ય નથી. ત્યાં જઈને કર્તવ્ય કહે છે. અમો બન્ને ભાઈઓએ યશોદાનંદમાં માતાપિતાપણું રાખ્યું છે તે પ્રથમ કહી ગયા છીએ તેથી તેની પ્રીતિ જેમ વધે તેવું તમે જઈને કરો. એટલે અમે જઈએ અને તેને જેટલો આનંદ થાય તેટલો તમે ત્યાં જઈને તેને આપો. આ પ્રકટ સંદેશ કહ્યો. ગુપ્ત સંદેશ કહે છે. ગોપીઓને મારા વિયોગનું મનમાં જે દુઃખ થાય છે તેની પીડાને મારો સંદેશ આપીને શમાવો. મારો સંદેશો મેં પત્રમાં પ્રકટ કર્યો છે તે આધિગ્રસ્ત છે તેના મનનું દુઃખ મટે તેવો ઉપાય તમે કરો. ૩

તેમાં શું વિશેષ છે? એમ કહે તો તેનું સ્વરૂપ[2] બતાવે છે અમારા કથનથી તેને પ્રમેયબલવડે તમે જાણશો તે કહે છે.

ता मन्मनस्का मत्प्राणा मदर्थे त्यक्तदैहिकाः ।
ये त्यक्तलोकधर्माश्च मदर्थे तान् बिभर्म्यहम् ॥ ४ ॥

તે મારામાં મનવાલા, મારામાં પ્રાણવાળા, મારે માટે દૈહિક ધર્મો તેણે છોડ્યા છે. લોક ધર્મો પણ જેણે મારે માટે છોડ્યા છે તેવા ભક્તોને હું મારા હૃદયથી ધારણ કરું છું.

सुबोधिनी—પ્રાણિનો આત્મા સર્વ સાધારણ તે મારો જ છે. તે સિદ્ધ હોવાથી જાણીએ તો પણ તેમાં તેવો આદર નથી થતો કેમકે દેહ પ્રાણ ઇન્દ્રિય અને અંતઃકરણ ઉત્પન્ન થયા ત્યારથી જ અન્યપર છે તે મત્પર કરવાં જોઇએ. તો તેના સંઘાતો મારા થાય. તે જ કહે છે કે તે ગોપીઓનાં મન મારામાં છે પ્રાણ ઇન્દ્રિયો મારે માટે જ છે મારે વાસ્તે જ જીવે છે. તેનાં સર્વ ઇન્દ્રિયોનો વિષય હુંજ છું. તે દેહને

---

૧ ભગવદ્વાક્ય ચારશ્લોકથી નિરૂપણ કરવાનું કારણ કહે છે. પ્રમાણ ઇત્યાદિથી ન મોકલવામાં બાધક કહે છે. અન્યથા એ ચાર ન હોય તો ઉદ્ધવને મોકલવા અયોગ્ય છે. તેથી ચાર શ્લોકથી સંદેશો કહ્યો. (પ્રકાશ)

1 ચાર વાક્યોનો અર્થ કહે છે. પ્રમાણ તમે જાઓ એ આજ્ઞા વેદરૂપ પ્રમાણ છે. પ્રમેય-તામન્મનસ્કા ઇત્યાદિથી સ્વામિનીનું સ્વરૂપ કહ્યું. તેને મોકલવામાં ઉપપત્તિ તે મારામાં રહ્યાં તે હું પાસે નથી એમ જાણી દુઃખી છે. તે મયિ તા એ શ્લોકથી કહી. ન મોકલવામાં બાધક ધારયન્ત્યતિ એ શ્લોકથી કહ્યું. એ ચાર ન હોય તો પ્રેષણ ન થાય. અસ્મત્કથને ઇતિ અસ્મત્શબ્દથી આત્મા લેવો ભગવાનને આત્મા કહેવામાં તેના સ્વરૂપનુંજ બળ છે. તે જ વિશેષ છે. (લેખ)

૨ સ્વરૂપમાહ નિયોગરૂપ પ્રમાણવાક્યના ટેકામાં સ્વરૂપને કહે છે. અસ્મત્કથને અસ્મચ્છબ્દના પ્રયોગમાં હું તેમનો આત્મા છું તેને લીધે મારાપણું તેનામાં સિદ્ધ છે. તેનું જાણતાં છતાં મારે આદરણીય નથી. મય્યેવ સતિ જીવન્તીતિ તેના પ્રાણ હું છું તે મત્પ્રાણ એ અર્થ પણ તેમાં લીધો. પ્રાણને રાજસપણું પણ તેનાથી સિદ્ધ થયું. વૈદેશ પરિગ્રહીતાઃ વ્યાપકત્વ આત્મારામત્વાદિ ધર્મોને હું ધારણ કરું છું. (પ્રકાશ)

પણ મારો કરીને બેઠાં છે. જ્યાં સુધી દેહના ધર્મો રહે ત્યાં સુધી તે દેહનો ભગવાનમાં વિનિયોગ ન થાય તેથી તેમણે દેહના ધર્મો છોડી દીધા છે. તે છોડવા જ જોઇએ. ત્યાં શંકા કરે કે દેહના ધર્મો છોડવાથી દેહનો નિર્વાહ કેમ થાય? જેણે મારે માટે લોકધર્મો છોડ્યા છે [1]વૈદિકધર્મો પણ છોડ્યા છે ચકારથી બધા લૌકિક વૈદિક ધર્મો મારે માટે છોડનારને હું મારામાં ધારણ કરું છું. જેમ મારા હાથમાં રહેલ પદાર્થ કોઇથી બગાડાઈ નહિ તેમ હું તેમને સંભાળું છું. તેથી તે વ્રજભક્તોને મારો વિરહ છે તેને મારા સંદેશથી દૂર કરો. ૪

ત્યાં કહે છે કે ફલને સિદ્ધ કરાવી આપનાર હોવાથી વિપ્રયોગ તો પુરુષાર્થ ગણાય તેને મટાડવાનો પ્રયત્ન કેમ કરો છો? ત્યાં કહે છે.

मयि ताः प्रेयसां प्रेष्ठे दूरस्थे गोकुलस्त्रियः ।
स्मरन्त्योऽङ्ग विमुह्यन्ति विरहोत्कण्ठ्यकातराः ॥ ५ ॥

હું તેના પ્રિયોમાં અત્યંત પ્રિય છું તે મારૂં દૂર રહેવું થતાં ગોકુલસ્ત્રીઓ મારૂં સ્મરણ કરતાં મૂર્છિત થાય છે. વિરહને લીધે ઉત્કંઠા વધતાં તે દીન બની જાય છે.

સુબોધિની—તે ગોપીઓ ક્ષણ ક્ષણમાં મૂર્છિત થાય છે. અને દીન બની જાય છે. તેના પ્રાણ બચાવો, તેમનું દૈન્ય દૂર કરો. ત્યાં કહે છે મૂર્છા થવાનું કારણ શું છે? જ્ઞાન કે મનનો વ્યાપાર ઘાત કરી શકતાં નથી પ્રાણનો ઘાત થાય તો મૂર્છા થાય? ત્યાં કહે છે તે ગોકુલની સ્ત્રીઓ છે. વિચાર કે ચાતુર્ય તેનામાં નથી. બધી પ્રિયવસ્તુમાં હું પ્રિય છું. તે હું દૂર છું હું તેનો અતિ પ્રીતિપાત્ર છું. પ્રાણથી પણ વધારે પ્રિય દૂર હોય તો તેનું સ્મરણ થતાં જ મૂર્છા થાય છે. સ્મરણ જ મૂર્છાનું કારણ બને છે. સ્નેહ હોવાને લીધે ઉદ્ધવને તેની પાસે મોકલે છે એટલે ઉદ્ધવમાં પણ સ્નેહ હોવાથી અંગ એમ સંબોધન કર્યું છે. આનાથી મરણ થાય અને આનાથી મરણ ન થાય એમ [2]કાંઈ નક્કી થયું નથી. જેમ મોટા ભયમાં પ્રાણ નીકળી જાય. અતિ ક્રૂરને જોવાથી પણ પ્રાણ જાય છે. જેમ પુત્રાદિ ચાલ્યો ગયાના ખબર સાંભળતાં પ્રાણ જાય છે તેમ તેને પણ હું આવવાનો નથી એવું થાય તો મારા સ્મરણમાત્રથી તેના પણ પ્રાણ જાય. જે નજરે જોયું તેમાં ન ઘટે એમ ન બોલાય. ભગવત્પ્રાપ્તિના અભાવની સ્મૃતિ તે મહાપ્રહારની પેઠે મૂર્છાનું કારણ થાય છે. પ્રેમ હોવાથી સ્મરણ અવશ્ય થાય છે. તેથી ન મટે એવો દોષ થતાં નિરંતર મૂર્છા રહે છે. પહેલાં જે વસ્તુનો અનુભવ કર્યો છે તેનો અત્યારે વિરહ છે. તેથી તેની ઉત્કંઠા વધી છે. તે ઉત્કંઠાને લીધે ગરીબ રાંક બની ગયાં છે. [3]મારા સ્મરણમાં મૂર્છા અને મારા ધર્મના[4] સ્મરણમાં કાતરત્વ (દીનતા) એ બન્નેને મારો સંદેશો દૂર કરાવશે. ૫

એમ મૂર્છા થતી હોય તો જીવવાની આશા કેમ રખાય? ત્યાં કહે છે.

धारयन्त्यतिकृच्छ्रेण प्रायः प्राणान् कथंचन ।
प्रत्यागमनसंदेशैर्बल्लव्यो मे मदात्मिकाः ॥ ६ ॥

તે બલ્લવ્યો મારી છે, મદ્રૂપ છે મહાકષ્ટથી કેટલીક પ્રાણને જેમ તેમ ધારણ કરી રહી છે. ભગવાન્ પધારશે એ આશાથી તે જીવે છે.

સુબોધિની—અતિ કષ્ટથી પ્રાણને ધારણ કરે છે. ઘણી તો મરી ગઈ તેથી પ્રાયઃ કહ્યું છે. જે જીવે છે તેનાં દેહ, ઇન્દ્રિય અને અન્તઃકરણો તો વિકલ છે. પણ શ્વાસ માત્ર લે છે. તેમાં યુક્તિ શું? ત્યાં કહે છે,

---

[1] ચૈદેશ એ શબ્દથી લૌકિકવૈદિક ધર્મો કહ્યા. લૌકિકવૈદિકધર્મનો ગોપીઓએ મારે માટે ત્યાગ કર્યો છે. તે લૌકિકવૈદિકમાં પણ મને જાણે છે. [2] કિંચિદુપપન્નमस्ति એ કાકુથી લેવું. એટલે એવું કાંઈ નક્કી છે? અર્થાત એવો નિયમ નથી. [3] मत्स्मरणे इति બહારનું જ્ઞાન ન હોય ત્યારે અને અંદર સ્વરૂપમાત્રનું સ્મરણ હોય ત્યારે. [4] मद्धर्मस्मरणे બહારના જ્ઞાન વખતે મારી લીલાનું સ્મરણ આવતાં, એવો ધર્મનો અર્થ કરવો. (લેખ)

કોઈ પણ રીતે એટલે તેમાં વિશેષ યુક્તિ નથી. ખરીરીતે તો તેવાનું મરણ જ થવું યોગ્ય છે. જીવન છે તેથી તેનું કાંઈ સાધન ગોતી કાઢવું જોઈએ. તે સાધન દેખાતું નથી તેથી **कथंचित्** કહ્યું છે. પ્રમેયબળથી ભગવાનની ઇચ્છામાત્રથી તેનું જીવનમાત્ર રહ્યું છે. તેના દુઃખને દૂર કરવાનું પ્રમેયબળનું પણ સામર્થ્ય નથી. પરંતુ તે પ્રમેયબળ ધારણરૂપ થઈને તેના પ્રાણને બચાવી રહ્યું છે. તેથી **कथंचित्** કહ્યું છે. ત્યારે તેને સંદેશ કહેવાનું શું પ્રયોજન? આયાસ્યે એમ શ્રીગોકુલ છોડતાં મેં કહેલ તે આશાથી બધાં જીવે છે. તે જો કાળે કરીને મારૂં કહેલું વાક્ય જૂઠું થઈ જાય તો તે બધાં મરે તેથી તેને માટે બીજો ઉપાય કરવો જોઈએ જેનાથી તે મરતાં બચી જાય. તે ઉપાય પત્રમાં સ્પષ્ટ થશે. ત્યાં શંકા કરે છે કે સ્ત્રીની પાસે એકાન્ત સ્થાનમાં જવું ત્યાં પુરુષો કેમ મોકલાય? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે તે બલ્લવીઓ મારી છે. તમારામાં મને સંદેહ નથી તેમ ગોપીઓ મારી છે. મારાં હોય તેનું બીજામાં મન જતું નથી. મારા સંબંધમાં જ એવું સામર્થ્ય છે. બલ્લવ—ગોપ. તેમની સ્ત્રીઓ તે બલ્લવી એટલે ગોપીઓ. ગોપો સ્ત્રીઓના વલયરૂપ હોય છે. તેને વીંટાઈને જ બેઠા હોય એવા તે અતિકામુક હોય છે. નિત્ય સ્ત્રીઓને સુખ આપનારા હોય છે તેવાની સ્ત્રીઓ થઈને તેને છોડીને મારા થયાં તો તેમાં મને કોઈ જાતની શંકા જ થતી નથી. ત્યાં ઉદ્ધવ શંકા કરે કે મારી જ બુદ્ધિ તેમાં અન્યથા થાય તો મારી શું દશા થાય? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે તે મારામાં અન્તઃકરણવાળીઓ છે. જેનો આત્મા હું છું. તે મારા સ્વરૂપ છે તેના દર્શનમાં હું જ તમને દેખાઈશ. મારામાં છે તેવી તમારી બુદ્ધિ એનામાં થશે. તેથી કોઈ વાતે એવી ચિંતા કરવાનું કારણ નથી. ૬

એમ ઉપપત્તિપૂર્વક વ્રજગમન માટે ઉદ્ધવને આજ્ઞા આપી ત્યારે તે રવાના થયા.

श्रीशुक उवाच—इत्युक्त उद्धवो राजन् संदेशं भर्तुराहृतः ।
आदाय रथमारुह्य प्रययौ नन्दगोकुलम् ॥ ७ ॥

શુકદેવજી બોલ્યા—હે રાજન્! એમ ઉદ્ધવને ભગવાને કહ્યું ત્યારે સ્વામિના સંદેશનો આદરપૂર્વક સ્વીકાર કરીને રથમાં બેસીને ઉદ્ધવજી નંદરાયજીના ગોકુલમાં જવાને રવાના થયા.

सुबोधिनी—રાજન્ એ સંબોધન ઈશ્વરની આજ્ઞા સેવકે અવશ્ય કરવી જોઈએ એ બતાવવા માટે છે. તે ઉદ્ધવ ઉત્સવાત્મક[1] છે તે જ્યાં જાય ત્યાં ઉત્સવ થાય. ભરણપોષણ કરે તે સ્વામી કહેવાય. ભર્તૃપદથી તેનું પાતિવ્રત્યપણું કહ્યું. તેથી નિંદા[1] અસ્તુતિ[2] લોકાતિક્રમ[3] પરલોકાદિબાધ[4] વગેરે બધાનો વિચાર કર્યા વગર તે ચાલ્યા. તે સ્વામીનો સંદેશ લઈને નંદના ગોકુલમાં ગયા. તેમાં પણ આદરપૂર્વક પરમપુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કર્યો હોય તેમ. ભગવાનનું સ્મરણ આવતાં માર્ગમાં વૈકલ્ય થાય તો ચલાય નહિ તેથી રથમાં બેસીને ચાલ્યા. ૭

ગમન દિવસે સંદેશો કહી ન શકાય તેમાં પણ પ્રથમ નંદને કહેવાનું છે તેને ભગવાન્ યાદ આવતાં વિરહ વધારે થશે. તે વિચારથી સાંજે ગોકુલ ગયા તે કહે છે.

प्राप्तो नन्दव्रजं श्रीमान् निम्लोचति विभावसौ ।
छन्नयानो निविशतां पशूनां खुररेणुभिः ॥ ८ ॥

વ્રજમાં પ્રવેશતાં પશુના પગની રજથી ઢંકાઈ ગયો છે રથ જેનો એવા શ્રીમાન્ ઉદ્ધવ સૂર્યાસ્ત વખતે નંદવ્રજમાં દાખલ થઈ ગયા.

---

૧ ઉદ્ધવ ગોકુલ આવ્યા પછી ગોકુલમાં કોઈને વિરહક્લેશ થયો નથી એ બતાવ્યું. (પ્રકાશ)

1 નિન્દેતિ સાધારણ કાર્ય કરવાથી મૂર્ખ લોકો નિંદા કરે. તેવી નિંદા ઉદ્ધવની થાય. 2 અસ્તુતિ આ કામ ઉદ્ધવને લાયક ન ગણાય. એમ તેની અસ્તુતિ થાય. 3 લોકાતિક્રમ આ ઉદ્ધવ પણ આવા જ છે. એમ લોક ન ગણે તે લોકાતિક્રમ. 4 પરલોકનો બાધ ભગવાનમાં દોષ ચડાવે તે સાંભળવાથી પરલોકનો બાધ થાય. આદિપદ છે તેથી ભક્તિમાર્ગને પણ બાધ થાય. તે બધું ભગવાનની આજ્ઞામાં આદર હોવાથી ઉદ્ધવે ન ગણ્યું. તે ભર્તૃપદનું તાત્પર્ય સમજવું. (લેખ)

सुबोधिनी—નંદરાયના વ્રજમાં ઉદ્ધવ ગયા. વિશેષાકારે કાલ[1] તેવો જ હતો. અતિથિ પ્રકારે ગયા હશે એ વાતનો ઇનકાર કરે છે કે તે રાજસી ઠાઠથી ગયા છે. શ્રીમાન્ છે, સર્વ સંપત્તિ સાથે છે. સૂર્ય અસ્ત થયો ત્યારે પહોંચ્યા. વિશેષે કરીને કાન્તિ ધન છે જેનું તે [2]વિભાવસુ કહેવાય. યોગપ્રાધાન્યથી સૂર્ય તથા અગ્નિનો વાચક વિભાવસુ શબ્દ છે, આથી સર્વ લૌકિક વૈદિક કર્મમાં વ્યગ્ર' હતા તેથી ઉદ્ધવજી આવ્યા તેની કોઈને [3]ખબર ન પડી. વ્રજમાં આવતાં પશુના ખુરની રજથી રથ પણ ઢંકાઈ ગયો તેથી તે પણ કોઈના જોવામાં ન આવ્યો. પશુઓ ગોષ્ઠમાં આવે તે વેગપૂર્વક આવે તેમાં રજ વધારે ઉડે. ૮

ભગવાન્ રહિત ગોકુલ પાંચ પ્રકારે વર્ણવે છે. તે ગોકુલમાં ઐશ્વર્યરહિત[4] બધા ગુણો છે. વીર્ય તો કામમાં પ્રતિષ્ઠ છે તેથી પશુની કામલીલા કહે છે.

वासितार्थेभियुध्यद्भिर्नादितं शुष्मिभिर्वृषैः ।
धावन्तीभिश्च वास्राभिरुधोभारैः स्ववत्सकान् ॥ ९ ॥
इतस्ततो विलङ्घद्भिर्गोवत्सैर्मण्डितं सितैः ।
गोदोहशब्दाभिरवं वेणूनां निःस्वनेन च ॥ १० ॥
गायन्तीभिश्च कर्माणि शुभानि बलकृष्णयोः ।
स्वलंकृताभिर्गोपीभिः गोपैश्च सुविराजितम् ॥ ११ ॥

મદોન્મત્ત આખલાઓ ખૂંટ આવેલી ગાયને માટે યુદ્ધ કરી રહ્યા છે. સદ્યપ્રસૂત ગાયો પોતાના બચ્ચાંને ન દેખતાં આઉના ભારથી પીડાતી આમ તેમ દોડે છે. ધોળા ગાયો અને વાછડાં આમ તેમ એકબીજા ઉપરથી ટપીને ચાલે છે તેનાથી વ્રજ શોભાવાળું દેખાય છે. વેણુના અને ગોદોહનના શબ્દો સંભળાય છે. શૃંગાર ધરીને સજ્જ થએલી ગોપીઓ અને ગોપો રામકૃષ્ણનાં ચરિત્રોનું ગાન કરે છે તેનાથી વ્રજની શોભામાં સારીરીતે વધારો થાય છે.

सुबोधिनी—મત્ત સાંઢો નાદ કરે છે [5]તેનાથી પિતૃઓ પણ તૃપ્ત થાય છે એવી પ્રસિદ્ધિ છે. તે નાદ[6] જયપૂર્વક છે તે કહે છે. વાસિતા એટલે જેની ભોગની વાસના જાગ્રત થઈ છે તે વાસિતા ગાય કહેવાય. જેમ ઋતુકાલમાં સ્ત્રી, તે તો બહુ ઓછી હોય તેને માટે ઘણા સાંઢો લડાઈ કરે. વૃષભનું યુદ્ધ કહ્યું ગાયોનું યુદ્ધ કહે છે. તત્કાલ પ્રસવ થયેલ ગાય વાસ્રા કહેવાય. તે વાછડાંને ન દેખતાં આમતેમ દોડે છે. અથવા તેવી ગાયોના શબ્દોથી વ્રજમાં નાદ થઈ રહ્યો છે. આઉનો ભાર વધારે તેથી દોડી ન શકાય પણ વાછડાના અધિક પ્રેમને લીધે દોડે છે. સ્ત્રીપુરુષ કહેવાથી આ વીર્ય કહ્યું. બીજા સ્થૂલ પ્રાણિઓને ગાયો વાછડાં ઉલ્લંઘન કરે છે તેનાથી વ્રજની શોભા દેખાય છે. વાછડાઓને જોઈને ગાયો તેની તરફ દોડે છે તેથી શોભા દેખાય છે તેને જ ઉપરથી ઠેકીને પહોંચે છે. એવા ગાયો અને વાછડાઓથી વ્રજ સુશોભિત દેખાય છે. **इतस्ततः** એથી શોભાનું વર્ણન કર્યું. ધોળાં ગાયો વાછડાં બહુ જ શોભા આપે છે. ગાયો દોવાય છે તેનો ચારે બાજુ શબ્દ થાય છે. વેણુના શબ્દોથી પણ શોભા આવે છે. સ્વરૂપતઃ શોભા ધન અને શ્રીનું કાર્ય વીણાવાદનવત્ વેણુનાદ પણ શ્રીકાર્ય જ ગણાય. ચકારથી બીજાં વીણાદિ વાજાં પણ વાગે છે. બળ અને કૃષ્ણના શુભ—એટલે કૌતુકલીલાનાં કર્મો ગોકુલવાસિઓના [7]ઉત્સવનિરૂપણ માટે કર્મોનું શુભપણું કહ્યું.

---

1 સંધ્યા સમય નંદરાયને ત્યાં જવું યોગ્ય છે. ગોપીઓને ત્યાં જવું યોગ્ય ન ગણાય કેમ કે તે વખતે ભગવાનને મળવાનો તેનો સંકેત હોય. 2 વિભાવસુશબ્દ સૂર્યવાચક છે તેના અસ્ત સમયે લોકો કામમાં વ્યગ્ર હોય. તે અગ્નિવાચક છે એમ માનો તો અગ્નિહોત્રીઓને તે વખતે ઘણાં કામ હોય. તે વૈદિક કામ ગણાય. 3 ગાયોની રજમાં રથ ન દેખાયો તેથી ઉદ્ધવને કોઈએ આવ્યા જાણ્યા નહિ. 4 ગોકુલમાં તો ભગવાન્ ભક્તના હૃદયમાં રહે છે બહાર ભગવાન નથી. તેથી ગોકુલમાં પ્રકટ લીલારૂપ ઐશ્વર્યગુણ નથી. 5 તેનેતિ પિતૃ તૃપ્ત થવાનું વૃષોત્સર્ગ પ્રકરણમાં કહ્યું છે. આ કામ ધર્મનો અવિરોધિ છે તેથી તેમ કહ્યું. ધર્માવિરુદ્ધઃ એ વાક્યથી તે કામ વિભૂતિરૂપ કહ્યો. 6 જયપૂર્વક થી કાર્પણ્યનો અભાવ કહ્યો. 7 ભગવાનના વિયોગમાં પણ સ્વામિનીના ગાનથી પરમાનંદ થાય છે. (લેખ)

છોડીને ગયા એ પણ કર્મ તો કહેવાય પણ તે પોતાને હિતકર ન કહેવાય. તેની નિવૃત્તિ માટે શુભ કહ્યું છે. ગાન જો સ્ત્રીઓ [1]ગાય તો તે યશોરૂપ છે. એમ ન હોય તો ભગવદ્ગુણગાનવિહિત હોવાથી તે ધર્મરૂપ કહેવાય. તેથી ગોપગોપીઓનું વર્ણન કરે છે. તે ગોપો અને ગોપીઓ સારીરીતે શણગાર સજીને ફરે છે. તેનાથી વ્રજની શોભામાં વધારો થાય છે. ૯-૧૦-૧૧

જ્ઞાનને માટે ધર્મ કહે છે. પ્રવૃત્તિસ્વભાવવાળું જ્ઞાન [1]ઉપયોગી છે તે કહે છે.

अग्न्यर्कातिथिगोविप्रपितृदेवार्चनान्वितैः ।
धूपदीपैश्च माल्यैश्च गोपावासैर्मनोरमम् ॥ १२ ॥

અગ્નિ, સૂર્ય, અતિથિ, ગાય, બ્રાહ્મણ, પિતૃદેવ એમનાં પૂજન થઈ રહ્યાં છે. દીપ, ધૂપ, કુસુમયુક્ત ગોપોના ઘરથી વ્રજ મનોરમ દેખાય છે.

સુબોધિની—અગ્નિઓ અગ્નિહોત્રવડે પૂજાય છે, સૂર્ય સંધ્યાવંદનાદિથી પૂજાય છે, અતિથિની પૂજા તો પ્રસિદ્ધ છે, ગાયો વ્રત અને દાનમાં પૂજાય છે તેમ બ્રાહ્મણો, પિતૃઓ અને દેવોના પૂજન, નિમિત્તને લઈને થાય છે. તેથી ત્યાં શ્રૌતસ્માર્ત ધર્મ ચાલે છે એમ કહ્યું. દેવતા, હવિષ્ અને મંત્રો શ્રૌતમાં કહ્યા. પિતૃ અને દેવો સ્માર્તમાં કહ્યા. શ્રાદ્ધમાં પિતૃઓ હોમમાં દેવો પૂજાય છે. તાન્ત્રિકધર્મ પણ ત્યાં છે તેથી ધૂપ, દીપ વગેરે કહ્યા. અર્ચનામાં અન્વિત ધૂપાદિવડે શોભતું વા મનને આકર્ષણ કરતું વ્રજ કહ્યું વ્રજના ઘર સુંદર નહિ હોય એમ કોઈને થાય તેથી ધર્મના પ્રસ્તાવમાં તેને આધારરૂપે કહી બતાવ્યાં છે. ગોપોના પણ નિવાસસ્થાનોવડે મનોરમ દેખાય છે. સર્વના મનમાં પ્રીતિને પેદા કરે તેવું વ્રજ ઉદ્ધવજીએ જોયું ૧૨

વૈરાગ્યને કહેતાં ઘરમાં ઉદ્વેગ હોય તો બહાર નીકળે તેને મોટું સુખ થાય એ કહે છે.

सर्वतः पुष्पितवनं द्विजालिकुलनादितम् ।
हंसकारण्डवाकीर्णैः पद्मखण्डैश्च मण्डितम् ॥ १३ ॥

સર્વત્ર વનમાં પુષ્પ ખીલી ગયાં છે, પક્ષીઓ અને ભ્રમરાના ઝંકાર થઈ રહ્યા છે, હંસ, કારંડવ અને પદ્મોના ખંડથી સર્વત્ર વ્રજ શોભાયમાન દેખાય છે.

સુબોધિની—સર્વત્ર પુષ્પિતવનો જેમાં છે, અહિં વનશબ્દ જળવાચક અને ઉપવનવાચક છે. પુષ્પો ઉંચી જાતનાં છે, તેના ગંધ રસને જાણનારનું નિરૂપણ કરે છે. પક્ષીઓના સમૂહોથી શબ્દ કરનાર વન છે. જળસ્થનો ઉત્કર્ષ કહેવાને વિશેષ કહે છે. હંસ કારંડવથી ભરેલ છે, પદ્મખંડની તેમાં શોભા વિશેષ છે. ૧૩

એમ વ્રજનું વર્ણન કરીને તેવા વ્રજમાં ગએલ ઉદ્ધવની વ્રજના લોકોએ પૂજા કરી તે કહે છે.

तमागतं समागम्य कृष्णस्यानुचरं प्रियम् ।
नन्दः प्रीतः परिष्वज्य वासुदेवधियार्चयत् ॥ १४ ॥
भोजितं परमान्नेन संविष्टं कशिपौ सुखम् ।
गतश्रमं पर्यपृच्छत् पादसंवाहनादिभिः ॥ १५ ॥

શ્રીકૃષ્ણના પ્રિય દાસ ઉદ્ધવ આવ્યા તેને નંદરાયજી જોઈને પ્રસન્ન થયા. તેને આલિઙ્ગન કર્યું, વાસુદેવની બુદ્ધિથી તેનું પૂજન કર્યું, ઉત્તમાન્નથી ભોજન કરાવ્યું, સુખશય્યામાં સુવરાવી તેનો શ્રમ મટાડ્યો, તેના પગ ચાંપ્યા વગેરે શ્રમનિવારણના પ્રયોગો કરી તેમને હવે કુશળ પૂછે છે.

સુબોધિની—નંદરાયજી ઉદ્ધવની આગળ ગયા તેમાં બે કારણ કહે છે કે તે કૃષ્ણના સેવક છે

---

[1] ઉપયોગીનો અર્થ ભક્તિમાં ઉપયોગી. એવો કરવો. (પ્રકાશ)

[1] સ્ત્રીઓ ગાય તે યશરૂપ છે. પુરુષો તો ધર્મબુદ્ધિથી પણ ગાય છે. (લેખ)

અને આગળથી કૃષ્ણની પ્રીતિ મેળવેલી છે. તેના આગમનથી નંદરાય પ્રસન્ન થયા. તે 'પોતાને' માટે આવ્યા જાણી સમાનતાથી તેને આલિઙ્ગન કર્યું પછી ભગવત્સેવકમાં ભગવદ્બુદ્ધિ રાખવા માટે વાસુદેવની બુદ્ધિ રાખી તેની પૂજા કરી. 'यो यच्छ्रद्धः स एव सः' એ વાક્યથી ભગવદ્બુદ્ધિથી તેની પૂજા કરી. કેટલાક કહે છે 'ઉદ્ધવ પોતે ક્ષત્રિય છે. નંદ વૈશ્ય છે એટલે ભોજન વ્યવહાર ન હોવાથી દૂધમાં બધું કરીને ભોજન કરાવ્યું. ખરીરીતે તો ઉત્કૃષ્ટ અન્ન જમાડ્યું. પછી પલંગમાં ગાદલાં નાખીને સુખેથી બેસાર્યાં. એથી બધા રાજાના જેવા દેખાવો કર્યા. બાદ શ્રમ મટાડવા માટે પોતે તેના પગ ચાંપ્યા અથવા માણસ પાસે ચંપાવ્યા. તેને શ્રમરહિત કરીને પૂછવા લાગ્યા. તેનું કુશળ તો સ્વામિની કુશળતામાં હોય માટે ભગવાનના સમાચાર પૂછતાં પહેલાં પોતાના મિત્ર વસુદેવના ખબર પૂછે છે. તે અર્થ પરિશબ્દમાંથી નિકળ્યો. ૧૪–૧૫

તે જ કહે છે.

कच्चिदङ्ग महाभाग सखा नः शूरनन्दनः ।
आस्ते कुशल्यपत्याद्यैर्युक्तो मुक्तः सुहृद्वृतः ॥ १६ ॥

હે અંગ! હે મહાભાગ! અમારા મિત્ર, શૂરના પુત્ર, વસુદેવ, પુત્રાદિ સાથે રહે છે? કેદમાંથી તે મુક્ત થઈ સુહૃદો સાથે તે કુશળ છે?

सुबोधिनी—હે અંગ પરમસ્નેહી, ભગવદ્ભક્ત છે માટે. હે મહાભાગ અમારા મિત્ર શૂરના પુત્ર વસુદેવજી પુત્રાદિ સાથે રહે છે? આથી રોહિણી નંદરાયને ત્યાંથી મથુરાં ગયાં છે. એમ જણાવ્યું. બીજી જગ્યાએથી પણ પુત્રો વગેરે આવ્યાનું પૂછ્યું. પોતાના મિત્ર હોવાથી પુત્ર તેણે મારે ત્યાં રાખ્યા હતા મારી કન્યા લઈ ગયા હતા તેથી ઉદાસીન હતા એમ માનવાનું નથી. એ વાત [1]પરમાનંદઃ પ્રાપિતઃ એમ કહેવાથી કહી. શૂરના નંદન એમ પિતૃનામથી તેની મોટાઈ કહી. મુક્ત એ અનુવાદ છે તો પણ સર્વ ચિંતા નિવૃત્તિને કહેનાર છે. ૧૬

હવે ભગવાનનું કુશળ પૂછતાં પ્રથમ પ્રાતીતિક દોષનો પરિહાર કરે છે.

दिष्ट्या कंसो हतः पापः सानुगः स्वेन पाप्मना ।
साधूनां धर्मशीलानां यदूनां द्वेष्टि यः सदा ॥ १७ ॥

પાપી કંસ તેના ભાઈઓની સાથે પોતાના પાપથી મર્યો એ અમારા મોટાં ભાગ્ય સમજીએ છીએ કેમકે તે ધર્મશીળવાળા યાદવોનો હમેશાં દ્વેષ કરતો હતો.

---

૧ અનેન આગમનમાત્રથી પોતાના શેષપણું કહ્યું. પોતાને માટે ભગવાને ઉદ્ધવને મોકલ્યા તેથી ઉદ્ધવ સ્વાર્થે (પોતાને) માટે આવ્યા અથવા સ્વ ભગવાન્ તેના અંગરૂપ ઉદ્ધવને જાણ્યા. જેમ ભગવાનના અંગ ઉપરથી ભગવાન્ આવ્યા જાણી ખુશી થઈએ તેમ ઉદ્ધવથી થયું. ૨ કેચિત્ કહ્યું એટલે તે બીજાનો મત છે. એમાં અરુચિનું બીજ તો જ્યાં તેના સ્વામિ સર્વેશ્વર છે તે નંદરાયને ત્યાં જમે ત્યાં સેવકને જમવામાં શું વાંધો? એ જાણવું. પરિશબ્દાર્થ ઇતિ શુકના વાક્યમાં પરિશબ્દ છે તે વસુદેવજીનો વાચ્ય છે તેથી ત્યાં પરિશબ્દની વ્યાખ્યાની અપેક્ષા ન કરવી. ૩ નંદરાય અને વસુદેવ મિત્ર ખરા પણ વિરોધ ઉત્પન્ન કરનારી સામગ્રી મળે તો તે વિરોધિ કેમ ન બને? ત્યાં કહે છે. પ્રભુએ ભગવાને, પુરુષોત્તમને નંદના પુત્ર ઠરાવીને નંદરાયને પરમ આનંદ કરાવ્યો. ત્યાં શંકા કરે કે વસુદેવે માયા લીધી અને પોતાનો પુત્ર થોડો વખત આપ્યો તેથી નંદરાયજીને આનંદ આપ્યો. એમ ન કહેવું કેમકે તેણે જેમ ઉત્તરમાં ભગવાનનું અપહરણ કર્યું તેમ પૂર્વે આપેલનું પણ અપહરણ કર્યું છે. તેથી તે મિત્રતાનું કારણ નથી. અથવા બાલલીલાનું સુખ નંદરાયજીએ લીધું એ જ પરમાનંદ પ્રાપણ સમજો. વસુદેવને બંધનમુક્ત કર્યા એ નંદરાયે જોયું છે તેનો અનુવાદ નહોતો કરવો ત્યાં કહે છે તેને મુક્ત કર્યા જોઈને નંદરાય નિશ્ચિંત થયા. (પ્રકાશ)

1 પ્રીત પદથી તેના વિષયની પ્રીતિ કહી. તેનાથી फलं च पुरुषार्थत्वात् એ ન્યાયથી ઉદ્ધવ પુષ્ટિપ્રીતિના સાધનરૂપ થયા ફલરૂપ નંદરાય તેના શેષ થયા. અથવા પોતાના પક્ષપાતિમાં ઉદ્ધવને ગણ્યા. 2 वस्तुतस्तु પાયસ ભોજનનો રાત વખતે નિષેધ છે તેથી પરમાન્નથી ઉત્તમ ભોજન લેવું. (લેખ)

સુબોધિની—કંસ મર્યો, તેના ભાઈઓની સાથે મર્યો તે ઘણું સારૂં થયું. તે રોગરૂપ હતો તે રોગ ઇંદ્રાદિથી પણ મટે તેવો ન્હોતો. મામાને ભગવાને માર્યો એમ કોઈ કહે ત્યાં કહે છે કે તે પોતાના પાપથી મર્યો છે. ભગવાને માર્યો એ પક્ષમાં પણ ભગવાનને દોષ ન લાગવા માટે તે પાપ હતો એમ કહ્યું છે. તેનું ઘણામાં ઘણું પાપ કહે છે કે તે સજ્જનો ધર્મવાલા યાદવોનો દ્વેષ કરતો હતો યદૂનાં છઠ્ઠી વિભક્તિ યાદવસંબંધી બધું તેને દ્વેષ્ય હતું સાધુ કહેવાથી જ્ઞાન માર્ગનો ઉત્કર્ષ કહ્યો. ધર્મશીળ કહેવાથી કર્મમાર્ગનો ઉત્કર્ષ કહ્યો. યદુ કહેવાથી ભક્તિનો ઉત્કર્ષ કહ્યો. તેથી કંસને સન્માર્ગમાત્ર દ્વેષ કરવા લાયક હતો. તેના ઉત્કટ પાપને તેને લીધે તેનો વધ થયો તે યોગ્ય થયું. કદાચિત્ કોઇને કોઈમાં દ્વેષ થાય તે અત્યંત વિગીત ન કહેવાય તેથી સદા કહ્યું એટલે કંસ તો સદા તેનો દ્વેષકરતો તેથી મર્યો છે. ૧૭

એમ દોષોનો પરિહાર કરીને નવ શ્લોકથી ભગવાનના ગુણને કહેવા માટે તેની ભક્તરક્ષા તેના ગુણની અધિકતા અને તેના પરાક્રમો કહે છે તેથી દસશ્લોકથી ગુણાતીતની સાથે કુશળ કહ્યું છે તેમાં પ્રથમ અમો નિરંતર સ્મરણ કરીએ છીએ તેનાં સ્મારક ઘણાં અહિં વિદ્યમાન છે તો પણ તે અમને યાદ કરે છે કે નહિં? મથુરામાં અમારૂં સ્મરણ કરાવનાર કોઈ નથી તે કહે છે.

अपि स्मरति नः कृष्णो मातरं सुहृदं सखीन् ।
गोपान् व्रजं चात्मनाथं गावो वृन्दावनं गिरिम् ॥ १८ ॥

કૃષ્ણ અમને, તેની માતાને, મિત્રોને, સુહૃદોને, ગોપોને અને વ્રજને યાદ કરે છે જેના પોતે સ્વામિ છે. ગાયોને વૃન્દાવનને અને ગોવર્ધનને યાદ કરે છે?

સુબોધિની—અપિ સંભાવનામાં છે. નઃ અમને. કૃષ્ણ એ સ્નેહથી નામ લીધું છે. સ્મારક ન્હોય ત્યાં સ્મરણ કેમ થાય? ત્યાં કહે છે કે સંબંધ સ્મારક છે. તેને ગણાવે છે. કે માતાને યાદ કરે છે? આદિપદથી[1] ચિંતા[1] સંસ્કારની ઉદ્બોધિકા છે. માતર્ યશોદા. નઃથી પ્રથમ પોતાને ગણાવ્યા. બહુવચન સર્વની અપેક્ષાથી કહ્યું. સુહૃત્ અમો અને બીજાઓ ઉપનંદ વગેરે. સખી મિત્રો ગોપો, વ્રજ સ્થાન. તેને યાદ કરવાનું કારણકે પોતે તેના માલિક છે. આત્મા છે નાથ જેનો. પાલન કરવા યોગ્ય ગાયો. ક્રીડાનું સ્થાન વૃન્દાવન, વિશેષલીલાનો આધાર ગોવર્ધન પર્વત એમ આઠ ગણાવ્યા તે સ્મરણના કારણરૂપ છે.

યાદ કરે છે. એમ ઉત્તર મળે તો ત્યાં કહે છે.

अप्यायास्यति गोविन्दः स्वजनान् सकृदीक्षितुम् ।
तर्हि द्रक्ष्याम तद्वक्त्रं सुनसं सुस्मितेक्षणम् ॥ १९ ॥

ગોવિંદ પોતાનાં સ્વજનોને એકવાર જોવાને આવશે ખરા? જો આવશે તો સુંદર નાસિકા અને સ્મિતયુક્ત ઇક્ષણવાળું તેનું શ્રીમુખ અમો જોઇશું.

સુબોધિની—જે જેને યાદ કરે તેને તેનો અભિલાષ હોય તેથી તે ત્યાં જાય. અહિં પણ સંભાવના છે. ત્યાં શંકા કરે કે અહિં ગાયો ચારવી અને ત્યાં રાજ્ય કરવું તેથી રાજ્ય છોડી અહિં ગાયો ચારવા કેમ આવે? ત્યાં કહે છે કે તે ગોવિંદ છે દેવાદિએ મલીને તેને વ્રજના ઇંદ્ર કર્યો છે. વળી સ્વજનને જોવા જોઇએ. જોકે ઘણીરીતે અહિં આવવાનું યોગ્ય છે છતાં એકવાર પણ આવશે ખરા? તે પરમ અભિલાષ બતાવ્યો. આવશે એમ ઉત્તર મળે તો પોતાનો મનોરથ વ્યક્ત કરે છે કે આવે તો તેમનું શ્રીમુખ

---

[૧] સંબંધમાત્ર, સ્મરણ કરાવતો નથી સંબંધ હોય છતાં ઘણા યાદ નથી કરતા, તે અનુભવસિદ્ધ છે ત્યાં કહે છે. चिन्ता च સ્મરણમાં સંબંધ કરાવનાર ચિંતા હોવાથી ચિંતાથી યાદ આવે. (પ્રકાશ)

[1] ભક્તરક્ષા ગુણગાન અને પરાક્રમ ત્રણ ત્રણ શ્લોકથી કહેતાં ૯ અને દોષાભાવ એકથી એમ દસશ્લોકથી કથન છે. વ્યાખ્યાનમાં चिन्तात्र सदृश કોઈ ન હોવાથી. અદૃષ્ટ શબ્દને ન્હોય, તેથી ચિંતા सदृशादृष्टचिन्तायाः स्मृतिमात्रस्य बोधकाःમાં ત્રણમાં બેનો અભાવ હોવાથી ચિન્તા સ્મરણ કરાવનારી છે.

જોઈશું. ઇશ્વરની પ્રેરણા ન થાય આજ્ઞા ન થાય ત્યાંસુધી જવાય નહિં કેમકે તે નિરુદ્ધો છે [1]અગમનજ નિરોધનું જ્ઞાપક છે. સુનસ કહેવાથી સૌંદર્ય બતાવ્યું. સુંદરસ્મિત સાથે ઈક્ષણ જેમાં છે તેનાથી સર્વ કૃપા વગેરે ભાવો શ્રીમુખમાં બતાવ્યા. નિત્ય જોવાનું અધિક પ્રેમ હોવાથી કામિત જેવું તે થઈ ગયું છે. ૧૯

અમારે તો સર્વદા તેનું સ્મરણ છે કેમકે તેના સ્મારકો ઘણાં છે. એ કહેવા માટે ભગવાનના કરેલા ઉપકારો કહી બતાવે છે.

दावाग्नेर्वातवर्षाच्च वृषसर्पाच्च रक्षिताः ।
दुरत्ययेभ्यो मृत्युभ्यः कृष्णेन सुमहात्मना ॥ २० ॥

દાવાગ્નિ, વાયુ, વંટોલીયા, વર્ષા, ઇંદ્રકોપ વખતે, વૃષ, અરિષ્ટ, સર્પ, સુદર્શન એ બધાથી અમારી તે કૃષ્ણે રક્ષા કરી છે જે મૃત્યુઓ ન જાય તેવા હતા તેનાથી પણ કૃષ્ણે અમને બચાવ્યા છે.

સુબોધિની—પ્રથમ સાક્ષાન્નંદરાયજીએ જોએલી લીલાને ગણાવે છે. દાવાગ્નિ કાલિયનદઉપર, વાત અને વર્ષા ગોવર્ધનોદ્ધરણ વખતે, વૃષ અરિષ્ટ સર્પ સુદર્શન. ચકારથી બધા સાંભળેલા ઉપદ્રવોનો સંગ્રહ કરવો. બીજા ચકારથી વરુણાદિના ઉપદ્રવથી પણ આપે જ બચાવ્યા છે. વધારે શું કહેવું પણ જે કોઈરીતે નાશ ન પામે એવા મૃત્યુઓથી કંસાદિ દાવાનળ વગેરે જે કોઇથી ન મટે તેનાથી પણ આપે રક્ષા કરી તે ફલરૂપ થયા અને સાધનરૂપ થઇને રક્ષક કરી. આત્મા હોવાથી ઉપકારની અપેક્ષા ન કરી. મોટા હોવાથી બહુ ઉપકાર કર્યા. એમ વગર પ્રાર્થનાએ પણ સર્વ હિત કરે છે. એ કહેવામાટે સું અવ્યય કહ્યો છે. ૨૦

ત્યારે તમેં તેની કને મથુરા કેમ નથી જતા ત્યાં કહે છે.

स्मरतां कृष्णवीर्याणि लीलापाङ्गनिरीक्षितम् ।
हसितं भाषितं चाङ्ग सर्वा नः शिथिलाः क्रियाः ॥ २१ ॥

કૃષ્ણના વીર્યને તેના લીલાકટાક્ષવીક્ષણને સ્મરણ કરતાં તેના હાસ ભાષિતને યાદ કરતાં અમારી સર્વ ક્રિયાઓ શિથિલ થાય છે તેથી ક્યાંય જવાતું નથી.

સુબોધિની—કૃષ્ણના પરાક્રમોને યાદ કરતાં અમારી સર્વ ક્રિયાઓ શિથિલ થઈ જાય છે. ભગવાનના સ્થાનમાં તો પ્રેમ હોય તો જવાય. અમારા ભગવાન્ ત્યાં કેમ રહે. ત્યાં જઈ અહિં લાવીએ. પણ એટલામાં વીર્યનું સ્મરણ થતાં, કેટલો ઉપકાર ભગવાને કર્યો છે. અમે તેનું શું કર્યું? આપણે કોણ? એવી પ્રગલ્ભતા કેમ કરાય. એવા વિચારથી જવામાં શિથિલતા આવી જાય છે. સુખને માટે જવું જોઇએ એમ કહો તો તે કૃષ્ણજ સદાનંદ છે તેના સ્મરણથી પણ સુખ થાય છે. તેથી બન્નેરીતે ગમનનો બાધ થાય છે. હવે એમ કહો કે ઇન્દ્રિય સુખને માટે ભગવાનને જોવા જોઇએ તો લીલાવડે આંખને [2]ખૂણેથી તેનું જોવું યાદ કરીએ જો ભગવાનની નજરની ભાવના કરીએ તો જોતા હોય એમ બુદ્ધિથી લાગે છે તેથી આંખ શાંત થઈ જાય છે. લીલાપૂર્વક જુએ છે તે લીલાનાં દર્શન કરવાથી પ્રાણો તૃપ્ત થાય છે. અપાઙ્ગથી જુએ છે તેનાથી ઐશ્વર્ય પ્રકટ થાય છે તેથી [3]ધૃષ્ટપણું દૂર થાય છે. હાસકરીને મોહ કરે છે. ભાષણકરીને કાનવગેરેને સુખ આપે છે તેથી સર્વને માટે પ્રયત્ન કરવાથી છેટા રાખે છે. અમારૂં એથી સામર્થ્ય નથી. ચકારથી સર્વ ભગવાનનું ચરિત્ર છે. અંગ એમ સંબોધન, બનાવવાની વાત નથી કહેતા પણ આ સાચી વાંત છે. એમ બતાવે છે. સર્વ દૈહિકી માનસિકી વૈદિકી લૌકિકી એ પ્રવૃત્તિઓમાં તેમનું સ્મરણ જરૂરી છે. સ્મરણ કરતાં શિથિલતા આવે તેથી જવાય નહિ. ૨૧

---

[1] અગમનમેવ ન આવવું એ નિરોધ જ્ઞાપક છે નિરુદ્ધોએ ભગવદિચ્છાનુસાર વર્તવું જોઇએ એવો ભાવ છે.
નિત્યં નિરીક્ષિતમ્ વક્રમાં નિરીક્ષિત પણ પ્રાપ્ત થયું. તેથી નિત્ય કહ્યું છે. અધિક પ્રેમમાંજ તેમ થવાનો સંભવ છે.

[2] અમારા વિષે અંપાંગો પ્રકટ થાય છે. ભગવાનના કટાક્ષથીજ સર્વમાં ઐશ્વર્ય પ્રકટ થાય છે. तत्सूविष्टमाः
પરમેષ્ઠિધિષ્ણ્યમ્ ત્યાં એ કહ્યું છે.

[3] ધાર્ષ્ટ્યમ્ મથુરા જવાનું સામર્થ્ય તે દૂર થાય છે. ઈશ્વરની પેઠે. પોતાના ઘર આગળજ લીલારસનો અનુભવ થાય છે એટલે મથુરા જવાની જરૂર રહેતી નથી. (લેખ)

અમો ક્ષણું ક્ષણુમાં મુક્ત થઇએ છીએ.

सरिच्छैलवनोद्देशान् मुकुन्दपदभूषितान् ।
आक्रीडानीक्षमाणानां मनो याति तदात्मताम् ॥ २२ ॥

નદીઓ, પર્વતો, વનના પ્રદેશો મુકુન્દના ચરણુથી ભૂષિત હોય છે. તેને તથા તેમની ક્રીડાઓને જોતાં મન તદાકાર થઈ જાય છે.

સુબોધિની—જ્યાં જ્યાં ભગવાને પોતાનો મહિમા સ્થાપન કર્યો છે તેનાં દર્શન કરતાં મનમાં ભગવાનનો આવેશ થઈ જાય છે. તેનો આવેશ હૃદયમાં થતાં મુદલ ઉભું થઈ શકાતું નથી. તે જ લીલાસ્થાનોને ગણાવે છે. નદી યમુનાજી, શૈલ ગોવર્ધન વગેરે, વનના ઉદ્દેશો, વૃંદાવનની ભૂમિઓ, એમાં તેમના અનુભાવો રહ્યા છે. તે કયા કે મુકુન્દના ચરણુની તે બધામાં શોભા છે. અનભિપ્રેતમાં પણુ ક્યાંક ચરણુ તો થાય છે. અહિં તો ભગવાનને ચરણુ ધરવાનું કારણુ હોય છે કેમકે તે ભગવાનની ક્રીડાનાં સ્થાન થાય છે. તેનું સમીપથી દર્શન આવશ્યક છે દર્શન કર્યું કે તદાત્મકતા થાય એટલે બધાં કાર્ય અટકી જાય. ૨૨

એવું ભગવાનનું સામર્થ્ય તમે કેમ જાણ્યું? એથી વિપરીતબુદ્ધિ પણુ મજબુત છે.

मन्ये कृष्णं च रामं च प्राप्ताविह सुरोत्तमौ ।
सुराणां महदर्थाय गर्गस्य वचनं यथा ॥ २३ ॥

રામ અને કૃષ્ણુ એ મોટા દેવો આ પૃથ્વી ઉપર આવ્યા છે એમ અમારૂં માનવું છે તે દેવોના કામ કરવા આવ્યા છે. એવાં તો ગર્ગાચાર્યના વચનો છે.

સુબોધિની—મોટા[1] છે તેથી વસ્તુની શક્તિથી જ મન તેમાં મળી જાય છે. સાંભળ્યું હોય છતાં
મનમાં એની અસંભાવના થાય તો તેની પ્રતીતિ થતી નથી. મારો તો અનુભવ તેનું જેટલું સાંભળ્યું
છે તેમાં [2]પ્રતીતિ કરાવે છે. તેથી હું કૃષ્ણુ અને રામને મોટા દેવો માનું છું. ચકાર બે છે તેથી બધા
દેવનો તેમાં સમુચ્ચય થાય છે: બ્રહ્માથી પણુ અધિક દેવને અહિં આવવાની જરૂર શી પડી છે? તેના
ઉત્તરમાં કહે છે કે દેવોના મોટા કામને માટે તેઓ અહિં આવ્યા છે જેની વિના તે કામ ન થાય તે પણુ
ઉત્પન્ન થયા એમ ન કહો પધાર્યા છે એમ જ કહો. તે તો તમારો તર્ક છે તે તર્ક પ્રમાણુરૂપ ગણાતો
નથી. તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે તે અમારો તર્ક નથી પણુ ગર્ગનું વચન છે તેથી પ્રમાણુ અને અનુભવવડે
દેવોત્તમત્વ સિદ્ધ છે. તેનું માહાત્મ્યજ્ઞાન થવું યોગ્ય છે: ૨૩

ભગવત્સામર્થ્યથી પણુ તે વાતનો નિશ્ચય થાય છે.

कंसं नागायुतप्राणं मल्लौ गजपतिं तथा ।
अवधिष्टां लीलयैव पशूनिव मृगाधिपः ॥ २४ ॥

દસ હજાર હાથીના બળવાળા કંસ, ચાણુર, મુષ્ટિક અને કુવલયાપીડને જેમણે લીલાવડે માર્યા.
તેમાં પણુ સાધનના અભાવમે માટે કહે છે કે સિંહ પશુને મારે તેમ માર્યા.

સુબોધિની—સાત્વિકી, રાજસી અને તામસી લીલા ક્રમથી કહી: દસસહસ્ર હાથીનું બળ જેમાં
છે એવો કંસ, ચાણુર, મુષ્ટિક મલ્લો અને કુવલયાપીડ હાથી છે. ખરીરીતે હાથી દસ હજાર હાથીના બળ-
વાળો હતો પણુ ચાણુરે પોતાનાથી હાથીને ન્યૂન કહેવા માટે सहस्रद्विपसत्त्वसृत् કહેલું હતું. દસ
હજાર હાથીનું [3]બળ ધરાવે છે એવા વિગ્રહથી તેની યોજના કરવી. નહિ તો અહિં દસ હજાર અને ત્યાં

---

[1] महत्त्वादिति પોતાનો પુત્ર છે એ વિપરીતબુદ્ધિ પ્રબળ હોવાથી [2] प्रतीतिम् સુરોત્તમત્વરૂપ નિશ્ચયને
ન કરાવે. सहस्रद्विपसत्त्वभृत् એવું ચાણૂરે કહ્યું છે. તેને અનુરોધે હાથીમાં દસ હજાર હાથીનું બળ ન કહેવાય.
તેથી એમ કહ્યું? તેના જવાબમાં ચાણૂર ઇત્યાદિ કહ્યું. [3] अथवा दशसहस्राणां द्विपानां सत्त्वं बिभर्तीति योजनीयम् ।
એવા વિગ્રહથી એ વાક્યમાંથી દસહજાર હાથીનું બળ નિકળે તેવો વિગ્રહ કરવો. (પ્રકાશ)

सहस्रद्विप એ વચન અસંગત થાય તેથી જ તેનું બળ દસ હજાર હાથીનું થાય છે. એવાને રમતાં મારી નાખ્યા. તેને તો મંત્રના સામર્થ્યથી માર્યા હશે? ત્યાં કહે છે સિંહ સ્વભાવથી પશુને મારે છે. હાથી તેનો શત્રુ ગણાય છે. ગાયો વગેરે તેના શત્રુ ગણાતાં નથી. સિંહ હાથીને મારે તેમાં તેને કાંઈ છરી ચાકાં ન જોઈએ તેમ ભગવાને પણ તેમને શ્રીઅંગથી માર્યા તેમ કહીને લોકોથી અનન્તગુણ સામર્થ્ય ભગવાનનું કહ્યું. ૨૪

રાજસી લીલાને કહે છે.

तालत्रयं महासारं धनुर्यष्टिमिवेभराट् ।
बभञ्जैकेन हस्तेन सप्ताहमदधाद्गिरिम् ॥ २५ ॥

મહા મજબુત, ત્રણ તાડના આડ જેવડા ધનુષ્યને, શેરડીના સાંઠાને હાથી તોડે તેમ ભગવાને, તોડ્યું. તે એક હાથથી તોડ્યું તેમ જ એક હાથથી ગોવર્ધન-પર્વતને સાત દિવસસુધી અધર ઉઠાવ્યો.

सुबोधिनी—તાડવૃક્ષ સો હાથનું ગણાય. એવા ત્રણ તાડ ત્રણસો હાથના વિસ્તારવાળા ગણાય. તેવડું શિવજીનું ધનુષ્ય તે અત્યંત દૃઢ હતું તેને હાથી ઇક્ષુયષ્ટિને તોડે તેમ તોડી નાખ્યું. અનમ્ર હોય તે ભાંગવામાં કઠિણ પડે તે બીજા પ્રકારે નહિ પણ હાથી [1]શેરડીનો સાંઠો ભાગે તેમ ભાંગ્યું यथेक्षुदण्डं मदकर्युरुक्रमः એ વાક્યની એકવાક્યતા કરવાથી અનાયાસે ભાંગ્યું સિદ્ધ થાય છે. તેને એક હાથથી ભાંગ્યું. આ એક હાથનો સંબંધ આગળ પણ લેવાનો છે. સાત દિવસ ગોવર્દ્ધનને એક હાથથી ઉંચો તોળી રાખ્યો. ૨૫

તામસી લીલાને કહે છે.

प्रलम्बो धेनुकोरिष्टस्तृणावर्तो बकादयः ।
दैत्याः सुरासुरजितो हता येनेह लीलया ॥ २६ ॥

પ્રલંબ, ધેનુક, અરિષ્ટ, તૃણાવર્ત અને બકાદિ દૈત્યો દેવદૈત્યોને જીતનાર હતા તેને જેણે લીલામાત્રથી મારી હઠાવ્યા તેથી પણ તે દેવોત્તમ ઠરે છે.

सुबोधिनी—આમાં ક્રમ કહેવાની ઇચ્છા નથી. આદિશબ્દથી વત્સાદિ લેવા. બધા દૈત્યો (મનુષ્યો તો તેમને ન જ મારી શકે.) જેણે દેવો અને દૈત્યોને જીતેલા છે એવા તે બધાને અમારા દેખતાં લીલા કરતાં મારી નાખ્યા તેથી સામર્થ્યથી કૃષ્ણ દેવોત્તમ છે એવો નિર્ધાર થાય છે. ૨૬

એમ સ્નેહવાળાને સ્નેહીના અનુવર્ણનમાં જે થાય તે નંદરાયને થયું.

श्रीशुक उवाच—इति संस्मृत्य संस्मृत्य नन्दः कृष्णानुरक्तधीः ।
अत्युत्कण्ठोऽभवत्तूष्णीं प्रेमप्रसरविह्वलः ॥ २७ ॥

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા—કૃષ્ણમાં જેને અતિ અનુરાગવાળી બુદ્ધિ છે એવા નંદરાયજી કૃષ્ણને યાદ કરી કરીને અત્યુત્કંઠા વધવાથી પ્રેમમાં વિહ્વલ થઈને ચૂપ રહી ગયા.

सुबोधिनी—આ વાતની ઉદ્ધવને ખબર ન કરી પણ [1]પદાર્થસ્મરણનો અભિલાષ જ તેણે જોયો તેવડે ઉત્તમ અધિકાર કહેવા માટે વારંવાર યાદ કરીને એમ કહ્યું. પણ કહી કહીને એમ ન કહ્યું. જ્યાં યાદ

---

[1] શેરડીની લાકડી કહેવાથી ભગવાનને તેને ભાંગવામાં જરા પણ પ્રયાસ નથી એમ કહ્યું. (પ્રકાશ)

[1] પદાર્થ એટલે ભગવાન્ તેણે કરેલ સ્મરણ તેનો નંદને અભિલાષ થયો. તે ઉદ્ધવને ન જણાવ્યો. પણ જો ભગવાન્ યાદ કરે તો ત્યાં જઈને ભગવાનનાં દર્શન કરીએ અથવા ભગવાન્ અહિં આવે તો દર્શન થાય. એવો નંદજીનો ભાવ છે. (લેખ)

કર્યા પછી વચનનું અસામર્થ્ય, બુદ્ધિમાં પ્રેમ અને મનની ઉત્કંઠા હોય ત્યાં જ બોલી ન શકાય. સ્મરણ અને તૂષ્ણીભાવની વચમાં બે ભાવ થયા તે કૃષ્ણમાં અનુરાગવાળી બુદ્ધિ અને અતિ ઉત્કંઠા. ચિત્તનું સ્મરણ, બુદ્ધિની ઉત્કંઠા. મન વાણીનું પૂર્વરૂપ છે તેમાં અનુરાગની બુદ્ધિથી અને ઉત્કંઠાવડે જ્ઞાન અને ક્રિયાવડે શબ્દની ઉત્પત્તિમાં પ્રતિબંધ થવાથી નંદરાયજી બોલી ન શક્યા. ત્યારે તેને પ્રતિબંધ થવાથી પુરુષાર્થપર્યવસાયિત્વ ન ગણાય ? એવી શંકા કરીને તે અનુરાગનું સ્વતંત્ર કાર્ય કહે છે. કે પ્રેમનો પ્રસાર થતાં તે વિહ્વલ બની ગયા. ૨૭

એની અસર યશોદાની ઉપર પણ થઈ.

यशोदा वर्ण्यमानानि पुत्रस्य चरितानि च ।
शृण्वन्त्यश्रूण्यवास्राक्षीत् स्नेहस्नुतपयोधरा ॥ २८ ॥

વર્ણન કરેલાં પુત્રના ચરિત્રો સાંભળીને યશોદાએ નેત્રમાંથી અશ્રુ પાડ્યા અને અત્યંત સ્નેહને લઈને તેના સ્તનમાંથી દૂધ સ્રવવા લાગ્યું.

सुबोधिनी—નંદે વર્ણન કરેલાં ભગવાનનાં ચરિત્રો સાંભળીને, ચકાર છે તેથી પોતે પણ સ્મરણ કરીને, યશોદા અન્તઃ કરણમાં પ્રેમથી પૂર્ણ થઈ ગયા. તેના નેત્રમાંથી અશ્રુ ખરી પડ્યાં પુત્રના વિરહમાં વ્યાકુલ થયાં અન્દર ભગવાનના આવેશથી અને દૃઢ પ્રેમથી સ્તનમાંથી દૂધ સર્યું. જેવો નંદમાં આવેશ અને વિરહ કહ્યો તેવો યશોદામાં પણ ભગવદાવેશ અને વિરહ કહ્યો. ૨૮

બન્નેનો પણ ભગવાનમાં પરમપ્રેમાત્મક અનુરાગ કહેવામાં આવ્યો. પણ આ લૌકિક છે તેને જ્ઞાનવડે અલૌકિક કરવો છે તેને માટે ઉદ્ધવને મોકલ્યા છે તેથી જ્ઞાનોપયોગી બધું ઉદ્ધવે તેને કહ્યું.

तयोरित्थं भगवति कृष्णे नन्दयशोदयोः ।
वीक्ष्यानुरागं परमं नन्दमाहोद्धवो मुदा ॥ २९ ॥

તે બન્ને સ્ત્રીપુરુષ (નંદયશોદા)નો કૃષ્ણમાં પ્રેમ જોઈને ઉદ્ધવને આનંદ થયો અને હર્ષથી તેને કહેવા લાગ્યા.

सुबोधिनी—બન્નેનો કૃષ્ણમાં સંબંધ છે પણ નંદનું ભક્તિમાં [1]મુખ્યપણું છે. તેથી નંદરાયજીનું નામ પ્રથમ ગ્રહણ કર્યું છે. સહજસંબંધ છે લૌકિક નથી તેથી યશોદામાં કાંઈ વિશેષ નથી. નંદયશોદાને કૃષ્ણ પ્રકટ થયા ત્યારે પરમ અનુરાગ (સર્વ ક્રિયા છોડીને સર્વભાવથી તેને ગ્રહણ કરવારૂપ) પ્રેમ જોઈને ઉદ્ધવે વિચાર્યું કદાચ યશોદાજીને કહીશ તો તેને લાજ આવશે તે શંકાથી તેને ન કહેતાં નંદને કહ્યું કેમકે ઉદ્ધવ ઉત્સવરૂપ છે. તે આવે ત્યાં શોકનો અંશ ન રહેવો જોઈએ. ભગવદ્ભક્તને જોઈને તેની સાથે ભાષણ કરીને હું પણ કૃતાર્થ થાઉં એ વિચારથી ઉદ્ધવ તેને કહેવા લાગ્યા. તે મુદાપદનું તાત્પર્ય છે. ૨૯

તેના સ્નેહનાં વખાણ કરીને એ સ્નેહનો વિષય અલૌકિક છે જેનાવડે માહાત્મ્યજ્ઞાનપૂર્વક સર્વતો વિક્સ્નેહ ઉત્પન્ન થાય. તે કહે છે.

उद्धव उवाच—युवां श्लाघ्यतमौ नूनं देहिनामिह मानद ।
नारायणेऽखिलगुरौ यत्कृता मतिरीदृशी ॥ ३० ॥

ઉદ્ધવ બોલ્યા હે-માનદ-જગતમાં વખાણલાયક તમે એકજ છો કારણ કે સમસ્તના ગુરુ નારાયણમાં તમારી આવી દૃઢ અનુરાગવાળી બુદ્ધિ થઈ છે.

---

[1] વરદાન માગનાર નંદરાયજી છે. તેથી ભક્તિમાં તે મુખ્ય છે. ઉપસર્જન પણાથી યશોદાપદનો પૂર્વનિપાત થવો જોઈએ પણ નંદ અભ્યર્હિત હોવાથી તેનું પ્રથમ નામ છે. (પ્રકાશ)

सुबोधिनी—પ્રથમ તેને અભિનંદન આપે છે. (યશોદાનંદ.) અત્યંત વખાણુને પાત્ર છો. પ્રાણિમાત્રની મધ્યમાં તેમાં આ પૃથ્વી ઉપર તમે ઓમાં પણ ભક્તિની શ્રેષ્ઠતા છે. સત્કર્મથી લોક વખણાય છે તેમાં પણ [1]જ્ઞાન શ્રેષ્ઠ છે. જ્ઞાનિ-અધિક છે તેથી સ્વતંત્રભક્તિ કરતાં પણ આ પ્રમેયભક્તિ રસાળ છે. ભક્તિમાં પણ પરમ પ્રેમ સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ છે. પ્રમાણુ કરતાં પ્રમેયનું બલ કર્યું. મને માન આપો છો તેથી મારૂં વાક્ય પણ સત્યતાથી સ્વીકારો. તેથી જ નૂનં માનદ એવું સંબોધન વખાણો છો. ત્યાં કહે છે કે આ તો નારાયણુ મૂળપુરુષ છે. પુત્રના સ્નેહને અતિશય કેમ છે. તે અખિલના ગુરુ છે. પ્રમાણુરૂપ છતાં સર્વ વેદના વક્તા નારાયણુ પુરુષોત્તમજ છે. અહિં નારાયણુશબ્દ **પુરુષોત્તમને** કહેનાર શાસ્ત્રાર્થરૂપ પ્રમેયબળવાળામાં તમે આવી પ્રેમવાળી બુદ્ધિ જોડી દીધી છે. તેથી સર્વ-દેવોત્તમત્વ તો ઉત્કટકોટિમાં જાણ્યું જ છે. તેથી અસંભાવના તેને નહિ થાય તેટલા માટે પુરુષોત્-મનો બોધ કર્યો. નંદરાયજીએ આ કૃષ્ણુનું ૩૦

. હવે તેનાથી અધિક વિષય નથી. ભક્તિથી વધારે કર્તવ્ય નથી એમ કહેવું જોઈએ તેમાં પ્રથમ ભગવાનથી કોઈ મોટો નથી તે કહે છે.

एतौ हि विश्वस्य च बीजयोनी रामो मुकुन्दः पुरुषः प्रधानम् ।
अन्वीय भूतेषु विलक्षणस्य ज्ञानस्य चेशात इमौ पुराणौ ॥ ३१ ॥

આ રામ અને મુકુન્દ સર્વના બીજ અને યોનિરૂપ છે. પુરુષ અને પ્રધાન છે તે ભૂતમાં રહીને વિલક્ષણુ જ્ઞાનના ઈશ છે છતાં તે પુરાણો (અનાદિ) છે.

सुबोधिनी—ધર્મિનો ઉત્કર્ષ અને ધર્મનો ઉત્કર્ષ એમ બે પ્રકારે માહાત્મ્ય કહેવાય છે તેમાં સ્વરૂપ (ધર્મી)નો ઉત્કર્ષ પ્રથમ કહે છે. નંદયશોદાએ એક જ[2] જાણ્યા.[1] આવેશિને બતાવવા 'તુલ્ય-તાથી[2] સંબંધ દૂર કરવા કૃષ્ણુરામનો નિર્દેશ કરે છે. આ નિશ્ચયથી વિશ્વના બીજ ઉપાદાનકારણુ અને યોનિ–નિમિત્તકારણુ છે બીજ સમવાયી કારણુ 'તેમાં [3]ભગવાનના સામર્થ્યથી સજાતીય[4] બનેલા પૃથ્વીના અવયવો પુષ્ટ થાય છે. તેમાં વધે છે. સજાતીય યોનિને ગોતી લે છે. તે વિજાતીયયોનિમાં ઉત્પન્ન થતા નથી ઉત્પન્ન થાય તો અન્યથા[5] થાય છે આ બન્ને દૃષ્ટ કારણુ છે. બીજ[4] તો જલ અન્ન વગેરે સાધનપોષક-તાથી ઉપયોગી છે. તે જો એક[6] [5]પ્રકારે જ થાય અને બે રૂપ પ્રકટ ન કરે તો વૃદ્ધિહ્રાસ આવિર્ભાવ-

---

૧ અહિં ભગવત્સ્વરૂપનો ઉત્કર્ષ કહેવો છે તેમાં બેનો નિર્દેશ ઘટે નહિં ત્યાં કહે છે કે તેમણે ઉત્કૃષ્ટતાથી તો એકને જ જાણ્યાછે. ૨ તુલ્યતાથી લૌકિક તુલ્ય પુત્રત્વાદિ સંબંધ દૂર કરવાને કૃષ્ણુ રામનો નિર્દેશ કર્યો છે ત્યાં શંકા થાય કે બીજને સમવાયિ ગણીએ તો કાર્ય તેના કરતાં ગુરુત્વપરિણામવાળું ન થવું જોઈએ? ત્યાં કહે છે. ૩ તે બીજમાં. તેથી તમે કહ્યા દોષ ન હોવાથી બીજ કહેવામાં ક્ષતિ નથી. ત્યાં શંકા કરે છે કે વૃદ્ધિથી કાર્ય મોટું થાય તો યોનિને નિમિત્તપણું ન થાય. એ અપેક્ષામાં ભગવાનની ઈચ્છાના પ્રકાર બતાવવા માટે દૃષ્ટના અનુ-રોધથી બન્નેનું કારણુપણું સિદ્ધ કરે છે. ૪ सजातीय इति ૫ અન્યથા' થાય એટલે યોનિના અભાવમાં અથવા વિજાતીય યોનિથી જન્મ થતાં કાર્ય વિનાશી થાય છે. અથવા યોનિબીજથી કાર્ય વિલક્ષણુ થાય છે. તેથી દર્શનના અનુરોધને લીધે. ભગવાનની ઈચ્છાથી બન્નેને કારણુ માનવામાં વિરોધ કરવાની જરૂર નથી. ત્યાં શંકા કરે છે કે ત્યારે તો જલાદિ અવયવો પણુ કારણુ ગણાશે? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે તે અન્યથાસિદ્ધ છે. ૬ જળ

---

1 જ્ઞાનથી શ્લાઘ્યતર થાય, ભક્તિથી શ્લાઘ્યતમ થાય તેથી નંદરાયને શ્લાઘ્યતમ કહ્યા. 2 एक एव તે બન્નેએ ઉપકારીપણાથી એકને જ જાણ્યા છે. પુત્રપણાથી લૌકિક સ્નેહ તો તેને કૃષ્ણુમાં છે તેથી મારો ઉપકાર કરનાર કૃષ્ણુ એક જ છે એમ તે માને છે. માટે दावाग्नेः એ શ્લોકમાં कृष्णेन એમ એકલા કૃષ્ણુને જ ગણ્યા છે બલને નથી ગણ્યા. તેમાંથી લૌકિક પુત્રભાવ ઓછો કરો તો રામ પણુ આવેશવાળા છે તે પણુ ભગવાન્ જેવા ગણાય. તેથી રામ અને કૃષ્ણુ એમ બે નામ લીધાં છે. 3 અલૌકિકભાવ (શાસ્ત્રીયભાવ)માં રામ અને કૃષ્ણુ એક જ છે. કેમકે રામમાં આવેશ છે. તેથી લૌકિકસંબંધ દૂર કરવાને એમ કહ્યું. 4 બીજમાં. 5 એક પ્રકારે જ થાય તો બીજશક્તિ વધતાં યોનિશક્તિ વધે, યોનિશક્તિ વધતાં બીજશક્તિ વધે, તે તે શક્તિ ઘટે તો તે તે શક્તિ ઘટી જાય. તો વૃદ્ધિ, હ્રાસ એકપ્રકારે થાય ત્યારે બીજધર્મના આવિર્ભાવમાં યોનિધર્મનો આવિર્ભાવ અને યોનિધર્મના આવિર્ભાવમાં બીજધર્મનો આવિર્ભાવ થવાથી વિચિત્રતા કાર્યમાં નહિ થાય. 6 મોક્ષ અને અભ્યુદયના પ્રયોજન માટે બે રૂપે પ્રકટ થયા. તેથી

તિરોભાવ ન થાય. તેથી[૭] ભગવાન્ બીજ–યોનિરૂપે પ્રકટ થાય છે. [૮]લોકમાં તો બન્નેને સિદ્ધ કરનાર બીજા પણ વૃદ્ધિહ્રાસ કરનાર પદાર્થો ગણાય છે. [૯]આ સિદ્ધાન્તમાં તો ભગવાન્ જ છે. તેટલા માટે જ યોનિ બીજરૂપે પ્રકટ્યા છે. તેથી તેને સહકારીની અપેક્ષા નથી. [૧૦]બ્રહ્મ પ્રથમ પ્રકૃતિપુરુષરૂપે થયું એથી[7] બ્રહ્મમાં યુક્તિ[8] સંગત થાય છે. બ્રહ્મવાદમાં તો તેજ સર્વશક્તિયુક્ત ક્રમથી પ્રકટ થવા માટે પ્રથમ[11] સૃષ્ટિમાં 'તેવા[9]' થઇને ક્ષય[10] વૃદ્ધની[૧૨] અપેક્ષા રહિત તેવું ઉત્પન્ન કરીને [12]પછી લોકમાં બહુ ઉપકાર સિદ્ધ કરવા માટે એક એકનો અનેકધા ઉપયોગ થવા માટે શક્તિસમૂહને વિભક્ત કરી બીજ[૧૩] યોનિભાવથી વસ્તુની કલ્પના કરી અને તેને સ્થાપન કરી એ વિશિષ્ટતા છે. [૧૪]બન્નેરીતે[14] પ્રકાર દ્વય પાછળથી થયા છે એમ તો [૧૫]માનવું જ પડશે. તે વાત અનુભવથી પણ સિદ્ધ છે. તેમ અહિં પણ મોક્ષ[૧૬] સૃષ્ટિ[13] વગેરે ચાર પુરુષાર્થોને સિદ્ધ કરવા માટે સર્વને સર્વ ન થાઓ. એ હેતુથી પોતાની શક્તિના વિભાગ કરીને [15]મોક્ષ ભક્તિમાં સ્વયં બીજ અને યોનિ રામ થાય છે. સૃષ્ટ્યાદિમાં તેથી વિપરીત[16] એટલે

અજ ઇત્યાદિતો બીજયોનિ વગેરે થયા પછી જ તેનું પોષણ કરે છે. તેથી તે અન્યથાસિદ્ધ કહેવાય. ત્યારે તો સશરીર હોય તેને પોષકતા કહી. લોકમાં એમ જ દેખાય છે. શાસ્ત્રમાં પણ શરીરવાળો જ પુષ્ટ થશે ત્યારે બન્નેને સમવાયી કાં ન કહ્યા ? એ શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે. ૭ तत्र यदि तत्र શબ્દથી વિશ્વમાં એવો અર્થ કરવો. ઉભયાત્મક બીજયોનિરૂપ સમવાયી નિમિત્તરૂપ થાય છે. તેટલા માટેજ બે રૂપે થવાની જરૂર નથી. લોકન્યાયથી સહકાર્યન્તરથી પણ વૃદ્ધિ વગેરે સિદ્ધ થઈ શકશે. ૮ લોકમાં તેને માટે બીજા હોય છે. ૯ આ સૃષ્ટિમાં તેથી તે વખતે બીજા તો કોઈ ન્હોતા. જગતને માટે બીજયોનિ ભાવથી પોતે જ અસાધારણરીતે પ્રકટ્યા તેથી લોક ન્યાયથી અહિં સહકારીની અપેક્ષા નથી રહેતી. લૌકિક તો સાધારણ કહેવાય અહિં તો લોકથી વિલક્ષણતા છે. એવો ભાવ અહિં છે. અહિં શંકા કરે છે કે પ્રથમ તો સહકારીના અભાવમાં કાર્ય થવાનું કહ્યું છે એમાં પ્રમાણ નથી. યોનિ સામર્થ્યથી પણ સ્વરૂપોત્કર્ષસિદ્ધ થાય છે તો તમારૂં કથન વ્યાજબી નથી. એ શંકાના સમાધાનમાં પ્રમાણ કહે છે. ૧૦ अत एव સહકારીના અભાવમાં જ તેથી 'तन्मायाफलरूपेण केवलं निर्विकल्पितम् । वाङ्मनोगोचरातीतं द्विधा समभवद्बृहत्' એ વાક્ય છે માટે એમાં વિરોધ ન કરવો. એમ પ્રકૃતિપુરુષ ભાવે સૃષ્ટિ થવાનું શું કારણ ? ત્યાં કહે છે. ૧૧ एवंसति પુરાણોક્ત પ્રકારે પ્રકૃતિપુરુષભાવે સૃષ્ટિ કહેવાથી સત્કાર્યવાદમાં કહેલ યુક્તિ બ્રહ્મમાં સંભવે. અન્યથા તે વાદ અપ્રમાણિક ઠરે. તેમ જ વાદિએ માનેલ છે તેને માટે ભગવાનને પ્રકૃતિપુરુષરૂપે થવું પડે છે. ત્યાં શંકા કરે છે કે ઉત્તરકાંડ સિદ્ધ બ્રહ્મવાદથી આ વાત વિરુદ્ધ થશે. તેને કેમ અંગીકાર કરાશે ? ત્યાં કહે છે ब्रह्मवादे तु આકાશાદિરૂપે સર્વશક્તિ યુક્ત વિશ્વપુરુષરૂપે ૧૨ क्षयवृद्ध्यनपेक्षं 'एतस्माज्जायते प्राणः' इति શ્રુતિમાં કહેલ સાક્ષાત્ સૃષ્ટિરૂપે. ૧૩ बीजयोनीभाव વડવા બીજી થઈ ઘોડો બીજો થયો એ પ્રકારે. તેથી અવાંતર વિશેષ ઉત્તરકાંડમાં દોષાવહ નથી તેમ અહિંપણ સમજવું. ત્યાં શંકા કરે છે કે ત્યાં શ્રુતિઓ સમાન બળવાળી હતી તેવી અવસ્થામાં દોષ નથી અહિં તો દુર્બળ હોવાથી દોષ વજ્રલેપ થશે ત્યાં કહે છે કે ૧૪ પ્રકાર બન્ને પાછળથી થયા છે. તેથી દોષ નથી. ૧૫ તેથી તેમ જ માનવું યુક્તિથી ચિન્તન કરવું. બન્ને પ્રકારના ક્રમ પાછળથી થયા ઇત્યાદિ સ્માર્તનો અનંગીકાર કરશો તો દોષ પ્રાપ્ત થશે તેથી અનુભવ અને અનુગ્રહથી વિચાર કરી અનુભવથી વિરોધ પરિહાર કરવો. પણ અહિં ઉત્કર્ષ બતાવવો છે તે મોક્ષ દાતૃત્વમાત્રથી સિદ્ધ થાય છે તો સૃષ્ટિ બીજ અને યોનિત્વ બોધનનું શું પ્રયોજન છે. ત્યાં तथापि થી લઇને निरूपयति સુધીનો ગ્રંથ કહે છે. ૧૬ मोक्ष इति મોક્ષ અને સૃષ્ટિના સંબંધી ચાર પુરુષાર્થ અહિં અવાંતર ગ્રન્થ विशेषेत् સુધી લેવાનો છે. તે શાસ્ત્ર અભિપ્રેત છે તેમાં ગમક કહે છે. સૃષ્ટ્યાદિસંબંધિ પુરુષાર્થમાં રામ બીજરૂપ છે અભ્યુદય ફલમાં રામનું પ્રાધાન્ય છે. તેનું ઉદાહરણ वक्षःप्रविश्य बाहुभ्यां એ લીલા છે. તો બધા અભ્યુદયમાં રામ પ્રધાન હોય તો ભગવાનની સહભાવતા કહેવી જોઇએ તે ક્યાંક વ્યભિચરિત થાય છે ? તેથી એમ તો ન્હોય. ૧૭ ક્વચિત્ રામનું પ્રાધાન્ય છે. राम राम महासत्त्व कृष्ण दुष्टनिबर्हण । इत्येविदूरे

સહકારિના વિરહમાં પણ કાર્ય સિદ્ધ કરશે. એમ ન કરે તો પ્રાકટ્ય વૃથા થાય છે. 7 સર્વનું એકરીતે વૃદ્ધિહ્રાસનું વૈચિત્ર્ય ન થવાથી. 8 વિચિત્રરૂપે પ્રાકટ્ય થવાથી બ્રહ્મમાં યુક્તિ સંભવે છે. 9 કારણ એક હોવા છતાં વૃદ્ધિહ્રાસવાળાપણું આવે છે. 10 વૃદ્ધિહ્રાસ વગર પણ વિચિત્ર कदाचित्सर्वमात्मैव એ પક્ષ અહિં બતાવ્યો. 11 ભગવદીય સાંખ્યમાં પ્રથમ પ્રકૃતિપુરુષરૂપે બીજયોનિવિભાગ થયા પછી સૃષ્ટિ થાય છે. બ્રહ્મવાદમાં આકાશાદિ ક્રમે સ્વતઃ સૃષ્ટિ થાય છે. ત્યારબાદ બીજયોનિવિભાગ પછી પ્રવાહસૃષ્ટિ એ ભેદ છે. 12 आसीज्ज्ञानमयो ह्यर्थ एकमेवाविकल्पितम् એમાં સ્વરૂપૈક્ય કહ્યું છે તેની પછી. 13 सृष्टि અભ્યુદય, કામ. તદ્ગુણસંવિજ્ઞાનથી ચાર પ્રકારના પુરુષાર્થ લેવા. 14 એમાં મોક્ષ ભજનૈકસાધ્ય હોવાથી તેમાં વિપરીત ક્રમ છે. 15 मोक्षमपि देवानां હોય તેમાં सोऽमुष्टे सर्वात् प्रमाद् आयु-

બન્ને પણ યોનિ બીજ ભાવથી લોકના હિતને માટે અવતર્યા છે. તેથી એકનેજ હિતાર્થને માટે ગ્રહણ કરવાથી કોઈ પુરુષાર્થ સિદ્ધ ન થાય. તેમ જ સર્વત્ર અભ્યુદયરૂપ ફલમાં રામનું પ્રાધાન્ય અને ભગવાનનો સહભાવ છે. ક્વચિત્ પ્રથમ નિર્દેશથી રામનું પ્રાધાન્ય છે. [18]સાક્ષાત્ મોટી શક્તિ કૃષ્ણજ છે તેનો ક્યાંય સહભાવ કહ્યો નથી. નિઃશ્રેયસમાં[19] તો રામનો સહભાવ છે. સાધારણ બાબતમાં બન્નેની તુલ્યતાનું નિરૂપણ છે. એવો સર્વત્ર વિચાર છે. તેથી [16]ભગવાનનું જગત્કર્તૃત્વ અને મોક્ષદાતૃત્વ નિરૂપણ કરતાં આમ કહે છે. આ[19] યુક્તિ हि શબ્દથી કહી છે. આ કૃષ્ણ અને રામ વિશ્વના બીજ અને યોનિ બન્ને રૂપે તેને ગણાવે છે. **रामो मुकुन्दः** એથી અભ્યુદય અને નિઃશ્રેયસ ફલ કહ્યું. આ ભક્તિથી ત્યાં પ્રકટ થયા તેને બતાવતા હોય એમ કહે છે. તેથી **[20]एष्यामः** એ ભગવાને કહેલું સત્ય કર્યું. બે રૂપે પ્રકટ કેમ થયા? તેમાં દૃષ્ટાન્ત જેવું કહેતાં સ્વરૂપદ્વય બતાવે છે. કે તે પુરુષ અને પ્રધાન રૂપે પ્રકટ્યા છે આનો પ્રકૃતમાં વિશેષ બતાવે છે કે તે સર્વત્રાન્વિત થઈને કાળ છે લક્ષણ જેનું એવા અભ્યુદયના તે ઇશ છે. મોક્ષ સાધક જ્ઞાનના પણ ઇશાન છે. વિલક્ષણતા [17]પ્રાપંચિક કરતાં જૂદાઈ. ચકાર છે તેથી ભક્તિના પણ તે ઇશ છે એ માટે તો એ બન્ને અહિં પ્રાદુર્ભૂત થયા છે. એમ થવાથી[18] બ્રહ્મ ભગવાન્ કાર્યરૂપે થયા તેના પ્રયોજક આ બે હશે એમ શંકા થાય તો ત્યાં કહે છે કે તે પુરાણપુરુષો છે. ભગવાન્ અનન્તમૂર્તિ હોવાથી આ સ્વરૂપ પણ અનાદિ સિદ્ધ છે. ૩૧

એમ સ્વરૂપથી ઉત્કર્ષ કહીને ધર્મથી ઉત્કર્ષ કહે છે.

यस्मिन् जनः प्राणवियोगकाले क्षणं समावेश्य मनो विशुद्धम् ।
निर्हृत्य कर्माशयमाशु याति परां गतिं ब्रह्ममयोऽर्कवर्णः ॥ ३२ ॥

માણસ પ્રાણવિયોગ વખતે વિશુદ્ધ મનને એક ક્ષણવાર જો તેના સ્વરૂપમાં રાખે તો કર્માશયને છોડીને બ્રહ્મરૂપ સૂર્ય જેવો પ્રકાશવાળો થઈ પરમ ગતિને તે પ્રાપ્ત થાય છે.

सुबोधिनी—જો કે હજારોથી પણ ગણના ન થાય તેટલા ભગવદ્ધર્મો છે. તેનું માહાત્મ્ય એ ભગવાનનું જ છે. ધર્મધર્મિનો અભેદ છે, ભગવાન્ પોતે જ ધર્મરૂપે થાય છે એ સિદ્ધાન્ત છે. તેથી ભગવાનના સિદ્ધધર્મોને છોડીને ભાવકે પ્રમાણબળવડે મનમાં કલ્પેલું સ્વરૂપ સર્વના હૃદયમાં રહેવાથી એ રૂપ સ્વાધીન થાય છે તેનું માહાત્મ્ય અહિં કહે છે. જે માનસરૂપમાં પ્રાણી, પ્રાણના વિયોગ વખતે શુદ્ધ મનને ક્ષણવાર રોકે તો કર્માશયને છોડીને પરમગતિને પામે છે. સાધનાંતરની તેને જરૂર નથી એ

सुमहद्वनं तालालिसंकुलम् એ શ્રી દામાનું વાક્ય તેનું ઉદાહરણ છે. એમ હોય તો ન્યાયનુસ્યતાથી ભગવાનનો પણ સહભાવ કહેવો જોઇએ તે દેખાતો નથી. તેથી તે યોગ્ય નથી ત્યાં કહે છે કે ૧૮ साक्षात् તેથી નિરૂપણ ન હોય ત્યાં પણ જાણવું. નિઃશ્રેયસમાં તો ઉદાહરણ અક્રૂરનો પ્રસંગ. નિશ્રેયસપદ ભક્તિનું પણ ઉપલક્ષણ છે. તેનું ઉદાહરણ सहरामो व्रजस्त्रीणां चिक्रीडे जनयन्मुदम् એ સમજવું. સાધારણ્યે તેનું ઉદાહરણ રિંગણલીલા આ ઉદ્ધવનો આશય છે તેમાં ગમક શું ત્યાં કહે છે કે ૧૯ एषा इति ૨૦ एष्याम એ વાક્ય છે. તો બન્ને કેમ આવ્યા? એકમાં પણ બહુવચન પ્રયોગ થઈ શકે છે ત્યાં કહે છે કે જેમ શક્તિવિભાગથી સૃષ્ટિમાં દ્વિરૂપતા છે તેમ અહિ દ્વિવિધરૂપ આપવા માટે બેનું પધારવું થયું છે. તેને વિશદ કરે છે આ બેને પધારવામાં પ્રકૃતમાં વિશેષ કહે છે કે તે ભૂતમાં પ્રવિષ્ટ થઇને ભૂતમાં વિલક્ષણ જ્ઞાનના અધીશ થાય છે. વિલક્ષણપદથી અભ્યુદયબોધ થવાનું તાત્પર્ય કહે છે. વિલક્ષણત્વ એટલે પ્રાપંચિક પદાર્થથી વિલક્ષણતા સમજો.

જ્યોપયોગિ અલૌકિક શરીરવાળાનો પુરુષોત્તમથી અભેદ હોવાથી પોતે બીજ ઉપાદાનકારણ અને રામ અક્ષરરૂપ હોવાથી તે સ્વરૂપયોગ્યતા કરનાર હોવાથી નિમિત્તકારણ. [16] સૃષ્ટ્યાદિમાં કામાદિ આપવાં હોય ત્યાં વિપરીત ક્રમ છે. ત્યાં રામ ઉપાદાનકારણ. કેમકે તેને ઉપયોગી શરીર અક્ષરાત્મક જોઈ એ. ભગવાન્ આપવામાં નિમિત્ત થાય છે. [17] प्रापंचिकात् પ્રાપંચિક અભ્યુદય કરતાં ભગવાન્ અભ્યુદય આપે એની વિલક્ષણતા માટે विलक्षणस्य એ શબ્દ વાપર્યો છે. [18] एवं सति ब्रह्म, भगवान् भिन्नः (અક્ષર બ્રહ્મ અને પુરુષોત્તમ જૂદા એમ કોઈ માને એથી આ બન્ને કાર્યરૂપે પ્રકટ્યા હશે એમ કોઈને શંકા થાય તેની નિવૃત્તિ માટે પુરાણૌ કહ્યા છે.

કહેવા માટે જે માનસરૂપ એમ કહ્યું છે. जन એથી સામાન્ય માણુસ કહ્યો. બ્રાહ્મણ કે મુનિ એમ નથી કહ્યું. પ્રાણના વિયોગ વખતે સર્વ ઇન્દ્રિયો વિકલ હોય છે. અશુદ્ધ અવસ્થામાં ક્ષણવાર ચિત્ત રાખે બહુ કાલ નહિ તેમાં પણ વાણી કે દેહને અનુસરવાની જરૂર નથી. તે રૂપ[1] સર્વ ફલનું સાધક છે તેથી તેને વિશુદ્ધ કહ્યું છે. નહિ તો કામનામાં તો તે કામિત જ ફળે. કામનાનો અભાવ વિશેષશુદ્ધિ કહેવાય. 'જ્યારે બધા કામનો લય થાય ત્યારે માણુસ અમૃત થઈને મોક્ષને પામે છે' એમ શ્રુતિ કહે છે કે કામનાનો અભાવ થાય ત્યારે પુરુષાર્થ સિદ્ધ થાય. નિષ્કામ આત્મગામિ થાય. તેથી જ્ઞાનનું માહાત્મ્ય પણ સિદ્ધ થાય છે. તો ભગવદ્ધર્મનું શું માહાત્મ્ય છે? ત્યાં કહે છે કે તે સત્ય છે. અહિં નિષ્કામતા સાધનાંતરથી થવાની નથી પણ ક્ષણવાર મન લગાડતાં જ તે મન શુદ્ધ પણ થઈ જાય છે એને માટે બીજો પ્રયાસ કરવો જરૂરનો નથી. તે પછી કર્મો જેમાં સુવે છે એવા [2]સંઘાતને (લિંગશરીરને) છોડીને ઉત્તરોત્તર જવામાં સાધનાંતરની પણ જરૂર ન હોવાથી સ્વરૂપથી જ પરમગતિને પામે છે. તેમાં પણ સાયુજ્યને માટે જીવભાવથી ગમન નથી પણ બ્રહ્મમય થઈને ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति એમાં કહેલી ગતિ થાય છે. તેમાં બધા ભગવદ્ધર્મો સ્ફુરે છે એ બતાવવા અર્કવર્ણ કહ્યો. તેથી જેટલો પુરુષાર્થ સર્વજ્ઞાનાદિ સાધનથી થાય જેટલો બધા ક્રમથી થાય તે અહિં એક વખતે થાય છે એ ભગવદ્ધર્મનું મોટું માહાત્મ્ય કહેવામાં આવ્યું. ૩૨

એવા ભગવત્સ્વરૂપમાં જેણે [૧]સર્વાત્મના સર્વદા સર્વભાવવડે મન સ્થાપન કર્યું તેને ફલ મળે તેમાં શું કહેવું?

तस्मिन् भवन्तावखिलात्महेतौ नारायणे कारणमर्त्यमूर्तौ ।
भावं विधत्तां नितरां महात्मन् किं वावशिष्टं युवयोः सुकृत्यम् ॥ ३३ ॥

સમગ્રના આત્મા અને કારણરૂપ એવા ભગવાન નારાયણમાં કારણને માટે મનુષ્યશરીરધરનારમાં તમારો ભાવ સ્થાપન કર્યો. હે મહાત્મન્! તમારે પછી શું કર્તવ્ય બાકી રહે છે? કાંઈ નહિ.

સુબોધિની—જેવું ઉપાસ્ય[૨] ચિંતન[૩] કરીએ કે ધ્યાન કરીએ તે રૂપ તે થાય એ વાત સર્વ લોકપ્રસિદ્ધ[૪] છે. ભગવાન્ સર્વ ફલરૂપ છે એટલે કાંઈ બાકી ન રહે એ કહેવા માટે સર્વના કારણ તેને કહે છે. તે સર્વના આત્મા અને કારણરૂપ છે. સર્વના આત્મા[3] થાય છે, તે સર્વનું અન્ન[4] થાય છે, તે શ્રુતિથી ફલસિદ્ધ[૫] છે. વળી [5]વિકારમાં કારણ કે તે આત્મા છે એમ કહેવાય માટે નારાયણ કહ્યા છે. આ [૬]પુરુષ નારાયણ છે. તે કારણ[૭]—સર્વના ઉદ્ધાર માટે તેણે કપટવેશ પણ કર્યો તેથી[6] ફલની આવશ્યકતા બતાવી. પ્રાયિક શંકાનિવૃત્તિને માટે. કેમકે 'લોકના દુઃખ મટાડે તે દાસના દુઃખ શું જોયા કરે? ન જ જુવે, જરૂર મટાડે' એ સિદ્ધાન્ત થયો, તેમાં અત્યંત ભાવ રાખો. 'રસત્વવ્યાવૃત્તિ' માટે ભાવ પદ ઉદ્ધવ

---

[૧] સર્વાત્મના સર્વ બાહ્ય આભ્યંતર સાધનવડે. [૨] उपास्यं उपासीत એ વિધિથી પ્રાપ્ત થતું લૌકિક ચિંતાનો વિષય તે [૩] ચિન્ત્ય કહેવાય. યોગશાસ્ત્રમાં તો ધ્યાનના વિષયપણાથી કહેલ છે. તે અવાંતર ભેદ છે. [૪] તે सर्वजनीन છે. ભમરીમાં તેનું ધ્યાન કરતાં તે રૂપ થવાતું દેખાય છે. [૫] इतिफलम् એ શ્રુતિમાં કહેલું ફલ સિદ્ધ થાય છે. વિકૃત ફલમાં પણ [૬] પુરુષ, મોક્ષ અને ભક્તિના બીજરૂપ પુરુષ તે આ છે. [૭] कारणार्थं સર્વના ઉદ્ધાર માટે કપટવેષ કર્યો છે તેથી ફલ દ્યોતિત કર્યું. [૮] रसत्व व्यावृत्त्यर्थं. રસ સમતામાં સિદ્ધ થાય. પ્રકૃતમાં દેવત્વથી અસમતા છે તેથી સમતાના અભાવથી રસત્વની વ્યાવૃત્તિ કરી. (પ્રકાશ.)

---

[1] સર્વ ફલ સાધક થાય એ કારણથી કામના મનમમાં થાય તેને માટે મનની શુદ્ધિ જોઈએ. अन्यथा કામનામાં તો કામિત જ મળે. [2] बीजात्मकर्मपात લિંગશરીર. [3] सर्वमस्यान्नं यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदने એ વાક્યથી સર્વમુક્તિસ્થાનત્વેન ફલરૂપતા ભગવાનની સિદ્ધ થાય છે. [4] તેથી अखिलात्महेतौ એમાં હેતુશબ્દથી ફલ લેવું એવો ભાવ છે. [5] विकृतेपि અખિલ શબ્દથી વ્યષ્ટિરૂપ પ્રપંચ કહ્યો. અહિં વિકૃતપદથી મહદાદિવિષયમાં તૃતીયસ્કંધમાં विकुर्वत् પદથી વિકાર કહેવાથી સમષ્ટિરૂપ વિરાટ લીધી છે. તેમાં પણ ભગવાન્ જ હેતુ અને આત્મા છે. कारणार्थमिति માનુષભાવ સ્વીકારાભાવે. એમાં મનુષ્ય ન થાય તો માણુસો સેવા ન કરી શકે તો તેનો ઉદ્ધાર ન થાય. [6] अनेन સ્વામિનું ફલદાતૃત્વ સૂચન કરવાથી. ત્યાં શંકા કરે છે કે સર્વોદ્ધારપર હોય છતાં આપણે સર્વવિલક્ષણ થઈએ તો તે શું કરે? ત્યાં કહે છે. लोकस्य [7] જેમાં ચર્વણા થાય

બોલ્યા છે. કેમકે પુત્રત્વમાં પણ નંદરાયને દેવત્વની પ્રતીતિ થાય છે. તો પણ ફલમાં સ્વરૂપયોગ્યતા જોઈએ. જેમ મર્યાદામાં બ્રાહ્મણોની જ મુક્તિ થાય. પુષ્ટિમાં વૈકુણ્ઠાદિમાં પક્ષ્યાદિભાવ થાય. તે ન [6]થવા માટે કહે છે કે તમે મહાત્મન્ મોટો આત્મા ભગવાન્ પધારવાથી થયો તેથી હવે તમારે કાંઈ કર્તવ્ય બાકી રહેતું નથી. તમારે ઘર પ્રભુ પધાર્યા ત્યારથી તમે કૃતાર્થ છો. આ તમારી અવસ્થા જ પુરૂષાર્થરૂપ છે. ૩૩

એમ વિષય અને સાધનને અભિનંદન આપીને લૌકિક ભાવથી ખેદ ન કરવા માટે કહે છે.

आगमिष्यत्यदीर्घेण कालेन व्रजमच्युतः ।
प्रियं विधास्यते पित्रोर्भगवान् सात्वतां पतिः ॥ ३४ ॥

અચ્યુત ભગવાન્ થોડા વખતમાં જ વ્રજમાં પધારશે અને માતા પિતાનું પ્રિય કરશે. કેમકે ભગવાન્ ભક્તોના પોતે પતિ છે.

સુબોધિની—થોડા દિવસમાં જ વ્રજમાં આવશે. કારણ કે તે અચ્યુત છે. સ્વરૂપથી અને ધર્મથી ચ્યુતિ રહિત છે. એમ ન હોય તો વાક્યથી ચ્યુત થાય. કેટલાક આ લૌકિક[1] વાણીથી બોધન છે એમ કહે છે. શાસ્ત્રાર્થથી આવશે એમ બીજા કહે છે. ભગવાનના કથનાનુરોધથી અથવા ભગવદીઓના વાક્યથી कुरून् मधून् वाथ सुहृद्दिदृक्षया ઇત્યાદિ વાક્યથી पित्रोर्नो એવા વિશેષ્યવચનથી गतांश्चिरा-यितान् शत्रुपक्षक्षपणचेतसः ઇત્યાદિ વાક્યનો વિરોધ નહિં આવે. તે વાક્ય કુરુક્ષેત્રના પ્રસંગમાં ગોપીઓ પ્રત્યે કહ્યું છે. [7]નંદરાયને જોવાને ભગવાન્ પધાર્યા છે પણ જેમ ગોપિકાઓ ન જાણે તેમ તે નંદરાયને પ્રતીતિ કરાવશે. આર્થિકમાં વિરોધનો અભાવ છે. એ અર્થને જણાવવા માટે જેમ પિતામાતાનું પ્રિય થાય તેમ આવ્યા છે. અને તેમને સુખ આપશે. એમ કરવાનું તેને સામર્થ્ય છે. તેથી ભગવાન્ કહ્યા છે. એમ ગુપ્તરીતે આવવાનું કારણ કહે છે. તે સાત્વતના પતિ છે. [2]યાદવો અને ભગવદ્ભક્તોના પતિ છે. યાદવ અને ભક્તિમાર્ગના [8]અનુરોધથી તેઓ આવશે. [3]પ્રીતિમાવહ એ વાક્યથી આમ કહ્યું છે નહિં તો [4]શાસ્ત્રાર્થમાત્ર કહેત. ૩૪

---

૧ लौकिकभाषया 'द्रक्ष्यामेष्यामः' એ લૌકિક ભાષા છે. ભગવાન્ લૌકિક ભાષા બોલ્યા છે તેથી અચ્યુતપણાને બાધ નથી આવતો. एवमिति જેમ ગોપીઓ ન જાણે તેમ નંદરાયને દર્શન આપશે. ૨ यादवानामिति એ ભાવ કહેવાથી તેની ઉપર કૃપા નથી એવી શંકા દૂર કરી. તેવી રીતે નન્દના આશ્વાસનનું તાત્પર્ય બોલીને કર્યું. ૩ प्रीतिमावह એ વાક્ય અન્યથા ૪ શાસ્ત્રાર્થ मात्रम् 'अन्तर्हृदि' ઇત્યાદિથી શાસ્ત્રાર્થ કહ્યો છે તેટલો કહે. (પ્રકાશ)

તે રસ કહેવાય. દેવત્વની પ્રતીતિ ન થતાં કેવળ પુત્રત્વ જ્ઞાનમાં પણ ભાવ પદ રસત્વવ્યાવૃત્તિને માટે છે. रतिर्देवादि-विषयभावः તેમાં આદિશબ્દથી મુનિ, ગુરુ, નૃપ, પુત્રાદિવિષયા એમ કહ્યુ છે તેથી તેનો અસંભવ નથી. 6 तत्साक्ष्यर्थं તે પક્ષ્યાદિ ન થવા માટે આ સ્વરૂપ જ યોગ્ય છે બીજાની જરૂર નથી એવો ભાવ છે. 7 नन्दं द्रष्टुम् અહિં શ્રીહરિધનચરણ આજ્ઞા કરે છે કે વિયોગ બે જાતનો છે. ધર્મિરૂપ—ધર્મરૂપ. તેમાં ધર્મિરૂપ સ્વામિનીઓનો આગળના અધ્યાયમાં કહેશે. ધર્મરૂપ આ અધ્યાયમાં કહે છે તેમાં સ્વરૂપરક્ષા માટે સંયોગાત્મા-ધર્મિરૂપ આવશ્યક છે. નહિં તો વિયોગથી એમના દેહનો અન્યથા ભાવ થાય. અગ્નિસંબંધથી અગ્નિરહિતનો દાહ થાય તેમ. પણ સ્વરૂપથી આવે તો ધર્મથી આવે તો, નહિં. તેથી તેનું દર્શન બધાને ન થાય. સ્વામિનીમાં તો ભગવાને અલૌકિક સામર્થ્યનું દાન કર્યું છે તેથી તેના દેહ વિયોગાત્મક બનાવ્યા છે. આનું નામ ધર્મિવિયોગ કહેવાય, તેમાં અગ્નિથી અગ્નિ ન બળે તેમ વિયોગથી દેહનો અન્યથા ભાવ ન થાય. તેથી સ્વામિનીની પ્રતીતિમાં ભગવાન નથી પધાર્યા. તે વખતે સંયોગાત્મા આવે તો ઉલટો નાશ થાય. તેમને વિયોગાત્મક બનાવ્યા છે માટે. તેથી ફરીને સંબંધ થાય તો સર્વદાહ થાય તે આગળના અધ્યાયમાં કહેવાશે એમ પૂર્વાપરના અવલોકનથી સિદ્ધ થાય છે. 8 मार्गानुरोधात् इति ભક્તિમાર્ગના અનુરોધથી. પ્રકટ ન આવ્યા અને ગુપ્ત આવ્યા તેમાં બે કારણ છે. સર્વથા ન આવે તો ભક્ત રક્ષા ન થાય. તો ભક્તિમાર્ગ ન ચાલે. સાત્વતપદના બે અર્થ કરીને બે વ્યાખ્યાન કર્યાં છે. ભક્તાનુ-રોધ અને માર્ગાનુરોધ એવા બે અર્થો તેમાંથી કાઢ્યા છે. (લેખ)

ભગવાન્ એમ આવશે એમાં અને આવશ્યકતામાં શું પ્રમાણ? ત્યાં કહે છે.

हत्वा कंसं रङ्गमध्ये प्रतीपं सर्वसात्वताम् ।
यदाह वः समागत्य कृष्णः सत्यं करोति तत् ॥ ३५ ॥

સર્વ ભક્તોનો વિરોધી કંસ તેને રંગમાં માર્યો અને આપની પાસે આવીને ભગવાન્ જે બોલ્યા છે તે પોતાનું વાક્ય ભગવાન્ સત્ય જ કરશે.

સુબોધિની—કંસને મારીને ભગવાન્ જે બોલ્યા છે તે પણ આપની પાસે આવીને જે કહ્યું છે. તે સત્ય કરશે જ કંસને કોઈ નિમિત્તથી મારવો હતો ત્યાં સુધીતો તેવું બોલે પણ ખરા. ગોપીઓની પ્રત્યે આવવાનું કહ્યું છે તે તો શાસ્ત્રાર્થરૂપે પણ ઘટે. કંસ માર્યા પછી તો પ્રયોજન ન હોવાથી પરોક્ષ કથા કહેવાનું નિમિત્ત નથી. કંસ કપટ કહે તો ભગવાન્ તુરત મારે નહિં. તો ભગવાન્ અક્લિષ્ટ[1] 'કર્મા તેને મારે નહિં. તેને જલદી મારવો છે કારણ કે સર્વ ભક્તોનો તે વિરોધી છે પહેલાં[2] અન્યથા કરવાનું જ્ઞાપક કહે છે. રંગની અંદર લીલા થવી જોઈએ ત્યાં તેને મારવો પડ્યો તે ઉપરના કારણને લઈને જ. તેમાં પણ તમારી પાસે આવીને તમને વિનતિ કરી. તે પણ ફલરૂપ કૃષ્ણે કરી તેથી હેતુવાદ[3] કરવાનું કાંઈ પ્રયોજન ન હોવાથી કહેલું વાક્ય સત્ય કરશે જ વર્તમાન પ્રયોગથી અત્યારે પણ તે આવ્યા છે તે દેખાય છે. અથવા વર્તમાનસમીપમાં વર્તમાન પ્રયોગ સમજો તો પણ આવશે એમાં કોઈ પ્રકારનો વિરોધ નથી. ૩૫

તમે કહો છો હમણાં આવ્યા છે છતાં દેખાતા નથી તેમ હવે પછી આવશે. તેને જોવા ન જોઈએ તે આવે કે સત્ય કહે તેમાં શું? ત્યાં કહે છે.

मा खिद्यतं महाभागौ द्रक्ष्यथः कृष्णमन्तिके ।
अन्तर्हृदि स भूतानामास्ते ज्योतिरिवैधसि ॥ ३६ ॥
न ह्यस्यास्ति प्रियः कश्चिन्नाप्रियो वास्त्यमानिनः ।
नोत्तमो नाधमो नापि समानस्यासमोपि वा ॥ ३७ ॥

જેમ કાષ્ઠમાં અગ્નિ રહે તેમ સર્વ ભૂતોના અતર્હૃદયમાં રહેનાર કૃષ્ણને આપ સમીપમાં જોશો કેમકે આપ બડભાગી છો માટે ખેદ ન કરો. એને કોઈ પ્રિય નથી, અપ્રિય નથી છતાં પોતે અમાની છે. તે પોતે સમાન છે તેને કોઈ ઉત્તમ અધમ નથી કે અસમ પણ નથી.

સુબોધિની—ભગવાનના દર્શનને માટે આપ બન્ને ખેદ મા કરો. આપને દર્શન થવા માટે સ્વરૂપની યોગ્યતારૂપ કારણ છે. આપ મહાભાગ છો એમ પ્રતીતિ થાય છે. અનુમાનથી પણ આપનું મોટું ભાગ્ય પ્રતીત થાય છે. તેથી તે ભાગ્ય જ આપને કૃષ્ણનાં દર્શન કરાવશે માટે દર્શનમાં સંદેહ ન કરો યોગથી કે જ્ઞાનથી દર્શન થાય તેવાં નહિ પણ તમે તો તમારી પાસે કૃષ્ણને જોઈ શકશો. લૌકિકમાં ભગવાનની જરૂર છે માટે રામનું નામ નથી લીધું. તેનો પ્રાદુર્ભાવ સર્વત્ર સુગમ છે એમ બતાવવા માટે અંદર નિરૂપણ કરે છે કે ભૂતના હૃદયમાં છે. તે કોઈ બીજા હશે તે શંકા ન થવા માટે સઃ તે કહ્યા. જેને આપ ઇચ્છો છો તે જ સર્વના હૃદયમાં રહે છે. તેમાં પ્રમાણ કે તે ભૂતો છે. નહિ તો તે પ્રાણિ કેમ થઈ શકે? [4]આધાર

---

૧ નાન્યથા અક્લિષ્ટકર્માં બીજીરીતે તો મારે નહિં. ૨ કામને નિમિત્ત કરીને કહેવું એ વાદનું નામ હેતુવાદ કહેવાય. (પ્રકાશ)

1 નાન્યથા પોતે અક્લિષ્ટકર્માં બીજા પ્રકારે તેને ન મારે. 2 અન્યથા કરવું એટલે પ્રતિકૂલતાથી કરવું. 3 હેતુવાદ એટલે કાપટ્યથી કહેવું. નિરપેક્ષ હોવાથી સારું લગાડવા માટે કપટથી કહેવામાં પ્રયોજનનો અભાવ કહ્યો. 4 આધાર इति अनाभूतानि जायन्ते એ પક્ષમાં અનાદિએ કરેલી જનનાદિ ક્રિયા આધાર વગર થઈ ન શકે.

વગર[1] [1]અન્નાદિ ક્રિયાની સ્થિતિનો અસંભવ છે તેથી [2]સૂત્ર (ક્રિયારૂપ પ્રાણ)ની અપેક્ષા એ પણ આધારપણાથી સર્વત્ર રહે છે. હૃદયની[3] અંદર તો પ્રતીતિ થાય છે તેટલો વિશેષ કહ્યો છે. [4]જીવ કે આસન્ય ન સમજવા એમ કહેવા દૃષ્ટાન્ત કહે છે. જેમ કાષ્ઠમાં અગ્નિ રહે છે. લાકડું અને ઘડો પૃથ્વીમાંથી[5] થાય છે છતાં ઘડો જળમાં ડુબે છે ત્યારે લાકડું તરે છે. ઘડો બળતો નથી, લાકડું બળે છે. તેથી ઘડા જેવાં લાકડાં વગેરે નથી. તે ઉત્પત્તિમાં પણ ભૂમિના અંશ પોતાની સમાન ગ્રહણ કરતાં નથી. તેથી જણાય છે કે તે બધા અગ્ન્યાત્મક છે જલથી[6] પુષ્ટ થાય છે. બન્નેને વ્યવધાન કરાવનાર માયાની જેમ સૂક્ષ્મ પૃથ્વીના અવયવો છે. બન્ને [2]જાય તો ભસ્મ થાય ત્યાંસુધી તે લાકડું કહેવાય છે. લાકડામાં ત્રીજો ભાગ અગ્નિનો છે. જળને ઠેકાણે અહિં આસન્ય છે. પૃથ્વીના અંશને સ્થાને જીવ છે. તેમ સર્વત્ર ભગવાન્ બધા ચેતનમાં રહી ઉભા થાય છે ચાલે છે તેથી જણાય છે. લાકડાંમાં અગ્નિ હોવાથી મથન કરવાથી પ્રકટે છે તેમ મનુષ્યમાં યોગાદિથી [7]પ્રકટ થાય છે તે તેમાં ન હોય તો પ્રકટે નહિ. ૩૬-૩૭

એમ ભગવાનના પ્રાકટ્યમાં સુલભતા બતાવી. તોપણ તે દુર્લભ છે એમ કહેવા માટે લૌકિકમાં લઈ જનાર બધા સંબંધોનું વારણ કરે છે.

न माता न पिता तस्य न भार्या न सुतादयः ।
नात्मीयो न परश्चापि न देहो जन्म एव च ॥ ३८ ॥

તેને માતા, પિતા, સ્ત્રી, પુત્રો, પોતાના, પારકા, દેહ, જન્મ વગેરે કોઈ પણ નથી.

સુબોધિની—આનાથી અસૂયાનું પણ નિવારણ કર્યું. ભગવાન્ કોઈને ઠપકો દેવા લાયક નથી. તે કૃષ્ણ સર્વના અન્તર્યામી છે તેને યશોદા વગેરે માતાપણાથી પ્રસિદ્ધ છે પણ તેને કોઈ મા નથી. તેમ નંદરાય વગેરે બાપ પણ નથી, સીતા વગેરે સ્ત્રીઓ ભગવાનને નથી, કુશ વગેરે પુત્રો તેને નથી, ગદાદિ તેના ભાઈ પણ નથી, પોતાની જેના ઉપર સત્તા ચાલે એવો આત્મીય કોઈ નથી, પર[1] એટલે શત્રુ નથી, તેમ કોઈ પારકો નથી, કોઈ ઉદાસીન પણ તેને નથી, આ વાત નિશ્ચિત થએલી છે. તેથી **एव** કહ્યો છે. તેને **देह** પણ નથી આ ગણાવ્યા તે સંબંધિઓની જરૂર પડે તેનું કારણ જન્મ પણ જેને નથી. **एव**કાર પૂર્વની પેઠે નિશ્ચય વાચક છે. **च** અનાદરાર્થક છે. તેથી જે કાંઈ સંભવે એવું હતું તે બધાનો અહિં નિષેધ કર્યો છે. ૩૮

---

૧ ભગવાન ન હોય તો કેમ ન જીવાય ? ત્યાં કહે છે. को ह्येवान्यात् कः प्राण्याद्यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् ઇત્યાદિ શ્રુતિથી હૃદયાકાશમાં આનંદની સ્થિતિને લીધે જીવન ચાલે છે. તે अन्नमयं हि सोम्य मनः आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वाक् એ શ્રુતિમાં કહેલ મન, વાણી, પ્રાણ, તેના પોષક અન્નાદિને અધીન છે તે જો દેહમાં આનંદ ન હોય તો તેની સ્થિતિ સંભવે જ નહિ. સપ્તાન્નબ્રાહ્મણમાં તો મુખ્યપ્રાણનું માહાત્મ્ય કહ્યું છે ત્યાં તેનાથી જ બધું થાય છે તો તમે આનંદને જ બધાનું કારણ કેમ કહો છો ? ત્યાં કહે છે. ૨ બીજી શ્રુતિ છે તેમાં કહે છે પંદર દિવસ ન ખાજે એમ કહી તેની પરીક્ષા કરતાં મનનું પોષણ ઓછું થયું છે તેના અતિદેશથી મુખ્યપ્રાણનું પણ પોષણ જળથી થાય છે મન અણુ થઈ જાય અને પોષણ ન મળે તો તે કાર્ય ન કરી શકે તેથી આસન્ય વ્યાપારસહિત હોય તે જીવનમાં નિમિત્ત છે. પણ તેનો વ્યાપાર આનંદની સ્થિતિથી છે. તે કરતાં પણ આધારત્વેન આનંદ જ નિમિત્ત છે. સર્વત્ર આધારપણાથી ભગવાન્ રહે છે એમ ન કહેવાય પણ હૃદયમાં મૂળસ્થિતિ કહો. ત્યાં કહે છે ૩ ભૂતના હૃદયમાં તે રહે છે તે પ્રતીતિને માટે વિશેષ કહ્યો છે. આમાં પ્રમાણ શું ? ૪ જીવ અને આસન્યની નિવૃત્તિને માટે દૃષ્ટાન્ત કહે છે. તે દૃષ્ટાન્તના બળથી કહ્યો તે જ અર્થ નિશ્ચિત થાય છે. તે ૫ ભૂરુહ ઇત્યાદિથી કહ્યું છે. તેનો અતિદેશ કરે છે. ૬ જલ ઇત્યાદિ તેમાં ગમક કહે છે. ૭ જો ભૂતમાં આત્મા ન હોય તો યોગથી પ્રકટ થાય છે તે ન થાય. (પ્રકાશ)

---

1 અન્નથી જનન થાય પણ તે ધર્મ છે તેનો ધર્મિ જોઈએ કેમકે ધર્મિ વગર ધર્મો રહી ન શકે. તેથી સર્વત્ર સર્વદા કારણત્વેન ભગવાન્ સિદ્ધ છે તેના આધારે જનનાદિ ધર્મો પ્રતીત થાય છે. 2 અગ્નિ અને જળ એ બે જાણીએ. (લેખ)

જ્યાં સુધી કર્મ છે ત્યાં સુધી જન્મ મટતું નથી. કર્મો તો પ્રસિદ્ધ છે તો જન્માદિનો અભાવ કેમ કહેવાય ? એ શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે.

न चास्य कर्म वा लोके सदसन्मिश्रयोनिषु ।
क्रीडार्थः सोपि साधूनां परित्राणाय कल्पते ॥ ३९ ॥

સત્, અસત્ અને મિશ્રયોનિ લોકમાં મળે એવું આનું કોઈ કર્મ નથી. તોપણુ તે ભક્તનું પાલન કરવામાટે પધારે છે એમ લોકો કલ્પે છે. ખરીરીતે તો તેમનો બધો ક્રીડાભાવ છે.

સુબોધિની—અન્તર્યામી અને નિર્લેપ તેમ જ અગ્નિની પેઠે સર્વના દાહક ભગવાનને ઉત્કૃષ્ટ, અપકૃષ્ટ અને મિશ્રભાવથી દેવ તિર્યક્ મનુષ્યરૂપમાં જન્મ થાય એવું એનું કર્મ નથી. તેમાં વા અનાદરમાં છે. કર્મ થાય તોપણુ તે કાંઈ ન કરે. ત્યારે આ બધું શા માટે કરે છે? તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે તે બધી ક્રીડા છે, આ બધો [2]ભાવ ક્રીડાર્થક છે. ક્રીડા કરવામાં પણુ ભક્તોનું સર્વતઃ રક્ષણુ થાય છે. ભગવાનનું ઉદ્દેશ્ય નથી પણુ લોકો કલ્પે છે. જેમ સૂર્ય આવે ત્યારે અંધકાર એની મેળે ચાલ્યો જાય તેને માટે સૂર્યને પ્રયત્ન નથી કરવો પડતો. જેમ મહારાજા રમત ગમત માટે આવ્યા હોય તો પણુ ચોરનો ભય ન થાય તેમ ભગવાનનું આગમન લોકહિતાર્થ છે. ૩૯

એ પણુ અંગીકાર કરીને કહેવાય છે. મતાંતરમાં તો તે પણુ નથી. એમ કહેતાં પહેલાં કહ્યું તેમાં યુક્તિ કહે છે.

सत्त्वं रजस्तम इति भजते निर्गुणो गुणान् ।
क्रीडन्नतीतोत्र गुणैः सृजत्यवति हन्त्यजः ॥ ४० ॥

પોતે નિર્ગુણુ છે છતાં સત્ત્વ, રજ અને તમ એવા ગુણુને પોતે ભજે છે. તે ગુણુથી ક્રીડા કરે છે છતાં તેનાથી જૂદા છે. પોતે અજ છે છતાં તે ગુણોથી જગતને સૃજે છે, રક્ષા કરે છે અને સંહાર કરે છે.

સુબોધિની—સ્વયં નિર્ગુણુ છતાં મૂલભૂત આ ગુણોથી ક્રીડા કરે છે. તે ગુણોનું વિશેષ પ્રયોજન કહે છે. આ જગતને સૃજે છે, રક્ષે છે અને સંહાર કરે છે. ૪૦

જેમ[1] પોતે અજ છે, સ્વરૂપથી પ્રકટ થતા નથી, નહિ[2] તો કાર્યરૂપ જન્મ અવશ્ય થાય. આત્મસૃષ્ટિ ન હોય ત્યારે ગુણુથી સૃષ્ટિ થાય છે. જીવોને[3] ઔપાધિક ભેદથી તેમાં ભેદનો સંભવ છે. તેથી આત્માને કર્તાપણું ક્યાંય પણુ નથી. તેને અન્તઃકરણુના અધ્યાસથી કર્તૃપણું છે સ્વતઃ નથી. એમ દૃષ્ટાન્તથી ઉપપાદન કરતાં કૈમુતિક ન્યાયથી ભગવાનમાં કર્તાપણુાનો નિષેધ કરે છે.

यथा भ्रमरिकादृष्ट्या भ्राम्यतीव महीयते ।
चित्ते कर्तरि तत्रात्मा कर्तैवाहं धिया स्मृतः ॥ ४१ ॥

જેમ ચક્રવત્ફરતાં ભ્રામકનેત્રથી પૃથ્વી ફરતી હોય તેમ દેખાય છે તેમ ચિત્તના કર્તૃત્વમાં બુદ્ધિવડે આત્મા પણુ પોતાનું કર્તૃત્વ સ્વીકારે છે. ખરીરીતે આત્મા કર્તા નથી.

---

૧ સંબંધી એટલે પરસંબંધી. પરશબ્દથી શત્રુ અને પારકુંએ બન્ને અર્થ લઈ શકાય છે. તેથી બે અર્થો લીધા છે. ૨ ભગવાનનો ધર્મ, થવું, ક્રીડાભાવ એટલે ક્રીડારૂપપણું. (પ્રકાશ).

---

1 જેમ ભગવાન્ ઉત્પન્ન થતા નથી તેમ કર્તૃત્વ પણુ તેમાં નથી. 2 સ્વરૂપ સૃષ્ટિમાં મતાંતરમાં ત્રિગુણાત્મક જગત્ છે, બ્રહ્માત્મક નથી. 3 ખરીરીતે જીવોનો ભગવાન સાથે અભેદ છે. જીવના કર્તૃત્વનો નિષેધ છે તેમ ભગવત્કર્તૃત્વનો પણુ નિષેધ છે એવો ભાવ છે. यथा स्वयमज ત્યાંથી લઈને न तु वस्तुतः कर्ता ત્યાંસુધી બધુ મતાંતર છે. સ્વમતમાં તો सत्त्वं એ શ્લોકમાં પ્રાકૃત ગુણુના નિષેધથી પુત્રત્વાદિ ધર્મોમાં સચ્ચિદાનંદત્વ કહ્યું. 'यथा' એ શ્લોકમાં પણુ एते भावाः सच्चिदानन्दात्मका एव. તેમાં સ્વધર્મના આરોપથી પ્રાકૃતત્વપ્રતીતિ ભ્રાન્તિથી

सुबोधिनी—જે વંટોળીયાની પેઠે ફરે છે તેની દૃષ્ટિ ભ્રમરિકા થાય છે. તે દૃષ્ટિવડે પૃથ્વી ફરતી હોય તેમ દેખાય છે. એમ ન હોય તો ક્ષણાંતર પછી ભ્રમણ દેખાય. અથવા નહિ ફરનારને પૃથ્વી ફરતી દેખાવી જોઈએ. તેમ ચિત્તમાં અહંકાર કર્તા થાય ત્યારે હું કર્તા છું એવો અહંકાર તેનો પ્રેરક થાય છે ત્યારે પ્રાપ્તાપ્રાપ્તવિવેકથી અહંકાર કર્તા થાય છે. અહંબુદ્ધિથી જીવ પણ કર્તા જ કહેવાય. ખરીરીતે જીવ કર્તા થતો નથી. એમ[1] કેટલાક દૃષ્ટાન્ત દાર્ષ્ટાન્તિકભાવવડે એકવાક્યતા કરી આ શ્લોક લગાવે છે. ખરીરીતે તો આમાં બે દૃષ્ટાન્ત અંદર અને બહારના[1] ભેદથી જોઈએ. એમ ન માનો તો દ્વયની સંગતિ થશે નહિ. દૃષ્ટાન્તમાં તથા વિષયમાં અન્યથા બુદ્ધિ થશે. દાર્ષ્ટાન્તિકમાં કર્તરિ એમાં અસામંસ્ય થશે અને અનુપયોગી અર્થ થશે. જ્યાંસુધી સાક્ષાત્ ભગવચ્ચરિત [2]ઘટતું હોય ત્યાંસુધી પ્રાસંગિકપણાથી યોજના કરવી ઉચિત્ ન કહેવાય [3]તેમાં ભગવાન્ બ્રહ્મરૂપ પોતે [4]તેવા જ પ્રકટ થયા છે. જેના સ્વરૂપ ગુણ[5] અને ક્રિયા નિત્ય છે. પરંતુ તેને પુરુષની દૃષ્ટિ ક્રમથી[6] ગ્રહણ કરે છે. તે ગ્રહણ કરનારી દૃષ્ટિ પોતાના[7] ધર્મો ભગવાનમાં મૂકે છે. ત્યારે બાહ્યરૂપ પ્રાકૃતસંબંધી જ્યાં જ્યાં જણાય છે. ત્યાં ત્યાં દેખાતું તેવું તેને કલ્પિ લે છે. તેથી[8] ભગવાનમાં તેવા [9]ધર્મો[2] યોગ્ય નથી. પોતાના ભ્રમથી પરમાનંદમાં પ્રાકૃતત્વ પ્રતીતિ થાય છે. [10]વળી સ્મૃતિમાં સાંખ્યાદિશાસ્ત્રમાં ચિત્ત કરે ત્યાં આત્મા કર્તા હોય છે. કેમકે આત્મા ચિત્તમાં અધ્યસ્ત છે. તેમ ભગવાનમાં પોતાના સંબંધથી તે[11] તે ભાવ દેખાય છે. ખરીરીતે ભગવાન્ તેવા નથી. તેથી[12] તે પૂર્ણ છતાં વ્યાપક છે. પરિછિન્ન દૃષ્ટિવડે તે તે પદાર્થોમાં અભિવ્યક્તિવડે સૂર્યની જેમ સંબદ્ધતાથી [13]તેવા દેખાય છે અથવા સ્વધર્મના આરોપથી તેમ લોક માને છે. [14]ખરીરીતે તો તે દેખાતા પણ નથી. તેથી[15] પૂર્ણ પરમાનંદ પરિછેદકદૃષ્ટિથી કે તેમની ઇચ્છાથી ક્વચિત્ દેખાય છે, ક્વચિત્ નથી પણ દેખાતા. જેમ હમણાં ભગવાનની ઇચ્છાથી મથુરાના લોકો ભગવાનનાં દર્શન કરે છે. તમો દર્શન કરતા નથી. જેમ અમો દર્શન કરીએ છીએ છતાં તમે કહો છો અહિં ભગવાન્ નથી, પણ મથુરામાં છે, એવો તમારો ભ્રમ છે. તમો આવા ભ્રમને છોડીને સર્વત્ર ભગવાનને જાણો. સાક્ષાત્કાર તો તેની ઇચ્છાથી થશે. ૪૧

ત્યાં કહે છે કે અમે તો આજસુધી આને અમારા પુત્ર તરીકે ગણ્યા છે હવે અત્યારે એને પુત્ર નથી એમ કેમ કહીએ? અથવા અમે પોતાને ભ્રાન્ત કેમ માનીએ? ત્યાં કહે છે.

---

૧ एवं મતાંતર પ્રકારે વ્યાખ્યાન કરવાથી. ૨ જેને માટે દૃષ્ટાન્ત આપ્યું હોય તે દાર્ષ્ટાન્તિક કહેવાય. તેમાં ભગવચ્ચરિત્ર ઘટતું હોય તો પ્રાસંગિક યોજના ઠીક નહિ. એમ મતાંતરમાં સ્વારસ્ય નથી એમ કહીને સિદ્ધાન્તની રીતિથી બે દૃષ્ટાન્ત ભગવચ્ચરિત્રમાં ઘટાવે છે. ૩ આત્મસૃષ્ટિના અભાવ પક્ષમાં. ૪ જેવાં રૂપ, ગુણ અને ક્રિયાવિશિષ્ટ દેખાય છે તેનું વિવરણ. ૫ નિત્યસ્વરૂપગુણક્રિયારૂપ કહ્યા તેથી પૂર્વ શ્લોકમાં નિર્ગુણ અને અનીહને ગુણક્રિયાવિશિષ્ટના નિષેધમાં પર્યવસાનતા હોવાથી. તેવા રૂપના નિષેધમાં તાત્પર્ય જતું નથી એમ કહ્યું. ત્યારે બાલ્યપૌગણ્ડાદિ તે તે રૂપલીલા સર્વદા દેખાવી જોઈએ. એ શંકાનિવૃત્તિને માટે પહેલું દૃષ્ટાન્ત કહે છે. ૬ દેશકાલપરિછેદરૂપ ક્રમ પ્રાકૃતસંબંધી જ હોય છે. આપણી દૃષ્ટિસંબંધી હોય છે. તે તે દેશ અને કાળમાં તથા તથા તે તે દેશકાલવિશિષ્ટરૂપે. જેમ ભ્રમરિકા દૃષ્ટિ સ્વધર્મ મહીમાં યોજે છે તેમ લૌકિક દૃષ્ટિ ૭ સ્વધર્મ ક્રમ ભગવાનમાં યોજે છે. તેથી સર્વદા સર્વરૂપ લીલાનું ભાન થતું નથી. હવે સિદ્ધ કહે છે. ૮ तस्मात् इति. ૯ एवं इति દેશાદિ વૈશિષ્ટ્યરૂપા. બીજા દૃષ્ટાન્તને યોજે છે. ૧૦ किंच. ૧૧ તેતે ભાવ એટલે પુત્રાદિ ભાવો. એમ બે દૃષ્ટાન્ત કહીને હવે પ્રતીત થતું વ્યુત્પાદન કરે છે. ૧૨ तत इत्यादि. જેમ સર્વત્ર સંબંધવાળો સૂર્ય તે તે દેશમાં રહેતા લોકો સમીપ વૃક્ષની ડાળી આગળ સૂર્ય છે એમ માને છે તેમ ભગવાનને પણ પોતાના અભિપ્રાયથી માને છે. બીજા દૃષ્ટાન્તમાં તો પ્રતીતિ સ્ફુટ છે. ૧૩ તથા એટલે પુત્રાદિરૂપે. ત્યાં શંકા કરે છે કે એવા વ્યાપક બ્રહ્મમાં ધર્મનો ભ્રમ કેમ સંભવે? ત્યાં કહે છે ૧૪ ખરીરીતે તો ભગવાન્ દેખાય પણ નહિં કેમકે 'पराञ्चि खानि' 'न चक्षुषा दृश्यते' ઇત્યાદિ શ્રુતિ પ્રાકૃત ઇન્દ્રિયથી ભગવાનને અગ્રાહ્ય ગણે છે ત્યારે તો ધર્મભ્રમનો સર્વથા અયોગ છે. પૂર્વપ્રતીતિનો વિરોધ પણ સ્પષ્ટ છે. ત્યાં કહે છે. ૧૫ અતઃ પૂર્ણ પરમાનંદ પરિછેદકદૃષ્ટિથી એની ઇચ્છાથી ક્યાંક દેખાય છે ક્યાંક નથી દેખાતા. (પ્રકાશ)

છે તે સ્વમતના અર્થમાં દૃષ્ટાન્ત આપીને સિદ્ધ કર્યું. 1 પુત્રત્વાદિ ધર્મો સ્વરૂપાન્તર્ગત છે તેમાં પહેલો દૃષ્ટાન્ત. સ્વયં બહાર પ્રકટે તેમાં બીજો દૃષ્ટાન્ત છે. 2 આરોપિતદોષવાળા ધર્મો ભગવાનમાં યોગ્ય ન કહેવાય પણ નિત્યધર્મો જ તેમાં છે. (લેખ)

युवयोरेव नैवायमात्मजो भगवान् हरिः ।
सर्वेषामात्मजो ह्यात्मा पिता माता स ईश्वरः ॥ ४२ ॥

ભગવાન્ હરિ તમારા જ પુત્ર છે એમ ન માનો. તે સર્વના પુત્ર અને આત્મા, છે પિતા પણ તે જ છે માતા તે છે, ઈશ્વર પણ તે જ છે.

સુબોધિની—જે ભગવાનની લીલાથી ભગવાન્ પુત્ર થયા છે. તેથી અમે તેને પુત્ર માનીએ છીએ એવું મત હોય તો તે તમારા જ છે અને બીજાના નથી એવું નથી. કિંતુ સર્વના તે પુત્રાદિ છે. તે સર્વના આત્મા છે. તે જો આધિદૈવિક પ્રકારે [1]તેના પુત્રત્વાદિરૂપે ન થાય તો સંસારમાં પ્રાણીને પુત્રથી આનંદ ન થાય. '[१]को ह्येवान्यात्कः प्राण्याद्यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्'। એમ શ્રુતિ કહે છે. કારણ કે તે હરિ છે. વગર કારણે બધાનાં દુઃખ હરનાર છે. ભગવાન્ સમર્થ છે, જો સમર્થ થઈને દુઃખને દૂર ન કરે તો અયોગ્ય થાય. તેથી યોગ્યતાને માટે બધાના આત્મજ થાય છે, આત્મા એટલે દેહરૂપ થાય છે, તેમ જ પિતા છે, સંઘાત તો બીજ છે, માતા યોનિ છે, તે જીવ છે, ઈશ્વર તેનો નિયન્તા અન્તર્યામિ છે, એવા ભગવાન્ સર્વના છે તેથી તમારા પુત્ર થયા તેમાં શું આશ્ચર્ય છે? ભગવાન્ હું નંદરાયનો પુત્ર છું એમ પ્રસિદ્ધ કરે છે. ૪૨

બધી વસ્તુ ભગવદાત્મક તમે કહી તે ખરૂં પણ બધાને તેવી પ્રતીતિ થતી નથી પણ આપણે એમ માનીએ છીએ કે ભગવાને આ લીલાને માટે આ કામ કર્યું છે તેથી કૃષ્ણ પણ અમારો પુત્ર છે બધાનો નથી. એમ નંદરાય કહે તો તેનો ઉત્તર ઉદ્ધવ આપે છે.

दृष्टं श्रुतं भूतभवद्भविष्यत्स्थास्नुश्चरिष्णुर्महदल्पकं च ।
विनाच्युताद्वस्तुतरां न वाच्यं स एव सर्वं परमार्थभूतः ॥ ४३ ॥

જે જોયું છે, સાંભળ્યું છે, થયું છે, થાય છે, થશે, સ્થિર, ચલ, મોટું, નાનું એ બધું ભગવાન્ વિના નથી. સર્વ તે જ છે, તે પરમાર્થરૂપ છે.

સુબોધિની—ભગવાન્ સર્વમાં સર્વરૂપ થઈને તેવી રીતે જ્ઞાન[२] કરાવે છે. તે કોઈ ન માને તો તેનું અભાગ્ય સમજો. તમને પણ ભ્રમ હોય તો તમારે ન માનવું. પણ તે સર્વ છે તેથી પુત્રપણું પણ તેમાં માનજો પણ એકલા પુત્ર જ છે એમ તો ન જ માનશો. પરિછિન્ન દૃષ્ટિથી તેટલું તમે ગ્રહણ કર્યું તેમાં તમે અન્યથાબુદ્ધિ ન કરશો. પ્રત્યક્ષ થાય છે, જે આ લોકમાં છે તે દૃષ્ટ, શ્રુતિ વગેરેમાં સાંભળેલું એટલે પરલોકમાં થનારૂં તે શ્રુત કહેવાય. ભૂત, ભવદ્ભવિષ્યત્ એ કાળથી જેનું માપ નિકળે તે ત્રણ પ્રકારનું કાર્ય સમજો. એનાથી જેનું માપ થઈ શકે છે, જેનું માન થઈ શકતું નથી, સર્વવિરુદ્ધધર્મના આધારરૂપ સ્વયં છે એમ કહ્યું. પરિછિન્નમાં પણ અવાંતર ભેદવાળા ભગવાન જ છે. સ્થાવર અને જંગમ તેમાં એક તૃણ અને બીજો મેરૂ, એક મચ્છર અને બીજો બ્રહ્મા તે પણ ભગવાન્ છે. તેમાં મોટું અને નાનું એમ ચાર ભેદ થયા. એ ચતુર્મૂર્તિ પોતે ચાર રૂપે થયા છે. કેમકે તે પોતે અચ્યુત છે. જો એનો કોઈ અંશમાં પરિછેદ થતો હોય તો તે સ્વરૂપથી ચ્યુત થાય. તેથી અચ્યુત વિના બીજી વસ્તુ નથી. પણ તે અચ્યુત જ છે.

---

[१] को ह्येवान्यात् આ શ્રુતિ બ્રહ્મવાદ અને આધિદૈવિકવાદમાં સાધારણ છે. स आत्मानं स्वयमकुरुत એ ઉપક્રમથી બ્રહ્મવાદનો અર્થ છે. आकाश आनन्द એમાં અન્તઃસ્થિતિનું શ્રવણ હોવાથી આધિદૈવિકવાદનો પણ સંગ્રહ થાય છે.

[२] बोधयति વેદવડે બોધ કરે છે. (પ્રકાશ)

---

[1] हि શબ્દથી સૂચવેલી યુક્તિ કહે છે કે પુત્રાદિથી આનંદ થાય છે એ અનુભવસિદ્ધ છે. આનંદ ભગવદ્ધર્મ છે. જો પુત્રાદિરૂપ ભગવાન ન થાય તો પુત્રાદિથી આનંદ પણ ન થાય એવો અર્થ છે. आधिदैविकेति સર્વના આધિદૈવિક ભગવાન્ તે પુત્રાદિના પણ આધિદૈવિક થાય. ત્યારે આધિદૈવિક પુત્ર ભગવાન્ તેથી આનંદ છે. स ईश्वरः ત્યાં स શબ્દથી જીવ કહ્યો છે. (લેખ)

અચ્યુત વિભક્ત પણ નથી. તેનાથી ભિન્ન પણ કાંઈ નથી. નંદનો પ્રથમ અધિકાર[1] હોવાથી આધિદૈવિક પ્રકારથી વિશ્વાસને માટે ભગવાનનું સર્વપણું કહ્યું કે તે પરમાર્થરૂપ છે. પરમાર્થ ભગવાન, ભૂત આધિદૈવિક, અપરમાર્થ આધ્યાત્મિક પણ તે અર્થ તો ખરો. ભૌતિક તો અનર્થ છે. તેથી[2] બ્રહ્મવાદથી આધિદૈવિકવાદ પૂર્વમીમાંસાસિદ્ધ કાંઈક હલકો. તેનાથી આધ્યાત્મિકરૂપ ભેદવાદ હલકો, તેનાથી માયાવાદ એમ જ્ઞાનના ઉત્તરોત્તર અપકર્ષના પ્રકાર બતાવ્યા. માયાવાદમાં તો [1]આધિદૈવિક પણ ભૌતિક છે. મુક્તિ તો પ્રમેયબળથી થાય. ૪૩

એમ નંદનો ઉપદેશ સમાપ્ત ક્યોં રાત પણ પૂરી થઈ તે હવે કહે છે.

एवं निशा सा ब्रुवतो व्यतीता नन्दस्य कृष्णानुचरस्य निलयम् ।
गोप्यः समुत्थाय निरूप्य दीपान् वास्तून् समभ्यर्च्य दधीन्यमंन्थन् ॥४४॥

નંદરાય સાથે વાતો કરતાં કૃષ્ણાનુચર–ઉદ્ધવજીને એ રાત તો એમ જ ખલાસ થઈ. ત્યાં શ્રીગોપીજનો જાગ્યાં તેણે દીવાઓ કર્યા વાસ્તુની પૂજા કરીને તેઓ દહીં મથન કરવા લાગ્યાં.

સુબોધિની—જે રાતના આરંભમાં ઉદ્ધવ આવ્યા હતા તે રાત તો આમ વાતો કરવામાં ચાલી ગઈ. ત્યાર પછી સ્ત્રી સાથે ભગવદ્ગુણ ગાવામાં પણ રાત નીકળે? તેની વ્યાવૃત્તિ માટે કહે છે કે નંદ અને કૃષ્ણના સેવક ઉદ્ધવની વચ્ચે રાત ગઈ છે. નંદરાય ભગવાનના ભક્ત પ્રસિદ્ધ છે. ઉદ્ધવજી કાંઈક બીજી પણ વાત કરે તેથી તેને કૃષ્ણના અનુચર કહ્યા છે. સેવક તો સ્વામિનું કાર્ય કરવાને આવે તે સ્વામિની વાત જ કરે. **રાજન્** એ સંબોધનથી તમો જાણો છો એમ સૂચવ્યું છે. રાત ગઈ તેને કહેવા માટે ગોપીઓ સારીરીતે ઉઠ્યાં એમ કહ્યું કોઈ કાર્યવશથી ઉઠ્યાં હોય તેમ નથી તેમણે તો દીવાઓ કર્યા. એથી તેની સંપત્તિ અધિક જણાવી. દીપાન્ એમ બહુવચન કહેવાથી ભગવાનની મંગળાર્તિ પણ કરી એમ જણાય છે. વાસ્તુપૂજા (એટલે સવારમાં ઉંબરાની પૂજા કરે છે તે) કરી. પૂજા કુલધર્મખ્યાપક કર્મ છે. અથવા ભગવાન્ અહિં વિરાજે છે એ બતાવવા ભક્તિ બતાવવા માટે (ડેરી માંડે) છે.

---

૧ प्रथमाधिकारित्वात् ઉપદેશમાં તે પ્રથમાધિકારી છે. ભૂત જે જે પ્રકારે અત્યારે થાય છે તે તે પ્રકારે તે પ્રથમ પણ સિદ્ધ જ છે. તે દેવો–ઇન્દ્રિયોના અધિષ્ઠાતાઓમાં નિયામકપણાથી વિદ્યમાન હોવાથી આધિદૈવિક કહેવાય છે. એ પ્રકાર બીજાની અપેક્ષાએ અપકૃષ્ટ છે તેથી પ્રથમ કરતાં તેનું અપકૃષ્ટત્વ કહેવા માટે અને પ્રસંગને લઈને આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક નામના બીજા બે પ્રકાર કહે છે. અપરમાર્થ ઇત્યાદિથી કહે છે. અપરમાર્થ એટલે તેમાં ન હોય છતાં થાય તે જેમ ઘીમાં દ્રવતા નથી છતાં અગ્નિને લીધે દ્રવતા તેમાં દેખાઈ તે અપરમાર્થ તે ભગવાનમાં છે તે આધ્યાત્મિક કહેવાય છે. ભૂતમાં થયો તે ભૌતિક તે તો અધ્યાસથી થયો એટલે અનર્થરૂપ ગણાય. ત્યાં શંકા કરે છે કે આ ભેદો શ્રુત્યાદિસિદ્ધ છે, તેનો અપકર્ષ કેમ કહેવાય? ત્યાં કહે છે. ૨ अत एव એ પ્રકારોમાં સર્વથા યથાર્થ રીતે પરમાર્થ, અર્થ અને અનર્થરૂપનો અંગીકાર કર્યો છે. તેમાં કેવળ બ્રહ્મરૂપતા કહી નથી. અહિં એ સમજવાનું છે જેમ કોઈ શ્રુતિ ગૌણ ન થાય, તેમાં વિરોધ ન આવે, તેમ વ્યાસચરણે વિચાર કર્યો છે, બ્રહ્મવાદમાં એ વિચાર સફલ થાય છે, બીજા વાદમાં થતો નથી. તેમાં આધિદૈવિકવાદમાં સર્વના આધિદૈવિક ભગવાન્ સર્વરૂપ કહ્યા તેમાં ઇદંકારમાત્રનો વિરોધ છે. તેથી બ્રહ્મવાદથી આધિદૈવિકવાદનો અપકર્ષ ગણાય. સર્વને સત્ય કહેનાર શ્રુતિઓનો અને આત્મા તથા બ્રહ્મબોધક શ્રુતિઓનો 'सत्यं चानृतं च सत्यमभवत्' 'यदिदं किंच तत्सत्यमित्याचक्षते' 'इदं सर्वं यदयमात्मा' 'सर्वं खल्विदं तज्जलान्' 'पुरुष एवेदं सर्वम्' 'यद्भूतं यच्च भव्यम्' ઇત્યાદિ બહુ શ્રુતિનો વિરોધ ન આવતો હોવાથી બીજા વાદથી તેનો ઉત્કર્ષ છે. સંકર્ષણકાણ્ડમાં જૈમિનિએ તેનો વિચાર પણ કર્યો છે. ભેદવાદમાં તો સત્તા વાસ્તવિક માની છે. સત્યશ્રુતિનો અવિરોધ છે છતાં બીજી શ્રુતિઓથી વિરોધ આવે છે. તેનો વિચાર નથી કર્યો તેથી તે વાદ અપકૃષ્ટ છે. એવા અપકર્ષને બે મીમાંસાનો વિરોધ કહેવા માટે સ્ફુટ કરે છે. માયા(સાંખ્યાદિ)વાદમાં જે સર્વ મૂળ આધિદૈવિક તેને આધિભૌતિક છે અનર્થરૂપ માને છે. માયાધીન કર્તાપણું માયિક દેહાદિપણું છે. તદવચ્છિન્નનો કર્તાપણાથી અંગીકાર કર્યો છે. તેમાં મુક્તિ જો ન થાય તો તે વાદમાં બોધકતા કેમ આવે? ત્યાં કહે છે મુક્તિ તો પ્રમેયબળથી થાય. (પ્રકાશ)

---

1 તેમાં તમે ભૌતિકપણાથી જાણ્યા પણ તે આધિદૈવિક છે તે સ્વરૂપથી પ્રચ્યુત નથી તેથી પ્રમેયબળથી તેની મુક્તિ થાય. (લેખ)

સવારના બપોરના અને સાંજનાં જમાવેલાં બધાં [1]દહીંનું મથન આ વખતે થાય. લૌકિકમાં દિવસમાં ત્રણવાર ગાય દોવાય. વૈદિક દોહ બે વાર થાય કેટલાક તે પણ ત્રણવાર થવાનું કહે છે. ઉદ્ધવ ગોપીઓને સંતોષ આપવા આવ્યા છે. ગોપીઓના સુખચરિતથી ઉદ્ધવ રાજી થાય છે એજ ઉદ્ધવનું આતિથ્ય થયું. નંદના આતિથ્યને તેણે સ્વીકાર્યું તેવું ગોપીઓના આતિથ્યનું નિરૂપણ થયું સમજવું. ૪૪

જો કે ઉદ્ધવ ગોપીઓનાં સ્વરૂપ તથા તેની સ્થિતિ જોઇને સંતુષ્ટ થયા છે તો પણ તેનો ઉત્કર્ષ પણ કહે છે.

ता दीपदीप्तैर्मणिभिर्विरेजू रज्जुविकर्षद्भुजकङ्कणस्रजः ।
चलन्नितम्बस्तनहारकुण्डलत्विषत्कपोलारुणकुङ्कुमाननाः ॥ ४५ ॥

દીપના પ્રકાશથી શોભતા મણિઓની શોભાવાળી, દધિમથન કરતાં દોરડું ખેંચવાથી હાથના કંકણો અને માલાઓના ચાલવાથી શોભતી, ઉભા થઇને ખેંચતાં સ્તન તથા નિતંબ ચલાયમાન થાય છે તે સ્તન ઉપરના હાર તથા કુંડળના ચાલતાં કપોળ ઉપર પડતા તેજથી તથા કુંકુવડે અરુણ મુખવાળી ગોપીઓ શોભે છે.

સુબોધિની—દીપના તેજનું પ્રતિફલન થવાથી મણિઓ પ્રતિબિંબને ગ્રહણ કરે છે તેથી ગોપીઓ વધારે શોભે છે. ગોપીઓ પોતાના સ્વરૂપ કરતાં પણ અધિક કાંતિવાળાં દેખાય છે. તેનાથી તે ભગવાનને યોગ્ય છે એમ કહ્યું. અથવા ભગવાનના ગુણગાનની તેનામાં યોગ્યતા છે. એમ સ્વરૂપનું વર્ણન કરીને ક્રિયામાં તેનો વ્યાપાર છે છતાં તેમાં શોભાનો અતિશય બતાવે છે. [2]દોરડાંને ખેંચતા હાથમાં કંકણની[1] માળાઓ છે. સ્થૂલ કંકણ ભગવાનના વિરહમાં પહેર્યાં છે અથવા તે વિરહથી દુર્બળ થતાં કંકણો સ્થૂળ દેખાય છે. નિતમ્બ અને સ્તન ચલિત થાય છે. સ્તન ઉપર હાર ચલિત થાય છે કાનનાં [3]કુંડલ ચલિત થાય છે અથવા કપોલની ઉપર કુંડળોનું તેજ પડે છે તેનાથી કપોલ અરુણ દેખાય છે અથવા અરુણ કુંકુમવાળા મુખવાળી ગોપીઓ છે. તેથી સર્વાઙ્ગની સુંદરતા, તેના આભરણો અને તેમનું ઉત્તમપણું કહ્યું. ૪૫

એમ સ્વરૂપથી ભગવાનને યોગ્ય હોવાથી આતિથ્ય કહીને ભગવદ્ગુણપરાયણ હોવાથી પણ તેના આતિથ્યને કહે છે.

उद्गायतीनामरविन्दलोचनं व्रजाङ्गनानां दिवमस्पृशद्ध्वनिः ।
दध्नश्च निर्मन्थनशब्दमिश्रितो निरस्यते येन दिशाममङ्गलम् ॥ ४६ ॥

કમળનેત્રવાળા ભગવાનનું ઉચ્ચ સ્વરે ગાન કરતાં વ્રજાઙ્ગનાઓનો ધ્વનિ આકાશમાં સ્વર્ગ સુધી પહોચ્યો. દહિના મંથનનો શબ્દ તેમાં મળવાથી તે શબ્દ દિશાઓના અમઙ્ગલને દૂર કરવાને સમર્થ થાય છે.

સુબોધિની—ધર્મબુદ્ધિથી પણ ગાન થાય છે તેની નિવૃત્તિને માટે अरविन्दलोचन કહ્યા છે. ભગવાન્ કમલ સરખા નેત્રવાળા અને કોટિકંદર્પ જેવા સુંદર છે. ત્યાં શંકા કરે છે કે ભગવાનના બ્રહ્મત્વાદિ ગુણ કેમ નથી કહેતા? ત્યાં કહે છે કે કહેનાર વ્રજની સ્ત્રીઓ છે. તેને પોતાનાં સૌંદર્યથી ભગવાને વશ કર્યા છે. તેને બ્રહ્મત્વની કાંઈ જરૂર નથી. પ્રશસ્ત છે અંગો જેનાં, તેટલા માટે અઙ્ગના કહી છે. એવો અર્થ ન થાય તો વિશેષણ વ્યર્થ જાય. તે વ્રજભક્તો લૌકિકવૈદિકનિરપેક્ષ છે. તેથી તેના ગાનમાં વિશેષ છે

---

[1] કંકણને માળા કહેવાથી તે દુબળાં જણાય છે એમ કહ્યું. (પ્રકાશ)

---

[1] દધીનિ એ બહુવચનથી સવાર, બપોર, સાંજ ત્રણવાર દોહન થાય તેને ભેળવી દેવાય એવો કેટલેક વ્યવહાર છે. કેટલાવૈદિકમાં ત્રણવાર કહે છે જ્યાં પ્રાયશ્ચિત્ત પડે ત્યાં पुनर्दोहसंभवादन्यां दुग्ध्वा पुनर्होतव्यम् ઇત્યાદિ શ્રુતિ તેનું સમર્થન કરે છે. [2] રજ્જુવિકર્ષદ્ભુજ—રજ્જુ વિકર્ષન્તો એ છાંદસ સમાસ છે. [3] चलन्नितम्ब ત્યાં કુણ્ડલસુધી અર્શાદિ અચ્ પ્રથમપક્ષમાં यासाम् એમ મત્વર્થીય અર્થ કહેવામાં તો બહુવ્રીહિઃ તે ધર્મો જેના છે. ચલિત નિતંબ સ્તન હારો કુંડળો તે યુક્ત એવો અર્થ પ્રથમ પક્ષમાં કરવો. બીજા પક્ષમાં તો હાર સુધીમાં અચ્ કરવો. कुण्डलयोः એમાં અર્થનું કથન છે. વિગ્રહ તો कुण्डलाभ्यां त्विष्यन्तौ कपोलौ એમ કરવો. (લેખ)

તેને હવે કહે છે કે તેમણે એવું ઉચ્ચ સ્વરે ગાન કર્યું કે જેનો ધ્વનિ સ્વર્ગને પહોંચ્યો. તે ગાન 'કાર્ય' અને કારણ [2]સહિત થયું એમ પણ કહેવાયું. કારણમાં [3]અધિકતા થવાથી લોકનો પરિત્યાગ થયો. તો લોક [4]વિદ્વિષ્ટતા થાય તો તે અસ્વર્ગ્ય ગણાય. તેને [5]સ્વર્ગનો સંબંધ કહે છે. તેના [6]ફલમાં શું સંદેહ હોય? તેનાથી જ કૃતાર્થ થવાય છે તેથી વૈદિક[7] નિરપેક્ષ થાય છે. તે પોતે ભગવદીય હોવાથી સ્વર્ગની તેને ઇચ્છા રહેતી નથી. [8]વાચનિક કાયિક કર્મો જ સ્વર્ગના સંબંધવાળાં થયાં એમ કહેવા માટે દહી મથવાના શબ્દથી તે શબ્દ મિશ્રિત થયો એમ કહ્યું. ચકાર છે તેથી કંકણના રણત્કારથી પણ તે શબ્દ મિશ્ર થયો છે. તે [9]ભગવદીયના ગુણના સંબંધવાળો હોય છતાં ગોપીઓ અને ગાયોના સંબંધવાળો તે થવો જોઈએ. તેથી ભગવાનની જેમ ભગવાનના ગુણો પણ તેની અપેક્ષા રાખે છે તેથી તેની મહત્તા બતાવી છે. ત્યાં શંકા કરે છે કે ધર્મનો ત્યાગ કરે તો તેને પાપ લાગે? તેના વર્ણનમાં આતિથ્ય અને માહાત્મ્ય ક્યાંથી આવ્યું? જેનો ધ્વનિ દિશાઓના અમંગળને નિવૃત્ત કરે છે તે તેના સંબંધીના [૨]અમંગળને મટાડે એમાં તો શું જ કહેવું. ૪૬

એમ તેને જાણવાની ઇચ્છા હતી ત્યાં સુધી ઉદ્ધવજી [10]ગુપ્તની પેઠે રહ્યા. એ કહેવા માટે જીજ્ઞાસાના પ્રકાર કહે છે.

भगवत्युदिते सूर्ये नन्दद्वारि व्रजौकसः ।
दृष्ट्वा रथं शातकौम्भं कस्यायमिति चाब्रुवन् ॥ ४७ ॥

ભગવાન્ સૂર્ય પ્રકાશિત થયા ત્યારે નંદના દ્વારમાં સોનાના રથને ઉભેલો જોઈ આ કોનો રથ છે એમ પરસ્પર વ્રજભક્તો પૂછવા લાગ્યા.

સુબોધિની—વાચ્યાર્થમાં અનુપયુક્ત કથા કહેવાની નથી. તેથી ઉદ્ધવનું પ્રાતઃકૃત્ય અહિં કહ્યું નથી. તે દિવસનો સૂર્ય ભગવાનનું સ્મરણ કરાવનાર થયો. તે ગોપીઓ અને ઉદ્ધવનો પરમ પુરુષાર્થ આપનાર હોવાથી સૂર્યને ભગવાન્ કહ્યો. જેમ ગામમાં રાજાનો મહેલ જુદો હોય તેમ નંદરાયનો વ્રજ, જુદો છે. તે નંદવ્રજના દ્વાર ઉપર રથ ઉભો જોયો ત્યારે મુખ્યતાથી સ્ત્રીઓએ અને તે વૃત્તાન્તને નહિં જાણનાર બીજાએ વિચાર કર્યો કે નંદરાય અને તેના સંબંધીઓનો આ રથ ન હોય કેમ કે તે મોટો કિંમતી સોનાનો છે. સર્વત્ર સુવર્ણથી શણગાર્યો છે તે જોઈ નક્કી કરીને આ કોનો રથ છે? એમ બોલ્યા ચકાર છે તેથી પરસ્પર વિચારવાપૂછવા લાગ્યા. ૪૭

પછી કોઈ શહેરના રહેનાર રાજદ્વારીનો રથ છે એવા નિશ્ચય ઉપર આવ્યા. પૂર્વે અક્રૂર આવ્યો હતો તેણે અહિંનો સ્વાદ લીધો છે તે પાછો ફરીને તો ન આવ્યો હોય? એમ સંભાવના કરવા લાગ્યા તે કહે છે:

---

૧ કાર્ય સ્વર્ગસ્પર્શ, કારણ ભગવાનમાં પરમ આસક્તિ તેનાથી યુક્ત છે. ૨ જેના ગાનનો શબ્દ મંગળ કરે તે પોતે કેમ ન મંગળ કરે? (પ્રકાશ)

---

1 વિશેષમાહ ગાનની ઊર્ધ્વતા અને ધ્વનિનો દ્યુસ્પર્શ એ બે વિશેષ છે. અહિં દિવશબ્દ સ્વર્ગવાચક છે. તેનાથી વાક્ય શેષમાં કહેલ આત્મસુખ પણ લેવું. ધ્વનિ સાંભળવાથી બધાના આત્મસુખ અભિવ્યક્ત થાય છે. 2 કાર્ય ધ્વનિ સ્વર્ગમાં પહોંચ્યો તે અને કારણ ઉત્ અવ્યયથી કહેલી ગાનની ઉર્ધ્વતા તે સાથે ગાન થયું છે. 3 कारणाधिक्यात् કારણ ઉર્ધ્વતા તેના આધિક્યથી શતૃપ્રત્યયથી સૂચવેલી જ્યાં સુધી દધિમથન થાય ત્યાંસુધી પ્રવૃત્તિ. તેથી લોક અપેક્ષાનો ત્યાગ કર્યો. તેની અપેક્ષા હોય તો ઉચ્ચૈથી નિરંતર ગાન ન થયા કરે એવો ભાવ છે. 4 લોકવિદ્વિષ્ટ ઉર્ધ્વગાન આત્મસુખજનક ન થાય. 5 તસ્ય ધ્વનિને. 6 ધ્વનિનું ફલ ગાન તેને. ધ્વનિ એટલે કારણરૂપ નાદ, ગાન ગુણના વર્ણનથી યુક્ત હોય તો તેથી અરવિંદલોચનને ગાતી વ્રજાંગનાઓને ગાન કારણભૂત ધ્વનિ પણ આત્મસુખ આપનાર થયો. 7 ગાનથી દ્યુસ્પર્શ ન કહેતાં ગાનારીથી થતો ધ્વનિ સ્વર્ગ સુધી પહોંચ્યો એમ કહ્યું તેથી ગાનના સ્વભાવથી જ તે ધ્વનિ સ્વર્ગને પહોંચ્યો છે. પણ દ્યુસ્પર્શ કામનાથી તેનું ગાન નથી તેથી વૈદિક ફલની નિરપેક્ષતા કહી. અહિં એ લૌકિક નિરપેક્ષતા પહેલી કહી છે. તેથી ચકાર છે. 8 वाचनिकेति ગાન વાચનિક છે. મંથન કાયિક છે. તે બન્ને કર્મને આત્મસુખસંબંધ છે. માનસિસેવા તો ભગવાનને આનંદ આપનારી છે. 9 ભગવદીય ગુણવાળો ધ્વનિ ગોપીઓ અને દધિમથનના ધ્વનિને મળેલો હોવો જોઈએ. ભગવાનના ગુણો સ્વામિનીના દધિમંથન્ધ્વનિથી તે થાય છે. 10 ગોપીઓને જાણવાને માટે ઉદ્ધવજી સાપેક્ષ રહેવા જોઈએ કેમકે દધિમંથન વખતે ધ્વનિથી તે જણાય છે. (લેખ) સવાર સુધી નંદરાજના ઘરમાં ગુપ્ત રહ્યા હતા.

अक्रूर आगतः किं वा यः कंसस्यार्थसाधकः ।
येन नीतो मधुपुरीं कृष्णः कमललोचनः ॥ ४८ ॥

કંસના અર્થને સિદ્ધ કરનાર અક્રૂર તો આવ્યો નથી શું? જે કમળલોચન કૃષ્ણને લઈને મધુપુરી (મથુરા) પહોચ્યો હતો.

સુબોધિની—ઘણું કરીને આ પ્રદેશ અક્રૂરે જોએલ છે. તેથી અક્રૂર જ આવ્યો હોય. તો પણ કામવિના તેનું આવવું ન બને. બાધકજ્ઞાનને લઈને આવવાની સંભાવના કરી છે. વસુદેવ વગેરે બીજા અહિંના જાણીતા ઘણા છે તેને ન કહેતાં અક્રૂરની સંભાવના શા માટે કરો છો? તે અક્રૂરે પહેલાં કંસનું કામ કરી આપ્યું હતું એમ લોકો કહે છે. ખરી રીતે તો તેનો પરમપુરુષાર્થ મોક્ષ સિદ્ધ કરાવી આપ્યો. તમારે તેનામાં શું દોષ છે? જે અક્રૂર શ્રીકૃષ્ણને મધુપુરી લઈ ગયો. તે કૃષ્ણ એટલે ફલરૂપ અને કમળલોચન એટલે સાધનરૂપ અથવા આ લોકના ફલરૂપ તેને અમારાથી દૂર કર્યા. ૪૮

તે તો પોતે જે કામે આવ્યો હતો તે કરી ગયો તે તમારો દ્વેષી ગણાય પણ તે અહિં શા માટે આવે? ત્યાં કહે છે.

किं साधयिष्यत्यस्माभिर्भर्तुः प्रेतस्य निष्कृतिम् ।
इति स्त्रीणां वदन्तीनामुद्धवोऽगात् कृताह्निकः ॥ ४९ ॥

અમારાવડે તેના મરેલા સ્વામી કંસનું કાર્ય સાધશે કે શું? એમ સ્ત્રીઓ પરસ્પર બોલે છે તેટલામાં ઉદ્ધવજી આહ્નિક સમાપ્ત કરીને ત્યાં આવી પહોચ્યા.

સુબોધિની—ઘણુંકરીને તે આપણને (ગોપીઓને) મથુરા લઈ જવા માટે આવ્યો હોય. તે અહિંથી આપણને ત્યાં પહોચાડે પછી પોતાનો સ્વામિ મરી ગયો છે તેને ગતિએ પહોચાડશે. તે પોતાને માટે ભગવાનને લઈ ગયો. તેણે પોતાનો પુરુષાર્થ ન સિદ્ધ કર્યો. ત્યારે ત્યાંના લોકોએ તેની નિંદા કરી તે અપવાદ પોતાને માથેથી ઉતારવો તો જોઈએ તે કૃષ્ણને અહિં લાવે અથવા અમને ત્યાં લઈ જાય તો બને, કૃષ્ણ તો તેના કહેવાથી અહિં ન આવે એટલે અમને ત્યાં લઈ જવા માટે આવ્યો છે તે લઈ જશે. તેનાથી લોકાપવાદ મટશે. એમ કેટલીક બોલે છે બીજીઓ તો કહે છે કે કંસ તો મરી ગયો તે દૈત્ય હતો તેને રુધિર અને માંસ બહુ પ્રિય હતાં તેથી માણસનું માંસ તેને આપીને રાજી કરવા માટે અમને તે ત્યાં લઈ જશે. તેથી જેમ પહેલો મનોરથ, ભગવાનને ત્યાં લઈ જઈ મારવાનો હતો તેના બદલામાં કંસ પોતે મર્યો તે મનોરથ વિપરીત થયો તેમ આ પણ તેનો મનોરથ વિપરીતપરિણામવાળો થશે. તેથી ભગવાન તેને જ બલિમાં આપી દેશે. આ ગાંડો છે કે પાછો અહિં આવ્યો. તેમ કેટલીક તેનો ઉપહાસ કરે છે. તે જ કહે છે કે તે શું તેનો વિચાર સિદ્ધ કરી શકશે? નહિં જ કરી શકે. આ વિશેષાકારથી સ્ત્રીઓનાં વચનો છે. એમ કહેતાં પૂર્વ ભાવનો ઉપસંહાર કરે છે. એમ [1]સ્ત્રીઓ બોલતી હતી તે જ વખતે, એટલે ક્ષણવાર ઉદ્ધવજી આવવામાં વિલંબ કરે તો શ્રીગોપીજનો તેને શાપ પણ આપી દે. તેથી તે ગોપીઓના ભયથી જલદી આવ્યા છે એમ કોઈ માને તો તેમ માનવાનું કારણ નથી. તેજ કહે છે કે ઉદ્ધવજી પોતે નિત્યનિયમ સંપૂર્ણ કરીને આવ્યા છે. આગળ મોટી પ્રવૃત્તિ છે તેથી આહ્નિક સવારમાં જ સમાપ્ત કરી લીધું છે. પોતે જ ઉદ્ધવ છે તેથી તેને ભય તો નથી જ. અહિં પહેલો સંદેશ નંદરાયજીને કહેલો તે પૂરો થયો. બીજો ગોપીઓનો સંદેશ गोपीनां मद्वियोगाधिं એ ૪૪ મા અધ્યાયમાં કહેશે. તેથી અહિં ૪૩ મા અધ્યાય સાથે એક સંદેશ સમાપ્ત થાય છે. ૪૯

ઇતિશ્રી ભાગવત દશમસ્કન્ધપૂર્વાર્ધના રાજસપ્રમેયપ્રકરણનો શ્રીલક્ષ્મણભટ્ટાત્મજ શ્રીવલ્લભાચાર્યવિરચિત શ્રીસુબોધિની ટીકાના ગુર્જરાનુવાદનો ચોથો (અને ત્રણ ક્ષેપક ન ગણતાં ૪૩મો) અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો.

---

[1] ઉદ્ધવ શાપના ભયથી જલદી આવ્યા. તેમજ હોય તો આહ્નિક પૂરું કર્યા વગર જ આવે. એવો ભાવ છે. ભય ન થવાનું કારણ બતાવે છે કે તે ઉત્સવરૂપ છે. તેના દર્શનથી ભય ન થાય પણ પ્રસાદ થાય. શાપ થાય જ નહિ. (લેખ)

અધ્યાય ૪૪ મો

ભ્રમરગીતનો બીજો અધ્યાય

चतुश्चत्वारिंशाध्याये गोपीनां ज्ञानदेशतः । निरोधं सम्यगेवाह पूर्वस्माच्च विशेषतः ॥ १ ॥

(ચમાલીશમા અધ્યાયમાં ભગવાને ગોપીઓને જ્ઞાનનો આદેશ સારી રીતે આપ્યો તેથી તેનો નિરોધ પ્રથમ કરતાં વિશેષ થયો છે.)

શ્રીગુંસાઇજી ભ્રમરગીતીય ૪૪ મા અધ્યાય સુબોધિની ઉપર ટિપ્પણી કરતાં મંગલાચરણ કરે છે કે ‘અનેક પ્રકારના અપરાધના સમુદાયને માફ કરવાની શક્તિવાળા શ્રીઆચાર્યચરણના ચરણરેણુને નમન કરી તેમની વાણીનું તાત્પર્ય યથાશક્તિ અમો પ્રકટ કરીએ છીએ. તે ચરણરજે હૃદયમાં આવીને મારો જેવો ભાવ કર્યો તે ભાવવડે પરાધીનપણે તેનું વર્ણન કરૂં છું.’ વ્રજસીમન્તિઓને ता मन्मनस्का ઇત્યાદિ શ્લોકથી ભગવાને બહુ વખાણ્યાં છે તેવા ભક્તોની પાસે ઉદ્ધવને મોકલી તેને જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરવો તે તો નિરોધનો વિરોધી ઉપદેશ કહેવાય. કેમકે નિરોધ–અને જ્ઞાન એ બ વિરોધી પદાર્થો છે. તે એક હૃદયમાં રહી ન શકે. અને આ અધ્યાયમાં તમે જ્ઞાન છે એમ કહેશો તો તેનો નિરોધસ્કંધમાં અન્તર્ભાવ થશે નહિ કેમકે ભગવાન્ તો કહે છે કે ભક્તને જ્ઞાન કે વૈરાગ્ય પ્રાયઃ શ્રેયસ્કર નથી. ભક્તની અવસ્થા જ્ઞાની કરતાં અતિ ઉંચી ગણાય તેવા ભક્તને જ્ઞાન આપી શાંત કરવાં તે તો ઉચ્ચ સ્થાનપર ચડેલાને નીચે પાડવા જેવું ગણાય. આ શંકાનું સમાધાન આ અધ્યાયના અર્થને કહેતાં કરી દે છે કે આ ચુમાલીશમા અધ્યાયમાં શુકદેવજી પરીક્ષિતને જ્ઞાનદ્વારા નિરોધ જ સારી રીતે કહે છે. આ અધ્યાયનો ઉદ્દેશ જ્ઞાનનો નથી પણ નિરોધનો છે તેથી एव શબ્દ નિશ્ચયાત્મક કહ્યો છે. મૂળ કારિકામાં નિરોધને सम्यक् વિશેષણ આપ્યું છે તે સમ્યક્પણું અહિં શું છે? ત્યાં કહે છે કે અધ્યાયના આરંભમાં तं वीक्ष्य कृष्णानुचरं એ શ્લોકથી ભક્તની વાતનો આરંભ છે. અન્તમાં भक्त्युद्रेकं व्रजौकसाम् ત્યાં ભક્તિનો ઉદ્રેક કહ્યો છે તેથી આખા અધ્યાયમાં સ્નેહની વાત જ મુખ્ય છે એ નિરોધની સમ્યક્તા છે.

હવે તો પ્રિયની સાથે પોતાનો સંબંધ છુટવાનો
પ્રથમ રાતદિવસ ભગવાનમાં ગોપીઓનો પૂર્ણભાવ કહ્યો. લોકમાં પણ જેની સાથે સ્નેહ હોય
પ્રસંગ આવે તો તેને અત્યંત દુઃખ થાય. તે અનિર્વચનીય દુઃખ હોય. જેને તેવો પ્રસંગ પડ્યો હોય
તે સ્નેહનો નિર્વાહ ન થઈ શકે એવો પ્રસંગ ઉભો થતાં જે દુઃખ થાય છે તે ભગવાન જ્ઞાનનો
તે જ જાણી શકે વાણીમાં તે ન આવે. તેમ ભગવાનને સ્વાત્મરૂપ માનનારી ગોપીઓને ઉકળેલા તેલમાં
ઉપદેશ કરે કે હું તમારા આત્મારૂપ છું તે ભક્તો સાંભળે ત્યારે તેને કેટલું દુઃખ થાય કે ગોપી-
જલ પડતાં તેની જે સ્થિતિ થાય તેવી ગોપીઓના હૃદયની સ્થિતિ થાય. તેવો અતિ ઉચ્ચભાવ
ઓનો અહિં કહેવો છે. તે પહેલાં તેનું વર્ણન કર્યું તે કરતાં આ અધ્યાયના વર્ણનમાં એ વિશેષ છે.
ત્યાં કહે છે કે આ ઉપદેશ ગોપીઓના ભાવને પેદા કરનાર નથી જે હૃદયમાં ભાવ છે તે જ્ઞાનોપ-
દેશથી પ્રકટ થશે. તેથી અહિં જ્ઞાનનો ઉપદેશ કહેવો વૃથા છે. ત્યાં હવે કહે છે—

याते कृष्णे लोकरीत्या नैकट्याभावतः स्फुटम् । न निरुद्धा इति प्रायः सर्वेषां च भवेन्मतिः ॥ २ ॥

(લોક રીતિએ કૃષ્ણ ગોકુલથી મથુરા ગયા ત્યારે તેનો સાથ છુટ્યો તેથી ગોપીઓનો નિરોધ નથી
થયો એમ શંકા થવાના સંભવ છે તેથી અહિં તેનો નિરોધ કહે છે.)

શ્રીકૃષ્ણ લોકદૃષ્ટિથી ગોકુલથી મથુરા પધાર્યા ત્યારે સાધારણ લોક પણ સમજી શકે કે
ગોપીઓ ભગવાનમાં નિરુદ્ધ નથી પણ સાધારણ જેવાં (ભગવાનવગર ચલાવી લે તેવાં) છે. ભગવાન
તો ગોપીઓના હૃદયમાં સદા વિરાજે છે તેથી મથુરા પધાર્યા એમ કહેવું બાધિત થાય છે માટે
लोकरीत्या કહ્યું છે કે લોક દેખતા નથી. તે કહે છે કે કૃષ્ણ મથુરા પધાર્યા. પણ ખરી રીતે કૃષ્ણ
વ્રજની બહાર જતા જ નથી. લોક તો પહેલાં પણ ભગવાન વ્રજમાં નથી એમ ધારતા હતા. પણ અક્રૂર
પધરાવી ગયા ત્યારે તો વિશેષરૂપે જાણ્યું તેથી કારિકામાં स्फुटम् એ પ્રસિદ્ધિવાચક શબ્દ કહ્યો છે. જો

ભગવાન્ મથુરા પધાર્યાં એમ સ્પષ્ટ ન કહેવાય તો ગોપીઓ તો જાણે કે ભગવાન અમારાથી છુટા પડતા નથી એ ન થવા માટે ભગવાન મથુરા પધાર્યાંની વાત પ્રસિદ્ધ થઈ છે તે યોગ્ય થયું છે. ત્યાં કહે છે કે ગોપીઓ ઉદ્ધવ પાસેથી જ્ઞાનનો ઉપદેશ સાંભળશે ત્યારે ભગવાન્ અમારી પાસે નથી એમ તો જાણશે જ તેનું તમે શું સમાધાન કરો છો? ત્યાં કહે છે.

सेवकेनोपदेशेन प्रीत्या चैव निरोधतः । ज्ञानेनापि निरुद्धात्मा आत्मत्वेनैव सर्वथा ॥ ३ ॥

(પ્રથમ તો ભગવાને પોતાના સેવકને મોકલ્યો, તેની માર્ફત ઉપદેશ આપ્યો, પ્રીતિવડે, નિરોધવડે જ્ઞાનવડે અને સ્વાત્મપણાથી તેનો સ્વસ્વરૂપમાં નિરોધ કર્યો છે.)

અહિં ભગવાને પોતાના સેવકને મોકલી જ્ઞાન આપ્યું છે. જ્ઞાનમાર્ગીય તેને બનાવવાં હોત તો કોઈ જ્ઞાનીને મોકલત પણ ભક્તને ત્યાં મોકલ્યા છે તે તેની ભક્તિ વધારવા માટે છે. ભગવાનને ગોપીઓમાં પ્રીતિ છે કેમકે તેના શુદ્ધ ભાવથી ભગવાન્ પ્રસન્ન થયા છે. मासूयितुं मार्हथ तत्प्रियं प्रियाः, न पारयेहं ઇત્યાદિ વાક્યોથી ભગવાનની વ્રજભક્તોમાં પ્રીતિ છે તેથી તેનો નિરોધ વધારવા માટે ઉદ્ધવને મોકલ્યા છે. ભગવાને પ્રથમ પણ કોઈ ઉપાધિથી તેનો નિરોધ વિચાર્યો ન્હોતો. જો સોપાધિ નિરોધ કરે તો ઉપાધિ જતાં નિરોધ પણ જતો રહે માટે ભગવાને તેનો નિરોધ તેના નિરુપધિપ્રેમથી પરવશ થઈને કર્યો છે તેથી અહિં જ્ઞાનોપદેશમાં તાત્પર્ય નથી પણ તેના સ્નેહમાં જ્ઞાનોપદેશનું પર્યવસાન છે. વળી ભગવાને તેને પોતાના આત્મા કહ્યા છે. પોતાના આત્માનો કોઈને વિયોગ ન્હોય તેમ જ પોતાના આત્માને કોઈ ભૂલે પણ નહિ તેમ પોતાના આત્માનું કોઈ અહિતપણ ન વિચારે તેવાં ગોપીઓ છે તેના માટે બીજું શું હોઈ શકે? તે ઉપદેશથી તો ગોપીઓએ પોતાના પ્રિય અસાધારણ સ્નેહવાળા છે એમ જાણ્યું તેથી પ્રથમ હતો તેના કરતાં પણ ઉપદેશ સાંભળ્યા પછી તેમનો સ્નેહ વધ્યો છે તેથી જ મૂળમાં एवं प्रियतमादिष्टम् એમ છેલ્લે અતિશયાર્થક તમપ્ પ્રત્યયનો પ્રયોગ કર્યો છે. અથવા આ કારિકાનો અર્થ બીજી રીતે પણ કરી શકાય છે એટલે ભગવાને તેમનો કાયા વાણી અને મનથી નિરોધ કર્યો છે. સેવક મોકલ્યો તે કાયારૂપ ગણાય તેથી કાયાથી ભગવાને તેનો નિરોધ કર્યો. ઉપદેશ વાણીરૂપ હોઈને वाचा નિરોધ કર્યો, प्रीति માનસી હોઈને મનથી નિરોધ કર્યો છે. તેથી ઉપદેશમાં આત્મત્વેન જ્ઞાન છે છતાં તેથી તેમને પ્રિયના સ્વરૂપમાં આસક્તિ વધારે થઈ છે પણ તે જ્ઞાન તેના મનનું સ્વાસ્થ્ય કરનાર નથી થયું એમ જો સ્વાસ્થ્ય થયું હોત તો આગળ कृष्णावेशात्मविक्लवम् એમ અસ્વસ્થતા કહી છે તે ન કહેત તેથી અત્યાર સુધી તેને સ્વસ્થતાનું જ્ઞાન હતું તે પણ આ ઉપદેશથી ન રહ્યું પણ ભગવાનને જ સ્વાત્મા માનવા લાગ્યાં તેથી દેહાદિ ઉપર પણ ભગવત્સત્તા જ તેમણે માની છે. આથી પ્રથમના કરતાં વધારે નિરોધ તેમનો સિદ્ધ થશે. તેથી કારિકામાં છેલ્લે सर्वथा પદ મૂક્યું છે. એમ સ્નેહમાર્ગનો વિરોધ ઉપદેશથી જણાતો હતો તેને દૂર કરીને હવે તેમને જ્ઞાનોપદેશ આપવો આવશ્યક હતો તે કહે છે.

वस्तुनो निश्चयपूर्वमुपालम्भस्तथैव च । व्याजोक्त्या दोषगणना निर्दोषो वर्ण्यते पुरा ॥ ४ ॥
अन्यथा ज्ञानसंदेशः व्यर्थः स्यादिति निश्चयः । बीजं भक्तिस्ततः स्तोत्रं उपदेशस्तथैव च ॥ ५ ॥
ततो दोषनिवृत्त्या च पूर्वस्नेहो निरूप्यते । ज्ञानस्य च फलं चैव कृतार्थत्वं ततस्तथा ॥ ६ ॥
सप्तधा विनिरुद्धात्मा गुणैर्भगवता तथा ॥ ६½ ॥

(આ અધ્યાયમાં ભગવાને અમારે માટે દૂત મોકલ્યો છે એ નક્કી કર્યું તેને આપણે ઠપકો આપવો છે એ પણ નક્કી કર્યું છે. ભમરાના મિષથી તેના દોષ ગણાવીને પછી તેને નિર્દોષ ઠરાવે છે. એમ ન કરે તો ભગવાને કરેલો જ્ઞાનનો ઉપદેશ વૃથા થાય. આ બધાનું કારણ ભગવાનમાં ગોપીઓનો સ્નેહ છે. તેથી પાછલથી ૭ શ્લોકથી સ્તુતિ કરી છે. દસ શ્લોકથી જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપ્યો છે. એક શ્લોકથી દોષ નિવૃત્તિ કહી છે. ચૌદ શ્લોકથી પ્રાથમિક સ્નેહ કહ્યો છે. જ્ઞાનોપદેશનું ફલ એક શ્લોકથી કહ્યું બાકીના શ્લોકોથી પોતાની કૃતાર્થતા ઉદ્ધવે કહી છે. એમ ૭ ગુણથી અને સ્વયંધર્મિથી તેનો સાત પ્રકારે નિરોધ કહેવાયો.)

विज्ञाय संदेशहरम् એ શ્લોકથી ભગવાનનો સંદેશ લઈને સ્વાર્થને માટે આ આવ્યો છે એ નિશ્ચય ગોપીઓએ કર્યો તે દોષરૂપ છે. કેમકે તેથી તેનામાં માનની ઉત્પત્તિ થઈ તે ભગવાનનો છે એ નિશ્ચય થયો. ભગવદ્દૂત નહિ હોતે તો તેને ઠપકો ન આપતે. પણ ઠપકો આપ્યો તે માનને લીધે આપ્યો. વ્યાજોક્તિવડે દોષ ગણાવ્યા. એ કહેવાથી આ ભગવાનને પ્રથમ તો ગોપીઓ નિર્દોષ જાણતાં હતાં. એમ ન હોય તો આ જ્ઞાનોપદેશ આપ્યો તે વ્યર્થ આપ્યો એમ ગણાય. અહિં ત્રિદોષ કહ્યા પછી સ્તોત્રાદિ કહ્યાં છે તેનું કારણ ગોપીઓનો ભગવાનમાં સ્નેહ છે. એ સ્નેહ अथोद्धवो निशम्यैवम् એ એક શ્લોકથી કહ્યો છે. પછી છ શ્લોકથી તેમની સ્તુતિ કરી છે. દશશ્લોકથી જ્ઞાનોપદેશ કહ્યો. એક શ્લોકથી દોષનિવૃત્તિ કહી. ચૌદ શ્લોકથી પૂર્વસ્નેહનું વર્ણન છે. એકથી જ્ઞાનનું ફળ કહ્યું. બાકીના શ્લોકથી ગોપીઓની કૃતાર્થતા કહી છે. (એ લેખકારનો આશય છે.)

સ્વામિનીઓના ભાવોમાં દોષશબ્દ શ્રીઆચાર્યચરણે કહ્યો તેનો આશય શ્રીગુસાંઈજી ટિપ્પણીમાં સમજાવે છે કે લોકમાં જ્યારે માણસની છેલ્લી ઘડી આવે ત્યારે તેને ત્રિદોષ થાય છે તેમ ભક્તોને અતિવિરહ પણ અન્ત્યાવસ્થા જેવો છે લોકમાં જેમ અત્યન્ત દોષ જણાતો હોય તો તેને બહુ જલદ ઔષધ આપી ઠેકાણે લાવવા માટે મર્મસ્થાનમાં સર્પદંશ પણ કરાવવામાં આવે છે. તેનાથી સ્વસ્વરૂપનું ભાન થતાં તેટલો વખત તે બચી જાય છે. પછી તેને બીજા ઔષધો આપી ત્રિદોષને મટાડે છે એમ કરતાં વાત–પિત્ત કફ તદન ઓછા થઈને દરદી સ્વસ્થ થાય છે ત્યારે તેને જીવન આપનાર અન્નનું દાન કરે છે. તેનાથી તે આરોગ્યવાળો થાય છે. તેમ અહિં ગોપીઓને ભગવાનના વિરહથી પ્રાણને બાધા થાય છે ત્યારે તે પોતાના પ્રિયતમમાં દોષોનો આરોપ કરે છે. તે તુરત છેલ્લી અવસ્થામાં પહોંચાડે એવી અવસ્થા કહેવાય. ભગવાને ગોપીઓની આવી અવસ્થા જોઈ ત્યારે ભગવાન તેના વૈદ્ય બન્યા અને ઉદ્ધવને સંદેશ આપીને તેની પાસે મોકલ્યા. જ્યારે ઉદ્ધવે સંદેશ સંભળાવ્યો ત્યારે તેને બહારનું ભાન આવ્યું તેથી तत्संदेशागतस्मृती એ વચન તેમણે કહ્યું. ततस्ताः कृष्णसंदेशैर्व्यपेतविरहज्वराः એ શ્લોકમાં તેનો જ્વર ગયો એમ કહ્યું. ભગવાનને તેનો વિરહજ્વર ઓછો કરવો હતો માટે જ્ઞાનસંદેશ કહ્યો છે. તેથી તે સંદેશનું ફલ તે જ્વર ઓછો કરવા કે મટાડવા પૂરતું છે. પણ જ્ઞાન આપીને જ્ઞાનમાર્ગીયને મોક્ષ આપે છે તેમ આમને જ્ઞાનમાર્ગીય ફલ આપવાનું ન્હોતું. તેમ કરવું હોત તો અન્તમાં कृष्णावेशात्मविक्लवम् એમ કહ્યું છે તે ન કહેત. પણ તેને સ્વાસ્થ્ય થયું એમ કહેત તેથી ભગવાનને તેને પૂર્ણ ભક્તિનું ફલ આપવાનું છે એમ નિશ્ચય થાય છે. ત્યારે અહિં જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપ્યો તેનો શું ઉપયોગ સમજવો ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહે છે કે જેમ યોગીનું શરીર યોગ કરવાથી સંસ્કારવાળું થઈને પછી તે આગમાં બળતું નથી એવું બને છે તેમ ગોપીઓને ભગવાને જ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો તેનું એ ફલ થયું કે અતિ વિરહાગ્નિમાં પણ તેના પ્રાણને બાધા ન થઈ શકે એવાં તે પક્કા થઈ ગયાં. અહિં ભગવાનના સ્મરણમાં અને વિરહજ્વર જવામાં કારણ ભગવાનનો સંદેશ છે એ સંદેશે ભગવાન આપણા સંબંધી છે એવું જ્ઞાન કરાવ્યું પણ એવું જ્ઞાન ન કરાવ્યું કે તે બ્રહ્મરૂપ થઈ જાય જો એવું જ્ઞાન કરાવતે તો ભગવાન ઉપદેશ શબ્દનો પ્રયોગ કરતે પણ સંદેશશબ્દ ત્યાં ન કહેત. જ્ઞાનાત્મકસંદેશ એ પ્રીતિ કરાવનાર હોય. તેમાં પ્રથમ श्रूयतां प्रियसंदेशः એમ સંદેશને એક વચન આપ્યું છે. कृष्णसंदेशैः ત્યાં બહુવચન કહ્યું છે. તેથી જ્ઞાનનો ઉપદેશ તે ભગવાનના સ્મરણમાં ઉપયોગી છે. બહુ વાતો કરવાનો ઉપયોગ તેનો જ્વર દૂર કરવામાં છે. તેથી ભગવાને પણ ઉદ્ધવને કહ્યું ત્યાં मत्संदेशैः એમ સંદેશમાં બહુવચન કહ્યું છે; વિયોગમાં પ્રિયનો સંદેશ પણ પ્રિય મળ્યા બરોબર ગણાય છે તેથી પણ સ્વાસ્થ્ય થવાનું રસશાસ્ત્રમાં લખ્યું છે. વળી સ્મરણ તો પહેલાં અનુભવ્યું હોય તેનું થાય. પહેલાં નિર્દોષ પૂર્ણગુણ ભગવાનનો ગોપીઓને અનુભવ છે વચમાં વિરહના સ્વભાવથી ગોપીઓએ ભગવાનમાં દોષોનો આરોપ કર્યો એ રસનો વ્યભિચારી ભાવ થયો તેથી જેમ પિત્તજ્વરના દોષથી અસંબદ્ધ પ્રલાપ રોગી કરે ત્યારે તેની આંખમાં મરચાની ભૂકી નાખી પાછાં તેને ઠેકાણે લાવે છે તેથી તેનો પ્રલાપ શાન્ત થાય છે પણ જ્વર જતો નથી તેમ અહિં, ગોપીઓને જ્ઞાનોપદેશથી ભગવાનમાં દોષ આવતો મટ્યો પણ ફલરૂપ વિયોગ તો હતો તેવો

જ રહી. અહિં શ્રીગુસાંઇજી આજ્ઞા કરે છે કે અમારૂં તો આમ માનવું છે કે પ્રથમ શરૂઆતમાં દુઃખ કહ્યું છે. ત્યાર બાદ તેને જ્ઞાનોપદેશ કહ્યો તે પછી **हे नाथ हे रमानाथ** એ શ્લોકથી પણ ક્લેશ જ કહ્યો. પછી અનેક ભગવાનની વાતો તેની પાસે ઉદ્ધવે કહીને ભગવાન સર્વના આત્મા છે એમ તેમને શિખવ્યું અન્તમાં **दृष्ट्वा स्त्रीणां भगवति कृष्णावेशात्मविक्लवम्** એ શ્લોકથી સર્વદા ક્લેશ જ કહ્યો. તેથી ઉપક્રમ અને ઉપસંહારમાં ક્લેશ કહેવાથી ભગવાનનો દૃઢ વિરહ કહ્યો છે મધ્યમાં **ज्ञात्वात्मानमधोक्षजम्** એમ કહ્યું તે તો આ હું છું. હું કૃષ્ણ છું મારી ચાલ તમે જુઓ એમ વિરહમાં વ્યભિચારી ભાવ કહ્યો છે તે ક્ષણિક ભાવ છે એમ ઉપસંહારના અનુરોધથી માનવાનું છે. ત્યાં હવે કહે છે કે જ્યારે ગોપીઓનો વિરહ કાયમ રાખવો હતો તો ઉદ્ધવને મોકલ્યા તેનું પ્રયોજન શું? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે ઉદ્ધવ ઉપર ભગવાનની પરમ કૃપા છે. તેથી ભગવાનનો પૂર્ણ ભાવ કેવો છે તેનું તેને દાન કરવાનો ભગવાનનો વિચાર છે તે પૂર્ણભાવ તો વ્રજસીમન્તિનીઓમાં છે. કેમકે તેવો ભાવ પુરુષવ્યક્તિમાં તો સંભવતો જ નથી. તેથી ભગવાને ઉદ્ધવને ગોપીઓ પાસે મોકલીને 'મારો ભાવ આવો છે' એમ ઉદ્ધવને બતાવવું એ એક પ્રયોજન ઉદ્ધવને મોકલવાનું છે. પછી વ્રજભક્તોનાં નિરન્તર દર્શનથી તેના જેવો ઉદ્ધવનો ભાવ થતાં આ આપણા પ્રિયતમનો સંદેશ લાવ્યો છે જાણી તેમનો તે ઉદ્ધવ ઉપર અતિ અનુગ્રહ થયો તેથી ઉદ્ધવનો પણ તેના જેવો ભાવ થશે એ બીજું પ્રયોજન સમજો. વિયોગાવસ્થામાં પ્રિયનો સંદેશ કોઈ લાવે તો તેનાથી અનિર્વચનીય સંતોષ થાય છે તેવો સંતોષ બીજા કોઈથી અથવા બીજા કોઈ કાલે થતો નથી એ બતાવવું એ ઉદ્ધવને મોકલવાનું ત્રીજું પ્રયોજન છે. ભગવાને મારા વિયોગથી એના મનના દુઃખને તમે જઈને દૂર કરો એમ આજ્ઞા કરી છે તેથી જ્યારે જ્યારે ભગવાને આમ કહ્યું છે એમ ગોપીઓને ઉદ્ધવ સંદેશ આપશે ત્યારે તે કૃષ્ણને યાદ કરશે તેમાં તેને પ્રથમથી વિલક્ષણ ભાવ ઉત્પન્ન થશે. એ ચોથું પ્રયોજન છે. જ્ઞાન કરતાં ભક્તિ શ્રેષ્ઠ છે કેમ કે તેનો ઉપદેશ છતાં તે જ્ઞાનનો ઉપમર્દ કરી સ્નેહ ઉપર આવ્યો પણ જ્ઞાનથી તેમનો ભગવાનમાં મોહ ઓછો ન થયો એ બતાવવું એ પાંચમું પ્રયોજન છે. તેથી જ એકાદશસ્કંધમાં ભગવાન કહેશે કે **न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिह** મા બાપને પ્રીતિ કરાવવી એ પૂર્વ અધ્યાયમાં કહેવામાં આવ્યું છે. ભગવાન સ્વામિનીઓને સંદેશો પહોચાડે સ્વામિનિઓ ભગવાનને સંદેશો કહાવે તેમાં અનન્ત તેમના ભાવો થાય છે તેટલાં ઉદ્ધવને ત્યાં મોકલવામાં પણ અનન્ત પ્રયોજન છે એમ સમજવું.

પ્રકરણનો અર્થ કહે છે કે હવે ગોપીઓ સ્તુતિ કરશે તેનું કારણ તો ભગવાન ઉપર તેમનો સંપૂર્ણ સ્નેહ છે. સ્તુતિ અને ઉપદેશ કહ્યા પછી ગોપીઓને ભગવાનમાં દોષબુદ્ધિ તથા પોતાને માન થયેલ તે દૂર થયું. તેનાથી પ્રથમનો સ્નેહ હતો તે વિમળ થયો. તેમાં પ્રિયમાં નિર્દોષપૂર્ણ ગુણતા સ્ફુરી તે તેના જ્ઞાનનું ફલ સમજવું. પોતે દાસ છે એ જ્ઞાન પણ તે ઉપદેશથી થયું. તેથી ગોપીઓ પણ ઉદ્ધવના વાક્યોથી કૃતાર્થ થયાં છે. (ટિપ્પણી)

અધ્યાયનો પ્રારંભ કરતાં ગોપિઓએ આ ઉદ્ધવ છે એને ઠપકો આપવો છે એમ નક્કી કર્યું શુકદેવજી હવે તેનું વર્ણન કરે છે.

श्रीशुक उवाच—तं वीक्ष्य कृष्णानुचरं व्रजस्त्रियः प्रलम्बबाहुं नवकञ्जलोचनम् ।
पीताम्बरं पुष्करमालिनं लसन्मुखारविन्दं मणिमृष्टकुण्डलम् ॥ १ ॥

કૃષ્ણના સેવક, લાંબા હાથવાળા, નવીન કમળ સમાન નેત્રવાળા, પીતાંબર ધારણ કરનાર, કમળની માળા ધરનાર, ઉજ્વળ કુંડલયુક્ત મુખારવિંદ ધારણ કરનાર ઉદ્ધવને વ્રજભક્તોએ જોયા.

आकृतिर्निश्चयश्चैव चेष्टया तु विशेषतः । स्वार्थमेव ततो ज्ञात्वा मानाद्दोषद्वयं ततः ॥ १ ॥

(તેનો ચહેરો જોયો તેની ચેષ્ટાથી આ ભગવાનનો સેવક છે એવો નિશ્ચય કર્યો. પોતાના કાર્ય માટે ભગવાને તેને અમારી પાસે મોકલ્યો એમ સમજતાં તેને માન થતાં બે *દોષ તેનામાં આવ્યા.)

---

* ઠપકો આપ્યો અને ભ્રમરના મિષથી તેના દોષ કહ્યા તે બે દોષ તેમાં આવ્યા. (ટિપ્પણી)

સુબોધિની—ગોપીઓ પ્રથમ ઉદ્ધવમાં ભગવાનનું સારૂપ્ય જોઈને માન કરતાં તેની સમાનતાનું વર્ણન કરે છે. આ ઉદ્ધવ આકૃતિથી કૃષ્ણનો અનુચર હોય એમ નક્કી કરી તેને જુએ છે. અથવા મોટાઓનાં ચિત્ત અધર્મમાં જતાં નથી એની પેઠેં તેના દર્શનમાં પોતાને શંકા નથી એમ બતાવવા તે અમારા સ્વામિનો દાસ છે એમ કહે છે. ખરીરીતે તો તે ભગવાનની પાછળ ચાલનાર છે પરંતુ મોટાઓ શણગાર-કરીને નિકળે તેને જોઈને સ્ત્રીઓને શરમ આવે છતાં આ સ્ત્રીઓ તેમને કેમ જુએ છે? એ શંકાના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે આ વ્રજની સ્ત્રિઓ છે. ભગવાનના જેવું તેનું રૂપ છે તેને ૭ વિશેષણથી વર્ણવે છે. કહેવાનું કારણ કે તે ભગવાનનો અનુચર ભગવદ્ધર્મવાળો છે. સ્ત્રીઓ કામ પ્રધાન હોઈને કામોપયોગી ૭ ગુણોને કહે છે. પહેલાં તો વધારે લાંબા હાથવાળા ઉદ્ધવ છે. ભગવાનના અવયવોને સ્મરણ કરાવવામાં ઉદ્ધવના વર્ણનનો ઉપયોગ છે. તે લાંબા બાહુ કહેવાથી ક્રિયાશક્તિ અને પરિરંભોપયોગ એ તેના ગુણો કહ્યા. નવીન કમળ સરખાં જેના નેત્રો છે તેનાથી તેની જ્ઞાનશક્તિ કામને ઉદ્દીપન કરનારી છે. એમ ક્રિયા અને જ્ઞાન શક્તિ કહીને હવે માયા શક્તિને કહે છે. ખુલ્લામાં રસ ન રહે માટે ભગવાન્ [1]પીતાંબર ધરે છે. કાળા શરીરમાં પીતવર્ણ સારો ખીલે તેથી પીતાંબર ઉદ્ધવે પહેર્યું છે એમ કહ્યું. ઉદ્ધવ કમળની માળાવાળો છે. તેથી તે કીર્તિમાન્ છે એમ કહ્યું. શોભાયુક્ત મુખારવિંદ છે તેનાથી લક્ષ્મીની સત્તા કહી. મણિથી પ્રકાશયુક્ત કુંડળ બે કાનમાં છે. તેનાથી વૈરાગ્યના જેવી શાસ્ત્રીયકાંતિ સર્વાભરણથી ઉત્પન્ન થતી કહેવામાં આવી.[1]

એમ સ્વરૂપનું વર્ણન કર્યા પછી આ ભગવાનનો સેવક છે એમ વ્રજભક્તોએ જાણ્યું તે હવે પછીના શ્લોકથી કહે છે.

शुचिस्मितः कोयमपिच्यदर्शनः कुतश्च कस्याच्युतवेषभूषणः ।
इति स्म सर्वाः परिवव्रुरुत्सुकास्तमुत्तमश्लोकपदाम्बुजाश्रयम् ॥ २ ॥

પવિત્ર મંદહાસ્યવાળો, સ્ત્રીઓને પ્રિય લાગે તેવો દેખાવડો, ભગવાનના જેવા ભૂષણ વાલો, આ અહિ ક્યાંથી? એમ બધી જોત જોતામાં ભેગી મલી ભગવાનના ચરણનો આશ્રિત સેવક છે એમ બધીઓએ નિશ્ચય કર્યો.

સુબોધિની—તે ઉદ્ધવ મંદ હસતો હતો પણ તેમાં કોઈ મિષ કે લોભ ન્હોતો તેથી તેનું સ્મિત શુદ્ધ હતું એમ કહ્યું. આવો કોઈ ગોકુલમાં જોયો નથી તેમ મથુરાથી અક્રૂર આવેલો તે પણ આ ન્હોય. તેથી આ કોણ? એ જાણવાની ભક્તોની ઈચ્છા થઈ આપણમાં કોઈ બતાવી દે તો તે મોટો ગણાય તેથી બોલો એમ કહેતી કહે છે કે આ માણસમાં ધર્મો પરસ્પર વિરુદ્ધ દેખાય છે. એનું સ્વરૂપ જોતાં તેનામાં કામ નથી પણ તેનું દર્શન સ્ત્રીઓને પ્રિય લાગે તેવું છે. એવા વિરુદ્ધધર્મોનો તે આશ્રય હોવાથી તે ભગવાનનો સેવક હોવો જોઈએ. તેની આ વૃતિ અને સ્વભાવ જ કેવળ ભગવાનના જેવાં નથી પણ વેષ (પીતાંબરાદિ) અને આભૂષણો પણ ભગવાનનાં જણાય છે. ભગવાનના જેવા નથી. તે ક્યાંથી આવ્યો! ઉપમામાં તો કાંઈ અચંબો પામવાનું નથી પણ પોતાના આભૂષણો પહેરાવી તેને ભગવાને તો મોકલ્યો નહિં હોય? અથવા ભગવત્કલા બતાવવા માટે નટની પેઠે ભગવાનનો સ્વાંગ કરીને તો આવ્યો નથી. અથવા ભગવાન્ જ રૂપાન્તરથી તો ન આવ્યા હોય? એવાં બહુ કારણોને કહેનાર कुतः છે. તેથી વધારે જાણવાનું જરૂરી છે. એ માટે પ્રસિદ્ધાર્થે स्म કહ્યો છે. એમ વિચારતાં બધાં ભક્તો તેને વિંટીને ઉભાં રહ્યાં તેને તેમ કરવાનું શું કારણ? એના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે તેમને જાણવાની ઉત્કણ્ઠા થઈ સ્ત્રીઓને નવીન જાણવાનો સ્વભાવ હોય છે આ તો કૃષ્ણનું સ્મરણ કરાવનાર હોવાથી કૃષ્ણમાં તેમને ઉત્કંઠા વધતાં

---

[1] લાંબા હાથવાળા બહુ થાય છે પણ પીતાંબર તો ભગવાન જ કહેવાય તેથી તે ભગવદ્ધર્મ ઉદ્ધવમાં કહ્યો છે તે શ્યામવર્ણમાં સારૂં દેખાય તેથી ઉદ્ધવનો શ્યામવર્ણ છે. પણ તે પીતાંબર ભગવાનનું નથી પણ ઉદ્ધવનું છે. (પ્રકાશ)

---

[1] પ્રલંબબાહુ ઇત્યાદિ વિશેષણવડે ઐશ્વર્ય જ્ઞાન વીર્ય યશ શ્રી વૈરાગ્ય ક્રમથી કહ્યા છે. (લેખ)

તેને બધીઓએ ઘેરી લીધો ત્યાં કહે છે કે ભગવાન માટે આ સ્ત્રીઓની કાલાદિ રક્ષા કરી રહ્યા છે તો કાલાદિ વિધમાન છે છતાં તે સ્ત્રીઓ કેમ આ ઉદ્ધવ પાસે આવી શકી ? તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે ઉદ્ધવ કીર્તિવાળા શ્રીકૃષ્ણના ચરણનો દાસ છે તે એહના માર્ગને જાણનાર છે તેનો એહ પણ શાસ્ત્રીય છે. ૨

એ નિર્વિઘ્ને તેને વિંટાયાં ત્યારે તેમને વિશેષ જ્ઞાન થયું.

तं प्रश्रयेणावनताः सुसत्कृतं सव्रीडहासेक्षणसूनृतादिभिः ।
रहस्यपृच्छन्नुपविष्टमासने विज्ञाय संदेशहरं रमापतेः ॥ ३ ॥

લજ્જા સહિત હાસયુક્ત નેત્રથી જોવાથી તથા સારી વાણીવડે ઉદ્ધવને સત્કારતાં, વિનયથી નમ્રતાવાળાં તે ભક્તો આસન ઉપર બેઠેલા ઉદ્ધવને ભગવાનનો સંદેશો લઈને આવેલ છે એમ જાણી એકાન્તમાં લઈ જઈ તેને પૂછવા લાગ્યાં.

સુબોધિની—મોટા પુરુષને જોઈને, વિનયથી નમ્રતાવાળાં થઈને, સારીરીતે આસનાદિ આપીને તે વ્રજભક્તો ઉદ્ધવને સત્કાર કરવા લાગ્યાં અથવા તો પ્રથમથી જ વસ્ત્રઆભૂષણોથી સારી રીતે સત્કાર કરીને પછી ભેગા થયાં છે. પછી પોતાના સ્વામિનો સેવક છે એમ જાણીને ભક્તોને લજ્જા આવી કેમકે તેમને તો ભગવાન સાથે કામના ઉદ્દેશવાળો સંબંધ છે. જરા હસ્યાં તે હાસ ઉદ્ધવને સત્કારવામાં ઉપયોગી થયો બીજીદૃષ્ટિ ક્રૂર અથવા લુખી ગણાય. તેથી હસીને સત્કાર કર્યો. તેની પાસે ઉત્તમ વચનો બોલ્યાં કુશળ પ્રશ્ન તેને પૂછ્યા. આદિશબ્દથી આસન પુષ્પની માળાઓ આપ્યાં વગેરે મોટાઓની નજર ન પડે તેવા એકાન્ત સ્થલમાં તેનો ઉત્તમ સત્કાર કર્યો. તેમાં જ રસ આવે તેથી લજ્જાદિ ભાવો પણ બતાવ્યા. જ્યારે ભક્તોનો સત્કાર સ્વીકારી અવ્યાકુલતાથી ઉદ્ધવને બેઠેલા જોયા ત્યારે ભક્તોએ જાણ્યું કે ભગવાને અમારે માટે આને મોકલ્યો છે તેણે અમારી વસ્તુનો સ્વીકાર કર્યો તે અમારે માટે આવ્યો હોય તો જ અમારી પૂજા સ્વીકારે તેથી અમારે માટે અહિં આવ્યા છે એમ જાણી તેની પાસે ગયાં તેના જવાથી પણ તે દૂર ન ગયો તેથી પોતાને માટે આપેલ છે એવી તેને ખાત્રી થઈ જો તેમ ન હોય તો તેની સાથે સંપર્કમાં ન આવે તેમ તેનો આપેલો સત્કાર ન સ્વીકારે. અહિં તે બધો સત્કાર સ્વીકારી એકાન્તમાં ઉદ્ધવ મળ્યા ત્યારે પોતાને ભગવાન પાસે લઈ જવાને આવ્યા હોય એમ ભક્તોએ ધાર્યું તેથી રમાપતિનો સંદેશો લઈને આવ્યા છે એમ ઉદ્ધવને વિશેષણ આપ્યું છે. તેમાંથી ગોપીઓએ એવો સાર ખેંચ્યો કે હમણાં તો ભગવાન્ લક્ષ્મીના પતિ બન્યા છે તેથી અમોને ભૂલી ગયા છે. અમે તેના કામનાં નથી કેવળ અમને રાજી કરવા માટે આ દૂતને અમારી પાસે મોકલ્યો છે. એથી તો ભક્તોને માન થયું એ એક દોષ[1] થયો. ૩

માનરૂપ દોષ થયો તે ત્રણ શ્લોકથી કહ્યો હવે તેનાથી થએલ બીજા દોષને કહે છે.

जानीमस्त्वां यदुपतेः पार्षदं समुपागतम् ।
भर्त्रेह प्रेषितः पित्रोर्भवान् प्रियचिकीर्षया ॥ ४ ॥

તમે યદુપતિની પાસે રહેનાર અહિં આવ્યા છો અમારા સ્વામિએ તેના માતપિતાને સારૂંલગાડવામાટે તમને અહિં મોકલ્યા છે એ વાત અમો બધા વ્રજભક્તો જાણીએ છીએ.

સુબોધિની—ગોપીઓ માટે હું આવ્યો છું એવી ઉદ્ધવની માન્યતા વ્રજભક્તો જાણી ગયાં તે વાતને ઉડાવી દેવામાટે બીજીજ આવવાની આવશ્યકતા ઉભી કરે છે જો એમ ન કરે તો તેણે અમારી ઉપર ઉપકાર કર્યો એ વાત કબુલ કરવી પડે તો તેને ઠપકો આપવો છે તે ન અપાય આ અમારા માટે નથી આવ્યા એમ નકી કર્યું તે ઠપકો આપવાનું કારણ છે. તે વાતને બીજી બાબતનો નિષેધ કરીને નક્કી કરે છે. પોતાને ભગવાન સાથે પ્રથમ સંબંધ હતો તે તો ભગવાને પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા કર્યો હતો તે

---

[1] આ ત્રણુશ્લોક કહેવાથી ભક્તોને નિશ્ચય થયો કે ભગવાન્ લક્ષ્મીસાથે રહ્યા છે અને અમને સારૂં લગાડવા માટે દૂતને અમારી પાસે મોકલ્યો છે તેથી તેને ઉલટાનું માન થયું તે એક દોષ તેનામાં આવ્યો. (લેખ)

મથુરાં જતાં સ્વાર્થ ન રહ્યો એથી ભગવાન સ્વાર્થી છે એ વાતને સિદ્ધ કરે છે. જો એમ ન હોય તો બન્નેનો સ્નેહ સમાન ગણાય તો ઉપાલંભ અપાય નહિ. એમ સ્વાર્થીપણું બતાવીને ભગવાનની કૃતઘ્નતા દૃષ્ટાન્તો આપીને દૃઢ કરે છે એમ પાંચ શ્લોકોથી ભગવાનના દોષને દૃઢ કરીને તે દોષ દૂર થઈ શકે તેવો છે એમ બતાવવા વ્રજભક્તોને દેહાદિનું વિસ્મરણ બતાવે છે. તેથી પણ તે દોષ સારીરીતે દૂર થવાનું કારણ તો ભગવાનમાં તેની આસક્તિ છે તે હવે કહે છે એમ કહેવાથી સાધ્ય રોગ શરીરમાં પ્રતિષ્ઠિત થયો છે તે વાતને નક્કી કરીને પછી આગળ જે પોતે ઉદ્ધવને કહેવાનાં છે તેનો આરંભ કરે છે. ભગવાને જેના સ્નેહને માટે પોતાના ભક્ત ઉદ્ધવને તેમની સંભાળ લેવાને સ્વપ્રતિનિધિ તરીકે મોકલી તેની કુશળતાને જાણવાની ઈચ્છા કરી છે તેની કદર ન કરતાં માન અને ઉપાલંભાદિ દોષો બતાવવા તે તો કોઈ તામસ[1] તામસી પ્રિયાનું કામ છે એ વાત કહે છે. પ્રથમ તો ઉદ્ધવ આવ્યા છે તે બીજાને માટે આવ્યા છે તે કહે છે. તે જાણીને પછી અમારે માટે નથી આવ્યા એમ કહે તો ઠીક કહેવાય. તેથી કહે છે કે અમે તમને જાણ્યા કે તમે યદુપતિના પાર્ષદ છો પહેલાં તે ગોપીઓના પતિ હતા હમણાં તે યાદવોના પતિ થયા છે તે અમારા ઉપકારક હવે રહ્યા નથી. તેની સભામાં બેસનાર પણ તેના જેવો અતિ ચતુર હોય. તમે તેના પાર્ષદ છો તેથી તમારા વાક્યનો પણ અમે આદર ન કરી શકીએ. તમે સારીરીતે અમારી સમીપમાં આવી પહોચ્યા તેમાં પણ બધા કુશળ છે એવું કહેવા આવ્યા તમે પણ કુશળ દેખાઓ છો તેથી તમો તથા તમારા સ્વામીજી ઠપકાને પાત્ર છે તમે તથા તમારા સ્વામિ વિપદ્ગ્રસ્ત હોત અને અમારો ભાવ ન પૂછયો હોત તો તમો તથા તમારા સ્વામિ ઉપાલંભને પાત્ર ન ગણાત. એમ ભગવાનને અન્યથા કલ્પિને તે કદાચ નાશ પામે? એમ કહે તો તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે અમારા સ્વામિએ તમને અહિં ગોકુલ મોકલ્યા છે. પ્રસંગને લીધે આવ્યા છે એમ કહેવું ખોટું ઠરે માટે કહે છે કે તમને સ્વામિએ મોકલ્યા છે. પણ તેનું કારણ તેના મા બાપ અહિં છે તેને માટે તમને તેમણે ગોકુલ મોકલ્યા. કારણ કે જે સત્તા જમાવીને સુખી થાય છે તે પોતાની સત્તાનું ઐશ્વર્ય અને પોતાનું કુશળ બીજાને બતાવવા માટે પોતાના માણસોને અન્યત્ર મોકલે છે. તેવીરીતે કૃષ્ણે તમને અહિં ગોકુલ મોકલ્યા. જો ઘરેણાં વગેરે ન ધરાવીને સાધારણ વેષે મોકલે તો ઐશ્વર્યમાં ખામી દેખાય તેથી ઘરેણાં લુગડાંનો ભભકો કરીને તમે આવ્યા તેથી અમો તો સુખી થતાં નથી. તેમ આવ્યા તે અમારા સુખને સિદ્ધ કરવાનું સાધન ન હોવાથી અમારે માટે તમને તેમણે મોકલ્યા નથી પણ તેમના માબાપની ખબર કાઢવા મોકલ્યા છે તેથી અમને સુખ ક્યાંથી થાય? ૪

તમો પણ ભગવાનનાં સ્નેહવાળાં છો તમને પણ સુખ કરવા માટે મારૂં આગમન છે તો તમે કેમ કહો છો કે તેમના માબાપમાટે જ મને મોકલ્યો છે? ત્યાં કહે છે.

अन्यथा गोव्रजे तस्य स्मरणीयं न चक्ष्महे ।
स्नेहानुबन्धो बन्धूनां मुनेरपि सुदुस्त्यजः ॥ ५ ॥

---

[1] તામસતામસી કહી તેથી અતિ ઉત્કૃષ્ટ સ્નેહભાવવાળાં તે ભક્ત છે પણ તે જ્ઞાનમાર્ગીય કોઈ દિવસ થાય તેવો સંભવ પણ નથી એમ સમજવું. સત્ત્વ, રજસ્ તમસ્ એ પ્રકૃતિના ધર્મો નહિ પણ ભગવદ્ધર્મો છે એ વાત ઘણીવાર કહેવામાં આવી છે. હવે સમુપાગતમાં સમ ઉપસર્ગનો અર્થ કહે છે. ઉદ્ધવ ઘરેણાં પહેરીને આવ્યા છે તેથી તેમની અને તેમના સ્વામિની કુશળતા સિદ્ધ થાય છે. જો કોઈ આપત્તિમાં આવી પડ્યો હોય અને તે બીજાને ભૂલે તો તેમાં તેનો દોષ કોઈ ન લાવે પોતે આનંદમાં હોય અને તેના સ્નેહીઓને ન યાદ કરે તો તે દૂષિત ગણાય ચાલતા પ્રસંગમાં તમે તથા તમારા સ્વામિ કુશળ છો છતાં તમારા સ્વામી અમને યાદ ન કરે તે તેનો દોષ ગણાય. તેમાં પણ અમે તો તેનાં જ છીએ. તે ભર્તૃશબ્દથી સૂચવ્યું છે કેમકે ભર્ત્તા એટલે સ્વામિ તે કેવળ વિવાહથી સ્વામી નહિં પણ આ તો અમારૂં ધારણ પોષણ કરનાર સ્વામી છે. કેવળ હાથ ગ્રહણકરવામાત્રથી ધણી કહેવાય છે તેવું અમારૂં નથી. પણ તમારા સ્વામી અમારા તો ભરણ કરનાર છે છતાં તે અમારી ઉપેક્ષા કરે તો તેના ભક્તોનું જીવન જ ન રહી શકે એવો કહેવાનો ભાવ છે. (ટિપ્પણી)

એમના માબાપને માટે તમે આવ્યા છો એમ ન માનીએ તો પછી આ તો નંદરાયજીની ગાયોને રહેવાનો વ્રજ છે ત્યાં ભગવાનને સ્મરણ કરવા યોગ્ય કોઈ હોય એમ અમો માનવાને તૈયાર નથી મુનિ હોય છતાં બાંધવના સ્નેહની ગાંઠ એવી હોય છે કે તેને કોઈ છોડી શકતો નથી.

સુબોધિની—જો કે અમે ભગવાનને યાદ કરવાયોગ્ય છીએ છતાં તે નંદરાયજીની પછી. મુખ્ય તો સ્મરણીય તેમના માતાપિતા જ ગણાય. અમે તો નંદના વ્રજમાં રહેનાર એટલે નંદરાયના માહાત્મ્યને લઈને અમને યાદ કરે કે ગોકુલના નંદરાયજી રાજા છે. ગોપી તેની વસ્તી છે. તેની સ્ત્રીઓ પણ ગોસેવા કરનારી છે. એમ નંદરાયને લઈને અમારી યાદ તે ગૌણ ગણાય. આ ઉપાધિ કહેવાય તે શિવાય બીજો કોઈ પ્રકાર અમને યાદ કરવામાં નથી. આ ગાયોના વ્રજમાં તેમની કોઈ ભોગ્ય વસ્તુ નથી. કેમકે આ સ્થાન તો પશુને લાયક છે. ભગવાન સર્વ સમૃદ્ધિવાળા અને સર્વેશ્વર પશુને રહેવા લાયક જ્યામાં કોને યાદ કરે? લોકમાં જેને જે અપેક્ષિત હોય તેને તે યાદ કરે તે તો ભગવાનને અત્ર કોઈની અપેક્ષા નથી ત્યાં કહે છે કે જો તમને ભૂલે તો નંદરાયને પણ કેમ ન ભૂલે? કેમકે તમે કહો છો કે તે તો ઇશ્વર છે. ત્યાં કહે છે કે જેમ અપેક્ષા સ્મરણ કરાવે છે તેમ સ્નેહ પણ સ્મરણ કરાવે છે. ત્યાં કહે છે કે જેવો નંદરાયમાં સ્નેહ છે તેવો તમારામાં પણ છે તેથી તમને પણ યાદ કરે જ તેથી નંદરાયમાં શું વિશેષ છે કે તેને સંભારે અને તમને ન યાદ કરે? ત્યાં કહે છે કે બાંધવોમાં જ સ્નેહની ગાંઠ પડે છે તેવી બીજામાં સ્નેહની ગાંઠ પડતી નથી. કેવળ સ્નેહ યાદ કરાવતો નથી પણ પરસ્પર સ્નેહની ગાંઠ પડે તે યાદ કરાવનાર છે. સ્નેહનું કારણ સંબંધ છે. તે સંબંધ માબાપમાં સહજ છે બીજામાં કૃત્રિમ છે. કેમકે તે તો ઇચ્છાથી થાય છે ઇચ્છા પૂરી થઈ તો તે સ્નેહ ઉડી જાય છે. સ્નેહ જે સહજ હોય તે છોડવાનું મુશ્કેલ પડે છે. જેમ દેહ જાય તો દૈહિકોમાં સ્નેહ રહે નહિ તેમ આકાંક્ષા ગઈ ત્યારે સ્નેહ જતો રહે. જ્યાં સુધી દેહનો સંબંધ છે ત્યાં સુધી જ્ઞાનાદિ સાધનો છતાં તે દેહના સંબંધીમાં સ્નેહ જતો નથી. તો સ્નેહના વિષયને તો કેમ છોડી શકાય? તે જ કહે છે કે મુનિ (એટલે જ્ઞાની પણ) છોડી ન શકે. લૌકિક કરતાં વૈદિક બલિષ્ઠ છે એમ કહેવા માટે अपि શબ્દ કહ્યો છે. तु શબ્દ કહ્યો છે તે નિત્ય વિવેકથી સ્મરણ કરતાં પણ તેને યાદ કર્યા વગર ચાલતું નથી તે બતાવે છે. ૫

જે વસ્તુ ઇચ્છિત હોય તેવી બીજી વસ્તુ મળે તો પૂર્વવસ્તુ ભૂલી જવાય છે તેથી અમારો ભગવાન સાથે સંબંધ કહો તો તે ઔપાધિક છે તે હવે કહે છે.

अन्येष्वर्थकृता मैत्री यावदर्थविडम्बनम् ।
पुंभिः स्त्रीषु कृता यद्वत् सुमनःस्विव षट्पदैः ॥ ६ ॥

જ્યાં દેહનો સંબંધ નથી ત્યાં તો પ્રયોજનથી મૈત્રી છે તે પ્રયોજન હોય ત્યાં સુધી મૈત્રીનો દેખાવ રહે. જેમ પુરુષો કામને લઈને સ્ત્રીઓમાં પ્રીતિ કરે છે જેમ ભ્રમરો પુષ્પમાં પ્રીતિ કરે છે તે સ્વાર્થ હોય ત્યાં સુધી કરે. પછી તે સ્ત્રી કે પુષ્પનો નાશ થાય તો પુરુષ કે ભ્રમરને દુઃખ થતું નથી. કેમકે તેનો સ્વાર્થ તેમાં રહ્યો નથી. તેથી જ તે ઔપાધિક પ્રીતિ છે.

સુબોધિની—જ્યાં દેહનો* સંબંધ નથી ત્યાં પ્રીતિ થાય છે તે [1]પ્રયોજનને લઈને થાય છે પ્રયોજન તો દેહનો ધર્મ છે તે ધર્મી કરતાં દુર્બલ છે તે ઔપાધિક સંબંધ ઝાઝો વખત રહે તો નથી. જેમ મજીઠનો રંગ જ્યાં સુધી કપડું રહે ત્યાં સુધી રહે છે. ઔપાધિક સ્નેહમાં તેવું હોતું નથી પણ અનુકરણ માત્ર છે. જેમ નટ રામનું રૂપ લે તે રામનું કાર્ય ન કરે પણ તેના જેવો ધનુષ બાણ લઇને દેખાવ કરે તે અનુ-

---

* અહિં સ્ત્રીપુરૂષ પરણેલા હોવા જોઈએ તે પુરુષને જ્યારે વૈરાગ્ય આવે ત્યારે શાસ્ત્ર સ્ત્રીનો ત્યાગ કરવાનું વિધાન કરે છે. કામ હોય ત્યાં સુધી સ્ત્રી અપરાધ કરે તો પણ તેને છોડતો નથી કેમકે કામની શાંતિ બીજે થતી નથી. કામ ગયા પછી ઉપાધિ નિવૃત્ત થતાં સ્નેહ નિવૃત્ત થાય છે. (ટિપણી)

[1] બન્ધુ શિવાયમાં સ્નેહ સ્વાર્થને માટે છે તે સ્વાર્થ હોય ત્યાં સુધી રહે છે કેમકે સ્વાર્થ પૂરો થયે સ્નેહ રહેતો નથી. પુરૂષને સ્ત્રી સાથે સ્નેહ હોય તેવો તે છે ભમરાને પુષ્પમાં સ્નેહ હોય તેવો તે છે એ દૃષ્ટાન્ત છે. (પ્રકાશ)

કરણુ કહેવાય અહિં પણુ ભગવાનનો અમારામાં સ્નેહ પહેલેથી ન્હોતો. પણુ તેમણે સ્નેહનો દેખાવ માત્ર અહિં રહ્યા ત્યાં સુધી કર્યો માટે જ અમને યાદ કરતા નથી. લોકમાં પ્રયોજનવશાત્ સ્નેહ થાય છે તે ઔપાધિક સ્નેહ કહેવાય. તે ધર્મોને સ્પષ્ટતાથી હવે બતાવે છે કે પુરુષો સમર્થ તેમજ સ્વતંત્ર છે જ્યારે સ્ત્રીઓ તેનાથી વિપરીત એટલે અસમર્થ અને અસ્વતંગ છે. તે પુરુષો કદિ સ્ત્રીઓ સાથે સ્નેહ ન રાખે જો પુરુષોમાં કામ ન હોય તો. પરંતુ કામ તો સ્ત્રીઓમાં સિદ્ધ થાય તેને લઈને પુરુષો સ્ત્રીઓ સાથે પ્રીતિ કરે છે. જો કામ બીજીરીતે સિદ્ધ થયો કે કામ શરીરમાંથી ચાલ્યો ગયો તો સ્ત્રીઓમાં તેમની પ્રીતિ રહેતી નથી. શાસ્ત્ર પણુ જ્યારે વૈરાગ્ય થાય ત્યારે ઘર ત્યાગ કરવાનું વિધાન કરે છે. यदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रव्रजेत् (જે દિવસે વૈરાગ્ય થયું તે જ દિવસે ઘર છોડી દેવું) એમ શ્રુતિ કહે છે. ત્યાં કહે છે કે સન્યાસ (ત્યાગ)માં ધર્મ છે પુત્રાદિ દ્વારા પ્રીતિનો નિર્વાહ પણુ થાય છે તેથી આગન્તુક પણુ સહજ જેવું મનાય છે તેમ ભગવાનનો તમારામાં સ્નેહ કાં નથી માનતાં? તેના ઉત્તરમાં બીજો દૃષ્ટાન્ત આપે છે કે જેમ ભમરાનો પુષ્પમાં સ્નેહ હોય છે તેવો અમારો અને ભગવાનનો સ્નેહ સમજો જલદી જવાયમાટે ભમરાને છપગવાળો કહ્યો છે તે પુષ્પનો મકરંદ લીધા પછી પુષ્પનો નાશ થાય તેની દરકાર કરતો નથી. આ અમારે માટે યોગ્ય દૃષ્ટાન્ત છે. ૬

ત્યાં કહે છે કે સર્વત્ર દૃષ્ટાન્ત સુલભ છે તેથી કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી તમે દૃષ્ટાન્ત આપ્યાં તેમાં [૨]પુષ્પો [૧]જલદી કરમાઈ જાય છે. ભ્રમરો પણુ સાધારણુ છે. ભગવાન તો એક છે આપ લોકો અસાધારણુ છો તેથી તે દૃષ્ટાન્ત આપને લાગુ નથી પડતો એમ ઉદ્ધવ કહે તો તેના ઉત્તરમાં શ્રી ગોપીજનો તેને આઠ દૃષ્ટાન્તો ઔપાધિક સ્નેહને માટે આપીને ઔપાધિક સ્નેહમાં એવું જ હોય છે એ વાત હવે પછી સાબીત કરે છે.

निःस्वं त्यजन्ति गणिका अकल्पं नृपतिं प्रजाः ।
अधीतविद्या आचार्यं ऋत्विजो दत्तदक्षिणम् ॥ ७ ॥

પૈસાવગરના પુરુષને ગણિકા છોડી દે છે, રક્ષણુમાં અસમર્થ રાજાને પ્રજા છોડે છે. વિદ્યા ભણ્યા-પછી શિષ્ય ગુરુને છોડી દે છે. યજ્ઞ કરાવનાર ઋત્વિજ દક્ષિણા મલ્યા પછી યજમાનને છોડી દે છે.

---

[૧] પુષ્પોનો સાધારણુ શબ્દમાં અન્વય લેવો બહુ એ હેતુવાળું વિશેષણુ છે, અહિં અમે ભગવાનને અપ્રિય છીએ કેમકે તેમણે અમને પાછળથી છોડી દીધાં જેમ પૈસાવગરનાને વેશ્યા પાછળથી છોડે છે તેમ. એ અનુમાન અહિં ફલિત થાય છે. બધા દૃષ્ટાન્ત એટલે દસ અથવા આઠ તેમાં સાધારણુપણું છે. એટલે સર્વના ઉપયોગમાં આવવા-પણું છે અહિં નિઃસ્વ દૃષ્ટાન્ત રાજસરાજસ છે. પુંભિઃ સ્રીષુ એ રાજસસાત્વિક ભાવનું દૃષ્ટાન્ત છે. (પ્રકાશ)

---

[1] પુષ્પો ઘણા છે ભ્રમરો ઘણા છે. તે બધા ફુલને ભોગવનાર છે બધાં ફુલો પણુ ભ્રમરને મકરંદ લેવાની ના પાડતાં નથી તેથી તે પણુ સાધારણુ છે. દાર્ષ્ટાન્તિકમાં તો સ્વામિનીઓ ઘણાં છે ભગવાન્ એક છે. ભગવાન્ સર્વ સ્વામિનીઓ સાથે રમે છે તેથી સાધારણુ છે. એવું સાધારણુપણું સ્વામિનીઓમાં નથી કેમકે તે તો એક ભગવાનશિવાય બીજાને જોતાં જ નથી. તેથી તે અસાધારણુ છે. તેથી તે દૃષ્ટાન્ત અહિં અયુક્ત છે. એમ કહે તેને માટે આઠ દૃષ્ટાન્ત કહ્યા છે. સર્વત્ર એટલે નિઃસ્વો સર્વ વેશ્યાગામીઓ છે. ગણિકાઓ ઘણી છે. નિઃસ્વો સાધારણુ છે. રાજામાં સાધારણુપણું બધી પ્રજાનો તે પતિ છે. દાર્ષ્ટાન્તિકમાં ત્યાજ્ય ભક્તોમાં બહુત્વ છે. ત્યાગ કરનાર ભગવાન્ એકલા છે. પણુ તે બધીના ભોક્તા હોવાથી સાધારણુ છે. એવા વિષમદૃષ્ટાન્તમાં કારણુ કહે છે કે અમારામાં પ્રીતિ નથી તેથી ભગવાન્ અમારો ત્યાગ કરશે. સ્વામિનીઓ ત્યાગના વિષય છે મતલબનો સ્નેહ રાખે છે માટે. પુષ્પોની પેઠે એ અનુમાન કરવું, એમાં ઉપાધિ સંદિગ્ધ છે, જો ભગવાન્ સ્વામિનીઓને છોડી જ દે તો સંદેહ ન કહેવાય પણુ નિશ્ચય કહેવાય, તેમ જ સ્વામિનીઓ સાધારણુ નથી તેથી साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमुपाधिः એમાં સાધ્યમાં સાધારણુત્વ ન હોવાથી વિષમતા છે. તેથી ત્યાગવિષયતા સપ્રયોજનક સ્નેહમાં સિદ્ધ છે. મિત્રાતનયને શાકપાકજ હેતુતાની જેમ. ત્યાં પક્ષવૃત્તિમાં મિત્રાતનયત્વ સિદ્ધ છે. હેતુમાં ઉપાધિ છે. તેથી સંદેહવાલો ઉપાધિ છે. અહિં તો હેતુ પક્ષમાં છે કે નથી તેનો પણુ સંદેહ છે. તેથી પ્રત્યક્ષથી સાધ્યનો નિશ્ચય કરી પછી કાર્યવડે કારણુનું અનુમાન કરવું જેથી પક્ષમાં છે. તેનો નિશ્ચય થાય. (લેખ)

सुबोधिनी—જો કે આ દૃષ્ટાન્તોમાં સર્વત્ર બહુત્વ અને સાધારણત્વ ઉપાધિ છે. તો પણ બહુધા
તેવું દેખાય છે તેથી તે ઉપાધિ સંદિગ્ધ છે. એ કહેવા માટે બીજાં દૃષ્ટાન્તો કહ્યાં છે. સર્વથા અમારો ત્યાગ
કર્યો છે એમ કહે તો તે દોષ કોઈ દિવસ દૂર થાય નહિ. જેમ મિત્રાનો પુત્ર કાળો છે. તેમાં શાકપાક-
જત્વ સંદિગ્ધોપાધિ છે. જો દશમો પણ કાળો થાય તો શાકપાકજત્વ ઉપાધિ ન કહેવાય. એમ ન થાય
તો શાક ખાવાથી કાલો થયો તે ઉપાધિ ગણાય એમ બહુપણું અને સાધારણપણું પણ સંદિગ્ધોપાધિ-
રૂપ છે. જો ભગવાન અમને છોડી દેશે તો બહુત્વને ઉપાધિ નહિં કહેવાય. તેમાં પ્રથમ સ્ત્રિઓ પુરુષો-
જેવી દુષ્ટ નથી હોતી એ વાત ઈર્ષ્યાને વશ થઈને બોલે છે એમ ન જણાવવા માટે પ્રથમ સ્ત્રીઓ પોતાનો
સ્વાર્થ ન થતો હોય તો પુરુષનો પરિત્યાગ કરે છે એ વાત કહે છે તે સ્ત્રિયો પ્રથમ તો સર્વભાવથી પુરુષને
ભજે છે. કોઈ સ્ત્રીઓ પોતાના શરીરને એવી રીતે બીજાને સ્વાધીન ન કરે તેમાં પણ ગમે તે આવે તેને
આત્મા નિવેદન કરે છે. આ કહેવાથી ધર્મને માટે પણ ભજન નિષિદ્ધ છે એમ કહ્યું. લોકમાં તેની
નિન્દા થાય છે એમ લોક છોડે વેદ છોડે જગત્થી વિરુદ્ધ થાય અને ગમે તેવો મળે તેને સર્વભાવથી
સ્ત્રીઓ (વેશ્યાઓ) ભજે છે, તે સર્વથી ઉત્તમ ગણાય. પણ જો તેમની પાસેથી પૈસાની આશા ન કરે
તો, પૈસા પણ દેહ નિર્વાહ જેટલા લે તોપણ ઠીક ગણાય પણ તે તો અધિક એટલે તેની બધી સંપત્તિ
લઈલે, તેથી તે ભાવ દેખાડે છે તે પૈસાને માટે છે તેની એ સેવા વ્યર્થ છે. કેમકે પુરુષ પૈસા આપતો
બંધ થાય ત્યારે તે સ્ત્રી તેને છોડી દે છે. પુરુષો જાણે છે કે વેશ્યાઓ તો પોતાનો દેહ પૈસાને માટે
વેચે છે. પૈસા ન આપે તેને કાઢી મૂકે છે છતાં પુરુષો તેને સર્વસ્વ આપી દે છે, પરંતુ જ્યારે તેની
પાસે પૈસા આપવાના ન હોય, ત્યારે તેને વેશ્યા ઘરમાંથી બહાર કાઢે છે. ઘણા પૈસા ખવરાવીને પોતે બાવો
બન્યો હોય, કમાવાને લાયક ન રહ્યો હોય, છતાં તેને એક ઘડીપણ ઘરમાં રહેવા દેતી નથી. વેશ્યાના
જેવો બીજાં સ્નેહ કરી જાણતાં નથી. ત્યાં શંકા કરે છે કે સાધારણ માણસ સાથે પણ વેશ્યા સમભાવ
રાખે છે. તેથી તે છોડી પણ દે, પણ જે ઉત્તમ ભાવથી સેવનાર છે તે છોડતાં નહિં હોય? એ શંકાના
ઉત્તરમાં કહે છે કે રાજાને લોકો મોટા માનીને પોતે તેનો દાસ બની ભજે છે પણ તે રાજા જો પ્રજાના
રક્ષણમાં અસમર્થ થયો તો પ્રજા ઉત્તમરાજાનો પણ ત્યાગ કરે છે. પ્રથમ સર્વભાવથી રાજાએ જે
પ્રજાને પાલી પોષી છે તે સમયે પ્રજાએ પણ સર્વ ભાવથી તેને ભજ્યા છે. પરંતુ જ્યારે પાછળથી રાજાની
પાલન કરવાની અશક્તિ જુએ છે ત્યારે તે રાજાને છોડી તેના શત્રુને તે ભજે છે. પ્રજા જો નવા રાજાને
ન માને તો તે રાજા ન થઈ શકે પરંતુ એટલો પ્રયાસ કોણ કરે? થોડી રાજાની નબલાઈ જુએ કે પરંપ-
રાથી માનેલા રાજાને છોડી દે છે તે ઉપરથી જણાય છે કે દેહસંબંધશિવાયના માણસમાં લૌકિક ભજન
સ્વાર્થને માટે જ છે. તેનું ક્ષણવાર પણ પ્રયોજન ન હોય તો તેને લોકો ભજતાં નથી. ત્યારે એમ
માનો કે લૌકિકમાં એવું હશે પણ વૈદિકવ્યવહારમાં સ્વાર્થપ્રાબલ્ય નહિ હોય કેમકે ત્યાં તો વેદના
વિધિને માન આપવાનું હોય છે. એ શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે વિદ્યાર્થિ ગુરુની પાસે વિદ્યા ભણવા વેદના
વિધિનું પાલન કરવા આવે છે તે પણ પોતાનું વિદ્યાનું કાર્ય સમાપ્ત થતાં આચાર્યને છોડી ચાલ્યો જાય છે.
પ્રથમ તો તે ગુરુથી વિદ્યા ભણે છે તે વિદ્યાથી તેને બધા પુરુષાર્થો સિદ્ધ થાય છે. તે વિદ્યા લેતાં સુધી
આચાર્યની સેવા કરે છે આગળ તેને સેવતા નથી. (શિષ્યને પોતાની પાસે રાખીને તેને વેદ ભણાવે
વેદનાં અંગો અને રહસ્યો તેને સમજાવે તે આચાર્ય કહેવાય.) એવા આચાર્યને પણ પોતાનું કામ થયા
પછી શિષ્ય છોડી દે છે. તે ઉપરથી જણાય છે કે દેહસંબંધવ્યતિરિક્તમાં અર્થકૃત મૈત્રી છે. જેમાં વેદે
કહેલો સંબંધ છે જેનું આપણે સૂતક પાળવું પડે છે. ભણ્યા તેનાથી આપણી વૃત્તિ ચાલે છે. તેને પણ
દક્ષિણા લઈને બાકીના અર્થ સાથે યજમાનને પણ ઋત્વિજો છોડી દે છે. કદાચિત્ કર્મ કરાવનારને
દક્ષિણા ન આપે એવા પણ યજમાન મળે છે. એવાને ત્યાં તે ઋત્વિજો જતા નથી તે ઉપરથી અન્વય અને
વ્યતિરેકથી જગત્માં લોકવેદમાં પ્રયોજનને લઈને મૈત્રી છે. ૭

એમ એક શ્લોકથી ધર્મ અને અર્થની અપેક્ષાએ મૈત્રી બતાવીને એમ કહ્યું કે દેહસંબંધવ્યતિરિક્તમાં ભજન ઔપાધિક છે. હવે કામને લઇને લૌકિક, વૈદિક, પ્રાકૃત અને નિષિદ્ધ ભેદથી પ્રવૃત્ત થનારા તેના ફલનો અનુભવ કરીને પછી તેને છોડી દે છે. એ વાત બતાવે છે.

खगा वीतफलं वृक्षं भुक्त्वा चातिथयो गृहम् ।
दग्धं मृगास्तथाऽरण्यं जारो भुक्त्वा रतां स्त्रियम् ॥ ८ ॥

જે વૃક્ષમાં ફલ ન હોય તે વૃક્ષને પક્ષીઓ છોડે છે. અતિથિઓ ભોજન લીધા પછી જમાડનારને છોડી દે છે. મૃગો બળેલા અરણ્યને છોડી જ્યાં ઘાસ જળ હોય ત્યાં જઈને વસે છે. જાર આસક્તિ રાખનાર સ્ત્રીને ભોગવ્યા પછી તેને છોડી દે છે.

સુબોધિની—કામ ઉપરના ઇન્દ્રિયથી ભોગવાય અને નીચેના ઇન્દ્રિયથી ભોગવાય છે એટલે બે જાતનો છે. તેમાં પક્ષીઓ બહુ ભૂખ્યા થાય છે તેને વારે વારે ખાવાનું જોઈએ તેથી તે ફલવાળા ઝાડનો આશ્રય કરીને રહે છે. પરંતુ જ્યારે તે વૃક્ષમાં ફલ નથી રહેતાં ત્યારે તેને છોડી દે છે. આ તો એક ઉપલક્ષણ છે એટલે છાયાને માટે આશ્રય કરનાર છાયા ન હોય ત્યારે તેને છોડી દે છે એમ જાણવું. તે તે લોકોને મનધાર્યો લાભ ન મળે ત્યારે તે તેને છોડે છે. સંબંધ વગર ભોજનસમયે ખાવા માટે આવે તે બ્રાહ્મણ અતિથિ કહેવાય. તે ભૂખ્યા થાય ત્યારે ગૃહસ્થના ઘરમાં જાય છે તે ત્યાં જમે છે ચકાર છે તેથી બીજે પણ સત્કાર કરે તે લઈને ચાલ્યા જાય છે તે જેને ત્યાં ભોજન લીધું હોય તેના ઘરમાં કોઈ મરી ગયું તેનો શોક બતાવવા જતો નથી. કોઈ એક એવા હશે? ત્યાં કહે છે કે બધા એવા જ છે એ બતાવવા માટે બહુવચનનો પ્રયોગ મૂળ શ્લોકમાં છે. જે અરણ્યમાં મૃગો જન્મ્યા હોય મોટા થયા હોય તે વનમાં ભય ઉત્પન્ન થયો તો આગળ તો સમૃદ્ધિ થવાની હોય છતાં થોડા વખતને માટે તે લાયક ન હોય તો તે અરણ્યને વનનાં પશુઓ છોડી દે છે. સર્વત્ર સાધારણ જાણીને અસાધારણપણાથી તેનો નાશ પણ કરીને બીજે ચાલ્યા જાય છે તેનો દાખલો હવે આપે છે કે પરસ્ત્રીને ભોગવનારા જાર કહેવાય છે. તે સ્ત્રીના જેવી પ્રીતિ દેખાડે છે. તેનો તે આશ્રિત હોય છતાં તેને ભોગવ્યા પછી તે સ્ત્રીને કોઈ બીજો મારે તો તેને છોડાવવા તે આવતો નથી પણ ઉપેક્ષા કરે છે તેવી દશા અમારી થઈ છે.* અથવા આ ગોપીઓ દસ પ્રકારની છે તેથી દસ દૃષ્ટાન્ત આપ્યાં છે. તેમાં સાત્વિકાદિભાવવાળાએ તે તે દૃષ્ટાન્ત કહ્યાં છે. છેલ્લું જારનું દૃષ્ટાન્ત આપનારી રાજસતામસી છે. અથવા તો અહિં સુધીમાં આઠ દૃષ્ટાન્તો છે તામસ [1]તામસી તો સર્વભાવાપન્ન છે તેનું સ્વરૂપ ભ્રમરની કથામાં કહેવાશે તેથી ત્યાં કાચિત્ એમ એકલીનું વર્ણન કરશે. ૮

ત્યાં કહે છે કે વ્રજભક્તો બીજાના ઉત્કર્ષને જોઈ નથી શકતાં એ તેનો દોષ છે તેને જ્ઞાન આપીને ભગવાન્ પુનઃ શામાટે તૈયાર કરે છે? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે તેને વિપ્રયોગનો ક્લેશ વધતાં તેમાં તે દોષ આવ્યો છે ખરી રીતે તે ઉત્તમ ભક્તો છે તે વાત બે શ્લોકથી કહે છે.

इति गोप्यो हि गोविन्दे गतवाक्कायमानसाः ।
कृष्णदूते व्रजं याते उद्धवे त्यक्तलौकिकाः ॥ ९ ॥
गायन्त्यः प्रियकर्माणि रुदन्त्यश्च गतह्रियः ।
तस्य संस्मृत्य संस्मृत्य यानि कैशोरबाल्ययोः ॥ १० ॥

એ પ્રમાણે ગોપીઓનાં કાયાવાણી અને મન અત્યારે ભગવાનમાં પહોચ્યાં છે, કૃષ્ણના દૂત ઉદ્ધવજી જ્યારે વ્રજમાં આવ્યા ત્યારે તેણે લૌકિક ગૃહકાર્યો છોડી દીધાં છે, કૃષ્ણે બાળ અને કૈશોર અવસ્થામાં કરેલી લીલાનું સ્મરણ કરતાં પોતાના પ્રિયનાં કર્મોનું ગાન કરે છે લાજ મૂકીને રુદન કરે છે.

---

* પહેલો દૃષ્ટાન્ત રાજસસાત્વિક છે પછીનો રાજસરાજસ, તામસતામસ, તામસરાજસ, નિર્ગુણ, સાત્વિકરાજસ, તામસસાત્વિક, સાત્વિકસાત્વિક, સાત્વિકતામસ પછી રાજસતામસ એ દશ દૃષ્ટાન્ત ક્રમથી સમજવા. (ટીપ્પણી)

[1] 'મધુપ કિતવ' એ દશ શ્લોકમાં તામસતામસી દશ પ્રકારના ભાવવાળી બોલનારી છે તેથી આરંભમાં કાચિત્ શબ્દથી એક વચન કહ્યું છે. એક ભાવ બતાવવા માટે એકતા કહી છે. તેથી ભ્રમરકથા કહેનારીનો તામસતામસ ભાવ સ્થાયી છે. બીજા વ્યભિચારીભાવો છે. (લેખ)

સુબોધિની—ઉપર કહેલી વાત અહિં પૂરી થઈ છે એ બતાવવા માટે इति શબ્દ કહ્યો છે પૂર્વદોષ કહ્યો તેનું ફલ ભગવાનમાં આસક્તિરૂપ થયું. પણ તેનો નાશ નથી થયો તે કહેવા માટે વાણી કાયા અને મન તેનાં ભગવાનમાં પહોંચી ગયાનું કહ્યું. એવી કલ્પના કરો છો, તે કરતાં તેને દુષ્ટ બન્યાં એમ કેમ નથી કહેતા? ત્યાં કહે છે કે તે ગોપીઓ છે. તે મુગ્ધાઓ છે કપટ કે વિવેકને જાણતાં નથી. તેને હૃદયના દુઃખથી જેવી મનોવૃત્તિ થાય છે. તેવું તે બોલી નાખે છે તેથી તે દુષ્ટ નથી. આ અર્થ યોગ્ય છે એ કહેવા માટે મૂળ શ્લોકમાં हि કહ્યો છે. મોટાં દુઃખ ભોગવ્યાં, સર્વ સગાં છોડ્યાં અને સર્વભાવથી ભગવાનની પ્રાપ્તિ પૂર્વે તેણે કરી. બધા દેવોએ મળી બધી ગોપીના દેવ ગોવિંદને ઠરાવ્યા. તે દેવોની કૃતિઓને તમે દુષ્ટ કહો તો કૃતિ વૃથા થાય. અથવા તો તે દુષ્ટ સ્વામિવાળાં કહેવાય. તેથી આવું વચન તે બોલે છે તેથી તેની કાયા વાણી અને મન ગોવિંદમાં ગયાં છે એ વાત સિદ્ધ થાય છે. અથવા તો પ્રથમથી જ તેનાં કાયા વાણી અને મન ગોવિંદમાં છે. તેથી જો આ વચનો દોષવાળાં હોય તો તે ભગવચ્છબ્દનો જ દોષ છે. કેમકે તે ભગવદીયો છે. તેણે સર્વ પરિત્યાગ કર્યો છે તેનો દાખલો આપે છે કે કૃષ્ણના દૂત વ્રજમાં આવ્યા ત્યારે બધું લૌકિક છોડીને બેઠાં તો સાક્ષાત્ ભગવાન આવે તો તે શું કરે તે કોણ જાણે? સર્વ અપેક્ષા છોડી પ્રકટ થઈ તે દૂતની પાસે બેઠાં તેની પાસે પણ પોતાના પ્રિયની લીલાનું ગાન કરે છે. તેથી તેની વાણીનો વિનિયોગ ભગવાનમાં છે અન્યત્ર નથી. તેથી જ તેની વાણી બીજાથી સંકોચાતી નથી. તે રુદન પણ કરે છે. બેઠાં તેથી કાયાનો વિનિયોગ કહ્યો. ગાવાથી વાણીનો વિનિયોગ કહ્યો. રુદનથી અન્તઃકરણનો વિનિયોગ કહ્યો એમ સાધારણ રીતે ત્રણનો અર્પણ પ્રકાર કહ્યો. તેનો અસાધારણ સ્વભાવ પણ તેણે છોડ્યો તે કહે છે કે તેણે લાજપણ છોડી, સ્ત્રીઓનો સ્વાભાવિક ધર્મ લાજ છે તેને જો સ્ત્રીઓ છોડે, તો તેમાં બાકી શું રહ્યું. ત્યાં કહે છે કે એ બધું ક્યારેક બને સર્વદા તે સ્થિતિ ન હોય ત્યાં કહે છે કે બાલ્ય કૈશોરની કૃષ્ણની લીલાઓને આદરથી યાદ કરીને તેવાં તે બન્યાં છે. ૧૦

એમ એ દોષને મોટો માનીને મોટા પ્રબંધથી તે દોષને સાધ્ય ગણ્યો. તેનાથી પણ મોટા દોષને કહેવામાટે તેની પ્રસ્તાવના કરે છે.

काचिन्मधुकरं दृष्ट्वा ध्यायन्ती प्रियसङ्गमम् ।
प्रियप्रस्थापितं दूतं कल्पयित्वेदमब्रवीत् ॥ ११ ॥

કોઈએક ગોપી પોતાને થએલ ભગવાનના સંગમનું ધ્યાન કરતી હતી, તે વખતે તેણે ભમરાને જોયો તેને ભગવાને મારીપાસે દૂત તરીકે મોકલ્યો છે એમ સમજી આ પ્રમાણે તે ભમરાસાથે બોલવા લાગી.

સુબોધિની—ગોપીનો રોગ સાધ્ય છે એ વાત આગળ કહેશે પછી તેને ભગવાને ઉપદેશ કર્યો છે તે કહેશે. પ્રથમ તો ઉદ્ધવને ઠપકો આપતાં પોતાના હૃદયના ભાવોને ભગવાનમાં પોતાની આસક્તિ બતાવવા માટે કહે છે તેનું કારણ કે તેને અત્યારે પ્રકટ થયેલ રસને ગુપ્ત (છાનો) રાખવો છે. તે काचित् એ શ્લોકથી કહે છે. તેપણ બીજાને (ભમરાને) કહેવાના મિષથી કહે છે. એમ ન કરે તો રસ પુષ્ટ ન થાય. અથવા ભગવાન્ ઉદ્ધવને ગોપીઓનું સ્વરૂપ બતાવવા માટે તે વખતે ભમરાને ગોપી પાસે મોકલે છે. ત્યારે તેને જોતાં આર્ષજ્ઞાનવડે તે ભગવાનનો દૂત છે એમ જાણી કોઈ ગોપી काचित् શ્લોક કહે છે. તેથી મેં ગોપીને સંદેશ આપી ઉપકાર કર્યો છે એવો ઉદ્ધવને ગર્વ ન થાય. અન્યાપદેશન્યાયે તો એ પદો ઉદ્ધવમાં પણ લગાડી શકાય છે. ત્યારે દોષની સંભાવના તેનામાં પણ થાય છે. બીજા અર્થમાં (ભ્રમરપક્ષમાં) કાંઈ સંભાવના થતી નથી. કેમકે તેને તો પ્રાર્થના જ કરી છે. મધુકર એટલે ભમરો અહિં તેના નામથી વિપરીત ગુણવાળો તેને કહ્યો છે. કેમકે ભમરો પુષ્પનો મકરંદ ખાય છે મકરંદને તે પેદા કરતો નથી, છતાં તેને મધુકર કહ્યો ખરી રીતે મધુપ કહેવો જોઈએ. એવું નામ રાખે તો પુષ્પો અથવા તદભિમાની દેવતા તેને પુષ્પપાસે આવવા ન દે. આ બોલનારી ગોપી પ્રથમ કૃષ્ણના સંગમનું મનથી ધ્યાન કરતી હતી. પહેલાં મનથી કૃષ્ણનો સંગ કરી પછી તે માનવાલી થઈ ત્યારે ભગવાન્ બીજી ગોપી પાસે ગયા એવી તેના મનમાં કલ્પના થઈ તેણે વિચાર્યું કે મને છોડવાનું ભગવાનને યોગ્ય ન લાગતાં પુનઃ ભગવાને મને સમજાવવા ભમરાને મારી પાસે મોકલ્યો. એવું મનમાં સમજી છે તેથી તેને દૂત ગણીને નીચેના શ્લોકથી તે ભમરાને કહે છે. ૧૧

નાયિકાને માન થતાં ક્રોધવડે તેનામાં નિર્દયતા આવે છે માટે કોઈ †તામસતામસી અથવા તેવા ભાવવાળી ગોપી ભમરાને દોષ આપે છે.

गोप्युवाच–मधुप! कितवबन्धो मा स्पृशाङ्घ्रिं सपत्न्याः
कुचविलुलितमालाकुङ्कुमश्मश्रुभिर्नः ।
वहतु मधुपतिस्तन्मानिनां प्रसादं
यदुसदसि विडम्ब्यं यस्य दूतस्त्वमीदृक् ॥ १२ ॥

ગોપી બોલી હે મધુપ, હે કપટીના બંધુ, સોક્યના સ્તનને લાગવાથી ચોળાઈ ગએલી માળાને સુંઘતાં જેની દાઢી મૂછો પીલી થઈ ગઈ છે એવો તું અમારા ચરણને અડક નહિ જેનું યાદવોની સભામાં અનુકરણ (ઉપહાસ) થાય છે. જેનો તું દૂત થઇને અહિ આવ્યો છે. તે કૃષ્ણ તે માનવાલીના પ્રસાદને ભલે ઉઠાવે.

સુબોધિની—રસમાં પણ વિયોગમાં દૂત અને નાયકને દોષ અપાય છે. જેમકે *अज्ञातपीडागमा અને अधमस्य એમ દૂતી અને નાયકને નાયિકા દૂષણ આપે છે. તેવું અહિંપણ છે કેમકે અહિં દૂતને મધુપ કહ્યો છે નાયકને ગોપીએ कितव કહેલ છે. આ ‡મતાંતર ભાષા એ કામશાસ્ત્રના અનુરોધવાળી છે તેથી

---

* निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटं निर्मृष्टरागोधरो नेत्रे दूरमनञ्जने पुलकिता तन्वि तवेयं तनुः ।
मिथ्यावादिनि दूति बान्धवजनस्याज्ञातपीडागमे वापीं स्नातुमितो गतासि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकम् ॥

† વિયોગમાં પ્રલાપ દિનતા વગેરે ભાવો થાય છે તેમ પ્રિયમાં દોષારોપ પણ એક વ્યભિચારીભાવ છે તેથી રસાત્મકતામાં ફેર પડતો નથી તો પણ તે ભાવ અત્યુચ્ચ સ્વરૂપ ધારણ કરે ત્યારે તે ભાવ પ્રમાણાદિ બળનો નિરાસક થઈને વિલક્ષણ રસાત્મા થાય છે તેને તામસતામસભાવ કહ્યો છે. તે ભગવત્સ્વરૂપાત્મક ભાવ છે. ભાવો પરસ્પર ઉપમર્દ્ય ઉપમર્દક ભાવને પામે છે. તે વાત ગીતામાં કહિ છે. रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत । रजःसत्त्वं तमश्चैव तमःसत्त्वं रजस्तथा । તેમાં જેમ રજને ઉખેડીને તમસ અને તેની જગ્યોએ સત્ત્વ થાય છે તેવી રીતે ગોપીઓના ભાવો પણ બદલાય છે. તેને તામસાદિ શબ્દથી લોકો બોલે છે. તેથી ભક્તમાં રસાત્મક પ્રભુનો તે ધર્મ જ પ્રકટ થાય છે તેથી તે પ્રભુમાં દોષારોપ કરે છે એમ ન કહી શકાય. કેમકે ભગવાન સિવાય બીજાનું તે સ્મરણ કરતી નથી. સ્મરણ કરે છે તેને તે દોષવાળો ગણતી નથી. અનુભવ કરે છે તેમાં દોષ નથી. પ્રભુના સ્વરૂપમાં કે તેના ધર્મોમાં દોષની સંભાવના નથી. જ્ઞાનવાળાને આત્માની સ્ફૂર્તિ જરૂર થાય તે વખતે તેને આત્મસ્ફૂર્તિ નથી રહેતી તેથી દોષપણાની તેમાં ભ્રાન્તિ થાય છે. તેથી સ્વામિનીને તામસતામસી કહી છે. શ્રીઉદ્ધવને પણ તે વખતે ગોપીની અવસ્થા જોતાં એમ થયું કે આવા ભક્તોને પ્રભુ કેમ મળતા નહિ હોય! તેવો દોષાત્મક ભાવ થયો એ બતાવવા માટે પણ તામસતામસીપણું તે બોલનારીને કહ્યું છે. એ ઉદ્ધવને પણ એ સ્વામિનીનો ભાવ હૃદયમાં આવ્યો ત્યારે એ દોષ તેનામાં દેખાણો છે. આ તામસતામસીનો ભાવ તો ઉપચાર માત્ર છે. તેથી હવે બીજી રીતે તેનો અર્થ કરે છે કે, તેમ ન કહો તો તેવા ભાવવાળી તે ગોપી છે તે દૂષણ આપે છે. મધુપ એ શ્લોકથી તે હવે કહે છે. (ટીપણી)

‡ અહીં આ પ્રમાણે આભિપ્રાય સમજવાનો છે. શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગીયભક્તોને જ્ઞાનમાર્ગનો બોધ કરવો તે ભક્તિમાર્ગથી અત્યંત વિરુદ્ધ ગણાય. તેથી આ ભાષા સમાધિભાષામાં તો ન પ્રવેશી શકે, અહિં અતિઉત્કટસ્નેહભાવનું વર્ણન છે. તે પણ રસાત્મક છે તે રસાત્મક ભાવ પરમ પુરુષાર્થ રૂપ છે. તેનો વિઘાત કરનાર જ્ઞાનાત્મક ભાવ છે અહિં ગોપીઓને જ્ઞાન આપ્યું છે તે આપવાનો ઉદ્દેશ તે સ્વતંત્ર થાય એવો નથી પણ પ્રિયમાં તે દોષારોપણ ન કરે એટલું જ તેનું પ્રયોજન છે. તે ભગવાનમાં દોષારોપ કરે છે તે પણ રસાત્મક છે પણ તે વ્યભિચારી ભાવ હોવાથી ચિરસ્થાયી ભાવ નથી. તેથી સર્વથા જ્ઞાનનો ઉપયોગ નથી અત્યાર સુધીમાં ભક્તનો નિરોધ થવામાં ન્યૂનતા નથી કે જે જ્ઞાનથી દૂર થાય. તેથી શ્રીઆચાર્યચરણે આને મતાંતર ભાષા કહી તે ઠીક જ કર્યુ છે. કથનનું પ્રયોજન કહે છે કે કાંતો ભગવાનનો સંયોગ જોઈએ અથવા તેના અસન્નિધાનનું દુઃખ જોઈએ. આ પુરુષાર્થ છે. રસશાસ્ત્રનો પણ તે જ મત છે. વિયોગમાં પ્રિયમાં દોષ દેખાય છે તેમાં પોતાને દુઃખ આપનાર પ્રિય છે તે જ ઉત્તમ છે સુખ આપનાર છે. તેવા જ્ઞાનથી દુઃખ થાય છે. પણ સ્વરૂપ તેનું દુઃખ આપનાર નથી જો એમ હોય તો તેનો સ્નેહ નિરુપધિ ન કહેવાય. તેથી તેમને સંદેશમાં હું આત્મા છું એવો બોધ ભગવાને કર્યો છે. આથી ભગવાનનો ભક્તોમાં અને ભક્તોનો ભગવાનમાં નિરુપધિ સ્નેહ સિદ્ધ થાય છે. તે દુઃખ આપનાર છે એ વાત રહેતી નથી. જેમ શરીરમાં રહેલો જીવ પોતાના દેહને દુઃખ દેવામાં રાજી ન હોય. તેમાં જેના જીવમાં ભગવાન વિરાજે છે તે જીવને ભગવાન્ દુઃખ ન દે તેથી જ શ્રુતિ

*સમાધિ-ભાષા કે ભક્તિમાર્ગમાં વિરોધ નથી આવતો. જો કે ભમરો મકરંદનું પાન કરનાર છે પણ તેનો બીજો પણ અર્થ થાય તેથી નિંદા પણ તેની થાય. કેમકે મધુ મદ્યનું નામ છે જ્યારે મધુપ કહ્યો ત્યારે મદ્યપાન કરનાર એવું જ્ઞાન થતાં તેની નિંદા થાય છે. અન્યાપદેશમાં તો બધા યાદવો પાનમાં આસક્તિવાળા છે. તે વાત લોકપ્રસિદ્ધ હોવાથી તેની નિંદા થાય છે. જો કે યાદવોમાં ભગવાન્ તથા તેના ભક્તો મદ્ય પીનાર નથી ભગવાન લોકાનુકરણ કરે પણ તે સાધારણ ધર્મો કે જેની નિંદા ન થતી હોય તેનું અનુકરણ કરે નિંદિત ધર્મોને ન અનુસરે પણ ભગવાન્ યાદવ ગણાય અને યાદવો મદ્યપાન કરનાર છે એમ લોક સામાન્ય વાર્તા કરે તેથી ખેદ થાય. ખરી રીતે તો સરસ્વતી તે શબ્દના અર્થો બીજી રીતે જ કરે છે. ભગવાન્ સ્વામી છે કાળ તેનો દૂત છે. પોતે શ્રુતિઓ છે. કાળ દ્વારા ભગવાનને કહેવાય છે અથવા કાળ દ્વારા ભગવાન જણાય છે. અહિં સંવત્સરાત્મક કાળ છે તે પ્રથમ મધુ–વસન્તને પાળે પોષે છે. તેથી તે મધુપ કહેવાય છે પછી તે કાળ કિતવ એટલે ગ્રીષ્મ (એટલે છેતરીને બધું ખેંચનાર તે)નો બંધુ પણ થાય છે તે ગ્રીષ્મ જો ભગવાનના સંબંધવાળા વૃંદાવનાદિ પ્રદેશ અથવા ત્યાં પડેલાં ભગવચ્ચરણનો સ્પર્શ કરે તો મોટો ક્લેશ થાય તેથી ગોપી મા स्पृशांघ्रिम् પગને મા અડક એમ નિષેધ કરે છે. પહેલાં તો ભગવાન્ વૃંદાવનમાં વિરાજતા ત્યારે निदाघवाह्नपर्कभवो भुवो रसम् (ગ્રીષ્મનો તાપ વૃંદાવનની ભૂમિના રસનું ગ્રહણ નથી કરતો) તે ગ્રીષ્મ ભગવદ્રમણવૃંદાવનના રસને ન્હોતો ખેંચતો હમણાં તો ભગવાન્ દૂર છે તેથી કદાચ સ્પર્શ કરે માટે ગોપી તેનો નિષેધ કરે છે. તેથી જ નમસ્કારને માટે આવેલ ભ્રમર કે ઉદ્ધવનો પણ નિષેધ કરે છે. ત્યાં કહે છે કે નમસ્કારમાં ચરણનો સ્પર્શ કરે તેમાં શું દોષ છે ? તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે તે મધુપ છે ચરણ કમળરૂપ છે તેમાં રહેલા મકરંદને ન આપવા માટે નિષેધ કરે છે. જો નિષેધ ન કરે તો તે મકરંદપાન કરનાર હોવાથી ચરણ કમળના મકરંદનું પાન કરે તો ચરણનો સાર તે લઈ જાય. એટલે નિઃસાર વસ્તુનો ભગવાન્ ભોગ ન કરે તેથી નિષેધ કર્યો છે, વળી મધુ મદ કરે છે તે જે પીએછે તેનો સ્પર્શ કોઈ ન કરે કેમકે તે अस्पृश्य માં ગણાય છે. ત્યાં કહે છે કે હું તો ભગવાનનો દૂત છું ભગવાને તમને બોલાવવા માટે મને મોકલ્યો છે. હું કોઈ ઉદાસીન નથી. સ્ત્રીઓ કે જેને ભોગની કામના હોય છે તેના પગમાં પડે તેવાને તે યોગ્ય માને છે એમ કહે ત્યાં કહે છે કે અમને છેતરવા માટે તારા સ્વામિએ તને અમારી

કહે છે. यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनुं स्वामिति (જેનું તે વરણ કરે છે તે તેને મેળવી શકે છે તેને આત્મા પોતાની તનુ સ્વાધીન કરે છે.) એટલે વિપ્રયોગમાં આંતર લાભ છે જ્યારે સંયોગમાં બહારથી લાભ છે તે તે વખતે તે તે ધર્મો સ્નેહને લઈને પ્રકટ થાય છે તે પણ સ્નેહવાળાને થાય છે. નહિં તો બધનિ તેવો ભાવ હૃદયમાં થવો જોઈએ તેમ તો થતું નથી. તેને ભગવાનમાં દોષ સ્ફુરે છે તેનું કારણ સ્નેહ છે. તેથી જ પ્રિયમાં નિર્દોષતા દેખાય છે આ તો મર્યાદાને લઈને અમારૂં કથન છે ખરીરીતે તો સ્નેહને લીધે જ દોષ દેખાય છે તે સ્નેહ ભગવદ્ભાવરૂપ છે તે ભ્રમ નથી કે દોષ નથી. રસાત્મા ભગવાનનું સ્વરૂપ જ એવું છે. તેમાં વધારે વિચાર કરવા જેવું નથી. જો તેમાં વધારે ઉતરશો તો રસાભાસ સિદ્ધ થશે એવું શ્રીગુંસાઈજી કહે છે કે અમારો મત છે. આથી એ વાત સિદ્ધ થઈ કે જ્ઞાન કરતાં ભક્તિ મોટી છે.

* સમાધિભાષામાં માહાત્મ્યજ્ઞાન અને સ્નેહ ક્યાંક સાથે તો ક્યાંક જૂદા કહ્યા છે. આ પ્રસંગમાં તો क्वचिन्मधुकरं ઈત્યાદિથી કથા શરૂ કરી છે તેમાં સ્નેહ કે માહાત્મ્યજ્ઞાન નથી તેથી તે સમાધિભાષાકે તેની વિરુદ્ધની કથા ન કહેવાય એમ કોઈને શંકા થાય. વળી અહિં વિહિત સ્નેહ ન હોવાથી ભક્તિમાર્ગનો પણ વિરોધ લાગે છે. એવી શંકા કરનારને કહેવું કે અહિં વિરોધ નથી તેમાં બે કારણ છે એક તો તે મતાંતરભાષા છે અને બીજો હેતુ તે કામશાસ્ત્રના અનુરોધવાળી ભાષા છે અહિં એ જાણવાનું છે. મર્યાદામાર્ગીય મતથી પુષ્ટિમાર્ગનો મત જૂદો છે તે મતાંતર કહેવાય. સમાધિમાં તો વ્યાસજીએ બે પ્રકારનો ભક્તિમાર્ગ જોયો છે. अनर्थोपशमं साक्षात् એ વાક્યથી તે વાત પ્રથમસ્કંધમાં કહી છે. તેમાં ભક્તિયોગપદથી સામાન્ય ભક્તિમાર્ગ અને साक्षात् भक्तियोगथी ફળરૂપ ભક્તિમાર્ગ. નહિ જાણનાર લોક માટે સામાન્ય ભક્તિ અને સમાધિમાં જોઈ જાણીને કહેલો ફળમાર્ગ વ્રજસીમન્તિનીઓનો છે. આ માર્ગને પુષ્ટિમાર્ગ કહે કે મતાંતર કહે. એવાને જ્ઞાન કહેવું તેપણ પુષ્ટિમાર્ગીય કહેવાય. કામશાસ્ત્રને અનુસારે પ્રથમ સ્વરૂપાનંદ ભગવાને આપ્યો છે હમણાં પણ તે જ કહે છે તેથી કોઈ વાતનો વિરોધ નથી. તેથી આને જ સમાધિ ભાષા સમજો. આમાં સમાધિભાષા અને ભક્તિમાર્ગ બંને છે તેથી કોઈ પ્રકારનો વિરોધ નથી. (ટીપણી)

પાસે મોકલ્યો છે. તે કહે છે કે कितव એટલે છેતરનાર તેમાં પણ ધૂતારો જેનું કાંઈ ફલ તો મળવાનું ન હોય તેનું માનાપનોદન કરે તો તે વ્યર્થ થાય માટે તું [૧]ચરણનો સ્પર્શ ન કર એમ નિષેધ કર્યો, તે યોગ્ય છે આ કથનથી ઉદ્ધવને પણ અહિં માન મળવાનું નથી એમ તેણે સમજી લેવું. તે વાત ધ્યાનમાં રાખીને ભમરાને ન અડકવાનું કહ્યું છે. કાળપક્ષમાં સપત્ની ઘૌ. છે. તેના કુચ રૂપ મેઘો છે તેમાં ચોળાએલી માળા જેવી વિજલી છે. તેની કેસર જેવી કાંતિ હોય છે. તેની સાથે સ્મશ્રુને ઠેકાણે મેઘમાંથી વહેતી જલની ધારા છે તેવડે અમને તું અડક નહિં. અમારૂં હિત કરનારી શરદ છે વર્ષા નથી તેથી વર્ષા પર્યન્તનો ગોપીએ નિષેધ કર્યો છે. જે માન આપવા આવે તે ન ગમતા પદાર્થને છોડીને આવે છે. પણ તેને ન ગમતો પદાર્થ બતાવતો આવતો નથી. ભમરાને મૂછને ઠેકાણે રોમ હોય છે તે મકરંદ લાગવાથી પીળા થાય છે તે પુષ્પો ભગવાનના હોય. તે બીજા પુષ્પો ભગવાનના ભોગવ્યા વગરના હોય તેનો મકરંદ લેતા નથી પણ ભગવાનની પ્રસાદી માળાના મકરંદનો સંબંધ તેને થાય છે તે માળામાં ગુંથ્યા હોય તેથી અંદર સ્મશ્રુને સંબંધ ન થાય પણ બહારથી થાય છે તેથી પીળા સ્મશ્રુ કુંકુમના સંબંધથી થાય બીજી રીતે ન થાય. ઉદ્ધવ પણ ભગવાનની માળા ઉતરે તેને સુંઘે ત્યારે તેની મૂછોને પુષ્પનો સંબંધ થતાં મૂછો પીળી થાય. નિરંતર માળા સુંઘવાથી રંગિત સ્મશ્રુ થાય છે. સુંઘવાનું અથવા મકરંદ પાન બહારથી થાય છે ભગવાનના અંગરાગથી પીતવર્ણ થતો નથી. માળા ચોળાઈ ગઈ તેથી ભગવાનનો સંભોગ કોઈ સાથે થયો હોય એમ જણાય છે. કેવળ આલિંગન માત્રથી માળા ચોળાય નહિં આલિંગન તો બીજાના આગ્રહથી પણ કરવું પડે. તેટલે સુધી તો તે અત્યન્ત દ્વેષને લાયક ન ગણાય. શ્રમ તેને થયો જણાય છે તેણે મહાસૌરત કર્યું લાગે છે તેથી આ ગોપીનું માન વધે છે. કાળ ભ્રમર અને ઉદ્ધવ એ ત્રણ પક્ષમાં ચરણ સ્પર્શનો નિષેધ કર્યો છે. ત્યાં કહે છે કે તમો ભગવદીય છો ભગવાન જો તેમ તમને માનતા હોય તો તમે તેને કેમ નિષેધ કરી શકો? ત્યાં કહે છે કે કાળ પક્ષમાં તો બે ઋતુનો નિષેધ કરે છે. મધુપતિ એટલે વસન્તસંબંધી સંવત્સર તે માનવાલીના પ્રસાદને ઉઠાવો. તે માન છોડીને સંતોષ પામી કાળની ઉપર પ્રસન્ન થાઓ. કેમકે વર્ણનમાં વસન્તના સંબંધથી તેની મોટાઈ દેખાય છે. અમારી તેટલાથી પ્રસન્નતા થતી નથી. અમને તો ભગવાને શરદમાં કૃપા બતાવી હતી તેથી અમો ગ્રીષ્મવર્ષાનો નિષેધ કરીએ છીએ વસન્ત અને શરદમાં તેની પ્રશંસા છે તેમાં વસન્તમાં ભગવત્કૃત કાળોત્કર્ષ છે શરદમાં તો સર્વથા ઉત્કર્ષ છે વસન્તમાં યજ્ઞો અગ્નિઓ અને સંસ્કારો થાય છે સપત્નીઓએ પોતાનું કુચકુંકુમ પ્રસાદ તરીકે આપ્યું છે જે ઈશ્વર થઈને દાસીની પ્રસાદી લે તેની યાદવોની સભામાં નિંદા થાય બીજાનું ભોગવેલું દેવશિવાયમાં બીજો લે તો તે નિંદાને પાત્ર બને છે. તેમાં મોટાઓ વધારે નિંદાય છે. ત્યારે ભગવાને તેમનો પ્રસાદ કેમ સ્વીકાર્યો? તેના

---

[૧] હવે નમસ્કાર માટે આવેલા ઉદ્ધવ અથવા ભ્રમરને પાદ સ્પર્શનો નિષેધ કરે છે. કેમકે આ ગોપી માને છે કે અમારા ચરણની કોમળતાનો તે અનુભવ કરે તો તે ચરણોનો ભોગ તે માને. તો અમારી અનન્યતા જતી રહે માટે નિષેધ કર્યો છે. ત્યાં કહે કે હું તો ભગવાનનો દૂત થઇને આવ્યો છું તે તમારા ચરણમાં પડીને પણ મારે તેમનું કાર્ય કરવું જોઇએ દૂત ચરણ સ્પર્શ કરે તેમાં અનન્યતાનો ભંગ નથી થતો. સ્ત્રિઓ ભોગ સમયે સ્વયં પાન કરે છે તો પાન કરનારના સ્પર્શથી તેને શું પાપ છે? એટલે તને અમારી પાસે ભગવાને અમને બોલાવવા નથી મોકલ્યો પણ હસવા માટે મોકલ્યો છે. સ્ત્રીપુરુષો માનમોચનમાં પાદ સ્પર્શ કરે છે તે વાત અહિં નથી માટે અમારી અનન્યતાનો ભંગ થાય જ. આથી ઉદ્ધવને પણ સન્માન મળવાનું નથી તે વાત કહેવામાં આવી. પોતાને વસન્તનો નિષેધ કરવો છે માટે વૃંદાવન ભૂપ્રદેશની સપત્ની ઘૌઃ (આકાશ) છે તેમાં મેઘ તેના સ્તનો છે વર્ષા તેના સ્મશ્રુ છે તત્સહિતનો સ્પર્શ નિષિદ્ધ કર્યો કેમકે તેમને તો શરદ હિતકારિણી છે તેથી વસંત ગ્રીષ્મ અને વર્ષાનો નિષેધ કર્યો. કર્મ કાળસાપેક્ષ છે. તેમાં કાલોત્કૃષ્ટ શરદ છે વર્ષા ગ્રીષ્મ ગરમીને લઇને રસાનુપયોગી છે તેનો નિષેધ કર્યો છે. બાકીના ત્રણ રહ્યા તેની મહત્તા તો વગર બોલ્યે સિદ્ધ થઈ. સંવત્સર કાળ તેના ૬ ઋતુ ૭ છે તેમાં વસન્તથી ગણાય છે. વસન્ત ગ્રીષ્મ વર્ષા શરદ્ હિમ શિશિરમાં ત્રણ પૂર્વ ત્યાજ્ય ત્રણ પાછળના ગ્રાહ્ય ગણ્યા છે. અમને યાદવો ન જાણે તેમ ત્યાં લઈ જાઓ તો પણ એ અમને મંજુર નથી તેવો પ્રસાદ ત્યાંની સ્ત્રીઓ જ ભલે લે. કાલકૃત ધર્મ એટલે કલિયુગમાં તો ધર્મ કરનારા ધર્મનું પ્રદર્શન માત્ર કરે છે. તેના સ્વરૂપને ખરું કરી શકતા નથી યાદવો તેવા જ છે. કેમકે તું તે કલિનો દૂત છો શ્યામ છો ધર્મનો આધાર શ્યામ ન હોય માટે અમારે માટે તો આ કાળ યોગ્ય નથી તેથી તું જા. અમારી વખત આવશે ત્યારે અમારૂં કાર્ય વગર દૂતે સિદ્ધ થશે. (લેખ)

ઉત્તરમાં કહે છે કે તે મધુપતિ છે. મધુદેશ (મથુરા પ્રદેશ) ના તે રાજા છે. અથવા ઇર્ષ્યાથી કહે છે કે તે બધા ઈચ્છા પ્રમાણે મદ્યપાન કરનાર છે. તેથી દેશની રીતથી અથવા વસ્તુસ્વભાવથી પ્રસાદ ભગવાને લીધો. તેવા ભગવાનનો પ્રસાદ આ ભ્રમર લે છે તેથી ભ્રમર પણ આદરને પાત્ર નથી. આથી એમ બતાવ્યું કે અહિં આવી એકાન્તમાં ભોગ કરો. પણ અમો મથુરા તો નજ આવીએ. ત્યાં આવીએ તો યાદવો હસે કેમકે ત્યાં કૃષ્ણને યાદવ હોઈને યાદવોની સભામાં જવું જોઇએ તેઓ કાંઈ બોલે તો સજાતીય કૃત્ નિંદા અસહ્ય ગણાય. તે પણ અન્ય સંબંધકૃત્ નિંદા અસહ્ય હોઇને એવો પ્રસાદ તમારા સ્વામિ ભલે લે અમે તેને લાયક નથી. અમે તો ત્યાં જઈએ તોપણ પ્રસાદમાં અમને કુંકુમ મળે. તે અમારે જોઈતું નથી તેથી આ ગોપી નિષેધ કરે છે. ભગવાનના ઉત્તમ ધર્મો ગ્રહણ થાય તેથી બીજા ધર્મો ગ્રહણ કરવા સારા નહિ એમ બતાવવા વિડંબન શબ્દ વાપર્યો છે. ત્યાં કહે છે કે તમોને તેવો પ્રસાદ આપશે એ તમે ક્યાંથી જાણ્યું. અથવા તેમાં પ્રમાણ શું છે? ખરી રીતે તો તમે ત્યાં આવશો તો ભગવાન તેનો ત્યાગ કરશે ત્યાં કહે છે કે એનો દૂત તું પણ તેવો જ છો. એટલે તું તેને પ્રિય છો તને તે પ્રસાદ આપે છે તો અમને તો તે અવશ્ય આપે જ. જો એમ તેનો વિચાર ન હોય અને તને દૂત તરીકે અમારી પાસે મોકલે તો તારી મૂછોને પીળી કરીને ન મોકલે. તેથી અમને પ્રસાદ આપશે એ બતાવવા માટે તારી મૂછો પીળી રંગીને તને અમારી પાસે ભગવાને મોકલ્યો છે. આથી તે સખી એવું સમજી કે ગાઢ સુરતમાં પંખો જોઈએ શહેરમાં તો બધું બંધ હોય તેથી વાયુને જવાનો રસ્તો ન હોય. સુરત ચાલે ત્યાં પુરુષને તો રખાઈ નહિ અમને તેમણે પૂર્વે ભોગવ્યાં છે તેથી અમને દાસીઓ બનાવી પંખો કરાવવા તે બોલાવે છે. એવું અમારે કોઇ રીતે કરવું નથી તેથી ભ્રમર અને ઉદ્ધવના પક્ષમાં નિષેધ કર્યો તે યોગ્ય જ છે. વસન્તકૃત ઉત્સવ ધર્મરૂપ છે તે યાદવની *સભામાં વિડંબન કરવો કેમકે તે બધા લૌકિકપ્રધાન છે. તે અનુકરણ માત્રથી ધર્મ કરશે. તેથી કાળકૃત ધર્મ ભગવાનના કરેલા ધર્મથી હીન છે તેમાં પ્રમાણ શું? ત્યાં કહે છે કે જે મુખ્યકાળ અથવા ભગવાનનો તું દૂત તે આવો કલિરૂપ શ્યામ છે. ઉત્કૃષ્ટ ધર્મોનો આધાર કાલો ન હોવો જોઇએ તેથી અમારા પ્રત્યે ત્રણ ઋતુનો નિષેધ યોગ્ય છે પુષ્ટિમાર્ગમાં દક્ષિણાયન શ્રેષ્ઠ ગણાય છે તેમાં રાત્રિઓ મોટી હોય અને દિવસો. ટુંકા હોય છે તે અંગીકારમાં મુખ્ય હેતુ રૂપ છે. ૧૨

તમે એવી પ્રગલ્ભતાથી ભગવાનમાં દોષારોપ કરો છો અમને પણ દૂષિત ઠરાવો છો એનું કારણ શું છે? ત્યાં કહે છે.

सकृदधरसुधां स्वां मोहिनीं पाययित्वा
सुमनस इव सद्यस्तत्यजेऽस्मान् भवादृक् ।
परिचरति कथं तत्पादपद्मं तु पद्मा
ह्यपि बत हृतचेता उत्तमश्लोकजल्पैः ॥ १३ ॥

તું (ભ્રમર) જેમ મકરંદનું પાન કરીને પુષ્પને છોડે છે તેમ તારા જેવા ભગવાને પોતાની મોહ કરનારી અધર સુધા અમને પીવરાવીને અમને છોડી દીધાં છે લક્ષ્મી તેના ચરણની સેવા કેમ કરે છે? વિચારણીય તે પ્રશ્ન છે પણ નારદ જેવા તેના ગુણગાન કરે તેને સાંભળીને તેનું ચિત્ત ભગવાનમાં લાગ્યું હશે તેથી તે સેવા કરે છે.

---

* મધુપ—એ શ્લોકની ટિપ્પણીમાં ત્રયુત્તમ વિશેષણમાં હેતુ રહેલો છે ધર્મને તામસ કહેવામાં એ બીજ છે. કેમકે વિયોગ ઉગ્ર બનતાં બધા ભાવોને ગાળી નાખીને પોતે અત્યંત ઉગ્ર બને છે. હેતુ એટલે દોષારોપનું તે કારણ છે. પ્રભુના આવિર્ભવતિ સ્વામિનીના હૃદયમાં પ્રકટ થાય છે. ઇતઃ ધારાવાહિકસ્મરણ વૃત્તિનો તે પ્રતિબંધક છે માટે. પ્રભુનું સ્વરૂપ કે તેના ધર્મો દોષને દૂર કરનાર સ્વરૂપનું સ્મરણ જ દોષારોપનું કારણ છે એમ માનોને? ત્યાં કહે છે કે જ્ઞાનવાળા સ્વામિનીઓ હોય, તે દોષનું કારણ થતા નથી. ત્યારે તેજ દોષ આપનાર છે એમ માનો તો? ત્યાં કહે છે કે પ્રભુનાં ધર્મોમાં તેને દોષનું જ્ઞાન થયું છે તેથી તેને તામસતામસી ભગવદ્રૂપ હોઇને તેમાં પણ સહજ દોષ ન્હોય. તે સમયે પણ તેને સ્વરૂપમાં ભગવત્સ્વરૂપ ખરા સ્વરૂપમાં દેખવામાં આવતું નથી. કહી છે તેને આત્મસ્ફુર્તિમાં પણ ભગવત્સ્વરૂપ ખરા સ્વરૂપમાં દેખવામાં આવતું નથી. ઉદ્ધવને પણ તેનાથી ભગવાનમાં દોષ જેવું જણાયું દોષ દેખાય છે તે વિરહની ઉત્કટ અવસ્થાકૃત જ દોષ છે. (પ્રકાશ)
તેથી પણ તેને તામસતામસી કહી.

સુબોધિની—જે માણુસ બીજાને છેતરે તે માણુસ તેની નિંદા કરે છે. ભગવાને અમને સારી
રીતે ઠગ્યાં છે તેણે અમને અધરામૃત પાયું પછી અમારો ત્યાગ કર્યો. અધર એટલે નીચલા હોઠની સુધા
અમને પાઈ તેથી લોકમાં અમે વટલી ગયાં અમે જાતિ બહાર થયાં. તે [1]સુધા મોહ કરનારી હતી
પણુ તે અમૃતરૂપ હોવાથી અમે તો તે પીધી. ત્યારે તો ભગવાને તમને અમર કર્યાં તેનો ઉપકાર માનો.
કેમકે જે એકવાર જલની લોટી પાય છે તેનો ઉપકાર માણુસ ભૂલતો નથી. તો તેની નિંદા તો નજ કરે
ભગવાને તો તમને સુધા પાઇ છે તેની નિંદા તમારાથી કેમ થાય. તે પણુ સુધા સાધારણુ નહિં
પણુ લોભાત્મક અધરમાં સાંચવેલી તે કોઇને અપાય જ નહિં તે કૃપા કરીને આપી તેની નિંદા
કરાય? ત્યાં કહે છે કે ઉપકાર માનવા જેવું તેમાં નથી કેમકે તે સુધા મોહ કરનારી હતી લોકમાં ધૂતા-
રાઓ મુસાફરને કેફી લાડુ ખવરાવે છે પછી તેને કેફ ચડે ત્યારે લુંટી લે છે તેને તે ઉપકાર નથી કરતો
તેને લાડુ ખવરાવ્યાનું શુભ ફલ નથી મળતું પણુ તેનો ગુનો ગણુાય છે તેવું અમારૂં થયું છે. ત્યારે તે
મોહ મટાડવા માટે કંઈ ઔષધ લો જેનાથી સ્વસ્થ બનો નિંદા કરવાથી શું લાભ છે? ત્યાં કહે છે કે
તે સુધા સાધારણુ ઔષધ લેવાથી સારા થઇએ એવી નથી પણુ તે તો સ્વા એટલે અસાધારણુ છે તેને
માટે હજાર ઉપાય કરો પણુ તેનો જેણે સ્વાદ લીધો તેનો મોહ મરતાં સુધી મટતો નથી ત્યાં કહે છે કે,
તમને જોતાં તે મોહનું કાંઈ ફલ તમને મળ્યું જણુાતું નથી તમે રસનું પાન કર્યું તે ઉત્તમ રસ હતો તે
ઠીક થયું તેના ઉત્તરમાં કહે છે તે રસ તેણે એકવાર જ આપ્યો. જો બહુવાર આપે તો છેવટે સુખ પણુ
થાય પણુ આ તો સ્વાદ બતાવીને સુધા આપવાનું બંધ કર્યું. તે પણુ ફુલનો મકરંદ લઈ તેને ખુલ્લું કરી
ભમર જતો રહે તેવું થયું. જો તેમણે અમારો [1]ત્યાગ ન કર્યો હોત તો એકવાર સુધા મળી હોત તે પણુ
અમને સુખ આપત ફુલ જેમ ચોળાઈ જાય તો બધા કામમાં અનુપયોગી થાય. તેમ ભગવાને અમને
વિવેક ધૈર્ય રહીત બનાવ્યાં તેથી અમારો સર્વનાશ કરીને જેને માટે અમે સર્વ છોડ્યું તેને પણુ લઈને
અહિંથી ચાલતા થયા. ત્યાં કહે છે કે તમે ભગવાનને જતી વખતે કેમ રોક્યા નહિ? તેના ઉત્તરમાં કહે-
વાનું કે તેણે અમારો જલદી ત્યાગ કર્યો કેમ કે તે તમારા (ભ્રમર) જેવા છે. ભમરો પણુ કમળનો સાર
ખેંચીને તેને છોડી દે છે. તેમ ભગવાને અમારૂં કર્યું. ભમરો પુષ્પનો સાર ખેંચી જાય છે તેમ ભગવાને
અમને સુધાપાન કરાવીને અમારો સાર ખેંચ્યો એ વિશેષ છે. તે પાન એવું કરાવ્યું કે આગળ અમારામાં
રસ પેદા ન થાય. કમળમાં તો આગળ ઉપર રસ થાય છે માટે અમને પીવરાવીને રસને લાયક રહેવા ન
દીધાં. હવે તમે ભગવાન બોલાવે છે એમ કહો તે સમાધાન થવાનો સંભવ નથી. ભગવાને સુધાપાન
કરાવી આસક્તિ ઉત્પન્ન કરી અધરસંબંધ કરાવી સ્વર્ગાદિ લોક છોડાવ્યા. મોહ કરીને વિવેક ધૈર્ય રહેવા

---

1 જો સુધા પીવાથી મોહ થયો હોય તો તે મોહ મટવાનો ઉપાય કરો? તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે તે મોહ મટે
તેવો નથી એ ઉત્તર મૂળમાં છે. જો હમેશાં તે સુધા આપી હતે તો સુખ પણુ મળતે. અમને તેણે લોકનો ત્યાગ કરાવ્યો
ત્યાં કર્મમાર્ગ છોડાવ્યો એવો અર્થ છે. કેમકે કર્મનું ફલ લોક છે એ વાત नारायणपरा लोका ત્યાં કહી છે. આશ્રય પણુ
છુટ્યો એ આશ્રય એટલે ભગવાન્. તેથી અમારે કર્મ જ્ઞાન ભક્તિ અને આશ્રય એ ચાર ગયાં. જેને ભગવાન્ છોડી દે તે
ભગવદીય ન ગણુાય. ભગવદીયને ભગવાન્ છોડતા નથી એવો નિયમ છે. ભગવદીય એટલે તેમના સંબંધવાળાં કહેવાય
છુટ્યો તેનું ભગવદીયત્વપણુ ગયું. સંબંધ દૃષ્ટિથી થાય છે અમારી દૃષ્ટિ એટલે બધાં ઇન્દ્રિયો તેની પાસે પહોચ્યાં છે
એટલે સંબંધ તો જૂદા જૂદા ભેળા થાય તે કહેવાય. એવું અમારે નથી અમો સંસારથી જૂદા થયાં તો પણુ ભગ-
વત્સંગવાળાં ન થયાં ત્યાં કહે છે કે તે તમને મોહથી થયું. તે મોહ અયોગ્ય છે એમ કહે તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે જો
અમને ભગવાનમાં મોહ ન હોત તો અમે અમારાં ઘેર પહોચત તો કરેલો નિરોધ વ્યર્થ થતે તે નિરોધ સિદ્ધ કરવા માટે
ભગવાને મોહ કરાવ્યો છે. મોહ કામની નવમી અવસ્થા મૂર્છા રૂપ છે. તે મોહ મટાડવાનો આ ઉપાય છે. લક્ષ્મી
ચરણુમાં રહે છે માટે કમળા તેનું નામ છે. ચરણુમાં ચરણુરૂપ થઇને રહે છે કેમકે ભગવાનનું—ચરણુ કમળ કહેવાય
છે. તેથી ભગવાન તેનો ત્યાગ નથી કરતા ગોપીઓને નિરંતર ચરણુ સંબંધ હોય તો તે લક્ષ્મીની જેમ ભગવદીય ગણુાય
અથવા વૃંદાવન ભૂમિમાં यद्देवकीसुतपदाम्बुजलब्धलक्ष्मीः થઈએ અથવા વિગાઢભાવવડે ચરણુરૂપ બનીએ તો ભગવદીય
થઈએ. વિજય કરવાની ઇચ્છાથી વાદ કરે તે જલ્પ કહેવાય. તે પોતાનો પક્ષ સ્થાપન કરી પૂર્વપક્ષને ઉડાવી દે એવો
ભાવ નારદના વાક્યમાં હોવાથી લક્ષ્મી તેને સાંભળીને ભગવાનને સેવે છે એમ પૂર્વ સાથે સંબંધ લેવો. (લેખ)

ન દીધાં તેથી જ્ઞાન અને ભક્તિ ગઈ અમને છોડી દીધાં તેથી અમારો આશ્રય પણ ગયો. અમે પતિની સેવા કરી ઘરમાં રહ્યાં હોત તો સ્વર્ગાદિ લોક મળત તે પણ અમારા ગયા એટલે ભગવાને અમને આ લોકપરલોકથી ભ્રષ્ટ કર્યાં છતાં તે પોતે અમારા ન થયા. તેને લઈને અમે બધાંથી ભ્રષ્ટ થયાં તો અમે તેને જે કહિએ તે યોગ્ય કહેવાય. ત્યાં કહે છે કે તમે ભગવાનના થયાં એટલે ભગવદીય બન્યા એ શું ઓછો લાભ છે ભગવદીયપણું તો [1]પરમ પુરુષાર્થ ગણાય છે. તેથી તમારે શોક ન કરવો જોઈએ. તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે ભગવાનનાં અમે થયાં હોઈએ તો ભગવાન્ અમને છોડે નહિ અમને છોડ્યાં એટલે અમે ભગવદીય નથી. અમને તેનો સંબંધ થતો નથી. કેમકે મોહને લીધે અમારી દૃષ્ટિ તો તેની પાસે ગઈ છે. બે મળે તે સંબંધ ગણાય. તેની પાસે દૃષ્ટિ ગઈ તેથી બીજી વસ્તુ અમને દેખાતી નથી. માટે આ છે એવું

---

[1] અહિં સુબોધિનીજીમાં મતાંતર ભાષા કહી છે તેમાં મતાંતરનું સ્વરૂપ કહેનાર લિંગ દેખાતું નથી ત્યારે તે મતાંતરભાષા કેમ કહેવાય ? એવી શંકાનો ઉત્તર ટિપ્પણીમાં આપે છે તેનું વ્યાખ્યાન પ્રકાશમાં આ પ્રમાણે જોવામાં આવે છે. કે આ ગોપી અતિઉત્કટસ્વભાવને કહે છે તે પરમ પુરુષાર્થરૂપ છે તેનો વિરોધિ જ્ઞાનોપદેશ છે. એ વઃ શબ્દનો અર્થ કર્યો. મતાંતર કહેવામાં યુક્તિ કહે છે કે સંગમ અને આર્તિ એ પુરુષાર્થ છે. તેથી ભગવાન અને ગોપીનો સહજ સ્નેહ છે. જેમ આત્મા દેહને દુઃખ દેનાર નથી તેમ ભગવાન ભક્તને દુઃખ ન દે તેથી જે જે ધર્મો આવિર્ભાવને પામે છે તે સ્નેહને લીધે છે પ્રભુ તો નિર્દોષ જ રહે છે. એમ માનીએ તો બધાને તેવો ભાવ જોઈએ તે થતો નથી. તેથી તે સંયોગવિયોગમાં પણ સ્નેહ કારણ છે. આ મર્યાદારીતિનો ખુલાસો છે. ખરી રીતે તો તે દોષ પણ ભગવાનના ભાવરૂપ છે તેને ભ્રમ સમજવો એ ભૂલ છે. રસાત્મક સ્વરૂપ એવું જ છે. તેમાં વધારે વિચાર થઈ શકતો નથી. અને વધારે વિચાર કરો તો રસાભાસ થઈ જાય એવો અમારો મત છે. તો પછી પ્રથમ કહ્યું તે સંભવતું નથી ત્યાં કહે છે કે ક્વચિત્ શબ્દથી કોઈ ગોપીની આ ઉક્તિ છે એટલે પૂર્વનું કથન કોઈ અન્યનું છે તેને અને આને સંબંધ નથી. આ ભાષાને લૌકિક ભાષા કહી પછી મતાંતર ભાષા કહીએ એ બન્નેને વિરોધ નથી એમ કહેવું જોઈએ પણ આને તો કામશાસ્ત્રાનુરોધિની કહી છે તેથી તેનો આશય ભિન્ન છે. તે જ કહે છે કે સમાધિભાષા કે ભક્તિમાર્ગની સાથે તે ભાષાનો વિરોધ નથી. તેના સમર્થનમાં કહે છે કે મર્યાદાથી પુષ્ટિ જૂદી છે તેથી મતાંતર કહેવામાં વિરોધ નથી તેમ જ સમાધિમાં તો વ્યાસે બન્ને પ્રકારનો ભક્તિમાર્ગ જોયો તેમાં અજાનતો લોક માટે મર્યાદા ભક્તિમાર્ગ અને સમાધિમાં જોઈને સ્વયં જાણનાર (શ્રીગોપીજનો જેવા)ને માટે પુષ્ટિમાર્ગ જ એટલે સમાધિ ભાષાથી મતાંતર થયો તેવાને જ્ઞાન કહેવું પણ વિરુદ્ધ છે. તેથી તેમને પ્રથમ કામશાસ્ત્રાનુસારે સ્વરૂપાનંદ આપ્યો હવે તેને જ્ઞાન આપે છે તેમાં કાંઈ વિરોધ નથી ત્યાં શંકા કરે છે કે મધુપ શબ્દનો ભ્રમર અર્થ કરો તો વિશેષણો સંભવે પણ ઉદ્ધવ અર્થ કરો તો તેની સંગતિ કેમ કરશો ? ત્યાં કહે છે કે જો કે ભગવાન અને તેના ભક્તો ઉદ્ધવાદિ તે મધુપાન કરનાર નથી યાદવોનું અનુકરણ સાધારણ અનિંદ્ય ધર્મનું થાય છતાં યાદવો દારૂડીયા કહેવાય તેથી ખેદ થાય છે. ભગવાન્ ભૂલે એવા નથી છતાં ઘણો કાળ ઉપેક્ષા કરી તેથી અમે જાણ્યું કે યાદવો છે. તેને અનુસંધાન ક્યાંથી રહે તેથી મધુપ કહ્યા છે એવા મધુપનો આ ભ્રમર અથવા ઉદ્ધવ પ્રસાદ લે છે તે પણ આદરકરવા યોગ્ય નથી. ભ્રમર કે ઉદ્ધવ પ્રસાદ લે. અમે ઈતર સંબંધી પદાર્થના ગ્રાહકો નથી કેમકે ભગવાનના પણ ઉત્તમ ધર્મો લેવાય નિંદા થાય તેવા ધર્મોનું અનુકરણ કરવું યોગ્ય નથી. તેથી તેના ધર્મોનું યદુસભામાં વિડંબન થવાનું કહ્યું છે.

અહિં કેસર જેવા રજથી સંવલિત વાયુ જ શ્મશ્રુસ્થાનીય છે માટે આગળ વાયુનો પ્રસ્તાવ કર્યો છે તે યોગ્ય છે. કાળપક્ષમાં વસન્તનો અંગીકાર ન કરવાનું પ્રયોજન કહે છે કે વસન્તનિમિત્ત ઉત્સવ ધર્મરૂપ છે તેના કરતાં ભગવત્કૃત ઉત્સવ ભગવાનની કૃપાપાત્ર કરે તે ઉત્તમ ગણાય છે. વસન્તોત્સવભવિષ્યોત્તરપુરાણમાં યુધિષ્ઠિરને નારદે કહ્યો છે. તેની કલિયુગમાં પ્રવૃત્તિ કહિ છે. પિશાચક્રીડા કહેવામાં આવી છે તે ધર્મના આધારમાં શ્યામતા હોવાથી વસન્તકૃત ઉત્સવ આદરણીય નથી. ત્યાં કહે છે કે વસન્તની ક્રીડામાં ભગવાને સુખ આપ્યું છે તેથી તેને માટે એવું કહેવું યોગ્ય નથી ત્યાં કહે છે કે પુષ્ટિમાર્ગમાં દક્ષિણાયન પ્રશસ્ત ગણાય છે. ઈત્યાદિ. (આ ૧૨ મા શ્લોકનો પ્રકાશ છે તેના અનુસંધાનપૂર્વક વાંચો.)

[1] અન્યથા એટલે અમારો ત્યાગ ન કર્યો હોત તો અમને અમૃત મળત તેથી મોહ ન થાત. પ્રત્યાસત્તિ જ્ઞાનલક્ષણા એટલે તેને મેલાપ થતો નથી જો તેનામાં હોવી. ભગવાને છોડ્યાં તેમાં ભગવાનને લાભ નથી તેમ ભક્તોને લાભ નથી. ગોપીઓને મોહ ન થાય તો જ્ઞાનથી તેની મુક્તિ થાય તે ન થવા માટે ભગવાને દોષ ન હોય તો તેને દુઃખ ન થાય. ગોપીને મોહ કરાવ્યો એ પુષ્ટિનું ફળ આપવા માટે જ છે. તે મોહ અયોગ્ય છે એમ કોઈ કહે તો કહે છે કે તેના તાત્પર્યને આપણે જાણતા નથી. તે મોહ સ્મરણોથી નિવૃત્ત થશે. (પ્રકાશ).

જ્ઞાન પણ અમને થતું નથી. ત્યાં કહે છે કે ભગવાન્ તમને મોહ શા માટે કરે પોતાને માટે મોહ કરે તો તમારો ત્યાગ ન કરે તેથી સ્વાર્થ માટે મોહ નથી. તે તમારે માટે મોહ કરે તો દોષ ન હોય તો પણ ભગવાન તમને મળે નહિ ત્યાં સુધી તમને સુખ ન થાય માટે દોષ તમારામાં છે. તેથી જ દુઃખ પણ છે. ભગવાને તેને મોહ કરવો ન્હોતો જોતો. ત્યાં કહે છે કે જો ગોપીઓનાં મન ભગવાનમાં ન હોય તો તેને મોહ ન કરે તો ચાલે પણ તેના મન ભગવાનમાં છે તે જો ભગવાન તેને સ્વરૂપાસક્ત ન રાખે તો તે પોતાનાં ઘરોમાં જઈને વસે એટલે કરેલો નિરોધ વ્યર્થ થાય. પોતે તાત્પર્ય નથી જાણતાં તેથી મોહ થયો છે તે આગળ સ્મરણથી દૂર થશે. તેને દૂર કરવા માટે ભગવાને દોષ બહાર કાઢવાનો ઉપાય કર્યો છે. ત્યાં કહે છે કે ભગવાન તો એવા જ છે બધા એક જાતના હોતા નથી. માટે તેને ઉપાલંભ ન દેવો જોઈએ. ત્યાં કહે છે કે સર્વ સ્ત્રીઓની આધિદૈવિકા લક્ષ્મી છે તે અતિચતુર છે તે આવા ભગવાનને કેમ સેવે છે તેને પણ અમારી જેમ ભગવાન કરતા હશે તો તે પણ પસ્તાતી હશે તો પણ તે કોઈ ઉપાયથી તેને સેવે છે. તે ઉપાય અમારા જાણવામાં આવે તો અમે પણ તેની જેમ ભગવાનની સેવા કરીએ એ વિચારથી कथं શબ્દ કહ્યો છે. તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે તે पद्मा છે પગમાં સમાય તે पद्मा કહેવાય. તેથી ચરણને કમળ કહ્યું છે લક્ષ્મી કમળમાં રહે છે તે પોતે પણ કમલા કહેવાય છે. તે તો ચરણમાં કમળા બનીને બેઠી છે તેને કાંઈ વાંધો નથી. ગોપીઓને પણ પૃથ્વીમાં નિરંતર કૃષ્ણસંબંધ રહે તો તે લક્ષ્મીરૂપા કહેવાય. देवकीसुतपदाम्बुजलक्ष्मीत्वे सपद्मे અતિવિગાઢભાવથી તે ચરણરૂપ થાય તો લક્ષ્મીત્વ તેમનામાં આવે. पुनश्च पद्मा संभूता એવું વાક્ય છે. સૌમ્યરૂપમાં આદિત્ય નિત્ય ભ્રમણાત્મક અને ઉગ્ર રૂપ છે તેની સેવા લક્ષ્મી કેમ કરતી હશે કેમકે તે કમળબન્ધુ કહેવાય છે. नारायणसमो गुणैः એ શ્લોકના સુબોધિનીમાં છ નારાયણમાં આદિત્ય ભગવદ્રૂપ છે તેને લક્ષ્મી કેમ સેવે છે? એ ઠપકો લક્ષ્મીને આપી સમાધાન કરે છે કે આ અવતાર પણ તેવો જ છે એકત્ર તેની સ્થિરતા નથી. લક્ષ્મીનો અવતાર તો જણાતો નથી ત્યાં તુ એમ વિતર્કવાચી અવ્યય કહ્યો છે તે લક્ષ્મી ભગવાન્ વિના ક્ષણવાર પણ રહી શકતી નથી. તે વાતનું પ્રમાણ पद्मा શબ્દનો પ્રયોગ કરી પૂરું પાડ્યું છે परिचरति એ વર્તમાન પ્રયોગ કર્યો છે તે આજે પણ તેની સેવા કરે છે એમ સમજવું. ભગવાન્ તો સેવા કરે તેની ઉપર પણ ઉદાસીન છે એ વાતમાં વિવાદ નથી. તેથી કેમ સેવા કરે છે એમાં પ્રમાણ મળતું નથી તો પણ કાંઈક પ્રમાણની સંભાવના થાય છે કે ઉત્તમશ્લોક એટલે ભક્તો નારદાદિ પરપક્ષને ઉડાવી પોતાના પક્ષને સ્થાપન કરે છે તે ભગવાનનું સર્વોત્તમત્વ સિદ્ધ કરે છે તેને લઈને લક્ષ્મી પણ ભગવાનની સેવા કરવા લાગી છે કેમકે યુક્તિથી સિદ્ધ કરેલા પદાર્થને પ્રતિવાદી પણ માને છે. ત્યારે લક્ષ્મીના પક્ષમાં એ યુક્તિ કેમ ન અપાય ત્યાં કહે છે કે લક્ષ્મી કરતાં ભગવાનના ભક્તની કીર્તિ વિશેષ છે તેથી ભક્તનો જય થાય છે. લક્ષ્મીનો નથી થતો એમ આ ઉપરથી ઘણું કરીને જણાય છે. ૧૩

એમ [1]પાદસ્પર્શમાટે આવતા ભમરાને રોકીને હવે તેના શબ્દને રોકે છે.

किमिह बहु षडङ्घ्रे गायसि त्वं यदूना-
मधिपतिमगृहाणामग्रतो नः पुराणम्।
विजयसखसखीनां गीयतां तत्प्रसङ्गः
क्षपितकुचरुजस्ते कल्पयन्तीष्टमिष्टाः ॥ १४ ॥

હે ભ્રમર! તું યદુના અધિપતિનું અમારી પાસે ગાન કેમ કરે છે? તે તો જૂની વાતો છે અમો ઘર વગરના છીએ તેને સંભળાવવાથી તને શું લાભ થવાનો છે. તે ગાન તું ભગવાનની સખીઓની પાસે કર કેમકે તેના કુચની પીડા ભગવાને મટાડી છે તે તારૂં ભલું કરશે.

सुबोधिनी—ભમરાને કહેવાથી ઉદ્ધવને પણ બોલવાનો નિષેધ કરે છે. કાળગત સર્વપ્રમાણોનો પણ નિષેધ કરે છે. કાળગતપ્રમાણોથી ભગવાનના ધર્મો આવતા નથી અને દોષો દૂર થતા નથી. તેથી તે કહેવું

---

[1] पादस्पर्शत्वेन પગને અડકવાની કૃતિ ન કર. અન્યત્ર સુખથી ભ્રમણ કર. (લેખ)

વ્યર્થ છે એમ કાળ ભ્રમર અને ઉદ્ધવને [1]સાધારણ રીતે કહ્યું. બે પગવાળો ઘણે લાંબે સુધી ચાલે છે તો તારે તો છ પગો છે. ત્યાં કહે છે હું તો ગાનારો છું સર્વદા હું ગાન કરૂં છું તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે અમારી પાસે શા માટે ગાય છે. કદાચિત્ ગાય તો ઠીક લાગે તેમ કરતો નથી તેમ બીજા સ્થાનમાં જઈને ગાતો નથી પણ વધારે ગાયા કરે છે. ત્યાં કહે છે કે તમારા સ્વામી કૃષ્ણ છે તેનું ગાન તમારી પાસે કરવું યોગ્ય છે તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે હમણાં તે અમારા સ્વામી નથી પણ યાદવોના અધિપતિ થયા છે તેથી તેનું ગાન યાદવો પાસે કરવું વધારે યોગ્ય ગણાય. બીજાઓ પાસે તેનું ગાન યોગ્ય નથી. ભગવાન્ સર્વના ઈશ્વર હોય ને યાદવના ઈશ્વર થાય તેમાં કાંઈ ખોટું નથી તેથી સર્વના ઉપકાર માટે અથવા સ્વાર્થ માટે તેનું ગાન યોગ્ય છે. એમ કહે તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે અમો ઘર વગરનાં છીએ અમે ઘર છોડી માર્ગમાં ઉભાં છીએ અમારે પોતાને ઘર નથી ભગવાનનું ઘર પણ અમારૂં નથી. તેવી પાસે ગાન કરવાથી તને શું ફળ મળવાનું હતું તે કહે ગૃહસ્થ હોય તેને સંભળાવે તો તે કાંઈ આપી શકે. ત્યાં કહે છે કે તમે એકલાં નહિ આપો તો શું થયું. બીજી તો આપશે ત્યાં કહે છે કે અમો બધી એક જાતિની એટલે ઉપર કહ્યું તેવી છીએ. ત્યાં કહે છે કે મને તમે ધનથી ઉપકાર નહિ કરો. પણ હું અપૂર્વ ભગવન્નામ સંભળાવીશ તો તેથી મને ધર્મ સિદ્ધ થશે. કોઈ દિવસ નહિ સાંભળેલ માહાત્મ્ય સંભળાવતાં તમને સંતોષ થાય તો તમે [1]આશીર્વાદ આપશો તો હું કૃતાર્થ થઈશ.. તેથી મને ગાવાની મનાઈ કેમ કરો છો? ત્યાં કહે છે કે તમો ગાઓ છો તે અપૂર્વવાદ નથી પરંતુ અમે તો ભગવાનનું શ્રવણ બહુ રીતે કર્યું છે. ત્યાં કહે છે કે ભગવાનના ગુણ સાંભળવામાં કોઈને વૈરાગ્ય ન થવું જોઈએ. તમો બધી ભગવચ્છ્રવણમાં વૈરાગ્ય કેમ બતાવો છો? તેને માટે કહે છે કે તારૂં કથન સત્ય છે. પણ અમે શ્રવણ કર્યું તેનું પરિણામ આ આવ્યું કે અમે રસ્તામાં ઉભાં છીએ આથી અધિક ફળ અમે જોતા નથી. હવે વધારે શ્રવણ કરતાં તો શું થાય? કદાચ સ્વરૂપથી નષ્ટ થઈએ તેથી ઉત્તમ તો એ છે કે તેનું શ્રવણ જ ન કરવું. જો અમે સ્વરૂપથી રહિશું તો ભગવાન મળવાની આશા તો છે. સંસારમાં પડવાનું જો સંભવિત ભય હોય તો તે પુરાતન છે સર્વત્ર સુલભ છે તે વખતે ગાન થઈ રહેશે. હમણાં ગાનનો કાંઈ ઉપયોગ નથી. ત્યાં કહે છે કે અમે તો ગાયકં છીએ [2]ભગવાન્ સ્ત્રીપ્રિય છે. પુરુષો એવા રસિક નથી સ્ત્રીઓ પાસે ગાન કરવું જરૂરનું છે. મને કોઈ ગાવાનો માર્ગ ન મળ્યો તેથી હું આપની પાસે ગાઉં છું એમ ભ્રમર કહે તો તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે ભગવાને પોતાની બરાબર ગણેલી એવી સુખી સ્ત્રીઓ છે. તે પરમાનંદયુક્ત છે જેને માટે ભગવાને અર્જુનની પેઠે અલક્ષ્ય મત્સ્યાદિને વિંધિને લક્ષ્મણા[3] વગેરેની સાથે લગ્ન કર્યાં છે ભગવાનનો યુદ્ધમાં સર્વત્ર જય થાય છે ત્યારે તે લુંટ ચલાવે તેમાં તે ઘણી સ્ત્રીઓને પણ ઉઠાવી લાવે છે અર્જુન પણ આપે છે. પોતે પણ તેવાજ છે. અર્જુન મિત્ર છે તેથી કાળરૂપ થઈને સર્વને મારે છે તેની સ્ત્રીઓ વિલાપ કરે છે તેને દુઃખ મટાડવા તેનું સાંત્વન કરે છે ત્યારે તે મિત્ર જેવા થાય છે. તે ધણી વગરની ભોગ નિરપેક્ષ હોયને કથામાં મુખ્ય અધિકારવાળી ગણાય અમે ભોગ સાપેક્ષ હોવાથી તારા ગાનનાં અધિકારી નથી. એવો કથનનો ભાવ છે. વક્રોક્તિથી તે સ્ત્રીઓ તને મારશે જેવી કે કંસની સ્ત્રી અસ્તિ પ્રાપ્તિ વગેરેની પાસે ભગવાનનું ગાન કરે તો તે તો એવી જ પહેરામણી આપે. વિજય ઉત્તમજયવાળા તેના મિત્રો જે સર્વત્ર જીતે તેને જ માને બીજાને માને જ નહિ. અમે તો એકનિષ્ઠ હોવાથી પ્રરોચન [2]માટે પણ ગાન અમને જોઈતું નથી. તે ઉપર બતાવી બધી સ્ત્રીઓનાં કુચની પીડા શાન્ત થઈ ગઈ છે એટલે યુદ્ધમાં મજબુત

---

1 હું અપૂર્વ અર્થ બતાવીશ તો તમને સંતોષ થતાં મને ધર્મનો લાભ થશે. તમે ખુશી થશો તો તમારા આશીર્વાદથી હું કૃતાર્થ થઈશ. તેથી બન્ને રીતે સંતોષનો સંભવ છે. તેના ઉત્તરમાં કહ્યું કે તે તો જુની વાતો છે તેમાં અપૂર્વ અર્થ ન હોવાથી અમને સંતોષ નથી થવાનો. 2 ભગવાન્ તો સ્ત્રીપ્રિય છે. તેથી સ્ત્રીઓ પાસે ગાવું જોઈએ. 3 જેને માટે લક્ષ્મણાની સાથે વિવાહાદિ કર્યાનું કહ્યું છે. (લેખ)

---

૧ उद्धवस्याग्रे वाक्यम् એનો અર્થ ઉદ્ધવ આગળ કહેશે તે વાક્ય. ૨ છતોધિકનો ફરી મળવારૂપ અર્થ છે. સ્ત્રીપ્રિય શબ્દ ષષ્ઠી સમાસવાળો છે. (પ્રકાશ)

બનેલા હાથવડે જેનાં રોગ દૂર થયા છે ભારનો ક્લેશ દૂર થયો હોઈને સુખી થયાં છે તે તમારું પ્રિય કરશે એટલું જ નહિ પણ તમારું ઇષ્ટ તે કરશે જેનો પુરુષાર્થ સિદ્ધ નથી થયો તે બીજાનું ભલું ન કરે તેથી ઉદ્ધવે પણ તેવીઓનું દૌત્ય કરવું તેની પાસે ભગવદ્ગુણ ગાવા અમારી પાસે ગાવું નહિ કેમકે અનુભવ કરતાં વચન દુર્બલ કહેવાય. કાળ [1]પક્ષમાં સંવત્સરના ૭ ઋતુ તે તેના ૭ પગ છે તે ઋતુના ભેદથી કોકિલાદી[1] શબ્દો અને વેદોથી ભગવાનનાં સ્મારક છે. તે જ શબ્દો ભગવાનની સાથે જ્ઞાનીઓને, ધર્મપરાયણોને, ઉદાસીનોને, ભક્તોને અથવા ભગવાનને મળેલાઓને, સુખ આપનારા થાય છે. પણ અમારા સરખાને તે શબ્દો સુખ આપનારા થતા નથી. કારણ કે અમો સર્વત્ર આસક્તિરહિત છીએ, અમે ધર્મિની અપેક્ષા રાખનારાં છઈએ કાળાદિથી અમે નિરપેક્ષ છઈએ. તેને કોકિલાદિના શબ્દો કે વેદના શબ્દોથી સુખ ન થાય. પૂર્વાવસ્થા પ્રાપ્ત થાય તો તેવા શબ્દ સુલભ હોઈને તે વખતે સાંભળશું હાલમાં તો તેને સાંભળવાની અમારે જરૂર નથી. ૧૪

---

1 કાળપદાર્થ કહેતાં વેદેશ્વ એમ કહ્યું છે ત્યાં શિશિરમાં ઉપાકર્મ પછી અધ્યયન થાય છે તેમ વેદમાં પણ ઋતું ભેદથી ભગવાનનું બોધન થાય છે. તે સંવત્સર કરે છે. ઉદ્ધવના પક્ષમાં ૭ પગની જગ્યાએ ૭ ઇન્દ્રિયો એટલે પાંચ કર્મેન્દ્રિય અને છઠું મન લેવું. ઉપલક્ષણ વિધિથી મનની સાથે વાક્ પાદ પાણિ પાયુ ઉપસ્થ લેવાં. (લેખ)

૧ કોયલ ટિટોડી મયૂર ક્રૌંચ હંસ અને ચક્રવાક એ ૭ ઋતુમાં ૭ પક્ષીઓના શબ્દો સુખ આપે છે. તે ધર્મિ જ્ઞાની વગેરેને સુખ કરે છે એમ કહ્યું ત્યાં આ વ્યવસ્થા છે. કોકિલાદિના શબ્દો ધર્મિ–ભગવાન સહિત ભક્તોને વસન્તઋતુમાં સુખ આપે છે. ગ્રીષ્મમાં ટિટોડીના શબ્દો જ્ઞાનીઓને ભગવાનનું સ્મરણ કરાવે છે. તેમાં એવો પ્રકાર છે કે ટિટોડાં પોતાના માળામાં ઇંડાં સ્થાપન કરીને દેશમાંથી અન્યત્ર જાય તો પણ સ્મરણમાત્રથી પોતાના બાળકને પોષે છે. તેમ જ્ઞાનિઓને ભગવત્સ્મરણ સુખદ થાય છે. તેમ જ વર્ષામાં મયૂરના શબ્દો સુખ આપે છે. (પ્રકાશ)

भारद्वाजमयूराणां चाषस्य नकुलस्य च । एतेषां दर्शनं पुण्यं वामभागे विशेषतः ॥

(ભારદ્વાજ મયૂર બાપૈયો નોળીયો એ બધાના શબ્દ ડાબી બાજુ તરફ સંભળાય તો પુણ્યજનક સમજવા) એથી વર્ષામાં મયૂરશબ્દ ધર્મવાળાઓને સુખ આપનાર થાય છે. શરદમાં ક્રૌંચના શબ્દો ઉદાસીનને સુખદ થાય છે. એ વાત રામાયણમાં પ્રસિદ્ધ છે. વાલ્મીકિ મુનિએ 'यत्क्रौञ्चमिथुनादेकमवधिः काममोहितः' એમ કહ્યુ છે તેથી કામમોહિતનો નાશ સાંભળી ઉદાસીનો રાગ છોડી સુખી થાય છે. હેમન્તમાં હંસના શબ્દો ભક્તોને સુખદ થાય છે હંસો જલ અને દૂધને જૂદાં કરી શકે છે. તે દૃષ્ટાન્તથી ભક્તો ક્ષીરરૂપ ભગવદ્ધર્મોને ગ્રહણ કરે છે નીરરૂપ વિષયનો ત્યાગ કરે છે તેથી તે સુખી થાય છે. એમ શિશિરઋતુમાં ચક્રવાકના શબ્દો ભગવાનનાં થયેલાં હોય તેને સુખ આપે છે તેમ ચક્રવાકમિથુન દિવસના સાથે રહે છે રાતના જૂદાં પડે છે. વિયોગાનુભવ કરે છે તેમ ભગવાનને મળેલા સેવકો દિવસમાં સાથે રહે છે રાતના વિયોગનો અનુભવ કરે છે એમ સુખી થાય છે એમ કોયલ વગેરેના શબ્દો ભગવાનની સાથે રહેનારને ૭ વસન્તાદિ ઋતુમાં સુખ આપનાર થાય છે વેદના શબ્દો પણ તેને સુખદ થાય છે તે જ્ઞાનિઓને સુખ આપે છે. બીજાઓને ઋતુસંબંધી ધર્મના શબ્દો સુખદ થાય છે તેમજ શરદમાં

आश्लिष्य समशीतोष्णं प्रसूनवनमारुतम् । जनास्तापं जहुर्गोप्यो न कृष्णहृतचेतसः ॥

પ્રથમ ઉદાસીન ગોપીઓને શોક હતો પછી स चर्षणीनामुदगाच्छुचो मृजन् એ વાક્યથી ભગવદ્રૂપચંદ્રને જોઈને તેમનો શોક ગયો ત્યારપછી વેદાત્મા વેણુનાદાત્મક શબ્દો તેને સુખ આપનાર થયા. આ વાત શ્રુત્યર્થાનંદસંદોહમાં વ્રજરમણ ગોસ્વામિના લેખમાં शारदेन ऋतुना सह विराजमानम् ઇત્યાદિ શબ્દોથી કહી છે. એમ હેમન્તમાં વ્રજકુમારોએ વ્રત કર્યાં પછી मयेमा रंस्यथ क्षपाः એમ ફળ આપનાર ભગવાનના વેદાત્મકશબ્દો સુખરૂપ થયા તે हेमन्तेन ऋतुना ઇત્યાદિ મંત્રથી ત્યાં કહે છે એમ શિશિરમાં ભગવાનને મળેલ ભક્તોને એકાન્તમાં વેદાત્મક શબ્દો त्वमसि मम जीवनम् ઇત્યાદિ ગીતગોવિંદમાં ગાયેલા ભગવચ્છબ્દો સુખ આપનાર થાય છે. शिशिरेण ऋतुना ઇત્યાદિથી કહેલા છે એમ વસન્તમાં દોલાદિમાં આરોહણ કરીને સંતોષ પામીને ભગવાનના શબ્દો સુખદ થાય છે. સંયુક્તાવસ્થા હૃદયમાં સ્મરણાત્મક અવસ્થા છે. ધર્મિતાનિ સંયુક્તાવસ્થા ज्ञात्वात्मानमधोक्षजम् ઇત્યાદિથી કહી છે. (પદાડ)

તેને પ્રાર્થના કરવાનું કહેતાં ભગવાનને સર્વત્ર સ્ત્રીઓ સુલભ છે એ વાત કહે છે.

दिवि भुवि च रसायां काः स्त्रियस्तद्दुरापाः
कपटरुचिरहासभ्रूविजृम्भस्य याः स्युः ।
चरणरज उपास्ते यस्य भूतिर्वयं का
अपि च कृपणपक्षे उत्तमश्लोकशब्दः ॥ १५ ॥

સ્વર્ગ, ભૂલોક અને પૃથ્વીની નીચેના લોકમાં ભગવાનને ન મળે એવી કઈ સ્ત્રી છે? જે સ્ત્રીઓ કપટથી સુંદર લાગતો હાસ અને ભ્રકુટીનો વિલાસ જોનારી છે. જે ભગવાનના ચરણને સાક્ષાત્ લક્ષ્મી સેવી રહી છે તે લક્ષ્મી પાસે અમે તો કોણ હિસાબમાં છીએ. તો પણ ઉત્તમ શ્લોક કહેવાય છે તેથી દીન ઉપર તે દયા કરશે એમ આશા રહે છે.

સુબોધિની—ત્રણ લોકની સ્ત્રીઓને ભગવાન મળવા દુર્લભ છે પણ ભગવાનને ત્રણ લોકમાં કોઈ સ્ત્રી દુર્લભ નથી. સ્ત્રીઓ તે તે લોકમાં ત્રણ પ્રકારની છે તે તો ભગવાનને સહજમાં મળે તેવી છે. તેનું કારણ કહેવામાં આવશે. च છે તેથી બ્રહ્માંડની[1] બહારની સ્ત્રીઓ પણ તેને સુલભ છે. સ્ત્રીઓને રમણની અપેક્ષા છે નાનાવિલાસવડે રમણ દેવસ્ત્રીઓમાં હોય છે પ્રત્યેકની સાથે નિયમથી રમણ ભૂસ્ત્રીઓમાં હોય છે. કેટલીક સ્ત્રીઓનું વિલાસથી પણ રમણ હોય છે પણ તેમાં નિરોધ તો તુલ્ય છે. રસાસ્ત્રીનું રમણ અત્યંત ગુપ્ત હોય છે. ભગવાનમાં તો પૂર્વે કહેલા શ્લોકોથી ત્રણે પ્રકાર છે. પ્રાકટ્યવિલાસરૂપ પ્રથમ કહ્યો છે.[2] (પહેલો શ્લોક) વિરુદ્ધતાથી બીજો કહ્યો છે (સકૃદ્ધધર શ્લોક) અતિપ્રયાસથી અત્યંત ગુપ્તરીતે સુભદ્રાહરણની[3] જેમ વિજયસખિપણાથી રમણ નિરૂપણ કર્યું છે તેથી ભગવાનનું ગુપ્ત રીતથી પણ રમણ છે. ખરી રીતે જે ધર્મોથી સ્ત્રીવશ્ય થાય તે ધર્મો ભગવાનમાં છે. [4]‘કપટપૂર્વક સુંદર હસવું. તેનાથી ભ્રકુટી નચાવવી. એટલે સ્થલની સૂચના આપતાં રતિ માટે બોલાવવું. એ બધું એનામાં છે. અથવા જે સ્ત્રિઓ ધર્મની જ હોય છે તે ધર્મને તે આધીન હોય છે. જો કોઈ સ્ત્રીનો વ્યભિચાર પ્રસિદ્ધ ન થાય તેમ ગુપ્ત રાખનાર હોય, તેને ખુશી ખુશી કરી દે એવું રમણ કરનાર હોય. તે છતાં તે બાબતમાં જે જે કરવું જોઈએ તે કરીને સ્ત્રીને બોલાવે તો તેને કોઈ સ્ત્રી દુર્લભ નથી. માટે જ (પદ્મ. પુ. સૃષ્ટિખંડ, ૪૯—૨૦)

‘स्थानं नास्ति क्षणं नास्ति नास्ति प्रार्थयिता नरः । तेन नारद नारीणां सतीत्वमुपजायते’ ॥

(સ્થાન નથી સમય નથી અને પ્રાર્થના કરનાર પુરુષ નથી હે નારદ તેનાથી સ્ત્રીઓમાં સતીપણું રહી જાય છે.) તેથી આટલું જો થાય તો પ્રાર્થનાની જરૂર નથી અન્યથા પ્રાર્થના નકામી છે. તેથી બન્ને રીતે પ્રાર્થના કરવાની કાંઈ જરૂર નથી. અમે તો આ કહ્યું તે જોએલા ઉપાયોથી કહ્યું છે. અલૌકિક ઉપાયમાં તો કાંઈ કરવાનું હોતું નથી. તે જ કહે છે. બધા પૈસાની ઇચ્છાવાળા જેને સેવે છે તે લક્ષ્મીમાં એવી શક્તિ છે. અથવા તેનું માહાત્મ્ય એવું છે તે લક્ષ્મી ભગવાનનું દાસ્ય કરવા પ્રાર્થના કરે છે. તેમાં અમે કોણ હિસાબમાં એના કરોડમા અંશ જેવા છીએ તેથી અમારી પાસે પ્રાર્થના તારે ન કરવી. આ તો અમારા વિચારથી અમે કહ્યું છે. ખરી રીતે તો ભગવાનમાં વિચાર પણ ન કરવો. કેમકે उत्तमश्लोक શબ્દ તેને માટે વપરાય છે તે [5]‘કૃપણનો પક્ષપાતી છે માટે બધા તેની કીર્તિ ગાય છે. તે અમથા નથી ગાતા પણ તે પ્રસિદ્ધ છે. અમે પણ દીન છીએ અમારો તે પક્ષપાત કરશે જો એમ ન કરે તો તે ઉત્તમશ્લોક કેમ કહેવાય? આ અર્થ યોગ્ય છે. તેથી પ્રમાણબલથી પ્રમેયબલથી લોકપ્રસિદ્ધિથી ભગવાન દીનની ઉપર દયા કરનાર છે તેથી અમને યોગ્ય હશે તે સર્વ તે જ કરશે એટલે અમારે દૂતની જરૂર નથી.

---

1 બ્રહ્માણ્ડની બહાર એટલે વૈકુણ્ઠ લોકની સ્ત્રીઓ विद्योतमानः प्रमदोत्तमाद्युभिः એ શ્લોકથી કહી છે. 2 ‘मद्रूप’ શ્લોકથી કહ્યું, ‘सकृत्’ શ્લોકથી કહ્યું. 3 અતિપ્રયાસથી किमिह શ્લોકમાં અતિપ્રયાસથી સુભદ્રા અર્જુનને આપી. 4 कपट શબ્દમાં કપટવાળો અર્થ કરવો. 5 કૃપણનો પક્ષ કરનાર કીર્તિવાળો થાય છે. (લેખ)

તેમ જ તમારા વચનોની અમારે જરૂર નથી. આ નિર્ગુણા ગોપીનું વચન છે અથવા નિર્ગુણભાવને પામેલીનું વચન છે. એમ તામસના ભેદમાં પહેલાથી તામસતામસી બીજાથી તામસરાજસી ત્રીજાથી તામસસાત્વિકી અને આ ચોથા શ્લોકથી નિર્ગુણગોપી કહેવામાં આવી. હવે રાજસનો પ્રકાર કહેવામાં આવે છે, પછી સાત્વિકનો પ્રકાર કહેવાશે. સર્વત્ર ત્રણ પ્રકાર કહેવાશે. रजस्तमः सत्त्व, तमः रजः सत्त्व એમ શ્લોકનો ક્રમ જાણવો. ૧૫

અમે એમ ન્હોતું ધાર્યું કે આપ ક્રોધ કરશો, આપ ઉદાસીન છો એવી ખબર હોત તો દૂતનું કામ કરવા ન આવત. હવે તો અહિં આવ્યા તો કાંઈક કરવું જોઈએ? તેથી અમારી પ્રાર્થનાથી ભગવાન્ સાથે આપ સમાધાન કરો એમ ભ્રમર અથવા ઉદ્ધવ સાષ્ટાઙ્ગ પ્રણામ કરે છે. તે અભિપ્રાયથી કહે છે.

विसृज शिरसि पादं वेद्म्यहं चाटुकारै-
रनुनयविदुषस्तेऽभ्येत्य दौत्यैर्मुकुन्दात् ॥
स्वकृत इह विसृष्टा पत्यपत्यान्यलोका
व्यसृजदकृतचेताः किन्नु संधेयमस्मिन् ॥ १६ ॥

મસ્તક ઉપર પગ લગાડવો છોડી દે મુકુંદનું દૌત્ય કરનાર અને મીઠાં વચનોવડે મનામણાં કરાવનાર તુને હું જાણું છું. જેને માટે અમે પતિઓ, છોકરાં અને પરલોક (સ્વર્ગાદિ) છોડ્યાં તે ભગવાને અમારો વિચાર પણ ન કર્યો તેણે અમને છોડ્યાં તેની સાથે વળી સંધિ કેવી હોય.

સુબોધિની—મસ્તક ઉપર બળથી મૂકેલો પગ છોડી દે એમ કરવામાં કાંઈ યુક્તિ ન હોવાથી અમો તમારી વાત કબુલ કરી ન શકીએ. તેથી તમે અમારા પગમાં પડવાનો આગ્રહ રાખો તે ખોટું ગણાય. ત્યાં કહે કે જેમ આપ કહેશો તેમ અમારે કરવું કબુલ છે તો પછી ના કેમ કહો છો? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે હું તમને જાણું છું. આ વાત ભગવાન્ કરશે કે નહિં કરે તે હું બરાબર જાણું છું. જ્યાં સંદેહ હોય ત્યાં વાણીથી તે સંદેહ દૂર કરાય. અમને તો ભગવાનમાં વિપરીત નિશ્ચય થઈ ગયો છે. અથવા સ્વામિના કાર્ય કરતો હોય તે કાર્યનો [1]વિચાર કર્યા વગર કોઈ પોતાનું અપમાન કરાવવા ન આવે તેથી અમને અહિંથી દૂર કરવા ન જોઈએ ત્યાં કહે છે કે મીઠા મીઠા વચનોથી અમને સમજાવવાં ન જોઈએ આ પ્રકાર જે તમે કહો છો તે ભગવાનનો કહેલો નહિં પણ તમે કપોળ કલ્પિત તૈયાર કર્યો છે માંટે તમારો સ્વામી મુકુંદ છે. તે અમને મારીને મોક્ષ આપશે. કેમકે મર્યા વગર મુક્તિ ન થાય તેથી તે અમને મારશે પરંતુ અમે જીવતાં હોઈએ ત્યાં સુધી સુખ નહિ આપે તેથી તમે આવીને અમારૂં ધાર્યું કેમ કરી આપશો સ્વામિના મતથી વિરુદ્ધ બોલનારો તેનો દૂત હોય તો वञ्चक કહેવાય. ત્યાં કહે છે કે તેણે ન કહ્યું હોય તો મને કોણે શિખવ્યું? તેનો ઉત્તર કહે છે કે માન મનાવવમાં તમો જાણકાર છો તે તમારી વિદ્યા હું જાણું છું. તે વૃથા અનુનય નથી પણ चाटुकार મીઠી ભાષાવાળો अनुनय (મનામણું) છે. તેથી ઉત્પત્તિ અને ઉપપત્તિથી તમારૂં મન શુદ્ધ નથી. કાયા અને વાણીથી છેતરવા માટે મનાવવાનો દેખાવ કરનાર તમો છો. [1]અન્તઃકરણ કોઈનું દેખાતું નથી તો તમે મારા મનમાં આવું છે એમ કેમ જાણી ગયાં? જાણવાનું તો વાણી કે કાયાની ચેષ્ટાથી બને. તેથી ક્રોધને વશ થઈને તમે અવળું જુઓ છો અમારો દોષ નથી. ત્યાં કહે છે કે [2]યુક્તિથી બાધ થતો હોય એવું વેદપણ ન કહી શકે ભગવાન્ ઈશ્વર અમે ગોપીઓ. અમે જે અમારે કર્તવ્ય હતું તે કર્યું તે તો સર્વ સમર્થ છે તેણે કાંઈ ન કર્યું. આ બનેલી વાત છે હમણાં કર્તવ્ય શું છે તે કહોને? અમે તેને માટે છોકરાં છોડ્યાં ધણી છોડ્યા, તેને લઈને મળનારા સ્વર્ગાદિ લોકો છોડ્યા. કેમકે ધણી વગેરેના રક્ષણમાં ન રહે તેને સ્વર્ગાદિ મળતા નથી. લોકને છોડવું હોય તે [3]બીજે જતો રહે

---

1 સ્વામિના કામનો વિચાર કર્યાં વગર કોઈ ન આવે. 2 ઘડાને કપડું કહી હજાર વાર સમજાવીએ તો મૂર્ખ પણ તે વાત ન કબુલ કરે. પ્રજ્ઞાત આપણી યુક્તિમાં ન આવે પણ શુકદેવ જેવાની યુક્તિમાં આવી જાય. अहंमनुरभवम् ઇત્યાદિ શ્રુતિ તો બ્રહ્મ સર્વરૂપ હોવાથી તે મનુરૂપ પણ થાય. 3 દૂર જઈને એટલે બીજા આશ્રમમાં જઈને પૂર્વાશ્રમને છોડે છે. ભગવાને તો આશ્રમ ન છોડ્યો પણ અમને જ છોડ્યાં. (લેખ)

પણ અમે તો અહિં જ એ બધું કર્યું ત્યાગ પણ ભગવાનને માટે કર્યો જો અમે બધું છોડશું નહિં તો ભગ-
વાન્ અમને રાખશે નહિં કેમકે અન્યથી સંબંધ હોય ત્યાં સુધી ભગવાન્ પોતાનાં ન કરે તેથી અમે સર્વ
ત્યાગ કર્યો છતાં ભગવાને અમને છોડી દીધાં. અને મથુરા પહોચ્યા. ત્યાં કહે છે કે લોકમાં કામ પ્રસંગે
જવું પડે ત્યાં વિલંબ પણ થાય. એટલાથી છોડી દીધાં એમ ન કહેવાય. તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે જે જાય
તે મનમાં તેને રાખીને જાય મનમાંથી દૂર કરીને ન જાય. ભગવાને તો તેથી વિપરીત કર્યું તે અમને મન-
માંથી કાઢીને ગયા. તેની સાથે મેળ કરવાનું શું હોય. જેનાથી સંબંધ પાછો સંધાય એવું કારણ અમો
જોતાં નથી. બહાર[1] ધણી છોકરા હતાં તેને અમે છોડ્યાં અંદર[2] હૃદયમાં ભગવાને અમને રાખ્યા હતા
તે અમને હૃદયમાંથી છોડીને ચાલ્યા ગયા. ૧૬

ત્યાં કહે છે કે સન્ધિ કરવામાં મિત્રતા કરવી એ ઉપાય છે પહેલી તમે પ્રપત્તિ કરેલી છતાં
ભગવાને છોડી દીધાં તે ભગવાનની પાસે માફી માગી લો એટલે તે દોષ ગયા પછી તેની મિત્રતા બાંધો
એમ કહે તેનો ઉત્તર ગોપી આપે છે.

मृगयुरिव कपीन्द्रं विव्यधे लुब्धधर्मा
स्त्रियमकृत विरूपां स्त्रीजितः कामयानाम् ।
बलिमपि बलिमत्वाऽवेष्टयद्ध्वाङ्क्षवद्य-
स्तदलमसितसख्यैर्दुस्त्यजस्तत्कथार्थः ॥ १७ ॥

પારધિ પશુને વીંધે તેમ વાળીનેજેણે બાણુથી વિંધી નાખ્યો પોતે સ્રી વશ થઈ ગયા તેથી સ્રીને
સ્રી તેની કામના કરીને આવી તેનાં નાક કાન કાપી તેને બેડોળ કરી દીધી. બલિરાજા પાસેથી બધું પડાવી
કાગડાની પેઠે જેને બાંધી લીધો. માટે તે કાળાની મૈત્રી કર્યા વગર જ ઠીક છઈએ તો પણ તેની
કથારૂપ અર્થ કોઈ રીતે છોડી શકાતો નથી.

સુબોધિની—તું મિત્રતાનું કહે છે પણ સ્રીઓ [૧]મિત્રતાની અધિકારિણી નથી न वै स्त्रैणानि
सख्यानि એવું વાક્ય છે. તેમ ઈશ્વર પણ કોઈનો મિત્ર થતો નથી. राजा मित्रं केन दृष्टं श्रुतं वा એવું
પણ નીતિવાક્ય છે. તેમાં પણ ભગવાન સાથે તો સખ્ય થાય જ નહિં કેમકે તેમની મૈત્રી કરતાં ત્રણનાં
અનિષ્ટ થયાં છે આર્ષજ્ઞાનથી ભગવાનના સ્વરૂપને જાણીને [૨]પોતાનાથી પહેલાની અવસ્થાની ભાવના કરે છે
તેમાં રામ પ્રથમ ભૂતળ ઉપર પધાર્યા છે તેની સાથે પુરુષે અને સ્રીએ સખ્ય કર્યું તેમાંથી એકનું મોત
થયું બીજીનું જીવતાં મરણ થયું. રામે સુગ્રીવ સાથે અગ્નિની સાક્ષીથી મૈત્રી બાંધી તેના મોટા ભાઈ વાલીને
ભગવાને માર્યો તેના ભાઈ સાથે મિત્રતા થતાં તેની સાથે પણ મિત્રતા થઈ ગણાય તે વાદરાંનો ઈન્દ્ર હતો.
તેથી કાર્યને લઈને માર્યો એમ પણ ઠરતું નથી. તેને જીવાડ્યો હોત તો તે સુગ્રીવથી [3]વધારે સારૂં કાર્ય કરત.
કોઈ વાંદરા સાથે મિત્રતા કરતો નથી. તેથી સખ્યશાસ્રના જાણનાર ભગવાન નથી તે વાત સિદ્ધ થઈ.
તેમાં પણ પોતે સર્વ રીતે સમર્થ છે છતાં યુદ્ધ કરી તેને ન માર્યો પણ બીજા હરિણને રાખીને જંગલના
હરિણને મારે તેમ લુબ્ધકપણુ કરીને તેને માર્યો તેમ અહિં સુગ્રીવની સાથે તેને યુદ્ધ કરાવી પોતે માર્યો.
હરિણાદિનો શિકાર સર્વત્ર થાય છે તેમાં શું દોષ છે? ત્યાં કહે છે કે પોતે અલુબ્ધધર્મવાળા છે લુબ્ધ-
કના જેવા તેનામાં ધર્મો નથી. લુબ્ધક (પારધી) માંસને માટે પ્રાણિને મારે છે. [4]વાંદરાનું માંસ તો
ભક્ષણ કરવા લાયક નથી. પોતે ઈશ્વર છે તેનું વાંદરો કાંઈ બગાડી શકતો નથી કે જેના રક્ષણ માટે એને
મારવો પડે, છતાં માર્યો. શૂર્પણખા કામમાં મોહિત થઈને આવી તેને માન આપવું જોઈએ તેને બદલે

---

[1] બહાર રહેલા અમારા ધણી દીકરા બન્ધુઓને અમે છોડ્યાં. [2] અંદર રહેલા સ્નેહાદિ ભાવોને ભગવાને છોડી દીધા એટલે અમે ભગવાનને માટે પત્યાદિ છોડ્યા તે ભગવાને અમારાથી સ્નેહ છોડી દીધો તેથી અમે બન્ને બાજુથી ભ્રષ્ટ થયાં. [3] વાલીથી તો સુગ્રીવ કરતાં વધારે કામ લઈ શકત કેમકે તે વાંદરાનો રાજા હતો માટે. [4] पञ्च पञ्चनखाभक्ष्याः કહ્યું છે ત્યાં વાંદરાની ગણના નથી તેથી વાંદરાના માંસને કોઈ ખાતા નથી. (લેખ)

---

[૧] न वै स्त्रैणानि એ શ્રુતિનું પ્રતીક છે. [૨] પોતે જ તેની પૂર્વાવસ્થાની ભાવના કરે છે. (પ્રકાશ)

તેનાં નાક કાન કાપીને બેડોળ કરી મૂકી. ઉર્ધ્વરેતાઓ પાસે સ્ત્રી જાય તો તેને વિરૂપ કરે તે યોગ્ય કહેવાય ? ત્યાં કહે છે ભગવાન્ ઉર્ધ્વરેતા નથી પણ પોતાની સ્ત્રી સીતાને વશ છે. જો તેના કહ્યામાં ન હોય તો તેના કહેવાથી સુવર્ણમૃગ લેવા ન જાય. તે શૂર્પણખા તાટકાની જેમ પ્રતિબંધ કરવા ન્હોતી આવી પણ કામને વાહન કરીને આવી હતી એમ બે દૂષણ આપીને તેનાથી પણ આગળ દોષ વિચારતાં પરશુરામમાં દોષ ન જોયો વામનમાં જોઇને બોલી કે બલિ અત્યંત પૂજારૂપ હતો તેથી બલિએ વામનની શ્રદ્ધાથી પૂજા કરી 'બ્રાહ્મણક્ષત્રિયને' તુલ્યતા હોવાથી મિત્રતા થવાનો સંભવ છે તોપણ બન્ને 'પોતાનું કામ સિદ્ધ કરનાર હોવાથી બલિપાસથી ત્રણ લોક લેવા એ કોઈ મિષ' કરીને લે તેમાં દોષ નથી પણ તેટલું લે તો પોતાનું હતું તે લીધું ગણાય પણ તેટલાથી સંતોષ ન માનતાં બીજું પણ લીધું તે કહે છે કે તેની પૂજાનો સ્વીકાર' કરીને તેને બાંધ્યો અહિં अद् ધાતુ ને जग्ध આદેશ નથી થયો बहुलं छन्दसि એ સૂત્રથી "આગળ કહેવાશે.³ બલિનું ખાઇને તેને બાંધીને ખાડામાં ઉતાર્યો અહિંથી સરસ્વતી ગુણરૂપ અર્થ કરે છે.⁵ ध्वाङ्क्षवत्.⁴ અહિં દ્વિતીયાના અર્થમાં वत् પ્રત્યય થયો છે. કાગડો દૂધપાકમાં ચાંચ બોળે તે અયોગ્ય ગણાય. તે ધૃષ્ટતાથી તેમ કરે તો તેને પકડીને બાંધવો પડે. તેમ વાંદરો ઇન્દ્રની પેઠે વ્યવહાર કરે તો મારવા યોગ્ય ગણાય પશુ હોવાથી મિષથી જ મરાય. બ્રહ્માએ તેનું મોત તેમ જ થવાનું નિર્માણ કરેલું. મત્સ્યોનું મૃત્યુ તો બુદ્ધિ ⁵ચલાવવાથી થઇ શકે. સ્ત્રીજીતમાં તો સ્ત્રીથી સ્ત્રી બેડોળ થઈ ભગવાને પોતે તેને કાંઈ કર્યું નથી તેથી જ સ્ત્રીઓ પોતાની જાતનો અતિક્રમ⁶ કરતી નથી. તેમ અમે પણ નહિં કરીએ. કરવાથી સ્વધર્મ છોડતાં અનિષ્ટ થાય. અમે હીન થઇએ તો ઉત્તમ ભાવને ન પામીએ. 'અયોગ્યની ઈચ્છા કરનારો પુરુષ પડે છે એમાં સંદેહ નહિં' એવું વચન છે મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરતાં તેના રક્ષકો દંડ કરે એ વાત નિર્વિવાદ છે. स्त्रियो जिता अनेन એવો સમાસ કરી જેણે સ્ત્રીઓને જીતી છે એવા રામ, એવો અર્થ કરવો. સ્ત્રીઓએ જેને જીત્યા છે એવા તે નથી. સ્ત્રીવશ્ય નથી. જીતે તેનું હિત કરવું જોઈએ. તેમ નગરમાં ભગવાન અમારે ભોગ્ય નથી જેમ બલિનો મન્વન્તર કાળ અત્યારે તેને ઈન્દ્રત્વેન ભોગ્ય નથી. તેમ અમો સ્ત્રી હોવાથી સખ્ય અમને અયોગ્ય છે સ્ત્રીનો અતિક્રમ' કે અન્યનો અવસર (અત્યારે સીતાને ભોગનો સમય). હોવાથી કાલની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન ન કરવું તેથી પણ તારી પ્રાર્થનાથી સખ્ય કર્તવ્ય નથી તે જ કહે છે કે કાળાની સાથે મિત્રતા કરવાથી બસ છે અથવા અસિત એટલે કપટથી મિત્રતા ન કરવી એ જ ઠીક છે. તેનું ફલ વિપરીત થાય. અથવા તામસભાવથી કૃષ્ણવર્ણને કહેનાર અસિતશબ્દ છે. તમે ઘરબાર પતિ પુત્ર છોડીને ભગવાનનો આશ્રય કર્યો હવે તેને છોડીને કોનો આશ્રય કરશો ? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે અમો તેની કથારૂપ અર્થનો આશ્રય કરીને જીવશું તેને પણ છોડવાનું મન થાય છે છતાં કથા ભગવાનની જેમ અમને છોડે તો ભલે છોડે, તેને છોડવાની

ભગવાનને દોષ કેમ લાગે? ત્યાં કહે છે બ્રાહ્મણ

૧ બલિરાજાની સાથે મૈત્રી ન્હોતી તેના અનિષ્ટકરણથી ભગવાનને દોષ કેમ લાગે? ત્યાં કહે છે બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય અન્યોન્ય ઉપકારક છે. બ્રાહ્મણો યજ્ઞો કરે તેથી રાજ્ય સ્થિર થાય રાજા રક્ષા કરે તેનાથી બ્રાહ્મણનો ધર્મ સિદ્ધ થાય. ૨ ત્યારે તેનો અપકાર શું કર્યો તેના ત્રણ લોક લીધાં એમ કહે તો તેનો નિષેધ કરે છે મિષથી ત્રણ લોક લેવામાં દોષ નથી. ૩ લોકત્રય લીધા એ તો અનુવાદ માત્ર છે. ૪ अद ધાતુને जग्ध आदेशः નહિ થવાનું પછી કહેવાશે. ૫ એ અયશબ્દનો અર્થ છે. ૬ સરસ્વતીનો કહેલો અર્થ કહે છે. કાગડો દૂધપાક છોવરાવે તે અયોગ્ય ગણાય તેમ. આ દૈત્યને ત્રિલોકીનો વૈભવ ન જોઈએ તેથી ભગવાન તેનો વૈભવ છોડાવે છે अयोग्यमिच्छन् पुरुषः पतत्येव न संशयः એ ન્યાયથી ભગવાનનો તેમાં દોષ નથી. (પ્રકાશ)

---

1 ત્યાં એટલે સૃષ્ટિના આરંભમાં. 2 ब्रह्माऽसृजत् स्वमुखतः ઇત્યાદિમાં બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય પરસ્પરોપકારક કહ્યા છે. 3 લોકત્રય લીધાં એ તો અનુવાદ માત્રછે. વીંટી લીધો એ મુખ્યક્રિયા છે. તે દોષવાલી ગણાય. 4 દોષવાલો ત્યાજ્ય છે પણ અહિં તો તેનો ગુણ કહે છે કે કાગડો તૈયાર રસોઇ અભડાવે તો તેને મારવો જોઇએ અથવા બાંધવો જોઇએ વાંદરો રાજા થઈ બેસે તેને મારવો જોઇએ. 5 માંછલા સમુદ્રમાં રહે છે તેને મારવાં હોય તો બુદ્ધિથી તેને મારવાનો કાંટો કરી તેમાં ખાવાનું રાખી તેખાવા આવે તેને કાંટો લાગે તો મરે એમ તેને મારવામાં બુદ્ધિની જરૂર છે. અહિં મત્સ્યની વાત કહી છે તે સર્વત્ર બુદ્ધિની જરૂર છે એ બતાવવા દૃષ્ટાન્ત તરિકે કહી છે. 6 માટે જ સ્ત્રી, સજાતીય–એટલે સ્ત્રીનો અતિક્રમ 'નથી કરતી તેમાં તેને તેનું સૌન્દર્ય જવાની બીતિ લાગે છે. (લેખ)

અમારી શક્તિ નથી એ અભિપ્રાયથી [1]અર્થ પદ કહ્યું. [2]કાળને ઉદ્દેશીને પણ ભગવદ્ધર્મ યજ્ઞાદિ થાય છે. ધર્મ તરીકે શ્રવણાદિ કહ્યા છે સખ્ય અને આત્મનિવેદન પણ કહેલ છે. જેમ કે सुपर्णावेतौ सहजौ सखायौ, ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति વેદો અને યજ્ઞો કાળાત્મક' છે કાળમાં તે થાય છે. તેથી વેદનું શિર [3]ઉપનિષત્ કહેવાય છે તેમાં ભગવાનનું નિરૂપણ[2] ન [4]કરવું જોઈએ. એવો પુષ્ટિશ્રુતિનો અભિપ્રાય છે એમ ન [5]કહે તો મોક્ષનું કારણ શાસ્ત્ર રહે ભગવાન મોક્ષનું કારણ ન રહે તેથી ભગવાન અન્યથાસિદ્ધ થાય. (ભગવાનનો અવતાર થાય તેનું પ્રયોજન ન રહે તેથી તે અન્યથાસિદ્ધ થાય.) તેમાં પણ ભક્તિમાર્ગમાં ભગવદુત્કર્ષ કહેવાય છે માટે તમે નિષેધ કેમ કરો છો? ત્યાં કહે છે. તે પરમાત્મા શાસ્ત્રપ્રતિપાદ્ય હોવાથી [3]મોક્ષ આપનાર છે. તેનો દૂત બહુ નિપુણ હોય છતાં તે મોક્ષ જ આપી શકે લોકોને સારૂં લાગે માટે ભક્તિની જેમ પ્રેમની જેમ કહે છે. 'न वा पुत्राणां कामाय' "यमैवैष वृणुते' એમ શ્રુતિ સખ્યઆત્મનિવેદન જેમ કહે છે શાસ્ત્રો તો સર્વ 'છોડવાનો અભિપ્રાય કહેનારાં છે 'आत्मकामः' सर्वं परित्यजेत्' તેના વિરક્તને, નિત્ય આત્માનુસંધાન કરનારને પણ જો આત્મસ્ફુર્તિ ન થાય તો તેને ગુરૂ કે ઉપનિષદથી શો લાભ છે? તેથી સખ્યાદિમાં વેદનો અભિપ્રાય નથી. તો પણ વૈદિક રહેવું જોઈએ જો એમ ન કરીએ તો પાખંડી ગણાઈએ. આમ સર્વત્ર[7] શબ્દ યોજના કરવી. ૧૭

---

૧ કથારૂપ અર્થ કહ્યો તેમાં શબ્દ અને અર્થને નિત્યસંબંધ છે वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति. ઇત્યાદિમાં કથાને અર્થરૂપ કહી છે તેથી મૂળમાં कथार्थः એમ કહ્યું છે. ૨ કાલમાં પણ ધર્મો કરાય છે તે શ્રવણાદિ ધર્મો છે. તે ધર્મો વેદબોધિત છે યજ્ઞો વેદે કહેલા છે તે કાલાત્મક કહેવાય માટે ઉપનિષદો વેદના શિરરૂપ કહેવાય. તેમાં ભગવાનનું નિરૂપણ કરવું જોઈએ તેમ ન કરે તો તેનાથી જ મોક્ષ થાય એટલે ભગવાનનો અવતાર અન્યથાસિદ્ધ થાય છે તે ભગવદવતરણ અન્યથાસિદ્ધ ન થવા માટે પુષ્ટિશ્રુતિઓ તેનો નિષેધ કરે છે. જો નિષેધ ન કરે તો અવતાર તો ભક્તિનું દાન કરે તેથી મોક્ષનું કારણ તે ન થાય. ૩ તેવા શાસ્ત્રીય ભક્તનો જો આત્મામાં (મોક્ષ થાય) તો विवृणुते तनूं स्वाम् એ શ્રુતિમાં કહેલ ભગવાનના વરણનો તે અધિકારી ન રહે ભક્તિનું ફલ તેને ન મળે જ્ઞાનનું ફલ (મોક્ષ) મળતાં તે કૃતાર્થ થાય. ૪ દ્વાસુપર્ણમાં સખ્ય કહ્યું છે પણ રામતાપિની અને विष्णोर्नुकम् એ મંત્રમાં તેથી વિપરીત છે એટલે તે સખ્યમાં વિશ્વાસ ન રખાય તો પણ કથાનો ત્યાગ તો થાય તેમ નથી જ તેથી જ્યાં સુધી તેના જેવું ન મળે ત્યાં સુધી કથા છુટે તેમ નથી. (પ્રકાશ)

---

1 કથાને અર્થ કહ્યો છે તે અર્થ છોડવો અશક્ય છે અર્થપદથી સ્વાતંત્ર્ય લેવાનું છે તેથી તેનામાં પણ ત્યાગનું સામર્થ્ય બતાવ્યું છે તેથી તે કથા અમને છોડે તો છુટે અમારાથી તે છુટવી અશક્ય છે. દિવિભુવિ એ શ્લોક સંવત્સર ભ્રમર અને ઉદ્ધવના પક્ષમાં સમાન છે વિસૃજ એ શ્લોકનો સંવત્સર પક્ષમાં ઉત્તર કહે છે. કાલમાં પણ કેટલાક ધર્મો કરવાનું કહ્યું છે અહિં यज्ञाश्चन ત્યાં ચનપ્રત્યય લેવો યજ્ઞોનો નિષેધ એવોઅર્થ ન કરવો. વેદ અને યજ્ઞો કાલમાં થાય છે તે કાલાધીન છે તેથી ઉપનિષદો વેદના મસ્તકરૂપ ગણાય છે. 2 ભગવાનનું નિરૂપણ તેમાં ન કરવું જોઈએ. એવો પુષ્ટિશ્રુતિનો અભિપ્રાય છે કેમકે ઉપનિષદથી સખ્ય અને આત્મનિવેદન થાય તો ભગવાન પધારવાની જરૂર ન રહે તેથી તે અન્યથાસિદ્ધ કહેવાય. 3 तथा परमहंसानां એ શ્લોકમાં ભક્તિયોગ માટે આપનું પ્રાકટ્ય કહ્યુ છે તે વ્યર્થ થાય છે. તેથી ઉપનિષદમાં સખ્ય આત્મનિવેદન જ્ઞાનમાર્ગીય છે તે મોક્ષ આપે છે. ભક્તિ આપવા માટે અવતરેલ ભગવાનના આપેલાં સખ્ય આત્મનિવેદન ભજનાનંદનું દાન કરે છે સ્વરૂપનો સંબંધ કરાવે છે. તેથી તેમાં તફાવત છે. તેમાં ભજનીય પણ તે જ પરમાત્મા છે એમ કહે તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે જ્ઞાનમાર્ગીય પરમાત્મા અને ભક્તિમાર્ગીય ભગવાન્ બન્ને ભિન્ન છે. न वा अरे पुत्राणां कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति आत्मनः कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति એ શ્રુતિમાં આત્મકામનાને ભક્તિ જેવી કહી છે. 4 यमेव શ્રુતિમાં વરણ કહ્યુ તે પણ 'अहं भवान् न चान्यस्त्वं त्वमेवाहं विचक्ष्व भोः । न नौ पश्यन्ति कवयश्छिद्रं जातुमनागपि' એ પુરંજનોપાખ્યાનમાં કહેલો અભેદ પ્રેમ જેવો કહ્યો છે. 5 તેથી જેમ आत्मकाम શ્રુતિમાં કહેલ સર્વ પરિત્યાગ કરી આત્માનું અનુસંધાન એ જ્ઞાનમાર્ગીય છે. આત્માનું હૃદયમાં દર્શન તેનું ફલ છે. તે ન થાય તો ઉપનિષદ્માં ગુર્વાદિના પ્રયોજનનો અભાવ થાય તેથી સખ્યાદિ જ્ઞાનમાર્ગમાં ઇષ્ટ નથી. ત્યારે તો ભક્તિમાર્ગીય સખ્ય આત્મનિવેદનમાં પણ પ્રમાણ જોઈશે. ત્યાં કહે છે કે ભક્તિ કરે તેણે પણ વૈદિક તો બનવું જોઈએ અન્યથા પાખંડી ગણાય. તેથી यमैवैष એ શ્રુતિ ભક્તિમાર્ગમાં પ્રમાણ ગણાય છે એમ જ્યાં જ્યાં પ્રમાણની શંકા થતી હોય ત્યાં શ્રુતિઓનો આશ્રય લેવો. आत्मा वा अरे ઇત્યાદિને પ્રમાણત્વેન સ્વીકારવી. (લેખ)

ત્યારે કથા સાંભળો ભગવાનને દોષ શામાટે આપો છો ભગવાનમાં તત્પર હોય તે ભગવાનના દોષને
કહેતા નથી. તેમને ભગવાનમાં અન્યભાવસ્ફૂર્તિ જ ન થાય. ત્યાં કહે છે.

यदनुचरितलीलाकर्णपीयूषविप्रुद्-
सकृददनविधूतद्वन्द्वधर्मा विनष्टाः ।
सपदि गृहकुटुम्बं दीनमुत्सृज्य दीना
बहव इह विहङ्गा भिक्षुचर्यां चरन्ति ॥ १८ ॥

જેની લીલાનું વ્યાસાદિએ ભાગવતાદિ ગ્રંથરૂપે નિરૂપણ કર્યું છે તે અનુચરિત–ભગવલ્લીલા કાનને
અમૃતરૂપ છે તેનો એક છાંટો ફક્ત એક જ વાર હૃદયની અંદર પ્રવેશ કરે તો રાગદ્વેષાદિદ્વન્દ્વનો નાશ
કરે છે એટલું જ નહિં પણ ગરીબ કુટુંબને છોડી પોતે દીન બનીને પક્ષીની જેમ હંસ પરમહંસ થઈ બહુ
લોકો સંન્યાસીના આચારને આચરે છે.

सुबोधिनी—જેવા ભગવાન તેવી તેની કથા, તેનાથી અધિક પણ કહીએ તો કહેવાય અમે
સ્ત્રીઓ અત્યંત વિવેકવાલી તો ન ગણાઇએ. તેથી ભગવાને બહુ સમય અમારી સાથે રહી અમને
મોહિત કરી દીધી તો પણ અમો ભિક્ષાની પ્રાર્થના નથી કરતાં તેમ ગાંડાની પેઠે જાતિથી ભ્રષ્ટ પણ નથી
થયાં તેમ અમારા સ્થાનને અમે છોડ્યું પણ નથી. કથા તો મોટો અનર્થ કરાવે છે. તેજ કહે છે
કે જે ભગવાને ચરિત્ર કર્યું તેને વ્યાસજીએ કથાના રૂપમાં શ્લોકોમાં ગુંથ્યું તે अनुचरित કહેવાય
આ ભગવાનનું ચરિત્ર શબ્દના [1]વ્યવધાનવાળું છે છતાં તેનું કાર્ય કરે છે જેમ ગ્રીષ્મમાં લુગડાં પહેર્યાં
હોય લુગડાનું શરીરને વ્યવધાન હોય છતાં તે સૂર્યનો તાપ શરીરને તપાવે છે. તેને સહજમાં લોકો
ગ્રહણ[2] કરે માટે લીલા કહી છે આપણે ધારીએ કે લાડુ આપણે ખાઈએ તે ભારે હોયને પચશે નહિં
છતાં તેના રસમાં મુગ્ધ થઈને આપણે ખાઈ લઈએ. તેમ આ લીલાને મનમાં ઉતારતાં કોઈ પ્રયત્ન
કરવો પડતો નથી કેમકે તે કાનનું અમૃત છે આંખો વીંચીને પણ કાનના અમૃતનું પાન કરી શકાય છે.
તે જો બહુ પીવાય તો કોણ જાણે કે શું થાય? તેથી તેનું એક બિંદુ એકજવાર કાન દ્વારા પાન કરે તે
પણ આદરપૂર્વક મનવડે ગ્રહણ કરે તો તેના રાગદ્વેષાદિ દ્વંદ્વ નષ્ટ થાય છે જેને લઇને રાગદ્વેષ વગેરે
નષ્ટ છે તે જતાં રાગદ્વેષ [3]નષ્ટ થઇ ગયાં णशू ધાતુનો અર્થ ન દેખાવું એવો થાય છે કથાશ્રવણકરનારના
રાગદ્વેષાદિ દેખાતા નથી. તેવી રીતે તેઓ લોકમાં વર્તે છે એથી એમ કહ્યું કે લૌકિકવૈદિક કરતાં પુષ્ટિ-
માર્ગીય ધર્મોમાં તેનો અભિનિવેશ થાય છે. બીજાના આગ્રહથી પણ તેની સ્થિતિ લૌકિકવૈદિકમાં રહેતી
નથી. જ્ઞાનિઓ વૈરાગ્યવાળા હોય છે. કર્મઠોને સ્વાર્થ ન હોય છતાં પરાર્થને માટે અપેક્ષા રહે છે. પુષ્ટિ-
માર્ગીઓને તે પણ હોતું નથી. તેથી તે જલદી ઘર તથા તેમાં રહેલા કુટુંબોને (અત્યંત દીનને) પણ છોડી
પોતે પણ દીન બને છે. એવા તે [4]પક્ષીઓ બની આ જન્મમાં જ હંસ પરમહંસ થઈને ફરે છે. विहंग
શબ્દ સાધારણ પક્ષિવાચક છે અહિંથી ગયા પછી કાગડા ગીધડા કે હંસ થાઓ પણ તે જાય જ છે. એ
બતાવવા વિહંગ કહ્યા છે. પક્ષી જેમ આકાશમાં ચાલે છે તેવી તેની વિલક્ષણ ગતિ થાય છે. સર્વ વિલક્ષણ
ગતિવાળા આપણને મળે કેમ? ત્યાં કહે છે કે ભિક્ષુ એટલે સંન્યાસીના આચરણનું અનુસરણ કરે છે.
તેના તે અધિકારી નથી સંન્યાસીના ફલને તે ઇચ્છતા નથી તેના માર્ગથી જૂદા છે છતાં તેમનો આચાર

अन्यथैवाग्निसंयोगाद्दाहं दग्धोभिमन्यते । अन्यथा दाहशब्देन दाहार्थः
[1] શબ્દ સાથે અર્થને નિત્ય સંબંધ છે છતાં
સંપ્રતીયતે અગ્નિના સંયોગથી દાહ થાય તેમાં હું બળ્યો એવું અભિમાન થાય છે અને બીજાને દાહ થયો એ વાતમાં
અનુભવ જૂદો થાય છે. એવી સંબંધમર્યાદા, આ વિષયમાં નથી અહિં સાક્ષાત્ ચરિત્રથી ફલ દેખાય છે. વૈદિક સૃષ્ટિનો
આધાર શબ્દ છે એમ નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે. સંબંધ તો છે પણ વ્યવહિત સંબંધ છે તેમાં પણ જો કાર્ય થાય તો
સાક્ષાત્ સંબંધમાં તો શું પૂછવું. [2] परिनिष्ठितोपि नैर्गुण्ये उत्तमश्लोकलीलया । गृहीतचेता राजर्षे आख्यानं यदधीतवान्
એમ લીલા ચિત્તને ગ્રહણ કરે છે તેમાં શુકદેવજીએ પોતાનો અનુભવ બતાવ્યો છે. [3] રાગદ્વેષનો નિર્વાહક ન હોવાથી
તેનો નાશ થાય છે. [4] વિહંગમો આકાશમાં ઉડે છે. (પ્રકાશ)

ગ્રહણ કરે છે. એમ કથા [1]સ્વધર્મ છોડાવી પરધર્મ ગ્રહણ કરાવે છે. તેને અને તેના સંબંધીને દુઃખી કરે છે. કથા પોતાનું સુખ પણ તેને પૂરું આપતી નથી. તેથી એ કથાને પણ છોડવી જોઈએ પરંતુ તેને છોડવાની અમારામાં શક્તિ નથી. [2]પુષ્ટિમાર્ગશ્રુતિને મર્યાદમાર્ગીય શ્રુતિઓ અત્યંત દ્વેષ્ય નથી પણ ગ્રહણ યોગ્ય છે છતાં તેમાં તેનો અભિપ્રાય જૂદો છે. ૧૮

તામસરાજસભાવ કહ્યો આ ત્રીજો પ્રકાર સાત્વિકતામસીનો કહે છે.

वयमृतमिव जिह्मव्याहृतं श्रद्दधानाः
कुलिकरुतमिवाज्ञाः कृष्णवध्वो हरिण्यः ।
ददृशुरसकृदेतत्तन्नखस्पर्शतीव्र-
स्मररुज उपमन्त्रिन् भण्यतामन्यवार्ता ॥ १९ ॥

હરિણીઓ પારધિનું ગાન સાંભળી સુખ માને ત્યાં તેની ગોળી લાગતાં તે ઉભયભ્રષ્ટ થાય તેમ અમે ભગવાનનું કપટથી બોલાયલું વચન સત્ય માનીને તેના થયાં ત્યાં તેણે અમને છોડી દીધાં એટલે અમે ઉભયભ્રષ્ટ થયાં હરિણીને ગોળીની વેદના ભોગવવી પડી તેમ અમને ભગવાનના નખની વેદના ભોગવવી પડી તે બધા જોઈ શકે તેમ છે માટે હે ઉપમન્ત્રિ કૃષ્ણ શિવાયની બીજી વાત કર.

સુબોધિની—જેટલા ભગવાનમાં દોષ તમે કહો છો તે બધા ભગવાનમાં સંભવતા નથી તેથી તમે આરોપણ કરેલા દોષો અસંગત છે કેમકે તેમાં કાંઈ પ્રમાણ નથી. ત્યાં કહે છે કે અમે પણ પ્રથમ [1]પ્રમાણપર હતાં પછી ભગવાન બોલે તે સાધારણ' ન્હોય એમ માની અન્યથાસિદ્ધિનો અભાવ સમજી સાધનમાં ફલનો વ્યભિચાર જોઈ ભગવાનના બોલેલા કોઈ વાક્યમાં અર્થનો બાધ જોઈને તેના કથનથી નિવૃત્ત થયાં. પહેલાં ભગવાન્ બોલ્યા કે 'હુ કદિ ખોટું બોલતો નથી' પછી 'તમારા કૃત્યનો બદલો હુ આપી ન શકું' એ સાધનકાળ અને ફલકાલના બે વાક્યો છે તે ભગવાન્ કપટથી બોલ્યા છે કેમકે તેણે કહ્યું તેમ તે વર્ત્યા નથી. ભગવાને તો કહ્યું અત્યાર સુધી મેં ખોટું કહ્યું નથી છતાં તમને હુ ખોટું કહીશ. તમે સારૂં કામ કર્યું તેવું મારાથી ન બને તે હુ નહિ કરું પણ તે સમજવામાં અમારી બુદ્ધિએ ખોટો અર્થ લીધો અને અમે સમજ્યાં કે ભગવાન્ અમારી પાસે ખોટું ન બોલે તમારો ઋણી છું એમ કહેવાથી તે કદિપણ અમારાથી ઉદાસીન નહિ થાય. તેથી કપટથી બોલેલું અમેં સાચું માન્યું. તેમાં [2]શ્રદ્ધા રાખી. ત્યાં કહે છે કે અત્યારે તમે વિચારની ચતુરાઈ કરો છો પણ તે વખતે તમે કેમ ભૂલ્યાં? તેનો ઉત્તર દૃષ્ટાન્તથી સમજાવે છે કે અમે પણ જંગલમાં રહેનાર છીએ તેમ હરિણીઓ પણ આરણ્ય પશુઓ છે તેને મારવા માટે પારધિ હરિણનો વેષ પહેરી ગાન કરે છે તેમાં હરિણીઓને મોહ થાય છે અને માને છે કે આપણા પતિ કરતાં આહરિણમાં ગુણ વધારે છે તેથી આ હરિણ આપણા પતિનું કામ કરશે વધારેમાં તે ગાન પણ

---

૧ પરિત્યજ્યનો છોડીને એવો અર્થ થાય પણ અહિં છોડાવીને એવો અર્થ કરવાનો છે. ૨ પુષ્ટિમાર્ગશ્રુતિ ગોપીઓને મર્યાદાશ્રુતિઓ કથા કહેનારી શ્રુતિઓમાં અત્યંત દ્વેષ નથી કેમકે ગોપીઓ પણ વિરહદશામાં કથાથી નિર્વાહ કરે છે. પરંતુ તેમાં સાક્ષાત્ સંબંધ નથી તેથી તેને કથામાત્રમાં રાગ નથી. એટલાં તેનાથી જૂદા પડે છે. (પ્રકાશ)

---

1 શબ્દને પ્રમાણ માનનારાં ગોપીઓ પાસે ભગવાન્ બોલ્યા હું પહેલાં કદિ ખોટું બોલ્યો નથી તે વાક્ય અમે શ્રદ્ધાથી સાચું માન્યું. 2 પછી આવું જોયું ત્યારે ભગવાનનું વાક્ય એવું ન્હોય. એમ વિચારતાં ભગવાનમાં સત્ય ન જોતાં અમે તેમનાથી નિવૃત્ત થયાં 'પછી' એનો દદૃશુની સાથે સંબંધ લેવો. તેનાં અમે થયાં તે સાધન થયું. ભગવાને ન મયોદિત કહ્યું તેનું ફલ એ જ કે તે અમને કદિ છોડશે નહિ પણ તે ફલમાં વ્યભિચાર આવ્યો એટલે તેણે અમને છોડ્યાં તે સાધન નિયત આવશ્યકપૂર્વવર્તિ હોય તે શિવાયનું સાધન થયું. તે અન્યથાસિદ્ધ કહેવાય. તે ભગવદ્વાક્ય અન્યથાસિદ્ધ ન થવા માટે કહે છે કે ભગવાનનું કહેવું તે કાલને માટે ખરૂં છે પણ અમો આધુનિક હોવાથી અમારા પ્રત્યે તે અન્યથા થાય તેમાં તો ભગવાનનું વાક્ય અન્યથાસિદ્ધ ન કહેવાય. એ ભગવાન્ અહિં જ રહેશે અમારૂં હિત કરશે. એમ અમારા ભ્રમથી અમેં જાણ્યું. (લેખ)

સંભલાવી આપણને સુખ આપશે આવો મોહ થવાથી હરિણીઓ પૂર્વહરિણને છોડી બનાવટી હરિણના થયાં અમે જેમ પતિઓને છોડી કૃષ્ણની સ્રીઓ થયાં. તેમાં તમને શું ખોટું થયું છે? ત્યાં કહે છે કે તે હરિણીઓ હરિણની સ્રીઓ હતી આ બનાવટી હરિણ તો હરિણ બન્યો હતો મૂળ હરિણ ન્હોતો. આકૃતિ હરિણની તેણે કરી હતી. જેમ અમે ગોપની સ્રીઓ હતી અમે ઈશ્વરની, ક્ષત્રિયની, યાદવની, સ્રીઓ ન હતી છતાં તે કૃષ્ણ જ અમારી પાસે ગોપ બનીને રહ્યા. અમે જાણ્યું આ ગોપ છે અમારૂં વિશિષ્ટ હિત કરશે એમ ધારીને પૂર્વગોપોને છોડી અમે તેમનાં થયાં ત્યાં તો તે ગોપ મટીને ઈશ્વર થયા નહિ પણ ઈશ્વર જ હતા તે ઐશ્વર્ય પ્રકટ કરીને પ્રસિદ્ધ થયા ત્યારે હરિણીઓની જેમ ગોપીઓ નાશ પામી. તમે પોતાના નાશની ભાવના કેમ કરો છો? હરિણીઓને તો પારધિએ ગોળી મારી વિંધી નાખી તેવી રીતે ભગવાને તમને વિંધ્યાં નથી એમ કહે તો તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે આ જુઓ. એમ બોલી પોતાની અવસ્થાને બતાવીને હરિણીની તે અવસ્થાને કહે છે. હરિણીઓ ઉભયભ્રષ્ટ થયાં તેના દૃષ્ટાન્તમાં પોતે છે પહેલાં તો હરિણી પ્રારંભમાં કહી તે વાતને પાછળથી સ્વપ્રાધાન્યથી નિરૂપણ કરે છે. તેના નખનો સ્પર્શ તેથી નખ અને કાળનો દાખલો પોતાને વિષે પ્રસિદ્ધ છે. તે બાણ અને વેદનાનો ઉપલક્ષક છે. ભગવાનના [1]નખના સ્પર્શ થતાં ગોપીઓને તીક્ષ્ણ કામની પીડા થઈ. ભગવાન્ કટાક્ષ કરે તે વિસરી જવાય પણ નખક્ષત ભૂલાય નહિં. બીજી વેદના ઔષધ લગાડવાથી દૂર થાય ક્ષમ તો સ્મરણથી ઉત્પન્ન થાય. તેથી પોતે હરિણીઓનાં ઉપમાન થયાં અધિક ગુણવાળું ઉપમાન કહેવાય. જે પાસે રહેનાર અને નીતિને જાણનાર હોય તે ઉપમન્ત્રિન્ કહેવાય. તેથી કહે છે કે આ ભગવાનના સ્વરૂપને અમે જાણીએ છીએ તેથી તેની કથા અમારી પાસે તમારે ન કરવી કેમકે તેનાથી ક્લેશ જ થાય છે માટે બીજી વાત બોલો તો તમને ઠપકો અમો નહિં આપીએ. ૧૯

આ ગોપી ભગવાનની સાથે અમારે સંબંધ નથી એમ બોલી ત્યાં તેને મૂર્ચ્છા આવી હોય એવું દુઃખ થયું. પછી સાત્વિકરાજસભાવવાળી ગોપી બોલી.

प्रियसख पुनरागाः प्रेयसा प्रेषितः किं
वरय किमनुरुन्धे माननीयोसि मेऽङ्ग ।
नयसि कथमिहास्मान् दुस्त्यजद्वन्द्वपार्श्वं
सततमुरसि सोम्य श्रीर्वधूः साकमास्ते ॥ २० ॥

હે પ્રિયના મિત્ર! તમે ફરીને મથુરાથી આવ્યા? અમારા પ્રિય–કૃષ્ણે તમને મોકલ્યા? હે અઙ્ગ તમે અમારા માનનીય છો તો મારી પાસે વર માગો. તમે જ્યાં મિથુનભાવ કોઈ દિવસ મટતો નથી એવા ભગવાન પાસે અમને લઇ જવા આવ્યા છો? હે સોમ્ય તેને તો લક્ષ્મીરૂપી વધૂ સાથે જ રહે છે. તે પણ વક્ષઃસ્થળમાં રહે છે.

સુબોધિની—આ ગોપી સત્વ[2] પ્રધાન છે અથવા ગુણગાન[3] કરનારી છે તેના બહુદોષ નિવૃત્ત થયા છે. ઉદ્ધવને અથવા ભ્રમરને જોઇને પહેલી વખત બોલેલી સખી કરતાં અન્યથા બુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરતી બીજા પ્રકારથી તેમના આગમનની સંભાવના કરતી બોલે છે. ભમરાને પણ જઇને પાછો આવ્યો એમ સમજીને અથવા ભગવાનના દોષને સાંભલીને મૂર્છિત થએલીને આશ્વાસન આપવા ઉદ્ધવ ફરીને આવ્યા જાણીને બોલે છે. હમણાં પણ પ્રિયતમે તમને મોકલ્યા છે? ભગવાનને અમારી આકાંક્ષા વધારે હોવાથી અમારૂં કાર્ય સિદ્ધ થશે. હેમન્તમાં તેમણે સાધનની શરૂઆત કરી તેનો પ્રથમ માસ તે વસ-

---

1 એટલું જ નહિ પણ તેના નખના સ્પર્શથી તીવ્ર વેદનાવાળાં થયાં તે બધાએ જોયું છે. તેથી અમારે હરિણી સાથે સર્વ પ્રકારે સાદૃશ્ય છે. કટાક્ષ વગેરે ભૂલાય એથી ઇન્દ્રિયો કરતાં શરીરકૃત પ્રબળ ગણાય તેથી કટાક્ષાદિની અપેક્ષાએ શરીરમાં ક્ષત થયો હોય તે ન ભૂલાય એમ કહ્યું. 2 સત્વપ્રધાન એમ સગુણ પક્ષથી કહ્યું છે. 3 ગુણ કથન કરનારી એટલે ભગવદ્‌ભાવાપન્ના. (લેખ)

ન્તથી નવમો ગણાય પુનઃ નવમો ગણો તો શરદ આવે શરદમાં ભગવાનને ફળ આપવું હોય તો તે બોલાવવા મોકલે એમ ધારી તમને પ્રિયે મોકલ્યા છે? તેના ઉત્તરમાં ઉદ્ધવ હા કહે તો કહે છે કે ઇચ્છા હોય તે વર માગો. સાધનથી જે કાર્ય સિદ્ધ ન થાય તે દેવના વરદાનથી સિદ્ધ થાય. કાળ પણ સાત્વિક છે. અથવા ભગવદીય છે તેના પ્રમાણોનો અંગીકાર કરી ભાગવતાદિની જેમ બતાવતો ફરીને આવ્યો તે કહે છે. તેમાં પણ દેવતાના વરથી તે કાર્ય સિદ્ધ થાય બીજી રીતે ન થાય એ કહેવા માટે વરય એમ કહ્યું. ઉદ્ધવને પણ આશીર્વાદ આપવો છે. ભમરાને પણ સુગન્ધનો ભોગ આપવો છે. તેથી કહે છે કે શું ઇચ્છા છે કહે તે તને આપીશ. બોલ, ત્યાં કહે છે કે હું ન બોલું તો પરાણે બોલાવવાનો આગ્રહ શા માટે કરવો જોઈએ? ત્યાં કહે છે કે તમો અમારા માનનીય છો. અઙ્ગ એવું એહનું સંબોધન છે. કેમકે તું તો અત્યારે મિત્ર બન્યો છે. મિત્રનો ઉપકાર કરી તેનું માન રાખવું જોઈએ, ત્યાં કહે કે જેમ અમે તમને કાંઈ આપતા નથી તેમ તમારે અમને કાંઈ આપવાની જરૂર નથી. તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે તમે તો અમને અમારા પ્રિય પાસે લઈ જવા આવ્યા છો તેજ ઉપકાર તમારો છે. પરંતુ અમને ત્યાં પહોંચાડવામાં સાધન શું તેનું અમને જ્ઞાન નથી તેથી સંદેહ થાય છે. તે સાધનને કહો. અમે ઘણીઓ સ્ત્રીઓ છીએ ગોકુલ નિરોધનું સ્થાન છે. તમે એકલા છો વળી લઈ જવાનાં છે ત્યાં ભગવાન નિત્ય સ્ત્રી સાથે જ હોય છે. ભગવાન્ શક્તિને સ્વસ્વરૂપથી જૂદી કરીને પ્રકટ્યા છે એમ અમારૂં કથન છે. ત્યાં ઉદ્ધવ કહે કે ભગવાન્ પાસે હમણાં તો કોઈ શક્તિ રહેતી નથી તો ત્યાં કહે છે કે તેની વહુ લક્ષ્મી તેની છાતીમાં સ્થાન કરીને રહી છે. સૌમ્ય એ સંબોધન તેને ભલાઈ બતાવવા માટે આપ્યું છે. તેની છાતીમાં શ્રીવત્સનું ચિહ્ન માત્ર છે એમ સમજવાનું નથી. તે તો લોકને દેખાડવા માત્રમાં જ લક્ષણત્વ છે. ખરી રીતે તો લક્ષ્મી સાથે જ હમેશાં રહે છે. તમે સૌમ્ય છો તો અમારા કથનને સંમતિ આપો. એમ કહ્યું. ૨૦

હું તમને સુખરૂપતાથી ભગવાન પાસે પહોચાડીશ એમ કહે તેને કહે છે.

अपि बत मधुपुर्यामार्यपुत्रोऽधुनास्ते
स्मरति स पितृगेहान्सौम्य बन्धूंश्च गोपान् ।
क्वचिदपि स कथा नः किंकिरीणां गृणीते
भुजमगरुसुगन्धं मूर्ध्न्यधास्यत् कदा नु ॥ २१ ॥

હમણાં આર્યપુત્ર (અમારા સ્વામી) મથુરામાં વિરાજે છે? હે સૌમ્ય તે પોતાના બાપના ઘરને કે પોતાના બંધુ ગોપોને યાદ કરે છે? તેની દાસીઓની (અમારી) તે કથા કોઈ વખતે કહે છે? અગરૂની સુગંધવાળો ભુજ અમારા મસ્તક ઉપર પ્રિય ક્યારે ધારણ કરશે? (તે તમે કહો).

सुबोधिनी—આ શ્લોકમાં अपि સંભાવનામાં છે बतનો અર્થ હર્ષ થાય છે. ભગવાનને ઉપનયન સંસ્કાર થયા પછી તે ગુરુગૃહમાં વિદ્યા ભણવા ગયા છે એમ અમે સાંભળ્યું છે ત્યાંથી પાછા મધુપુરીમાં પધાર્યા? મધુપુરી પુષ્ટિપુરી છે. આર્યપુત્રમાં આર્યશબ્દથી નંદ અથવા વસુદેવ સમજવા તેના પુત્ર, પોતાના સ્વામિ હોવાથી ગોપી નામ લેતી નથી તે સત્કુલમાં પ્રકટ્યા છે તેથી અમને છોડશે નહિ એવો કથનનો ભાવ છે. હમણાં કૃષ્ણ ત્યાં છે? અથવા અમને ત્યાં લઈ જઈને રોકી રાખવાં છે? એ સંદેહથી પ્રશ્ન કર્યો છે. ત્યાં હોય છતાં તેના મનમાં બીજી હોય તો અમારૂં કાર્ય ન થાય એ અભિપ્રાયથી કહે છે કે તે તેના માતપિતાને, ઘરને, યાદ કરે છે? જો ગોકુલને યાદ કરે તો અમારૂં પણ સ્મરણ થાય. બહુવચન (गेहान्) કહ્યું તેથી સ્વચ્છન્દ રમણ પણ સૂચવ્યું. એવું વચન બીજા પુરુષ પાસે બોલવું યોગ્ય ન ગણાય. ત્યાં કહે છે કે તમે સૌમ્ય છો એટલે તમારી પાસે બોલવાનો વાંધો નહિં એમ બીજાના મિષથી ખબર પૂછીને હવે વિશેષ રૂપથી પૂછે છે. નંદના ગોત્રના તેના બાંધવો થાય તે અને બીજા ગોકુલમાં રહેનાર ગોપો તથા च છે તેથી ગોકુલમાં રહેતા બધાને યાદ કરે છે? તે યાદ કરતા હોય તો તેના મનમાં બધાં છે એમ તેનો ભાવ જણાય. એમ પૂછીને પાછાં ન રહી શક્યાં તેથી પોતાની વાત પૂછે છે કે રસાભાસની કથામાં કે લૌકિક વાતોમાં તે અમારા પ્રથમના સ્વામી અમને બધાને યાદ કરે છે. સ્મરણ કરવાનું કારણ તો એ જ

કે અમે તેની દાસીઓ છીએ. ત્યાં ઉદ્ધવ કહે કે તેમના અન્તાઃકરણની વાત હું કેમ જાણી શકું? ત્યાં કહે છે કે તે ક્યારે પણ બોલે છે? કોઈવખતે એમ ઉત્તર આપે ત્યાં કહે છે કે પહેલાં પણ અમને અત્યંત સંતાપ થયા પછી પ્રકટ્યા હતા તેમ હવે ક્યારે દર્શન કરશું એમ અભિલાષ કરતાં કહે છે કે અગરૂ કરતાં વધારે સુગંધવાળો ભુજ તે કૃષ્ણ અમારા મસ્તક ઉપર ક્યારે ધરશે? એમ સર્વભાવથી સર્વ અવસ્થામાં ઉત્કૃષ્ટ અપકૃષ્ટાવસ્થામાં પણ પોતાનું ભગવત્પરાયણત્વ બતાવ્યું. પ્રતીત થતો દોષ પણ કહ્યો. ૨૧

તે દોષ દૂર કરવા માટે ઉપદેશ કહેતાં પહેલાં ઉદ્ધવ તેમને અભિનંદન આપે છે.

श्रीशुक उवाच–**अथोद्धवो निशम्यैवं कृष्णदर्शनलालसाः ।**
सान्त्वयन् प्रियसंदेशैर्गोपीरिदमभाषत ॥ २२ ॥

શુકદેવજી બોલ્યા—ઉદ્ધવજી ગોપીનાં વચન સાંભળીને તેને કૃષ્ણદર્શનરસની લાલસા છે એમ જાણી પ્રિયના સંદેશવડે તેનું સાંત્વન કરતા આ પ્રમાણે બોલ્યા.

सुबोधिनी—ઉદ્ધવ ઉત્સવરૂપ છે તેણે દોષ ગુણરૂપે ભગવાનના ધર્મોને કહ્યા તો પણ ઉદ્ધવે તો તે ગુણરૂપે જ સ્વીકાર્યા. તેથી તેનાથી જૂદા જ ક્રમથી સાંભળીને તાત્પર્યથી તેના કથનમાં દોષ નથી એમ જાણી કૃષ્ણદર્શનની તેને લાલચ ઘણી છે એ જાણીને જેમ સભામાં પણ भुजगमरुसुगन्धम् એ અભિલાષ કર્યો એવીનું અવશ્ય સાંત્વન કરવું જોઈએ. એમ વિચારી તેનું સાંત્વન કર્યું તે સાંત્વન પોતાના વચનોથી નહિં પણ પ્રિયના *સંદેશથી કર્યું કેમકે ગોપીઓ ભગવદીયો છે. ભગવાનની આજ્ઞા પણ તેવી છે કે મારા સંદેશથી તેના મનનું સમાધાન કરો. તેથી હવે કહેશે તે તેની સ્તુતિરૂપ કહેવા લાગ્યા. ૨૨

તે ગોપીઓનો †સ્વાભાવિક દોષ પણ ભગવત્કૃત છે તેથી ભગવદ્ગુણને લીધે તે પણ ગુણો જ છે એમ બતાવવા ૭ ગુણવાળાની ૭ શ્લોકથી ઉદ્ધવ સ્તુતિ કરે છે.

उद्धव उवाच–**अहो यूयं स्म पूर्णार्था भवन्त्यो लोकपूजिताः ।**
वासुदेवे भगवति यासामित्यर्पितं मनः ॥ २३ ॥

ઉદ્ધવ બોલ્યા—અહો તમો લોકમાં પૂજાયલાં અને પૂર્ણ અર્થવાળાં છો તમે સ્વતંત્ર ભક્તિવાળા એટલે તેને કાંઇ કરવાનું બાકી ન હોવાથી પૂર્ણાર્થ કહ્યાં જેમનું (આપનું) મન વાસુદેવ ભગવાનમાં અર્પિત થયું છે.

---

* અહિં એ સમજવું કે આવાં ઉચ્ચકોટિના ભક્તોના મનનું સમાધાન ભગવાનના પ્રાકટ્ય વગર ન થાય કેમ કે તેમાં ભગવાનનાં વાક્યો કાંઈ કરી ન શકે તો ઉદ્ધવના વાક્યો તો શું કરે છતાં સાંત્વન તો જરૂરી છે તેમાં સ્નેહનો એવો ધર્મ છે કે પોતાના સ્નેહીના સંબંધિમાં પણ સ્નેહીના જેવું ભાન થાય. તેથી દૂતના શબ્દાર્થે તેને પ્રિય નથી છતાં તે પ્રિયના કહેલા છે એમ જાણી શબ્દનું સ્મરણ થતાં ઉપર ઉપરથી મનનું સમાધાન થશે. એમ જાણી ઉદ્ધવે કહેવાનું હતું તે કહ્યું એમ બતાવવા પ્રિયપદ કહ્યું છે. એમ અહિં આરંભમાં श्रूयतां प्रियसंदेशः અન્તમાં तत्संदेशागतस्मृतिः ઇત્યાદિમાં સંદેશપદ કહ્યું છે પણ उपदेश શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો નથી. ખરી રીતે તો એવાં ભક્તોને સંદેશ કહેવો પણ યોગ્ય નથી તો પણ પ્રભુની આજ્ઞાથી તે કહેવો પડે. તેમાં સ્વરૂપ શિવાય મનનું સમાધાન કરાવનાર કોઈ નથી છતાં ભગવાનની આજ્ઞાના પ્રતાપથી સાંત્વન થશે જો એમ ન થવાનું હોય તો પ્રભુ પોતે સંદેશ કેમ કહેવરાવે? એ વિચાર હૃદયમાં લાવીને તે બોલ્યા. આવી અવસ્થા જોઈને તેની વાણી મોઢામાંથી બહાર નીકળી તે તો मत्संदेशैः એ આજ્ઞાના પ્રતાપે નીકળી જાણો. પોતાના સામર્થ્યથી બોલ્યા એમ સમજવાનું નથી જે અવશ્ય થવાનું છે તે ન થાય તો મોકલવાનું વ્યર્થ થાય તેથી પોતાના સામર્થ્યરૂપ વરદાન આપીને ઉદ્ધવને મોકલ્યા છે એ ખરી વાત છે એમ અમારી સમજણ છે. † તેમનો સ્વાભાવિક દોષ ભગવત્કૃત છે ત્યાં ૭ શ્લોકથી સ્તુતિ ઉદ્ધવ કરે છે તેમાં સ્ત્રીત્વાદિ સ્વભાવ ભગવાનના કરેલા છે. ભગવાને ता मन्मनस्का એમ કહ્યું છે તે ગોપીઓના ધર્મ ભગવદ્ધર્મો જ છે નિર્દોષપૂર્ણગુણરૂપ છે એમ બતાવવા માટે ૭ શ્લોકથી ઉદ્ધવે સ્તુતિ કરી છે. ભગવાનના ગુણ તેમાં રહેલા હોવાથી તે ગુણો વાણીરૂપે બહાર આવે છે. (ટિપ્પણી)

सुबोधिनी—તેમનું અભિનંદન તો તે ભક્ત હોવાથી કર્યું ભક્તિનું પણ અભિનંદન કર્યું તેમનામાં ભક્તિનું સ્થાપન પણ કર્યું.

तत्राप्यनन्यता तासां सर्वभावेन च स्थितिः । अतः कृपा हरेर्युक्ता सफलत्वाय सोच्यते ॥

(તેમાં પણ તેની અનન્યતા તેમની સર્વભાવથી ભગવાનમાં નિષ્ઠા જોવામાં આવતી હોવાથી તેની ઉપર ભગવાનની કૃપા થઇ તે યોગ્ય છે તે સફલ થઈ એમ કહેવા માટે ભગવત્કૃપાને ઉદ્ભવ કહે છે) અહો આશ્ચર્યને કહેનાર અવ્યય છે કહેવાનું કારણ કે અમારા જેવાને આ ભાવ થવો દુર્લભ છે તે આમનામાં સહજ દેખાય છે. તે સર્વ પ્રસિદ્ધ ભાવ છે. ક્વચિત્ ભાવ દેખાય તે સહજ ન કહેવાય. સામાન્ય ભક્તને વખાણે એમ મારૂં વખાણવું નથી તે માટે કહે છે કે તમે પૂર્ણ ભક્તિવાળાં છો ભક્તિની પૂર્ણતા ફલની સ્વતંત્રતામાં છે. તેથી ભગવાનની જેમ તમે પણ સ્વતંત્ર છો તે જ કહે છે કે ભગવાન્ લોકમાં પૂજાય છે તેમ તમે પણ લોકપૂજિત થયાં ભવચ્છબ્દ અને લોકશબ્દ સર્વસાધારણ હોવાથી* તમારે માટે તેનો પ્રયોગ કર્યો છે એમ નથી પણ તમે ભગવાનને સમજીને પૂજિત થયાં લોકમાં ભ્રમથી કોઈ પૂજા કરે તેવું તમારૂં નથી. વાસુદેવ ભગવાનમાં સર્વભાવથી તમારૂં મન અર્પણ થયું છે. તે તમો પ્રસિદ્ધ છો. ૨૩

ત્યાં કહે છે કે ભગવાનમાં આ ભાવ કરવો બહુ સહેલો છે કેમ કે તે કામથી થયો છે ત્યાં કહે છે.

दानव्रततपोहोमजपस्वाध्यायसंयमैः ।
श्रेयोभिर्विविधैश्चान्यैः कृष्णे भक्तिर्हि साध्यते ॥ २४ ॥

દાન, વ્રત, તપ, હોમ, જપ, વેદાધ્યયન, અને મનના નિયમનાદિ બીજા શ્રેયસ્કર ઉપાયો વડે શ્રીકૃષ્ણમાં સ્નેહ સિદ્ધ કરવો એ શાસ્ત્રનું તાત્પર્ય છે.

सुबोधिनी—દાનાદિ બધા ધર્મોવડે શ્રીકૃષ્ણમાં સ્નેહ ઉત્પન્ન કરવો એ તાત્પર્ય છે. તે સ્નેહ જો કામથી થયો તો દાનાદિની કાંઇ જરૂર નથી કેમકે સ્નેહમાં તો [1]ભેદ પડતો નથી. ફલમાં જૂદાઇ ન હોય તો સાધનમાં વૈજાત્ય કાંઇ ઉપયોગી નથી. कामात् द्वेषात् भयात् स्नेहात् यथा भक्त्येश्वरे मनः । आवेश्य तदघं हित्वा बहवस्तद्गतिं गताः એ શ્લોકમાં ભક્તિથી પાપ દૂર થાય છે તેમ કામ દ્વેષાદિથી પણ થાય છે ત્યાં તે શ્લોકનો વિશેષ[2] કહ્યો છે. દાન એટલે તુલાપુરુષાદિ, વ્રત એકાદશીઉપનાસાદિ, તપ કૃચ્છ્રાદિ હોમ કામનાથી અગ્નિમાં આહુતિ આપવી તથા અગ્નિહોત્રાદિ, જપ, મંત્ર કરવા, સ્વાધ્યાય વેદનો નિયમપૂર્વક અભ્યાસ કરવો અથવા બધા વેદનું વાચન, સંયમ યોગાદિ અન્ય શબ્દથી કૂપ તળાવ ધર્મશાળાઓ વગેરે એ [3]બધાં સંયોગપૃથક્ન્યાયથી એક એક ફલને સિદ્ધ કરે છે તેમ ભક્તિને પણ સિદ્ધ કરે છે. અન્યથા—અવિહિત સાધનથી કૃષ્ણમાં એટલે સદાનંદમાં તે જ ફળ રૂપ છે અથવા તે ફલ દેવા માટે જ ભૂતળપર પ્રકટ્યા છે भक्तियोगवितानार्थम् એ વાક્ય हि શબ્દથી કહ્યું साध्यते કહેવાથી આત્માપણાથી નિત્ય સ્નેહનું નિવારણ કર્યું. ૨૪

ત્યારે અમારી ભક્તિ બીજી જાતની? ત્યાં કહે છે.

भगवत्युत्तमश्लोके भवतीभिरनुत्तमा ।
भक्तिः प्रवर्तिता दिष्ट्या मुनीनामपि दुर्लभा ॥ २५ ॥

ઉત્તમશ્લોક ભગવાનમાં તમોએ ઉત્તમોત્તમ ભક્તિ પ્રવર્તાવી એ બહુ સારૂં કર્યું. તે ભક્તિ સાધારણ લોકમાં ન્હોય પણ મુનિઓને પણ એ દુર્લભ છે.

---

* તમારામાંના ગણતરીથી કૃતાર્થ થયાં બીજા નહિ એમ નથી પણ તમો સર્વકૃતાર્થ છો. લોકો ભ્રમથી પ્રવૃત્ત થાય છે. તેવું તમારૂં નથી. (ટીપણી)

---

૧ સ્નેહમાં ભેદ નથી. जन्मान्तरसहस्रेषु तपोध्यानसमाधिभिः । नराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिर्हि जायते એ શ્લોકમાં દાનાદિ પાપને દૂર કરે છે એમ કહ્યું છે તેમ તપ વગેરે પણ સહકારીમાં ગણાય છે ત્યાં કહે છે કે. ૨ વિશેષ કહ્યો છે. તદઘં ત્યાં વિશેષ કહ્યો છે. એટલે તે મર્યાદાભક્તોના પાપ દૂર કરે છે. પુષ્ટિભક્તોના તો બધાં સાધનો સ્નેહ ઉત્પન્ન કરે છે. તેથી તે વાતને મજબુત કરે છે. ૩ તે બધાં સાધનો અધિકારી વિશેષમાં ભક્તિ સિદ્ધ કરે છે. એમાં સંદેહ નથી. સંયોગપૃથક્ન્યાયવડે ભગવાન્ મર્યાદાપુષ્ટિભક્તોને એક સ્વરૂપવડે ફળ દે છે. (પ્રકાશ)

સુબોધિની—તમારી ભક્તિ જૂદી ખરી પણ સર્વોત્તમ છે. ઉત્તમ (નારદાદિ) જેનું ગાન કરે તેવાની વાણી ભગવાનમાં વિનિયુક્ત થાય તમારૂં તો મન થયું. 'આપ' એમ કહેવાથી બહુત્વ અને [1]સામર્થ્ય બતાવ્યું. જેનાથી કોઈ ઉત્તમ નથી ભગવાનના ભક્તોની ભક્તિ જૂદી જ છે. તે ભક્તિ બ્રહ્મકલ્પના આરંભથી વધતી આવી તે આજે તમારામાં સંપૂર્ણ થઈ. કેમકે આ સ્નેહ તો જગત્‌ને તમે બતાવ્યો તે અમારા ભાગ્ય અમો સમજીએ છીએ આવી પણ ભક્તિ છે ખરી. શાસ્ત્રમાં કહેલી ભક્તિમાં દાનાદિ[1] સાધનો સંભવે છે આ સ્નેહનાં સાધનો પ્રસિદ્ધ નથી. તમારી ભક્તિમાં સાધનો અમે જોતા નથી. એ ભાવ બતાવ્યો. ત્યાં કહે છે કે બહિર્મુખોમાં તે ઉત્તમ ગણાતી હશે? ત્યાં કહે છે કે મુનિઓને પણ તે દુર્લભ છે [2]નહિ તો તે દાનાદિ સાધનોને છોડીને મનન શામાટે કરે? મનન કરવામાં તેની પ્રવૃત્તિ થાય છે તેથી તેને ભક્તિ દુર્લભ છે. ૨૫

તમારો સ્નેહ ઉત્કૃષ્ટ તેથી તમે મોટાં છો એમ નથી પણ તમારી પ્રપત્તિ પણ ઉત્તમ છે તે કહે છે.

दिष्ट्या पुत्रान् पतीन् देहान् स्वजनान् भवनानि च ।
हित्वा वृणीत यूयं यत्कृष्णाख्यं पुरुषं परम् ॥ २६ ॥

પુત્ર પતિ દેહ સ્વજન ઘર વગેરેને છોડીને તમે પર–પુરુષ કૃષ્ણને વર્યાં એ મોટા ભાગ્યની વાત છે.

સુબોધિની—ભગવાનની [1]અનન્યતામાં બાધ કરનાર પુત્રાદિ છે એ પુત્રાદિ આસક્તિ કરાવનાર છે. લોકમાં આસક્તિ ન હોય તે ભગવાનમાં અનન્ય થાય છે અથવા પ્રપત્તિ કરે છે. સ્ત્રીઓને તો તે અત્યંત પ્રતિબન્ધક છે. તેને ગણાવે છે. પોતાના દેહ, બાળ, કૌમાર, કિશોર, યુવા એ ભેદથી જૂદા તેનો અનેક પ્રકારે ઉપયોગ થાય છે. તેની અપેક્ષા ન હોવાથી બહુવચન કહ્યું છે. સ્વાર્થમાં દેહનો વિનિયોગ હોવાથી તેનો ત્યાગ કહ્યો છે. અન્યથા ભગવાન્ હોય ત્યાં પહોંચી જાય. પણ ભગવાનની ઈચ્છા[3] રાખીને રહ્યાં છે તેથી પુત્રની જેમ દેહનો પણ ત્યાગ કહ્યો. તેમ ભિન્ન[4] સ્વજનો ગોપિકાદિનો પરસ્પર મળવાનો વ્યવહાર પણ છોડ્યો છે. રહેવાના આધાર રૂપ ઘરને પણ છોડ્યાં તે પ્રથમ કહ્યું છે. ચ છે તેથી લોકોનો પણ ત્યાગ કર્યો છે. વૃથા પરિત્યાગ કર્યો નથી તે કહે છે ભગવાનને વરવા માટે તે બધાં છોડ્યાં છે. પુરુષને છોડવાનો દોષ છે. ત્યાં કહે છે કે ભગવાન પરપુરુષ છે તેને માટે આ પુરુષને છોડ્યા છે [5]વ્યભિચારિણી જો

---

1 સાધન વગર ભક્તિ ફેલાવવાનું ગોપીઓમાં સામર્થ્ય બતાવ્યું. भा दीप्तौ ધાતુને क्वसु પ્રત્યયથી भवती શબ્દ બન્યો છે તેનો અર્થ પ્રકાશ એટલે તેમનામાં ભક્તિ પ્રવર્તાવવાનું સામર્થ્ય છે એમ સૂચન કર્યું છે. 2 મુનિઓ અન્તર્મુખ હોવાનું કહે છે કે અન્તર્મુખ ન હોય તો દાનાદિ છોડીને તે મનન કરવામાં કેમ પ્રવૃત્ત થાય? તેથી તે અન્તર્મુખ છે તેમને પણ આ તમારી ભક્તિ પ્રાર્થના કરવા લાયક છે તે ભક્તિ સુલભ નથી. (લેખ)

---

૧ દાનાદિ સાધનો છોડી મુનિઓ મનન કરે તેમાં ભક્તિની શ્રેષ્ઠતા જણાતી નથી કેમકે ત્યાગ તો તુચ્છ જાણે ત્યારે થાય. પરંતુ પોતે મુનિઓ મનનના રસને જાણનાર હોવાથી તેમને મનની અપેક્ષાએ ભક્તિમાં ઉત્તમતા તો દેખાણી છતાં ન કરવાનો હેતુ એ જ કે અમે ભક્તિનો અભિલાષ નથી રાખતા એવું લોકો જાણે તો તે પણ ભક્તિ છોડી મનન કરે. એથી મુનિઓને ભક્તિનું જ્ઞાન ન હોવાથી મનનમાં પ્રવૃત્તિ થઈ છે. પણ તે મનન કરતાં ભક્તિ ઉત્કૃષ્ટ છે. ૨ પ્રપત્તિનો અર્થ અનન્યતા છે. એનું નામ અનન્યત્વ કહેવાય છે. ૩ ભગવાન્ આપણને ઇચ્છે એ ભાવના કરતાં રહ્યાં છે. ૪ ભગવાનની વાતમાં જેનો ઉપયોગ નથી તેથી તેને ભિન્ન કહ્યા છે. ૫ तथा पुरुषशब्दोयं वासुदेवे प्रतिष्ठितः । स्त्रीप्रायमितरत्सर्वं जगद्ब्रह्मपुरःसरम् । भगवानिति शब्दोयं तथा पुरुष इत्यपि । निरुपाधी च वर्तेते वासुदेवे सनातने (પુરુષશબ્દ વાસુદેવમાં પ્રતિષ્ઠ છે. જગત્ સર્વ બ્રહ્માદિથી આજ સુધીનું સ્ત્રીપ્રાય છે. ભગવાન અને પુરુષ એ બન્ને સનાતન ઉપાધિ રહિત તો વાસુદેવને કહેનારા છે.) એ વાક્યથી જગત બધું બ્રહ્માના અંશરૂપ હોવાથી સ્ત્રીરૂપ છે. स वै पतिः स्यादकुतोभयः स्वयं समन्ततः पाति भयातुरं जनम् એ વાક્યથી પતિપણું ભગવાનમાં મુખ્ય છે લૌકિક પતિમાં ગૌણ છે. મુખ્યે કાર્ય ન્યાયથી ભગવદ્ભજન મુખ્ય છે એથી व्यभिचारात्तौ शुद्धिः એ ન્યાયથી લૌકિકમાં ગૌણ-પતિમાં ભજનની વ્યવસ્થા છે તો ભગવદ્ભજનમાં શું કહેવું. ગૌણપતિથી સ્ત્રી કૃતાર્થ થતી હોય તો ભગવદ્ભજનની શી જરૂર છે? અથવા તેના ભજનમાં શું શ્રેષ્ઠતા છે તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે જગતમાં ચર્ષણીઓ એટલે જન્મ જન્મમાં ભટકનારી સ્ત્રીઓ છે. તેમાં બીજા જન્મમાં બીજો પતિ કરે તેમાં દોષ નથી એમ કહે ત્યાં કહે છે જેમ वासांसि जीर्णानि

પતિને ભજે તો તેણે વ્યભિચારદોષ છોડીને ભજવો જોઇએ તો તે કૃતાર્થ થાય. 'જગતમાં ઘણું કરીને વ્યભિચારિણીઓ જ ચર્ષણી શબ્દવાચ્ય છે.' દિવસની જેમ જન્મની વ્યવસ્થા છે 'માટે પરપુરુષ (પુરુષો-મત્ત) સેવ્ય છે. ત્યાં કહે છે કે 'પહેલાં શ્રુતિ હતાં ત્યારે ભગવન્નિષ્ઠ હતાં તે ભાવ ગયો હવે ગોપીઓ થયાં આગળ કોણ થશો માટે પરપુરુષની પ્રપત્તિથી શો લાભ છે? ત્યાં કહે છે કે પહેલાં શ્રુતિદશામાં ભગવાન તેની ઇચ્છાથી મળ્યા હતા. અત્યારે તો વરદાનથી મળ્યા તે હવે નહિં જૂદા થાય. તે કૃષ્ણ છે એટલે સ્ત્રીઓને માટે જ પ્રકટ્યા છે. અમને પ્રમેયબળથી પણ છોડશે નહિં. 'પુરુષમાં ફલાન્તરની જરૂર ન હોઇને તે જ 'પર' હોવાથી અમને નુકશાન નથી. ૨૬

એમ ભક્તિ અને પ્રપત્તિનું નિરૂપણ કરી ઉદ્ધવજી તેમના સર્વાત્મભાવને કહે છે.

सर्वात्मभावोऽधिगतो भवतीनामधोक्षजे ।
विरहेण महाभागा महान्मेऽनुग्रहः कृतः ॥ २७ ॥

તમે ઇન્દ્રિયથી અગોચર ભગવાનમાં સર્વાત્મભાવ કર્યો છે. પણ તમે તો સર્વાત્મભાવ વિરહમાં કર્યો તેથી તમારૂં મોટું ભાગ્ય છે તમે ભાવ મને ખતાવી મારા ઉપર મહાન્ અનુગ્રહ કર્યો.

સુબોધિની—ભગવતા સહ એ વેણુગીતની કારિકાથી તે સર્વાત્મભાવ દશ' પ્રકારે ખતાવ્યો છે. તેમાં પણ વિશેષ કહે છે કે સંયોગમાં તે સંભવિત છે પણ આપે તો વિયોગમાં તે ભાવ ભગવાનમાં સ્થાપ્યો. આત્માના' બધા ભાવો ભગવાનમાં માન્યા. અને 'ઉત્તરોત્તર તેને વધાર્યા કર્યા. તે ભાવનો વિષય પણ તમે અલૌકિક રાખ્યો એટલે જ્યાં ઇન્દ્રિયોની ગતિ નથી એવા ભગવાન તમારા ભાવના વિષય બન્યા. જેમાં કોઈ, કશો પણ ભાવ ન કરી શકે તેવામાં બધા ભાવો કરવા દુર્લભ ગણાય. તેમાં પણ કદાચ એકનો એવો ભાવ થાય પણ આ તો બધાઓના એક જાતના ભાવ થયા તે દુર્લભ કહેવાય. ત્યારે સાધનના અભાવમાં દેખાતું કાર્ય ભ્રમરૂપ ગણાય? એવી શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે આપનું ભાગ્ય જન્મથી જ મોટું છે તે જ આપને સાધનરૂપ બન્યું તેથી સાધનનો અભાવ કહેવાય નહિં? ત્યાં કહે છે કે ભાગ્યની વાત કહો

એ વાક્યથી સ્થૂલ શરીર અપ્રયોજક છે કેમકે તે દરરોજ નવું થાય છે. તેમાં લિંગશરીર જન્માંતરમાં પણ એક રહે છે. તેમ એક સ્થૂળ શરીરમાં દિવસરૂપ કાળ પરિચ્છેદક છે તે વ્યભિચારના અભાવનો સાધક નથી તેમ 'જન્મ' પણ કાલ છે તેથી જીવ બીજા જન્મમાં બીજો પતિ કરે તો તે વ્યભિચાર ન ગણાય તેમ નથી. જે પ્રભુના ભક્તો નથી તે પતિવ્રતા હોય તો પણ તે વ્યભિચારિણીઓ જ છે. ૧ જે સ્વપતિનો ત્યાગ નથી કરતાં તે વ્યભિચારિણીથી ઉત્તમ છે તો ભગવાનને ભજે તેની ઉત્તમતામાં શું કહેવું? અહિં ગોપીઓનો ઉત્કર્ષ છે શ્રુતિઅવસ્થામાં તે ભજન કરતી હતી હોવથી તે ગોપી થઈ તેમને પતિ થયા તે ભગવાનના વિચારથી બન્યું તેમ આગળ પણ થશે. ત્યાં કહે છે કે પહેલાં ભગવાનની ઇચ્છા હતી હવે વરદાનથી અમને લેશે તો ત્યાગ નહિ કરે. તેથી તે જ અમારા ફળરૂપ થશે તેનાથી પર કોઈ નથી. (પ્રકાશ)

---

1 दिष्ट्या એ શ્લોકમાં વ્યાખ્યાનને છેડે પુરુષનો ત્યાગ કરી ભગવાનને ભજવામાં દોષ નથી એમ કહેવા માટે કહે છે કે જગતમાં પુરુષનું ભજન કરવાથી ઉલટો વ્યભિચાર થાય છે. 2 તેમાં કહે છે કે પૂર્વસિદ્ધ પોતાના પતિને છોડી બીજાની પાસે જાય તો વ્યભિચારિણી કહેવાય. તેમ જન્માંતરમાં પણ બીજો પતિ કરે તે વ્યભિચારિણી ગણાય. કેમકે મુખ્ય પતિ તો ભગવાન્ છે. 3 ગોપીઓ પૂર્વજન્મમાં શ્રુતિઓ હતી ત્યારે પ્રલય થયો તે વખતે બધાં ભગવાનના હૃદયમાં ગયાં વેદ ગયા તેની સાથે શ્રુતિઓ રહ્યાં હમણાં તે ગોપીરૂપે વ્રજમાં પ્રકટ્યાં માટે गोप्यो भूत्वा हरि गताः એમ કહ્યુ છે. 4 જો કે ભગવાન્ સ્ત્રીને માટે પ્રકટ થયા છે પ્રમેય બળથી છોડશે નહિ પણ ફલમાં મોક્ષ આપે તો તેથી સ્વતંત્રભક્તિની હાનિ થાય ત્યાં કહે છે કે તે નાયકરૂપે પ્રકટી નાયકારૂપ અમને રસની પ્રનાડીથી પોતાનો આનંદ આપશે મોક્ષ અમને નહિ આપે એટલે અમારે ભગવાનમાં જે સ્નેહ છે તેની હાનિ થવાની નથી.
5 'भगवता सह संलापः' ઇત્યાદિ દશ પ્રકારે સદા તેની ભાવના કરવી તેને છાન્દ્યવાળાના ફળરૂપ કહ્યું છે.
6 સર્વઆત્માનો દશ પ્રકારનો ભાવ દશ ઇન્દ્રિયોના વિષયરૂપ છે. આત્મા એટલે અન્તઃકરણ લેવું. 7 તેને તમે ઉત્તરોત્તર વધાર્યો. (લેખ)

છે તે અમારાં વખાણ કરો છો. ખરી રીતે તેવું કાંઈ અમારામાં નથી તેના ઉત્તરમાં ઉદ્ધવ કહે છે કે કોઈ પોતાની હીનતા બતાવી પરનાં વખાણ ન કરે પરંતુ આપે પોતાનો ભાવ બતાવી મને પણ તેમ કરવાનું શિખવ્યું તે મારી ઉપર આપે મોટો અનુગ્રહ કર્યો એમ મારૂં માનવું છે. ૨૭

આપે મારી ઉપર કૃપા કરી ત્યારે મારામાં પ્રગલ્ભતા આવતાં હું કાંઈક વિનતિ કરું છું.

श्रूयतां प्रियसंदेशो भवतीनां सुखावहः ।
यमादायागतो भद्रा अहं भर्तृरहस्करः ॥ २८ ॥

આપને સુખ આપનારો સંદેશ તે આપના સુખ માટે આપના પ્રિયે મોકલ્યો છે. હે કલ્યાણીઓ! સ્વામિનાં ખાનગી કામ કરનાર હું તે સંદેશો લઇને આપની પાસે આવ્યો છું તેને આપ સાંભળો.

सुबोधिनी—જેમ ગોપીઓને પોતાની સ્તુતિ કરાવવી પ્રિય નથી તેમ સંદેશ પણ તેને પ્રિય ન હોય એમ કહે તો તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે ભગવાનને તમો પ્રિય હોવાથી તમને પ્રીતિથી તેણે મોકલેલો સંદેશ તમને પ્રિય લાગશે. અથવા ભગવાનનો મોકલેલ આ સંદેશ તેમાં તમારે પ્રીતિ છે તેથી તેનો સંદેશ તમને પ્રિય લાગશે. સંદેશમાં કહેલું તમારે અવશ્ય કર્તવ્ય છે તે અવશ્ય કર્તવ્ય ન હતે તો ઉપદેશ સાંભળો એમ કહેત પણ સંદેશ ન કહેત. પ્રિયે મોકલ્યો તેથી તે અસાધ્ય અથવા દુઃસાધ્ય તો ન્હોય જ પણ બીજાને માટે ભગવાન્ ઉપકારની પેઠે કહે તે શંકા ન થવા માટે કહે છે કે તે આપને સુખ અપનાર થશે દૃષ્ટફલને ઇચ્છનાર આપ છો તેનાથી જ તમને સુખ થશે બીજા સાધનની તેમાં જરૂર નથી એવો સંદેશ છે એમાં શું પ્રમાણ આપો છો? ત્યાં કહે છે કે તે સંદેશ લઇને હું આવ્યો છું. મેં પ્રથમ તે અર્થ જાણ્યો તેના ઉપરથી મેં તમારો અધિકાર જાણ્યો પછી તે સંદેશ લઇને હું પોતે આપની પાસે આવ્યો છું. વળી હું પોતે આપણા સ્વામીનાં ખાનગી કામ કરનાર છું તે કૃષ્ણ મારા તથા આપના ભર્તા છે તે એવો ઉપાય આપણને ન બતાવે જેમાં તે ભર્તા ન રહે અથવા આપણને તે ભરણપોષણથી વંચિત રાખે. આ સંદેશો કાંઈ સાધારણ નથી કેમકે હું તેમનો એકાન્ત ઇચ્છિત કાર્ય કરનાર છું અથવા એકાન્ત કરનાર છું ગુપ્ત કામ કરનારને કોઈ છેતરે નહિં તેથી સંદેશ તેમાં કહ્યા ફલવાળો છે. ૨૮

તેજ વાત દશશ્લોકથી કહે છે.

श्रीभगवानुवाच–भवतीनां वियोगो मे नहि सर्वात्मना क्वचित् ।
आत्मत्वात् भक्तवश्यत्वात् सत्यवाक्त्वात्स्वभावतः ॥ २९ ॥

શ્રીભગવાને કહ્યું હું સર્વનો આત્મા હોવાથી, ભક્તને વશ્ય હોવાથી, સત્ય બોલનાર હોવાથી, અને સ્ત્રી જાતિ ઉપર કૃપા કરવાનો મારો સ્વભાવ હોવાથી તમારો વિયોગ સર્વે રીતે મને ક્યારેય પણ નથી.

षड्भिः स्वरूपकथनं पुरुषार्थस्ततः परैः । जीवब्रह्मविभेदेन द्वेधा रूपं निरूप्यते ॥
दोषाणां मूलभूतस्य विरहस्य निवारणे । बन्धमोक्षाव्यवस्थायां जीवो द्वेधा निरूप्यते ॥
आश्रयत्वाच्च कर्तृत्वात् द्वेधा ब्रह्मापि रूप्यते । दोषाभावप्रतिज्ञाये हेतुभिर्विनिरूप्यते ॥
फलं जीवेऽपि येनैषा बुद्धिर्नश्यति सर्वथा । गुणा विभाजका यस्मात् त्रिभिस्त्रिभिरुदीर्यते ॥

(પ્રથમના છ[૧] શ્લોકમાં બીજાથી પાંચમા શ્લોકમાં ભગવત્સ્વરૂપ કહ્યું પહેલા અને છેલ્લામાં દોષાભાવ તથા તેનું ફળ કહ્યું. બાકીના ચારમાં ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થ કહ્યા છે. [૨]દોષના મૂળરૂપ વિરહને [1]મટાડવા માટે રૂપના નિરૂપણમાં જીવ અને બ્રહ્મ એ બે ભેદ કહ્યા છે બદ્ધજીવ અને

---

[૧] છ શ્લોકમાં વચલા ચાર શ્લોક ભગવત્સ્વરૂપ વર્ણનના છે પ્રથમ શ્લોક દોષના મૂળરૂપ વિયોગની નિવૃત્તિ માટે અને एतदन्तः એમાં ભગવત્પ્રાપ્તિરૂપ ફલ કહ્યું છે. [૨] અમારો પ્રભુએ ત્યાગ કર્યો એ બુદ્ધિ દૂર થવા માટે ઉપદેશ છે. (પ્રકાશ)

---

[1] વિરહ નિવારણમાટે એમ સપ્તમીનો નિમિત્તાર્થ કરવો. અહિં બ્રહ્મ અને જીવ એ બન્નેના સ્વરૂપ વિચારતાં વિરહ જ નથી. જીવબ્રહ્મમાં ભેદ નથી. તેમાં પ્રથમ બ્રહ્મસ્વરૂપ કહ્યું પછી જીવસ્વરૂપ કહ્યું. (લેખ)

મુક્તજીવ એવા ભેદવડે જીવ બે ભેદવાળો કહેવાય છે. આશ્રય અને કર્તા એવા ભેદવડે બ્રહ્મ પણ દ્વિરૂપ કહેવાય છે. પ્રથમશ્લોકમાં ભગવાનમાં દોષ નથી એ પ્રતિજ્ઞા હેતુઓથી સિદ્ધ કરી છે. જીવમાં તેનું [1]ફળ સિદ્ધ થયું જેથી તેની ભગવાનમાં દોષબુદ્ધિ નાશ પામી બન્નેના સ્વરૂપ [1]ગુણોથી કહ્યાં તેથી ત્રણ ત્રણ શ્લોકવડે જીવબ્રહ્મનું વર્ણન કર્યું છે.)

સુબોધિની—તેમાં પ્રથમં આપને મારો વિયોગ નથી તેનું કારણ કહેતાં પ્રતિજ્ઞા કરે છે. આપનો વિયોગ મને નથી. સ્વાભાવિક, ઔપાધિક અને અજ્ઞાનથી, એમ વિયોગ ત્રણ પ્રકારે થાય છે. આત્મા એટલે જીવો એક જ છે તેમને પરસ્પર ભેદ[2] નથી છતાં ઉપાધિકૃત ભેદ છે. તેમાં ઉપાધિ, ઉદ્ગમ, માયા, ભગવદિચ્છા, અજ્ઞાન એ બધા વાદાન્તરો છે. *જીવબ્રહ્મની વચ્ચે ભેદનું કારણ તો [3]અજ્ઞાન જ છે. તેમાં વિયોગમાં

---

૧ ત્યાં કહે છે કે ત્રણ ત્રણ શ્લોકથી જીવબ્રહ્મના સ્વરૂપ કહેવાનું તાત્પર્ય શું? તેના ઉત્તરમાં કહે છે ગુણોએ જીવ બ્રહ્મ વિભાગ કર્યો છે તેથી ત્રણ શ્લોકથી જીવ અને ત્રણથી બ્રહ્મનું વર્ણન આપ્યું છે. જીવ અને બ્રહ્મના ભેદનો ભ્રમ ગુણકૃત છે અહિં વિયોગનો અર્થ, સંયોગરૂપ સ્પર્શનો અભાવ લેવો. વિભાગાત્મા ન કરવો. તે વિભાગ જીવોને બ્રહ્મ સાથે વાસ્તવ, આગન્તુક કે અજ્ઞાનકૃત નથી એમ વિશેષ કહેવા માટે સામાન્ય રીતે તેના કારણના ભેદથી તેના ત્રણ ભેદો છે. ૨ સિદ્ધાન્તમાં બ્રહ્મવાદમાં चित्त्वથી સજાતીયતા હોવાથી જીવમાં તે ભેદ નથી. ૩ મર્યાદા પ્રવાહ અને પુષ્ટિના ભેદથી ઉપાધિ કહેવા માટે ઉપાધિ, ઉદ્ગમ यथा सुदीप्तात् માં उद्गम છે. जीवेशावाभासेन करोति એ માયા. બીજી શ્રુતિમાં જળચંદ્રદૃષ્ટાન્તથી અંશનો પાછળથી પ્રવેશ થતાં તેમાં મિથ્યાપણું નથી. बहु स्याम् प्रजायेय એ ભગવદિચ્છા. અજ્ઞાન અવિદ્યા અથવા ઉપાધિ માયાવાદમાં इन्द्रो मायाभिः ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં તે સિદ્ધ છે. એમ સૃષ્ટિના ભેદથી જીવોમાં પરસ્પર ભેદથી અનેકવિધા છે બ્રહ્મ સર્વત્ર એક છે ત્રણે ઉપાધિ અભેદને કહે છે તેથી વિયોગમાં ચોથો હેતુ છે. તે જ કહે છે. તેમાં અમે ભગવાનને છોડશું એમ જીવ માને છે તે તેનો ભ્રમ છે. કેમકે બ્રહ્મમાં ભેદ કે અજ્ઞાન નથી. તેનાથી ભગવાને અમને છોડ્યાં છે એવો દોષ પણ તેમાં નથી ઇર્ષ્યા કરવાનું કારણ તો અમને ભગવાન છોડી ગયા તે જ છે. વિયોગ મટાડવા ભગવાને સંદેશ કહેવરાવ્યો છે. તમારામાં અને અમારામાં દોષ નથી કેમકે તમે અને અમે જૂદાં નથી. તેમાં ભગવાનનો કરેલો, ભક્તનો કરેલો, દેશકૃત અને કાળકૃત એ ચારે પ્રકારે વિયોગ નથી. તેથી જો વિશેષ કારણ હોય તો ચાર પ્રકારે વિયોગ સંભવે. (પ્રકાશ)

---

1 શાસ્ત્રોનું ફલ મનના નિરોધરૂપ છે. તે જીવનું ફલ છે. તેનાથી બ્રહ્મમાં પણ દોષનું આરોપણ ન થાય એ ફળ છે. એ 'અપિ' શબ્દનો અર્થ કહ્યો. મનના નિરોધથી ભગવાનમાં દોષરૂપ બુદ્ધિ ન થતાં તેનું ફલ બ્રહ્મમાં પણ સિદ્ધ થયું. બે સ્વરૂપનો વિભાગ કરનારા ગુણો છે. તેથી જીવ અને બ્રહ્મ ત્રણ ત્રણ શ્લોકથી કહ્યા છે પ્રતિજ્ઞાથી ત્રણ પ્રકાર અને ફળને લઈને ત્રણ પ્રકાર એમ ૭ શ્લોક છે. (લેખ)

* અહિં આ અભિપ્રાય છે. 'एतावानस्य महिमा अतो ज्यायांश्च पुरुषः' ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ 'यस्मात्क्षरमतीतोहं' ઇત્યાદિ વાક્યોથી પુરુષોત્તમ પ્રપંચાતીત છે એ વાત નિઃશંક છે. 'एतावानस्य महिमा' 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' ઇત્યાદિ શ્રુતિથી પ્રપંચ વિભૂતિરૂપ બ્રહ્માત્મક છે. પુરુષોત્તમ તેનાથી પર છે એ વાત નિર્વિવાદ છે. તેમ જ પુરુષોત્તમની લીલાના પદાર્થો પુરુષોત્તમરૂપ છે. તે પ્રપંચાન્તર્ગત નથી જો એમ ન માનીએ તો 'ते ते धामान्युश्मसि' ઇત્યાદિ મંત્રોમાં 'तद्विष्णोः परमं पदम्' ઇત્યાદિ કહે નહિ 'विष्णोः कर्माणि पश्यत' 'तद्विष्णोः परमं पदम्' ઇત્યાદિ ન કહે. એમ છે તો સર્વલીલા પદાર્થોનો આત્મરૂપની સાથે આપનો વિયોગ સંભવતો નથી. પોતાની સાથે કોઈને વિયોગ ન હોય. એ મૂળમાં સર્વાત્મપદથી કહ્યું. સર્વાત્મના એટલે સર્વથા. તે તે દેશ કાળ જ્ઞાન ક્રિયા અને તેનાં સાધનો તૃણથી બ્રહ્માસુધી નિત્ય હોવાથી રાસોત્સવમાં પોતાનું નૃત્ય પ્રભુની ભુજાથી ગોપીઓના કંઠદ્વયનું ગ્રહણ તેની સાથે પોતાના સ્વરૂપો જે, તે વખતે અનુભવિત હતાં તે બધાં અત્યારે પણ આ અવસ્થાવાળાઓ અને ભગવાનનો અભેદ બતાવવા પૂર્વોક્ત અનિર્વચનીય નિરવધિ આનંદાત્મક હોવાથી અત્યારે પણ તે સ્વરૂપ પોતાનું દેખાય તો ચિત્તની સ્વસ્થતા ગણાય. જો કે અત્યારનો વિયોગ ક્યારેક જ થાય પણ તે બધા ભાવનો લય કરનાર હોવાથી સ્વાસ્થ્ય સંપૂર્ણ તો ન રહેવા દે પણ આ ઉપદેશ પ્રિયના સંગમરૂપ અને નિરવધ્યાનંદરૂપ હોવાથી કાંઈક સ્વાસ્થ્ય તો જરૂર કરે જ. જેનાવડે તે સમયમાં થતું અત્યંત દુઃખ મટે અને સ્મિતવાળાં સ્વામિનીનાં મુખારવિંદ જોવાથી પોતાનું પધારવું સાર્થક જાણીને ભગવાનને પણ ગોપીવિયોગનું દુઃખ નિવૃત્ત થાય. એથી તમને મારો વિયોગ નથી તેમ મને તમારો વિયોગ નથી. તે પણ સર્વથા નથી એટલે સર્વના આત્મારૂપે હું રહ્યો છું તેથી તમારો વિયોગ નથી. આ વાત આગળ यथा भूतानि શ્લોકમાં સ્પષ્ટ કહેવાશે. ત્યાં આશ્રય કરણ અને કર્મનો અભેદ કહ્યો છે. आत्मन्येव ઇત્યાદિ પંક્તિથી તે વાત સ્પષ્ટ થઈ છે. (ટીપણી)

અત્યંત ભેદ જણાય છે. બ્રહ્મમાં [1]તો અજ્ઞાનનો અભાવ છે તેથી બ્રહ્મને ભેદ નથી. ભગવાન્ અમને છોડી ગયા એ ઈર્ષ્યાનું કારણ છે. તે કોઇનો ત્યાગ કરતા નથી તેમ ત્યાગને માનતા પણ નથી જીવ તો અમે ભગવાનને છોડશું એમ વૃથા વાતો કરે છે તેથી તે ભ્રાન્ત છે. માટે આ અર્થ અહિં કહેવો જોઇએ. તેમાં બે પ્રકારે પ્રતિજ્ઞા કરે છે તમારો વિયોગ મને નથી, મારો વિયોગ તમને નથી. તેમ હોય તો મારામાં કૃતઘ્નતા આવે અને તમો દુઃખી થાઓ એ વિયોગનું ફળ થાય. ત્યાં કહે છે કે વસ્તુ વિચારથી વિયોગ નથી પણ વૃક્ષકપિ ન્યાયથી એક દેશમાં કાળ ભેદથી અથવા સ્ત્રીપુરુષની જેમ વિયોગ ઘટે પણ ખરો તે પણ અહિં નથી તે કહે છે. કોઈ કાલ કે કોઇ દેશમાં વિયોગ નથી. વિયોગ ચાર પ્રકારે થાય. અહિં ચાર હેતુઓને કહેનાર અર્ધો શ્લોક લુપ્ત થયો લાગે છે (आत्मत्वात् भक्तवश्यत्वात्सत्यवाक्त्वात् स्वभावतः) તે આમ જોઈએ ગોપીઓનો વિયોગ ભગવાનને નથી. કેમકે ભગવાન્ ગોપીઓના આત્મા છે. ભગવાનનો વિયોગ ગોપીઓને નથી કેમકે તે ભગવાન્ ભક્તોને અધીન છે. કાળ ભેદથી પણ વિયોગ નથી કેમકે ન पारयेऽहं ઈત્યાદિ વાક્યો ભગવાન બોલે અને તે ખોટાં ઠરે એવું વર્તન કરે ? તેની ઇચ્છા વિરુદ્ધ ભગવાન્ ન જ કરે કેમકે તે સત્યવક્તા છે. ભગવાનનો સ્વભાવ છે કે સ્ત્રી ઉપર કૃપા રાખવી. તેથી કોઈ અંશમાં સ્ત્રીને છોડે નહિં આ [2]ચાર વિશેષ હેતુઓ ભગવાનમાં ન્હોય તો છોડે. તેમ નથી માટે ભગવાન્ ચાર પ્રકારથી પણ વિયોગ કરતા નથી. ૨૯

સામાન્ય હેતુઓને કહે છે.

यथा भूतानि भूतेषु खं वाय्वग्निर्जलं मही ।
तथाऽहं च मनःप्राणबुद्धीन्द्रियगुणाश्रयः ॥ ३० ॥

જેમ ભૌતિક શરીરમાં આકાશ વાયુ અગ્નિ જળ અને પૃથ્વી રહે છે તેમ હું મન પ્રાણ બુદ્ધિ ઇન્દ્રિયો અને ગુણોનો આશ્રય છું.

सुबोधिनी—ભગવાન[3] આશ્રય છે તેને છોડીને તમે ક્યાં જશો ? આધાર જો ન રહે તો ગોપીઓનાં સ્વરૂપજ ન રહે. ત્યાં કહે કે દેહ મુખ્ય છે એટલે આત્મા ગૌણ ગણાય દેહની સાથેનો પ્રકટ થએલ ભગવાનનો *વિયોગ કહી શકાય. તે પણ ઘટતો નથી સમવાયી કારણરૂપે તેમાં પણ ભગવાન્ રહે છે. જો એમ ન માનો તો દેહો ભગવત્સ્વભાવાત્મક[1] ન રહે. એટલે તેમાં રસ પેદા ન થાય. બીજા લૌકિક દેહોમાં રસિકતા નથી તેમ ગોપીઓમાં પણ થાય. પ્રકટ[2] થએલ ભગવાન સાથે વિયોગ તો તેમને હિતકારી છે. જો આવિર્ભૂત સાથે સંયોગ થાય તો [4]ગોપીઓનો નાશ જ થાય. જેમ બહાર નીકળેલ

---

1 બ્રહ્મમાં ઉપાધિ કે અજ્ઞાન નથી. તેથી તેમાં ભેદ નથી. પણ જીવ અજ્ઞાનથી ભેદ માને છે. તે અજ્ઞાન દૂર કરવું જોઈએ કેમકે તે દુઃખ આપનાર છે. સ્વાભાવિક ભેદને તો શ્રુતિ જ દૂર કરે છે. તેથી જૂદો તેને કહ્યો નથી. બ્રહ્મમાં કૃતઘ્નતા અને જીવમાં સ્વામિનીઓમાં દુઃખ એ બે દોષ છે. સ્ત્રીપુરુષ એક છે છતાં કાળભેદે કરી બીજા જન્મમાં વિયોગ થાય છે. 2 ગોપીઓએ કરેલો ભગવાનનો ત્યાગ, ભગવાનકૃત ગોપીઓનો ત્યાગ, કાલકૃત ત્યાગ અને દેશકૃત ત્યાગ એમ ચાર પ્રકાર વિયોગના છે. એ ધર્મો ભગવાન પ્રકટ કરે તો વિયોગ સંભવે. 3 ગોપીકૃત ભગવદ્વિયોગ નથી. કેમકે ભગવાન આશ્રય છે. તે તેને છોડીને જતા નથી. તેથી તે તેને છોડી શકતી નથી. 4 અથથી લઈ પ્રલય કર્તા સુધીનો અર્થ કહે છે. તે પ્રલય કરનાર હોવાથી ગોપીઓના દેહનો નાશ ન થવાની હેતુથી ભગવાન તેનો સંબંધ કરતા નથી. તેનાથી બીજી રીતે વિયોગનો અભાવ કહ્યો. કાલિક વિયોગાભાવ પણ કહેવાયો. 'યથા' શ્લોકમાં બે દૃષ્ટાન્ત છે તેમાં પ્રથમથી દેશવિયોગ નથી એમ કહ્યું બીજાથી આદ્ય વિયોગનો અભાવ કહ્યો. (લેખ)

---

૧ ભગવાન્ ગોપીઓના સમવાયિ છે એમાં કારણ બતાવે છે કે જો ગોપીઓના દેહનું સમવાયિકારણ ભગવાન ન હોય તો તે દેહોથી રસ ઉત્પન્ન ન થાય. रसो वै सः એ શ્રુતિ ભગવાનને રસ કહે છે. તે ઉપાદાન કારણ છે એવા ગોપીઓના દેહ પણ રસાત્મક છે. તે જ ભગવાને मदात्मिकाः એમ કહ્યું છે. તેનું વ્યાખ્યાન मत्स्वरूपाः એવું કર્યું છે જો સમવાયિકપણાથી તેમાં રસ ન હોય તો (ભગવાન ન હોય તો) એમના દેહમાં રસ ભાવ ન જ આવે જેમ લૌકિક દેહમાં નથી આવતો. ૨ એમ જ છે તો વિયોગનું શું પ્રયોજન સમજવું ? અગ્નિ અને લાકડાને વધારે સંબંધ રહે તો કાષ્ઠનું સ્વરૂપ જ ન રહે તેમ ગોપીઓનાં સ્વરૂપ પણ ન રહે તેથી દેહથી વિયોગ તેને હિતકારી છે એમ કહ્યું છે.

* વિયોગ નથી એ વાત આ ૩૦ શ્લોકમાં આશ્રય કરણ અને કર્મનો અભેદ કહીને સિદ્ધ કરી છે. (ટીપણી)

અત્યંત ભેદ જણાય છે. બ્રહ્મમાં [1]તો અજ્ઞાનનો અભાવ છે તેથી બ્રહ્મને ભેદ નથી. ભગવાન્ અમને છોડી ગયા એ ઈર્ષ્યાનું કારણ છે. તે કોઇનો ત્યાગ કરતા નથી તેમ ત્યાગને માનતા પણ નથી જીવ તો અમે ભગવાનને છોડશું એમ વૃથા વાતો કરે છે તેથી તે ભ્રાન્ત છે. માટે આ અર્થ અહિં કહેવો જોઇએ. તેમાં બ પ્રકારે પ્રતિજ્ઞા કરે છે તમારો વિયોગ મને નથી, મારો વિયોગ તમને નથી. તેમ હોય તો મારામાં કૃતઘ્નતા આવે અને તમો દુઃખી થાઓ એ વિયોગનું ફળ થાય. ત્યાં કહે છે કે વસ્તુ વિચારથી વિયોગ નથી પણ વૃક્ષકપિ ન્યાયથી એક દેશમાં કાળ ભેદથી અથવા સ્રીપુરુષની જેમ વિયોગ ઘટે પણ ખરો તે પણ અહિં નથી તે કહે છે. કોઈ કાલ કે કોઇ દેશમાં વિયોગ નથી. વિયોગ ચાર પ્રકારે થાય. અહિં ચાર હેતુઓને કહેનાર અર્ધો શ્લોક લુપ્ત થયો લાગે છે (आत्मत्वात् भक्तवश्यत्वात्सत्यवाक्त्वात् स्वभावतः) તે આમ જોઇએ ગોપીઓનો વિયોગ ભગવાનને નથી. કેમકે ભગવાન્ ગોપીઓના આત્મા છે. ભગવાનનો વિયોગ ગોપીઓને નથી કેમકે તે ભગવાન્ ભક્તોને અધીન છે. કાળ ભેદથી પણ વિયોગ નથી કેમકે न पारयेऽहं ઇત્યાદિ વાક્યો ભગવાન બોલે અને તે ખોટાં ઠરે એવું વર્તન કરે? તેની ઇચ્છા વિરુદ્ધ ભગવાન્ ન જ કરે કેમકે તે સત્યવક્તા છે. ભગવાનનો સ્વભાવ છે કે સ્રી ઉપર કૃપા રાખવી. તેથી કોઈ અંશમાં સ્રીને છોડે નહિં આ [2]ચાર વિશેષ હેતુઓ ભગવાનમાં ન્હોય તો છોડે. તેમ નથી માટે ભગવાન્ ચાર પ્રકારથી પણ વિયોગ કરતા નથી. ૨૯

સામાન્ય હેતુઓને કહે છે.

यथा भूतानि भूतेषु खं वाय्वग्निर्जलं मही ।
तथाऽहं च मनःप्राणबुद्धीन्द्रियगुणाश्रयः ॥ ३० ॥

જેમ ભૌતિક શરીરમાં આકાશ વાયુ અગ્નિ જળ અને પૃથ્વી રહે છે તેમ હું મન પ્રાણ બુદ્ધિ ઇન્દ્રિયો અને ગુણોનો આશ્રય છું.

सुबोधिनी—ભગવાન[3] આશ્રય છે તેને છોડીને તમે ક્યાં જશો? આધાર જો ન રહે તો ગોપીઓનાં સ્વરૂપજ ન રહે. ત્યાં કહે કે દેહ મુખ્ય છે એટલે આત્મા ગૌણ ગણાય દેહની સાથેનો પ્રકટ થએલ ભગવાનનો *વિયોગ કહી શકાય. તે પણ ઘટતો નથી સમવાયી કારણરૂપે તેમાં પણ ભગવાન્ રહે છે. જો એમ ન માનો તો દેહો ભગવત્સ્વભાવાત્મક[1] ન રહે. એટલે તેમાં રસ પેદા ન થાય. બીજા લૌકિક દેહોમાં રસિકતા નથી તેમ ગોપીઓમાં પણ થાય. પ્રકટ[2] થએલ ભગવાન સાથે વિયોગ તો તેમને હિતકારી છે. જો આવિર્ભૂત સાથે સંયોગ થાય તો [4]ગોપીઓનો નાશ જ થાય. જેમ બ્હાર નીકળેલ

---

1 બ્રહ્મમાં ઉપાધિ કે અજ્ઞાન નથી. તેથી તેમાં ભેદ નથી. પણ જીવ અજ્ઞાનથી ભેદ માને છે. તે અજ્ઞાન દૂર કરવું જોઈએ કેમકે તે દુઃખ આપનાર છે. સ્વાભાવિક ભેદને તો શ્રુતિ જ દૂર કરે છે. તેથી જૂદો તેને કહ્યો નથી. બ્રહ્મમાં કૃતઘ્નતા અને જીવમાં સ્વામિનીઓમાં દુઃખ એ બે દોષ છે. સ્રીપુરુષ એક છે છતાં કાળભેદે કરી બીજા જન્મમાં વિયોગ થાય છે. 2 ગોપીઓએ કરેલો ભગવાનનો ત્યાગ, ભગવાનકૃત ગોપીઓનો ત્યાગ, કાલકૃત ત્યાગ અને દેશકૃત ત્યાગ એમ ચાર પ્રકાર વિયોગના છે. એ ધર્મો ભગવાન પ્રકટ કરે તો વિયોગ સંભવે. 3 ગોપીકૃત ભગવદ્વિયોગ નથી. કેમકે ભગવાન આશ્રય છે. તે તેને છોડીને જતા નથી. તેથી તે તેને છોડી શકતી નથી. 4 અથથી લઈ પ્રલય કર્તા સુધીનો અર્થ કહે છે. તે પ્રલય કરનાર હોવાથી ગોપીઓના દેહોનો નાશ ન થવાની હેતુથી ભગવાન તેનો સંબંધ કરતા નથી. તેનાથી બીજી રીતે વિયોગનો અભાવ કહ્યો. કાલિક વિયોગાભાવ પણ કહેવાયો. 'યથા' શ્લોકમાં બે દૃષ્ટાન્ત છે તેમાં પ્રથમથી દેશવિયોગ નથી એમ કહ્યું બીજાથી આદ્ય વિયોગનો અભાવ કહ્યો. (લેખ)

---

૧ ભગવાન્ ગોપીઓના સમવાયિ છે એમાં કારણ બતાવે છે કે જો ગોપીઓના દેહનું સમવાયિકારણ ભગવાન ન હોય તો તે દેહોથી રસ ઉત્પન્ન ન થાય. रसो वै सः એ શ્રુતિ ભગવાનને રસ કહે છે. તે ઉપાદાન કારણ છે એવા ગોપીઓના દેહ પણ રસાત્મક છે. તે જ ભગવાને मदात्मिकाः એમ કહ્યું છે. તેનું વ્યાખ્યાન मत्स्वरूपाः એવું કર્યું છે જો સમવાયિકપણાથી તેમાં રસ ન હોય તો (ભગવાન ન હોય તો) એમના દેહમાં રસ ભાવ ન જ આવે જેમ લૌકિક દેહોમાં નથી આવતો. ૨ એમ જ છે તો વિયોગનું શું પ્રયોજન સમજવું? અગ્નિ અને લાકડાને વધારે સંબંધ રહે તો કાષ્ઠનું સ્વરૂપ જ ન રહે તેમ ગોપીઓનાં સ્વરૂપ પણ ન રહે તેથી દેહથી વિયોગ તેને હિતકારી છે એમ કહ્યું છે. (ટીપણી)

* વિયોગ નથી એ વાત આ ૩૦ શ્લોકમાં આશ્રય કરણ અને કર્મનો અભેદ કહીને સિદ્ધ કરી છે.

અગ્નિ અને લાકડાનો સંયોગ થાય તો તે લાકડું ન રહે તેનો નાશ થાય. ભગવાન સાથે તેમને પ્રથમ
સંબંધ[1] થયો તેથી તે અર્ધદગ્ધ થયાં ફરીને સંબંધ થાય તો સર્વ નાશ થાય. તેના મળવાથી
સુખનો અનુભવ થાય છે તેનું કેમ? કાષ્ઠમાં પોતાનામાં રહેલો અગ્નિ બહાર આવે તેમ પોતાના
હૃદયમાં રહેલા ભગવાન્ બહાર આવ્યા તેથી સુખાનુભવ થયો. પણ સર્વથા અનુભવ થાય તો કાષ્ઠાંશ
બળી જાય તેમ જીવ બ્રહ્મરૂપ થઈ જાય તેથી તે મળતા નથી. કેમકે ભગવાન્ પ્રલય કર્તા છે.
અત્યારે તો સ્થિતિ કરનાર હોવાથી એક દેશથી પણ તેનો વિયોગ તમને નથી. તેમાં દૃષ્ટાન્ત કહે છે
કે જેમ પૃથ્વી જલ તેજ અગ્નિ અને વાયુ એ પાંચ ભૂતો પ્રાણિમાત્રના આધારરૂપ છે. તેનાથી
જૂદા નથી. તેમ ભગવાન પણ દેહ અંશથી જૂદા નથી. એ દૃષ્ટાન્તથી સિદ્ધ કરી બતાવ્યું. પ્રકરણથી[2]
તે અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. શબ્દનો અર્થ બીજાથી થત નથી. સાધારણ દૃષ્ટાન્તથી પણ તે અર્થ પ્રાપ્ત
થાય છે. તેમાં બીજું દૃષ્ટાન્ત[2] કહે છે જેમ દેહ શિવાયનાં મન પ્રાણ બુદ્ધિ ઇન્દ્રિયો અને ગુણો
તેમનો આશ્રય પણ હું છું. સમાન સંખ્યા થાય તેથી દેહમાં પાંચ ભૂત છે તેમ અહિ મન વગેરે
પણ પાંચ છે. પ્રકૃતિનો ગુણમાં[3] અંતર્ભાવ કરવો. અહંકાર પણ ગુણમાં અન્તર્ભૂત સમજવો. તે
ત્રિગુણાત્મા છે. બુદ્ધિમાં ચિત્તનો અંતર્ભાવ સમજો. પ્રાણો અને દસ ઇન્દ્રિયો. સંકલ્પાદિ સર્વ ધર્મ-
વાણી મન છે. ક્રમમાં अन्नमयं हि सौम्य मनः आपोमयाः प्राणाः तेजोमयी वाक् તે વાણી બુદ્ધિરૂપ
જ્ઞાનપ્રધાન છે. જેમ રૂપ ક્રિયાપ્રધાન છે. ઇન્દ્રિયો પ્રાણવાયુથી પુષ્ટ થાય છે સત્ત્વાદિ[1] ગુણો.
આકાશમાં છે એટલે વાદળાં અંધારૂં અને પ્રકાશ તેમાં જોવામાં આવે છે. માટે દેખાતા પણ નથી
खवाय्वग्निर्जलं मही એ ઉત્પત્તિના ક્રમથી ભૂત ગણાવ્યાં છે. અન્ન અને મહી એ પર્યાય શબ્દો છે.
આ જીવમાં રહે છે તે તેના કારણરૂપ છે એમ ન કહેતાં રૂપાન્તરથી કહેવાનું કારણ તો એટલું જ કે તેનું
કારણપણું પ્રસિદ્ધ નથી તેથી એમ કહેવું પડ્યું છે. ૩૦

ભગવાન્ કારણ હોવાથી કાર્ય કારણથી જૂદું ન હોઈ શકે તેથી શ્રીગોપીજનોને ભગવાનનો વિરહ
નથી એમ કહે છે.

आत्मन्येवात्मनात्मानं सृजे हन्म्यनुपालये ।
आत्ममायानुभावेन भूतेन्द्रियगुणात्मना ॥ ३१ ॥

હું મારા આત્મામાં આત્મારૂપ સાધનવડે આત્માને સરજું છું મારૂં છું અને પાલન કરું છું. ભૂત
ઇન્દ્રિયો અને ગુણોવડે મારી માયાને નિમિત્ત કરી હું જ સૃષ્ટયાદિ કરું છું પણ તેમાં મારી માયાનો
કરણત્વેન ઉપયોગ છે.

---

૧ પ્રથમ સંબંધ થયો. તેથી દેહના અંશમાં ભગવાનરૂપ અર્થની સ્ફૂર્તિ થઈ તો ફરીન સંબંધકરે તો તેને
તેના દેહનું ભાન ન રહે તેમાં દેહ ભગવદર્થ છે એ જો ન રહે તો તેમનો મોક્ષ થાય પણ ભજનાનંદ ને મળે એટલે
તેને નાશ કહ્યો છે. ૨ વિયોગના અભાવને સિદ્ધ કરનાર પ્રસિદ્ધ પૂર્વાર્ધના સંબંધથી ભગવાનનું આશ્રયપણું સિદ્ધ
થાય છે બલે આકાંક્ષા વિશિષ્ટ વાક્યને પ્રકરણ કહેવામાં આવે છે. આકાશાદિ સાધારણ દૃષ્ટાન્તથી ભગવાન્
આશ્રય છે એ સિદ્ધ થયું. તમારા દેહનો વિયોગ મને નથી. કારણ કે હું તમારો આશ્રય છું તમારા દેહનો હું
સમવાયિ છું. ભૂતના આશ્રય અને સમવાયિ મહાભૂતો છે તેમ. એ અર્થ સિદ્ધ થયો. દેહમાં બીજા પદાર્થોનો આમાં
અંતર્ભાવ કહેવા માટે અને વિયોગ નથી એ સિદ્ધ કરવા માટે કહે છે. ૩ ત્યાં કહે છે કે ભગવાન્ આશ્રય હોવાથી
દૈશિક વિયોગ ન હો. પણ તેથી વાસ્તવ વિયોગ નથી એમ કેમ કહેવાય? તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે અહિ પણ
ભગવત્સમવાયિત્વ છે. તે શ્રુતિથી સિદ્ધ કર્યું તેનો ક્રમ કહ્યો. આકાશાદિની ઉત્પત્તિના ક્રમથી ભૂતો કહ્યાં. વાણી
બુદ્ધિરૂપ છે. ૬ અભ્ર તમ અને પ્રકાશથી રજ તમ અને સત્ત્વ ઉપલક્ષિત થાય છે. (પ્રકાશ)

I પૂર્વાર્ધમાં નિરાકાંક્ષ પદ થયાં તેથી પુનરુક્તિવડે ઉત્તરાર્ધમાં તેને કહેવું. આ વ્યાખ્યાનમાં ત્રણ ગુણો દસ ઇન્દ્રિયો
મન પ્રાણ બુદ્ધિ એમ સોળ, પ્રકૃતિ અહંકારનો ગુણમાં અંતર્ભાવ માનવો એમ ૧૮ બુદ્ધિમાં ચિત્તનો માનવાથી ૧૯
થયાં ફરીને આકાશાદિ પાંચ ગણતાં ૨૪ તત્ત્વો થયાં, ૨૮ તત્ત્વોનો પક્ષ બ્રહ્મવાદ સિદ્ધ છે તેનો અહિ ઘણું કરીને
ઉપયોગ નથી. પાંચ ભૂતોના મન વગેરેમાં નિવેશ થાય ત્યાં કહે છે મન પ્રાણ અને બુદ્ધિનું અન્ન જલ તેજપણું
શ્રુતિથી સિદ્ધ છે. ઇન્દ્રિયો વાયુથી પુષ્ટ થાય છે તે વાયુરૂપ છે. ગુણો આકાશમાં અન્તર્ભૂત થાય છે. (લેખ)

सुबोधिनी—કર્તા ¹ભગવાન્ 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' એમ ²શ્રુતિ કહે છે. સમવાય પણ ભગવાન્ છે 'तस्माद्वा एतस्मात्' 'स आत्मानं स्वयमकुरुत' એ શ્રુતિથી કાર્ય પણ પોતે જ છે. 'જીવ પર લો તોપણ અહિં બીલકુલ સંદેહ નથી. આધારમાં માત્ર સંદેહ છે તેથી સમવાયિ શિવાયના આધારનું નિરૂપણ કરે છે. તે આત્મામાં જ સર્વને કરે છે. જેમ કુંભારના ચક્ર ઉપર ઘડો થાય છે. આત્માનાત્મનો સંકર નથી એ બતાવવા एवकार લખ્યો છે. ત્યારે કરણની ભિન્નતા તો નહિં હોય ? ત્યાં કહે છે. *આત્માવડે જ હું કરું છું. વૈષમ્ય વૈર્ધૃણ્ય ન આવે તેથી કહે છે કે આત્માને જ કરું છું. કોઈક ઘડો લાવીને ઘડાને માથા ઉપર ધરે છે પોતાના પગને પોતાના પેડુ ઉપર સ્થાપન કરે છે. પોતાના ઉપર તેને ફોડે છે. એવું ભગવાનનું કામ² નથી તે કહે છે કે હું ઉત્પન્ન કરું છું હું મારૂં છું. હું પાલન કરું છું. પાલન પાછળથી કહ્યું તે દેશવિયોગના અભાવમાં કારણપણું સૂચવે છે. ત્યાં કહે છે કે एतस्माज्जायते प्राणाः એ શ્રુતિ અને પુરાણોમાં સાક્ષાત્ કે પરંપરાથી તત્ત્વોમાં ભગવત્કારણતા કહી છે ભૌતિકોમાં ભગવત્કારણતા કહી નથી. તેથી તો भूतैर्यदा पञ्चभिरात्मसृष्टैः ઈત્યાદિ વાક્યોની સંગતિ થાય છે. ત્યાં કહે છે કે તેમાં પણ હું જ કર્તા છું પરંતુ મારી માયાના પ્રતાપથી લોકો બીજા કરે છે એમ માને છે. કેમકે માયાને વચમાં રાખીને અથવા માયાને આગળ કરીને હું કરું છું તેથી તેમને એવો ભાસ થાય છે. વાક્ય અનુભવથી પૃથિવ્યાદિને કારણપણું છે તેમાં મોહને ક્યાં અવકાશ છે ? ભૂત ઈન્દ્રિયો અને ગુણો આધિભૌતિક અધ્યાત્મિક અને આધિદૈવિક ભેદથી ત્રણ પ્રકારના છે તેના આત્મારૂપ માયા તેમાં પ્રવિષ્ટ છે તે જેમાં પેસે તેમાં અન્યથા ભાસ કરે છે અને અકરણ (અસાધન)ને સાધન કરે છે. ૩૧

એમ બ્રહ્મધર્મના કથનથી વિયોગાભાવને કહીને જીવધર્મના નિરૂપણથી પણ ગોપીઓને ભગવાનનો વિયોગ નથી તે વાત કહે છે.

आत्मा ज्ञानमयः शुद्धो व्यतिरिक्तोऽगुणाश्रयः ।
सुषुप्तिस्वप्नजाग्रद्भिर्मायावृत्तिभिरीयते ॥ ३२ ॥

આત્મા જ્ઞાન પ્રચુર છે શુદ્ધ છે દેહાદિથી જૂદો છે ગુણોથી પર છે તે સુષુપ્તિ સ્વપ્ન અને જાગરણરૂપમાયાની ત્રણ વૃત્તિથી અલગ છે છતાં તેમાં અન્વિત જીવચૈતન્યથી તે દેખાય છે.

सुबोधिनी—આત્મા જીવ જેને ગોપીઓ હું કહે છે, તે તો તેના દેહ છે. તે તો પ્રતીતિથી કહી શકાય છે તેનાથી આત્માને જૂદો કહેવા માટે કહે છે કે તે જ્ઞાનમય† છે પ્રાચુર્યાર્થમાં મયટ્ છે તે સચ્ચિદા-

---

૧ એનાથી ભગવાને અમારો ત્યાગ કર્યો એ દોષ રહેતો નથી પણ સ્વામિનીઓના ક્લેશની નિવૃત્તિ થતી નથી. તેને માટે કહે છે. एवेष्विति ? સમવાય–તાદાત્મ્યસંબંધ. આ શ્રુતિઓ ઉપાદાન કહેનારી છે. આત્માને કાર્યરૂપ કહ્યો છે.
૨ શ્રુતિમાં આત્માને જીવ કહ્યો છે. દેહ કહ્યો નથી. તો કૈમુત્યન્યાયથી ઈશ્વરમાં તે સિદ્ધ સમજવું. (પ્રકાશ)

---

1 જીવપરત્વમાં પણ એટલે ભગવાન જીવના ભોગ માટે જગત કરે છે તો લીલા સૃષ્ટિ તો પોતે પોતાના માંથી કરે તેમાં શું કહેવું. 2 બીજાઓ બીજાએ કરેલા ઘડા વગેરેને પોતાની ઉપર સ્થાપન કરે છે. તેમ ભગવાન્ કરતા નથી. પરંતુ ભગવાન સ્વયમેવ સર્વસ્રષ્ટા છે. (લેખ)

* सृष्टिः સ્વરૂપની સ્થિતિનું કારણ છે. તે લીલાસૃષ્ટિમાં પ્રભુસંયોગ છે. હનન એ વિયોગ છે. કેમકે તેમાં બધું તિરોધાન થાય છે તે પણ ભગવાન્ રસને માટે કરે છે. એટલે પાછળથી પાલ્યે કહ્યું છે. તે સ્વરૂપાનંદનું પાલન કરે તેનું નામ પાલન છે. તેથી તે પદ છેલ્લે કહ્યું છે. એનાં કારણ ક્રમથી કહે છે કે આત્માના પ્રતાપથી સૃષ્ટિ કરું છું. તે પણ માયા–અંતરંગ યોગમાયા લીલામાં ઉપયોગીની છે તેના અનુભાવથી માન થાય ત્યારે (વિયોગથી) નાશ કરું છું. તેનાથી બધું તિરોધાન થાય છે. ત્યારે ભૂત ઈન્દ્રિય અને ગુણરૂપે પ્રકટ થઈ પાલન કરું છું. (ટીપણી)

† લીલા સંબંધી દેહો જ્ઞાનપ્રચુર છે. તેમાં હું એવું જ્ઞાન ખરૂં છે. તે અવિદ્યાકૃત નથી, કેમકે તે આત્મા શુદ્ધ એટલે અવિદ્યાના સંબંધ રહિત છે. પ્રાપંચિક દેહોથી લીલાના દેહો જૂદા છે. તે ગુણાશ્રિતો છે. લીલાના દેહો પુરુષોત્તમના ગુણના આશ્રિત છે તેથી ભગવાન પ્રાકૃતમાં લીલા કરતા નથી. તેમાં પણ સ્વકૃત ત્રણ અવસ્થા હોવાથી પ્રાકૃત છે એમ ન માનવું કેમ કે તે અવસ્થાની કરનારી લીલોપયોગિની થાય છે. लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् એ ન્યાયથી લોકમાં લીલા કરે તે લોક સમાન ન હોય તો લીલામાં રસ ન આવે, તેથી વ્યાસે લોકસમાનાકારપણું લીલાને કહ્યું પણ લોક મધ્યમાની પણું કહ્યું નહિં લીલા વિષયની પ્રવૃત્તિ કોઈને તેમાં જણાતી નથી. તો કહે છે કે તે તો પ્રતિબંધને લીધે એમ દેખાય છે પ્રતિબંધ દૂર થતાં તેમાં લીલા પ્રતીતિ થશે. તો શાસ્ત્ર અનેક થાય તેનું શું ? ત્યાં કહે છે કે સાધનના પ્રકારમાં ભેદ છે. ફલમાં ભેદ નથી (ટીપણી)

નંદરૂપ હોવાથી જ્ઞાન પ્રચુર આત્મા છે. તો વિષયસંબંધિ જ્ઞાનવાળો હશે ? એ શંકા દૂર કરવામાટે કહે છે કે તે શુદ્ધ છે. ત્યાં કહે છે કે શુદ્ધને તો અમે ક્યાંય જોતાં નથી ? પ્રતીત થાય છે તે શુદ્ધ હોય તેમાં પ્રમાણ નથી તેથી તે અર્થ [૧]બાધિત થાય છે ત્યાં કહે છે કે તે આ દેહાદિ સંઘાતથી જૂદો છે જેમ તપેલી રેતીથી સૂર્ય જુદો છે. જૂદો કહો છો તેમાં શું યુક્તિ છે ? તે આત્મા ગુણનો આશ્રય કરીને રહેતો નથી. ગુણનો આશ્રય કરનાર જૂદા છે તેનાથી આ જૂદો છે. તેમાં સર્વત્ર અનુભવને પ્રમાણરૂપે કહે છે. કે માયાની ગુણમયી ત્રણ વૃત્તિઓ છે સુષુપ્તિ, સ્વપ્ન અને જાગરણ તેનાં નામો છે ત્રણેમાં અલૌકિક સામર્થ્ય હોવાથી માયાની વૃત્તિઓ કહી છે. જો તેનામાં અલૌકિક [૨]'સામર્થ્યં ન હોય'[૩] તો સુષુપ્તિમાં પરમાનંદની સ્ફૂર્તિ ન થાય સ્વપ્નમાં નાનાવિધ પદાર્થો ન દેખાય જાગરણમાં ચતુર્વિધ પુરુષાર્થ ન દેખાય. તે ત્રણ અવસ્થામાં [૪]આત્માનો અન્વય છે. એક વૃત્તિમાં બીજી વૃત્તિનો વ્યતિરેક દેખાય છે તેના ધર્મો પણ તેમાં દેખાતા નથી. તેથી જણાય છે કે જ્યારે [૫]મૂળભૂત ગુણોથી જૂદો આત્મા છે તો દેહથી જૂદો હોય તેમાં શું કહેવું. જો કે આત્મા સંઘાતથી જૂદો છે હું આત્માથી મળીશકું દેહ સહિત આત્માથી ન મળું ઉત્તમ પદાર્થ પોતાને ભોગવવાનો હોય તે અધમની સાથે ન ભોગવાય. તમે પ્રથમ તો આ [૬]સંઘાતથી જૂદાં પડો. પછી મારો ઉપયોગ કરો એવું આ શ્લોકનું તાત્પર્ય છે. ૩૨

સાધનની ઇચ્છા હોય તો તે બતાવે છે.

येनेन्द्रियार्थान् ध्यायेत मृषा स्वप्नवदुत्थितः ।
तन्निरुन्ध्यादिन्द्रियाणि विनिद्रः प्रतिपद्यते ॥ ३३ ॥

સ્વપ્નની પેઠે ખોટી રીતે ઉભા થયેલા મિથ્યા અર્થોનું જેનાથી ધ્યાન થાય છે તે મનને રોકવું. તેના કારણરૂપે ઇન્દ્રિયોનો પણ નિરોધ કરવો એટલે નિદ્રારહિત થાય તો મને પ્રાપ્ત કરે.

સુબોધિની—એ મનવડે ઇન્દ્રિયોના વિષયોનું ધ્યાન કરે છે તે વિષયો છે નહિ, થવાનો સંભવ નથી. જો તે વિષયો વિદ્યમાન હોય તો ધ્યાન આવશ્યક છે. ત્યાં કહે છે ધ્યાન કરવું પણ પુરુષાર્થ છે. તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે બીજો જન્મ થવા માટે તેનું ધ્યાન પુરુષ કરે છે. જેમ સ્વપ્ન સૂચના કરનાર છે તેમ ધ્યાન કરનાર મન પણ જન્માંતર સૂચક છે. તે મન સ્વરૂપથી કોઈ પુરુષાર્થ સિદ્ધ કરતું નથી. તેથી અનર્થસૂચક તે *મનને વિષયોથી રોકવું. મનને રોકવામાં સાધન ઇન્દ્રિયો છે. તે ઇન્દ્રિયોને વિષય તરફ જતી રોકવી. બન્નેનો નિરોધ થતાં આત્માની નિંદ્રા ઉડી જાય છે. સુષુપ્તિ અને જાગ્રત્ એ બે અવસ્થા ઉત્તમ છે એકમાં પરમાનંદ અને બીજામાં પુરુષાર્થ ચતુષ્ટયનો લાભ થાય છે સ્વપ્ન વ્યર્થ છે. તે વૈયર્થ્ય મટવા માટે પુરુષે નિદ્રા છોડવી જોઈએ. હું આત્મા છું એમ જાણે તો તે દેહથી જૂદો પડે. ૩૩

વેદાદિ શાસ્ત્રમાં બહુ પ્રકારો આત્મજ્ઞાનના કહ્યા છે. તમે મનના નિરોધમાત્રને કેમ સાધન કહો છો ? ત્યાં કહે છે.

एतदन्तः समाम्नायो योगः सांख्यं मनीषिणाम् ।
त्यागस्तपो दमः सत्यं समुद्रान्ता इवापगाः ॥ ३४ ॥

---

૧ શુદ્ધ શબ્દનો બાધ થાય છે. ૨ सामर्थ्यात् માં ल्यब्लोपमां પંચમી છે, તેનું અલૌકિક સામર્થ્ય જોઈને માયા શબ્દ કહ્યો છે. તે કાંઈ પ્રકૃતિ નથી. ૩ તેમ ન હોય તો આનંદાદિનો અનુભવ ન થાય. ૪ તે વૃત્તિઓમાં આત્માનો અન્વય છે. ૫ निर्गुणस्य गुणाश्रयः એ ભગવાનના ગુણ છે તેને માયા શબ્દથી વ્યવહાર માયા એ ગ્રહણ કર્યા તેથી છે. ૬ તેથી આ દેહથી આત્માને જૂદો કરો પછી 'मासेन' द्वादशाहवत् એ બે સૂત્રોમાં કહ્યા પ્રમાણે આ દેહ ગયા પછી મારો ભોગ કરો. તેથી અનેકવિધ આનંદ તમને મળે તે માટે આ ઉપાય મેં કહ્યો છે એવું આ શ્લોક કહેવાનું તાત્પર્ય છે. (પ્રકાશ)

---

1 સંઘાત સર્વ દ્વિતીયદલાત્મક થશે ત્યારે તમને દુઃખ થશે નહિ. (લેખ)

* લીલાવિષયમાં કોઈને અલૌકિકતાની પ્રતીતિ નથી થતી તેનું શું કારણ ? ત્યાં કહે છે કે પ્રતિબંધને લઈને લીલામાં પણ લૌકવત્ ભાવ થાય છે. તે પ્રતિબંધ નિવૃત્ત થશે તો અલૌકિકતા તેમાં અવશ્ય જોઈ શકશે. તેને માટે મનને સર્વ વિષયથી નિવૃત્ત કરવું જોઈએ. કેવળ ભગવત્પરતા મનની થાય તો તે ભગવાનને જોઈ શકે. (ટિપ્પણી)

સમુદ્ર સુધી જેમ નદીઓ ચાલે છે તેમ વેદ, યોગ, સાંખ્ય, ત્યાગ (સંન્યાસ), તપ, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ અને સત્ય એ બધાં મનના નિરોધના સાધનો છે. પણ તે વિવેકીને માટે છે.

સુબોધિની—વેદ સાધનનો ઉપદેશ કરે છે. તે સાધનનો અન્ત મનને રોકવામાં આવે છે. सर्वे मनोनिग्रहलक्षणान्ता એમ શ્રીભાગવત કહે છે. યોગનું તો મન વશ કરવું એ જ પ્રયોજન છે. સાંખ્ય અધ્યાસની નિવૃત્તિ કરી તેનું મૂલ કારણ મનને જૂદું પાડે છે. લોકો તો એમ માનતા જણાતા નથી? એમ કહે તેના જવાબમાં કહેવાનું કે જે મનની ઉપર પોતાનો કાબુ રાખે છે એવા વિવેકીને માટે આ ઉપાય છે. કેમકે આત્માનો સંબંધ સાક્ષાત્ મનની સાથે છે. તેનું કારણ પણ કહ્યું. સ્વતંત્ર મોક્ષફલક શાસ્ત્રો છે એમ સાંભળવામાં છે. જેમ કે સંન્યાસ, વનમાં રહેનારને તપ, ગૃહસ્થને ઇન્દ્રિયસંયમ, બ્રાહ્મણને સત્ય, બ્રહ્મચારીને વેદાધ્યયન, ઇત્યાદિ. આશ્રમધર્મોનું મનોનિગ્રહમાં તાત્પર્ય છે એ કહેતા દૃષ્ટાન્ત કહે છે કે જેમ નદીઓનો અન્ત સમુદ્રમાં છે તેમ મનના નિગ્રહમાં સર્વ શાસ્ત્રોનો અન્ત છે. નદીઓ પૃથ્વી ઉપર ચાલે છે પણ તેનો અન્ત પૃથ્વી ઉપર નથી. જો એમ હોય તો ઝાડની જેમ સ્થિર દેખાય. તેથી તે ભૂમિનો છેડો લેવા માટે ચાલ્યા કરે છે. તેનો અન્ત સમુદ્રમાં આવે છે. તેમ [1]શરીરમાં પ્રવેશ કરેલા જીવો લૌકિકમાં સ્થિર ન થતાં તેમાંથી નિકળવાને ઇચ્છતા સન્માર્ગ પકડીને સંન્યાસના અધિકારી બને છે. વચમાં સ્થિતિ ન કરવાથી સાક્ષાત્ મનથી સંબંધ રાખીને આત્માને છોડાવવા માટે મનને રોકી રાખે છે ત્યારે તેનો થાક ઉતરે છે. ૩૪

એમ વિયોગનો[2] અભાવ તથા વિયોગની[3] ઉત્તમતા ખરી રીતે કહીને હવે લૌકિક પ્રતીતિમાં ભગવાનથી જૂદા[4] છીએ એ વિયોગ[5] કહેવાય તે ચાર પ્રકારના પુરુષાર્થને સિદ્ધ કરે છે એમ કહે છે.

यत्त्वहं भवतीनां वै दूरे वर्ते प्रियो दृशाम् ।
मनसः सन्निकर्षार्थं मदनुध्यानकाम्यया ॥ ૩૫ ॥

તમારા નેત્રને પ્રિય એવો હું તમારાથી દૂર રહું છું તે તમારા મનને મારી પાસે લાવવા માટે અને મારા અનુધ્યાનની કામના (તમને મારું ધ્યાન રહે તે) માટે હું એમ કરું છું.

સુબોધિની—ગોપીના ધર્માદિ ભગવાન જ છે. પરંતુ તે ભગવાન્ પ્રકારવિશેષ[6] યુક્ત થઈને તેના ધર્માર્થકામમોક્ષરૂપ થાય છે. તુ શબ્દ તત્ત્વના નિરૂપણનો નિષેધ કરે છે. હું તમારાથી દૂર રહું છું તે તમારા મનને મારી પાસે લાવવા માટે તેમ કરું છું. જે દૃષ્ટિથી દૂર રહે છે તે મનની પાસે આવે છે. કારણ

---

* એમ છે તેમાં વિશેષ નથી તો સન્નિકર્ષ (સંયોગને)ને કેમ લોકો સાધતા નથી? દુઃખ આપનાર વિયોગને શા માટે ઇચ્છે છે? એ શંકાના ઉત્તરમાં વિપ્રયોગ ઇચ્છે છે તેનું તાત્પર્ય યથા તપ ઇત્યાદિથી કહે છે. અહિં આ અભિપ્રાય છે. પૂર્વે અનુભવ કરેલો ભજનાનંદ બ્રહ્માનંદથી, શાસ્ત્રીય ભક્તિના આનંદથી કરોડગણો વધારે અને વચનમાં ન આવી શકે તેવો છે. તેથી સન્નિકર્ષમાં તો આગળ આગળ નવીન રસની આકાંક્ષા વધે છે તેને પૂર્ણ કરવાનો પ્રયત્ન થાય છે પણ પ્રથમ અનુભવ કરેલી લીલાનો તલસ્પર્શ કોઈ દિવસ કરવાનો વખત આવતો નથી. વિયોગમાં તો મન વગેરે બહાર તો પોતાનો વિષય ન હોવાથી અન્તઃકરણમાં રહેલા ભગવાનનું ગ્રહણ કરે છે. ત્યારે બહાર પ્રકટ થયેલ પ્રિયથી જે રસનો અનુભવ પ્રથમ હતો તેનો જ અન્તઃકરણમાં પ્રકટેલા પ્રિયમાં પહેલાના કરતાં વિલક્ષણ રસનો અનુભવ થાય છે. જે રસ સંયોગમાં પણ કોઈ રીતે અનુભવાતો નથી. તેથી ભગવાને મહારસનું દાન આપવાને માટે વિયોગનું દાન કર્યું છે. તે જ વાત મદનુધ્યાનકામ્યયા એ પદથી કહેવામાં આવી છે. સંગમમાં ભગવદુપયોગિત્વેન દેહાદિ સ્ફૂર્તિ છે. બીજા (વિયોગ)માં તો તે પણ નથી. તેટલો તેમાં વિશેષ રસ છે. (ટિપ્પણી)

---

[1] પ્રમાણ(શાસ્ત્રો)માં કહેલા ધર્મો એમ ત્યાં સમજવું. [2] વિયોગનો અભાવ એટલે 'ભેદનો અભાવ' એવો કરવો. [3] વિયોગનો અર્થ દૂર રહેલો એવો કરવો. [4] તત્ ઉત્તમ. વ્યધિકરણ—એટલે લોકપ્રતીતિમાં વિયોગ ઉત્તમ નથી. અહિંતો તેની ઉત્તમતા કહી છે. તેથી વિરોધરૂપ અધિકરણ છે જેનું, એવો અર્થ કરી શંકા કરે તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે વિયોગ ચાર પ્રકારના પુરુષાર્થને સિદ્ધ કરનાર હોવાથી તે ઉત્તમ છે. ત્યાં કહે કે એક વિયોગ ચાર પુરુષાર્થને સિદ્ધ કેમ કરી શકે? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે સ્મૃતિવિષયતા, ગુપ્ત રક્ષણ કર્તા, સર્વકામના વિષયપણું, સાયુજ્ય દેવાપણું એ ચાર પુરુષાર્થો, તેમાં તે તે પ્રકારને પામેલ તે તે પુરુષાર્થ ગણાય છે. [5] ૭ શ્લોકથી સ્વરૂપનું નિરૂપણ કર્યું છે. હવે પુરુષાર્થ ચતુષ્ટયનું નિરૂપણ કરે છે. તેથી પહેલી વાત નિવૃત્ત થઈ. [6] સ્વધર્મથી કામાદિ સેવા. (લેખ)

તેમાં પ્રીતિ છે. બહાર ભગવાન્ હોય ત્યારે ગોપીઓ તેને જુએ તે પોતાના ધર્મો અથવા દષ્ટિના [1]ધર્મો તેમાં યોજે છે. પણ તે ભગવદ્ધર્મને ગ્રહણ કરતાં નથી. ભગવાન્ મનમાં આવે છે ત્યારે મન ભગવાનના ધર્મોને[2] ગ્રહણ કરે છે. એટલું પ્રિયના હિતનું આચરણ કરવું. આથી યોગ કરતાં પણ મનના નિગ્રહરૂપ અવસ્થા સારી છે. યોગમાં ચક્ષુ(નેત્ર)ની પેઠે મન પણ પોતાના ધર્મોનો ભગવાનમાં આરોપ કરે છે. પણ પોતે માનસી મૂર્તિની 'કલ્પના માટે શાસ્ત્રથી' ભગવાનના ધર્મોને ગ્રહણ કરે છે. એ યોગમાં વિશેષ છે. વિરહથી સ્મરણ કરવામાં તો બળથી ભગવાનને ખેંચ્યા હોય તેમ ભગવાન્ જ પોતાના ધર્મોને જીવમાં આરોપણ કરે છે. મનના ધર્મો તો દુર્બળ[3] થઈ જાય છે. કારણ કે ભગવાન્ પણ વિપરીત[4] છે. તે પ્રિય હોવાથી દૂર રહે છે. મન સાથે આત્મા બંધાયલો છે તેથી પણ દૂર રહે તેમાં મન રહે. ભગવાન્ આત્મામાં આવે છે. વિષયમાં[6] તો ભગવાનના ધર્મો ન હોવાથી તે વિષયો બીજો જન્મ આપનાર હોઈને અનર્થનું કારણ છે. કેવલ [7]સમીપ માત્ર ફલરૂપ નથી. બીજું પણ તેમાં ફલ છે. મેં કરેલી લીલાનું ધ્યાન કરે તે મને પ્રિય છે ગોપીઓ જો મારૂં ધ્યાન કરે છે તો હું તેમાં પ્રીતિ કરું છું. બીજી રીતે મારી પ્રીતિ થતી નથી. કારણ કે હું અક્લિષ્ટકર્મા[9] છું. ક્લેશ થાય તેવું કામ કરતો નથી. આપણો બન્નેનો કામથી સંબંધ છે તે કામ મનમાં રહે છે. મન દૂર ભાવમાં માનાદિથી ભગવાનથી પાછું વળે તો ભગવાન્ પણ સંબંધ છુટી જવાથી ભક્તના હૃદયમાં ન આવતાં પાછા ફરે છે. ૩૫

એ શું કહો છો અમારૂં તો સર્વદા આપનામાં મન રહે છે એમ કહે તેનો ઉત્તર આપે છે.

यथा दूरचरे प्रेष्ठे मन आवेश्य वर्तते ।
स्त्रीणां च न तथा चेतः सन्निकृष्टेऽक्षगोचरे ॥ ३६ ॥

પ્રેષ્ઠ દૂર હોય તો તેનામાં મન રહે છે એવું સ્ત્રીઓનું મન પાસે પ્રિય રહેવાથી તેમાં રહેતું નથી. કેમકે પાસે રહેતાં સ્ત્રીઓને માનાદિ થવાનો સંભવિત છે.

સુબોધિની—ગોપીઓના ધર્મ તે જ કે તે મારૂં હમેશાં સ્મરણ કરે. મારો ધર્મ પણ એ કે હું તેને નિરંતર આનંદનું દાન કરું. એ બન્ને[10] વાત ત્યારે બને કે જ્યારે હું તેનાથી દૂર રહું તેથી પૂર્વશ્લોકમાં ધર્મ કહ્યો. અર્થ પણ ભગવાન્ જ છે. કોઈને ખબર ન પડે તેમ તે અર્થને સંભાળવો જોઈએ. તેમાં નિરંતર મન રહેવું જોઈએ તો પાલન થાય. ક્ષણવાર પ્રમાદ થાય તો અર્થ જતો રહે. તેથી પાક્ષિક કદાચિત્ થનાર દોષને[1] દૂર કરવા માટે નજીક રહેવા કરતાં દૂર રહે. તો મન તેમાં રહે છે. દૂરમાં પણ ચોક્કસ જગ્યાએ નહિ પણ અસ્થિર સ્થિતિમાં રહેવું. એમ ન કરે તો ત્યાં જઈને તેને મળે અથવા નિરાશ થાય. પ્રિય દૂર હોય તો મન સદા તેમાં નિશ્ચલ રહે. તેમાં પણ સ્ત્રીનું મન પાસે રહેવાથી માનાદિ દોષવાળું થાય. ચકાર છે તેથી બીજા સંબંધીઓ જેવા કે પુત્રાદિમાં માતાનું અથવા પિતાનું મન રહે તેથી તે દૂર હોય તો યાદ કરે એમ બીજામાં પણ સમજવું. નજીકમાં આંખથી દેખાતો હોય તો ચિત્ત તેનું સ્મરણ નહિ કરે કેમકે 'સંબંધ તો બહારનો છે અને ભગવદીયપણું તે આંતર[3] છે. વળી પાસે રહેનાર આંખથી

---

[1] દૃષ્ટિધર્મો એટલે કટાક્ષાદિ ધર્મો લેવા. [2] સ્વધર્મ એટલે પોતે ભાવના કરેલા ધર્મો સમજવા. તે પણ શાસ્ત્રથી ભાવનાના વિષય બનેલા, અનુભવથી નહિ. [3] તે વિરહથી દુર્બલ બને છે. [4] વિપરીત એટલે દુર્બલથી વિપરીત–પ્રબલ એવો અર્થ છે. [5] દૂર રહેવાથી મન પાસે આવે છે તેથી બળથી મન ભગવાનમાં આવતાં ભગવત્સ્વરૂપ આત્મગામી થાય છે. [6] મનમાં ભગવાન્ અને તેના ધર્મો રહે છે. વિષયમાં ભગવાન્ તથા તેના ધર્મો ન હોવાથી તેમાં આત્માનો સંબંધ થવાથી અનર્થ થાય છે. મૂળમાં મનના સંબંધને ફળરૂપ કહ્યા છે તે સ્વરૂપથી ઘટતું નથી. આત્માને ભગવાનનો સંબંધ કર્તવ્ય ઇષ્ટ છે. તેથી તેને સિદ્ધ કરનાર મન હોવાથી તેના સાધકપણાથી મનને ફલપણું કહ્યું છે. [7] સન્નિકર્ષસંપાદક હોવાથી તેને ફલપણું કહ્યું છે. [8] મારું ધ્યાન પણ મારામાં પ્રીતિ કરાવનાર હોવાથી ફલ ગણાય. [9] અક્લિષ્ટકર્મા ભગવાન્ છે તે અનુધ્યાન ન કરે તો સંઘાત રસાત્મા ન થવાથી તેની સાથે રમણમાં પ્રભુને ક્લેશ થાય પ્રભુ અક્લિષ્ટકર્મા હોવાથી તેમ ન કરે. [10] એ બન્ને વાત ત્યારે બને તે કઈક ગોપીઓને ભગવાન્ યાદ કરે અને ભગવાનને ગોપીઓ યાદ કરે તે ઉભય શબ્દથી લેવું (લેખ)

---

[૧] વિસ્મરણાત્મા પ્રમાદરૂપ દોષ થવા માટે એવો અર્થ કરવો. [૨] પુત્રાદિરૂપસંબંધ બહારનો છે. [૩] ભગવદીયરૂપ સંબંધ આંતર છે. ઇન્દ્રિયો તો બન્ને સરખી છે તેમાં મનને માટે આગ્રહ શા માટે જોઈએ? ત્યાં કહે છે કે મન બલિષ્ઠ છે. તેથી મનનો આગ્રહ કર્યો છે. અહિં નિરંતર મનના વિષયરૂપ ભગવાન જ અર્થ છે એ વાત કહી. (પ્રકાશ)

દેખાય છે. એક ઇન્દ્રિયના વિષયમાં બીજું ઇન્દ્રિય સ્વતંત્ર રીતે પ્રવર્તે નહિ તેથી નેત્રના વિષયમાં મન રહે નહિ ચિત્ત બળવાળું છે. એમ ન હોય તો પ્રત્યક્ષ વિષયમાં બીજામાં ચિત્ત ન જવું જોઈએ. ૩૬

ત્યાં ગોપીઓ કહે કે અમે તમારા માટે ચિંતા કરીએ છીએ તો પછી તમારામાં મન રાખવાથી શું વિશેષ છે? કામને માટે લોક તો પ્રયત્ન કરે છે તેમાં ક્ષણવાર મનની ચંચળતા થાય તો તે જરૂરની છે તેમાં કાંઈ નિંદ ન કહેવાય ત્યાં કહે છે.

मय्यावेश्य मनः कृत्स्नं विमुक्ताशेषवृत्ति यत् ।
अनुस्मरन्त्यो मां नित्यमचिरामामवाप्स्यथ ॥ ३७ ॥

મનની વૃત્તિઓ રહિત સમગ્ર મન મારામાં રાખી મારૂં અનુસ્મરણ કરતાં થોડા કાલમાં તમો મને પ્રાપ્ત થશો.

સુબોધિની—હું સંપૂર્ણ તો કૃપાથી[1] પ્રાપ્ત થાઉં છું. બધાં [2]સાધનોથી પણ હું પ્રાપ્ત થાઉં છું. *તે કૃત્સ્નતા આ[3] અવસ્થામાં જ થાય છે. બીજી અવસ્થામાં મનની સંપૂર્ણતા થતી નથી. કૃત્સ્નતામાં કારણ કહેતાં બીજી અવસ્થામાં મન સંપૂર્ણ નથી થતું તે કહે છે કે બધી દસ પ્રકારની વૃત્તિઓને મન 'છોડી દે* તે મન કૃત્સ્ન કહેવાય. તેની ૧૧ અથવા ૧૨ વૃત્તિઓ પણ છે પરંતુ સ્વાભાવિક છે. ગુણકૃત તો દસ વૃત્તિઓ જે ભ્રમરના વાક્યમાં વર્ણવી છે. ત્યાં કહે છે કે સર્વ વૃત્તિનો નાશ[4] થતાં તો સ્વરૂપ નાશ થાય? ત્યાં કહે છે કે તે [5]મન [6]પ્રસિદ્ધ છે. 'હમણાં તો તેમાં મારો આવેશ છે. હવે પછી તમો તે મનને મારામાં રાખીને

---

* એથી રસના અનુભવમાં નૈરંતર્ય કહ્યું. બહારના સંબંધમાં તો બહારનો સંબંધ જ ફલને શીઘ્ર સિદ્ધ કરે. તેથી તેમ થશે તેથી કહે છે કે જલદી હું મળીશ પણ આને તો બહાર સંગમ અભીષ્ટ છે તે તો થતું નથી તેથી ભગવાને અમોને ગમતું નથી, અમારે જોતું નથી તે પોતે જબરજસ્તીથી ઈશ્વરભાવથી અમને આપે છે. આપણે ઇચ્છતાં ન હોઈએ તેને બલાત્કારે આપે તો તે આપણે સાંભળવું ન જોઈએ પણ તે પ્રિયતમનું હોવાથી સાંભળવું પડે જ તેથી સાંભળ્યું. આપણે પ્રિયના સંબંધવાળું જાણીને સાંભળ્યું છે તેથી તેમ જ ફલરૂપ થશે. પણ ઉપદેશપણાથી સાંભળ્યું નથી તેથી ત્યાં સંદેશ પદ કહ્યું છે. એથી અમારી જેમ ભગવાન્ પણ અમારો વિયોગ સહન ન કરતા એ અમારા અનુભવમાં છે. તે હવે કેમ કરે છે? એ શંકા પણ ઉડી જાય છે. તેને ભગવાનના કથનમાં આજ્ઞા જ દેખાણી પણ તે પ્રીતિનું વચન છે એમ તેના જાણવામાં ન આવ્યું તે તો ઈશ્વરભાવ રાખે તો થાય તેથી ભગવાને તેમ સ્વરૂપમાં ઐશ્વર્ય પ્રકટ કર્યું છે. પોતે હું ઈશ્વર છું એમ જાણે છે. અમોને મારી આજ્ઞા ઉઠાવનારા છે એમ જાણે છે તેથી તે અમારી પાસે આવતા નથી તે યોગ્ય છે. એમ કહો તો સ્નેહમાં વિરોધ આવશે? ત્યાં કહે છે કે પ્રથમ અમારૂં સ્વાગત કર્યું અને પછી પોતે તિરોહિત થયા તેમાં રસ વધારવાનો હેતુ હતો તેમ અહિં પણ સમજવું. તેમ ઐશ્વર્યમાં પણ પ્રભુનું સમજવું. મતાંતરભાષા છે એમ તો શ્રીઆચાર્યચરણે પ્રથમ જ કહ્યું છે તેથી આમાં વધારે શંકા સમાધાન કરવાનું નથી. પરંતુ જેની દુર્જય જ્ઞાનરૂપ દેખાતી માયાવડે બધા મોહિત થાય છે એ વાક્યથી જ્ઞાન મોહરૂપ હોવાથી આ તો ધર્મિમાત્ર પરાયણ હોઈને અન્યથી તેને મોહ થતો નથી. તે પણ ફલરૂપ હોવાથી તેને કોઈ મોહ ન કરી શકે તેના 'ભગવદ્ભાવમાં કદિ ચૂક પડવાની નથી તેથી બધુ સુંદર છે. 'જ્ઞાનિના વાક્યથી પણ ભગવાન્ ભક્તને મોહ નથી કરતા' એ શ્રીઆચાર્યચરણનું વાક્ય અમારા સર્વનું પાલક છે તેથી અમો નિશ્ચિત છીએ. ઈશ્વરની કૃતિ અને વાણીમાં પૂર્વપક્ષ તથા સમાધાન બ્રહ્માદિ પણ ન કરી શકે તો પણ પોતાને સર્વથા તે ભગવાન્ 'સ્વ' સમજે છે' એ ધૃષ્ટતાથી જે કાંઈ મેં કહ્યું તેને પિતૃચરણ ક્ષમા કરે તો સર્વશ્રેષ્ઠ જ છે.' બીજનું રોપણ કર્યાં પછી તેનું ફલ આવ્યું ત્યાંસુધી જેણે વ્રજતરૂને સ્વયં પોષણ આપ્યું છે તેને નાથ કદાપિ છોડશે નહિ.' (ટિપ્પણી)

એમ શ્રીવિઠ્ઠલેશ્વરે કરેલી ભ્રમરગીત સુબોધિની ટિપ્પણીમાં ૪૪ મો અધ્યાય સમાપ્ત થયો.

૧ શ્રુતિઓ અને અગ્નિકુમારોને પૂર્વે ભગવાને વરદાન આપ્યું છે તે તેનો પ્રસાદ છે. ૨ કામ રહિત મન શુદ્ધ કહેવાય. તેમાં વૃત્તિ ન હોય છતાં તે શુદ્ધ છે. (પ્રકાશ)

---

1 પ્રસાદેન તેમાં અપિ શબ્દનો આગળ સંબંધ છે. અનુગ્રહથી મળું છું તો પણ, એમ લેવું. 2 સાધનનું સમગ્રપણું તે કૃત્સ્નતા. 3 વિરહ શિવાયની અવસ્થા તે અવસ્થાંતર કહેવાય. 4 તેનો અભાવ એટલે વૃત્તિ છોડે નહિ ત્યારે. 5 સ્વરૂપનાશ એટલે સૂર્યના બધાં કિરણો ફુટે તે સૂર્યનો નાશ કહેવાય. તેની જેમ મનની બધી વૃત્તિઓ જાય તો મનનો નાશ ગણાય. 6 મન અન્નમય છે એ પ્રસિદ્ધ છે પણ વૃત્ત્યાત્મકપણાથી પ્રસિદ્ધ નથી. (લેખ)

જલદી મને પ્રાપ્ત થશો. ત્યાં કહે છે કે વસ્તુવિચાર કરીએ તો મન કાંઈ અન્ય વસ્તુ છે તે તમારામાં આવવાથી ભગવત્પ્રાપ્તિ કેમ થાય? ત્યાં કહે છે કે અનુસ્મરણ [૧]આત્માનું જ થાય છે તેથી તે પ્રાપ્ત થાય છે. મન દ્વારા આત્મા પણ સ્મરણ કરે છે જો કે સ્મરણ એ ચિત્તનો ધર્મ છે પણ અનુસ્મરણ આત્માનો જ ધર્મ છે, આનાથી બન્ને [1]પ્રકારનો સંબંધ કહેવામાં આવ્યો. [2]મન દ્વારા પોતે ભગવાનમાં પેઠાં સ્મરણ દ્વારા ભગવાન્ ગોપીઓમાં પ્રવિષ્ટ થયા. એમ થયું તો [3]જલદીથી તમે મને મળશો. પરંપરાથી નિત્ય સંબંધ રહેતાં સંઘર્ષ થતાં વચમાં હોય તે ચાલ્યું જાય છે. તેથી [4]મનનો તથા ચિત્તનો[5] પણ લય થતાં જલદી મારી પ્રાપ્તિ[6] થશે. હું મુખ્ય ફલરૂપ છું તે કામવડે [7]આત્મગામી થાઉં છું એ તાત્પર્ય છે. ૩૭

ઉપર કહેલી [8]વાતને દાખલા દલીલથી સિદ્ધ કરતા મોક્ષનો પ્રકાર કહે છે.

या मया क्रीडता रात्र्यां वनेस्मिन् व्रज आस्थिताः ।
अलब्धरासाः कल्याण्यो मापुर्मद्वीर्यचिन्तया ॥ ३८ ॥

આ વનમાં રાત્રિના સમયે મેં ક્રીડા કરી ત્યારે અન્તર્ગૃહગતાઓ વ્રજમાં રહી તેથી તેને રાસનું સુખ ન મળ્યું પરંતુ તે કલ્યાણી હોવાથી મારા પરાક્રમના ચિન્તનથી મને પ્રાપ્ત થઈ.

સુબોધિની—આપ લોકો રાસમાં આવ્યાં અન્તર્ગૃહગતાઓ ઘરમાં જ રહ્યાં તે તેજ વખતે મને પ્રાપ્ત[9] થયાં તમે તે વખતે મને પ્રાપ્ત[10] ન થયાં તમે પ્રાપ્ત ન થયાં આ દૃષ્ટાન્તથી તમો પણ મને મળવાનાં જ તેથી મારે માટે આપ જીવન સ્થાપન કરો છો એ વાતમાં કાંઈ અર્થ નથી. જો એમ હોત તો સારી રીતે આવેલ તમોને ક્લેશ ન થયો હોત. ક્લેશ તમને થયો એ વાત તો અનુભવથી સિદ્ધ થઈ છે. [11]અન્તર્ગૃહગતાઓની સ્તુતિ કેમ કરો છો? તેને તો પ્રતિબંધ [12]નડ્યો તેથી તે ન પહોચ્યાં? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે તેનું તો ભાગ્ય મોટું તેથી પ્રતિબંધરૂપ પાપ ત્યાં જ ભોગવાઈ જતાં નષ્ટ થયું. તેથી કાંટાવડે કાંટો કાઢી બન્નેને ફેંકી દે છે તેમ

---

[૧] प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय એ શ્રુતિમાં તેને આત્માનો ધર્મ કહ્યો છે. એ અનુઉપસર્ગથી કહ્યો છે. કામને મોક્ષનું સ્વરૂપ કહે છે કે કામથી આત્મામાં રહેલા ભગવાન્ કામરૂપ છે. પૂર્વની પેઠે સર્વ સંબંધવાળા પ્રાણ દેહથી સંબદ્ધ થાય ત્યારે મોક્ષ કહેવાય. (પ્રકાશ)

---

[1] ભગવન્નિરૂપિત અને ભક્તનિરૂપિત એમ બે પ્રકાર છે. [2] જીવ અને બ્રહ્મની વચમાં મન રહે છે, બન્નેના સંઘર્ષથી તે નાશ પામે છે. [3] એમ મનનો લય થાય ત્યારે. [4] તથા તે રીતે. [5] ચિત્તનો પણ લય થાય ત્યારે જ્ઞાન અને ક્રિયાનો વિલય થતાં મારી પ્રાપ્તિ થાય છે. મન કર્મપ્રધાન છે, ચિત્ત જ્ઞાનપ્રધાન છે. [6] ફલરૂપ હું કામથી પણ આત્મામાં આવું છું. ઇન્દ્રિયાદિગામી ગૌણ છે. [7] ગૌણ મુખ્ય ભાવનો. [8] એટલે મુખ્ય ભાવ અને ગૌણભાવનું દૃષ્ટાન્ત બતાવે છે. અન્તર્ગૃહગતા કામનાવાળાં હતાં છતાં તેને દેહ ન્હોતા. તેનાં આત્મા મારામાં આવવાથી તે જ વખતે તેને મારો સંબંધ થયો. તેના અધિકાર પ્રમાણે તેને પૂર્ણ ફલ તે જ વખતે સિદ્ધ થયું. આપ લોકોને તો મુખ્યફલ આપવાનું હોઈને બન્ને ફળનો અનુભવ કરાવવાનો હતો તેથી તમો કેવળ આત્મામાં પહોચ્યાં ન્હોતાં તેથી મનના ઘર્ષણ સુધીનો પ્રકાર બતાવીને તમોને વિપ્રયોગ સિદ્ધ કરશે. ત્યારે મુખ્ય ફલ—અલૌકિક સામર્થ્યનું તમને દાન થશે અંતર્ગૃહગતાઓને તેજ વખતે સંયોગ મળ્યો તમોને તેનો વિલંબ થયો એ ધર્મોને લઈને તેને મુખ્ય ફલ કહ્યું તમને ગૌણફલ એમ કહ્યું ખરીરીતે તો તમે બન્ને ફળ ભોગવ્યાં તેનાથી ભગવાન્ મળે તે જ મુખ્ય ફળ ગણાવ્યું. [9] મને પ્રાપ્ત થયાં એટલે, સંયોગરૂપ ફળને પામ્યાં, [10] તમને તે વખતે તેના જેવું ફલ ન મળ્યું કેમકે તમને ઉત્તર ફળનો પણ અનુભવ કરાવવો હતો એવો આ કથનનો ભાવ છે. [11] જેમ તે અંતર્ગૃહગતાઓ કેવલ આત્મામાં આવ્યા. તેને પૂર્વફળ સિદ્ધ થયું તેમ તમો જ્યારે કેવળ આત્મગામી થશો ત્યારે તમારા દેહ તમને દેખાશે નહિ ત્યારે વિપ્રયોગ તમને સિદ્ધ થશે. [12] ઇન્દ્રિયગામિત્વમાં મારી પ્રાપ્તિ સર્વથા થતી નથી. (લેખ)

તેનો ¹દેહ જતાં પાપ અને દેહ² બન્ને ગયાં તમોને તો તે ³દુરિતે પાછળથી આ સ્થિતિમાં મૂક્યાં. તેથી મારાં કથન પ્રમાણે પ્રથમ દોષને દૂર કરો તે અવસ્થા (મરણરૂપા) પામીને મને તમો પ્રાપ્ત થશો. રાતમાં ક્રીડા કરનાર મારી સાથે જેણે રાસ નથી કર્યો એવાં, એમ કહેવાથી ક્રીડા તો સ્વતઃ⁵ સિદ્ધ છે એમ કહ્યું: ⁶પ્રતિબંધ ન આવવા માટે રાત કહી છે. સાધન સંપત્તિને માટે વનમાં તે લીલા કરી છે. હું ક્રીડા કરું છું: તેમાં ગોપીઓને મહેનત નથી. આ વનમાં એમ કહેવાથી ભગવાન પણ આ વનમાં જ રહીને અત્યારે બોલે છે. એમ સૂચવ્યું છે. આમાં જ એટલે વ્રજ સંબંધીમાં અથવા આ વ્રજમાં એવો અર્થ अस्मिन् પદનો કરવાનો છે. તમને આગ્રહથી⁹ અહિં સ્થાપન કર્યાં છે. અન્તર્ગૃહગતાઓનું ભાગ્ય ઉપભોગથી ખલાસ ન્હોતું થયું. એમ જણાવ્યું છે. તેથી તેને પૂર્ણભાગ્યવાળાં કહ્યાં છે. એવું તેનું સાધન શું હતું? તે મારી પાસે આવવાને પ્રવૃત્ત થયાં ત્યાં તેમના ધણી વગેરેએ તેમને અટકાવ્યાં ત્યારે તે વિઘ્ન દૂર કરવા માટે તેણે મારૂં ચિન્તન કર્યું. ભગવાનના ધર્મો પણ અક્લિષ્ટ હોવાથી ભર્ત્રાદિનો દેહમાત્ર હતો તે તેને આપીને બાળક પોતાનું હોય તો તેને દોષ મુક્ત કરે તેમ ગુણોના સ્મરણે, અન્તર્ગૃહગતાઓને ભગવાન પાસે પહોંચાડ્યાં. તેથી મારા પરાક્રમની ચિંતા યોગ્ય છે. સદોષરીતે મને મળવું યોગ્ય નથી. એવો ભાવ છે. (અહિં શ્રીગુસાંઈજીનો સ્વતંત્ર લેખ છપાયો છે તેનો અનુવાદ આપ્યો છે.) (અથવા अचिरान्मामवाप्स्यथ એમ કહેવાથી વ્રજમાં પધારેલા ભગવાન જેમ પહેલાં મલ્યા હતા તેમ મળશે. કે અન્તર્ગૃહ ગોપીઓના જેવી પ્રાપ્તિ થશે એમ કહેવું છે? જો પ્રથમ જેવી પ્રાપ્તિ કહેતા હો તો તે અમને કબુલ છે. છેલ્લો પક્ષ તો અનિષ્ટ હોવાથી તે સમાધાન અમારે માટે ન હોય. ત્યાં કહે છે કે या मया ઈત્યાદિ. જે ગોપીઓ વ્રજમાં રહ્યા છતાં વનમાં રમતા મને પ્રાપ્ત થઈ એ આક્ષેપલભ્ય હોવાથી કે અમંગળની શંકાથી તેના ¹દેહ પડ્યાની વાત ન કરી. ²દેહત્યાગપૂર્વક તેને પોતાની પ્રાપ્તિ થઈ તેમાં કારણરૂપ વિશેષણ કહે છે કે ³રાતમાં ક્રીડા કરતા મારી સાથે જેને રાસ નથી થયો તેથી વ્રજમાં રહ્યા છતાં વનમાં રહેલા મને તે પ્રાપ્ત થઈ. તમોને રાસનું સુખ પ્રાપ્ત થવાથી તેમ ન થયું. कल्याण्यः એવું સંબોધન કર્યું છે તેનો આવો ભાવ છે. રાસમાં પૂર્ણ સ્વરૂપાનંદ આ ગોપીઓમાં સ્થાપન કર્યો છે તે ⁴ભગવત્સ્વરૂપાત્મક હોવાથી તેનો અનુભવ કરતાં વિરહમાં પણ તેમનું જીવન ટકી રહેશે. પરંતુ તેમનું વિપરીતપણું (જીવનાભાવ) નહિં થાય. જો કે આ ભાવ અતિ કઠિન છે તેથી પ્રિયે अतिकृच्छ्रेण, प्रायः, कथंचन એમ ત્રણ પદો કહ્યાં છે. આગળ प्रत्यागमनसंदेशैः એ વાક્યથી તેને ⁵પ્રાણધારણનું કારણ બતાવ્યું તો પણ સંદેશનું અનુસંધાન પણ તેનું જ કાર્ય સમજવું. નહિં તો વિયોગ સર્વતિરોધાયક અને અતિ તીક્ષ્ણ હોવાથી ક્ષણમાત્રમાં અન્યથા કરી દે. અન્તર્ગૃહગતાઓને તેના દેહત્યાગથી તેને રાસનું સુખ ન મળ્યું

એ સાથે એવો અર્થ કરવો. ૨ નિર્બન્ધથી 'સ્થાપન

૧ તથોક્તમ્ એ પદનો અર્થ 'હું રાત્રિમાં રમતો હતો' કદાચિત્ નથી. આ શ્લોકના સ્વતંત્ર લેખ તથા
કરી' આગ્રહથી તમને અહિં રાખ્યા તેથી ક્રીડા પણ નિત્ય છે
ટિપ્પણીમાં નિર્ગુણ દેહના આવરણ ભૂત કાર્ય દેહનો અંગીકાર પણ નથી એ વિશેષ છે. સિદ્ધાન્ત તો બન્ને પક્ષમાં
સુબોધિનીમાં કહ્યો તે જ છે. સમવાયી ભગવાનને કહ્યા છે એ વાક્ય જ સમાધાન કરાવનારૂં છે. તેથી કોઈરીતે તેમાં
વિરોધ નથી. તેમ જ દેહના અંશમાં પણ ચારવ્યૂહના ન્યાયથી પહેલાં (ના અંતર્ગૃહગતાઓના) સગુણ દેહનો
બ્રહ્મદેહમાં અન્તર્ભાવ થયો. અને ગોપીઓના આ દેહનો હમણાં આ સ્વરૂપમાં થશે તેથી સર્વ બરોબર છે. એ
વિષયને તદીયો એ સારીરીતે વિચારવો જોઈએ. (પ્રકાશ)

સાધનરૂપ સેવાને માટે દેહાદિ સ્થાપન કરવો એમ શાસ્ત્રમાં સિદ્ધ છે. 2 જો

1 મુખ્ય ફલવાળો થતો નથી. 3 દુરિત શબ્દથી ફલમાં વિઘ્ન કરનારી
એમ ન હોય તો દેહાદિના અભાવમાં પણ મુખ્ય ફલ મળવું જોઈએ. પ્રતિબધિકા થઈ તેણે તમને
ભગવદિચ્છા. 4 તમને તો મુખ્ય ફલ આપવાનું હતું તેથી સાયુજ્યમાં તે ભગવદિચ્છા 6 જે અવસ્થામાં હું આપ્યગામી થાઉં
ઉત્તરદળના અનુભવને લાયક કર્યાં. 5 એટલી અવસ્થા પામ્યાં જેથી. ન હોવાથી સાયુજ્યનું દાન
તે અવસ્થા. 7 આવી ક્રીડામાં વખતે વિયોગનો પણ અનુભવ કરાવે પણ તેવી ક્રીડા સંબંધવાળા ન્હોતા.
કર્યું એ રામ્યામ્ એ પદથી કહ્યું. 8 એમના ભાગરૂપ વ્રજ એ સંબંધી ભગવાન્ હતા મથુરાના એમ કહેવું છે. (લેખ)
તેથી अस्मिन् પદ કહ્યું. 9 અહિંસ્થાપન કરવામાં એવા ફલ મળવાનું આસ્થાન છે

તે જ કારણ છે. એમ રહ્યું તે ઠીક કહ્યું છે. [1]વિરહના વખતે જીવનનિર્વાહક ધર્મ ન હોવાથી તેના દેહ છુટી ગયા અને આત્મા મારામાં આવ્યા તમારે તો દેહ હોવાથી પહેલાં તમો મને મળ્યાં હતાં તેમ મળશો તેથી જ જન્મોત્સવમાં आत्मानं भूषणं चक्रुः એમ [2]આત્મશબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે શરીરશબ્દ વાપર્યો નથી. આત્મશબ્દ તો ભગવાનનો વાચક છે. જો એમ ન અર્થ કરીએ તો સ્વકીય અને તેમાં તેઓ ન પહોંચ્યાં એમ કહેવાનું કાંઈ કારણ જોવામાં આવતું નથી.)

એવા ઉપદેશથી તેમના દોષો નિવૃત્ત થયા તે હવે કહે છે.

श्रीशुक ઉવાચ—**एवं प्रियतमादिष्टमाकर्ण्य व्रजयोषितः ।**
ता ऊचुरुद्धवं प्रीतास्तत्संदेशागतस्मृतीः ॥ ३९ ॥

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા. એમ પ્રિયતમે મોકલાવેલા સંદેશાને વ્રજની સ્ત્રીઓએ સાંભળ્યો ત્યારે તે અતિ પ્રસન્ન થયાં અને સંદેશથી ભગવાનનું સ્મરણ આવતાં તે ઉદ્ધવની સાથે વાતો કરવામાં પ્રવૃત્ત થઈ.

सुबोधिनी—તે ગોપીઓ [1]વિદ્યારૂપ હતાં તેથી તેને ૧૪ વાક્યો કહ્યાં એક વાક્ય આરંભનું કહ્યું. તેથી બધી ભગવાનની કળાઓ તેમાં પ્રકટી એમ કહ્યું છે. આમાં છેતરવાનું કાંઈ નથી એમ કહેવા માટે પ્રિયતમનો હુકમ છે એમ કહ્યું છે. તે આજ્ઞા કરે છે તે હું કહું છું એથી નહિ માનો તો ભગવાન તમારો દંડપણ કરે. વ્રજસ્ત્રીઓ કહેવાથી કપટ રહિત અને શુદ્ધ છે એમ બતાવ્યું તે ભગવાનનાં કૃપાપાત્ર છે તેણે જે કહ્યું તેનું ફળ પોતાનામાં થયું હોય એમ બતાવતાં ઉત્સવરૂપ ઉદ્ધવને કહેવા લાગ્યાં ઉત્સવમાં પ્રિયનું સ્મરણ દૃઢ બને છે. ઉપદેશથી પ્રીતિ થતાં પહેલાં જે તેમાં દોષારોપ કરતાં હતાં તે બધું છોડી દીધું. પહેલાં નિંદા કરતાં હતાં તે અત્યારે પ્રીતિ કરતાં કેમ થયાં? વિરહ તો હજુ જેવો ને તેવો જ છે. એ શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે એમના સંદેશાનો અર્થ તે પહેલાં જ જાણતાં હતાં મધ્યમાં કાલદોષથી તે ભૂલી ગયાં હતાં તેથી તેમાં બીજો ભાવ આવી ગયો હતો તે પાછો યાદ આવ્યો તેણે વિસ્મરણ દૂર કર્યું એટલે તેઓ ઠેકાણે આવી ગયાં. ૩૯

ભગવાનના વીર્યનું સ્મરણ આવશ્યક છે તેથી તેની કૃતિને વખાણીને ભાવી વીર્યના સ્મરણને માટે કુશળ પૂછે છે.

ગોપ્ય ઊચુઃ—**दिष्ट्याहितः हतो कंसो यदूनां सानुगोघकृत् ।**
दिष्ट्याप्तैर्लब्धसर्वार्थैः कुशल्यास्तेच्युतोधुना ॥ ४० ॥

ગોપીઓ બોલી. યદુઓનો શત્રુ કંસ તેના ભાઈઓ સાથે મર્યો એ બહુ સારું થયું. બધા અર્થો જેના પૂર્ણ થયા છે એવા ભગવાન્ પોતાના આપ્તજનો સાથે કુશળ છે એ વાત પણ તમે બહુ સારી કરી અમે તેમાં અમારું સૌભાગ્ય માનીએ છીએ.

सुबोधिनी—દોષ રહિત તે તે ભાવો પુરુષાર્થસાધક થાય છે તેથી તેને ગણાવે છે અમારા ભાગ્ય સારાં કે કંસ મર્યો તેના ભાગ્યે તે મર્યો એટલે ભગવાને તેને માર્યો નથી એથી મૃતને મારવાનો દોષ ભગવાનને માથે ન આવે. પૂર્વે ‘અક્રૂર’ આવ્યો કે શું’ તે દોષ ગોપીઓમાં આવ્યો હતો. કંસ યાદવોનો કટ્ટો દુશ્મન હતો. તેના ભાઈઓ તેને અનુસરનારા દુષ્ટ હતા તેને લીધે તેના [3]ભાઈઓને મારવા પડ્યા

---

1 અવિલંબથી ભગવાન મળે એવી ભગવદિચ્છા, તેના ભાગ્ય કહેવાથી સમજવી. તમને તો ઉપયોગ થયો તમારી ઉપર પરમકૃપા થઈ તેથી વિયોગનો અનુભવ કરાવવા તે તમારું ભાગ્ય એમાં ખલાસ થતાં ભગવત્સંયોગ કરાવી શકયું નહિ. 2 કાળ, કર્મ અને સ્વભાવ એ દૈવશબ્દથી લેવું તેથી તે દૈવનાપર્યાય દુરિત અને ભાગ્ય છે તેને ભગવદિચ્છારૂપે વ્યાખ્યાનમાં કહ્યા છે. (લેખ)

---

૧ શ્લોકની સંખ્યાનું તાત્પર્ય કહે છે. ૧૪ વિદ્યા અને એક ઉપક્રમ મળી ૧૫ થયા. ભગવાન મનમાં રહે છે. મન ૧૬ કળાનું ધ્યેય છે એક બાકી રહેતાં ૧૫ કલા પોષણ કરનારી છે. દંડ દે તે તો વધારે વિયોગ રાખે એમ જણાય છે. मया परोक्षं भजता એમ ભગવાને કહ્યું ત્યારે ભગવાનનું સ્વરૂપ તેમણે જાણેલું પાછાં ભૂલી ગયાં તે સંદેશથી સ્મરણમાં આવ્યું. ૨ આ શ્લોકમાં પૂર્વ સિદ્ધ ભાવ કયો આવ્યો ત્યાં કહે છે કે ઉદ્ધવના આગમન વખતે અક્રૂર આવ્યાની તેણે ભાવના કરેલી તે દોષ. ૩ કંસને માર્યો એ રૂપ ગુણ કહ્યો. (પ્રકાશ)

એમ નથી પણ તે પણ મારવા યોગ્ય હતા તેથી માર્યા છે. તે બધા પાપી હતા. કંસનું પણ હિત કરનાર ન્હોતા તેની પાસે પાપ કરાવતા હતા જેનાથી તેના પરલોકનો નાશ થાય. એવાને મારવા જોઈએ. વિશ્વાસપાત્ર હિતાચારી બંધુઓએ પોતે ગુમાવેલ મિલકત પાછી મેળવી છે તે સર્વે પુરુષાર્થ સંપન્ન—થયા તેમ થવામાં કાલનો અતિક્રમ તો થાય જ તેથી તે બંધુઓનું અનિષ્ટ દૂર કરી ઈષ્ટ સંપાદન કરી આગળ પણ તેમનું ભલું કરવા પોતે હાલ કુશલતાથી વિરાજે છે એ પણ અમારા ભાગ્ય છે. આ કથન અનુવાદરૂપ છે કેમકે ભગવાન તો અચ્યુત છે. તેનામાં કોઈ અન્ય સંભાવના થવા સંભવ જ નથી. ૪૦

એમ ભગવાનના માહાત્મ્યનું જ્ઞાન તથા તે સર્વોપકારક છે એ વાત કહી. હવે મથુરાની સ્ત્રીઓમાં પોતાને માત્સર્ય નથી એ વાત બતાવવા માટે વિશેષ વૃત્ત પૂછે છે.

कच्चिद्गदाग्रजः सौम्य करोति पुरयोषिताम् ।
प्रीतिं नः स्निग्धसव्रीडहासोदारेक्षणार्चितः ॥ ४१ ॥

હે સોમ્ય ગદના મોટા ભાઈ નગરની સ્ત્રીઓમાં પ્રીતિ કરે છે? સ્નેહ લજ્જા પૂર્વક હાસ અને ઉદાર દૃષ્ટિથી તેની પૂજા અમોએ કરેલી છે.

સુબોધિની—ગદના મોટાભાઈ કહ્યા તેથી વંશને ઉત્પન્ન કરવાનું તેમાં સામર્થ્ય કહ્યું. ભગવાન મથુરા પધાર્યા ત્યારે રોહિણીમાં ગદનો જન્મ થયો. તેથી ભગવાન્ પ્રદ્યુમ્નરૂપે ત્યાં વિરાજે છે એમ કહ્યું તે સ્ત્રીઓની કામના પૂર્ણ કરે છે. તે નગરની સ્ત્રીઓથી પ્રીતિ કરે છે કે કેમ? હે સૌમ્ય એ ઉદ્ધવને સંબોધન કરવાથી તે નાગરીઓ સાથે પ્યાર કરે એમાં અમારે દોષભાવ નથી એ કહ્યું. તે નાગરીઓ ધૃષ્ટતાથી ભગવાનની પાસે કેમ આવી શકે? ત્યાં કહે છે કે અમોએ ભગવાનનું સ્નેહ લજ્જા, હાસ અને ઉદાર દૃષ્ટિથી પૂજન કરેલું છે. લોક તો પૂજાએલાનું પૂજન કરનાર છે તેથી પ્રથમ અમોએ સ્નેહ વગેરે ભાવો કરીને એમની સેવા કરી છે અમે પૂજા માત્ર કરી છે તેનો ઉપયોગ કર્યો નથી. તેમાં અમારે કામનો[૧] અભાવ છે એમ બતાવ્યું. ભગવાનને સ્ત્રીમાં પ્રીતિ કરવાનો [૨]અભ્યાસ છે એમ પણ બતાવ્યું. હલકા[૩] રસમાં પણ ક્વચિત્ પુરુષ પ્રવૃત્ત થાય છે એમ ભગવાનની અમારામાં પ્રવૃત્તિ થઈ હતી. હવે તો ઉત્તમ નગર સ્ત્રીઓ તેને મળી છે તેમાં પણ ભગવાન સ્વતઃ તેમાં પ્રવૃત્ત થતા નથી પણ તેની ઇચ્છાથી પ્રવૃત્ત થાય છે. તેથી પૂછ્યું કે નાગરીઓથી ભગવાન્ પ્રીતિ કરે છે? બ્રહ્માનંદથી સ્ત્રીનો આનંદ અધમ ગણાય તેથી ન પણ પ્રવૃત્તિ કરે તેના આગ્રહને લીધે પ્રવૃત્ત થાય પણ ખરા તેથી પ્રશ્ન કર્યો. પ્રથમ તો ધૃષ્ટતા બતાવવા ભગવાનમાં સ્નેહની દૃષ્ટિ કરે પછી ભગવદ્ધર્મે[1] અમારામાં આવ્યો છે એ સૂચવતી ઉદાર દૃષ્ટિ કરે. ભગવાનને પણ સુખ આપનાર શબ્દવ્યવધાનયુક્ત છતાં સર્વને સર્વ પુરુષાર્થ આપનારી માટે ઉદાર કહેવાય એવી દૃષ્ટિ થયા પછી મધ્યમાં[2] હાસ કરે તે પોતાનો પુરુષાર્થ સૂચક ગણાય. તે [4]પણ પહેલી પ્રવૃત્તિમાં જ પાછલથી હાસ કરે પાછલથી કૃતાર્થતાને સૂચવનારી લજ્જા પણ કહી છે. સ્નેહ, હાસ, ઉદારતા અને લજ્જાવાલી દૃષ્ટિથી પૂજા કરેલી છે જેની એવા ભગવાન્ પ્રથમ સ્નેહથી પરિગ્રહ કરે ભગવાન્ પ્રસન્ન થાય ત્યારે પ્રથમ પ્રવૃત્તિમાં શરમ આવે પછી અત્યંત આનંદ થતાં હસવું આવે પછી બધી કલાઓ બતાવે તે ઉદારતા કહેવાય. ૪૧

---

[૧] ભગવાનમાં અમારો કામ સિદ્ધ નથી થયો. [૨] ભગવાન સ્ત્રીસાથે પ્રીતિ કરી જાણે છે. [૩] આ નઃ પદનું તાત્પર્ય છે. અહિં 'મધુપ' શ્લોકનો પ્રતિપ્રસવ છે. (પ્રકાશ)

---

[1] ઔદાર્ય એ ભગવદ્ધર્મ છે. [2] સ્નેહ અને ઉદારતાની વચ્ચે. [3] પોતાના ત્રીજા પુરુષાર્થનો સૂચક. [4] હાસની પ્રથમ પ્રવૃત્તિમાં લજ્જા કહી. પૂર્ણ રસાનુભવ તો પાછલથી થશે એમ બતાવવા માટે ત્યારે કૃતાર્થતા બતાવવા માટે રસનો મદ થવાથી હસવું આવે. કામપ્રવૃત્તિમાં હસવું લાજવાળું હોય એ વાત एवं परिष्वज्य શ્લોકમાં કહી છે. प्रीत्यापि ત્યાં અપિ શબ્દથી સ્નેહ લેવો. સ્નેહવાળી દૃષ્ટિ ભગવાનને ગ્રહણ કરે છે. (લેખ)

ભગવાન્ તો નિર્લેપ છે તે એમ કેમ કરે? એમ શંકા કરી અભિપ્રાય આપે છે.

कथं रतिविशेषज्ञः प्रियश्च वरयोषिताम् ।
नानुबध्येत तद्वाक्यैर्विभ्रमैश्चानुभावितः ॥ ४२ ॥

ભગવાન્ રતિના ભેદને જાણનાર છે. ઉત્તમ સ્ત્રીઓની પ્રીતિના તે પાત્ર છે. સ્ત્રીઓના વાક્યો અને વિલાસોનો તેને અનુભવ કરાવે તો તેમાં તે કેમ ન બંધાય?

सुबोधिनी—બધા રતિના ભેદને ભગવાન્ જાણે છે. નાગરબંધ નાગરીમાં જ થાય. જો એ ન જાણે તો તે જ્ઞાન વૃથા થાય. કોઈક દિવસ તો તે જ્ઞાન પ્રકટ કરવું જ જોઈએ. તે સ્વકીયામાં તો ન જ થઈ શકે. ભગવાન્ ઉત્તમ સ્ત્રીઓની પ્રીતિના વિષય છે નહિ તો[૧] તે સ્ત્રીઓ [૨]ઉત્તમ જ ન કહેવાય. તેમના જન્મને[1] સફલ કરવાને માટે ભગવાન્ પોતાના જ્ઞાનને સફલ કરવા માટે તેમના [3]રસમાં કેમ ન જોડાય? અનુબંધ એટલે નિરંતર વધતીપ્રીતિ—જેમ રેતામાત્રથી પ્રીતિ થતી નથી, તે રેત યોનિમાં મૂકવાથી પ્રીતિ થતી નથી, તે થોડું વધવાથી પ્રીતિ થતી નથી, તેનો પ્રસવ થવાથી પ્રીતિ વધતી નથી, જેવી પ્રીતિ સર્વગુણસંપન્ન પુત્રમાં થાય છે. આનું નામ अनुबन्ध છે તેથી નિરંતર વધતી પ્રીતિવડે કેમ તે ન બંધાય? તો પણ તે પ્રીતિના પોષક ન હોય તો ન બંધાય. જેમ મૂર્ખ પુત્ર હોય તો બાપનું મન તેમાં ન બંધાય. ત્યાં કહે છે કે તે નાગરીઓનાં વાક્યો અને વિલાસો તેના મનને રંગ લગાડે. चकारથી મનનું રંજન લેવું. તેવા કાયા, વાણી અને મનના ઉત્તમ ધર્મોવડે જેણે અનુભવ કર્યો હોય અથવા ભાવ કરાવનારા દ્રવ્યોથી જેણે ભાવ કરાવ્યો હોય અનુભવ કરાવ્યો હોય. જે રસ, હૃદયમાં પેઠો તે પોતાનો પ્રતાપ જણાવ્યા વિના રહેતો નથી. વાક્યો તેમાં [4]ઉદ્દીપક છે તેથી ભગવાન્ બન્ને પ્રકારે વ્હેંચાયલા પ્રકટ થયા છે. તેના સારા ભાવવડે ગોપીઓની દોષાભાવપૂર્વક સર્વ સિદ્ધિ કહેવામાં આવી. ૪૨

ગોપીઓ કહે છે ભગવાન્[5] તો આપણને ઉપદેશ આપી આપણા ગુરુ બન્યા પણ આપણે તો પૂર્વ વાસનાવડે તેનું સ્મરણ કરશું. ભગવાન્ જો એમ કરતાં તે ભાવ છોડી દેશે તો આપણો અપરાધ ન ગણાય. તેથી ભગવાનની પૂર્વાવસ્થાની સ્મૃતિનો ગોપીઓ ઉદ્ધવને પ્રશ્ન કરે છે.

अपि स्मरति नः साधो गोविन्दः प्रस्तुते क्वचित् ।
गोष्ठिमध्ये पुरस्त्रीणां ग्राम्याः स्वैरकथान्तरे ॥ ४३ ॥

હે સાધો! ગોવિંદ ભગવાન્ સ્ત્રીઓની ગોષ્ઠીમાં સ્વચ્છન્દ કથાની વચ્ચે નાગરીઓમાં અમને (ગ્રામ્યસ્ત્રીઓને) યાદ કરે છે ખરા?

सुबोधिनी—સંભાવનાથી પ્રશ્ન કર્યો છે. જો તમારૂં સ્મરણ ભગવાનને ન હોય તો તે તમને ઉપદેશ આપવા મને કેમ મોકલે? તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે અમારૂં કહેવું છે કે ગામની સ્ત્રીઓની ગોષ્ઠીમાં અમને યાદ કરે છે? [6]શાસ્ત્રાર્થના જ્ઞાનની ભાવના વખતે અમને સંભારવાનું એમ કહેતાં નથી. ત્યાં કહે છે કે આવો ઉપદેશ કરનાર તમારૂં સ્મરણ કરે એવી સંભાવના કેમ [૩]કરાય? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે તે તો અમારા ઇન્દ્ર[૪] છે. ઇન્દ્રપણાથી તેણે અમારો ઉપયોગ કર્યો છે. અનુભવ તેને છે તેથી અનુભવેલી વસ્તુને

---

૧ એમ ન કરે તો પ્રિય ઉત્તમ ન ગણાય. તેથી નિર્લેપને પણ તેમ કરવાનું કારણ કહ્યું. ૨ રતિવિશેષ જાણવાથી અને પુરસ્ત્રીના પ્રીતિપાત્ર હોવાથી એમ દ્વય શબ્દનો અર્થ કરવો. ૩ નિષિદ્ધ કરેલ વસ્તુનું વિધાન કરવું તેનું નામ प्रतिप्रसवः. ૪ ગોપીઓના ઇન્દ્ર કહ્યા તેથી કામનો અભાવ પુષ્ટ કર્યો. (પ્રકાશ)

---

1 તેના જન્મ સફલ કરવા અને પોતાનું જ્ઞાન સફલ કરવાનો ભગવાનનો અભિપ્રાય છે.| 2 ભાવકપુષ્પાદિથી. 3 રસનો પ્રતાપ એવો છે કે તેમાં બંધાય. 4 ઉદ્દીપક પણ છે તેથી चकार છે. શક્તિમાં સામર્થ્ય વ્હેંચ્યું છે તેથી विभज्यैव शार्ङ्गि कृष्णो भगवानवतीर्णः એમ પ્રથમ ૩ શ્લોકથી કહ્યું તેવા ભગવાન્ અદૃષ્ટ દૃષ્ટ પ્રકારથી સારી રીતે ભાવનાના વિષય અને ત્યારે તેમાં પહેલાથી દોષાભાવ અને બેથી ગુણ કહ્યા. 5 ભગવાન્ અત્યારે ગુરુ થયા છે. 6 ગોપીઓને શાસ્ત્રનું જ્ઞાન કેવી રીતે થાય એવા વિચારમાં અમને યાદ કરવાની વાત અમે પૂછતાં નથી. (લેખ)

સાદૃશ્ય કે એવા બીજા સ્મારક મળે તો પૂર્વસંસ્કારોદ્બોધન થાય તો યાદ કરે. તેટલા માટે કહે છે કે પ્રસ્તુત વિષયમાં યાદ કરે છે. ત્યારે ભગવાન્ પોતાને ઇચ્છિત અવસ્થાવાળા હતા, સત્યસંકલ્પવાળા હતા. તેથી તેવી અવસ્થા પણ સંપાદન કરે. વળી તેમાં અમારૂં સ્મરણ વ્યાવર્તકધર્મથી થાય જ. કેમકે અમે તો ગ્રામ્ય સ્ત્રીઓ તે ગ્રામ્યબંધથી ખુશી થઈએ. નાગરીઓમાં તેવા પ્રયોગો ભગવાન્ કરવા જાય તો નાગરીઓ 'આવો ગોપીઓના જેવો ગ્રામ્ય પ્રયોગ કેમ કરો છો' એમ તેનો નિષેધ કરવા માટે કહે. ઇચ્છાપૂર્વક કથા ચાલતી હોય તેની વચ્ચે અમને યાદ કરે છે? ત્યાં કહે કે એવી વાત હું કેમ જાણું? તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે તમે [1]'સાધુ છો, સર્વને ઉપકાર કરનાર ભગવાન્ છે, તેથી ગુપ્ત વાત કહે. ૩૪

પૂર્વની જેમ વિશેષલીલા સ્મરણમાં લાવીને પૂછે છે.

ताः किं निशाः स्मरति यासु तदा प्रियाभिर्वृन्दावने कुमुदकुन्दशशाङ्करम्ये ।
रेमे क्वणचरणनूपुररासगोष्ठ्यामस्माभिरीडितमनोज्ञकथः कदाचित् ॥ ४४ ॥

કુમુદ, કુંદ અને ચંદ્રથી શોભતા વૃંદાવનમાં પગના નેપુરના ઝણકારવાળી મંડળીમાં પ્રિયાઓની (અમારી) સાથે ભગવાન્ રાસ રમ્યા અને અમે તેમની કથાનાં વખાણ કર્યા તે રાતોને ભગવાન્ યાદ કરે છે?

સુબોધિની—ઉપરના શ્લોકમાં કહ્યા [2]ધર્મોયુક્ત જો અમારૂં સ્મરણ ભગવાન્ કરે તો ભગવાનને સંતોષ તેનાથી જ થાય એટલે અત્યારે તે ગુરુ થયા છે તેની દક્ષિણામાં અમારે કાંઈ [3]દેવું ન જોઈએ. તે **मयेमा रंस्यथ क्षपाः** એ વરદાનમાં આપેલી રાત્રિઓ, જે પોતે આપ્યું હોય તે આપનારને યાદ જ હોય. વખતના સ્મરણથી શું વિશેષ છે? ત્યાં કહે છે કે જે રાતોમાં ત્યારે ભગવાન્ રમ્યા હતા. હમણાં તેમ નથી કરતા. કાળ અને દેશ તો વિદ્યમાન છે છતાં રમણ થતું નથી તેથી વારંવાર સ્મરણ થાય છે. તે વખતે અમો તેના વ્હાલાં હતાં હમણાં તેનાં શિષ્યો બન્યા છીએ. વૃંદાવન એ સ્વતંત્ર લીલાનું સ્થાન છે એવી લીલા નગરમાં ન થઈ શકે. તે વૃંદાવન કુંદ, કુમુદ અને ચંદ્રથી સુંદર દેખાતું હતું. અન્ય જગ્યાએ દોષરૂપ હોય છતાં અહિં ચંદ્ર ગુણરૂપ છે. જો કે તે સસલાના લાંછનવાળો છે પરંતુ કામમાં તે ઉદ્બોધક છે. કુમુદ પણ રાતના વિકસે છે. ચંદ્ર સામગ્રીસાથે ત્યાં પ્રીતિને વધારનાર છે. એ પ્રક્રિયા બતાવી. કુંદ-બારમાસ થનારાં ફૂલ છે. રાતના પુષ્પો સાધારણ છે. તેનો વિકાસ કરનારો ચન્દ્ર અહિં પ્રીતિને વધારનાર છે તેમાં પણ રસના પ્રાકટ્ય માટે ઝાંઝરના શબ્દ કરતા પગવાળી સ્ત્રીઓનો રાસ તેમાં, અમોએ તે ભગવાનની વાતને વખાણી હતી. ત્યાં कदाचित् કહેતાં તે સમયની અવસ્થાની દુર્લભતા બતાવી છે. તે અત્યારે પણ તેવું કરે તો સુંદર કથાથી અમે તેની સ્તુતિ કરીએ તેથી તે લૌકિક[4] પણ કરે. 'અમોએ' એમ કહેવાથી પ્રમાણ કહ્યું. શબ્દ કરતાં નેપુર ચરણમાં છે. એથી ભગવાન્ આલંબનયુક્ત છે એમ બતાવ્યું. તેણે અમને નચાવ્યાં અમે પણ નાચગાનથી તેમનું આરાધન કર્યું. તે જો અત્યારે અમને યાદ કરે તો સાધનરહિત પણ અમો કૃતાર્થ થઈએ. [1]દોષનિગ્રહમાં તાત્પર્ય છે. ભગવાનને પણ મનોનિગ્રહ વ્હાલો નથી. ૪૪

ભગવાને અમને ઉપદેશ કર્યો તેથી અમે તેના શિષ્ય તો થયાં પણ તે પ્રથમની જેમ કૃપા કરશે? એ અભિપ્રાયથી કહે છે.

अप्येष्यतीह दाशार्हस्तप्ताः स्वकृतया शुचा ।
सञ्जीवयन्तु नो गात्रैर्यथेन्द्रो वनमम्बुदैः ॥ ४५ ॥

---

1 તમે સાધુ હોવાથી તમને કોઈ જાતનો વિકાર ન હોય તમે ભગવાનના અંતરંગ ભક્ત હોવાથી તેવી વાતને તમે જાણો ખરા. એમ જાણી તમને પ્રશ્ન કર્યો છે. 2 વ્યાવર્તકધર્મવિશિષ્ટ સ્મરણ. 3 અમારે ન દેવું જોઈએ આમ ગ્રામ્ય રીતિ કેમ કહો છો? એમ નાગરીઓ કહે તેમાં ગોપીઓની જેમ એવું અમારૂં દૃષ્ટાન્ત આપે તો તે નાયકાને સંતોષ થાય તેનાથી ભગવાન્ રાજી થાય એટલે તેજ અમારા તરફની ગુરુદક્ષિણા મળી ગણાય તેથી न देयम् એમ કહ્યું છે. 4 લૌકિક કરે એટલે બાહ્ય રમણ ભગવાન્ અમારી સાથે કરે એવો તેનો અર્થ છે. (લેખ)

૧ तद्विद्धन्त्यादिन्द्रियाणि એ ભગવાનના ઉપદેશથી આ વાક્ય વિરુદ્ધ જાય છે તેથી ઉપદેશને તે અસમર્થ બનાવે છે તેમાં આજ્ઞાનો ભંગ થાય છે. તેના ઉત્તરમાં ભગવાનનો વિચાર દોષ ન થવામાં છે. (પ્રકાશ)

ભગવાને શોકમાં નાખ્યાં તેથી તપેલાં અમોને દાશાર્હ અહિં પધારી જેમ વૃષ્ટિવડે ઇન્દ્ર વનને જીવાડે છે તેમ અમને શ્રીઅંગવડે સંજીવન આપી જીવાડશે ?

सुबोधिनी—જો તેને કૃપા[1] ન કરવી હતી તો 'नो चेद्वयं' એ વાક્ય બોલ્યાં ત્યારે તેમણે અમારો ભોગ કેમ સ્વીકાર્યો ? અમારા ઉત્કટ કામને દૂર કરીને કોમળ બનાવશે તે સમયે ઉપદેશનું ફલ થશે તેથી ફરીને આકાંક્ષા થાય છે. ત્યાં જવામાં તો સુખ થશે જ નહિ, ત્યાં આપણી સ્વતંત્રતા રહે નહિ. ત્યાં કહે કે ઈશ્વર અહિં પધારશે તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે તે दाशार्ह છે, દાસને યોગ્ય છે, જે દયાલુ હોય તે પારકા દુઃખ મટાડનાર હોય છે. એમ તાપહારક ભગવાનના ધર્મોને કહીને ગોપીઓ પોતાનો તાપ બતાવે છે અમો શોકથી તાપ પામ્યાં છીએ. તેના ઉત્તરમાં કહે કે આધ્યાત્મિક તાપ દૂર કરવા માટે તો ભગવાને તમને જ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો છે. તેના જવાબમાં કહે છે કે આ અમારો શોક ભગવાને જ કર્યો છે. કેમકે પોતે અમને છોડી ચાલ્યા ગયા. અમે શોકમાં દ્રવિત થયાં તેથી હમણાં શુદ્ર થયાં તે ઉપદેશને અમે યોગ્ય કેમ થઈએ ? અમારો શોક દૂર થયા પછી તમે ઉપદેશ કરો. પ્રથમ તો જીવન ટકવું જોઈએ પછી ઉપદેશાદિ બધું થશે. અમે સકામ[2] મરીએ તો અમારી મુક્તિ ન થાય. હમણાં તો અમારૂં જીવન નભે તેમ શ્રીઅંગ મુખારવિંદ વગેરેથી અમને જીવતાં રાખવા તે પધારશે ? तु શબ્દ જ્ઞાનપક્ષનો વ્યાવર્તક છે. ભગવાન્ તમારે માટે એમ કરે તેમાં તમારું શું સાધન છે ? અમારા ઇન્દ્ર છે તે સાધન છે. સાધારણ વન અથવા ખાંડવવન બળતું હોય તે વરસાદ વિના તો ઠરે નહિ કેમકે દાવાનલને વર્ષાદ વગર કોઈ બુઝાવી ન શકે. ઘર બળ્યું હોય તો બહારના જળથી ઠરે ખરૂં. તેથી અમને ક્લેશ છે તેની શાંતિ થાય તો પછી તે ઉપદેશનું જ્ઞાન અમને થાય એવો અમારો મનોરથ છે. ૪૫

સંભાવનાથી ભગવાન્ આવશે એમ કહીને યુક્તિથી તેનો નિષેધ કરે છે.

कस्मात्कृष्ण इहायाति प्राप्तराज्यो हताहितः ।
नरेन्द्रकन्या उद्वाह्य प्रीतः सर्वसुहृद्वृतः ॥ ४६ ॥

કૃષ્ણને તો મથુરામાં રાજ્ય મળ્યું છે. તેણે શત્રુઓને માર્યા છે હવે રાજાઓની કન્યાઓને પરણીને પ્રસન્ન થઈ સર્વ સુહૃદો સાથે ત્યાં રહેશે. એ કૃષ્ણ અહિં (ગોકુલમાં) શા માટે આવે ?

सुबोधिनी—કૃષ્ણ અહિં શા માટે આવશે ? વર્તમાન પ્રયોગથી એ જણાવે છે કે જો આવે તો હમણાં જ આવે. બન્ને કામ[3] કરીને ચાલ્યા જાય. વિલંબ કરવાનું કાંઈ કારણ નથી. હમણાં તો નગરની સ્ત્રીઓ ભક્ત છે તેનું સમાધાન કર્યા પછી તે આવશે. ત્યાં કહે છે કે ઉત્તરોત્તર આવવામાં પ્રતિબંધ જણાય છે. પ્રથમ તો રાજ્ય પ્રતિબંધક છે પછી શત્રુઓ મારવા લાયક હોય તેને માર્યા વગર અવાય નહિ. જ્યારે દિગ્વિજય કરે ત્યારે રાજાઓની કન્યાઓને પરણીને તેમાં પ્રીતિ કરે પછી તેમાં પુત્રપૌત્રાદિ થાય તેની સાથે વિંટાઈને રહે બધા તેને રોકવાનો આગ્રહ કરે તેથી એ અહિં ક્યાંથી આવી શકે ? ૪૬

જેમ તેનું રાખવું પડે તેમ તમારૂં પણ રાખશે. તેથી જરૂર આવશે ત્યાં કહે છે.

किमस्माभिर्वनौकोभिरन्याभिर्वा महात्मनः ।
श्रीपतेराप्तकामस्य क्रियेतार्थः कृतात्मनः ॥ ४७ ॥

તે તો મહાત્મા છે અમે તો વનમાં રહેનાર છીએ. અમારાથી કે બીજાથી તેને શું પ્રયોજન હોઈ કે તે આવે કેમકે તે લક્ષ્મીના પતિ છે આપ્તકામ છે એવા કૃતાર્થ પુરુષનું આપણે શું કરી શકીએ ?

सुबोधिनी—અમારા તાપને જુએ તો તે આવે. અથવા તેને અમારી અપેક્ષા હોય તો આવે. જો અમારા તાપનો વિચાર હોય તો હમણાં જ તે આવે. ત્યાં કહે કે હમણાં તો તેને ઘણાં કામ છે તે ન આવે તો

---

1 ઉપદેશમાત્રમાં જો તાત્પર્ય હોય તો તે કૃપા કેમ કરે ? 2 કામના તો અમને પ્રબળ છે તે પ્રબળ થાય તો ઉત્તરદલાત્મકતા ન થાય. तु શબ્દનિશ્ચયવાચક હોવાથી પક્ષાન્તરનું વારણ કરે છે. 3 કામશાંતિ અને ઉપદેશ એ બન્ને કરીને જશે. तु ને બદલે ક્વચિત् तु છે. (લેખ)

કહે છે કે તદીયનો ઉપકાર કરવો આવશ્યક છે અન્યના ઉપકારની આવશ્યકતા નથી. તેમ હોય તો 'અમે[1] જરૂરીનાં છીએ. સ્વાર્થમાં તો અમારાથી કે બીજાથી તેને શું પ્રયોજન છે? તેમાં પણ પોતાનું અપ્રયોજકપણું બતાવે છે કે અમો તો જંગલમાં રહેનાર છીએ વનમાં ફરનારી અમે છીએ તેથી અમે તો વાંદરા બરોબર હોઈને બધા ધર્મોથી બહિષ્કૃત[2] થયાં છીએ અથવા અમારામાં ધર્મ હો તોપણ તેનાથી ભગવાનનો ઉપકાર થાય તેવું તો નથી. તેમાં યા અનાદરમાં છે. સર્વત્ર કારણ કે તે મહાત્મા છે મોટાઓને બીજાની જરૂર ન્હોય. તેમાં પણ આત્માની જરૂર નથી તે પોતે જ સર્વત્ર વ્યાપ્ત થનાર છે અથવા તે મોટા પ્રતાપી છે તેથી અલૌકિક ઉપાય કહ્યો. લૌકિક રીતે કહે છે તે લક્ષ્મીના પતિ છે લક્ષ્મી બધી અપેક્ષા પૂર્ણ કરે સેવકની પણ કરે તો સ્વામિનું શું કહેવું. જેને કામ સર્વ રીતે પૂરો થયો છે. બીજાના કામ પૂરે છે તોપણ પોતે પૂર્ણકામ રહે છે. તેથી અમારાથી તે શું સિદ્ધ કરે? જેણે પોતાને માટે આત્માઓ કર્યા છે. બધાને ક્રીડા કરવા માટે પોતે બનાવ્યા છે. કેટલાક કહે છે કે તે બધા જીવોનાં ચિત્ત તેણે વશ કર્યાં છે. ૪૭

એમ છે તો શું કરવું? ત્યાં ઉપાયનો વિચાર કરી તેને દૂષણ આપે છે.

परं सौख्यं हि नैराश्यं स्वैरिण्यप्याह पिङ्गला ।
तज्जानतीनां नः कृष्णे तथाप्याशा दुरत्यया ॥ ४८ ॥

પિઙ્ગલા વેશ્યા હતી છતાં તેણે આશા ન રાખવી એને પરમ સુખ કહ્યું છે. આપણે તેને જાણીએ છીએ છતાં કૃષ્ણમાં આપણી આશા અનન્ત છે.

સુબોધિની—આશા બધાને દુઃખનું કારણ છે તેને છોડવી એ સુખનું સાધન છે 'प्रजापते[1] आशया वै आम्यसि એવી શ્રુતિ છે. તેથી આશા છોડવી એ શ્રુતિ અને અનુભવથી સિદ્ધ થએલ સાધન છે તે ફલમાં ઐકાન્તિક સાધન છે ફરે નહિ તેવું સાધન છે પણ પરમ સુખરૂપ છે. સ્વભાવથી પરમ સુખરૂપ છે. એ અર્થ યોગ્ય છે. औपस्थ्यजैह्व्यकार्पण्यात् गृहपालायते जनः (ઉપસ્થ અને જીહ્વાની લાલસામાં માણસ કુતરો બને છે) જે સ્વચ્છંદ ફરનારી હોય તે મનના વિક્ષેપવાળી હોય, નહિ તો એકમાં સ્થિર થાય. તેણે પણ નૈરાશ્ય સ્વીકાર્યું यथा संछिद्य कान्ताशाम् એ આગળ કહેવાશે. આથી આશાનો અંત નથી એમ પણ કહ્યું. પિઙ્ગલા નામની વેશ્યા હતી આ કથા નારદાદિએ આર્ષજ્ઞાનથી કે કથા સાંભળવાથી જાણી છે. આપણે પ્રકાર ફળ અને યુક્તિથી જાણ્યા છતાં આશાને છોડતાં નથી. ત્યારે તે પક્ષનો આપણે આદર કેમ નથી કરતાં? તેનો ઉત્તર આપતાં કહે છે કે કૃષ્ણમાં આશા છેડાવગરની અનન્ત છે પિઙ્ગલાએ કૃષ્ણની આશા રાખીને બીજાની આશા છોડી એટલે સર્વથી કૃષ્ણ અધિક છે એને જાણ્યા. આપણે તો કૃષ્ણને કોની આશા રાખી છોડીએ? ઉત્કર્ષ તો કૃષ્ણમાં વિશ્રાન્ત થાય છે તેનાથી કોઈ વધારે નથી. આ ગોપીઓ અવૈદિક[2] હોવાથી વેદમાં આશા પૂર્ણ કરવાના ઉપાય કહ્યા છે તેનું ગોપીઓને અજ્ઞાન છે. કૃષ્ણાશા વૈદિકકર્મથી સિદ્ધ થાય છે કે કેમ તેનો સંદેહ છે तमाशाप्रवीत् ત્યાં એ નિર્ણય છે. ૪૮

---

૧ પ્રજાપતેરાશયા એ ઉપાખ્યાન યજુર્બ્રાહ્મણ તૃતીયાષ્ટક દ્વાદશ પ્રપાઠક દ્વિતીયાનુવાકમાં છે. તેમાં આમ્યતિ કહ્યુ છે તેથી તે દુઃખનું કારણ છે ત્યાં કહે છે ગોપીઓ શ્રુતિઓ છે તેને આર્ષજ્ઞાન હોવાથી શ્રૌતસાધન પણ અવશ્ય સ્ફુરવું જોઈએ તે સાધન કરવું જોઈએ ત્યાં કહે છે કે તે અવૈદિક હોઈને પોતે વૈદિક સાધનો કરી ન શકે તેથી તે કૃષ્ણાશા સફળ થાય કે ન થાય. તે સંદિગ્ધ છે. तमाशाप्रवीत् ત્યાં એ નિર્ણય છે यो ब्राह्मणं विदधाति ત્યાં વેદને જાણનાર બ્રહ્માનું અજ્ઞાન કહ્યુ છે તો ગોપીઓના અજ્ઞાનમાં શું કહેવું. તે અજ્ઞાન ભગવાનની ઇચ્છાથી કહ્યે તો સંભવે. (પ્રકાશ)

---

1 બીજાના ઉપકારનું કાર્ય કરે તે કરતાં અમે આવશ્યક છીએ. કેમકે અમે અતિતપ્ત છીએ. 2 રસશાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ સર્વધર્મબહિષ્કૃત છઈએ. એ અવસ્થાવિશેષથી દૈન્ય પ્રકટતાં એમ કહ્યુ છે. 2 અવૈદિકત્વાત્ સ્વતંત્ર ભક્તિમાર્ગીયત્વાત્ સ્વતંત્ર ભક્તિમાર્ગમાં ગોપીઓ છે તેથી તેને આશાનુમતિદૈવતચરનું અજ્ઞાન હોય તો પણ તે શ્રુતિરૂપ હોવાથી અજ્ઞાન તેમાં સંભવે નહિ તેથી બીજો હેતુ કહે છે કે પિંગલાએ તો કૃષ્ણાશાએ બીજાની આશા છોડી આપણે કોની આશાએ કૃષ્ણાશા છોડીએ? તેથી કૃષ્ણાશા છોડવાનો ઉપાય કરતાં નથી. (લેખ)

પદાર્થનું વિસ્મરણ થાય તો આશા છુટે ત્યાં કહે છે.

क उत्सहेत(विसर्तुं) संत्यक्तुमुत्तमश्लोकसंविदम् ।
अनिच्छतोपि यस्य श्रीरङ्गान्न च्यवते क्वचित् ॥ ४९ ॥

ભગવાનના સ્મરણરૂપ જ્ઞાનને છોડવાને કોણ સમર્થ થાય? ભગવાન પોતે ઇચ્છા કરતા નથી છતાં
લક્ષ્મી તેના વક્ષઃસ્થળમાંથી ઘડીભર દૂર થતી નથી.

સુબોધિની—ઉત્તમ કીર્તિવાળા ભગવાનનું સ્મરણાત્મક જ્ઞાન, કોણ વિસરી શકે? સંવિત્ શબ્દથી
સંબંધ અને જ્ઞાન એવા બે અર્થ કરવા. ઉત્તમ એટલે નારદાદિ ભક્તો તેની કીર્તિનું ગાન કરે છે પણ તેને
સંબંધ થતો નથી. બધા તેની કીર્તિને ગાય એટલે ભગવત્સ્મરણ સુલભ છે. કોઈ જાતનો એમાં દોષ ન
હોવાથી બાધ રહિત છે. તેને ભૂલીએ કે તેનો સંબંધ છોડીએ એવો ઉત્સાહ પણ કોણ કરે? એમ કરવું
અશક્ય છે તે અત્યંત ઇચ્છિત છે. જ્ઞાનપક્ષમાં અશક્યપણું ઉત્તમશ્લોકપદથી સિદ્ધ કરીને સંબંધનો
ત્યાગ કરવામાં કારણ છતાં છોડવાની ઇચ્છા થતી નથી. તેનું પ્રતિપાદન કરે છે. ઇચ્છા ન હોય તેમાં કામ
પણ ન હોય તેવા પુરુષ ઉપર સ્ત્રીઓ ઉદાસીન રહે છે. તેમાં પણ પોતે પ્રૌઢ હોય, પિતાના ઘરમાં આબરૂ-
વાલી હોય. તે રહે તે ઉદાસીન રહે છે ધર્મ માટે રહેતી જેમ વૈરાગ્યથી ઉદાસીન રહે તેમ. ભગવાન તો
કોઈને ઇચ્છતા નથી છતાં ભગવાનના અંગથી (વક્ષઃસ્થળથી) લક્ષ્મી જરાવાર પણ દૂર થતી નથી જો કે
પૈસાની ઇચ્છાવાળા તેને સર્વદા સેવે છે તેને ન ગણતાં તે ભગવાનથી ક્ષણવાર અલગ થતી નથી. ૪૯

સ્મરણ ત્યાગ કરવાનું તો અશક્ય છે તે કહે છે.

सरिच्छैलवनोद्देशा गावो वेणुरवा इमे ।
संकर्षणसहायेन कृष्णेनाचरिताः प्रभो ॥ ५० ॥

હે પ્રભો! યમુના વગેરે નદીઓ, ગોવર્ધનપર્વત, વન પ્રદેશો, ગાયો અને આ સંભળાતા વેણુના રવો
તે કૃષ્ણસ્મારક છે. સંકર્ષણ જેની સહાયમાં છે એવા કૃષ્ણે કરેલા છે.

સુબોધિની—સ્મારક ઘણાં જેમાં અવશ્ય જવું પડે. સર્વ છોડી દઈએ તો પણ જળ માટે નદી
ઉપર જવું જોઈએ. બહાર નિકળ્યા તો ઉંચે હોય તે અવશ્ય દેખાય જ. શ્રીયમુના અને ગોવર્દ્ધન-
પર્વતનું દર્શન તો અવશ્ય થાય જ. ફરવામાં વનપ્રદેશોમાં જવું જોઈએ એ ત્રણ સાત્વિકાદિભેદભિન્ન છે
ઘરમાં અવશ્ય દર્શનને લાયક ગાયો છે. આંખો વીંચીને રહીએ તો પણ આ વેણુરવ સ્મરણ કરાવનાર
થાય છે જેનો અત્યારે પણ આપણે અનુભવ કરી શકીએ છીએ. માટે ભગવાનની યાદ દેવરાવનારા અહિ
સર્વત્ર છે જ. ભગવાને કરેલી લીલાઓ પણ ભગવાનનું સ્મરણ કરાવે છે. બહારની વૃત્તિઓને રોકીએ
તો ઉપર ગણાવ્યાં તે સ્મારક નહિં થાય. ભગવાનના ચરિત્રો. ચૌર્યાદિલીલાઓ દૈત્યોને મારીને ભક્ત
પાલનરૂપા એ ભગવાનનાં સ્વચ્છન્દ ચરિત કહેવાય. અને તેમનાં સ્વચ્છન્દ રમણ પણ સ્વચ્છન્દ લીલા
કહેવાય. તેનું આચરિત નામ છે. સંકર્ષણની સહાય તો લીલામાં નિર્ભયતાને માટે છે. તેમાં પણ કૃષ્ણ—
સદાનંદે આપણે માટે પ્રકટ થએલાએ પોતાનું સ્મરણ કરાવવા માટે તેવાં ચરિત્રો કરેલાં છે. તેવા અર્થને
ભૂલવાને કદાચ તમારૂં સામર્થ્ય હોય તો ભલે અમારૂં તો તેને ભૂલવાનું સામર્થ્ય નથી. એમ સૂચન કરા-
વવા માટે પ્રભો એ સંબોધન છે. આથી પોતાના દૃષ્ટાન્તથી તમારે સુખેથી રહેવું એ પક્ષનું નિવારણ કર્યું
તેથી ઉદ્ધવને કહે છે તમે સ્વસ્થ રહો અમે તેમ રહેવાને સમર્થ નથી. ૫૦

એમ સ્મારકોનું નિરૂપણ કરીને તેણે કરેલા સ્મરણના બળની શ્રેષ્ઠતાને હવે કહે છે.

पुनः पुनः स्मारयन्ति नन्दगोपसुतं बत ।
श्रीनिकेतैस्तत्पदकैर्विस्मर्तुं नैव शक्नुमः ॥ ५१ ॥

લક્ષ્મીના સ્થાનરૂપ તેના પગલા વારંવાર કૃષ્ણનું—નંદગોપના પુત્રનું સ્મરણ કરાવે છે તેથી તેને
કોઈરીતે અમો ભૂલી શકતાં નથી.

સુબોધિની—સ્મરણ કરતાં દુઃખ થાય તેથી મૂર્છા આવે છે ત્યારે વિસ્મરણની ઇચ્છા થતાં સર્વ-વૃત્તિઓનો નિરોધ કરતાં તે સ્મરણ કરાવશે એ ભયથી તેનું સ્મરણ થઈ જાય છે તેથી પુનઃ પુનઃ સ્મરણ કરાવે છે એમ કહ્યું. પીડા થતી હોય તો સમર્થનો આશ્રય લેવો એ વિચારથી જો નંદને યાદ કરીએ તો તેનો પુત્ર તો યાદ આવે જ કેમકે તે ભગવાન્ છે. વળી લક્ષ્મીના સ્થાનરૂપ અતિ સુંદર સર્વત્ર પ્રકટ-દેખાતાં પગલાં તે અચ્યુતનાં હોવાથી નિત્ય છે તે આધારમાં રહેલાં તિરોહિત થતાં નથી એવો તેનો સ્વભાવ છે. તેવાં તે ભગવાનના પગલાં હૃદયાદિમાં સ્થાપન કર્યાં હોય તો તે અનુભાવને બતાવતાં દૃષ્ટાદૃષ્ટ ઉપાયથી બળવાળાં હોવાથી તેને વિસ્મરણ કરવાને ભક્તો અસમર્થ થાય છે. ૫૧

વળી કહે છે કે વિસ્મરણનું સાધન તો મનનો નિરોધ છે મન તો શુદ્ધબુદ્ધિ હોય તો રોકાય. તે બુદ્ધિ તો ભગવાને પહેલાં જ હરિ લીધી છે તેથી હવે બીજો ભૂલવાનો ક્યો ઉપાય છે? એમ પૂછતાં કહે છે.

गत्या ललितयोदारहासलीलावलोकनैः ।
माध्व्या गिरा हृतधियः कथं तद्विस्मरामहे ॥ ५२ ॥

સુંદર ચાલવાની ઢબથી, ઉદાર હાસથી અને લીલાપૂર્વક જોવાથી, મીઠી વાણીથી, તેણે અમારી બુદ્ધિને હરી લીધી છે તેને અમે કેમ ભૂલી શકીએ?

સુબોધિની—ગુણ ત્રણ છે તેથી બુદ્ધિ પણ ત્રણ જાતની છે તે ત્રણ [1]પ્રકારવાળી બુદ્ધિને ભગવાન કાયા, વાણી અને મનથી હરે છે. તેમાં પ્રથમ [2]કાયાની ચેષ્ટાથી દેહવિષયક બુદ્ધિને હરિ લીધી તે વાત કહે છે કે સુંદર દેહની ચાલથી બુદ્ધિ હરિ છે. ચાલે છે તે બુદ્ધિને સાથે લઈને જાય છે. તેમાં સુંદર ગતિનો પોતાનામાં નિરોધ કરાવીને બુદ્ધિને ખેંચી જાય છે કેમકે બુદ્ધિના અંશરૂપ મનને તે ગતિ હરે છે. મન હરણ કરવામાં ઉપાય કહે છે કે મન સંકલ્પવિકલ્પવાળું છે. તેમાં સંકલ્પરૂપ અંશને ભગવાનનો હાસ હરે છે. હાસ મોહ કરનાર હોવાથી સંકલ્પને લઈ જાય છે. સંકલ્પના સાધનરૂપ સુખને બહુ પ્રકારે આપે છે તેથી ફળવડે પણ સંકલ્પસિદ્ધ કરાતો નથી. તે હવે કહે છે. ભ્રાન્ત (ગાંડો) હોય તે વિકલ્પ કરે તે વિકલ્પ ન થવા માટે ભગવાન્ લીલાપૂર્વક જુએ છે તે અવલોકન જ્ઞાનરૂપ હોવાથી વિકલ્પનો નાશ કરે છે. તેમાં પણ ફલ ન મળતું હોવાથી જ્ઞાન દુર્બલ થાય છે. તેના અભાવને માટે લીલા કહી છે જ્ઞાન સ્વતઃ પુરુષાર્થરૂપ છે. વાણીપ્રધાનને તો ભગવાનની વાણી હરે છે. સજાતીયને (સ્ત્રી સ્ત્રીનું) સજાતીય હરણ કરે તો તેને કોઈ પ્રતિબંધ ન કરે. તે વાણી ફલરૂપ હોવાથી મધ જેવી મીઠી કહી છે. એમ લોકસિદ્ધપ્રકારથી ભગવાનનું વિસ્મરણ થતું નથી એ વાત કહી. તેને અમે કેમ ભૂલી શકીએ? એમ ગોપીઓએ પ્રશ્ન કર્યો છે. ઉદ્ધવ મોટા છે તે ભૂલવાનો પ્રકાર જાણતા હશે અથવા તમોને વિસ્મરણ થાઓ અમારી બુદ્ધિ તો ભગવાને હરિ છે. તેથી અમને કેમ વિસ્મરણ થઈ શકે વારુ? તે ભૂલાય તો બીજા સાધનમાં પ્રવૃત્તિ થાય. તેથી ભગવાને કહેલું જ્ઞાન, પૂર્વાર્દ્ધમાં કહેલ ગતિ હાસ અને અવલોકનના વિસ્મરણથી થાય. ભગવાને અમને ઉપદેશ કર્યો પણ તે અમારાથી ન બને તેવો ઉપદેશ હોવાથી તે અશક્યોપદેશ ગણાય. ૫૨

એમ લૌકિક અને વૈદિક પ્રકારે અમો સર્વથા દુઃખસમુદ્રમાંથી નહિં નિકળી શકીએ તે કહે છે.

हे नाथ हे रमानाथ व्रजनाथार्तिनाशन ।
मग्नमुद्धर गोविन्द गोकुलं वृजिनार्णवात् ॥ ५३ ॥

હે નાથ હે રમાનાથ હે વ્રજના નાથ હે દુઃખના નાશક? હે ગોવિંદ દુઃખના સમુદ્રમાં ડુબેલા ગોકુલનો ઉદ્ધાર કરો.

---

[1] સત્વ, રજ અને તમ તેના બોધ, સંકલ્પ અને દેહાભિમાન એ ત્રણ કાર્યને આપ આપના ગતિ હાસ અને અવલોકનથી હરે છે. [2] વાક્પ્રધાના એમ આગળ કહેવાથી વિષયપદ પ્રધાનાર્થક લેવું. ચિત્તરૂપા તો નિર્ગુણ હોવાથી તે તો ભગવદીય પોતાની મેળે જ રહે છે. તેને ભગવાન હરતા નથી હરવાનું પ્રયોજન પણ નથી. (લેખ)

सुबोधिनी—આપ પ્રમેય બલથી અમારો ઉદ્ધાર કરો તેમ કરવામાં આવશ્યક કહેવું એજ કે આપ અમારા નાથ છો. ત્યાં કહે છે કે હું તો અચ્યુત અને અસંગ છું તમારો ઉદ્ધાર રમણથી થાય તે મારાથી અશક્ય છે એમ કહે તો તેના જવાબમાં કહેવાનું કે આપ રમાનાથ છો. રમા રમણસ્વભાવવાળી છે. ઉત્તરોત્તર[1] વધનારી અને નિત્ય છે. તેના આપ નાથ છો એ વાત બધા જાણે છે તેમ આપ વ્રજના પણ પતિ છો લક્ષ્મી અને વ્રજ તુલ્ય છે. તેના દોષ અને ગુણ પણ તુલ્ય છે એવો કહેવાનો ભાવ છે. તે પણ અશક્ય વાત કરે તો ભગવાન્ તેનો પણ ત્યાગ કરે તેથી એ દૃષ્ટાન્ત કેમ આપો છો? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે આપ હરિ હોવાથી આર્તિને દૂર કરો છો. બીજું કરો અથવા ન કરો પણ વ્રજના દુઃખને તો દૂર કરો જ. નહિં તો આપ હરિ નહિં કહેવાઓ. માટે સ્વરૂપની રક્ષાને અર્થે એટલું અવશ્ય કરવું જોઇએ આ સર્વ ગોકુલ દુઃખના સમુદ્રમાં ડુબેલું છે તેને દુઃખમાંથી બહાર કાઢો. પહેલાં હાથી એક જ હતો તે પણ થોડા જળવાળી તળાવડીમાં હતો અરધો જળમાં હતો તેને પણ દયા કરી આપે બચાવ્યો તો અમારા ઉદ્ધારમાં દયા કરવામાં 'વિલંબ થાય? ડુબતાને બચાવનારમાં સમર્થ તો આપ છો જેમ આપે મંદરનો ઉદ્ધાર કર્યો. ત્યાં કહે છે કે તે[2] અમારા કહેવાથી પ્રવૃત્ત થયો તેનો ઉદ્ધાર અમે કર્યો તમે તો અમારા વાક્યથી પ્રવૃત્ત થયાં નથી કેટલે કેમ ઉદ્ધાર કરીએ? ત્યાં કહે છે કે આપ ગોવિંદ છો. આપ અમારા ઇન્દ્ર રૂપે રાજા બન્યા છો તેથી જેવો અધિકાર તેવું કામ તેણે કરવું જોઈએ. એ ન્યાયથી જ્યાં સુધી ગોકુલ જીવે છે ત્યાં સુધી એની રક્ષા કરવી જરૂરની છે એમ ન કરો તો પ્રમાણ બળનો નાશ આપે જ કર્યો ગણાશે. પહેલાં પણ મત્સ્યરૂપ ધરીને વેદોનો ઉદ્ધાર આપે કર્યો છે તેમ ગોવિંદ ભાવથી અમારો ઉદ્ધાર આપે કરવો જોઈએ. પણ અમને વેદને ભરૂંસે છોડવાં ન જોઈએ. તેમ કરશો તો અમારી હલકાઈ દેખાશે. ૫૩

એમ તેના [1]વિલાપ સાંભળીને ફરીને તે જ અર્થનો ઉપદેશ કર્યો તે કહે છે.

श्रीशुक उवाच—ततस्ताः कृष्णसंदेशैर्व्यपेतविरहज्वराः ।
उद्धवं पूजयांचक्रुर्ज्ञात्वात्मानमधोक्षजम् ॥ ५४ ॥

શુકદેવજી બોલ્યા ત્યારે ગોપીઓ કૃષ્ણનો સંદેશ સાંભલી વિરહજ્વરથી મુક્ત થયાં અને ભગવાનને આત્મા માની ઉદ્ધવની તેમણે પૂજા કરી.

सुबोधिनी—ત્યાર [2]પછી પણ કૃષ્ણના સંદેશથી તેમનો વિરહજ્વર ગયો. એ [3]બધું [4]ભગવાને કહેલ સંદેશના અજ્ઞાનથી થયું વિયોગ [5]હોય તો દુઃખ ચિન્તા અને તે દુઃખથી ઉદ્ધાર સંભવે પણ જે

---

1 લક્ષ્મી બ્રહ્માનંદરૂપ છે તે માનુષાનંદના ક્રમથી શતગુણિત છે ઉત્તરોત્તર વધતો છે નિત્ય છે એ વાત પ્રમાણથી સિદ્ધ છે. લક્ષ્મી એવી છે તેનો ઉદ્ધાર રમણથી કરે તે અશક્ય ન ગણાય. 2 તે અમર અને દૈત્યો ભગવદ્વાક્યથી મથન કરતા હતા તમે તેમ કર્યું નથી ત્યાં કહે છે આપ ગોવિંદ છો. તેથી અમારો ઉદ્ધાર વેદથી ન કરો. અમને પ્રમાણાધીન કરો તેમાં અમારી હલકાઈ ગણાય. (લેખ)

[1] શ્રીહરિધનચરણનો આ શ્લોકઉપર લેખ છે તે બધો નીચે ભાષાન્તર રૂપે આપ્યો છે. ૧ 'એમ તેમનો વિલાપ'—હા નાથ રમણ ઇત્યાદિ પ્રકારથી ગોપીઓનો વિયોગજ્વરરૂપ વિલાપ, ભગવાનને મળવાની ઇચ્છાથી અત્યંત દીનતાથી પ્રાર્થનારૂપને સાંભળીને તે વિરહજ્વર મટવા માટે જે અર્થ ભગવાને પત્રમાં ઉપદેશરૂપે મોકલ્યો હતો તેમાં સર્વદા અને સર્વથા આપણા બન્નેની વચ્ચે વિરહ નથી એમ કહેલું તેથી તેમને પોતાના સ્વરૂપની અને અનુભવ કરવા લાયક પ્રભુસ્વરૂપની સ્મૃતિ આવી તેનો પરિચય કરીને ફરી વિલાપ મટવા માટે તેનો ઉપદેશ કર્યો. ૨ 'ત્યાર પછી' પણ ગાઢ વિયોગથી વિલાપ પછી પણ. ૩ 'એ બધું' વિલાપ તથા પ્રાર્થનાદિ. ૪ 'ભગવાને કહેલા અર્થના અજ્ઞાનથી' ભગવાને કહ્યું કે આપણી વચ્ચે વિયોગ નથી તે ભૂલી જવાથી. ૫ 'વિયોગ હોય તો' ભગવાને કહેલા અર્થનું સ્મરણ કરે તો વિયોગની સ્ફૂર્તિ જ ન થાય તો વિયોગનું દુઃખ અને ચિન્તાના ઉદ્ધારનો

---

૧ મૂળલેખના પ્રતીકોનું ભાષાન્તર સ્થૂલાક્ષરમાં મૂક્યું છે.

ગળામાં સોનાનો હાર પહેરી ભૂલી જાય અને દુઃખી થાય તેને સોનાનો હાર તમારા ગળામાં છે એવી યાદ આપવા શિવાય દુઃખ દૂર કરવાનો બીજો ઉપાય નથી. ‘તેથી અહિં “પ્રથમોપદેશથી અભિપ્રાય સિદ્ધ થયો ભગવાનમાં દોષ બુદ્ધિ નિવૃત્ત થઈ પછી નિર્દોષ થયાં તેના ભાવનું વર્ણન આવ્યું તે ભાવ પણ બીજી વખતના વારંવાર ઉપદેશથી નિવૃત્ત’ કરાવ્યો ત્યારે ભગવાનમાં તેને આત્મત્વ સ્ફૂર્યું તે વખતે કૃષ્ણસંદેશથી તેનો વિરહ જ્વર’ ગયો, જ્વર ગયો તે દૃષ્ટ ‘દ્વાર થયું તેથી તેણે અધોક્ષજને આત્મા માન્યા. અધોક્ષજપદથી એ સૂચવ્યું. ઇન્દ્રિયના અધ્યાસથી દેહમાં આત્મબુદ્ધિથી ભગવાન આત્મા છે એવી પ્રતીતિ તેમને ન થઈ પણ દેહાધ્યાસ છુટ્યા “પછી ભગવાનમાં આત્મ પણાથી પ્રતીતિ થઈ. ‘અથવા કોષમાં પ્રતિમાવત્ અંદર ભગવત્સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયાં. “તેમાં તેણે દેહમાં જીવને અંદર ગુપ્ત કરી તેની જગ્યાએ પોતે પ્રકટ થઈને અથવા “ત્યાં આનંદાંશને વ્યક્ત કરીને તેને સ્વરૂપ આપીને પોતે આત્મા રૂપે તેને જ્ઞાન “કરાવ્યું. જો

તો અભાવજ હોય. તેથી સમૂહથી અર્થને કહે છે. ૬ ‘તેથી’ અજ્ઞાનથી વિયોગ છે. ખરી રીતે તો આપણે તદાત્મા હોવાથી નિત્ય સંયોગવાળાં છીએ. ૭ ‘પ્રથમ ઉપદેશ વડે’ એટલે પહેલા સંદેશવડે. ૮ ‘અભિપ્રાયવડે’ ભગવાને અભિપ્રાય આપેલો કે ‘એ બહુ દુઃખથી પ્રાણ ધરી રહ્યાં છે તેને પત્રમાં લખેલ મારો સંદેશ પહોચાડી જીવતાં રાખો’ એ અભિપ્રાય સિદ્ધ થયો. સ્વલ્પરૂપનું સ્મરણ થવાથી તથા પોતાની પાસે રહેલા ભગવાનની પ્રીતિનું જ્ઞાન થતાં ચિત્તમાં શાન્તિ થઈ તેથી ઉપલો અર્થ સિદ્ધ થયો. પરંતુ વિરહજ્વરથી વિલાપ થયો તેની નિવૃત્તિ ન થઈ કેમ કે પરોક્ષ રીતે શબ્દનું જ જ્ઞાન થયું હતું પણ સાક્ષાત્ હૃદયમાં પ્રકટેલા પ્રભુનો અનુભવ થયો ન્હોતો કેમ કે તે તો ક્રમે કરીને થાય પરંતુ જે પૂર્વે કહેલ ત્રિદોષ રૂપવડે વિરહમાં છેલ્લી અવસ્થાને સૂચવતાં ‘મધુપ કિતવ’ ઇત્યાદિ વાક્યો કહ્યાં તેની નિવૃત્તિ ત્યારે થઈ તેથી જીવશે એમ આશા બંધાણી સર્વથા તેને વિયોગાત્મસ્વરૂપનો અનુભવ થશે ત્યારે પ્રાર્થના કરતાં બંધ થશે. એવો ભાવ છે. બધું દોષનું સ્વરૂપ સાંભળતાં પણ જે સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું તેનો અનુભવ ન થતાં ઉદ્ધવની સાથે બોલ્યાં ન હતાં. હમણાં તો સ્વરૂપપ્રાપ્તિની સ્ફૂર્તિ થતાં ઉદ્ધવનો ઉપકાર માની તેની પૂજા કરી. તેથી વિયોગ સ્વરૂપાત્મા ધર્મિ તો રહ્યો. ધર્મવિયોગ વિલાપ રૂપ નિવૃત્ત થયો. ૯ ‘નિર્દુષ્ટોનો ભાવ’ કુશળ પ્રશ્નથી લઈને હે નાથ સુધીના શ્લોકોવડે તે કહ્યો. ૧૦ ‘તે પણ પદાર્થ’ જે પૂર્વે ભાવ બતાવનાર શ્લોકથી કહ્યો. કુશલ પ્રશ્નથી પોતાનો ઉદ્ધાર કરવાની પ્રાર્થના સુધીનો પદાર્થ બીજી વખતના ઉપદેશનું સ્મરણ કરાવીને મટાડ્યો. ત્યાં શંકા કરે કે ઉપદેશ તે જ છે બીજીવાર કહેવાથી મટ્યો પહેલીવાર કહેતાં કેમ ન મટ્યો? ૧૧ ‘ત્યારે ભગવાનમાં’ જ્યારે બીજીવાર ભગવાનનું ઉપદેશે સ્મરણ કરાવ્યું ત્યારે તેમ થયું. તેથી ઉત્તરરસાત્મક (વિયોગ) સ્વરૂપપ્રાપ્તિ કહી. ધર્મિ કરતાં પણ ધર્મનું દુર્બળપણું થતાં સંયોગની સ્ફૂર્તિ ન થઈ તે સંબંધી પ્રાર્થના વગેરે તેના ધર્મરૂપ નિવૃત્ત થયાં. કેવળ વાક્યમાત્રથી વિરહજ્વર નિવૃત્ત નથી થયો મંત્રથી તાવ ઉતરે તેમ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થતાં વિરહ જ્વર મટ્યો. જેમ ઓષધ લેવાથી તાપ ઉતરે છે તેમ કહેવા માટે ‘જ્વરના અભાવમાં દૃષ્ટ જ દ્વાર થયું’ એમ કહ્યું. ૧૨ ‘પોતાનો આત્મા જ’ પોતાનામાં ભગવાનપણાની સ્ફૂર્તિ થતાં તે તો અવાંતર સ્ફૂર્તિ થઈ તેથી બહાર ભગવાન નથી એમ સ્ફૂરતાં પ્રાર્થના કોની કરે એ ભાવ છે. તો પણ દેહાદિમાં પોતાપણું દેખાય તો ભગવાન બહાર જોઈએ. તો પ્રાર્થના પણ થઈ શકે! એમ કહે ત્યાં કહે છે’ કે ભગવાન્ ૧૩ ‘અધોક્ષજ’ છે ઇન્દ્રિય જ્ઞાનના વિષય તે નથી દેહ ઇન્દ્રિયાદિના અધ્યાસમાં આત્માની સ્ફૂર્તિવાળાને આત્મામાં તેનું સ્ફુરણ જ ન થાય એમ દેહાદિની સત્તા પ્રભુની સત્તાથી જ છે તેની સ્ફૂર્તિ પણ થતી નથી. જો દેહનું અસંધાન હોય તો પ્રાર્થના કરે, પણ ન હોવાથી પ્રાર્થના પણ નથી કરી. અથવા પહેલા પક્ષમાં પોતાના આત્મામાં ભગવાન્ સ્ફુર્યાનું કહ્યુ અત્યારે તો ભગવાન જ તેના આત્મા રૂપ થયા. એ વિશેષ છે. તેથી આત્મા જેમ દેહ ઇન્દ્રિયાદિથી બધું કરે છે બીજો રહેતો નથી બીજાનું હિત ચિંતવતો નથી તેમ આ ગોપીઓમાં રહીને ભગવાન જ બધું કરે છે એમ કહ્યું. તેમાં પદની જોડણી આમ કરવી અધોક્ષજને વિશેષ્ય કરવું આત્માને વિશેષણ માનવું તેથી અધોક્ષજ ભગવાનને જ જીવાત્મા માન્યા. સર્વદા ન રહેતાં સર્વાત્મતાથી વિરાજતા ભગવાનને ‘વિસ્મૃતકંઠચામીકરન્યાયથી જ્ઞાનાત્મક પ્રાપ્તિ થઈ. એ ભાવ. ‘અધોક્ષજ સાકાર છે’ તે સંઘાતમાં પેઠા ત્યાં તરવાર મ્યાનમાં પેસે તેવો ન્યાય કહ્યો. જીવ તો નિરાકાર હોવાથી તેવી રીતે તે રહી ન શકે. ત્યાં કહે છે તેના આત્માના આધારમાં પ્રભુ પ્રકટ્યા કે તેના દેહમાં પ્રકટ્યા? એ સંદેહ तस्यैष आत्मा वृणुते तनुं स्वाम् એ શ્રુતિથી તેના દેહમાં જ પ્રભુએ સ્થિતિ કરી તેના આત્મામાં

એમ [14]ન કરે તો [15]અધ્યારોપન્યાયથી પ્રતીતિ[1] '[1]થાય. [4]શબ્દ [17]માત્રમાં તો વિરહનો અભાવ છે. [5]આત્મરૂપ હોવાથી ભેદથી પ્રતીતિ થતી નથી કેમ કે તેમાં સંયોગપણાનું ભાન થાય છે. [5]કૃતિ[4] તો ભગવાનમાં રહી છે એટલે ગોપીઓને તો જ્ઞાન જ થયું. પછી ગુરુનો ઉપદેશ મલ્યો પણ ઉદ્ધવ ગુરુ [7]ન હોવાથી સાંભલો [11]ઈત્યાદિ વચન કહેનાર તે હોવાથી તેનો [3]નિચોડ[4] (ભાવ) ઉદ્ધવે આપ્યો હોવાથી ઉદ્ધવની ગોપીઓએ પૂજા કરી અથવા [12]આત્માના જ્ઞાનવાળાનું [13]સન્માન કર્યું. [15]અથવા પહેલાં [1]ભગવાનને સ્વસ્વરૂપથી

સ્થિતિ ન્હોય. પૂર્ણ અને સાકારની સ્થિતિ આત્મામાં સંભવે નહિ એ શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે. ૧૪ 'તેના સંઘાતની વચ્ચે' ત્યારે આત્માની શું સ્થિતિ? એના ઉત્તરમાં કહે છે કે. ૧૫ 'પોતાને વિષે જીવનો અન્તર્ભાવ કરીને' મોટો અગ્નિ સલગે તેમાં વિસ્ફુલિંગ મલી જાય તેમ તેનો આત્મા પરમાત્મામાં મલી ગયો તેથી જ ભગવાને કહ્યું છે કે તે મારામાં અને હું તેનામાં રહું છું એથી એવી દશામાં ક્યારેક ભગવદ્ભાવ અને ક્યારેક ગોપીભાવ બન્ને સાથે તે દેહમાં છે તેથી બે ભાવ સ્ફુરે છે. પરંતુ વિયોગાત્મા પ્રભુમાં જતાં આ આત્માને સંયોગની સ્ફૂર્તિ ન થાય. તેથી પહેલાંથી સંયોગની પ્રાર્થના પડતી મૂકી છે. તો એકલો ભગવદ્ભાવ જ સ્ફુરે પોતાનો આત્મા તો ભગવાનમાં પેસી ગયો છે ગોપીનો ભાવ સ્ફુરે નહિ તો અન્તર્નિષ્ઠા થાય વિયોગનો અનુભવ ન થાય? એ અરુચિને લઈને બીજો પક્ષ કહે છે. ૧૬ 'તે પ્રદેશમાં' જીવાત્માને ઠેકાણે. તેથી જેમ કાષ્ઠમાં અગ્નિ પ્રકટે ત્યારે તે લાકડાના આકારવાળો થાય તેમ જીવમાં ભગવાન પધારે તો પણ જીવના સૂક્ષ્મ આકારની નિવૃત્તિ ન થાય. ક્યારેક જલથી અગ્નિ બુઝાવતાં લાકડાં જેવા અંગારાની ઉત્પત્તિ થાય છે તેમ કોઈવાર જીવભાવ પણ સ્ફુરે. અન્યથા તો ઉપદેશમાં કહી અવસ્થા થાય. પરંતુ સમયાંતરમાં ક્યારેક ફરીને અગ્નિનો સંબંધ થાય તો લાકડાંનો આકાર નિવૃત્ત થાય તેમ જીવનો નાશ થાય તો દોષ તો જેવોને તેવો રહ્યો જ. ત્યાં બીજો પક્ષ કહે છે. ૧૭ 'તેમાં જ' તેના જીવાત્મામાં જ. ૧૮ 'આનંદાંશ પ્રકટ થતાં' પોતાનો આનંદ માત્ર પ્રકટ કરીને સત્ ચિત્ અંશ તો તેના જ રહેવામાં આવે છે તે જીવ સ્વરૂપને. ૧૯ 'પોતાના સ્વરૂપ બનાવીને' પાછળથી પરોક્ષપણાથી હૃદયમાં અથવા. ૨૦ 'પોતાના પ્રકાશવડે' ઇન્દ્રિય પ્રકાશ વગર જ પોતાના આત્માને ભગવાન્ બહારથી. ૨૧ 'બતાવે છે.' એ. ૨૨ 'જાણીને' એમ કહ્યું છે.

'સૂક્ષ્મ રૂપે તેની સત્તા છે જ્ઞાન પણ જીવની રીતિથી રહે છે તેમાં ભગવાનનો આનંદ આવે છે તે જીવ વિલક્ષણ છે.' તેથી આ આનંદ બીજા જીવો ભોગવી શકતા નથી તે સ્વામિનીઓની કૃપાથી મળે છે તે મેળવવાનું જીવ પાસે બીજું કોઈ સાધન નથી'. ૨૩ 'તેમ ન માનો તો' એમ ભગવાન્ આત્મા રૂપે પ્રકટે છે એ જ્ઞાન ન થતાં વાક્યમાત્રથી પ્રતીતિ તો ઉપાસનાની જેમ અધ્યારોપથી થાય. તો મનની પીડાની નિવૃત્તિ રૂપ ઉદ્ધવને આવવાનું પ્રયોજન સિદ્ધ ન થાય. એ ભાવ છે. ભગવાન્ આત્મપણાથી ન પ્રાપ્ત થાઓ. શબ્દમાત્ર સંદેશરૂપ વિરહક્લેશ મટાડે તો શું ખોટું છે? ત્યાં કહે છે. ૨૪ 'શબ્દમાત્ર' ભગવાને મારા વિયોગની પીડા મટાડે એમ કહ્યું તેમાં મનની પીડા મટાડવાની વાત કહી છે વિયોગ દૂર કરવાની વાત કરી નથી તે સ્વરૂપાત્મકવિયોગ ફલરૂપ છે તે ભગવાને દાનરૂપે આપ્યો છે તેથી સ્વરૂપની અપ્રાપ્તિમાં કેવળ શબ્દો (સંદેશના શબ્દો) કહેવાથી સ્વાસ્થ્ય થાય તો તેને વિરહ નથી એમ જ માનવું જોઈએ. તો તો મોટું અનિષ્ટ થાય. પરમ ફલના અનુભવમાં તે પ્રતિબંધ રૂપ ગણાય. તેથી કહ્યું છે કે 'જાણીને પાન કરવાથી મહારસ પ્રાપ્ત થાય છે' પોતે વિયોગનું દાન કર્યું છે, જ્ઞાન કરાવવા માટે જ ઉદ્ધવને શ્રીગોકુલ મોકલ્યા છે અને ઉપદેશ દેવાનો આગ્રહ કર્યો છે પોતે ઉત્તરરસાત્મક વિરહ આપ્યો છે તેનો અનુભવ તો પ્રથમ પણ તેને થયો છે. તેથી જ્ઞાનોપદેશથી જ્ઞાનાત્માની પ્રાપ્તિ થાય એ અભિપ્રાયથી બર્હાપીડ એ શ્લોકના વ્યાખ્યાનમાં મુખ્યપ્રાપણાર્થમ્ ઇત્યાદિ શબ્દોમાં તે જ વાત કહી છે. એવું સ્વરૂપ દેવાથી, તે તો વિરહાત્મક છે તેથી વિલાપ વગેરે તો થશે જ ત્યારે સંદેશથી જ્વરની નિવૃત્તિ કેમ થશે? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે ભગવાન્ ૨૫ 'આત્મા રૂપ છે તેથી' ભેદ દેખાય તો વિલાપ થાય પણ અભેદમાં વિલાપાદિ ન થાય. જેમ અર્ધબળેલ લાકડામાં ધૂમાડો થાય. તેઅગ્નિરૂપ થઈ ગયો તેને. ૨૬ બીજાની સ્ફૂર્તિ ન થતાં વિલાપાદિ નહિ થશે. ત્યાં કહે છે પુત્રાદિ આત્મા છે છતાં તેમાં ભેદ હોવાથી દેહમાં ભેદ જણાય છે તેમ અહિં ભેદ દેખાશે? યતઃ અંશથી પણ ભેદ હોય છતાં પ્રિયાને આલિંગન કરનાર પ્રિયની પેઠે સંયુક્ત જ દેખાય. પ્રકૃતમાં તેમ નથી અહિં તો દેહનો પણ સર્વાંશમાં અભેદ છે દેહની પણ સ્ફૂર્તિ નથી એવી મહાફળ પ્રાપ્તિમાં સાધન તો કાંઈ ન હોય. ત્યાં કહે છે કે ગોપીઓ નિઃસાધન છે તે કાંઈ કરતાં નથી પણ પ્રભુ જ તેમાં રહીને બધું કરે છે. પ્રભુને ફલ આપવું છે તેથી ગુણગાનના હેતુ રૂપે મથુરા પધાર્યા. હવિર્થી યાગ થાય તે હવિર્ ગાયમાં હોવાથી ગોચારણ કરવા ભગવાન્ પધાર્યા ત્યાંથી ઉદ્ધવને મોકલ્યા ઉપદેશ આપીને પોતે સ્વરૂપનું જ્ઞાન કરાવ્યું તે રસના અનુભવમાં વિશિષ્ટતા બતાવવા માટે છે. આમને તો જ્ઞાન માત્ર છે તેથી ज्ञात्वालानम् એમ કહ્યું એ આશ-

ભિન્ન માનતી હતી તેને [31]અત્યારે આત્મપણાથી માનવા લાગી. [32]આગળ પણ તે એવાં થશે તેથી [33]બ્રહ્મભાવની તેની યોગ્યતા બતાવી છે તે "બ્રહ્મ ભાવનો મનોરથ ન [34]હોય તો બ્રહ્મ ભાવ ન થાય. તેથી ઉત્કૃષ્ટ ઇચ્છા[35] તેની ભગવાનમાં છે એ બતાવવા ઉદ્ધવની તેણે [36]પૂજા કરી. ૫૪

ગોપીઓને ભાવ તો થયો તે કોમળ કાંટો જેમ પગમાં પ્રવિષ્ટ ન થાય તેમ ભાવ હૃદયમાં દૃઢ ન થાય તો બીજા ભાવોથી તેનો બાધ થાય માટે વારંવાર ભગવત્સ્મરણ કરાવવા માટે ઉદ્ધવજી કેટલોક વખત ત્યાં જ રહ્યા. તે વાત કહે છે.

उवास कतिचिन्मासान् गोपीनां विनुदन् शुचः ।
कृष्णलीलाकथा गायन् रमयामास गोकुलम् ॥ ५५ ॥

ગોપીઓના શોકને દૂર કરતા ઉદ્ધવજી કેટલાક માસસુધી શ્રી ગોકુલમાં રહ્યા ત્યાં શ્રીકૃષ્ણની લીલા અને કથા સંભલાવીને આખા ગોકુલને આનંદ આપ્યો.

થી ૨૭ 'કૃતિ તો ભગવાનની છે' એમ કહ્યું છે. પોતે ઉદ્ધવ સાક્ષાત્ ગુરુ નથી તોપણ દૂત હોવાથી ભગવાનની ઉક્તિનો અનુવાદ કરનાર છે. ૨૮ 'શ્રવણ કરો' એ ઉપદેશ તો ઉદ્ધવે કર્યો છે. યોગાર્થ લઈને સાક્ષાત્ ગુરુપણું ઉદ્ધવનું કહે છે. ૨૯ 'નિગરણ રૂપ અર્થ' ભગવાને કહ્યું પણ આમને તો ઉદ્ધવે કહ્યું છે તેથી પૂજા કરી તેમાં દૂતપણાથી નહિ પણ ભગવત્પણાથી સન્માન કર્યું છે. ૩૦ જ્ઞાન થયા પછી તેને ઉદ્ધવમાં જુદો જ ભાવ થયો છે એમ બતાવવા માટે આત્મવિદાં વા ભગવાનના સ્વરૂપને જાણે તે આત્મવિત્ કહેવાય તેનું સન્માન સર્વત્ર ભગવદ્બુદ્ધિથી થાય. તેથી તેણે ભગવદ્બુદ્ધિથી પૂજા કરી છે. અથવા ઉપદેશ પહેલાં ભગવત્સેવકને તેણે ભગવદ્રૂપ માન્યા છે. ૩૧ હમણાં ઉદ્ધવ દ્વારા ઉપદેશ થયો ત્યારે તેને પોતાનો આત્મા માન્યો છે. તે ઉદ્ધવના ઉપદેશનું કાર્ય છે. તેથી ઉદ્ધવ ગયા ત્યારે. ૩૨ 'આગળ તેમ જ' પહેલા વિયોગરસથી ભગવાનમાં અત્યાર્તિથી તદાત્મક બધી લીલાના રસનો અનુભવ કરાવ્યો તેમ રસાનુભવ કરતી રહેશે. ત્યારે તેને ઉપદેશથી શું લાભ થયો? ત્યાં કહે છે. ૩૩ 'બ્રહ્મભાવ' ઉદ્ધવે આત્મપણાથી ઉપદેશ કર્યો તે આગંતુક થયો જેમ લાકડામાં અગ્નિ મુકે તો તે આખું બળે તેમ ઉદ્ધવના ઉપદેશથી તેના દેહેન્દ્રિયમાં ભગવાનની સંપત્તિની યોગ્યતા પેદા થઈ મુખ્ય આત્માનો તેને સંબંધ થતાં તેનો સંઘાત યોગ્ય થયો પછી તેને સંબંધ થાય જ એવી યોગ્યતામાં બ્રહ્મભાવ તો તેને નથી કેમ નથી ત્યાં કહે છે. ૩૪ 'તે તો' તત્ શબ્દથી પહેલાની જેમ રમણ ઇચ્છિત નથી. તેથી કર્મવાસનાવાળા બ્રહ્મભાવથી લય થાય તો રમણની ઇચ્છા રહે. તેથી શુકનો વહેલો લય થાય તો પરીક્ષિતની કથામાં પ્રતિબંધ થાય તેમ ગોપીને રમણેચ્છા થાય તો હૃદયમાં પ્રતિબંધ થાય. આત્મસ્ફૂર્તિવિનાનાને રમણેચ્છા કેમ થાય ત્યાં કહે છે કે તે વાત ખરી છે ભગવાન્ ભક્તના ભાવરૂપે તેના હૃદયમાં રહે છે. તેની ઇચ્છા હોય તો તેમ ભગવાન્ કરે. તેથી જ 'સ્ત્રી ભાવો ગૂઢઃ' ઇત્યાદિ બર્હાપીડ શ્લોકમાં શ્રીગુંસાઈજી એ કહ્યું છે. તે ઇચ્છા પણ લોકની જેમ દેહાધ્યાસથી નથી થતી પણ સ્ત્રી ભાવવાળા પ્રભુનો તેવો ભાવ થતાં તેમ થાય છે એમ જાણવું. ત્યારે તે ભક્તની ઇચ્છા છે એમ કહેવાય. પરના અન્તઃકરણને બીજો જોઈ શકે નહિ તેમ ઇચ્છા પ્રભુની છે એમ જણાવવાને માટે તેના દૂત રૂપ ઉદ્ધવની દ્રુતિ એ શબ્દ હેતુમાં આપ્યો છે એ ઉત્કટ. ૩૫ ઇચ્છા પ્રભુની છે એમ જણાવવાને માટે તેના દૂત રૂપ ઉદ્ધવની પૂજા કરી. ૩૬ બ્રહ્મભાવની યોગ્યતાથી ફલિત થતા વિવિધભાવોની અહિં ઉત્પત્તિ ન થઈ એ છે. (અયોગ્યમાં યોગ્યતા અને અશક્તમાં વિલક્ષણ શક્તિ પ્રકટ કરતા મૂર્ખમાં વિદ્વત્તા અને નિર્બળમાં બળરૂપ કૃષ્ણ વિજય પામે છે.' નિઃસાધન જીવનું ધન કૃષ્ણ છે તેનું ધન શ્રી આચાર્યચરણ છે. તે ધન કૃપા તેવડે સધન. મને તેની કૃપારૂપ ધનવાળો કરો."

એમ ભ્રમરગીતના શ્લોકનો શ્રીહરિરાયે કહેલ સંશયનો ઉચ્છેદ સમાપ્ત થયો.

૧ તે પણ પદાર્થ ફરી ફરી સ્મરણ કરાવીને મટાડ્યો તે સક્રુવ્યા શુચા એ શ્લોકમાં કહ્યો. તેમાં દૃષ્ટદ્વાર થયું એટલે ઉપદિષ્ટ અર્થનો અનુભવ થયો. અધઃ અક્ષજં જ્ઞાનં યસ્માત્ એ નિરુક્તિવડે પાછલો સંદેહ ગયો. જો એમ ન થાય તો જ્ઞાનીની જેમ આ ભક્તોની વ્યવસ્થા થાય. તે આગળ બળદેવ વ્રજમાં ગયા ત્યારે અને કુરુક્ષેત્રમાં કૃષ્ણ મળતાં જે ભાવ વ્રજજનોએ દેખાડ્યો છે તેની સાથે વિરોધ આવે. એ અરૂચિથી. ૨ અથવા એમ કહે છે તેમાં પણ અવાંતર ત્રણ પ્રકાર ત્રણ લ્યબન્તથી કહ્યા છે. આત્મા જીવને પોતાનામાં લીન કરીને ત્યાં પોતે પ્રકટ થઈને ઇત્યાદિ. ૩ 'એમ ન માનો તો' અધ્યારોપ ન્યાયથી પ્રતીતિ થાય. એમ જ્ઞાન કહીને શબ્દમાત્રથી તેમને જ્ઞાન કેમ થયું? ૪ શબ્દમાં આશ્રયત્વ અને સમવાયિત્વ બતાવ્યું છે તેમાં સમવાયિત્વથી આત્મતા, આશ્રયત્વથી સંયોગનિત્યતા એ બન્નેનું જ્ઞાન થતાં ભેદ પ્રતીતિ નિવૃત્ત થતાં એહ દૃઢ અને સર્વદા સંયોગ થયો આત્મા અને મનથી અપરોક્ષ થયો તેથી તેમ કહ્યું. ૫ કૃતિઃ તો ભગવાનની જ. તતઃ ઉદ્ધવથી. ૬ ગૃણાતીતિ ગુરુઃ જે ઉપદેશ કરે તે ગુરુ કહેવાય ઉદ્ધવને ઉપલક્ષકત્વેન વચ્ચે રાખીને આત્મપણાથી ભગવાનને જાણ્યા. ૭ આગળ તો તે બ્રહ્મસમાન થશે. (પ્રકાશ).

સુબોધિની—ઉદ્ધવને ગોકુલમાં રહેવાનું પ્રયોજન એ જ કે ગોપીનો શોક [1]દૂર થાય. પૂર્વની વાસનાથી વારે વારે ખેદ જણાય છે જે જણાતાં ક્લેશ થાય છે તેને દૂર કરવા ઉદ્ધવને ત્યાં રહેવું જ જોઇએ. જ્યાં સુધી સંયોગભાવની સ્ફૂર્તિ ન થાય. [2]સજાતીયપ્રત્યયયુક્ત તે જ્ઞાન ફરી ફરીને કહેતાં ખેદ કે દુઃખ ન ઉત્પન્ન કરે ત્યાં સુધી દેશાદિ ધર્મોથી અન્તઃકરણના આવરણથી ખેદ જ્ઞાન થાય તે ન થવા માટે ભગવત્‌જ્ઞાન તેને ઉદ્ધવે કરાવ્યું તે જ કહે છે કે લૌકિક તો બધા [3]કથામાત્રમાં આસક્ત થાય છે. યુક્તો ભગવાનની લીલા અને કથામાં[4] આસક્ત થાય છે ભક્તો તો કૃષ્ણની કથામાં આસક્ત થાય છે. એ અર્થ યોગ અને સમુદાયથી[5] કાઢ્યો છે તેણે સર્વ ગોકુલને[6] આનંદ કરાવ્યો. એમ ન કરે તો દુઃખીના સંસર્ગથી પણ દુઃખ થાય. ૫૫

એવું કર્યું તે ગોકુલમાં થયું. તે કહે છે.

यावन्त्यहानि नन्दस्य व्रजेवात्सीत्स उद्धवः ।
व्रजौकसां क्षणप्रायाण्यासन् कृष्णस्य वार्तया ॥ ५६ ॥

નંદરાયજીના વ્રજમાં ઉદ્ધવ જ્યાં સુધી રહ્યા ત્યાં સુધી શ્રીકૃષ્ણની વાતો કરવાથી વ્રજવાસીઓને તે દિવસો એક ક્ષણ જેવા લાગ્યા.

સુબોધિની—આ ઉદ્ધવ નંદના વ્રજમાં રહ્યા કેમકે તે ઉત્સવાત્મા છે તેટલા દિવસો ક્ષણ જેટલા ટુંકા લાગ્યા. પરસ્પર આકાંક્ષા વધવા લાગી તેથી ક્ષણ પણ મોટો હોય તેવું તેને થયું તેથી પ્રાય શબ્દ કહ્યો છે. બહારના જ્ઞાનથી દિવસની ગણના થાય. તે તો ભગવાનને આત્મા માને છે તે ભગવન્મય થયાં તેથી કાળનિર્ગમ તેને સુગમ થયો. ત્યારે તે ઉદ્ધવમાં આસક્ત હશે? ત્યાં કહે છે કે તે કૃષ્ણની વાતોથી દિવસોને ક્ષણથી નાના માનતાં હતાં. ૫૬

ભગવાનની સેવા છોડી બીજાને માટે ઉદ્ધવ કેમ બહુકાલ ત્યાં રહે? ત્યાં કહે છે.

सरिद्वनगिरिद्रोणीर्वीक्षन् कुसुमितान् द्रुमान् ।
कृष्णं संस्मारयन् रेमे हरिदासो व्रजौकसाम् ॥ ५७ ॥

નદી, વન, પર્વત, તેની વચ્ચેનો સમાન પ્રદેશ અને ફુલવાળા દ્રુમોને જોતા વ્રજવાસિઓને કૃષ્ણનું સ્મરણ કરાવતા હરિદાસ ઉદ્ધવજીએ ત્યાં આનંદ કર્યો.

સુબોધિની—ભગવાનની લીલાનાં વ્રજના સ્થાનો બધાં જોવાં એવો ઉદ્ધવનો પ્રથમ મનોરથ હતો આ પ્રસંગ[7] માટે તે અહિં આવ્યા તેમાં ભગવાનનું વાક્ય માન્યું ગણાય. ભગવાનની લીલા પણ જોવાય. તેનો [8]શાસ્ત્રાર્થ તો ઉદ્ધવે સાંભળેલો હતો ભગવાનની લીલાના સ્થાન જોવા માટે ઘણા દિવસ વ્રજમાં રહ્યા.

---

1 મારા સંદેશથી તેના વિયોગનું દુઃખ મટાડો એ ભગવાનનો મત હતો. તેથી જ પ્રિયતમાવિદ શ્લોકમાં પ્રીતા એમ પણ કહ્યું છે. 2 પૂર્વ વ્યાખ્યાતપ્રકારથી અન્યથા એવો અર્થ કરવો. 3 શબ્દમાત્રથી એમ કેમ જ્ઞાન થાય? ત્યાં પ્રકાર કહે છે. 4 ઉપદેશમાત્રથી વિરહનો અભાવ થાય છે. પ્રત્યક્ષતા તો ભગવાનની કૃતિથી થાય. અન્યથા એ દ્વિતીય વ્યાખ્યાનમાં યુક્તિ બતાવી. 5 આત્મવિદ્ સારા માણસો કહેવાય તેથી અમો પણ અમારા અધિકાર પ્રમાણે પૂજાદિ કરીએ એમ ઉપદેશને માન આપીને ઉદ્ધવની પૂજા પણ કરી. 6 પહેલા પક્ષમાં આત્માને અધોક્ષજ કહ્યા અહિં તો અધોક્ષજમાં આત્મત્વ કહે છે તેમાં ઉદ્દેશ્યવિધેયના ભેદથી ભેદ સમજવો. 7 પ્રસંગથી આવ્યો નદી વગેરેમાં પ્રસંગથી જવું થયું છે. ભક્તને ઘેર જવાનો તેનો ઉદ્દેશ હતો. 8 શાસ્ત્રાર્થ એટલે શિક્ષા આપવી વિયોગાદિ એ ભગવાનની આજ્ઞારૂપ શાસ્ત્ર. તે તો તેણે સાંભળ્યું હતું ભગવાનના વિયોગરૂપ ઉત્તરદળ-લીલાને માટે આંતર રમણાર્થે ત્યાં વધારે રહ્યા. સ્થલ જોવા અને લીલાના દર્શન કરવાં એ ચકારથી લેવાનો અર્થ છે બધા વ્રજવાસિઓનો મેળાપ તો પ્રસંગથી થયો માબાપ તથા ગોપીઓ માટે ઉદ્ધવ આવ્યા છે. ગોપી અને માબાપ તે બન્ને માટે નિર્ગમન એમાં કરણમાં લ્યુટ છે જવાને માટે સ્તુતિનો આરંભ કરે છે. (લેખ)

---

૧ તે તે ધામાન્યુસમસ્તુ ઇત્યાદિમાં કહેલો શાસ્ત્રાર્થ તો પ્રથમથી જાણ્યો હતો (પ્રકાશ)

સરિત્—યમુના, વન વૃંદાવન, ગિરિ ગોવર્દ્ધન, બે પર્વતની વચ્ચે સમપ્રદેશ દ્રોણી કહેવાય, ગોકુલમાં પણ ચંપા વગેરે પુષ્પના વૃક્ષો. પુષ્પ થવાનો ઋતુ ન હોય છતાં ભગવાનના પ્રતાપથી સર્વ કાળમાં પુષ્પવાળાં જોયાં એટલો ઉદ્ધવનો પોતાનો અર્થ કહ્યો, હવે ભગવાનની આજ્ઞા કરવાની વાત કહે છે તે બન્ને અર્થ સિદ્ધ થતાં પોતે ખુશી થયા. તેમાં પોતે હરિનાદાસ થઈને રહ્યા એટલે બીજો ભાવ નિવૃત્ત થયો. પ્રસંગથી ઉદ્ધવને સત્સંગ થયો તેનું ફલ કહે છે કે તે બધાં વ્રજમાં રહેનારાં છે સર્વનું ગ્રહણ સામાન્યરીતે કર્યું છે. ભગવાને તો પિતા-માતા અને ગોપીઓને સુખી કરવાનું કહેલુ હતું ઉદ્ધવે તો ભગવાનના ભાવવાળા બધાને સુખી કીધા. ૫૭

એમ ભગવાનની આજ્ઞા સિદ્ધ કરીને ત્યાંથી ઉદ્ધવ ચાલ્યા તે કહે છે.

दृष्ट्वैवमादिगोपीनां कृष्णावेशात्मविक्लवम् ।
उद्धवः परमप्रीतस्ता नमस्यन्निदं जगौ ॥ ५८ ॥

કૃષ્ણના આવેશથી ગોપીની વિકલવતા જોઈને ઉદ્ધવ પરમ પ્રસન્ન થઈને તેને નમન કરતા આ પ્રમાણે તેની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા.

સુબોધિની—દરરોજ ઉપદેશ, દરરોજ ગોપીઓની વિક્લતા, એ બન્ને જોઈને, ભગવાન આત્મા છે પણ ગોપીઓને બહારનું જ્ઞાન થાય ત્યારે ભગવાનની ઇચ્છા તેને થાય છે તે ઇચ્છા પણ નિર્દોષ થાય છે એમ તેનો ભાવ જોઈને, કૃષ્ણના આવેશથી દેહની વિકલવતા જોઈને, અન્તર્નિષ્ઠા અને વિરહ એ બે અવસ્થા ઉદ્ધવે જોઈ તેમાં લૌકિકી અવસ્થા ન જોઈ તેનાથી ઉદ્ધવ પરમ પ્રસન્ન થયા. ભક્તે એવી રીતે રહેવું જોઈએ. ગોપીઓમાં બે ભાવો જોયા ત્યારે પોતાનામાં એક જ ધર્મ જોયો. એટલે તેને નમન કરતા આ પ્રમાણે બોલ્યા. નમવામાં દોષની શંકાના અભાવમાં તેમની સ્તુતિરૂપ હવે કહેવાશે તે કહ્યું. ૫૮

૭ શ્લોકથી ઉદ્ધવનાં વાક્યો કહે છે.

एताः परं तनुभृतो भुवि गोपवध्वो
गोविन्द एव निखिलात्मनि रूढभावाः ।
वाञ्छन्ति यं भवभियो मुनयो वयं च
किं ब्रह्मजन्मभिरनन्तकथारसस्य ॥ ५९ ॥

સમગ્રના આત્મારૂપ—ગોવિંદમાં દૃઢભાવવાળાં ગોપવધૂઓ પૃથ્વીમાં શરીરને ધારણ કરનાર છે. સંસારથી ભય પામતા મુનિઓ અને અમો પણ તેના ભાવની ઇચ્છા કરીએ છીએ અનન્ત ભગવાનની કથામાં જેને રસ નથી એવા બ્રાહ્મજન્મથી શું ફલ છે? કાંઈ જ નહિં.

સુબોધિની—તેનામાં ભગવાનના બધા ધર્મો બતાવવા માટે પ્રથમ તેની સ્તુતિ કરે છે. જો કોઈ શરીરને ધારણ કરનાર હોય તો આ ગોપીઓ જ છે. જ્ઞાનિઓ લૌકિકો અને ભક્તો શરીરધારી નથી તેમાં લૌકિકોનું જીવન તો વ્યર્થ છે હાથમાં દોરડું રાખવાથી દોરડાવાળો ન કહેવાય. પણ દોરડું જે વાપરી જાણતો હોય તે દોરડાવાળો કહેવાય. તેમ શરીર ધર્યું તેણે ગણાય કે જેનો દેહ સ્વાધીન હોય. જ્ઞાનિઓને તો જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં સુધી શરીરનો ઉપયોગ છે તેને પણ જ્ઞાનના સાધન તરીકે દેહનો ઉપયોગ છે આગળ તો તે દેહ વૃથા છે પછી અપેક્ષા નથી છતાં ભારની પેઠે તેને ઉપાડે છે. ભક્તો પણ મૂઢતાથી દેહને આત્મા માને છે તેમાં જ તેની બુદ્ધિ છેવટ સુધી રહે છે તેથી આત્માથી તે બહિર્મુખ હોવાથી તે શરીરરૂપ ગણાય, શરીરધારી ન કહેવાય. પરંતુ કાલાન્તરે તેને સારૂં ફલ થાય છે. આપણો વર્ગ તો ભક્ત ખરો જ્ઞાનપ્રાપ્તિવાળો ખરો પણ મંદભાવવાળો હોવાથી ઉત્કર્ષથી તનુભૃત્ નહિં તેથી ખરાં તનુભૃત્ તો આ ગોપીઓ જ કહેવાય. ત્યાં કહે છે તમે એમ કેમ કહી શકો? લક્ષ્મી વગેરે તેવાં જ છે. તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે અમે પૃથ્વી ઉપર એના જેવાં નહિં એમ કહ્યું છે. ત્યાં કહે કે પૃથ્વી ઉપર પણ પ્રહ્લાદાદિ ભક્તો થયા છે. તેના

જવાબમાં કહેવાનું કે અમો [1]ગોપસ્ત્રીની વાત કરીએ છીએ સ્ત્રીઓમાં તો પતિપણાથી બીજે સંબંધ જોડીને આવાં કોઈ ભક્ત થયાં નથી. તે આશ્ચર્ય જેવું છે. તેણે ગોવિંદને પોતાના માન્યા. ખરીરીતે તે બધાના આત્મા છે તેમાં તેનો ભાવ રૂઢ થયો. દેહ સ્વાધીન હોય તેનું એ ફલ છે. જેણે ભગવાન્ બધાના આત્મા છે એમ જાણ્યા છતાં પોતાનો પૂર્વભાવ નિર્દોષ રાખી તેમાં સ્થિતિ કરી. ત્યાં કહે છે કે છેલ્લે તો ભગવાને ગોપીઓને જ્ઞાન કરાવ્યું 'આત્મલાભથી પર કાંઈ નથી' એમ શ્રુતિ કહે છે. એથી ભગવાને એને જ્ઞાનનિષ્ઠ કર્યાં છે. ખરીરીતે આગળ તેને દેહનો ઉપયોગ પણ નથી તો આ તેની સ્તુતિ કેમ કહી શકાય? ત્યાં કહે છે કે સંસારથી ભય પામેલા, મુનિઓ અને અમે (મુમુક્ષુઓ-મુક્તો અને ભક્તો) ચકારથી સર્વ ધર્મપરલોકો જેના ભાવની મનમાં ઇચ્છા રાખે છે પણ તેવો ભાવ થતો નથી. વિદેહકૈવલ્ય સુધી જરૂર બહારનું જ્ઞાન રહે છે. જીવન્મુક્તોમાં તેવું સાંભળવામાં છે. તે[1] બહિઃસંવેદનમાં લૌકિક[2] ભાવ જ સર્વને થાય છે તેથી કાલના વિભાગથી જન્મનું વ્યર્થપણું છે. બીજાઓનું વ્યર્થપણું તો સિદ્ધ જ છે. નારદાદિની પણ ક્યારેક પ્રાકૃતના જેવી વ્યવસ્થા થાય છે એમ ન હોય તો લૌકિકના જેવું કાર્ય તે ન કરે. પ્રહ્લાદ પણ રાજ્યાદિ કાર્ય કરે તેથી તેનું પણ એવું જ છે. જ્યાં સુધી બહારનું જ્ઞાન છે ત્યાં સુધી તો આ જ વ્યવસ્થા છે. એમ સર્વશાસ્ત્રનું કથન છે. આ શિવાય બીજી વ્યવસ્થા નથી. તેથી અવસ્થાનો વિચાર કરતાં આ ગોપીજનો દેહધારણ કરનાર છે. અહિં શંકા કરે કે વેદના ભણનાર, બ્રહ્મને જાણનાર, બ્રાહ્મણો વસિષ્ઠાદિ મુનિઓ તેના કરતાં મોટા કેમ ન કહેવાય? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે બ્રહ્મભાવવાળાને શુક્લ સાવિત્ર અને યાજ્ઞિક એવી ત્રણ અવસ્થાઓનું શું ફલ? કાંઈ જ નહિં. જો કે બહિઃસંવેદનમાં તે વેદના અર્થનું અનુષ્ઠાન કરે એટલે મોટા સત્રો કરે. અન્તર્નિષ્ઠામાં બ્રહ્મનું ચિંતન કરે તો પણ કર્મની અપેક્ષાએ ભક્તિ અધિક ગણાય. કર્મ તો પ્રપંચમાં સ્વસ્થ કરે. ભક્તિ તેમ ન કરે. જે દુષ્ટ[2] માને તે દુષ્ટ એવો નિર્ધાર છે તે તે પ્રકરણમાં તેની તેની પ્રશંસા તો પ્રકરણને અનુસરીને થાય છે તેથી ભગવાનની કથામાં જેને રસ નહિં તેને બ્રાહ્મણના કર્મોપયોગી જન્મોથી શું ફલ? કાંઈ જ નહિ. તો પણ તે લોકમાં ઉત્કૃષ્ટ ગણાય. યુક્તિથી તેના ઉત્કર્ષનો બાધ છતાં તે કર્મનું છેવટ ઉત્તમપણામાં આવે છે એમ કોઈ કહે તો ત્યાં કહેવાનું કે અનન્તની કથામાં જેને રસ આવ્યો તેને બ્રહ્મજન્મોથી કોઈ પુરુષાર્થ સાધવો રહેતો નથી સાધન-દશામાં જ તેનાથી અધિક ફલ સિદ્ધ હોય છે કર્મના કરતાં ભક્તિવડે જ્ઞાન થાય તેથી અધિક ને અધિક ઉપકાર કરે છે. ૫૯

ત્યારે એવી અવસ્થા પ્રાપ્ત કરાવનારાં બ્રાહ્મણોનાં જન્મ થતાં હશે એવી શંકા કરીને વ્યભિચારને લીધે પરંપરાથી પણ તેનો ઉપયોગ નથી તે વાત કહે છે.

क्वेमाः स्त्रियो वनचरीर्व्यभिचारदुष्टाः
कृष्णे क्व चैष परमात्मनि रूढभावः ।
नन्वीश्वरोऽनुभजतोऽविदुषोपि साक्षा-
च्छ्रेयस्तनोत्यगदराज इवोपयुक्तः ॥ ६० ॥

વનમાં ફરનારી, વ્યભિચાર દોષવાળી સ્ત્રીઓ ક્યાં અને પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણમાં તેનો આ ભાવ ક્યાં? તેથી જેમ અમૃતનો ઉપયોગ અજાણતા કર્યો હોય તો પણ તે અમર કરે છે તેમ ઈશ્વર, ભજનાર અવિદ્વાન હોય છતાં તેનું સાક્ષાત્ શ્રેય કરે છે.

ત્યાં બહારના જ્ઞાનમાં. સ્વાસ્થ્ય સંપાદન કરનાર માર્ગ ઉત્તમ ગણાય તેને અધમ કેમ કહ્યો? ત્યાં કહે છે.
૧ ત્યાં બહારના જ્ઞાનમાં. સ્વાસ્થ્ય સંપાદન કરનાર માર્ગ ઉત્તમ ગણાય તેને અધમ કેમ કહ્યો? ત્યાં કહે છે. (પ્રકાશ)

૨ જે દુષ્ટ માને તે જ દુષ્ટ છે. મનાવવાનું કરે તે પણ દુષ્ટ છે. (પ્રકાશ)

---

1 એવી અવસ્થાવાળાં એટલે પતિપણાથી બીજાની સાથે સંબંધ જોડીને એવો અર્થ કરવો. તેનું શરીર પોતાને સ્વાધીન અથવા તેનું શરીર સફલ એવો તનુભૃતનો અર્થ થાય છે. 2 બહારના જ્ઞાનમાં किं ब्रह्मजन्मभिः એટલા પદની આવૃત્તિ કરી બે પ્રકારનું વ્યાખ્યાન કર્યું છે. (લેખ)

સુબોધિની—આ ગોપીઓ જાતિથી હીન છે તેમાં પણ પુરુષ કરતાં સ્ત્રીની જાતિ હીન ગણાય. તેનાં રહેવાનાં પણ સ્થાનો હલકાં છે કેમકે તે વનમાં ફરનારાં છે. સત્કુલમાં[1] ઉત્પન્ન થયેલા વનમાં જવાથી ઉત્તમ થાય છે. તેથી 'વનનો વાસ સાત્વિક છે' એમ કહ્યું છે. એમ ન માનો તો વનમાં રહેતા વાનરોને પણ ઉત્તમ માનવા પડશે. ચરી કહેવાથી વનમાં સ્વતંત્ર[2] ફરનારી છે એમ સૂચના કરી છે. એથી[3] એનીપાસે કોઈ લઈ જાય એવાં દ્રવ્યાદિ પદાર્થો પણ ન હોવાથી તે ખાતે પણ હીનતા કહી છે વ્યભિચારદોષવાળાં છે એથી અન્તઃકરણની હીનતા કહી છે. વ્યભિચારબુદ્ધિવડે દોષવાળાં છે. એમ કેટલાક કહે છે.

આ શ્લોક ઉપર શ્રીગુંસાઈજી મહારાજની સ્વતંત્ર ટીકાઓ છે જે બધી મુદ્રિત પુસ્તકમાં છાપી છે તેનો અનુવાદ અહિં આપીએ છીએ.

(ત્યાં કહે છે કે લૌકિકપતિને સેવતાં પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડે એમ ધર્મશાસ્ત્રમાં કોઈ જગ્યોએ કહ્યું નથી. તેથી જેની સાથે લગ્ન કર્યું છે તેની સાથેના ભોગને વ્યભિચાર ન કહેવાય. જો દોષ ગણે તો સ્ત્રી માત્રને તે દોષ લાગે. તેનાથી થએલી પ્રજા અધર્મથી થએલી ગણાય અગ્નિહોત્રાદિ વૈદિકકર્મનો અધિકાર તેને ન રહે. એટલે ધર્મ અર્થ કામ અને મોક્ષનો જગતમાંથી લોપ થાય. તેને કહેનાર શાસ્ત્રો વ્યર્થ થાય. કાંઈ ભગવાનના પુત્રને ઉદ્દેશીને વૈદિક કર્મો કહેવામાં આવ્યાં નથી ભગવાનની સ્ત્રી રુક્મિણ્યાદિ શિવાયની બીજી સ્ત્રીઓ સતી નહિં કહેવાય. બીજીસ્ત્રીઓને ભાગવતાદિમાં સતી કહી હશે તે ખોટું કહ્યું ગણાશે એવી શંકા થાય ત્યાં આ અભિપ્રાય છે. વર્ણ અને આશ્રમ તેમની દેહમાં સ્થિતિ છે. બ્રાહ્મણ હોય તે જ સન્યાસનો અધિકારી એ વાક્ય વર્ણાશ્રમને ઉદ્દેશીને કહેલ છે તેના અધિકારને કહેનાર ધર્મશાસ્ત્ર છે. તેથી ધર્મશાસ્ત્ર દેહધર્મને કહેનાર છે. પણ તે ભગવાનના ધર્મને કહેતું નથી. કેમકે તેનો અધિકાર જૂદો છે. દેહમાં આત્માનો આરોપ કર્યો છે. દેહના ધર્મને તે સ્વધર્મ કહે છે. ખરીરીતે તો આત્મધર્મો જ સ્વધર્મ કહેવાય. સ્વશબ્દની શક્તિ આત્મામાં છે. તેથી જ અવિદ્વાનો દેહધર્મના અધિકારીઓ છે. બ્રહ્મ જાણનારનો તેમાં અધિકાર નથી પણ ભક્તિમાં મુખ્ય અધિકાર છે. તે અવતાર નિર્ણયના પ્રસંગમાં શ્રીકુન્તીજી એ પ્રથમ સ્કંધમાં કહ્યું છે.

'तथा परमहंसानां मुनीनाममलात्मनाम्। भक्तियोगवितानार्थं कथं पश्येम हि स्त्रियः'॥

'मुक्तोपसृप्यव्यपदेशाच्च' એમ તત્વસૂત્ર પણ કહે છે. આ શ્લોકમાં તો ભક્તિમાર્ગને ઉદ્દેશીને સર્વાર્થનો નિર્ણય કહેલો છે તેમાં (ભક્તિમાં) ભગવાન શિવાયના ભજનને દોષનું કારણ માન્યું છે તેથી

'आज्ञायैवं गुणान् दोषान् मयादिष्टानपि स्वकान्। धर्मान् संत्यज्य यः सर्वान् मां भजेत्स च सत्तमः'॥

ઇત્યાદિ વાક્યથી બધા ધર્મો છોડીને ભગવદ્ભજન કરવાનું કહ્યું છે. બીજે કહ્યા ન્યાયથી અથવા ધર્મને સ્વધર્મથી કહ્યો તેથી તેને કપટરૂપ પણ કહ્યો છે. તેથી વ્યાસજીએ ભક્તિશાસ્ત્રના આરંભમાં **ધર્મઃ પ્રોજ્ઝિતકૈતવઃ** એવી પ્રતિજ્ઞા પહેલી કરી કે આમાં હું કપટ રહિત ધર્મ કહું છું ભક્તિમાર્ગનો વિધિ અને નિષેધ ધર્મશાસ્ત્રમાં ન કહે એ યોગ્ય છે. કેમકે ધર્મ અને ભક્તિના વિષયો જૂદા છે. જેમ વાત્સ્યાયનના કામશાસ્ત્રમાં ધર્મશાસ્ત્રના વિધિનિષેધ નથી હોતા તેમ. ત્યાં કહે તે ઋષિપ્રણીત હોવાથી ધર્મશાસ્ત્ર તેનો બાધ કરતું નથી તો તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે તેમ ધર્મશાસ્ત્ર કામનું બાધક ન હોવાથી ધર્મશાસ્ત્રમાં તેનો વિરોધ નથી કર્યો તેથી તેમાં કાંઈ બાધક નથી. તો અહિં પણ ભગવાનની પ્રાપ્તિ અત્યંત કઠિનતાથી થાય છે સ્વતંત્રરીતે તેટલો વખત સ્ત્રી રહે તો તેને ઉત્કટ ઇચ્છા હોવાથી મનમાં

---

૧ વનમાં રહેવું ઉત્તમ ગણાય તેને હલકું કેમ કહો છો? ત્યાં કહે છે કે બ્રાહ્મણાદિ ઉત્તમો ત્યાગ પૂર્વક વનમાં તપશ્ચર્યા કરે તે ઉત્તમ ગણાય. ૨ તે સ્વચ્છન્દ ફરે છે એટલે દહિ વેચવા માટે ફરે છે. ૩ રસવિક્રય કરવામાં શાસ્ત્રનો નિષેધ છે તેથી. ૪ આ ભાવ છે. ત્યાં શ્રીકૃષ્ણમાં આ ભાવ (જે કહેવાશે તે) તેવામાં ન થવો જોઇએ. તે યથા ઇત્યાદિથી કહે છે તેનો શ્રીપ્રભુચરણ સ્વતંત્ર લેખમાં ઉત્તર આપે છે. (પ્રકાશ)

આવે તેમ કરે તો તેનો નાશ થાય તેને ધર્મ માર્ગમાં રાખે છે. તેનો વિષયમાં રાગ હોય તેને કોઈદ્વારા પૂર્ણ કરાવીને ધર્મશાસ્ત્રમાં કહેલા નિયમોમાં તેને ચલાવે છે. તેમ કરવાથી તેણે વ્યભિચાર ન કર્યો એમ તો ન કહેવાય. કેમકે સહજ ભર્તા ભગવાન્ તે વિનાનો લૌકિકપતિ તેનું તેણે ભજન કર્યું તે જ આદ્યમહિષી રુક્મિણીએ ભગવત્સ્તુતિમાં કહ્યું છે.

त्वक्श्मश्रुरोमनखकेशपिनद्धमन्तर्मांसास्थिरक्तकृमिविट्कफपित्तवातम् ।
जीवच्छवं भजति कान्तमतिर्विमूढा या ते पदाब्जमकरन्दमजिघ्रती स्त्री ॥ इति ।

જે સ્ત્રી આપના ચરણકમળના મકરંદની ગંધ લેતી નથી તે મૂઢ સ્ત્રી જીવતા મુડદારૂપ, ચામડી દાઢી મૂછ રોમ કેશ નખથી મઢેલ, અંદર માંસ હાડ લોહી જીવડા વિષ્ઠા કફ પિત્ત અને વાયુવાળાં શરીરને કાંત માનીને સેવે છે. તેથી ભગવાન્ મળે તેવા નથી છતાં તેની આશાએ અન્ય ભજન છોડી ભગવાનને ભજતા રહેવું. એ ભક્તિમાર્ગનો સાર છે. આ ગોપીઓ તો ભગવાનને માટે જ પ્રકટ્યાં છે. તેથી વસ્તુતઃ ઇત્યાદિ લખ્યું છે તે બહુ સારૂં લખ્યું છે. અથવા અન્તરંગ અને બહિરંગ એમ ધર્મ બે પ્રકારનો છે દરેકના ત્રણ ભેદ છે. તેજ બતાવે છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યો એવો ભગવત્કથાશ્રવણાદિ તે અંતરંગતમ ધર્મ કહેવાય. યોગાદિસાધનવડે આત્મચિંતન અંતરંગતર ધર્મ કહેવાય 'આ પરમ ધર્મ છે કે જે યોગવડે આત્માનું દર્શન થાય' એવી સ્મૃતિ છે. ફલના ઉદ્દેશવિના ઈશ્વરાર્પણ બુદ્ધિથી કરાયલો યાગાદિ અંતરંગ ધર્મ કહેવાય છે.. વર્ણાશ્રમથી પ્રાપ્ત થતો, સ્વર્ગાદિ ફલના ઉદ્દેશથી કરાયલો, વૈદિક ધર્મ બહિરંગ ધર્મ ગણાય. તુચ્છ સ્વર્ગાદિ જેનું ફળ છે એવો, વિવિધ સ્ત્રી પુરુષો જેનાં અધિકારી છે એવાં પાતિવ્રત્ય, દેવતાનાં વ્રતો ઇત્યાદિ સ્માર્ત ધર્મ બહિરંગતર ધર્મ કહેવાય. જેનાં ફલ ઐશ્વર્ય આરોગ્ય છે એવી નાનાપ્રકારની દેવતા કે ગ્રહો વગેરેના ભજનરૂપ સ્માર્ત બહિરંગતમ ધર્મ કહેવાય. આમાં પૂર્વપૂર્વનું બલિષ્ઠપણું સમજવું પૂર્વપૂર્વ થયા પછી ઉત્તરોત્તર કર્તવ્ય છે. પ્રેમ થયા પછી પોતાના વ્યસનથી કરેલું શ્રવણાદિ ધર્મરૂપ નથી. તેમાં ધર્મનું લક્ષણ ઘટતું નથી. કારણ કે 'જેમાં વેદની પ્રેરણા હોય તે ધર્મ કહેવાય.' એવું ધર્મનું લક્ષણ છે. પહેલા કહ્યા ધર્મોમાં પ્રવૃત્તિ કે નિવૃત્તિમાં સર્વનો અધિકાર પ્રયોજક છે. ભગવાન્ મર્યાદા અને પુષ્ટિમાં જે જીવને જે માર્ગે લઈ જવાનું વિચારે ત્યાં તેને અધિકાર આપનાર તે તે શાસ્ત્ર તે તે ધર્મને કહેનારૂં હોય છે. તે તે અધિકારી તે તે પ્રમાણે ન કરે તેને દોષ પ્રાપ્ત થાય છે તેથી તો અર્જુનનો પુષ્ટિમાં અંગીકાર હોવાથી મર્યાદામાર્ગમાં નિષિદ્ધ એવા ગુરુહનનાદિ ન કરવાથી તેનું ફલ અનિષ્ટ થશે એમ ભગવાન્ બોલ્યા છે. अथ चेत्त्वमहंकारान्न श्रोष्यसि विनश्यसि (જો તું અહંકારથી નહિં સાંભળે તો તારો નાશ થશે.) પ્રકૃત વિષયમાં વ્રજસ્ત્રીઓનો પુષ્ટિપુષ્ટિમાં અંગીકાર છે તેનો મર્યાદામાર્ગના ધર્મમાં અધિકાર નથી. પણ અવિવાહિત છતાં ભગવદ્ભજનમાં તેમનો અધિકાર છે તેથી તો તેમને ભગવાને મર્યાદાના ધર્મો કહ્યા પણ તે તેણે સ્વીકાર્યા નહિં અંગીકાર તો ત્યારે થાય કે જો તેમાં તેનો અધિકાર હોય. આનો અધિકાર પુષ્ટિમાં હોવાથી મર્યાદાધર્મો તેના હૃદયમાં આવ્યા નહિં અનધિકારીના હૃદયમાં ધર્મની સ્ફૂર્તિ ન જ થાય. તે બતાવવા ભગવાને પણ કહ્યું. તેથી તો મર્યાદામાર્ગીય, પુષ્ટિમાર્ગના ધર્મને ન સ્વીકારે. પુષ્ટિમાર્ગીય, મર્યાદાના ધર્મોનો અંગીકાર ન કરે. વ્રજસ્ત્રીઓને મર્યાદાના ધર્મો પરધર્મો છે. તેથી પરણેલા પતિનું ભજન કરવું તે પણ પરધર્મ એટલે વ્યભિચારરૂપ ગણ્યું. એવા અભિપ્રાયથી તેને નિષિદ્ધ કહ્યું છે. ભગવાન તેના સહજ સ્વામી છે તેણે બીજાઓ સાથે વિવાહ કર્યો તે તો તેવા ભક્તોનો નિરોધ થવા માટે કર્યો છે રસના અનુભવને માટે કર્યો છે. મર્યાદાનું સ્થાપન કરીને લોકને તે સ્વરૂપનું જ્ઞાન કરાવવા માટે તેમ કર્યું છે. ભગવાનને લીલા કરવી હતી તેથી અદિતિ વગેરેમાં માતૃભાવ રાખ્યો પોતે તેના પુત્ર થયા: તેને પુત્રભાવથી ભજન ભગવત્પ્રાપક થયું. કશ્યપ વગેરેમાં પિતૃત્વ અંગીકાર કર્યું તેનું પણ તેમ ભજન ભગવત્પ્રાપક થયું. તે તે સ્ત્રીઓને તેના પતિના ભજનથી તે તે ફલ મળવાનું ભગવાને ઇચ્છ્યું છે તેને તે તે ભજનથી ભગવદ્વિચારિત ફલ મળે. એવો સંકેત ભગવાનનો છે એમ સમજવું તેમાં વિવાહ કારણરૂપ નથી. તે (ગોપીઓ)નો વિવાહ તો ભગવાનની લીલામાં ઉપયોગી હોવાથી તે ભગવદ્વિવાહ બરોબર ગણાય એ બાબતમાં વધારે ઉંડાં ઉતરવા કરતાં અહિં જ તેને છોડો તો સારૂં કારણ કે તેને સમજવામાં અધિકારની જરૂર છે.

ખરીરીતે તો ભગવાને વ્રજભક્તોને સ્વાર્થને માટે ઉત્પન્ન કર્યાં છે. વચમાં વખત બહુ ગયો તેથી બીજા ગોવાલીઆઓને ભ્રમથી પતિ માન્યા અને તેના ભજનરૂપ વ્યભિચાર કર્યો તેનો તેને દોષ પણ લાગ્યો. કેમ કે તેમનાથી પુત્રાદિની ઉત્પત્તિ થઈ. જેમ અહલ્યા બૃહસ્પતિના ભ્રમથી પ્રવૃત્ત થઈ તો પણ તે દુષ્ટ તો થઈ. ત્યારે દોષ થાય તો આ ભાવ તેમાં ન રહે. જેમ ધણી અન્યત્ર વ્યભિચાર કરનારીનો ત્યાગ કરે? તો પણ ભગવદ્ભાવ ઉત્પન્ન થયો એ આશ્ચર્ય ગણાય. તે જ કહ્યું કે કૃષ્ણમાં આ ભાવ ક્યાંથી? કેટલાક તો આત્મનિવેદન કર્યાં પછી ગોપોના સંબંધમાં આવ્યાં તેને વ્યભિચાર ગણે છે. બળથી નાશ કર્યો તો પણ નાશ થયો જ ગણાય. મન્યમાનાઃ સ્વપાર્શ્વસ્થાન્ એ ન્યાયથી તેમના પતિનું રમણ સમજવું પરંતુ તેની જોડે તેમનું રમણ થાય તો તેમનો નાશ થાય. શ્રીગોપીજનોમાં તેવીરીત તે કરવાને સમર્થ નથી. તેના ભાવના પ્રતાપથી અથવા ભગવાનથી તેવો વિચાર કરનારનો નાશ જ થાય ભસ્મનો પુંજ થાય. વળી તેનામાં સ્નેહ થયા પછી દોષ થાય તો આવો કૃષ્ણમાં ભાવ ન થાય. સદાનંદ શ્રીકૃષ્ણમાં ભાવ થાય તો દોષ ન થાય. એમ થતું હોય તો જગતમાં કોઈ કર્મ કરે જ નહિં. આ પરમાનંદ તો ઉદ્ધાર માટે પ્રકટ થયા છે. તેમાં આ ભક્તોનો ભાવ સર્વ પુરુષાર્થનો સાધક છે. ત્યાં કહે છે કે કારણવગર ભાવરૂપ કાર્યની તેનામાં ઉત્પત્તિ કેમ થઈ અથવા વિરુદ્ધને કારણપણું કેમ થયું? ત્યાં કહે છે. તમે ખરૂં કહો છો તે બન્ને બાબત વિરુદ્ધ છે. પરંતુ એવા વિતર્કમાં જાણતો ન હોય છતાં ભજતો હોય તેને પોતાને યોગ્ય શ્રેયનું દાન ઈશ્વર કરે છે. પરંતુ સેવકની યોગ્યતા જોતા નથી. જો કે આ વાત લોક કે વેદમાં પ્રસિદ્ધ નથી. પરંતુ ગોપીઓમાં પ્રત્યક્ષ થઈ છે તેથી એવો વિશેષ તર્ક અમે કરીએ છીએ ઈશ્વરમાં બધું સંભવે છે. ઈશ્વર ક્યાંક સેવા કરી તેને માનતા નથી ક્વચિત્ ધાર્યાથી વિપરીત ફલ આપે છે. પ્રમાદથી અપરાધ થયો હોય તો પ્રાણનો વિયોગ કરે છે. ક્યારેક ધાર્યાથી વધારે ફલ આપે છે. ત્યાં તેનું ભાગ્ય હોય તેમ થાય એમ કહો તો તેનો નિષેધ કરે છે. કેમ કે એમાં અદૃષ્ટ માનીએ તો કૃષ્ણ ઈશ્વર ન કહેવાય. લોકમાં તેના શિવાય કોઈ પરમેશ્વર નથી. તેમ માનવામાં વિરોધ પણ નથી ભગવાનમાં એવી કલ્પના કરવામાં ભૂલ ગણાય. લોકરીતે એક દેશમાં દૃષ્ટાન્ત કહે છે કે અમૃત પ્રમાદથી પણ પીવામાં આવ્યું તો તે પોતાનો પ્રસાદ (અમરપણું) જણાવ્યે રહે છે. ભૂલથી અગ્નિ શરીરને લાગ્યો હોય તો તે બાળે જ. તો પણ કોઈ વખત પોતાનાં સમુદાય સાથે મળીને રહે છે. અન્યત્ર ઈશ્વરપણું નથી તેથી શ્રેય બીજાથી ન થાય તેમાં કાંઈ દોષ આવતો નથી. જેનાથી રોગ ન થાય. અથવા રોગને મટાડનાર અગદ—ઔષધ કહેવાય. બધા લોકોની શક્તિ એક જગ્યોએ ભેગી થાય તો તે રાજા બની જાય. તેથી ઔષધિમાત્રની શક્તિ જેમાં આવી જાય તે અમૃત કહેવાય. ભગવાનને યોગ્ય તો એ જ ગણાય. પ્રમાણનું બલ તો એક જ ગણાય. તે પણ છેલ્લામાં છેલ્લું ન ગણાય. નહિં તો કોઈકને જ તેમ થાય. તેથી આ ગોપીઓને જે આવો ભાવ થયો તે ભગવાનના સ્વરૂપના બળથી થયો છે એમ જણાય છે અનુભજન—એટલે ભગવાનની ઇચ્છા જાણીને તેને અનુકૂલ બનીને સેવા કરવી. જે વિદ્યાથી કરે છે તે બળવત્તર થાય છે એટલે જે સમજીને કરે તેનું ફલ ઉત્તમ છે ત્યારે સમજ્યાવગરનું કરે તેને ફળ મળતું નથી એ શંકા ન થવા માટે અપિ શબ્દ છે. સાક્ષાત્ ભજન કરે છે. એ વિશેષ છે. આથી મંત્રાદિદ્વારા ભજન કરવું તે તો મંત્રને લાયક ફલ આપનાર થાય છે. ઉપયુક્ત શબ્દથી એમ જણાય છે કે પાસે રહીને કોઈ પ્રકારના સંદેહ રહિત સર્વ લોકમાં, બીજામાં મલીને નહિં, એવો અર્થ કરવો. અમૃતને બીજું અનુપાન ન હોય તેના ફલમાં સંદેહ ન હોય.

અથવા અનન્તની કથામાં જેને રસ ન આવ્યો એવા બ્રાહ્મજન્મથી શું ફલ? એવી શંકા થઈ તેમાં આ શ્લોક કહેવાયો છે. શંકાનું સ્વરૂપ તો 'સ્ત્રીઓ પુરુષમાત્રમાં મૈથુનની ઇચ્છાવાળી હોય છે. તે તેનો સ્વભાવ જ છે. ભગવાન્ પુરુષોત્તમ છે તેથી ભક્તો ભગવાનમાં કામભાવવડે સ્નેહ કરે તે બ્રાહ્મજન્મવાળા કરતાં શ્રેષ્ઠ કેમ કહેવાય' તે શંકા દૂર કરવા માટે પ્રથમ તો બધી સ્ત્રીઓ અને પુરુષો કરતાં તે ભગવાનની શ્રેષ્ઠતા કહે છે. તેમાં પણ ભક્તપણાથી સ્ત્રીમાં શ્રેષ્ઠતા કેમ? એ શંકા દૂર કરવા આ ભક્તો સ્ત્રીઓથી જૂદાં છે એમ પ્રથમ કહે છે. આ ભક્તો ક્યાં અને સાધારણ સ્ત્રીઓ ક્યાં બન્ને વચ્ચે થોડું પણ મળતાપણું નથી તેથી અસંભાવનાપૂર્વક કહ્યું છે. બીજી સ્ત્રી કહેવાય છે તેથી આ ભક્તો સ્ત્રી પણ ન કહેવાય

કેમકે સ્રીને પુરુષમાં સ્નેહ થાય તો કામદ્વારા જ થાય એવો નિયમ છે. આ ભક્તોમાં એવું નથી. જો કે
આનામાં કામ લીલા કહી છે તો પણ આ ભક્તોને ભગવાનમાં સ્નેહ છે તે કામને લીધે નથી પણ ઉપાધિ-
વગરનો છે એટલે સહજ છે. ભગવાન પોતે તેવો રસ આપવા માટે તેનામાં તેવો ભાવ મૂકીને તે રસ
આપે છે એમ અમો કહીએ છીએ. તેનું બીજી સ્રીઓથી અલગપણું બતાવે છે કે તે ભગવાનના રક્ષણ
નીચે રહેનારી છે ભગવાન તેની રક્ષા કરી રહ્યા છે તેથી કાલ કર્મ સ્વભાવથી તેને પ્રભુ પોતે બચાવે છે. તો
બીજા પુરુષથી બચાવે એ બાબતમાં શું કહેવું ? અવન—રક્ષણ તેમાં જ ફરનારી તે **अवनचरी** કહેવાય.
ત્યારે તેને પુત્રો વગેરે કેમ થયા ? તે શંકા તો સર્વ થવાને સ્વતંત્ર એવા ભગવાનથી જ પ્રકારાંતરથી પુત્રો
થયા છે. ગોવાળોને તો **मन्यमानाः स्वपार्श्वस्थान्** (ભગવાનની માયાને લીધે પોતાની સ્રીઓ ભગવાન્
પાસે ગયાં હતાં છતાં તેમણે અમારી સ્રીઓ અમારી સાથે જ છે એમ માન્યું હતું તેમ.) સ્રીઓમાં પોતા-
પણાનું અભિમાનમાત્ર છે. વ્યવહારમાં તે વાતને ગુપ્ત રાખે છે તેમાં રસ આવે તે માટે ભગવાન જ તેમ
કરાવે છે. કેવળ ભગવાનના તો આના શિવાય જગતમાં કોઈ નથી. તે જ કહે છે કે સ્રીઓ તો વ્યભિચાર-
દોષવાળી છે. જીવમાત્રના ભરણ પોષણ કરનાર ભર્ત્તા એ ભગવાન્ છે. તેમાં પણ સ્રીઓના ભર્ત્તા તો તે ખાસ
છે. સ્રીઓનો તો બીજા સાથ સંબંધ હોવાથી વ્યભિચારદોષવાળી છે. તેથી ઘણી વિલક્ષણતા છે. હવે પુરૂષો
કરતાં પણ તેની વિલક્ષણતા છે કે એમનો ભાવ કૃષ્ણમાં છે. નારદ બ્રહ્માદિ અનેક ભક્તો છે તે બધા ભગ-
વાનમાં ભાવવાળા છે પણ આ ભાવ તેનામાં ક્યાં છે ? **चकार** હોવાથી વ્યભિચારદોષરહિત લક્ષ્મીમાં પણ
તે ભાવ નથી. આ ભાવ એમ બતાવવાથી પોતે ઉદ્ધવે જે ભાવનો અનુભવ કર્યો તે ભાવ અહિં કહ્યો છે.

આ ગોપીજનના ભાવ જેવો ભાવ બીજે ક્યાંઈ સાંભળવામાં પણ નથી એમ માનવું જ પડશે
એ કહેવાનું તાત્પર્ય છે. અથવા 'બર્હાપીડ' શ્લોકમાં ભગવાનને ગોપીઓના ભાવરૂપ કહ્યા છે તેને
માટે કરોડો કામદેવોનું લાવણ્ય એકત્ર કરી તેમના (ગોપીઓના) ભોગ્યરૂપે પ્રકટ થયા છે તે કૃષ્ણ છે
એમ સુબોધિનીમાં કૃષ્ણશબ્દનો અર્થ કર્યો છે. તેવો ભાવ તો બ્રહ્માદિને પણ થવો દુર્લભ છે. બ્રહ્માદિ
ભાવવાળા છે પણ ગોપીઓનો ભાવ ક્યાં ? ભગવાન કોઈને માટે ભોગ્યપણાથી પ્રકટ થતા નથી. વિષયથી
વિલક્ષણતા કહી એટલે બીજાનો ભાવ બીજા વિષયમાં હોય પણ શ્રીગોપીજનોનો ભાવ તો કૃષ્ણરૂપ વિષયમાં
છે. હવે સ્વરૂપથી પણ તેની વિલક્ષણતા કહે છે. આ કેવળ અનુભવમાત્રથી જણાય. જે લોક અથવા વેદમાં
પ્રસિદ્ધ નથી. હવે તેના પ્રકારમાં પણ વિલક્ષણતા કહેવાય છે. તેમનો ભાવ પરમાત્મામાં છે. સર્વને આત્મા
વ્હાલો છે સર્વત્ર પ્રિયતા આત્માને લઈને છે આ ભક્તોને તો આત્માથી અધિક પોતાના પ્રિય છે તેમાં
ભાવ થયો છે. તેથી તેમને આત્માને માટે ભગવાન્ પ્રિય નથી પણ ભગવાનને માટે આત્મા પ્રિય છે. એ
ઠરે છે બ્રહ્માદિના નિયામક ભગવાન્ હોવાથી, તેમના આત્માનું હિત કરનાર ભગવાન હોવાથી, ભગવાનમાં
પ્રિયતા છે. તેથી બ્રહ્માદિમાં અને આ ભક્તોમાં બહુ વિલક્ષણતા છે. ઉત્પત્તિથી પણ વિલક્ષણતા કહે
છે. કે આવો રૂઢભાવ ક્યાં છે. લોક કે વેદથી તે ભાવ થયો નથી બીજાઓના ભાવો તો લોક અથવા વેદ-
જન્ય હોવાથી આમનો ભાવ ભિન્ન છે. રૂઢભાવ કહ્યો તેથી પ્રમાણથી વિલક્ષણતા કહી. **एव** કહેવાથી પ્રમેયથી
વિલક્ષણતા કહી પરમાત્મમાં કહેવાથી સાધનથી વિલક્ષણતા કહી. **कृष्ण** શબ્દથી ફલથી વિલક્ષણતા કહે-
વામાં આવી આવાં ભક્તો અન્યત્ર નથી એમ કહ્યું. તેમાં પણ ભગવાન્માં ઈશ્વરપણાથી જ્ઞાન નથી. લૌકિક
જ્ઞાન તો હલકું ગણાય ત્યારે શ્રીગોપીજનો બ્રહ્માદિથી શ્રેષ્ઠ કેમ કહેવાય ? અહિં આ ભાવ છે. ફલની
અધિકતામાં આધિક્ય છે સાધનના પ્રકારવિશેષથી આધિક્ય નથી. તે ફલ તો આ ગોપીઓમાં જ જોવામાં
આવે છે બીજામાં દેખાતું નથી. કેમકે ઈશ્વરપણાથી ભગવાનને જાણનાર હોય શાસ્રથી ભજન કરનાર
હોય. તેવાનું શ્રેય સાક્ષાત્ ભગવાન્ કરવા આવે છે ? એમ કાકૂક્તિ છે. પણ નથી આવતા. એવો તેનો
અર્થ થાય છે. તેમને તો ભગવાનનું જ્ઞાન તેમના વચનામૃતો તેમની ભક્તિથી બધા પુરુષાર્થો સિદ્ધ થાય
પરંતુ ભગવાન પોતે તેની પાસે આવીને કાંઈ કરતા નથી પણ જે થાય છે તે તેના ધર્મોથી થાય છે. કદાચ
માનો કે તેની અતિશય ભક્તિને વશ થઈ ગજેન્દ્રની જેમ પુરુષાર્થનું દાન કરે પણ અમૃતની જેમ શ્રેય
કરે ખરા ? બીજાને કહેવાનો અર્થ અતિગુપ્ત હોવાથી દૃષ્ટાન્તના મિષથી કહે છે. અહિં આવો અર્થ છે. **एका**

नवद्विकमलं संतप्ता स्तनयोरधात् એ ન્યાયથી વિરહના તાપથી હૃદયમાં પહોચેલા કામરૂપ રોગને દૂર કરવા ભગવાનના એક એક અંગનો ઉપયોગ ગોપીઓએ પોતાના હૃદયાદિ દેશમાં કર્યો તેમ બ્રહ્માદિ ન કરી શકે કેમકે તે તો હમેશાં ઈશ્વરની ભીતિથી દૂર રહે છે. તેમાં પણ આમની પાસે ભગવાન્ સ્વતંત્ર નથી પણ ભક્તો સ્વતંત્ર છે. મુખ્ય છે. તે વાત उपयुक्त પદથી કહે છે. જેમ ઔષધનો તાપ દૂર કરવામાં ઉપયોગ થાય. મુખ્યતા ઔષધની ન ગણાય. મુખ્યતા તો પુરુષની ગણાય રોગ મટ્યા પછી પણ પોષક અને રસ પડે તેવું ઔષધ હોય તો તો મનમાં આવે ત્યાં સુધી તેનો ભોગ પુરુષ કરી શકે તેમ અહિં પણ વિરહ તાપ ગયા પછી પણ ભક્તો ભગવાનનો યથેચ્છ ભોગ કરે એ બતાવવા માટે राज પદનો પ્રયોગ કર્યો છે. અથવા બીજાનું શ્રેય સાક્ષાત્ કરે છે? એમ યોજના કરવી. બીજામાં રુચિ ભૂલાવનાર આ રસ સાક્ષાત્ શ્રેયસ્કર હોવાથી તે શ્રીગોપીજનોને જ ભગવાન્ આપે છે બીજાને તેનું દાન કરતા જ નથી. તેથી તેને અગદરાજની ઉપમા આપી છે અથવા વિદ્વાન્ લોકનું ભગવાન્ શ્રેય કરે છે તે વાત ખરી છે પણ તે ભગવાને ભજન કર્યાં પછી ભજન કરનારનું કરે છે? તેમાં ભગવાન ભજે ત્યારપછી ભક્ત ભજે તે અનુભજન કહેવાય. विरचितचाटुवचनरचनम् માનાવસ્થામાં મધુર વાક્યો બોલી નાયિકાને મનાવે છે એમ ગીતગોવિંદમાં જયદેવ કહે છે તેમ શું બ્રહ્માદિને ભગવાન્ મનાવા જાય છે? અથવા દરેક પદમાં કાકૂક્તિ લેવી. વિદ્વાનનું ઈશ્વર શ્રેય કરે છે? કર્તુંમકર્તુંમન્યથાકર્તું સમર્થ હોય તે ઈશ્વર કહેવાય. બ્રહ્માદિને એવા રૂપથી ફળ આપવા ભગવાન જતા નથી આ ગોપીઓપાસે તો પૂર્ણકામ આત્મારામાદિ પોતાના સ્વરૂપ ધર્મોને છોડીને તેમને ફલ આપે છે. તેમની સાથે (બ્રહ્માદિની સાથે) તો વાણીની મર્યાદાને પણ છોડતા નથી. અનુભજન કરનારનું શ્રેય કરે છે? એમ પૂર્વની પેઠે કાકૂક્તિ છે બીજાનું શ્રેય કરે છે તે શું વિદ્વાનનું શ્રેય કરે છે? પણ અવિદ્વાનનું શ્રેય કરે છે. તેના જ્ઞાનને યોગ્ય તેનું શ્રેય કરે છે. ભગવત્સ્વરૂપ તો આનંદરૂપ અને અનુભવવેદ્ય હોવાથી વાણી નેત્ર વગેરેથી અવેદ્ય હોવાથી તેમ જ બ્રહ્માદિ પુરુષ હોવાથી ભગવાન તેને તે રૂપનો અનુભવ ન કરાવે. સાક્ષાત્ સ્વરૂપાનંદનો અનુભવ તેને ન થાય તેથી તે અવિદ્વાન્ કહેવાય. આ ગોપીઓ તો સાક્ષાત્ અનુભવી હોવાથી તેમાં તેની विद्वत्ता સિદ્ધ છે. સાક્ષાત્ શ્રેય કરે છે શું? એ પણ પૂર્વની જેમ કાકૂક્તિ સમજવાની છે. પોતે જાતે શું શ્રેય કરે છે? વિસ્તારે છે શું? તેમાં બ્રહ્માદિને શ્રેય આપે તો એકવાર આપે પણ તેનો વિસ્તાર ન કરે. વિસ્તારવું એટલે તેમાં ચિત્તને એકત્ર કરવું. તેને માટે જ પ્રયત્ન કરવો. તે ગીતગોવિંદમાં કહ્યું છે. तत्र हृदयमतियत्नम् (તેમાં મારૂં મન બહુ મહેનત કરી કહ્યું છે.) એમ જયદેવજી વર્ણન કરે છે. विशति वितनोरन्यो धन्यो न कोपि ઇત્યાદિ બીજાં વચનો પણ એ અર્થને કહેનારાં છે. તેથી ભગવાન્ ગોપીજન શિવાય અન્યમાં એ વ્યવહાર કરતા નથી તેથી તેમ કહ્યું છે. અગદરાજની પેઠે શું કરે છે? ઉપયોગ કરતાં શું શ્રેય કરે છે? બ્રહ્માદિની પાસે એક આસન અથવા શય્યામાં સાથે ભગવાન્ રહેતા નથી કારણ કે ભગવાનનાં દર્શન પણ બ્રહ્માદિને દુર્લભ હોય છે. આમની સાથે તો બધા સંબંધથી વર્તે છે માટે બ્રહ્મા અને ભક્તોમાં મોટું અંતર છે.

અથવા ભક્તિમાર્ગમાં બીજાના ભજનને છોડીને ભગવદ્ભજન મુખ્ય છે ત્યારે આ ગોપીઓ પોતાના પતિઓથી સંબંધ રાખીને ભગવાનને ભજે છે તેને ઉદ્ધવજીએ કેમ વખાણ્યાં? એ શંકાને દૂર કરવા માટે क्वेमाः એ શ્લોક કહ્યો. આ વ્રજની સ્ત્રીઓ વ્યભિચાર દોષવાળી ક્યાં છે? અર્થાત્ નથી. તેનું કારણ કે તે ભગવાનની નજરમાં ફરનારી છે પોતે ભગવાનનાં ભોગ્ય હોવાથી તેનું ભગવાન્ હમેશાં રક્ષણ કરે છે જો એવાં હોય (વ્યભિચારવાળાં) તો આવો દૃઢ ભાવ ભગવાનમાં કેમ હોય? તેવો ભાવ સંભવે નહિ જો એવા દોષ તેમાં હોય તો અહિં રૂઢપદ કહ્યું તેથી તેનો ભાવપ્રવાહ ચાલ્યા જ કરે છે. અંદર અને બહાર હમેશાં ભગવાનનું રમણ ચાલતું હોવાથી તેના ભાવનો કોઈ કાળમાં અભાવ સંભવતો નથી. તેથી એવી સંભાવના પણ તેનામાં ન કરી શકાય. અહિં તો વિવાહિત પતિનું ભજન એ જ વ્યભિચારદોષ પેદા કરનાર છે તે દોષ પણ એમનામાં નથી. ત્યાં કહે છે કે આરંભમાં शुश्रुषन्त्यः पतीन् काश्चित् એમ કહ્યું છે તે ता वार्यमाणा ઇત્યાદિવડે કહ્યું છે તો તેમને પતિનો સંબંધ નથી એમ તો કહી શકાય નહિ એમ કહો ત્યાં કહે છે કે એવું નથી. તે સંબંધ તેનો આભિમાનિક છે વાસ્તવ સંબંધ નથી. अस्मास्व तत्प्रसूति मन्यमानाः स्वपार्श्वस्थान् ઇત્યાદિ શ્લોકમાં એમ જ કહ્યું છે. ત્યાં પુંલ્લિંગ दार પદનો પ્રયોગ કર્યો છે

તેથી પણ તેની સાથે ગોપીઓના સંબંધનો અભાવ ધ્વનિત થાય છે. આભિમાનિક સંબંધ પણ અનન્યતાભંજક હોવાથી સદોષ તો ગણાય જ એમ ન કહેવું. स एतावानास એ શ્રુતિમાં આ સૃષ્ટિને સ્વરૂપાત્મક કહી છે રસને માટે અને સ્થિતિને માટે પ્રભુએ જ તેમને તેના ઘરમાં રાખ્યાં છે. ભગવાનના સંબંધ પહેલાં તેઓ ગોપસંબંધવાળાં છે એમ પણ ન કહેવાય કેમ કે તેમાં પણ પૂર્વોક્તયુક્તિ છે. જેમ ભગવત્સંબંધ પહેલાં તેમ ન હતું તેમ ભગવત્સંબંધ પછી પણ ઉપલા કારણથી જ તેવો ભાવ નહિ એમ પણ ન કહેવાય. તે ગોપીઓને ભગવત્સંબંધ શિવાયમાં આત્માની સ્ફૂર્તિ જ નથી. ખરી રીતે તો ફલપ્રકરણમાં થયેલા રમણની પહેલાં પણ તેમને સ્વપ્નમાં ભગવત્સંબંધ હતો એમ જણાય છે એમ ન માનો તો अस्प्राक्ष्म तत्प्रसृति શ્લોકમાં કહેલ ભૂતાર્થતાને ન કહેતા બીજાની પાસે ઉભા રહેવાને અમે સમર્થ નથી એમ કહેવાથી જ્યાં બીજાની પાસે ઉભું ન રહેવાય ત્યાં તે પછી થવાની ક્રિયાઓની સંભાવના જ કેમ થઈ શકે ? તેથી તેમને તેમના પતિના ભજનનો વખત ક્યારેપણ મળ્યો જ નથી. તેથી તેવી શંકાને અવકાશ નથી. ભગવાનનો સંબંધ તો તેમને નિત્ય છે. છતાં ભગવત્સંબંધને વ્યભિચાર કોઈથી કહેવાય નહિ કહો તો સર્વ પ્રમાણનો વિરોધ થાય. અન્તર્ગૃહગતાઓને તેવી બુદ્ધિ થતાં તે ભગવાન પાસે પહોચી ન શક્યાં. આ લોકોને પ્રતિબંધ ન નડ્યો તેથી આમને કામોપાધિક સ્નેહ નથી એ સિદ્ધ છે. परमात्म પદથી પણ એ જ બતાવ્યું છે તેના ભજનમાં તમારી શંકાને અવકાશ નથી. પહેલાં તેમાં જ્ઞાનાદિ ન્હોતાં જ્ઞાન વિના આવો ભાવ ન થાય એમ પહેલાં કહ્યું છે તો આમણે જ્ઞાન થવા માટે પાછળથી કર્યું સાધન કર્યું કે જેથી આવો તેમનો ભાવ થયો ? ત્યાં કહે છે ઈશ્વર સાધન વગર પણ બધું કરવાને સમર્થ છે વિદ્વાનને પણ ફલ ન આપે તે વાત नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितम् એ વાક્યથી કેવળ જ્ઞાન પણ પુરુષાર્થ સાધક નથી એમ કહીને સિદ્ધ કરી છે. ત્યાં એમ કહ્યું છે કે જ્ઞાન ન હોય પણ ભજન પાછળ ભજન કરે તો ભગવાન્ સાક્ષાત્ પોતે ભજન શિવાયના સાધનને ન ઇચ્છતા શ્રેયને વિસ્તારે છે. પરંતુ ये यथा मां प्रपद्यन्तेઇત્યાદિ ન્યાયથી તેના અધિકારને અનુસારે ફળ આપે છે. જ્યાં સ્વાર્થને માટે ભજન કરનારને પોતે સાક્ષાત્ શ્રેય આપે છે ત્યાં ભગવાનને માટે ભજન કરનારનું શ્રેય કરે તેમાં શું કહેવાનું હોય ? પણ ન પારયેહં એ ન્યાયથી એના ભજનનો બદલો આપવાનું મારી પાસે સાધન નથી એમ સર્વ કરવાને સમર્થ ભગવાને શ્રીમુખથી કહ્યું છે તેથી આ ગોપીઓનું શ્રેય કરે છે તેવું શ્રેય બીજાનું કરતા નથી. એ બતાવવા માટે દૃષ્ટાન્ત આપે છે કે જેમ અમૃત પોતાનું પાન કરનારનું ભલું કરે છે તેમાં અનુપાનાદિની જરૂર પડતી નથી તે અમૃતનું ભલું તેને પીનાર કરતો નથી. તેમ સ્વાર્થને માટે ભજન કરનાર જ્ઞાનિનું ઇષ્ટ ભગવાન્ કરે છે ખરા પણ આ જ્ઞાનીઓ ગોપીઓની જેમ ભગવાનની સેવા કરતા નથી આ ગોપીઓ તો ભગવાનનું પણ સુખ વિચારી ભજન કરે છે તેથી તેમાં કાંઈ અઘટિત જેવું નથી.

અથવા નિષેધ તો પ્રાપ્તિપૂર્વક હોય. તેનો અહિં અભાવ છે. તેથી બીજી રીતે વ્યાખ્યાન કરે છે. एताः परं એ શ્લોકથી વ્રજરત્નાઓનો ઉત્કર્ષ કહીને તેના ઉત્તરાર્ધમાં સાધનથી તે ભાવ સિદ્ધ થતો નથી એમ કહીને તેના અભાવમાં આ ગોપીઓને આવો ભાવ કેમ થયો એ आश्चर्य જેમ માનતા શુકદેવજી કહે છે કે જ્યાં સર્વસાધન રહિત એવાં હીનજાતિમાં જન્મેલાં પુલિંદીઓનો ઉત્કર્ષ સિદ્ધ થયો તો અંગસંગની અધિકારિણીને તે ભાવ થાય તેમાં તો શું કહેવું. એ આશયથી પુલિન્દીઓનું વર્ણન કરે છે. આ પુલિંદીઓ ક્યાં ? અને શ્રીકૃષ્ણમાં દૃઢ ભાવ ક્યાં ? જો કે તેને નમન કરતા ઉદ્ધવ કહે છે તેથી પુલિન્દીને જોવાનું તેના પૂર્વકાળમાં છે છતાં ભાવનાથી પુલિંદીના ભાવને જોતા હોય તેમ કહે છે इमा એટલે આ ક્યાં ? અને તેનો ભગવદ્વિષયક ભાવ ક્યાં ? જો પુષ્ટિમાર્ગનું કાંઈપણ સાધન હોય તો તેવો ભાવ થવો સંભવે પણ ખરો. પુલિન્દીઓને તો તે બન્નેનો અભાવ હોવાથી તે ઘટતું નથી તેમાં પ્રથમ પુષ્ટિમાર્ગીય સાધનનો નિષેધ કરે છે. કે તે વ્યભિચાર દોષવાળાં છે. અહિં પણ વ્યભિચારપદ વિવાહિત પતિભજનપર લેવાનું છે. કારણ કે આ માર્ગમાં સાધન સર્વાત્મભાવ છે તેમાં પતિના ત્યાગનું વિધાન છે તે જ संत्यज्य सर्वविषयान् એ શ્લોકમાં કહ્યું છે. पतिसुतान्वयभ्रातृबान्धवान् ત્યાં પણ લૌકિક પતિપુત્રાદિના ત્યાગનું વિધાન છે. તેમનો એવો ભાવ ન હોવાથી તેમાં વ્યભિચારદોષ છે એ વાત સિદ્ધ થાય છે. પુષ્ટિના સાધનનો અભાવ છે. મર્યાદામાર્ગનું સાધન તેનામાં નથી કેમ કે તે વનમાં ફરનારીઓ છે. મર્યાદામાં તો અધિકારીને જ સાધન સિદ્ધ થાય. આ તો વનમાં ફરનાર અતિક્ષુદ્ર જાતિ તેને કોઈ જાતનો અધિકાર ન હોવાથી મર્યાદામાર્ગીય સાધનનો

તેમાં અભાવ છે. જન્માંતરના સાધનની કલ્પના ન કરી શકાય. તેમ માનવામાં કાંઈ પ્રમાણ નથી. તેવો તેમનો અધિકાર થયો જણાતો નથી. ત્યારે તેમનો એવો ભાવ થવામાં શું પ્રયોજન છે? તેના ઉત્તરમાં ભાવ થવામાં ઉપપત્તિ બતાવે છે કે ભગવાન્ **ईश्वर** છે. સાધનવગર સર્વ કરવાને સમર્થ હોય તે ઈશ્વર કહેવાય. તે ઈશ્વર પોતે સાક્ષાત્ શ્રેય કરે છે. ભગવાન્ સ્વરૂપવડે ગોપીઓ અને પુલિંદીઓના સાધન છે તો ફલમાં વિશેષ આના કરતાં તેમની પ્રિયાઓમાં ઉત્કર્ષ કેમ કહી શકાય? એ શંકા દૂર કરતા કહે છે કે અધિકારના ભેદથી ફલનો ભેદ થાય છે. તે વિશેષથી ગોપીઓ શ્રેષ્ઠ છે તે વાત બે વિશેષણથી કહે છે. **अनुभजतः** અને **अविदुषः** વ્રજરત્નપ્રિયાઓને તો **स्वागतं वो महाभागा** ઈત્યાદિથી ભગવાને નિષેધ કર્યો તો પણ પોતાના સ્વભાવની દૃઢતાથી તેનું ભજન કર્તાપણાથી અનુભજનથી પણ તેમના માન છોડાવવા વગેરેથી ભગવાનનું જ અનુભજન છે આમને માટે અનુભજન ક્વચિત્ કહ્યું નથી. તેમાં પણ **दयितास्तनमण्डितेन आननकुचेषु लिम्पन्त्यः तदाधिं जहुः** એમ કહ્યું છે. ત્યાં **दयिता**પદથી વ્રજદેવીઓ લીધાં છે તેના સંબંધી કેસરથી તેમને પ્રભુસંબંધનો અધિકાર થયો છે તેથી ભજનથી અનુભજન પુલિન્દીઓમાં સિદ્ધ છે. એ બતાવવા મૂળમાં **अनुभजन** શબ્દ વાપર્યો છે. વળી **रसो वै सः** એ શ્રુતિમાં ભગવાન રસાત્મા હોવાથી તેના સ્વરૂપના જાણકાર તો **वीक्ष्यालका** ઈત્યાદિથી ભગવાનની પરમપ્રિયાઓ જ છે. આ પુલિન્દીઓ ભગવત્સ્વરૂપને જાણતાં નથી તેથી તેઓ **अविदुषी**ઓ છે. વિદુષપદ લો તો તેમાં માહાત્મ્યજ્ઞાનયુક્તને તેવો ભાવ ન જ હોય. અધિકારને અનુસારે જ્ઞાન થાય જ્ઞાનને અનુસારે ફલ મળે. એ વાત **मल्लानामशनि** એ શ્લોકમાં કહેલ છે. એક વચન, જાતિના અભિપ્રાયથી સામાન્યપણું બતાવવા કહ્યું છે. તેવું ભોગ્યશરીર ન હોવાથી પુલ્લિંગપ્રયોગ કર્યો છે. ઈશ્વર હોઈને જ્યાં અનધિકારીનું પણ શ્રેય કરે ત્યાં તો તેમનું શ્રેય કરે તેમાં શું કહેવું એ **कैमुतिक** ન્યાય બતાવવા માટે અહિં **अपि** શબ્દ મૂકવામાં આવ્યો છે. તેમાં દૃષ્ટાન્ત કહે છે. કે અમૃત કોઈના સંબંધમાં આવે ત્યાં તે અધિકારીનો વિચાર કરતું નથી. તેવું અહિં પણ સમજવાનું છે. અહિં અમૃતાદિપદ છોડીને કેવળ રોગ મટાડનાર **अगद**પદ કહેવાથી પુલિંદીઓને ભગવાનનો સંબંધ કામરૂપ'રોગની શાંતિને માટે થયો હતો. **जहुस्तदाधिम्** ત્યાં તે રોગ દૂર થવા માત્રનો તેમનો મનોરથ હતો તે કહ્યો છે. વ્રજના રત્નોનો તો વિરહદશાથી ઉત્પન્ન થયેલ સ્મરરોગ મટ્યા પછી પણ આગળ નાના પ્રકારની રતિકેલિના સમૂહથી અખિલ રસમય પોતાના પ્રિયતમના રૂપામૃતનો સ્વાદ લેવો એ મુખ્ય પ્રયોજન છે તેથી પુલિંદીઓને એમનું દૃષ્ટાન્ત ન અપાય. એ સમજવાની વાત છે. ખરીરીતે તો વ્રજનાયકનાં પ્રિયાઓ પ્રિયના વિયોગની પીડાથી દુઃખી થયાં તે વખતના ભાવને પણ **ता मन्मनस्का** ઈત્યાદિથી ભગવાને કહ્યો છે તે ભાવ પણ રસરૂપ છે એટલે તે આનંદ હોવાથી તેને રોગ કહેવો એ અનુચિત ગણાય. તેથી તેમ કહ્યું છે. उपयुक्त પદથી પુલિંદીની તો પાસે સ્થિતિ કહી છે જ્યારે વ્રજરત્નાઓને તો શ્રીઅંગના સંગનો સંબંધ છે તેથી બન્નેની વચ્ચે મોટો તફાવત છે. અહિં પુલિન્દીનું કથન કહેવું સારૂં છે. જો કે **दृष्ट्वैवमादिगोपीनाम्** એ સ્થળમાં તો **नमस्यन्** એમ કહ્યું છે તે પ્રસંગ અહિં છે. પરંતુ કોઈ સમયે ઉદ્ધવ પુલિંદીનો ભગવદ્ભાવ પણ જોઈ આવ્યા છે એમ જણાય છે. **सरिद्वनगिरिद्रोणीर्वीक्षन् कुसुमितान् द्रुमान्** ત્યાં પર્વતમાં રહેનાર પુલિંદીઓને પણ જોઈ હોવી જોઈએ એ વાત નથી કહી છતાં માનવા જેવી છે. તેથી પ્રથમ **एताः परं** એ શ્લોકવડે વ્રજરત્નાઓની સ્તુતિ કરીને તેમાં આશ્ચર્ય જેવું માનતા ઉદ્ધવ પુલિન્દીનું સ્મરણકરી જ્યાં પુલિન્દીને સ્વરૂપ લાભ હોય ત્યાં તેમની પ્રિયાઓને લાભ થાય તેમાં શુ કહેવું એ અભિપ્રાયથી અહિં એમ કહે છે અહિં તેમની સ્તુતિ કરવાથી તમે કહો છો તેવું કશું નથી. વળી **इमाः** એમ બતાવીને કહ્યું છે તે પ્રભુવલ્લભાઓને ન કહી શકે તેમાં પણ **क** એમ અસંભાવના પૂર્વક ન બોલે. તેમનામાં નિરુપધિ ભાવ હોવાથી તેને ઉદ્ધવ સ્ત્રીશબ્દથી પણ ન કહી શકે. સ્ત્રીઓમાં ભાવ હોય પણ તેમાં કામરૂપ ઉપાધિ નિયત (ચોકસ) હોય છે. ઉદ્ધવ ભગવત્સંગિનીમાં **वनचरी** પદનો પ્રયોગ ન કરી શકે અથવા **व्यभिचारदुष्टा** એ પદ બોલી ન શકે તેમના સ્વરૂપને ઉદ્ધવ જાણે છે. છતાં એવા શબ્દો કેમ બોલે? તે પણ 'શ્રીકૃષ્ણના પ્રિયમિત્ર છે.' 'અત્યંત પ્રેષ્ઠને ભગવાને કહ્યું.' 'તે કૃષ્ણના સેવકને જોઈને' ઈત્યાદિ વાક્યથી ઉદ્ધવ અંતરંગ ભક્ત છે તે **आसामहो चरणरेणुजुषाम्** તેમના ચરણરેણુની રજસંબંધી જન્મની પ્રાર્થના કરે તેનો વિરોધ આવે. તેથી **पूर्णाः पुलिन्द्यः** ત્યાં

પુલિંદીઓને ભગવત્સંબંધ કહ્યો છે તેમાં કહી એવી (ગોપીજનને વ્યભિચાર દુષ્ટ કેમ કહેવાય. તે જ્યારે અહિ પુલિંદી લઇએ તો તે ઘટે છે તેથી) અડચણ આવવાની નથી એટલે સર્વ નિર્દોષ છે. ૬૦

તમારા કથનમાં અન્યોન્યાશ્રય દોષ આવે છે. એવો ભાવ ભગવાનમાં ઉત્તમ કારણના અભાવમાં કેમ થાય? તેના ઉત્તરમાં ભગવાન્ કરે એમ કહ્યું. ભગવાન્ કેમ કરે? તેના ઉત્તરમાં તેની ઇચ્છાને અનુકૂળ રહીને ભજન કરવાથી કરે એમ કહ્યું. ઇચ્છાનુસારી ભજન પણ કારણ વગર ન બને એટલે એ દોષ તો એમનો એમ રહ્યો. તેથી એક સાધન નિશ્ચય કરીને કહેવું. ભગવાનની ઇચ્છા કે બીજું કારણ છે? ભગવાનની ઇચ્છા કહો તો તેમાં વ્રજભક્તોની સ્તુતિની જરૂર નથી બીજું કારણ કહેતા હો તો किं ब्रह्मजन्मभिः કહ્યું તેનો વિરોધ આવે છે એ શંકાને દૂર કરવા માટે આગળ કહે છે.

नायं श्रियोङ्ग उ नितान्तरतेः प्रसादः
स्वर्योषितां नलिनगन्धरुचां कुतोन्याः ।
रासोत्सवेस्य भुजदण्डगृहीतकण्ठ-
लब्धाशिषां य उदगाद्व्रजवल्लवीनाम् ॥ ६१ ॥

રાસના ઉત્સવમાં ભગવાનની ભુજાઓથી જેના કંઠ વીંટાયલા છે અને તેનાથી ગોપીઓને જે સુખ મળ્યું તે પ્રસાદ લક્ષ્મીજીને નથી મળ્યો કમલની સુગંધ યુક્ત દેહવાળી સ્વર્ગની અપ્સરાઓને નથી મળ્યો તો બીજાઓને તો ક્યાંથી જ તેનો સંભવ હોય?

सुबोधिनी—ખરીરીતે તો [1]ભગવાનની ઇચ્છા એમાં નિયામિકા છે. પરંતુ તે આજસુધી કોઈની ઉપર એવી ઇચ્છા થઈ નથી. ગોપીઓ ઉપર પહેલી થવાથી તેની સ્તુતિ છે નહિ તો જેવો તેની ઉપર પ્રસાદ[2] થયો તેવો બીજે ઠેકાણે પણ થઈ શકે. તેવો થવાના સંભવિત સ્થાનોનો નિર્દેશ કરી ત્યાં પણ તે પ્રસાદ થયો નથી તે કહે છે. અત્યંત જેની સાથે પ્રીતિ છે એવી તો લક્ષ્મી છે તેમાં નિત્ય રમણ કરતાં છતાં આવો અનુગ્રહ તેની ઉપર ભગવાને ન કર્યો. સ્વર્ગની સ્ત્રીઓમાં ઇન્દ્ર ઉપેન્દ્રરૂપે પ્રકટીને બહુ સાથે રમણ કરતાં પણ આવો ભાવ તેમને કોઇને ન આપ્યો. રાત્રિવિકાસી કમળના જેવો ગંધ અને કાંતિ જેની છે એવી તે સ્વર્ગસ્થ સ્ત્રિઓ છે જેમાં કમળનો ભ્રમ થાય છે ભગવાન કમળપ્રિય કહેવાય છે. કમળના ખંડમાં પૂજા કરી હોય તેમ કદાચ તેની સાથે રહે પણ ખરા. તેને પણ આ પ્રસાદ ન મળ્યો. બીજી સ્ત્રીઓ તે તે અવતારમાં ભગવાનના સંબંધમાં આવી પણ તે પ્રસાદ તેને તો ક્યાંથી મળે? તેને એવો કયો પ્રસાદ મળ્યો? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે તેની સાથે રાસનો ઉત્સવ ભગવાને કર્યો તેમાં પોતાના ભુજવડે તેના કંઠોને પકડીને રમાડ્યાં તેમાં જે આનંદ આપ્યો તેને પ્રસાદ કહ્યો છે. ભગવાન્ કોઈ દિવસ અનેકરૂપ લઈને એવીરીતે રમણમાં સામીલ થાય. તેમાં પણ વ્રજની ગોપીઓની સાથે રમ્યા તે ગોપીઓ ઓઝલમાં રહેનારી નથી પણ ખુલ્લી ફરનારી છે દહિ દૂધનો વિક્રય કરવા જાય આવે છે બીજે પણ ફરે છે. ભગવાન તો મોટાઓ પ્રાર્થના કરે ત્યારે એકરૂપ ધારણ કરે. તે પણ કાર્યના ગૌરવનો વિચાર કરે પોતાને આવ્યાવિના ન ચાલે તો જ સ્વરૂપ ધરીને પૃથ્વી ઉપર આવે છે. તેમને ભગવાને આનંદ સારો આપ્યો. તેને અનેક પ્રકારે રસ ઉત્પન્ન કરીને રમાડ્યાં તેથી જણાય છે કે બીજી કોઈ આવી સ્ત્રીઓ નથી. કોઈની ઉપર [3]આવો પ્રસાદ પણ આજસુધીમાં થયો નથી. તેથી જણાય છે કે તેમની અવસ્થા પણ એવી જ છે. પ્રમાણમાં તેની સ્તુતિ નથી પણ તે જ સર્વોત્તમ છે. ૬૧

ઇર્ષ્યાવડે એની અવસ્થાને વખાણીને ઇશ્વરને એટલામાટે શું પ્રાર્થના કરાય છે? તો તો તે પોતાને ગમતી વાત છે તેથી વસ્તુ નિરૂપણમાં તાત્પર્ય ન ગણાય. તેમાં ગોપીઓનો ઉત્કર્ષ સિદ્ધ ન થાય? ત્યાં કહે છે.

आसामहो चरणरेणुजुषामहं स्यां
वृन्दावने किमपि गुल्मलतौषधीनाम् ।
या दुस्त्यजं स्वजनमार्यपथं च हित्वा
भेजुर्मुकुन्दपदवीं श्रुतिभिर्विमृग्याम् ॥ ६२ ॥

---

૧ એવો ભાવ—એટલે ભગવાનની ઇચ્છા પ્રમાણે ભજન. ૨ વ્યાખ્યાનમાં પ્રસાદ પદથી ઇચ્છા કહી છે.
૩ પ્રસાદ કોઈને આપ્યો નહિ એટલે આવા પ્રસાદના વિષય કોઈને ન બનાવ્યાં. (પ્રકાશ)

વૃંદાવનના ઝાડમાં લતા, ઓષધિ અને ગુચ્છો થાય છે તે બધાં આ ગોપીના ચરણની રજ ઉડીને પોતાની ઉપર પડે એ ઇચ્છાથી તેની સેવા કરે છે હું પણ તે ઔષધીઓમાંથી એકરૂપે થાઉં. જે ગોપીઓ કોઈરીતે ન છોડાય એવા પોતાના દેહ પતિ પુત્ર મર્યાદામાર્ગ વગેરેને છોડીને શ્રુતિઓ પણ જેને શોધે છે એવા મુકુન્દની પદવીને પામ્યાં છે.

સુબોધિની—હું આ ગોપીઓના દાસનો દાસ થવાને પણ લાયક નથી હું તેની ભાવના તો ક્યાંથી કરી શકું 'અયોગ્યને ઇચ્છનાર પુરૂષ પડે છે એમાં સંદેહ નથી' માટે આ ગોપીઓના ચરણને સેવનાર [1]ગુલ્મલતા ઔષધિઓની અંદર કોઈકરૂપે હું થાઉં પ્રથમ તો જંગમપણાનો મારો અધિકાર નથી. એ અધિકાર હોત તો ક્રિયાવડે તેની પાસેથી નીકળી જવું પડત વ્યવહાર લાયક હોય તેમાં સમાન ભાવ રહે અહિં તો ગોપીઓની સમતા કહેવરાવવી એ પણ પોતાની નાલાયકી બતાવવા જેવું છે. સ્થાવર થઇએ તો ઘણો વખત જાય એથી ભગવત્પ્રાપ્તિમાં વિલંબ થાય તેથી જે જેની ચરણરજને ઇચ્છે છે તે તેવો થાય અથવા તે તેનો થાય છે તેથી થોડી[1] આયુષ્યવાળું અને ચરણરજ મળ્યા કરે એવું જન્મ મળે એવી પ્રાર્થના કરી છે. ગુલ્મલતા અને ઔષધિઓ તામસ રાજસ સાત્વિકો તેમાં પણ ગોપીજનોના ચરણની રજનો સંબંધ થયા કરે એવી જાતિમાં નહિં કે તુલસી કુંદ જાતિ (ફુલઝાડ) ડાંગર વગેરેમાં, તેમાં તો હસ્તનો સંબંધ થાય તેના ફુલને મસ્તકનો સંબંધ થાય. તે તો ઉત્કર્ષનો મિષ કહેવાય ખરીરીતે તો તેમાં પોતાની મોટાઈ ગણાય. વૃંદાવન પણ ઉત્કર્ષ આપનાર અને ભક્તિ દેનાર છે. अहो એ અવ્યય આશ્ચર્યવાચક છે એટલે હું સ્વલ્પ માગું છું તે પણ નહિં મળે. સાધનના[2] પ્રકારથી મોટાઈ આવે તે ફલ આપનાર થાય છે બીજીરીતે ફલ મળતું નથી. किमपि અનાદરને કહેનાર છે તેમાં સત્વ સારૂં અને રજ મધ્યમ એવો વિચાર હોય નહિં પરંતુ ગમે તે જન્મમાં ચરણ રજનો સંબંધ અભીષ્ટ છે. તેનાથી જ ઉત્કર્ષ છે. તે તો બધામાં તુલ્ય છે. ત્યાં કહે છે કે એમના ચરણની રજથી તો ક્રમે કરીને ગોપીઓમાં ભાવ થશે. ભગવદ્ભાવ તો નહિં થાય. ગોપીઓમાં ભાવ થાય એવી પ્રાર્થના શા માટે કરો છો ? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે ભગવાનમાં ભાવ તો આ ગોપીઓમાં સહજ છે. બીજે ક્યાંય ભગવદ્ભાવ જ નથી તેનું જ ઉપપાદન ગત શ્લોકમાં કરવામાં આવ્યું છે. મારૂં જન્મ તો દોષવાળું[3] હોવાથી તેવું થવાનો સંભવ નથી એમ માનીને ગોપીઓના ધર્મોને કહે છે. સ્વજન અને પુત્ર વગેરે કોઈરીતે છોડાય નહિં. તેમાં પણ વેદમાર્ગ ન જ છુટે. संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते આ મર્યાદામાર્ગ લૌકિક છે તેવા તે પુત્રાદિ છે ખરીરીતે તો ભગવાન જ સ્વજન છે અને આર્યમાર્ગ પણ તે જ છે. જો તેમ ન માનો તો ફળમાં [4]વ્યભિચાર થશે. તેથી તે બધાને એમણે છોડ્યાં. च છે તેથી ભગવાને ઉપદેશ આપ્યો તેને પણ છોડ્યો. તેને ન છોડે તો ચિત્તમાં બહારના જ્ઞાનથી સ્વાસ્થ્ય થાય. તે પછી મોક્ષ આપનાર ભગવાનના કૃપામાર્ગમાં આવી તેને ભજ્યા. જે જે માર્ગમાં ચાલે છે તે તેટલા ધર્મથી તેના જેવો જ ગણાય છે. તેથી આ ગોપીઓ પણ તેના માર્ગમાં આવવાથી મોક્ષ આપનારી થઈ. તેવા આપણે પણ થઈ શકશું. તેથી ભગવાનના ભજન કરતાં પણ વૃંદાવનમાં જન્મ લેવું ઉત્તમ છે. એવો અહિં કહેવાનો ભાવ છે. ત્યારે તો બ્રહ્મભાવની પેઠે આ ભાવ પણ વેદમાં કેમ ન કહ્યો ? ત્યાં કહે છે કે આ ગોપીઓના ભાવને તો શ્રુતિઓ પણ કહેતાં વિચાર કરે છે. પરંતુ આ વસ્તુ આમ જ છે એમ સ્પષ્ટ કહી શકતી નથી કેમ કે તેને દૃષ્ટાન્તનું જ્ઞાન નથી. હમણાં ભગવાને ગોપીઓને દૃષ્ટાન્તરૂપ બનાવ્યાં છે ભગવાનનો અભિપ્રાય શ્રુતિઓ પણ જાણી ન શકે તેથી શ્રુતિઓના સર્વજ્ઞપણામાં દોષ નથી આવતો. તે व्यासाद्यैरीश्वरेच्छाज्ञैः વ્યાસાદિ ઈશ્વરની ઇચ્છાને જાણે છે તેણે યુધિષ્ઠિરને સમજાવ્યા પણ તે સમજ્યા નહિં પણ તે ભીષ્મના કહેવાથી સમજ્યા

---

[1] અલ્પાયુઃ એ જન્મનું વિશેષણ છે. [2] तदीय એટલે તે ફૂલની માળાને મસ્તકનો સંબંધ થાય. [3] दुष्टत्वात् કહ્યું છે ત્યાં લક્ષ લેવાનું બાકી છે. [4] ફલમાં વ્યભિચાર એટલે લૌકિકને આર્યમાર્ગ માનો તો તેમાં પણ ભગવાન્ ફલ થાય. તેવું આર્યને લૌકિક ફલ ન થાય તેને તેની જરૂર ન હોય. તે જેને અપેક્ષિત છે તેઓ આર્ય નથી તેથી ફલમાં વ્યભિચાર છે. (પ્રકાશ)

---

[1] ગુલ્મલતાઓષધિ એ ત્રણની જગ્યાએ તુલસી, જાતિ અને ડાંગર કહી છે. [2] સ્વજન અને આર્યમાર્ગ છોડ્યા વગર કૃષ્ણરૂપ ફલમાં વ્યભિચાર થાય. તે લૌકિક હોવાથી છોડવાં, ફલમાં વ્યભિચાર કરનાર હોવાથી છોડવાં.

એ વાત પ્રથમસ્કંધમાં કહી છે આ મતનો સ્વીકાર કરીને यस्यामतं तस्य मतम् ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ અજ્ઞાનની જ સ્તુતિ કરે છે. તો પણ પોતાના માટે અજ્ઞાન હોય તો વિશેષ જાણવાની જરૂર હોવાથી પોતાનું સામર્થ્ય માનનારા વિચાર કરે છે તેમાં પણ સર્વોત્કૃષ્ટ વસ્તુનો વિશેષ વિચાર થાય છે. ૬૨

જે બધાને પૂજવા લાયક ઉપાસનીય છે તેનો વિનિયોગ આમને તાપ દૂર કરવામાં થાય છે. તાપમાં પૂજ્યનો સ્પર્શ પણ નિષિદ્ધ છે. પૂજાને માટે પણ તપવાળાએ પૂજ્યનો સ્પર્શ કરાય નહિ તેમાં પણ તે અંગભાવને પ્રાપ્ત થાય છે તેથી તેનો ઉત્કર્ષ વિશેષ છે તે કહે છે.

या वै श्रियार्चितमजादिभिराप्तकामै-
र्योगेश्वरैरपि यदात्मनि रासगोष्ठ्याम् ।
कृष्णस्य तद्भगवतश्चरणारविन्दं
न्यस्तं स्तनेषु विजहुः परिरभ्य तापम् ॥ ६३ ॥

શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનું જે ચરણારવિંદ લક્ષ્મીએ પૂજ્યું છે બ્રહ્માદિએ પૂજ્યું છે આપ્તકામ સનકાદિ યોગેશ્વરોએ હૃદયમાં જેનું ચિંતન કર્યું છે તે ચરણારવિંદ લીલામાં ભગવાને આમના સ્તન ઉપર ધર્યું તેના આલિંગનથી આ ગોપીઓએ હૃદયના તાપને શાંત કર્યો.

सुबोधिनी—સર્વત્ર ફલરૂપા લક્ષ્મી છે તેણે પોતાની ઇષ્ટસિદ્ધિને માટે ભગવચ્ચરણની પૂજા કરી પણ એના મનમાં આવે તેમ તેનો ઉપયોગ તે ન કરી શકી. બ્રહ્મા અને સનકાદિ પૂર્ણકામ છે. સિદ્ધ વગેરે સર્વ કરવાને સમર્થ છે જેણે સર્વ પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કર્યો છે જેણે સર્વ સાધનોને વશ કર્યા છે તે પણ તેનાથી ઉત્તમ ફલ મેળવવા માટે તે ચરણ કમલને સેવે છે. બહારની અવસ્થામાં પૂજન કરતા હશે એમ શંકા કરીને વિશેષ કહે છે જે અંતઃકરણમાં ધ્યાનમાં લઈને પૂજન કરે છે. તેવું સદાનંદ કૃષ્ણનું ફલરૂપનું ચરણકમળ સ્વતંત્ર ફલ આપનાર સ્વતઃ ભક્તિમાર્ગને પ્રવર્તાવનાર સર્વ સમર્થનું એમ સ્વતઃ અને સંબંધથી ઉત્કર્ષવાળા ચરણને રાસક્રીડામાં પોતે પોતાની ઇચ્છાથી નાચે ત્યારે થાકી જાય તે વખતે છાતી ઉપર કમળની પેઠેં પંખાની પેઠેં અને ચંદનની પેઠે ચરણને માનીને પોતાના સ્તન ઉપર રાખી તેને આલિંગન કરી હૃદયના તાપને શાન્ત કરે છે. એમ કરતાં હોય તો તે ધૃષ્ટતા કહેવાય તે તો તેમણે અયોગ્ય કર્યું ગણાય? એમ કહે તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે ભગવાન જ તેના સ્તન ઉપર ચરણ ધારણ કરે છે ભગવાનને તે વશ છે તેનો તાપ જલદી દૂર કરવા માટે પોતે તેના સ્તન ઉપર ચરણ જલદી સ્થાપિત કરે છે તેથી જ न्यस्तम् કહ્યું તેને આલિંગન દઈને પોતાના કબજામાં લઈને તાપને છોડે છે તેથી પ્રમાણથી અને પ્રમેયથી તે ગોપીઓ શ્રેષ્ઠ છે. ૬૩

આ બીજાને માટે ગોપીઓની પ્રશંસા છે એમ શંકા કરીને કહે છે કે પ્રથમ પણ નમસ્કાર માટે આનો આરંભ કર્યો છે તેને નમે છે.

वन्दे नन्दव्रजस्त्रीणां पादरेणुमभीक्ष्णशः ।
यासां हरिकथोद्गीतं पुनाति भुवनत्रयम् ॥ ६४ ॥

નંદવ્રજની સ્ત્રીઓના ચરણની રજને હું નમન કરું છું જેની હરિકથાનું ઉચ્ચસ્વરનું ગાન ત્રણ ભુવનને પવિત્ર કરે છે.

सुबोधिनी—તેને નમસ્કાર કરવાનો પણ અમને અધિકાર નથી. પણ નંદવ્રજની સ્ત્રીમાત્રના ચરણની રજને વારંવાર નમન હો. અમારા કરતાં તે રજ મોટામાં મોટા ફલરૂપ હોવાથી ઉદ્ધવ આદરથી નમન[1] કરે છે. ઉદ્ધવ એમ કેમ કરે છે. એમ બોલવું તો અત્યંત આશ્ચર્ય કહેવાય? એમ શંકા કરીને લોકમાં તેને જાહેર કરે છે. તેની હરિકથાનું ઉદ્ગાન (તે ગોપીઓ ઉચ્ચસ્વરે ભગવદ્ગુણ ગાન કરે છે તે) ત્રણ લોકને પવિત્ર કરે છે. ગાનમાત્રથી ત્રિલોકીને પવિત્ર કરે છે એટલે ગંગા કરતાં પણ તે પવિત્ર છે. ગુણોનું સાધકબાધકપણું નથી એ બતાવવા માટે ત્રણ ભુવનને પવિત્ર કરવાનું કહ્યું છે. ૬૪

---

[1] नमस्यति એમ શુકદેવજી કહે છે તેમાં પૂર્વ પ્રતિજ્ઞા કરી છે તે કારણ છે. પ્રતિજ્ઞા શુકે કરેલી અને નમન ઉદ્ધવે કરેલું એવું વૈયધિકરણ્ય નથી. (લેખ)

એમ ભગવાને કરેલા તેના 'નિરોધનું સમર્થન કરીને ભગવાન એમ પણ કરે છે એમ ભગવાનનું માહાત્મ્ય જાણ્યા પછી જૂદીરીતે પોતાના સ્થાનમાં ઉદ્ધવજી આવ્યા એ વાત કહે છે.

श्रीशुक उवाच–अथ गोपीरनुज्ञाप्य यशोदां नन्दमेव च ।
गोपानामन्त्र्य दाशार्हो यास्यन्नारुरुहे रथम् ॥ ६५ ॥

શુકદેવજી બોલ્યા એમ ગોપીઓને ભગવાને કહેલ ઉપદેશ પહોંચાડીને નંદયશોદાને પણ સમાચાર આપી ગોપોની રજા લઈ ઘર જવાને તૈયાર થયેલ ઉદ્ધવ રથ ઉપર સવાર થયા.

સુબોધિની—યશોદ, નંદ અને ગોપીઓની આજ્ઞા માગીને ચાલ્યા આ પ્રકરણમાં યશોદ, નંદ અને ગોપીઓ એ ત્રણ મુખ્ય છે. પછી મિત્રરૂપ ગોપોને સમાચાર પૂછી 'જાઉં છું' એમ બોલીને ચાલ્યા કેમકે તે યાદવમાં શ્રેષ્ઠ છે. દાશાર્હકુલના ઉદ્ધવ છે ખરીરીતે તો પોતે ભક્તિપ્રધાન અને ભક્તનું હિત કરનાર છે પછી જવાને માટે નહિં કે વિશ્રાન્તિ માટે રથ ઉપર ચડ્યા. ૬૫

એ જવાને તો ઘણીવાર તૈયાર થએલા તેથી જવાનો ઉદ્યોગ કરતાં કોઈ જશે એમ માનતો નથી જ્યારે તે રથ જોડીને ચાલતા થયા ત્યારે તેને માટે, અને ભગવાનને માટે ભેટો લઈને વળાવવાને માટે વ્રજવાસિઓ આવ્યા તે કહે છે.

तं निर्गतं समासाद्य नानोपायनपाणयः ।
नन्दादयोऽनुरागेण प्रावोचन्नश्रुलोचनाः ॥ ६६ ॥

ઉદ્ધવજી રથમાં બેસીને નીકળ્યા તેને નંદરાયજી વગેરે બધા પ્રેમપૂર્વક મળ્યા. બધાએ નાના પ્રકારના ભેટ આપવાના પદાર્થો હાથમાં રાખ્યા હતા તે બધાને આંખમાં આંસુ આવ્યાં અને આ પ્રમાણે બોલ્યા.

સુબોધિની—સારીરીતે ભેગા થઈને આગળ આવી મળ્યા. નાનાપ્રકારની ભેટો જેણે હાથમાં રાખી છે એહને લીધે નંદરાયજી વગેરેની આંખમાં અશ્રુ આવી ગયાં એવી સ્થિતિમાં તે બોલ્યા. ૬૬

તેણે કહેલો અર્થ તેમના હૃદયમાં આવી ગયો એમ બતાવતા તેનું ફલ સિદ્ધ થવા માટે ગુરુને પ્રાર્થના કરે છે.

मनसो वृत्तयो नः स्युः कृष्णपादाम्वुजाश्रयाः ।
वाचोभिधायिनीर्नाम्नां कायस्तत्प्रह्वणादिषु ॥ ६७ ॥
कर्मभिर्भ्राम्यमाणानां यत्र क्वापीश्वरेच्छया ।
मङ्गलाचरितैर्दानै रतिर्नः कृष्ण ईश्वरे ॥ ६८ ॥

અમારા મનની દશે વૃત્તિઓ કૃષ્ણના ચરણકમલની આશ્રિત થઈને રહે. અમારી વાણી તેમનાં નામ બોલે. અમારી કાયા તેના નમનાદિમાં ઉપયોગી થાઓ. કર્મથી ભટકતા અમો ઈશ્વર ઇચ્છાથી જ્યાં પણ જઇએ ત્યાં મંગલ આચરણથી દાનથી અમારી પ્રીતિ ઈશ્વરરૂપી કૃષ્ણમાં થાઓ.

સુબોધિની—અમારાં કાયા વાણી અને મન કૃષ્ણસંબંધી કાર્યો કરે આ ઉત્કર્ષ માગવાનો છે લોકમાં પ્રસિદ્ધ બીજો ઉત્કર્ષ અમારે ઇચ્છિત નથી એમ બતાવવા કર્મથી ભટકતાં જે કોઈ યોનિમાં અમે હોઇએ ત્યાં, અથવા એવી પ્રાર્થના કરવામાં ઉદાસીનને મંગળકાર્યથી અને દાનથી મંગલાચરિત સર્વસાધારણ છે દાન વિશેષધર્મ છે. દેવાનું વૈશ્યોમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે. કૃષ્ણમાં રતિ થાય પણ તે અમારી છે તેના કરતાં ઉત્તમ, અમારી થાઓ એમાં બે પ્રાર્થના કરી, દેહનો ભગવાનમાં વિનિયોગ, આત્માનો ભગવાનમાં એહ મનની ૧૧ વૃત્તિઓ છે તે બધી કૃષ્ણના ચરણકમળનો આશ્રય કરીને રહો. ક્રિયા, જ્ઞાન અને અભિમાન તેમાં રહો. કમળમાં રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ સ્પષ્ટરીતે છે શબ્દ[૧] બીજે સ્વતંત્રતાથી મળશે. તેથી પાંચ વિષયની ન્યૂનતા નથી. આશ્રય કરો એટલે પ્રસંગથી કરવાની વાત નથી કહી. વાણી પણ તેમના

---

[૧] રૂપાદિદ્વારથી બીજા વિષયોની વૃત્તિ ભગવાનમાં કેમ આવે તે કહે છે. ગુણગાનરૂપ-શબ્દથી તેની વૃત્તિ પ્રભુમાં આવી શકે છે. (પ્રકાશ)

નામ બોલ્યા કરે નામ તો તેમાં પહોચે તો જ પર્યવસિતશક્તિ ગણાય. કહે નામની શક્તિ મુખ્ય અર્થમાં જ પહોચે માટે તે અન્યપર નથી થતાં છાંદસ પ્રયોગ હોવાથી તે લૌકિક પર ન હો એ પણ સૂચવ્યું છે શરીર ભગવાનને નમસ્કારાદિ ક્રિયામાં પૂજા સાધન સંપાદનમાં ઉપયોગી થાઓ, એ પ્રકરણથી પ્રાર્થના કરી. કર્મથી જરૂર ભ્રમણ થવાનું તેવી ભગવાનની ઇચ્છા હોય તો. એમ કહ્યું તેથી કર્મની સ્વતંત્રતા નથી. કર્મજન્ય ઉત્કર્ષ ઉપયોગી નથી તેથી જ્યાં જઇએ ત્યાં એમ કહ્યું. કાયા, વાણી અને મનનો ભગવાનમાં વિનિયોગ થાય તો પછી મંગળાચરણ ક્યાંનાં લેવાં એ શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે જ્યાં સુધી એ થાય ત્યાં સુધી કર્મ ન છોડવાં. તેનું બીજું વિપરીત ફલ ન થાય માટે એ પ્રાર્થના કરી છે. કૃષ્ણમાં અમારો ઇશ્વરભાવ સદા રહો. એ ત્રણ પ્રાર્થના બધા ભક્તોએ મલીને કરી છે. [1]ગુણ અને કર્મો બીજા પદાર્થને

એ પ્રાર્થનાથી ઉદ્ધવ પ્રસન્ન થયા અને 'તથાસ્તુ' એમ મનથી અનુમોદન આપીને મથુરા તરફ આવ્યા તે કહે છે. ૯૭–૯૮

एवं संप्रार्थितो गोपैः कृष्णभक्त्या नराधिप ।
उद्धवः पुनरागच्छन् मथुरां कृष्णपालिताम् ॥ ६९ ॥

હે નૃપતિ પરીક્ષિત્ કૃષ્ણભક્તિવડે ગોપોએ પ્રાર્થના કરી ત્યારે ઉદ્ધવ પાછા મથુરા આવ્યા અત્યારે જે મથુરાનું ભગવાન્ કૃષ્ણ રક્ષણ કરે છે.

સુબોધિની—તેની પ્રાર્થનાથી ઉદ્ધવે પોતાનો ઉત્કર્ષ માન્યો અથવા તેને અન્ય ભજન છે એવું જાણ્યું એમ કોઈ શંકા ન કરે તે માટે શુકદેવજીએ રાજાને નરાધિપ એવું સંબોધન આપ્યું છે તેથી એમ બતાવ્યું કે સેવકને અનુસરવું તે પોતાના સ્વામિને માટે જ હોય. તેને તો પ્રીતિ મુખ્ય છે તેથી તે પરમ પ્રસન્ન થયા. વચન તો આગ્રહથી પણ બોલે. તેથી તે પ્રીતિનું પ્રયોજક નથી. મથુરામાં તે પુનઃ આવ્યા. ઉદ્ધવના આવતાં સુધી ભગવાન્ મથુરામાં જ વિરાજ્યા. વિશેષભયની શંકાથી પોતે જ તેનું પાલન કર્યું તે ભગવાનને મથુરા છોડી ન આવવાનું પણ કારણ સમજવું. એથી આવા સ્થાનને છોડીને ઉદ્ધવ કેમ મથુરામાં આવ્યા એ શંકા પણ દૂર કરી. ૬૯

આ બધું દાસભાવે કર્યું એમ બતાવવા નિવેદન કરે છે.

कृष्णाय प्रणिपत्याह भक्त्युद्रेकं व्रजौकसाम् ।
वसुदेवाय रामाय राज्ञे चोपायनान्यदात् ॥ ७० ॥

ઉદ્ધવજી આવ્યા અને કૃષ્ણને નમન કરી વ્રજભક્તોની ભક્તિનો ઉભરો કૃષ્ણને કહી બતાવ્યો પછી વસુદેવ, બળદેવ અને ઉગ્રસેનને ભેટો આપી હતી તે સર્વ સર્વને પહોચતી કરી.

સુબોધિની—ભેટ આપી એવો સંબંધ છે ભગવાનને પ્રણામ કર્યા ભક્તિનો ઉભરો કહ્યો. એ વાત પહેલી ભગવાને કહી ન્હોતી. તેથી ભગવાને ઘણું કરીને તે વિચારી ન્હોતી જેવો પ્રેમાત્મક ભક્તિપદાર્થ શાસ્ત્રમાં છે તેનાથી અધિકપણું ગોપીજનોના ભાવનું કહ્યું. એવો અર્થ પણ થાય છે. તેથી એ વાણીથી કહેવાય નહિં કે બીજે ક્યાંય દેખાય નહિં એમ જણાવ્યું. પછી વસુદેવને ભેટો આપી કેમકે નંદરાયને તેની સાથે મિત્રતાનો સંબંધ છે. રામને ભેટો આપી. પૂર્વ અવસ્થા તેવી જ છે. તે વ્રજભક્તો મર્યાદાને પણ જાણે છે તેથી રાજા ઉગ્રસેનને પણ ભેટો આપી ચકાર છે તેથી અક્રૂરાદિને પણ ભેટો આપી તમે ભગવાનને પધરાવી ગયા તેમાં અમે તમારો દોષ માનતા નથી એ બતાવવા માટે તેને પણ ભેટ આપી સમજવી. ૭૦

એમ શ્રીભાગવત દશમસ્કન્ધપૂર્વાર્ધના છેલ્લા પ્રમેયપ્રકરણના શ્રીવલ્લભાચાર્યવિરચિત
સુબોધિની ટીકાનો ગુર્જરાનુવાદનો ચુમાલીશમો અધ્યાય અત્ર સંપૂર્ણ થયો.
ભ્રમર ગીતનો બીજો અધ્યાય સમાપ્ત થયો અને ભ્રમરગીત સંપૂર્ણ થયું.

---

[1] ગુણકર્મો કેટલાકનાં અન્યત્ર પણ જાય છે. તો ભગવાનમાં તેનો વિનિયોગ ન થાય શબ્દરૂપ—નામની શક્તિ મુખ્યત્વે ભગવાનમાં છે તેથી તેના નામ બોલવવાની પ્રાર્થના કરી છે (લેખ)

અધ્યાય ૪૫ મો

एवं पूर्वनिरोधस्य सान्त्वनोत्कर्षवर्णनम् । कृत्वा भविष्ययोश्चैव सान्त्वनं विनिरूप्यते ॥ १ ॥
मथुरावासिनः सर्वे राजसाः परिकीर्त्तिताः । सात्त्विकाः पाण्डवा भक्तास्तयोः सान्त्वनमुच्यते ॥२॥
राजसत्वप्रसिद्ध्यर्थं स्त्रीपुंसोरत्रवर्णनम् । प्रक्रियान्तररूपा हि किञ्चिद्द्वारा यथा कृता ॥ ३ ॥
अक्रूर उद्धवान्मुख्यस्ततोमे प्रेषणं मतम् । दासभावे तूद्धवस्तु शास्त्रतस्त्वयमेव हि ॥ ४ ॥
स्त्रीसान्त्वनं तु पुरतः राजसत्वात् स्वरूपतः । वाचान्यस्य निरूप्यं हि स्तुत्या च प्रेषणेन च ॥ ५ ॥
पञ्चचत्वारिंशेऽध्याये कुब्जाक्रूरातिसान्त्वनम् । कायेन वचसा चक्रे भाव्यर्थमिति वर्ण्यते ॥ ६ ॥

(એમ તામસ[1] ભક્તોના 'નિરોધનો ઉત્કર્ષ કહ્યો કેમકે ભગવાને ઉદ્ધવદ્વારા તેમના તાપનું સાન્ત્વન કર્યું હવે થનાર રાજસ અને સાત્વિક ભક્તોનું સાંત્વન કહેવાય છે.'[૧] મથુરાવાસી બધા ભક્તો રાજસ છે પાંડવો સાત્વિક ભક્તો છે તે બન્નેનું સાંત્વન બે અધ્યાયવડે કહે છે.[૨] રાજસત્વ કહેવા માટે અહિં સ્ત્રીપુરુષનું વર્ણન છે આ રાજસભક્તોનો મનનો ભાવ ઉત્કૃષ્ટ છે તેમાં કાયાદિ ભાવની પૂર્તિ એ કારણ છે. તેને કાળપૂર્તિદ્વારા પ્રસિદ્ધ કરી છે.[૩] અક્રૂર ઉદ્ધવ કરતાં આગળ છે. તેથી તેને હસ્તિનાપુર મોકલે છે. શાસ્ત્રદ્વારા અક્રૂર મુખ્ય છે જ્યારે દાસભાવમાં ઉદ્ધવની મુખ્યતા છે.[૪] તેમાં મુખ્ય સ્ત્રી-સાંત્વન[૫] છે તે પોતે પ્રભુએ સ્વરૂપથી કર્યું છે. આ ૪૫ મા અધ્યાયમાં કુબ્જા અને અક્રૂરનું સાંત્વન છે. કુબ્જાનું સાંત્વન કાયાથી કર્યું અક્રૂરનું સાંત્વન વચનથી કર્યું છે. તેનાથી ભાવિ[૬] થનાર નિરોધરૂપ અર્થને અહિં કહે છે.)

પ્રથમ ૧૧ શ્લોકથી કુબ્જાની કથા કહે છે.

श्रीशुक उवाच—अथ विज्ञाय भगवान् सर्वात्मा सर्वदर्शनः ।
सैरन्ध्याः कामतप्तायाः प्रियमिच्छन् गृहं ययौ ॥ १ ॥

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા—સર્વાત્મા અને સર્વજ્ઞ એવા ભગવાન્ કામના તાપથી દુઃખી થતી સૈરંધ્રી કુબ્જાનું પ્રિય કરવા માટે તેની પાસે ગયા તેને ઘર પધાર્યા.

સુબોધિની—તે કુબ્જાની બધી મનની વૃત્તિઓ પૂર્ણ કરવી તેથી વિશેષ પણ કાંઈક કરવું એમ
વિચારી પ્રથમ ભગવાન્ કુબ્જાને ઘેર ગયા. અથ પૂર્વસંબંધ સમાપ્ત થયો એમ કહે છે. અહિં સ્નેહ નથી
પણ કામ છે. પણ તેને દુઃખ ગોપીઓના જેવું જ છે તેને દૂર કરવા ભગવાન્ ત્યાં પધાર્યા. તે કહે છે કે
ભગવાને તેના કામનો સંતાપ જાણી લીધો જાણવાનું સાધન તો તે ભગવાન્ છે. તેમ કરવામાં અને દોષ ન
લાગવાનું કારણ તે **સર્વાત્મા** છે. જોઈને તે દુઃખનો પ્રતીકાર જરૂર કરવો તેથી તેને **સર્વદર્શન** કહ્યા. તે
ફલસુખ હેતુ છે. પ્રથમ કુબ્જાના શરીરમાં અયોગ્યતા હતી તેથી તેમાં કામ પીડા ન્હોતી હવે શરીર

---

૧ પૂર્વ એટલે તામસનિરોધ કહીને થનાર નિરોધને કહે છે. ૨ તેમાં તો કુબ્જા અને અક્રૂરનેજ કહ્યા છે
તેથી રાજસની સિદ્ધિ કેમ કહેવાય ? તે કહે છે કે રાજસી ક્રિયા આક્ષેપરૂપ હોય છે. તેથી મથુરાવાસીઓની ઉત્તમ
કૃતિ માનસવિષયિણી છે. તે કામાદિ અભિલાષની પૂર્તિદ્વારા અહિં કુબ્જામાં પ્રસિદ્ધ કરી છે. તેથી એના વર્ણનમાં
મથુરાવાસિનું રાજસત્વ સુખેથી સમજી શકાય છે. તે પછી અક્રૂરને પોતાની પહેલાં પાંડવોના સાંત્વન માટે મોકલ્યા
છે. ત્યાં કહે છે. ઉદ્ધવજી અક્રૂર કરતાં શ્રેષ્ઠ કેમ ? તેનું સમાધાન એક દાસમાં મુખ્ય છે બીજા શાસ્ત્રથી મુખ્ય હોવાથી
બન્ને સમાન છે. ૩ કુબ્જાનું સાંત્વન ભગવાને પ્રભુરૂપે કર્યું છે. અક્રૂરનું વાણીથી સાંત્વન કર્યું છે. ૪ કુબ્જાને કામનું
દાન કરવું અને અક્રૂરને હસ્તિનાપુર મોકલવા એ બે ભાવિ અર્થ છે. ત્યારે તે બેનું જ કેમ સાંત્વન કર્યું ? તેના ઉત્તરમાં
કહે છે તેને અત્યંત ક્લેશ હતો તેની શાંતિ માટે તેનું મુખ્ય સાંત્વન કર્યું છે. (પ્રકાશ)

---

1 તામસ ભક્તનું સાંત્વન કરવાથી તેનો નિરોધ જણાવ્યો. તેમાં આવીરીતે ભગવાન કોઈનું સાંત્વન કરતા નથી
એ તેના નિરોધનો ઉત્કર્ષ કહ્યો. રાજસ સાત્વિકનો ઉત્કર્ષ નથી કહેતા પણ નિરોધ કહે છે. પાંડવો સાત્વિક છે તેનો
રાજસપ્રકરણમાં નિરોધ કહેવાનું કારણ કે તેનું સાંત્વન અક્રૂર દ્વારા કર્યું છે તે રાજસ છે માટે અહિં કહ્યું છે. (લેખ)

યોગ્ય થયું તેમાં પણ સ્ત્રીનાં ચરિત્ર બધાં જાણે છે. (ચર્યા એટલે કૃતિ) એટલે તેનો કામ વધ્યો. અન્તઃપુરમાં દેખરેખ રાખનારી સ્ત્રી સૈરન્ધ્રી કહેવાય છે તે સ્ત્રીઓના ચરિત્રો જાણે તેથી કામનો તાપ તેને થવો યોગ્ય છે. તે ભગવાન પાસે આવવાનું બળ તો ધરાવતી નથી તેથી ભગવાન જ તેના ઘર ગયા ભગવાને મનમાં વિચાર કર્યો કે તેનું પણ ભલું થાઓ. એટલે તેને ઘર પધાર્યા. ૧

એવા વિચારથી શું થાય? તેનું પ્રિય કરવું તે તો તેને ઘર જવાથી થાય જ? એ શંકા દૂર થવા માટે પ્રથમ તેના ઘરનું વર્ણન કરે છે. ભગવાનની ઇચ્છાથી તેનું ઘર જ રાજમહેલ જેવું થઈ ગયું તેને દોઢ શ્લોકથી કહે છે.

महार्होपस्करैराढ्यं कामोपायोपबृंहितम् ।
मुक्तादामपताकाभिर्वितानशयनासनैः ॥
धूपैः सुरभिभिर्दीपैः स्रग्गन्धैरपि मण्डितम् ॥ २ ॥

મોટા ફરનીચરથી સમૃદ્ધ, કામની વૃદ્ધિ કરનારા ચિત્રાદિથી તેમાં વધારો થયો છે. મોતીની માળાઓ, તોરણો, પતાકાઓ, ચંદ્રવા, આસન, શય્યાઓ, ધૂપ, દીવાઓ, ફુલની માળાઓ, ચંદનો વગેરેથી સણગારેલું તેનું ઘર છે.

સુબોધિની—જેવાં પ્રાકૃતોના ઘર તેવું કુબ્જાનું ઘર તે ભગવાનની ઇચ્છાથી એવું થઈ ગયું એમ કુબ્જા પણ ગોપીજન જેવી થઈ જશે. ભગવાને વિચાર્યું કે તે લૌકિક છે પણ તેને અલૌકિક બનાવવી છે તેથી તેમ કર્યું તે ભગવાને યોગ્ય જ કર્યું છે. અમૂલ્ય સોનારૂપાનાં વાસણો ખુરશી ટેબલો છે તે બહુ કિમતી છે. કામશાસ્ત્રમાં કહેલાં કામોદ્દીપક સાધનો તેવાં ચિત્રો તેવી પુષ્પસંપત્તિ 'इन्दुर्मन्दिर' ઇત્યાદિ શ્લોકમાં કહેલ ઉદ્દીપક સામગ્રીવડે તેમાં મોટો વધારો થયો છે. એથી લૌકિક અને શાસ્ત્રીય ઉત્કર્ષ ઘરનો કહ્યો. અલૌકિક ઉત્કર્ષ કહે છે બહારના ભાગમાં મોતીનાં ચકો પતાકા તોરણોથી શોભાયમાન છે. અંદર ચંદરવા શયનગૃહમાં શૈયાઓ બેસવા માટે કોચ ખુરસીઓ સુવાનાં આસનો નિરંતર નવાં બદલાતાં રાખ્યાં છે તેની શોભા વધી જાય છે બીજી રીતે અગરૂના ધૂપો, અગ્નિના દીવાઓ મણિના દીપો. પુષ્પની માળાઓ ઠંડકને માટે ચંદન વગેરે એમ ત્રણ પ્રકારથી શોભાયમાન ઘર છે. આ બધો વૈભવ ભગવાનની ઇચ્છાથી થયો છે. તે કહ્યો. ૨

હવે ભગવાન તેને ઘર પધાર્યા ત્યારનો પ્રકાર કહે છે.

गृहं तमायान्तमवेक्ष्य सासनात् सद्यः समुत्थाय हि जातसंभ्रमा ।
यथोपसंगम्य सखीभिरच्युतं सभाजयामास सदासनादिभिः ॥ ३ ॥

તે કુબ્જા ભગવાન્ પધારે છે એમ જાણી આસન ઉપરથી ઉભી થઈ સખીઓ સાથે ભગવાનને મલીને તેમને આસનાદિ આપીને તેમનું પૂજન કર્યું.

સુબોધિની—ભગવાનની ઇચ્છાનું વિષય ઘર છે તેથી ઘરને પણ [1]કર્મપણું કહ્યું છે. તેવા ભગવા- જોઇને તે આસન ઉપરથી ઉભી થઈ તે વખતે કર્તવ્યમૂઢ બની ગઈ. ખરી વાત છે નને ઘર આવતા મોટેરા ઘર આવે તેને કેમ માન આપવું તેમાં માણસ પ્રથમ તો મુંઝાઈ જાય. કુબ્જા ભગવાનની સામે આવી સખીઓ સાથે ભગવાનને માન આપવા લાગી. આ તો ઘણા દિવસથી ઇચ્છાવાળા છે તેની પૂજામાં વાર લાગે તો તેનો કામ તો શાંત થઈ જાય તેનો કાંઈ વિચાર કર્યો? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે તેમ તો લૌકિકમાં હોય આ કાંત તો અચ્યુત છે. તેને સોનાના આસનો પલંગો વગેરે (કોરાં વાપર્યાં વગરના) આપ્યાં આ અર્થ સત્ પદથી લીધો. ૩

ઈક્ષણના કર્તા ભગવાન્ તેને તે ઈપ્સિતમ નથી. છતાં यतस्तं तादृश

[1] અવેક્ષણ ક્રિયાના કર્મરૂપ ઘર કહ્યું છે. તેમ પણ તે ઘર ભગવાનને ઈપ્સિતમ છે. તેથી ગૃહને કર્મતા કહી તે યોગ્ય છે. (પ્રકાશ) વૈભવવાળું થયું તેથી આના પછીના શ્લોકમાં 'તેને માટે' એમ કહ્યું છે ઇત્યાદિ ગ્રંથથી ભગવાનની ઇચ્છા માત્રથી તે

तथोद्धवः साधुतयाभिपूजितो न्यषीददुर्व्यामभिमृष्य चासनम् ।
कृष्णोपि तूर्णं शयनं महाधनं विवेश लोकाचरितान्यनुव्रतः ॥ ४ ॥

ઉદ્ધવને પણ સાધુતાવડે સત્કાર્યા, તેને આસન આપ્યું, તેનો સ્પર્શ કરીને તે પૃથ્વી ઉપર જ બેસી ગયા. કૃષ્ણ પણ જલદી મોટી કિમતી શય્યામાં અંદર બીરાજ્યા કેમકે તે વખતે ભગવાને લોકના આચારનું અનુકરણ કર્યું છે.

સુબોધિની—તે વખતે ઉદ્ધવની પણ પૂજા કરી પણ ભગવદ્ભક્ત તરિકે કરી. ભગવાનની પૂજા તો ધણી જાણીને કરી. કામ, દોષરૂપ છે તેથી તેનો ઉપયોગ ઉદ્ધવમાં ન થયો પણ તેની નિવૃત્તિ કહી છે. ઉદ્ધવ આસનની પાસે તેનો સ્પર્શ કરીને પૃથ્વી ઉપર બેઠા તેથી તે રાજધર્મના જાણનાર છે એમ બતાવ્યું. એમ કુબ્જાનું કામ સ્વાગત કરવાનું હતું તે પૂરું થયું ત્યારે ભગવાને પોતાનું કામ કર્યું. ભગવાને તેને માટે કામ ધારણ[1] કર્યો છે તેમાં જો ક્ષણ વિલંબ થાય તો જગત્ કામમય થઈ જાય. તેથી જલદી શય્યામાં પહોચ્યા. જો બતાવ્યા વગર શય્યામાં જાય તો વાપરેલી શય્યા આવી જાય એ શંકા દૂર થવા માટે કહ્યું કે બહુ કિમતી શય્યા હતી, અનુપભુક્ત હતી, ભગવાનને માટે જ કરાવી હતી, પહેલાના સ્થાન કરતાં એકાન્તમાં હતી તે ઉપર પધાર્યા. ત્યાં કહે છે ભગવાન્ તો અક્લિષ્ટકર્મા છે તેની વિનતિ વગર કેમ શય્યામાં પહોચ્યા? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે ભગવાન્ અત્યારે લૌકિકનું અનુકરણ કરે છે. તે કુબ્જાનો મનોરથ પણ તેવો છે તે ઇશ્વર ભાવને જાણતી નથી પણ ગૃહસ્થના વ્યવહારને જાણે છે. વિટ વ્યવહારમાં કુશળ છે. તેથી ભગવાને પણ સાધારણ લોકોના ભાવનું અનુકરણ કર્યું આ પદ અનુવાદ[1] નથી કેમકે એમ માનીએ તો નિરોધમાં વિરોધ આવે. ૪

ત્યારે તે કુબ્જા પણ સંસ્કારપૂર્વક ભગવાન પાસે ગઈ.

सा मज्जनालेपदुकूलभूषणस्रग्गन्धतांबूलसुधासवादिभिः ।
प्रसाधितात्मोपससार माधवं सव्रीडलीलोत्स्मितविभ्रमेक्षितैः ॥ ५ ॥

કુબ્જાએ સ્નાન કર્યું ચંદન લગાવ્યું ભૂષણ પહેર્યાં માલા ચંદન તાંબૂલ અને કેફી સુધા જેવા આસવ લઈને તેના દેહને શણગારી લાજ, લીલાપૂર્વકસ્મિત, વિલાસ અને અવલોકન કરતી લક્ષ્મીપતિની સમીપમાં જઈ પહોંચી.

સુબોધિની—સુગંધિવાળા ચંદન સ્નાન માટે ભગવાનની ઇચ્છાથી પ્રથમથી જ તેને ત્યાં એ તૈયારી હતી. સુધારૂપ આસવ શક્તિને માટે ઉપયોગી છે. દેહને ભૂલાવવામાં પણ તેનો ઉપયોગ થાય છે. કામ શાસ્ત્રમાં કહેલા દ્રવ્યોનું તેણે પાન કર્યું એમ કહ્યું છે. તેમ કામોદ્બોધક પદાર્થો ચંદ્રોદય વગેરેની પણ માત્રા રાખી લાગે છે. એનાથી શરીરને તૈયાર કરીને તે લક્ષ્મીરૂપ થઈ ભગવાન લક્ષ્મીપતિ છે એમ માનીને તેની પાસે ગઈ તેમાં તેને શંકા ન થઇ કેમકે માધવ છે તેને અનુસરી તેણે પોતાના અંતઃકરણના બધા કામભાવો ભગવાનને બતાવ્યા. સ્ત્રીભાવથી પહેલાં મળતાં લાજ બતાવી ત્યાર પછી કામની પ્રવૃત્તિમાં હાસ બતાવ્યો પછી ભગવાનની ચેષ્ટાઓને માન પૂર્વક જોઇ તેમાં ઇચ્છા હોય તેની વ્યક્તિ કરવારૂપ ભાષણ એ સુનૃત કહેવાય તે બતાવ્યું આ ક્રમ રતિ સમયમાં [1]ભગવાન કરશે તે કુબ્જાએ બધો બતાવી દીધો. એમ સર્વ સાહિત્ય સાથે કુબ્જા ભગવાન પાસે પહોંચી. ૫

તે તો ભગવાનની કાંતા થઇ તેમાં ભગવદ્ધર્મોનો આવેશ થતાં તેણે ભગવાનની ઇચ્છા પ્રમાણે કર્યું તે વાત કહે છે.

---

૧. લોકાન્યનુમત પદથી અનુવાદ લઈએ તો આ લીલાથી કુબ્જાનો નિરોધ ન થાય (પ્રકાશ)

---

1 તેને અર્થસિદ્ધ થવા માટે ભગવાને પ્રથમથી વિચાર્યું હતું એમ તદર્પાર્પમ્‌નો અર્થ છે. લજ્જા વગેરે સંયોગ વખતે હોય પણ મળતાંવેંત ન્હોય તે શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે. ભગવાનની સાથે મળશે ત્યારના ભાવ કુબ્જાએ પ્રથમથી બતાવી આપ્યા છે. (લેખ)

आहूय कान्तां नवसंगमह्रिया विशङ्कितां कङ्कणभूषिते करे ।
प्रगृह्य शय्यामधिवेश्य रामया रेमेनुलेपार्पणपुण्यलेशया ॥ ६ ॥

કાન્તા નવસંગમ હોવાથી લાજ આવતાં શંકામાં પડે છે તેને પોતે બોલાવે છે. કંકણથી શોભતા હાથને પકડી શય્યામાં બેસારી તેની સાથે પોતે રમે છે. આ ભગવાનને ચંદન આપેલું તેના પુણ્યના લેશવાળી કુબ્જાને તે લેશથી ભગવાન મળ્યા છે.

सुबोधिनी—પોતે પ્રવૃત્તિ નથી કરતી તેમાં ભગવાનનો પ્રથમ સંગ હોવાથી લજ્જા આવે છે. તે પાસે ગઇ ત્યાં કંકણથી શોભતા હાથને ભગવાને પકડ્યો. કંકણ સુવાસિનીનું ચિહ્ન છે આને તો ભગવાન-શિવાય કોઇ પતિ નથી. તે જો આ હાથને ભગવાન ન પકડે તો કંકણ પહેર્યું વૃથા થાય. એ બતાવ્યું પછી શય્યામાં તેને લીધી. તેમાં પ્રથમ સુરત કર્યું ત્યાં કહે છે કે આ કોણ છે? સ્ત્રી સાથે સંબંધ સર્વત્ર ન કરવો જોઇએ ત્યાં કહે છે કે ભોગને માટે જ આ સ્ત્રી છે. અગ્નિચયન કરીને સ્ત્રીસંગ ન કરવો એમ વેદ કહે છે એમ નિષેધ છે તે શિવાયમાં સ્ત્રી સંગનો નિષેધ નથી. ત્યાં કહે છે કે સુખાનુભવમાં ધર્મ કારણ છે તે આવા પરમાનંદને કેમ ભોગવે છે? ત્યાં કહે છે કે ભગવાનને અનુલેપ આપ્યો તે શિવાયના પુણ્ય તો લેશ માત્ર છે અથવા અનુલેપ આપ્યો તેના પુણ્યનો લેશ માત્ર છે. અથવા તે અનુલેપાર્પણના લેશવાળી છે તેથી તેને ભગવાને ભોગમાં ગૌણ રાખી પોતે સ્વયં રમ્યા. તેટલું ફલ ભગવાને તેને વધારે આપ્યું. ભગવાન્ સર્વસમર્થ છે. તેણે સુખ આપ્યું, તે તેના કર્મથી પ્રાપ્ત થયું નથી. ૬

પછી તેને પણ ધૃષ્ટપણું આવી ગયું. તેથી પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે તેણે પણ કર્યું.

सानङ्गतप्तकुचयोरुरसस्तथाक्ष्णोर्जिघ्रन्त्यनन्तचरणेन रुजो मृजन्ती ।
दोर्भ्यां स्तनान्तरगतं परिरभ्य कान्तमानन्दमूर्तिमजहादतिदीर्घतापम् ॥ ७ ॥

તે કુબ્જા કામથી તપેલાં કુચો, છાતી, આંખોની પીડાને, ભગવાનના ચરણના સંબંધથી મટાડતી ભગવાન બે સ્તનની વચ્ચે આવ્યા તેને બે હાથથી દાબીને આનંદમૂર્તિકાન્તને લઇને ઘણાદિવસના કામતાપને શાંત કરવા લાગી.

सुबोधिनी—તે સૈરન્ધ્રીએ કામથી તપેલાં સ્તનોને વક્ષસ્થળને ભગવાનના ચરણવડે દુઃખથી મુક્ત કર્યાં સ્વરૂપથી કોઈરીતે તાપ મટાડ્યો હશે એ શંકા થાય ત્યાં કહે છે કે અંદર અને બહાર તાપ છે તે બહારના તાપને તો ચરણના સંબંધથી દૂર કર્યો હવે રહ્યો અંદરનો તાપ તેને ભગવચ્ચરણને સુંઘવાથી તેનો ગંધ અંદર જતાં અંદરનો તાપ તેનાથી શાંત કર્યો તે અનન્ત હોવાથી બધો તાપ એક સાથે દૂર થયો તેનાથી તેનું દુઃખ દૂર થયું એટલું જ કહેવાનું નથી પણ તેણે પરમાનંદનો પણ અનુભવ કર્યો તે કહે છે. પહેલાં હૃદયમાં અંતર્યામિ હતા તે બહાર આવ્યા તેને બે હાથથી દાબ્યા. તેને આલિંગન કર્યું તેનાથી તેનો તાપ ગયો કાન્ત હોવાથી તેને દાબવામાં કાંઈ અપરાધ પડતો નથી. તેને છેલ્લે સુખ થયું એમ નથી પણ આ તો આનંદની જ મૂર્તિ છે તેથી ઘણા દિવસનો ત્રણ પ્રકારનો તાપ પણ ગયો. અથવા તો કરોડો જન્મનો કામતાપ મોટો થયો હતો તે બધો ગયો. ૭

એમ અનુલેપ આપેલ તેના ફલને કહીને ફલ ભોગવવા માટે જે ભગવાનની સેવા કરવાથી પ્રીતિ ઉત્પન્ન થઈ તેનું ફલ કહેવું જોઈએ તે કહે છે.

सैवं कैवल्यनाथं तं प्राप्य दुष्प्रापमीश्वरम् ।
अङ्गरागार्पणेनाहो दुर्भगेदमयाचत ॥ ८ ॥

એમ મોક્ષના સ્વામિ દુષ્પ્રાપ સાક્ષાત્ ઈશ્વરને પામીને અંગરાગાર્પણના બદલામાં તેના દુર્ભાગ્યને લીધે તેણે નીચે પ્રમાણે માગણી કરી.

सुबोधिनी—આ મિલન પહેલાનાથી ઉત્કૃષ્ટ છે માટે વરદાન તરીકે તેને પ્રાપ્ત થયું. તેથી ફલમાં કોઈ મર્યાદા નથી. આટલું જ ફલ એવી મર્યાદા નથી. તો પણ આનું ભાગ્ય થોડું તેથી તેની બુદ્ધિએ થોડું જ

માગ્યું. શુકદેવજી તેની નિંદા કરે છે. દુર્ભગાએ આ માગ્યું? દાતા મોટો સમર્થ હોય તેની પાસે થોડું માંગવું એ ભાગ્યના અભાવે જ એમ થાય તે કુબ્જાએ એવા ઉપકારક ભગવાન કે જે પોતે આવીને સુખ આપે છે સર્વ સુખના દેનાર છે મોક્ષના માલિક છે. કોઈ સાધનથી ન મળે તેવા છે સાક્ષાત્ ઈશ્વર છે, એમ ન માનો તો સાધનને અધીન થઈ જાય. તેવાને મળી તો મોક્ષ અથવા ગોપીના જેવી અવસ્થા માગવી જોઈતી હતી તે ન માગતાં કાલપરિચ્છિન્ન ભગવત્સંબંધ જ તેણે માગ્યો. જો કે તે સ્વરૂપથી મોટો છે પણ કાલપરિચ્છિન્ન છે. તે [1]ફલરૂપ છે તેને માટે સાધન કરવાની અપેક્ષા નથી થોડો સંબંધ માગ્યો એ અંશમાં તે દુર્ભાગિણી છે એમ શુકદેવજીએ કહ્યું છે. ૮

તેણીએ ભગવાન પાસે જે માગ્યું તે કહે છે.

आहोष्यतामिह प्रेष्ठ दिनानि कतिचिन्मया ।
रमस्व नोत्सहे त्यक्तुं सङ्गं तेऽम्बुरुहेक्षण ॥ ९ ॥

હે પ્રિયતમ મારી સાથે કેટલાક દિવસ વિરાજો હે કમલનેત્ર તમારો સંગ છોડવાને હું રાજી નથી માટે મારી સાથે તમે રમણ કરો.

સુબોધિની—આપે વિવાહ તો કર્યો નથી માટે અહિં જ રહી જાઓ. કેમકે કોઈ જગ્યોએ સુવું તો પડશે જ તે અહિં જ સુવાનું રાખો. એવી માગણી કેમ કરો છો? ત્યાં કહે છે કે આપ બહુ પ્રિય છો તેથી આગ્રહ કરું છું. તેમાં પણ અન્તર્યામિની જેમ રહેવાનું કહેતી નથી કેટલાક દિવસ સુધી મારી સાથે રમણ કરો. આવો આગ્રહ શા માટે જોઈએ? મોક્ષાદિ મારી પાસે કાં માંગતી નથી? એના ઉત્તરમાં કહે છે કે તમારો સંગ છોડવાનો ઉત્સાહ થતો નથી કારણ કે આપ કમળ સરખા નેત્રવાળા છો સર્વ સુખ આપનાર અને કામને ઉદ્દીપન કરનાર હોવાથી તે માગું છું. ૯

ભગવાને બહુ સુખ આપીશ એમ વિચાર્યું હતું તો પણ તેણે માગ્યું એટલું જ આપ્યું. તે કહે છે.

तस्यै कामवरं दत्त्वा मानयित्वा च मानदः ।
सहोद्धवेन सर्वेशः स्वधामागमदर्चितः ॥ १० ॥

તેની ઇચ્છા હતી તે વરદાનરૂપ તેને આપીને પોતે માન આપનાર હોવાથી તેને માન આપી તેની પૂજા સ્વીકારીને ઉદ્ધવજીની સાથે પોતાના મંદિરમાં પધાર્યા.

સુબોધિની—સત્યસંકલ્પ હોવાથી પોતે વિચારેલ પણ તેને આપ્યું એ જ વાત કહે છે કે ભગવાન્ મોક્ષ અથવા ભક્તિ આપવાને તેને ત્યાં પધાર્યા હતા કેમકે તે આપવાનાં પાત્રો હતાં તેમાં કુબ્જા અને અક્રૂરને પણ ગણ્યાં હતાં ચકાર છે તેથી આત્માને પણ આપવો ધાર્યો હતો. ભગવાન પોતે બીજાને માન આપનાર છે તેણે પોતાના સ્વભાવથી આ કુબ્જાને પણ માન આપ્યું. પછી બહાર આવી ઉદ્ધવને સાથે લઈ તેની ઇચ્છાથી બીજા ધર્મને પણ સ્વીકારી તે કાર્ય પૂર્ણ કરી ફરીને પોતે સર્વના ઈશ્વર હતા તે ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો એથી જેમ કેટલાક દિવસ તેની સાથે રમણ થાય એવી વ્યવસ્થા કર્યાનું પણ જણાય છે. જેમ નારદને માયાવડે ક્ષણવારમાં સાઠવર્ષ પ્રતીત થયાં તેમ આને પણ ભગવાને તેની માગણી પ્રમાણે માયાવડે બતાવી રાજી કરી. અહિંથી ગયા પછી કોઈ વખત પાછા આવ્યા નહિં એ સૂચવ્યું છે. ત્યાં કહે કે ઇચ્છા રહી હોય તો આવે પણ ખરા? તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે પોતાનું ઘર પણ સર્વ સમૃદ્ધિવાળું છે તેમાં પધાર્યાં. એટલે ત્યાં ગયાપછી બહારની અપેક્ષા નજ રહે એવી તેમની સંપત્તિ છે. ૧૦

તેથી જ ભગવાન મળે ત્યારે જીવે પ્રાર્થના ન કરવી ભગવાન જ જે કરવું હોય તે કરો. જો માગે તો તે કુબુદ્ધિ ગણાય તે જ કહે છે.

---

[1] ભગવત્સંબંધ તો અતિ પુણ્યજનક છે તેથી તે પુણ્યથી આગળ સંબંધ પુનઃ તેના પુણ્યથી આગળ થાય એટલે સર્વથા તેને સુખ થશે તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે ભગવાનજ ફલરૂપ છે. તે સાધન થતા નથી. (પ્રકાશ)

दुराराध्यं समाराध्य विष्णुं सर्वेश्वरेश्वरम् ।
यो वृणीते मनोग्राह्यमसत्त्वात्कुमनीष्यसौ ॥ ११ ॥

સર્વના ઈશ્વર અને સર્વમાં વ્યાપીને રહેલા ભગવાન કોઈરીતે પ્રસન્ન થાય તેવા નથી તેને પ્રસન્ન કરીને તેની પાસે મનમાં આવે તેવું માગે તે માણસ ખરાબ બુદ્ધિવાળો ગણાય.

सुबोधिनी—પ્રથમ તો તેનું આરાધન કરવું જ કઠિન છે તેથી શુકદેવજી કહે છે કે આપણે મુક્ત થયા તો પણ એમ જ રહ્યા છીએ. તેવા ભગવાનનું આરાધન કર્યું તે પણ તે ખુશી થયા ત્યાં સુધી કર્યું તે પણ લોકનું પાલન કરવા માટે આવેલા વિષ્ણુનું આરાધન કર્યું કાલાદિ સર્વના નિયન્તાનું આરાધન કર્યું તે નિયન્તા હોવાથી સર્વનો કાળ દૂર કરવાનો તેનો વિચાર છે છતાં એવાને પ્રસન્ન કરીને મનમાં આવે તે માગે તે તો મોટારાજા પાસે જઈ પોતે ભૂખ્યો હોય સર્વ ઉપદ્રવ યુક્ત હોય છતાં પોતાનું ન માગતાં પોતાના વાંદરાને માટે ભાત માગે તેવીરીતે પોતે આત્મા છે તેનું મન મર્કટરૂપ છે તેને રાજી કરે એવી પ્રાર્થના કરે તો તે થોડી બુદ્ધિવાલો નહિં તો બીજું શું કહેવાય? તેમ તો ભલે માગે પણ તે થોડું માગ્યું હશે પણ વાંદરા જેટલું નહિં માગ્યું હોય. એ શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે મનના ધર્મો જીવના પોતાના નથી તેમાં ધર્મોનો આરોપ કરો તે તો ખરાબ ધર્મો કહેવાય. તે ખરાબ ધર્મો હોય તો તેની માગણી કેમ કરે? તેના ઉત્તરમાં કહે છે તે કુબુદ્ધિવાળો હોવાથી ન માંગવાનું માગે છે. ૧૧

હવે બીજું પ્રકરણ અહિંથી ચાલે છે તે કહે છે.—

अक्रूरभवनं कृष्णः सहरामोद्धवः प्रभुः ।
किंचिच्चिकीर्षयन् प्रागादक्रूरप्रियकाम्यया ॥ १२ ॥

ઉદ્ધવ અને બળરામને લઈને પ્રભુ કૃષ્ણ કાંઈક કર્તવ્યની ઇચ્છાથી અને અક્રૂરનું પ્રિય કરવા માટે તેને ઘેર ગયા.

सुबोधिनी—તે જ દિવસે અક્રૂરને પણ વરદાન આપેલ તેથી ભગવાન્ અક્રૂરને ત્યાં પધાર્યા. ત્યાં કહે છે કે પહેલાં તો વર અક્રૂરને આપેલો તે તેને ઘર પાછળથી કેમ પધાર્યા. આપેલ વરના ક્રમથી કેમ ન ગયા? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે તે તો કૃષ્ણ એટલે સ્ત્રીઓને માટે આ લોકમાં પધાર્યા છે એમ અમે પ્રથમથી કહીએ છીએ. ત્યાં બળદેવજીનું પણ કામ છે તેથી તેને સાથે રાખ્યા છે. ઉદ્ધવ તો ઉત્સવાત્મક છે રસ પ્રધાન છે. રમણ તો સ્ત્રીઓ સાથે જ થાય. તેથી કુબ્જાને ઘર ઉદ્ધવસાથે પધાર્યા. ભગવાન ત્યાં મુખ્ય હોય તેથી બળદેવને ક્રોધ થાય. તે આવેશરૂપ છે તેથી રમણ અને અરમણવડે રસાભાસ અને અનૌચિત્ય (અયોગ્ય) થાય. અહિં તો અક્રૂરને સંપૂર્ણભાવ આપી મોકલવો છે તેથી યૌનિના ભાવને માટે રામને સાથે રાખ્યા નિમિત્તને માટે ઉદ્ધવને સાથે લીધા. ત્યાં કહે કે તેની વિનતિ વગર કેમ તેને ઘર ગયા ત્યાં કહે છે કે તે તો ઈશ્વર છે. બધાના ધણી છે સેવકને ઘર સેવકને માન આપવા જાય તેને આમંત્રણ કરવાને કોણ સમર્થ થાય? અક્રૂરને ક્વચિત્ કોઈ જગ્યાએ મોકલવા માટે કાંઈક કરવાની ઇચ્છા પેદા કરતા અને અક્રૂરનું પણ પ્રિય કરવા માટે પ્રભુ ત્યાં ગયા. આ સ્માર્ત છે એમ બતાવવા [1]સ્માર્તતત્ત્વ ૨૫થી કહે છે. ૧૨.

આનું ઉપાખ્યાન [1]સ્માર્તતત્ત્વવડે કહેવાય છે કેમકે આ અક્રૂર પોતે સ્માર્ત છે. એથી તેનું સ્માર્તપણું બતાવવું છે. તે ત્રણ ઘર આવ્યા તેમનો અક્રૂરે સત્કાર કર્યો તે કહે છે.

स तान्नरवरश्रेष्ठानाराद्वीक्ष्य स्वबान्धवान् ।
प्रत्युत्थाय प्रमुदितः परिष्वज्याभिवन्द्य च ॥ १३ ॥

શ્રેષ્ઠ મનુષ્યોમાં પણ શ્રેષ્ઠ અને પોતાના બાંધવો તેમને દૂરથી આવતાં જોઈને અક્રૂર ઉભા થયા રાજી થયા તેમને ભેટ્યા અને તેમનાં વખાણ કર્યાં.

---

[1] સ્માર્તતત્ત્વ એટલે ૨૫ શ્લોકથી કહે છે. તૃતીયસ્કંધમાં કાલને લઈને ૨૫ ની સંખ્યા તત્ત્વોની થાય છે એમ સાંખ્ય પ્રકરણમાં કહ્યું છે. (લેખ)

सुबोधिनी—અક્રૂરને બધા તુલ્ય છે તેથી મર્યાદાથી પૂજા કરે છે તેમાં બળદેવને વિષમ ભાવ દેખાતો નથી. નરવરમાં પણ શ્રેષ્ઠ એટલે નર, નરવર અને નરવરશ્રેષ્ઠ એથી ઉદ્ધવ બળદેવ અને તેમના સ્વામી એ ત્રણ ગણાવ્યા. તે ત્રણને અક્રૂરે દૂરથી આવતા જોયા. પોતાના બન્ધુઓ એટલે ઉભા થવાનું લૌકિકરીતે પણ પ્રાપ્ત થયું તેની સાથે ઉભા થઈને પ્રથમ તો રાજી થયા. પોતે ભક્ત તો નથી તેથી સાષ્ટાંગ પ્રણામ તો ન કર્યા. (પ્રથમનો અક્રૂર તો મુક્ત થયો છે.) રાજી થયા પછી આલિઙ્ગન કર્યું પછી તેનાં વખાણ કર્યાં. ૧૩

એમ કાયા અને વાણીનો સત્કાર કરી માનસિક નમસ્કાર કરે છે.

ननाम कृष्णं रामं च स तैरप्यभिवादितः ।
पूजयामास विधिवत् कृतासनपरिग्रहान् ॥ १४ ॥
पादावनेजनीरापो धारयन् शिरसा नृप ।
अर्हणेनाम्बरैर्दिव्यैर्गन्धस्रग्भूषणोत्तमैः १५ ॥

અક્રૂર કૃષ્ણ અને બળરામને નમ્યા તે બન્ને એ અક્રૂરને નમન કર્યું અક્રૂરે વિધિપ્રમાણે બધાનું પૂજન કરી તેને આસન આપી બેસાડ્યા. તેના પગ ધોયાનું જળ પોતાના મસ્તક ઉપર ચઢાવ્યું હે રાજન્ પૂજન કરીને દિવ્યવસ્ત્રો આપ્યા ગંધ માળા અને ઉત્તમ ઘરેણાં પણ પૂજામાં આપ્યાં.

सुबोधिनी—બહારથી નમસ્કાર તો વ્યવહારને લઈને કરવાનો છે. તેથી ભગવાને પણ તેની સાથે નમન કર્યું છે. તે જ કહ્યું કે તે ત્રણે અક્રૂરને નમ્યા. પ્રથમ ચકાર છે તેથી ફલ વગેરે ભેટને માટે લાવ્યા છે બીજો ચકાર છે તેથી ઉદ્ધવને પણ સાથે રાખ્યા છે તેમણે અક્રૂરને નમન કર્યું अपि શબ્દ તુલ્યતાને કહેનાર છે. પોતાને ઘર આવ્યા તેથી પૂજવા જોઈએ. શાસ્ત્રમાં પૂજનનો વિધિ હોય તેમ પૂજન થાય. જેમ લોકો મોટા પુરુષો ઘરમાં આવે તો પૂજે છે ત્રણને આસન આપ્યાં અહિં ઉદ્ધવે પણ બરોબરીયાને હિસાબે આસન લીધું. જેમ શ્રાદ્ધમાં ગુરુ અને શિષ્ય બેસે તો આસન લે છે તેમ ઉદ્ધવે કર્યું. ૧૪ પછી પગ ધોયાનું જળ મસ્તક ઉપર ચઢાવ્યું ધર્મનિષ્ઠામાં આટલી ભક્તિ વધારે છે. ધર્મનું તમને જ્ઞાન છે એમ બતાવવા માટે હે નૃપ એમ સંબોધ્યા છે. પછી દિવ્ય—ચંદન અને ફુલની માળાઓ અને આભૂષણો સાથે પૂજા કરી એમ સંબંધ લેવો. પૂજા સાધન છે **पूजयामास**નો અર્થ તેનું આરાધન કર્યું એમ કરવો. ૧૫

ત્યાર બાદ જે કર્યું તે કહે છે.

अर्चित्वा शिरसानम्य पादावङ्कगतौ मृजन् ।
प्रश्रवावनतोक्रूरः कृष्णरामावभाषत ॥ १६ ॥

તેનું પૂજન કરી મસ્તકવડે નમન કરી તેમના ચરણને ખોળામાં લઈને ચાંપતાં વિવેકથી નમ્ર થએલ અક્રૂર કૃષ્ણરામને ઉદ્દેશીને બોલ્યા.

सुबोधिनी—ઉચ્ચે પધરાવેલા ભગવાનના ચરણને પોતાની ગોદમાં લઈને સેવાને માટે દાબ્યા. વિનયથી નમીને પ્રથમ કહેલ અક્રૂર કૃષ્ણ અને રામને જોઈને પોતે તેની સ્તુતિ કરવા લાગ્યો. ૧૬

અક્રૂરે કરેલી સ્તુતિને કહે છે.

दिष्ट्या पापो हतः कंसः सानुगो वामिदं कुलम् ।
भवद्भ्यामुद्धृतं कृच्छाद्दुरन्ताच्च समेधितम् ॥ १७ ॥

પાપી કંસ તેના ભાઈઓ સાથે મર્યો તે મારા ભાગ્ય સમજું છું. આપે યાદવકુલનો ઉદ્ધાર કર્યો એટલું જ નહિ પણ ન મટે એવા સંકટમાંથી છોડાવી તેને સમૃદ્ધ બનાવ્યું તે પણ હું મારાં ભાગ્ય સમજું છું.

[1]दशभिः स्तुतिरुक्ता हि प्रार्थनैकेन दोषनुत् । सर्वैर्भावैरिह स्तुत्यो निरोधे ह्यधिकारिभिः ॥ १ ॥
सर्वेष्वेव च भावेषु कृष्णोत्कर्षो निरूप्यते । अयुक्तं प्रार्थयेद्यस्तु तस्मै दद्यान्न सर्वथा ॥ २ ॥
न दत्तं पूर्वं गोपीभ्यः नोत्तरस्यापि दास्यति । निरोधो ह्यन्यथा न स्यात् फलार्थं कर्म तद्भवेत् ॥ ३ ॥
[3]ईश्वरैः सर्वहितविद्दतो रोधो न दूषणम् । यथा बालकरोधो हि पित्रापि विनिरूपितः ॥ ४ ॥
निर्वर्तयति कामांस्तान् ज्ञानेन महिला मतिः । यदि स्यादुत्कटा दुष्टा निर्दुष्टा वा विचारतः ॥ ५ ॥

(દશ શ્લોકથી અક્રૂરની સ્તુતિ કહી છે દોષ નિવૃત્તિ કરનારી પ્રાર્થના એક શ્લોકથી કરી છે. સર્વ ભાવથી ભગવાનની અહિં સ્તુતિ કરવી છે કેમકે ભક્તો નિરોધના અધિકારી છે.[1] સર્વ ભાવમાં કૃષ્ણના ઉત્કર્ષનું વર્ણન આવે છે ભગવાનપાસે ભક્ત અયોગ્યવસ્તુ માગે તો ભગવાન્ તેને આપતા નથી પ્રથમાધ્યાયમાં ગોપીએ સંયોગ માગ્યો તે ભગવાને ન આપ્યો. કેમકે તે તેને હિતકૃત્ ન્હોતો. એમ આગળ પણ ભક્તનું અહિતકારી હશે તેને માગશે તો પણ ભગવાન આપશે નહિ. એમ આપે તો તેની સેવા ફલને માટે થઈતો તેનું કિંચિત ફલ મળે તો, તે સેવાથી તેનો નિરોધ ન થાય. પણ તે કર્મમાર્ગરૂપ ફલ આપનારૂં થાય. ભગવાન્ સર્વના હિતને જાણે છે તેથી તે નિરોધ કરે તેમાં દોષ નથી. જેમ બાલક પોતાનું અહિત ન સમજી કામ કરવા જાય તો તેના માબાપ તેમ કરતાં તેને અટકાવે છે. જો એ ભક્તનો તે વાતમાં આગ્રહ બંધાય તો ભગવાન્ જ્ઞાનનો બોધ કરી તેના આગ્રહને છોડાવે છે. ભગવાનમાં આગ્રહવાળી બુદ્ધિ નિર્દુષ્ટ છે છતાં તેમાં આગ્રહ થાય તો ભગવાન્ ઉપદેશદ્વારા તેની નિવૃત્તિ કરે છે.)

સુબોધિની—પહેલાં તો ભગવાને કરેલાં કર્મોનો અભિનંદનવડે ઉત્કર્ષ કહે છે. તે અક્રૂરને ભગવાન પોતાના સમાનધર્મવાળા દેખાયા. આ તામસ ભાવ છે તામસ ભક્તોની જેમ તે પ્રથમ જ થયો છે. કંસ મર્યો તે અમારા ભાગ્યથી તે પાપી કંસ મરી ગયો. તેના ભાઈઓની સાથે મર્યો. આપ બન્ને ભાઈઓએ આ યાદવકુલને મોટા સંકટમાંથી મુક્ત કર્યું આથી કુલના સંબંધથી કુલનું અનિષ્ટ થતું બચી ગયું. પરંતુ કુલનું ઈષ્ટ પણ આપે કર્યું તે એકને આપે ઓછો કર્યો તેનું એક હશુ ઐશ્વર્ય હતું તે બધાને થોડું થોડું મલીગયું ચકાર છે તેથી કુલને મુક્ત પણ આપે કર્યું પૂર્વસંબંધને લઈને પાપમાંથી પણ કુલનો ઉદ્ધાર કર્યો અક્રૂરે ભગવાનનાં બે કાર્ય જોયાં તેને પોતે વખાણ્યાં. ૧૭

---

૧ દશશ્લોકથી સ્તુતિ કરવાનું કારણ કહે છે. સર્વ સગુણ નિર્ગુણ ભાવથી સ્તુતિ કરવાની છે. તેથી. ૨ ભગવાને માગ્યા છતાં કેમ ન આપ્યું? તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે ભગવાન્ અયોગ્ય હોય તે ન આપે. ૩ ભક્તિથી યાચિતનું દાન કરે તો નિરોધ કેમ સિદ્ધ ન થાય ત્યાં કહે છે કે તે સેવારૂપ કર્મ કામિત ફલ આપે એટલે નિરોધ ન કરે. ૪ યાચિત ન આપે અને બીજું આપે તો અભજનીય ન થાય? ત્યાં કહે છે કે તે ઈશ્વર છે. ૫ એમ તો ભક્તને દુઃખ થાય તે ભગવાન્ ક્લિષ્ટકર્મા ન થાય? ત્યાં કહે છે કે બાલક હોય ત્યાં સુધી કામચાર કામવાદ કામભક્ષ હોય છતાં તેના કાકા બાપા તેના બાલકનો રોધ તેના હિત માટે કરે છે તેમ ભગવાન તેનું અહિત હોય તેને ન આપે તેમાં વાંધો નથી. ૫ એનો દુષ્ટ આગ્રહ હોય તો ભગવાન જ્ઞાન આપીને તેના હઠને નિવૃત્ત કરે છે. તેમાં તેને કાંઈ પ્રયાસ થતો નથી. (પ્રકાશ)

---

1 દસસંખ્યાનું તાત્પર્ય કહે છે સર્વભાવથી સગુણનિર્ગુણ તેમાં એક નિર્ગુણ અને નવ સગુણ મલી દસ ભાવના દસ શ્લોક છે. 2 ગોપિઓના જેવા ભાવ હશે એ શંકા દૂર કરે છે કે જેવો અધિકાર તેવા ભાવ થાય છે પૂર્વ અધ્યાયની ગોપીને સંભોગરસ ન આપ્યો તેમ અહિં નહિં આપે. એમ કર્મનું ફલ આપે તો કામિત ફલ મલ્યું તે નિરોધ ન આપે. 3 તે ભગવાન્ સાધનને અન્યથા કરે છે કેમકે તે ઇશ્વર છે. સર્વનું હિત કરનાર છે. તેથી તેનો નિરોધ કરે. તેમાં દૂષણ નથી જેમ બાલકને તેનો વડીલ કોઈ કામ કરતો અટકાવે તો તેમાં દોષ નથી. એમ ભગવાન ભક્તના અયુક્તકામને અટકાવે છે. ભક્તની મતિ આગ્રહથી દુષ્ટ થાય તો ભગવાન તેનો જ્ઞાનથી આગ્રહ દૂર કરાવે છે. તેથી કંસને માર્યો તે યાદવોનો સંબંધી હતો તેને માર્યો તે ખોટું કામ કર્યું એમ શંકા ન થવા માટે તે પાપી હતો તેથી માર્યો તે સારૂં થયું એમ કહી ભગવાનને માથેથી તેને મારવાનો દોષ દૂર કર્યો. (લેખ)

તે બન્નેનાં સ્વરૂપને કહે છે.

युवां प्रधानपुरुषौ जगद्धेतू जगन्मयौ ।
भवद्भ्यां न विना किंचित् परमस्ति न चापरम् ॥ १८ ॥

આપ બન્ને ભાઈ પ્રધાન અને પુરુષરૂપ છો જગતના કારણરૂપ છો જગદ્રૂપ છો કાર્યકારણરૂપ આ જગત્ આપના વિના બીજું કાંઈ નથી.

સુબોધિની—અહિં પણ એકયોનિ (નિમિત્ત) અને બીજ (ઉપાદાન)રૂપ એવું વ્યાખ્યાન કર્યું. આ બન્ને ભાઈને પ્રધાન પુરુષ[1] કહ્યા તો તે આધિદૈવિક પ્રધાનપુરુષ હશે તે તો [2]નિર્ધર્મક બ્રહ્મની સ્તુતિ થઈ ત્યાં કહે છે કે આપ નિર્ધર્મક નથી પણ આ જગતના કારણ આપ છો. ત્યારે કહે છે કે નિમિત્તમાત્ર હશે ? તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે આપ જગન્મય છો વિકારમાં કે તત્ પ્રકૃતઅર્થમાં મયટ્ થાય તો જગતનું ભગવન્મયત્વ થતું નથી તો પણ ભગવત્કારણક જગત્ છે. તેથી ભગવાનને જ જગન્મય કહ્યા છે. એમ ન માનીએ તો અસતમાંથી સત થયું ગણાય. અથવા ભગવાનનો પરિણામ[3] જગત્ થાય. આ જગતને પકડીને હું રહ્યો છું એ ગીતાવાક્યથી લોકમાં જગતની મહત્તા બતાવી તેનાવડે ભગવન્માહાત્મ્ય કહેવા માટે અન્નમય યજ્ઞ કહેવાય છે તેમ જગન્મય ભગવાન્ કહ્યા. તો પણ ભગવાન તો જગતના સાધારણ કારણ થાય. [4]કાલાદિની જેમ. સમવાયિકારણ પણ સાધારણ જ [5]મૃત્તિકાની જેમ ગણાય ત્યાં કહે છે કે કૃષ્ણ અને રામ એ બન્ને, શક્તિનો વિભાગ કરીને પધાર્યા છે તેના વગર ઉત્કૃષ્ટ કે અપકૃષ્ટ નથી ચથી અવાન્તર ભેદો થતા નથી. સર્વનું મૂળ આપ જ છો. જેમાં વધારે પોતાનું સામર્થ્ય દેખાડો છો તે ઉત્કૃષ્ટ, જેમાં ઓછું સામર્થ્ય બતાવો છો તે અપકૃષ્ટ ગણાય છે.

એમ કારણપણાથી ભગવાનનું નિરૂપણ કરીને ભગવાન્ આધેય પણ છે એ વાત ભેદ અને [1]અભેદના પરિહાર માટે કહે છે.

आत्मसृष्टमिदं विश्वमन्वाविश्य स्वशक्तिभिः ।
ईयते बहुधा ब्रह्मन् श्रुतिप्रत्यक्षगोचरम् ॥ १९ ॥

હે બ્રહ્મન્ પોતે રચેલા વિશ્વમાં પાછલથી પ્રવેશ કરીને પોતાની શક્તિઓવડે બહુ પ્રકારે શ્રુતિ અને પ્રત્યક્ષના વિષયરૂપ આપ જ થાઓ છો.

સુબોધિની—જો કે આત્મસૃષ્ટિમાં ભેદ કે [1]અભેદ હોય છતાં તે દોષને માટે થાય નહિં તો પણ ભિન્નસૃષ્ટિમાં પણ [2]એ દૂષણ ન થાય તેને માટે અહિં કહીએ છીએ. પોતે સૃજેલું આ સમગ્રવિશ્વ સૃષ્ટિની અનુસૃષ્ટિ થયા પછી તેમાં પાછલથી આવેશ કરીને સ્વશક્તિથી સર્વસામર્થ્યયુક્ત થઈને [3]અનન્તરૂપે આપ પ્રતીત થાઓ છો. તો પણ વૈદિક અર્થ જૂદો હશે शब्द इति चेन्नातः એ તત્ત્વસૂત્રોમાં એવો નિર્ણય છે. અથવા ભ્રમથી ગ્રહણ થાય તે જૂઠું થાય. તેથી સર્વકર્તૃત્વ ભગવાનમાં સંભવતું નથી એવી શંકા કરીને કહે છે કે શ્રુતિ અને [4]પ્રત્યક્ષનો વિષય આપ છો સાધારણ પ્રત્યક્ષ વસ્તુ નિરૂપક નથી તેથી સામાન્ય ગ્રહણ કર્યું છે ગોચરશબ્દ પણ વિશેષનિઘ્ન[5] છે. અથવા તે અન્વાવિશ્યનું કર્મ છે. બ્રહ્મન્

---

૧ ભેદાભેદ એટલે ઐચ્છિક ભેદવાળો અભેદ એવો તેનો અર્થ છે. ૨ આ એટલે ભેદ કરેલો વસ્તુનો વિભાગ. ૩ અનન્તરૂપે આપ જ દેખાઓ છો એ શેષ લેવાનો છે. તેથી આપને ભિન્નવસ્તુરૂપ પારછેદ નથી. ૪ સાધારણ પ્રત્યક્ષ એટલે સંદેહ પેદા થયા પહેલાનું પ્રત્યક્ષ. ૫ નિઘ્ન એટલે સંબોધનથી કહેલ બ્રહ્મશબ્દને અધીન (વિશેષ્ય–ધર્મિને નિઘ્ન–અધીન) એ વિશેષનિઘ્ન કહેવાય. (પ્રકાશ)

---

1 પ્રધાનપુરુષત્વ એટલે આધિદૈવિકપ્રધાનપુરુષત્વ એનો અર્થ અક્ષરત્વ થયો. 2 એ અક્ષરબ્રહ્મની સ્તુતિ નિર્ધર્મિકા થાય. 3 વિકારવાળો પરિણામ થાય. સિદ્ધાન્તમાં તો સુવર્ણમાં રહેલું કડું. તે સોનું જ, કડું થઈને પેદા થાય છે. તેને પણ પરિણામ કહે છે. તે સોનાનો વિકાર કહેવાતો નથી. 4 કાલ સર્વ પ્રત્યે સાધારણ છે. ગાય ઘોડાના ભેદનું કારણ કાલ થતો નથી તેમ મૃત્તિકા પણ સાધારણ છે તે ઘડો કોડીયા વગેરે રૂપનું કારણ થતી નથી. 5 મૃત્તિકામાં ઘડો પણ ઘડામાં મૃત્તિકા નહિ તેથી ઘડો મૃન્મય કહેવાય મૃત ઘટમય ન કહેવાય. ભગવાન તો કહેવાય. પાછળથી પ્રવેશ કરે છે તેથી આધેય પણ છે. (લેખ)

સંબોધન બ્રહ્મવાદમાં સર્વ ઉપપત્તિઓ સિદ્ધ છે તેથી આ અર્થને ફરીને સાધવાની જરૂર નથી. એમ બતાવવા માટે છે. ૧૯

એકમાં નાનાત્વ કે વૈચિત્ર્ય લોકમાં નથી હોતું લૌકિક શિવાય કેવળ અલૌકિક ગ્રહણ કરનાર પ્રત્યે એકનું અનેકપણું દૃષ્ટાન્તથી કહે છે.

यथा हि भूतेषु चराचरेषु मह्यादयो योनिषु भान्ति नाना ।
एवं भवान् केवलआत्मयोनिष्वात्मात्मतन्त्रो बहुधा विभाति ॥ २० ॥

જેમ ચરાચર ભૂતોમાં પૃથ્વી વગેરે બહુ પ્રકારે રહે છે તેમ આપ નાના પ્રકારની આપની સૃષ્ટિમાં સ્વતંત્રરીતે પ્રવેશ કરી બહુરીતે શોભો છો.

સુબોધિની—સ્થાવર અને જંગમ ભૂતોમાં ખરીરીતે તો પાર્થિવોમાં કારણભૂત પૃથ્વી વગેરેની વિલક્ષણતા હોય છતાં પણ જીવના સામર્થ્યથી તેમાં કારણપણાથી પ્રવેશેલા પૃથ્વ્યાદિ અનેક પ્રકારે દેખાય છે. તેમાં યુક્તિ આપે છે કે ચર અને અચર ભૂતો યોનિને લીધે એમ ઉત્પન્ન થાય છે તેથી કદાચને પૃથ્વી' વગેરેની અકારણતા દેખાય. બીજ પણ જમીનમાં વાવ્યા પછી સ્વરૂપથી નાશ થાય છે તે યોનિરૂપ થાય છે તેથી મૂળમાં યોનિ કહી છે. તેમાં પૃથ્વી વગેરે જો બીજને લીધે યોનિરૂપ થતાં હોય તો બીજરૂપ અક્ષર બ્રહ્મ પ્રથમ ભગવાનમાં રહેલું છે તે જગદ્રૂપ થઈ સ્વસામર્થ્યથી પોતાને ઇચ્છિત પ્રકારે પોતાનામાં પ્રવેશ' કરાવી દે કેમ કે તે યોનિભાવાપન્ન છે અનન્ત જગદ્રૂપે 'બહુ થોડા પરિશ્રમથી પ્રકટીને ભગવાન્ પણ કેવળ આત્મારૂપ પોતાની યોનિમાં જગતરૂપમાં બહુ પ્રકારે દેખાય છે. શક્તિને વશ હોઇને અવિદ્યમાન સ્થાનમાં આકર્ષણ થાય તો અનિત્યતા થાય એ શંકાના અભાવ માટે પોતે આત્મા છે એમ કહ્યું છે એટલે સર્વત્ર વ્યાપ્ત હોઈને આકર્ષણનો પ્રયોગ કર્યા વગર જ પ્રકટ થાય છે. દૃષ્ટાન્તમાં ભૂતોમાં પરતંત્રપણું દેખાય છે તેવું અહિં નથી એમ બતાવવા ભગવાન્ આત્મતંત્ર છે પોતે સ્વાધીન છે એમ કહ્યું. તેના કરતાં પણ આ જગતમાં અનેક પ્રકાર બતાવવા માટે દૃષ્ટાન્તમાં નાનાપણું આપ્યું છે છતાં તેમાં પ્રકારોનું વિધાન કરે છે કે તે બહુધા અનેક પ્રકારે દેખાય છે. તેમાં હું જ દેખાઉં છું એમાં શું પ્રમાણ છે? વાદી પ્રતિપાદિત મતમાં છે તેમ જગત જૂદીરીતે થાઓ? ત્યાં કહે છે કે કારણ કરતાં પણ કાર્યમાં અધિકતાનું ભાન થાય છે જેમ ચિત્રપટમાં દેખાય તેમ. તેથી 'ભગવાન જ દેખાય છે એવો નિશ્ચય થાય છે. ૨૦

એમ જગદ્રૂપપણું કહીને કર્તાપણામાં પ્રાપ્ત થતા દોષને વારવા માટે હવે કહે છે.

सृजस्यदो लुम्पसि पासि विश्वं रजस्तमःसत्त्वगुणैः स्वशक्तिभिः ।
न बध्यसे तद्गुणकर्मभिर्वा ज्ञानात्मनस्ते क्व च बन्धहेतुः ॥ २१ ॥

રજસ તમસ અને સત્ત્વરૂપ પોતાની શક્તિવડે આપ આ જગત સૃજો છો પાળો છો અને સંહારો છો. છતાં તે ગુણ અને કર્મોમાં આપ બંધાતા નથી કારણ આપ જ્ઞાનરૂપ હોવાથી આપને બંધનું કાંઈ કારણ નથી.

---

૧ પોતાનામાં પ્રવેશ કરાવે. બીજાત્મક અક્ષરબ્રહ્મમાં પોતાથી જૂદા જગતને સંપાદન કરે. એમ ભગવાન્ સર્વ જગતમાં નાનાપ્રકારે વિચિત્રતાથી દેખાતા એક જ છે. કેમકે તે જગતનું સમવાયિકારણ છે માટે, ચરાચર પાર્થિવ પદાર્થમાં પેઠેલી પૃથ્વીની જેમ. એવું અનુમાન ફલિત થાય છે. (પ્રકાશ)

---

1 એમાં પૃથ્વીવગેરેમાં બીજને લીધે નાનાપણું દેખાતું હોય તો તો ભગવદભિલષિત પ્રકારે યોનિભાવાપન્ન અક્ષરબ્રહ્મ, પ્રથમથી ભગવાનમાં વિદ્યમાન જગદ્રૂપ તે ભગવાનના સામર્થ્યથી બીજરૂપ અક્ષરને ઉત્પન્ન કરીને પોતાનામાં પ્રવેશ કરાવીને અનન્ત જગતરૂપે દેખાય એમ આગળ સંબંધ લેવો. 2 અનન્તમાં પ્રકાર કહે છે ઇત્યાદિ એ શબ્દથી દૃષ્ટાન્તમાં સાંખ્ય પ્રકાર કહ્યો છે દાર્ષ્ટાન્તિકમાં સર્વ ભગવદ્રૂપ છે. 3 ભગવાન આત્મા છે તેમાં યોનિ-બીજાદિ ભેદ નથી. (લેખ)

સુબોધિની—એ પ્રસિદ્ધ જગત્, ભગવાનને જોતાં પ્રપંચ સ્ફૂર્યો નહિ તેથી અદઃ પેલું એમ પરોક્ષ નિર્દેશ કર્યો છે. તેને જગતની અસ્ફૂર્તિમાં કારણ પણ કહ્યું. રજથી સૃજો છો તમથી પ્રલાપન કરો છો સત્ત્વથી પાલન કરો છો. રજઃ, સત્ત્વ, તમઃને સ્વધર્મ કહેવા માટે ગુણપણું કહ્યું છે. તો પણ સ્મૃતિ-ન્યાયથી ભગવાનને જગત્કર્તૃત્વ નહિ હોય એવી શંકાના સમાધાનમાં કહે છે કે આપની તે શક્તિઓ છે તે ગુણો પ્રકૃતિના ધર્મો નથી. ધર્મમાં પણ સામર્થ્ય આવવાથી તે શક્તિ કહેવાણી જો કે શક્તિપદથી અહિં અભ્યાસ (પૌનઃપુન્ય) નથી તેથી કર્મબંધનું નિવારણ કર્યું છે તો પણ લોકન્યાયથી દૂષણ દૂર કરવા માટે જ્ઞાનથી તેનો અભાવ કહે છે. તે ગુણોના કર્મથી આપ જગતમાં બન્ધાતા નથી. તે ગુણોથી બંધ, મોહ વશથી, કર્મ વશથી બંધ, અનિચ્છાથી પણ બંધ થાય છે. વા અનાદરમાં છે. કાલથી પણ આપને બંધ નથી લોકો તો તુચ્છ હોઈને તેનાથી બંધ ન જ હોય તેનું કારણ કે આપ જ્ઞાનાત્મા છો. જ્ઞાનથી બંધ ન થાય. એમ બધાં શાસ્ત્રો કહે છે. આપ તો જ્ઞાનના પણ આત્મા છો આપના સામર્થ્યથી જ્ઞાન બંધથી મુક્ત કરાવી શકે છે. તે આત્મપદથી સૂચવ્યું છે. બંધનાં કારણનું નિરાકરણ કરવાથી આપ સર્વસમર્થ હોવાથી આપને બંધ ક્યાંથી હોય? ચકારથી દેશથી કાળથી અને અવસ્થાથી પણ બંધ નથી. ૨૧

તોપણ અવતારની અન્યથાનુપપત્તિ થવાથી 'ઉપાધિવાળા સત્ત્વગુણના અભિમાનીના અવતારો એમ લોકમાં' પ્રસિદ્ધિ છે તેથી તો અત્યંત બંધ થવા સંભવ છે એવી શંકા કરીને કહે છે.

देहाद्युपाधेरनिरूपितत्वाद्भवो न साक्षान्न भिदात्मनः स्यात् ।
अतो न बन्धस्तव नैव मोक्षः स्यातां निकामस्त्वयि नोऽविवेकः ॥ २२ ॥

આત્માને દેહ ઇન્દ્રિય અન્તઃકરણ સ્વભાવાદિ હોય તો તેનો જન્મ કહેવાય તે ન હોવાથી આપનો જન્મ નથી આત્મા હોવાથી આપનામાં ભેદ નથી તેથી બંધ મોક્ષ પણ નથી. તેમ આપનામાં અવિવેક ન હોવાથી પણ તે નથી.

સુબોધિની—દેહ ઇન્દ્રિય અન્તઃકરણ સ્વભાવ કર્મ કાળ વગેરે જેને ઉપાધિ હોય તે આત્માનો જન્મ કહેવાય છે. ત્યાં કહે છે મારો પણ વસુદેવથી જન્મ છે તેના ઉત્તરમાં કહે છે તે સાક્ષાત્ જન્મ નથી નટની પેઠે વેષને માટે જન્મપ્રસિદ્ધિ છે ખરૂં 'જન્મ નથી આત્મામાં ભેદ' પણ નથી પૂર્વસંઘાત છોડવો અને બીજો ગ્રહણ કરવો એ ભેદ કહેવાય કારણ કે આ આત્મા છે. સર્વત્ર વ્યાપ્ત હોય તેમાં ભેદ ન હોય ભેદ નથી માટે જન્મ પણ નથી, મૂળરૂપ વિષ્ણુ અથવા ભગવાનમાં ભેદ ન હોવાથી તેનો જન્મ નથી તેથી આપનામાં પણ બંધ નથી મોક્ષ પણ નથી જેનાથી સત્કર્મ કરવા માટે ધર્મ સ્થાપન કરે. તેથી આપને બંધ મોક્ષ નથી. ત્યાં કહે છે કે જ્યાં સુધી અધિકાર છે ત્યાં સુધી તેને લગતું બધું કાર્ય કરવું પડે એ ન્યાયથી વિષ્ણુનો અધિકાર પૂરો થાય ત્યારે સ્માર્તસંમત તેની મુક્તિ થાય છે બ્રહ્મને કહેનાર પણ એકદેશી છે જે બ્રહ્મવિદ્યાથી સર્વ થવાનું તે બ્રહ્મ કેમ થાય છે? એ શંકા કરી 'આગળ તે બ્રહ્મ હતું' 'આત્માને હું બ્રહ્મ છું એમ માને' 'તેથી સર્વ થાય છે' એ વાક્યથી બ્રહ્મ પ્રપંચરૂપ થાય છે તેમ 'બ્રહ્મને [૪]જાણનાર પરને પામે છે' ત્યાં બ્રહ્મજ્ઞાનથી બ્રહ્મની પણ પરપ્રાપ્તિનો નિશ્ચય કરેલો છે. કર્મકાણ્ડમાં પણ [૫]પરમેષ્ઠિનો આ યજ્ઞ છે એનો આરંભ કરી સર્વનો ઉત્કર્ષ દર્શપૂર્ણમાસથી કર્યો છે. એમ પરબ્રહ્મનો પણ દર્શપૂર્ણમાસથી ઉત્કર્ષ પ્રતીત થાય છે. પરમેષ્ઠિ શબ્દ બ્રહ્મનો પર્યાય છે. 'ઇન્દ્ર [1]પ્રજાપતિ અને

---

૧ સોપાધિ સત્ત્વ ગુણનો અવતાર વિષ્ણુઃ ૨ મામાને મારવા વગેરે લોક પ્રસિદ્ધ કર્યો ભગવાન કહે મારા જન્મ પ્રસિદ્ધ છે માટે જન્મનિષેધ ઉપજાવી કાઢવો વૃથા છે ત્યાં કહે છે. ૩ ભિદાપદનો અર્થ કરે છે. સ્માર્તમત શ્રુતિ વિરુદ્ધ હોય તો અનાદરણીય છે તેની મુક્તિને શ્રુતિ સંમતિ આપે છે. તે કહે છે બ્રહ્મવાદિઓ પણ એકદેશી છે. તેના મતમાં પણ નિશ્ચય થાય છે. ૪ વિત્ જ્ઞાનવાળું બ્રહ્મ પરને પામે છે. ૫ પરમેષ્ઠી શબ્દ બ્રહ્મનો પર્યાય કેમ ત્યાં કહે છે ઇન્દ્ર પ્રજાપતિ એમ નર છે. (પ્રકાશ)

---

1 ઇન્દ્રે પ્રજાપતી તેન પ્રજાપતિ ઇત્યાદિમાં એ શબ્દો કહ્યા છે. બ્રહ્મવિત્ ઇત્યાદિમાં બ્રહ્મ શબ્દ કહ્યો છે એમ ત્રણ શબ્દનું વાચ્ય બ્રહ્મ છે તો પરમેષ્ઠિ શબ્દવાચ્ય પણ તેને માનવું (લેખ)

બ્રહ્મ'થી પ્રકરણમાં કહેલાનો બોધ થાય છે. તેથી બંધ મોક્ષ તો બધાંનો છે. એમ વેદાન્તિ—એકદેશી માને છે.[૧] વળી 'આ વિદ્યા દેવકીના પુત્ર કૃષ્ણને કહી છે' એ ઉપાખ્યાનમાં બ્રહ્મનું ગ્રહણ સંભળાય છે. તેથી સંભાવિત હોવાથી બંધ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે તેનું નિરાકરણ કરવું યોગ્ય છે. આ કહ્યા બધા [૨]પૂર્વપક્ષો છે અવિવેકથી તે પ્રાપ્ત થાય છે તે માટે કહે છે આપનામાં બીલકુલ અવિવેક નથી. અમે બધા ભ્રમિત હોઈને આપનામાં અવિવેક માનીએ છીએ અધિકાર તો સ્વામિને માટે ન્હોય. લોકમાં મહારાજા અધિકારી ન કહેવાય. પરમેષ્ઠી બ્રહ્મશબ્દ બ્રહ્માના વાચક છે એમ ન માનો તો 'યજ્ઞ વિષ્ણુ છે' એ શ્રુતિમાં દર્શપૂર્ણમાસને યજ્ઞપણાનો વિધિ કહ્યો[1] છે તે વ્યર્થ થાય. બ્રહ્મવિદ્યાનો અધિકાર પણ સાંદીપનિની જેમ લીલાને માટે સંભવે. તે બધો અમારો અવિવેક છે તેથી પરબ્રહ્મમાં બંધમોક્ષનો સંભવ જ નથી. ૨૨

ત્યારે અવતાર કેમ થાય છે? ત્યાં કહે છે.

त्वयोदितोयं जगतो हिताय यदा यदा वेदपथः पुराणः ।
बाध्येत पाषण्डपथैरसद्भिस्तदा भवान् सत्त्वगुणं बिभर्ति ॥ २३ ॥

જગતના હિતને માટે તમે કહેલો વેદમાર્ગ એ જુનામાં જુનો છે. તેને પાખંડી માર્ગોથી જ્યારે જ્યારે બાધા થાય છે ત્યારે આપ સત્ત્વગુણને ધરો છો.

સુબોધિની—જ્યારે પાખંડ (વિરૂદ્ધમાર્ગ) પ્રતિપાદન કરનાર પુરુષો તમે કહેલા વેદમાર્ગનું ખંડન કરે વેદધર્મનો બાધ કરે ત્યારે તે બલિષ્ઠ હોવાથી કાળને લઇને બધાની બુદ્ધિનો નાશ થતાં તેના નાશમાં શક્તિવાળા હોવાથી આપ સત્ત્વવડે અવતાર ધરો છો. ભગવાને ગ્રહણ કરેલું સત્ત્વ બળવાનું થઈ રજ અને તમને હટાડે છે તેથી ભગવાનમાં વિષમતાનો દોષ આવતો નથી નૈર્ઘૃણ્ય દોષ તો અવતારમાં ન્હોય. તેથી તેના નિષેધનું વચન નથી. ૨૩

ત્યાં કહે છે હમણાં વેદને પીડા નથી વ્યાસજીનો અવતાર થયો છે બુદ્ધાવતાર થયો નથી તો આ અવતારનું શું પ્રયોજન છે. ? ત્યાં કહે છે.

सत्वं प्रमोद्य वसुदेवगृहेऽवतीर्णः स्वांशेन भारमपनेतुमिहासि भूमेः ।
अक्षौहिणीशतवधेन सुरेतरांशराज्ञाममुष्य च कुलस्य यशो वितन्वन् ॥२४॥

હે પ્રભો દૈત્યરાજાઓની હજારો અક્ષૌહિણીનો પૃથ્વીને ભાર છે તે ભારને ઉતારવા તથા આ યાદવ કુલનું યશ વિસ્તારવા માટે આપ હમણાં વસુદેવના ઘરમાં પોતાના અંશવડે પ્રકટ્યા છો.

સુબોધિની—આપ કે જે વેદમાત્રના રક્ષક નહિ પણ સર્વ જગતના રક્ષક છો કેમકે આપ પ્રભુ છો આપનામાં પૂર્ણ ક્રિયાશક્તિ વિદ્યમાન છે સત્વરૂપ વસુદેવના સ્થાનમાં પાલન કરીશ એવા અભિમાનથી પ્રકટ્યા છો. બળભદ્ર આપનો અંશ છે તેને આપે પ્રાકટ્યમાં સાથે રાખ્યો છે. આપે અહિં પધારીને ભાર દૂર કરવાનો વિચાર કર્યો વૈકુંઠમાં રહી મનથી ભાર ઉતારવાનો વિચાર ન રાખ્યો તેથી અવતર્યા છો. એથી સંમતિ માગતાં પૂછતા હોય એમ કહ્યું. અહિં આવવામાં વિચાર મોટો કર્યો છે તે કહે છે. દૈત્યાંશ રાજાઓની હજારો અક્ષૌહિણીસેનાઓનો વધ કરવા આપનું આગમન છે. અત્યારે તે રાજાઓ દૈત્યો જેવા દેખાતા નથી. તે અત્યારે રાજાઓના વેષમાં દૈત્યોજ છે. આ વસુદેવ કુલનું યશ વિસ્તારવું એ આપનું બીજું કૃત્ય છે તેથી આપ બન્ને રૂપે બે કાર્ય કરવાને પધાર્યા છો એમ કહ્યું. ૨૪

એમ ભગવાનના અવતારની અને તેમના કર્મોની પ્રસંગથી પ્રશંસા કરીને આજે અહિં પધાર્યા તેની સ્તુતિ કરે છે.

---

[૧] મન્યન્તેનો અર્થ 'લોકો' કરવો. બંધ નિરાકરણ યોગ્ય હોય તો કહ્યા પક્ષનું શું સમજવું. ! [૨] એ પૂર્વપક્ષો છે. માલિક અધિકારિ ન કહેવાય. (પ્રકાશ)

---

[1] પરબ્રહ્મનો ઉત્કર્ષ કહેતાં દર્શપૂર્ણમાસનો ઉત્કર્ષ તેનાથી સિદ્ધ થયો તે ઉત્કર્ષ સિદ્ધ કરવા યજ્ઞનું વિધાન કર્યું છે તે વૃથા જાય. (લેખ)

अद्येश नो वसतयः खलु भूरिभागा यः सर्वदेवपितृदेवनृदेवमूर्तिः ।
यत्पादशौचसलिलं त्रिजगत्पुनाति स त्वं जगद्गुरुरधोक्षज याः प्रविष्टः ॥ २५ ॥

આજે આ અમારા નિવાસોનાં મોટાં ભાગ્ય કે જેમાં સર્વપિતૃ, દેવ અને માણુસના રાજારૂપ છે મૂર્તિ જેની એવા આપ અહિં પધાર્યા. જેના ચરણુનું જળ (ગંગા) ત્રણુ લોકને પવિત્ર કરે છે. હે અધોક્ષજ એ જ આપ અમારા સ્થાનમાં પધાર્યા છો.

સુબોધિની—અમારા ઘરો આજ મોટા ભાગ્યવાળાં ગણુાય. અમે તો આપ અમારા કુલમાં જન્મ્યા ત્યારથી મોટા ભાગ્યવાળા થયા હતા અમારાં ઘર તો મોટા ભાગ્યવાળાં આજ આપ પધાર્યા એટલે થયાં. અમે બહુવચન કહ્યું તે તેમના ભાઈઓ વગેરેને લઈને સમજવું. તમે નિરોધના અધિકારી છો તેથી મારૂં આવવું થયું છે અમે કાંઈ ધર્મ કરવા અહિં આવ્યા નથી તેથી તમારા ઘરો કેમ કૃતાર્થ થશે? ત્યાં કહે છે કે આપ ઈશ્વર છો બધું કરવાને સમર્થ છો. ત્યાં કહે છે કે તમો તેમાં રહો છો તે તમારા સંબંધથી એનાં ભાગ્ય માનો તો શું વાંધો છે? જૂદીરીતે ભાગ્ય માનવાની શી જરૂર છે? ત્યાં કહે છે કે મારૂં ભાગ્ય ગણુાય કે મારી ઈચ્છા થઈ ત્યારે જ આપ અહિં પધાર્યા હો તો? તેમ તો ન થયું તેથી આ ઘરનાં મોટાં ભાગ્ય હું સમજું છું. ત્યાં કહે છે કે ઘર તો ત્રિગુણાત્મક હોય ભગવાનને યોગ્ય તો ગુણાતીત ગણુાય. તેથી તમે એમ કેમ કહો છો? ત્યાં કહે છે જે ઘરનું રૂપ વધે એવું પણુ ભગવાનમાં છે. ઘર દેવતાને યોગ્ય થાય. પિતૃ અને મનુષ્યને યોગ્ય થાય. ત્રણુ લોકમાં ઘરમાં સુખી થાય છે. તે પોતાના દેવતાથી ઉત્કર્ષવાળા ગણુાય છે દેવને સંતોષ થયો તો ઘર યોગ્ય ગણુાય. એમ ન થાય તો ઘર વ્યર્થ ગણુાય. એમ પિતૃ તથા મનુષ્યનું[1] પણુ સમજવું તેમાં દેવોત્તમ ભગવાન્ તે ઘરમાં આવે તો ઘરનો ઉત્કર્ષ થાય જ. એની લાયકાત પણુ વધે. એમ પિતૃ [2]વગેરેનું પણુ સમજો. તે ઘરની શુદ્ધિ થવી જોઈએ તે પણુ થઈ. જેના ચરણુ ધોયા તેનું જળ તે ગંગા તે પરંપરાથી આપણા સંબંધમાં આવે, દેશ અને કાળના વ્યવધાન હોય, બીજા જળ તેમાં ભળતાં હોય, તો પણુ તે ત્રણુ લોકને પવિત્ર કરે છે અહિં તો તે ચરણુ સાક્ષાત્ આ ઘરમાં સ્થાપન થયો છે તેથી ઘરના ભાગ્યનું તો શું કહેવું. ત્યાં શંકા કરે કે રૂપના ભેદથી જૂદાઈ હશે? ત્યાં કહે છે કે તે જ આપ જગતના ગુરુ છો તેમાં પણુ આપ જ પ્રમાણુ છો. ત્યારે બધા લોક મને લોકગુરુ કેમ નથી માનતા? તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે આપ ઈન્દ્રિયોથીપર છો લોકો બહિર્મુખ હોવાથી તેને આપનું જ્ઞાન થતું નથી ફરીને याः प्रविष्टः કહ્યું તે પુનઃ તેના અભિનંદન માટે છે. ૨૪

એમ ભગવાનનું પધારવું વખાણીને હવે તેમની પ્રપત્તિની સ્તુતિ કરે છે.

कः पण्डितस्त्वदपरं शरणं समीया-
द्भक्तप्रियादृतगिरः सुहृदः कृतज्ञात् ।
सर्वान् ददाति सुहृदो भजतोभिकामान्
आत्मानमप्युपचयापचयौ न यस्य ॥ २५ ॥

ક્યો પંડિત આપને છોડી બીજાને શરણુ તરીકે સ્વીકારે? આપ ભક્તને પ્રિય છો સત્ય બોલનારા છો સર્વના સુહૃદ્ છો જીવની કૃતિને જાણુનારા છો એટલા કારણોથી આપ જ પ્રપત્તિ કરવા યોગ્ય છો. ભજન કરનારના સર્વ કામને આપ પૂર્ણ કરો છો એટલું જ નહિં પણુ ભક્ત આત્મા આપે તો આપ પણુ તેને આત્મા આપો છો તેમાં આપને કાંઈ તારતમ્ય નથી. સર્વને એકરૂપે આપો છો તેમાં વિષમતા કરતા નથી અથવા આપનો આત્મા વૃદ્ધિહ્રાસવાળો નથી.

સુબોધિની—સ્તુતિ કર્યા પછી ફલની પ્રાર્થના કરાય. તે ફલ તો [3]પ્રપત્તિ શિવાય કાંઈ પણુ નથી એમ બતાવવા માટે પ્રપત્તિની સ્તુતિ કરે છે. પ્રાણિને કોઈ કર્તવ્ય હોય તો પ્રપત્તિ જ છે. કર્તવ્ય અને અકર્તવ્યનો વિવેક હોય તે पण्डित કહેવાય છે. આ અર્થને લઈને 'पंडितो बन्धमोक्षवित्' બંધ અને

---

[1] દ્વાર બીજા બે કર્યાં તે ઉત્કૃષ્ટ એમ સમજવું. [2] 'ઉત્તમ' એમ શેષ સમજવો. [3] ભક્ત્યાદિ વિદ્યમાન છતાં પ્રપત્તિ જ કેમ કરવી? તેમાં વગર મહેનતે ફલ મળે છે માટે પ્રપત્તિ ઠીક છે. (પ્રકાશ)

મોક્ષને જાણે તે પંડિત કહેવાય છે. તેમાં અનાયાસથી ફલ સિદ્ધ થાય છે. આપણાથી ઉત્કૃષ્ટ મળે તો તેનો સારીરીતે આશ્રય કરી લેવો આશ્રય પોતાને અધીન હોય તે સર્વે આપે છે. મન તો ક્ષણિક છે તેને તો બધો અભિલાષ છે ક્યારે શું માગે તે ન કહેવાય. તે તે[1] સાધનમાં અશક્ત હોય તે પ્રપત્તિ માર્ગનો આશ્રય કરે તેમ કરતાં જો ફલ નથી મળતું તો તે અસમર્થના શરણથી તે ફલ મેળવી ન શક્યો તેની પ્રપત્તિ વ્યર્થ થાય છે. તેથી ક્યો વિવેકી આપ શિવાય બીજાને શરણે જાય? સાધનપણાથી કે ગુરુપણાથી સ્વીકારે પણ શરણતરીકે ન માને. આપ બધાને છોડવાથી એકદમ ન મળો માટે બીજાની અનુવૃત્તિ તો જરૂર રાખવી પડે તેથી બીજાનો નિરોધ કેમ કરો છો? ત્યાં કહે છે કે તમારાથી બીજો એવો બીજો એટલે જેણે તમને બુદ્ધિથી ગ્રહણ કર્યા નથી એવો. એટલે [2]ગુરુવગેરે તમારાથી જૂદા નથી તેથી તેના આશ્રયમાં દોષ નથી. ભગવાનના શરણમાં કારણો કહે છે. તે કારણો ૭ છે. તેમાં ફલમાં બે હેતુઓ છે સાધનમાં ચાર છે. સાધનમાં પોતાના ધર્મથી અને આશ્રિતના ધર્મથી હેતુ કહેવો જોઇએ અન્યથા ફલ કાકતાલીયન્યાયથી મળ્યું ગણાય. જેને સેવકની[3] જરૂર છે તે સેવકને આપે છે. તે જ ઇશ્વર કહેવાય છે. તેમાં પણ જો સેવકધર્મને સ્વીકારે તો જ તે સેવ્ય થાય છે. લોકો ફલને માટે સેવા કરે છે. તે જો સેવામાં અશક્ત થાય તો ફલ મેળવી શકતા નથી ભજનાનુરૂપ ફલ પામે છે. [4]પ્રભુ (લૌકિક)નોકરના ક્લેશને જોતા નથી જો ક્લેશને જુએ તો તેને સાધારણ દેશકાળમાં મોકલે નહિં. જેમ પોતાના પુત્રને ભયાનક સ્થાન અથવા વિષમ કાળમાં ન મોકલે તેમ નોકરને પણ ન મોકલે. ભગવાન ભક્તને વિષમ દેશકાળમાં નથી મોકલતા. તેથી ભગવાન સેવા કરવા યોગ્ય છે લૌકિક પ્રભુ સેવ્ય નથી. ભગવાન પોતાનો સ્વધર્મ સમજીને પણ ભક્તનું હિત કરે છે. તે સત્ય બોલનાર છે ‘સંગ્રામમાં શરણે આવેલો,’ ‘હું તમારો છું એમ કહેનારો’ ‘કૌન્તેય મારો ભક્ત નષ્ટ નથી થતો’ એવી પોતે કરેલી પ્રતિજ્ઞાને પાળે છે. જે સેવકના ક્લેશને સહન કરે છે તે મનમાં શુદ્ધ નથી. જે વાણીમાં દૃઢ નથી તે વાણીમાં ખોટો છે. વખત આવ્યે જે મિત્રની જેમ કાર્ય નથી કરતો તે શરીરથી ખોટો છે. એ ત્રણ લૌકિક પોતે જ કરવાનું છે. તે કૃતિને જાણે છે. તેને તેમ કરવામાં કારણ કહ્યું. આ બધા દોષાભાવો ગણાવ્યા. આત્માની કે પુત્રની પેઠે ભક્તોને કાયા, વાણી અને મનથી વશ કરવા જોઇએ. એ ગુણ છે. પ્રહ્લાદનું બધી આપત્તિમાં ભગવાને મનથી હિત કર્યું વાણીથી [1]ગોપીઓનું હિત કર્યું શ્રી અંગથી અમારૂં હિત કરો છો આવા ભગવદ્ગુણમાં સંદેહ જેવું નથી. તેમાં કૃતજ્ઞતા ન હોય તો પ્રવાહની જેમ કારણ કહેવામાં તેનો ઉત્કર્ષ ન કહેવાય. ફલ દેનાર છે તે હવે કહે છે. પારકું અથવા પોતાનું અનિષ્ટ કરવાની ઇચ્છા કરે તો ભગવાન તેને તે આપતા નથી તેથી તે સર્વના સુહૃત્ છે શુદ્ધ અન્તઃકરણ હોય પોતાનો કે પારકો દ્રોહ ન કરતો હોય તેવાનો બધો કામ પૂરણ કરે છે. કેમકે તે ભજન કરે છે. એક પ્રાર્થના કરી તો બધું આપી દે છે. ત્યાં કહે કે બીજા પણ એવા ઘણા છે ભગવાન જ આપે એમ કેમ કહો છો? અહિં કહેવાનું કે આ ભગવાન પોતાના આત્માને પણ આપે છે. અહિં દાનનું કારણ ભજન છે. તેથી જેવું ભજન તેવું આપવામાં તારતમ્ય છે. જે ભગવાનને પોતાનો આત્મા આપી દે છે. લોકમાં પણ ક્વચિત્ આત્મવિનિમય લેવામાં આવે છે ત્યાં કહે છે કે ભગવાનને તો વૃદ્ધિ કે હ્રાસ નથી. તેથી [5]બન્નેનું નિરૂપણ કર્યું છે. ઉપચય કર્યો એટલે તેને વધાર્યો તો ઘટાડતા નથી જો દુઃખ ઓછું કર્યું તો તેને વધારતા નથી અથવા બધા ભક્તોને એકરૂપે આપે છે. વિષમતા દેખાડતા નથી. એ વસ્તુ એવી હોવાથી તેમાં ઇચ્છા પણ થતી નથી. એ બન્ને ધર્મિના ધર્મો કહ્યા. ૨૯

---

૧ પ્રપત્તિ ગમે તેની થાય ભગવાનની કરવાનો આગ્રહ કેમ? તેના ઉત્તરમાં સાધન ન કરી શકે તે શરણે જાય છે. ૨ પંડિત બીજાની પ્રપત્તિ કરે ગુરુને શરણે કેમ જાય છે તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું ગુરુ વગેરે એવા નથી. આશ્રિતના ધર્મને લઈને શરણાગતિનું કારણ કહે છે. કે જે ૩ સેવકને રાખે છે તે તેને આપે છે ઇત્યાદિ. ૪ લૌકિક પ્રભુ સેવકના ક્લેશને જોતો નથી જો જુએ તો તેને તેવામાં પ્રેરે નહિં જેમ પોતાના પુત્રને પ્રેરે નહિં. ભગવાન્ ભક્તને તેમ કરતા નથી. માટે ભગવાનને ભજવા. તેમાં ત્રણ વિશેષણ કહે છે. ઋતગિર ઇત્યાદિ ૫ ભગવાને આપ્યું તો પાછું લેતા નથી. તેમ ઓછું કર્યું તો વધારતા નથી. એ બન્ને બતાવવા માટે બે કહ્યાં છે. (પ્રકાશ)

---

1 વાચા ગોપિકાદિષુ પ્રહ્લાદનું બધી આપત્તિમાં મનથી હિત કર્યું વાણીથી ગોપીઓનું હિત કર્યું ઉદ્ધવને સંદેશો લઈને મોકલ્યા. અક્રૂર કહે છે શરીરથી અમારું હિત કરો છો. (લેખ)

એમ સર્વપ્રકારે સ્તુતિ કરીને કાંઈક પ્રાર્થના કરે છે.

दिष्ट्या जनार्दन भवानिह नः प्रतीतो योगेश्वरैरपि दुरापगतिः सुरेशैः ।
छिन्ध्याशु नः सुतकलत्रधनाप्तगेहदेहादिमोहरशनां भवदीयमायाम् ॥ २७॥

દેવોના ઈશ્વરો અને યોગેશ્વરો જેની ગતિને જાણતા નથી એવા આપ અમને આજે દર્શન આપો છો તે અમે અમારાં ભાગ્ય સમજીએ છીએ. તો આપ પુત્ર, સ્ત્રી, ધન, આપ્ત, ઘર, અને દેહાદિમાં મોહરૂપી સાંકળરૂપ આપની માયાને જલદીથી તોડી પાડો કે અમે તે બધામાંથી અમારૂં અભિમાન છોડી આપના થઈએ.

સુબોધિની—પ્રથમ પણ અમે ભક્તો હતા. પરંતુ ઉપર ઉપરથી ભક્ત હતા આપના સ્વરૂપને જાણતા ન્હોતા માટે. આજે તો અમે આપને જાણ્યા. જ્યારે જાણ્યું કે આ કલ્પવૃક્ષ છે તો પછી ઇચ્છિત હોય તેમાં વિલંબ શા માટે કરવો? તેની પ્રાર્થના કરી અભિલાષા પૂર્ણ કરવી જ રહી. આજ સુધી તમે મને કેમ જાણી ન શક્યા.? હમણાં જ કેમ જાણ્યા. તેના બે કારણ બતાવે છે. એક કારણ તો અમારૂં ભાગ્ય જ અત્યારે ખુલ્યું. ઉત્પન્ન કરે તે જના-અવિદ્યા તેનો નાશ કરે તે જનાર્દન કહેવાય. આપે અમારી અવિદ્યાને અત્યારે જ દૂર કરી ત્યારે અમે આપને જાણ્યા. ભગવાન્ પ્રસન્ન થાય તો પોતાના ધર્મો પ્રકટ કરે પ્રસન્નતા હોય ત્યારે જ સેવકના ધર્મોને પણ પ્રકટ કરે છે. તેથી ભાગ્ય અને મોહનાશ એ બે કામ આપે સાથે કર્યાં અહિં પધાર્યા તેથી આપની પ્રસન્નતા પણ અમે જાણી. બીજાં સાધનો એવાં નથી એમ કહેવા માટે કહે છે કે યોગથી વશ કરવાનું પોતાનું સામર્થ્ય છે. નિયત સ્વધર્મ ભગવાનમાં છે તેને બીજો જણાવી શકતો નથી કેમકે આપની ગતિ દુઃખથી પ્રાપ્ય છે. તેથી આપનો અભિપ્રાય કોઈ જાણી શકતું નથી. સ્વાધીન હોય તો કાષ્ઠમથિને અગ્નિ કાઢીએ તેમ આપથી કાંઈ કામ લઈ શકીએ તે તો ભગવાને એક સંઘાત આપ્યો છે તેટલું આપણે વશ છે બીજું કાંઈ આપણે આધીન નથી. અલૌકિક સામર્થ્યથી પણ આપ વશ થતા નથી. તેથી પ્રાર્થના કરે છે પુત્રાદિમાં મોહરૂપી પાશને કાપી નાખો. કારણ કે બંધનમાં આપે જ નાખ્યા છે. તે આપની માયાએ બાંધ્યા છે. અત્યંત દૃઢ મૂળ છેદ્યા પછી પાછું તે ઉગે તો તે છેદનાર ઉપર વૈમનસ્ય ઉત્પન્ન કરે. ૨૭

ભગવાનનો[1] આ[2] ભાવ શાસ્ત્રરહસ્ય સિદ્ધ છે. જે[3] જેવો હોય તેને તેવો કરવો એહને લીધે વધારે કરીએ તો અયોગ્ય કર્યું ગણાય. એની મધ્યમા[4] ભક્તિ જ્ઞાનરૂપા છે. જેમ શૃંગારલીલા ગોપ્ય છે તેમ અવતારલીલા પણ ગોપ્ય છે. તેને જે પ્રકટ કરે તે ભગવાનને ઈષ્ટ નથી. તેથી [5]ભગવાન તેને વિપરીત કહે છે. જેમ 'ગોપિકાગીતથી' ગોપીઓને છોડી દીધી તેમ આ અક્રૂરને લીલા માટે ઉત્પન્ન કર્યો છે તેને સ્વરૂપનું જ્ઞાન નથી બહિર્મુખ છે. પોતે 'જાણું છું' એમ અભિમાન રાખે છે અને આવી પ્રાર્થના કરે છે. તેના બધાં વચનો અસંબદ્ધ છે તેનું નિવારણ કરવા ભગવાન તેને મોહ કરવાને તૈયાર થયા. તે કહે છે.

તેને કેમ ન આપ્યું? તેનો ઉત્તર ભક્તસ્ત ઇત્યાદિથી આપે છે. ૨ આ

---

૧ અક્રૂરની પ્રાર્થના પ્રમાણે ભગવાને તેને કેમ ન આપ્યું? તેનો ઉત્તર ભક્તસ્ત ઇત્યાદિથી આપે છે. ૨ આ 'જે જેવો હોય તેને તેવો કરવો' ઇત્યાદિ ભગવાને કહ્યું છે હું ભક્તને અધીન છું તેથી આ વિરુદ્ધ કહેવાશે તે, કે જે જેવો હોય તેને તેવો કરવો' ઇત્યાદિ ભગવાને કહ્યું છે હું ભક્તને અધીન છું તેથી આ વિરુદ્ધ કહેવાશે તે, કે જે જેવો હોય તેને તેવો કરવો તેનો ઉત્તર જયે! ૪ તેની ભક્તિ સાધારણ હોઈ તે તેનો વિરોધ નથી. ૫ ભગવાને તેને કાકા અને ગુરુ કેમ કહ્યા! તેનો ઉત્તર યથાવ્યવહારલીલાથી આપ્યો. ૬ તેમાં દૃષ્ટાન્ત ગોપીકાગીતેન કહ્યું સંદેશમાં ભગવાને જ્ઞાન કહ્યું તેનું તાત્પર્ય પણ તેનાથી બતાવ્યું. એમ જો ગોપીઓ ન કરે તો ભગવાન તેને જ્ઞાન ન આપે. તેમ આનું પણ સમજવું. (પ્રકાશ)

---

1 તે ભગવાનનો ભાવ કહે છે. યો હિ એથી. 2 ભક્તવશ્યતા ભગવાને કેમ ન બતાવી ત્યાં કહે છે તેની ભક્તિ મધ્યમા–તેને સંસારનું જ્ઞાન નથી તેમ સિદ્ધાન્તનું જ્ઞાન પણ નથી. તેથી અક્રૂરનું જ્ઞાન મધ્યમ અને ભક્તિ પણ મધ્યમ છે તેથી ભગવાન તેને વશ ન થયા. 8 ૩૨મા અધ્યાયમાં ગોપીગીતથી ગોપીઓને છોડી તેનું કારણ તેણે અંતરંગ લીલા પ્રકટ કરી ત્યારે તેને બહારના ભાવથી મુક્ત કરવા વિપ્રયોગ આપ્યો તેથી તેત્રીશમાં કહ્યું કે હવે પછી તેને ભગવાનનો સંયોગ નહિં થાય. તેમ અક્રૂરને પણ ભગવાને છોડ્યો. તે ત્યાગમાત્રમાં દૃષ્ટાન્ત છે. ભાવની વાત નથી. તેને અંદર રમણ સિદ્ધ કર્યું આને છોડ્યો જ. તેનું કારણ તો તેનામાં બહિર્મુખતા હતી. પોતાના મનમાં 'હું ડાહ્યો છું' એમ સમજતો હતો તેથી તેને છોડ્યો છે. (લેખ)

श्रीशुक उवाच—इत्यर्चितः संस्तुतश्च भक्तेन भगवान् हरिः ।
अक्रूरं सस्मितं प्राह गीर्भिः संमोहयन्निव ॥ २८ ॥

શુકદેવજીએ કહ્યું—ભગવાનનું એ પ્રમાણે અક્રૂરે પૂજન કર્યું સ્તુતિ પણ કરી ત્યારે ભગવાન્ અક્રૂરને મંદહાસ્યપૂર્વક વાણીથી મોહ કરતા હોય તેમ બોલ્યા.

सुबोधिनी—પહેલાં કહેલી રીતે ભગવાનનું અક્રૂરે પૂજન કર્યું સારીરીતે સ્તુતિ કરી તેથી આ ભક્ત તો છે પણ ભગવાન્ સર્વ દુઃખ દૂર કરનાર ઈશ્વર છે એ બે વિચાર કરી જરા સ્મિત સાથે ભગવાન્ હસ્યા. તેથી અક્રૂરને થોડો મોહ કર્યો વાણીવડે સારીરીતે મોહ કર્યો તેમાં સમ્યક્તા એ જ કે તેને લીલાથી દૂર ન કર્યો પ્રાકૃત ગણે તો લીલાથી પણ દૂર કરે. ૨૮

ભગવાને લૌકિકવૈદિકદ્વિવિધ શાસ્ત્રોથી તેને મોહ કર્યો તે કહે છે.

श्रीभगवानुवाच—त्वं नो गुरुः पितृव्यश्च श्लाघ्यो बन्धुश्च नित्यदा ।
वयं तु रक्ष्या पोष्याश्च अनुकम्प्याः प्रजा हि वः ॥ २९ ॥

શ્રીભગવાન્ બોલ્યા તમે તો અમારા મોટેરા છો કાકા છો વખાણવાલાયક બન્ધુ છો અમે તો તમારા રક્ષણ નીચે છીએ પોષ્ય વર્ગમાં છીએ આપની પ્રજા છીએ.

सुबोधिनी—હિતનો ઉપદેશ આપે તે ગુરુ કહેવાય. ઘણુંકરીને ધનુષ ચલાવવાનો અભ્યાસ તેણે કરાવ્યો હોય એમ જણાય છે. લોકન્યાયથી ધનુષ શિખવું જોઈએ. આ બાબતનો બીજો કોઈ ગુરુ કહ્યો નથી. ભગવાન્ સાચું બોલે છે તેથી ધનુર્વિદ્યાના અક્રૂર ગુરુ છે. નઃ એ બલદેવજી વગેરેના અભિપ્રાયથી બહુવચન કહ્યું. બાલકને અભ્યાસ કરાવવો જોઈએ. કાકા તો સ્પષ્ટ છે. च છે તેથી હિતકરનાર પણ છે. બીજો કોઈ બીજાને પોતાને ઘેર બોલાવે ? કુલમાં અક્રૂર મોટા ગણાય છે. પિત્રાદિને માંહોમાંહે સાપત્ન્યભાવની જેમ શત્રુતાથી અન્યથાપણું હશે એ શંકા ન થવા માટે બંધુ કહ્યા. સર્વદા બંધુનું કામ કરે છે. એમ च સાથે પાંચ ધર્મો તેનામાં કહ્યા. તેનાથી ઉલટા પાંચ ધર્મો પોતાને વિષે ભગવાન્ બતાવે છે. तु શબ્દ તુલ્યતાનું વારણ કરે છે. ગુરુ રક્ષક હોય છે ભગવાને સાધન આપ્યાં છતાં બુદ્ધિ ન હોય તો રક્ષા ન થાય તેથી वयं रक्ष्याः કહ્યા. પિતરો પોષણ કરે પુત્ર પોષ્ય છે. चकारથી અમે તમારા હિત કરનાર નથી તમે હિત કરનાર છો. તેથી દયાપાત્ર જેવું વાક્ય કહ્યું. અમે દયાલાયક છીએ. વખણતા હોય તે દયા કરવા જેવા ન્હોય. પતિ હોય તે સર્વદા હિતાચરણ કરે. वः એટલે વસુદેવાદિને સાથે લઈને અક્રૂરને ભગવાને કહ્યું છે. અન્યથા અક્રૂર પોતાની સ્તુતિ કરી એમ સમજે. ૨૯

એમ લૌકિકઉત્કર્ષ કહીને પ્રવૃત્તિપ્રકારથી વૈદિકઉત્કર્ષને કહે છે.

भवद्विधा महाभागा निषेव्या अर्हसत्तमाः ।
श्रेयस्कामैर्नृभिर्नित्यं देवाः स्वार्था न साधवः ॥ ३० ॥

આપના જેવા મોટા ભાગ્યવાળા અત્યંત પૂજનીય સેવા કરવાયોગ્ય ગણાય. શ્રેયની ઇચ્છાવાળા એ તો આપ સરખાનું પૂજન અવશ્યકર્તવ્ય છે. દેવો તો સ્વાર્થ હોય નો ફલ આપે છે સાધુ પુરુષો તો સ્વાર્થ જોતા નથી. તેથી ઉત્તમ છે.

सुबोधिनी—જે સર્વરીતે ઉચ્ચ હોય તેને સર્વ ઉપાસે છે. તમારા સરખા કહ્યા તેથી તેનો ઉત્કર્ષ કહેવાયો. જેવા તેવામાં પણ આપ તો મોટા ભાગ્યવાળા છો પરમ ભાગ્યવાળા કહેવાથી તેની સંપત્તિ કહી છે. તેમાં પણ ઉત્તમ લાયકાતવાળા—પરોપકાર કરનાર સંપન્ન હોય તે પૂજનીય છે. તેમાં પણ શ્રેયની ઇચ્છાવાળાએ તો જરૂર ઉપાસના કરવી તેથી સ્વાર્થથી ઉપાસના કરવાનું કહ્યું અને તેનું દષ્ટફલ છે એમ પણ કહી દીધું. नृभिः એ શબ્દથી ઉપાસનામાં મનુષ્યનો અધિકાર કહ્યો. અમારૂં તે કર્તવ્ય છે એમ બતાવ્યું શાસ્ત્ર તો દેવની સેવાનું કહે છે બીજાનો નિષેધ કરે છે ? ત્યાં કહે છે કે દેવ તો સ્વાર્થ હોય તો ફલ આપે છે. સાધુઓ તેમ કરતા નથી. તેથી દેવના ભજન કરતાં સાધુનું ભજન કરવું એ વધારે ઉત્તમ છે. ૩૦

નિવૃત્તિમાર્ગમાં તીર્થસેવન કરવું જોઇએ તે કરતાં પણ સાધુઓની સેવા ઉત્તમ છે. તે વાત કહે છે.

न ह्यम्मयानि तीर्थानि न देवा मृच्छिलामयाः ।
ते पुनन्त्युरुकालेन दर्शनादेव साधवः ॥ ३१ ॥

તીર્થો કાંઈ જલ માત્રજ નથી દેવો મૃત્તિકા અને પાષાણ માત્ર નથી તે બધા ઘણાદિવસ સેવા કરવાથી ફલ આપે છે સાધુ પુરુષો તો દર્શન માત્રથી ફલે છે.

सुबोधिनी—તીર્થમાં સ્નાન કરી તેના અધિષ્ઠાતા દેવનું પૂજન કરે ત્યારે તીર્થ કર્યું કહેવાય. તે બન્ને અહિં અપ્રયોજક છે. તીર્થ કાંઈ જળમાત્ર હોતાં નથી તીર્થ એટલે જલની અભિમાની દેવતા તે દેવતા તો ચૈતન્યરૂપા છે. શાસ્ત્રની મર્યાદામાં તે चिदानन्दमयी છે. જલમય તીર્થ હોતાં નથી. દેવો પણ માટી કે પત્થરમય નથી હોતા. સ્થાનને દેવતા માને તો સ્થાન તો મૃણ્મય હોય. પ્રતિમાને દેવતા માને તો શિલામયી પ્રતિમા હોય તે બન્ને લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે તેનું નિવારણ કરે છે. તેમાં શાસ્ત્રનું પ્રમાણ આપે છે. જો એમ ન કરે તો [1]શાસ્ત્ર અનુવાદક ગણાય તે પ્રમાણરૂપ ન થાય. તેણે કરેલી પવિત્રતા પણ ઉત્તમ નથી. કેમકે તીર્થ કે દેવ બહુ કાળે પવિત્ર કરે છે. તેમાં વિધિવત્ પદ્ધતિથી સેવે તો પવિત્ર કરે છે તે પણ ચિત્તને શુદ્ધ કરે છે. સાધુઓ તો જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરે છે ભક્તિની પ્રવૃત્તિ કરે છે તે દર્શનમાત્રથી જ્ઞાન અને ભક્તિ સિદ્ધ કરે છે તેથી ફલથી ભક્તનો ઉત્કર્ષ છે. ૩૧

એમ સ્તુતિ કરી તેને મોહમાં નાખી ઇચ્છિત કરશે એમ જાણી આજ્ઞા કરે છે.

स भवान् सुहृदां वै नः श्रेयान् श्रेयश्चिकीर्षया ।
जिज्ञासार्थं पाण्डवानां गच्छस्व त्वं गजाह्वयम् ॥ ३२ ॥

આપ સુહૃદોનું શ્રેય કરનાર છો તેથી પાંડવોની સ્થિતિ જાણવા માટે હસ્તિનાપુર જાઓ તો તે કેમ છે એ આપણે જાણી શકીએ.

सुबोधिनी—તેમાં ત્રણ પ્રકારે કામ કરવું છે. મોક્ષ અથવા ભક્તિ આપવી છે. પાંડવોનું રાજ્ય સ્થાપવું છે શત્રુઓને મારવા છે. આ કામમાં સર્વરીતે ઉપકાર કરનાર આપ છો તેમાં પણ બેનભાણેજનો ઉપકાર કરવાનો છે. वै નિશ્ચયાત્મક છે તેથી તે અવશ્ય પાલનીય છે. પુરુષને પિતૃવર્ગ રક્ષક હોય છે. તેમાં પાંડવોને પિતા જતાં કાકા વગેરે પ્રતિકૂલ હોવાથી પિતૃવર્ગ રક્ષક નથી. તેના સુહૃદ્ આપણે જ છીએ અમારામાં તમે શ્રેષ્ઠ છો, તેથી તેનું હિત કરવા માટે પહેલાં તો પાંડવોની જીજ્ઞાસા માટે હાથીવાળું નામ છે જેનું એટલે હસ્તિનાપુર તે હસ્તિરાજા થઈ ગયો તેણે વસાવ્યું છે ત્યાં તમે જાઓ પ્રસિદ્ધરીતે ત્યાં જાઓ તો કાંઈ વાંધો નથી. પાંડવો ગુપ્ત સ્થાનમાં હમણાં રહેતા નથી. ૩૨

ત્યાં જઈને શું જાણવું. તે કહે છે.

पितर्युपरते बालाः सह मात्रा सुदुःखिताः ।
आनीताः स्वपुरं राज्ञा वसन्त इति शुश्रुम ॥ ३३ ॥

तेषु राजाम्बिकापुत्रो भ्रातृपुत्रेषु दीनधीः ।
समो न वर्तते नूनं दुष्पुत्रवशगोन्धदृक् ॥ ३४ ॥

બાપ ગુજરી જતાં બધા બાલકો તેની માતાની સાથે બહુ દુઃખી હતા તેને ધૃતરાષ્ટ્રરાજાએ પોતાના શહેરમાં બોલાવીને રાખ્યા, તે ત્યાં રહે છે એમ સાંભળ્યું છે. અંબિકાનો પુત્ર ધૃતરાષ્ટ્રરાજા બુદ્ધિમાં દીન છે તે ભાઇના પુત્રો સાથે સમાનતાથી વર્તતો નથી કેમકે તેના છોકરા દુષ્ટ છે પોતે આંધળો છે અને છોકરાને વશ છે.

---

[1] પ્રસિદ્ધ દેવો અને તીર્થોનો નિષેધ કરશો તો તેને સેવવાનો બોધ કરનાર શાસ્ત્રનો વિરોધ આવશે (તીર્થ તથા દેવમાં) ત્યાં તેમાં જલ તથા પત્થર બન્ને અપ્રયોજક છે. એમ ન માનો તો શાસ્ત્ર અનુવાદક થતાં અપ્રમાણ બનશે. (પ્ર.)

સુબોધિની—પાંડુ મરી ગયા ત્યારે પાંડવો બાળકો હતા તે પાંચ હતા તે તેની મા સાથે રહેતા. ધાવણા બાળક જેવા કહેવાથી દયાને પાત્ર કહ્યા. અત્યંત દુઃખી હતા તે દયાનું કારણ છે. તેના સગાંઓ તેને પાલે છે કે નહિ એ જાણવા માટે તેનો પરિગ્રહ ગણાવે છે. તેને ધૃતરાષ્ટ્રે પોતાના નગરમાં બોલાવી મંગાવ્યા છે તે જો શત્રુ હોય તો તે શત્રુના હાથમાં આવતાં વધારે અનર્થ થશે. તેમાં પણ પોતાની સત્તા નથી પણ કાકો રાજા છે. ૩૩

તે કેવલ ત્યાં રહે છે એટલું જ નહિ પણ તેને ઉપદ્રવ કરે છે એમ સાંભળવામાં છે કારણ કે રાજા અંબિકાનો પુત્ર છે. પાંડવો પ્રસિદ્ધ છે તે નિર્દુષ્ટ છે ભાઈના પુત્રો છે વિનીત છે છતાં તેમાં સરખો વર્તાવ તે રાખતો નથી. તેની બુદ્ધિ દરિદ્રી છે [1]દરિદ્રી દુર્ગત હોવાથી બધું કરી શકે છે. પણ તે બુરું જ કરી શકે વિહિત કરવામાં અશક્ત છે. તે તેનો સહજ દોષ કહ્યો. આગંતુક દોષ કહે છે. દુષ્ટપુત્રોને વશ થયો છે દુષ્ટ દુર્યોધન સહજ કલિરૂપ છે, તે કલિયુગનો અવતાર છે કાળનું પ્રાબલ્ય હોવાથી તેણે તેને વશ કરી લીધો છે. તેને પુત્રમાં મોહ છે તેથી પણ તેને વશ થયો છે. પોતાને સ્વતઃ વિચારનું સામર્થ્ય નથી ને જાતિથી આંધળો છે શબ્દથી વ્યવહાર કરે છે. શબ્દ પ્રિય લાગે તેને જ બધા માન આપે છે. તેથી તેને પુત્રશબ્દપ્રિય લાગે છે. ૩૪

ત્યારે આપણે તે બાબત શું કરવું ? તમે ત્યાં જાઓ એમ કહે છે.

गच्छ जानीहि तद्वृत्तमधुना साध्वसाधु वा ।
विज्ञाय तद्विधास्यामो यथा शं सुहृदां भवेत् ॥ ३५ ॥

આપ ત્યાં જાઓ તે હાલમાં સુખી છે કે દુઃખી ? તે જાણી લો પછી આપણે સુહૃદોને સુખ થાય તેવો પ્રયત્ન કરશું પણ તે જાણ્યા પછી થશે.

સુબોધિની—એકલા જવાનું કહ્યું તેથી સેનાને સાથે લેવી નથી યુદ્ધ માટે નથી જવું એમ સૂચવ્યું. પણ તે સુખી છે કે દુઃખી છે. અથવા સુખદુઃખ બન્ને છે તે જાણવા માટે જવાનું છે. જ્ઞાનનો શું ઉપયોગ ? જો જાણશું તો આપણું કર્તવ્ય આપણે કરશું. શું કરશો તે કાંઈ કહેશો ? તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે સુહૃદોને સુખ થાય તેવું બધું કરશું. તે બધું પ્રથમ જાણ્યા પછી થાય જાણ્યા વગર કરવા જઈએ તો તેનું ફલ અનર્થમાં આવે. તેથી હમણાં તો તેને જાણવા માટે તમે જાઓ. ત્યાં જઈને તેને બીજું કાંઈ કરવાનું ન્હોતું છતાં મોહિતમાં એ ગુણ હોય છે કે તે અધિક પણ કાંઈક કરે. તેથી તેણે ધૃતરાષ્ટ્રનું પણ અપમાન કર્યું છે. ૩૫

એટલાથી કાર્ય થશે એમ જાણી ભગવાન્ પોતાને ઘર પધાર્યા તે કહે છે.

इत्यक्रूरं समादिश्य भगवान् हरिरीश्वरः ।
संकर्षणोद्धवाभ्यां वै ततः स्वभवनं ययौ ॥ ३६ ॥

એમ અક્રૂરને હુકમ કરીને ભગવાન્ હરિ અને ઈશ્વર સંકર્ષણ અને ઉદ્ધવની સાથે પોતાના ઘર તરફ આવ્યા.

સુબોધિની—આજ્ઞાસિદ્ધિમાં ભગવત્ત્વ કારણ છે. આજ્ઞા કરવામાં હરિપણું કારણ છે. પોતે ન જાય તો તે ઈશ્વર છે અક્રૂરને પોતાના કરતાં પણ ભગવાને મોટો બનાવ્યો અને હવે નીચસેવકનું કામ દૂતપણું કરાવ્યું એ ઈશ્વરની ચર્યા. સંકર્ષણ કે ઉદ્ધવમાંથી કોઈ જશે એ શંકા ન થવા માટે સંકર્ષણ અને ઉદ્ધવની સાથે ઘર આવ્યા એમ કહ્યું જવું હોય ત્યાં સાથે લેઈએ પોતાના ઘરમાં આવવામાં સહાયની જરૂર ન પડે તેથી કહ્યું કે ततः તેના ઘરમાંથી અથવા વાત કરી લીધા પછી બીજા કામને માટે પોતાના ઘરમાં આવ્યા. આવ્યા કહ્યું તેથી વચમાં કાંઈ કામ કર્યું નથી એમ પણ સૂચન કર્યું. ૩૬

એમ શ્રીભાગવત-દશમસ્કન્ધપૂર્વાર્ધના રાજસપ્રમેયપ્રકરણના શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યકૃતશ્રીસુબોધિનીના
અનુવાદનો છઠ્ઠો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો.

---

[1] दरिद्रा दुर्गतौ એવો ધાતુપાઠ છે તદનુસાર અર્થ અહિં છે. (લેખ)

અધ્યાય ૪૬ મો.

षट्चत्वारिंशकेऽध्याये सात्त्विकानां निरूप्यते । सान्त्वनं चान्यमुखतो[1] निरोधो ह्यधिकारतः ॥ १ ॥
भगवत्प्रेषितोऽक्रूरः कृत्वा सान्त्वनमग्रतः । ज्ञानेन तत्प्रतीकारं मत्वा तथोक्तवान् स्वयम् ॥ २ ॥
पाण्डवैर्ज्ञापिताशेषो विचारे कुशलो यतः । अतः स्थित्वा गतिं बुद्ध्वा स्वशक्तिं ज्ञातवांस्ततः ॥ ३ ॥
अन्यथा भगवत्कार्यं निरोधो न भविष्यति । ३½ ॥

(આ છેતાલીશમા અધ્યાયમાં સાત્વિકભક્તો (પાંડવો)નું સાંત્વન કહેવાય છે તે અન્યમુખથી કહેવાય છે કારણ કે અધિકાર પ્રમાણે નિરોધ હોય છે. ભગવાને મોકલેલ અક્રૂર પહેલાં પાંડવોનું [1]સાંત્વન કરીને જ્ઞાનથી તેનો પ્રતીકાર થશે એમ ધારીને તેણે ધૃતરાષ્ટ્રને વાત કરી. તે અક્રૂરને પાંડવોએ બધી હકીકત જણાવી દીધી અક્રૂર પોતે પણ વિચારમાં કુશળ હોવાથી ત્યાં રહીને તેને કેમ રાખે છે તેનો અભ્યાસ કરી પોતે પોતાની શક્તિ કેટલી છે તેનો પણ વિચાર કરી લીધો જો તે જ બધું કરે તો નિરોધ ભગવત્કાર્ય છે તે ભગવત્કાર્ય ન રહે. અક્રૂર પાંડવોને છોડાવે તો ભગવાન તેને છોડાવવા ન જાય તો પાંડવોને ભગવાનમાં ભાવ ન રહેતાં તેનો નિરોધ પણ ન થાય. તેથી તે કામ ભગવાન માટે રાખ્યું.)

श्रीशुक उवाच—स गत्वा हास्तिनपुरं पौरवेन्द्रश्रियाङ्कितम् ।
ददर्श तत्राम्बिकेयं सभीष्मं विदुरं पृथाम् ॥ १ ॥

શુકદેવજી બોલ્યા. તે અક્રૂર હસ્તિનાપુર કે જે પુરુરાજાઓની લક્ષ્મીથી શોભાયમાન છે ત્યાં ગયા, ત્યાં ધૃતરાષ્ટ્ર ભીષ્મ વિદુર અને કુન્તીજીને જોયા.

સુબોધિની—તે અક્રૂર પોતે ભગવાનની આજ્ઞાયુક્ત થઈ હસ્તિનાપુર ગયા હસ્તિ શબ્દથી રુઢી ન કહેવા માટે તેન નિર્વૃતં એ જ્ઞાપન કરવા માટે હાસ્તિનપુર એમ કહ્યું. જો કે બહુ અધર્મવાળા સ્થાનમાં ન જવું જોઈએ તો પણ તે સ્વભાવથી ઉત્તમ છે પૌરવેન્દ્રોની લક્ષ્મીથી શોભાયમાન છે તેમાં રાજા મુખ્ય ગણાય તેથી પ્રથમ તેનું દર્શન કર્યું તે કહે છે અમ્બિકાનો પુત્ર ધૃતરાષ્ટ્ ધર્યો છે દેશ જેણે એવી તેના નામની વ્યુત્પત્તિ થઈ શકે. તે કહેવાનો વ્યાસજીનો હેતુ ન હોવાથી માતાના નામથી તેને અહિં કહ્યો છે. રાજસભામાં જ ભીષ્મને જોયા એક બતાવનાર છે એકને બતાવવી છે કે આ દુખી છે. ૧

सहपुत्रं च बाह्लीकं भारद्वाजं सगोतमम् ।
कर्णं सुयोधनं द्रौणिं पाण्डवान् सुहृदोपरान् ॥ २ ॥
यथावदुपसंगम्य बन्धुभिर्गान्दिनीसुतः ।
संपृष्टस्तैः सुहृद्वार्तां स्वयं चापृच्छदव्ययम् ॥ ३ ॥

બાહ્‌લીક શંતનુનો ભાઈ, તેના પુત્ર ભુરિશ્રવા વગેરે, દ્રોણાચાર્ય, કૃપાચાર્ય, કર્ણ, દુર્યોધન, અશ્વત્થામા, પાંડવો અને બીજા સુહૃદોને જોયા. યોગ્યતા પ્રમાણે બન્ધુઓને મળ્યા. તે અક્રૂરને તેમણે સુહૃદ્વૃત્ત પૂછ્યું અક્રૂરે તે બધાનું કુશળ પૂછ્યું.

૧, બીજાના મુખથી સાન્ત્વનનું કારણ કહે છે. નિરોધ અધિકાર પ્રમાણે હોય. અધિકાર ઉત્તમ ન હોય તો મનુષ્યદ્વારા પણ નિરોધ થાય. ચકાર અક્રૂરે કરેલ પ્રતીકારનો સમુચ્ચાયક છે. તે જ કહે છે ભગવાને મોકલેલ અક્રૂરે પોતાની શક્તિનો વિચાર કર્યો અને તે કાર્ય ભગવાન માટે રાખ્યું. જો એમ ન હોત તે પોતે જ કરી લેત સ્વયં ચાપૃચ્છત્ ત્યાં પરિત્યાગશબ્દથી ભૂલી જવું. બુદ્ધિમાંથી તેનું વિસ્મરણ થવું એવો અર્થ કરવો. ઉવાસ એ શ્લોકમાં દિન એટલે દિવસો. અર્થને વીપ્સા કરતાં ઉત્સવ પર્વાદિ લેવાં. (પ્રકાશ)

---

1 અક્રૂરના મુખથી પાંડવોનું સાંત્વન કર્યું. પાંડવોએ અક્રૂરને વાકેફ કર્યો પૃથા અને વિદુરે તેમાં સહાય કરી તેનાથી તેને પોતાની અશક્તિ સમજવામાં ન આવી. કેમકે તે વિચારચતુર હતો તેથી ત્યાં ત્રણ માસ રહી તેનું જ્ઞાન સંપાદન કર્યું ત્યારે નિશ્ચય ઉપર આવ્યા કે એ કામ ભગવાનનું છે. જો અક્રૂર જ કરી દે તો ભગવાનને કરવું ન પડે. સહપુત્ર એ શ્લોકમાં તે પાંડવોના નિવારણ કરવામાં સમર્થ એટલે તેને પણ પાંડવો હરાવે તેવા છે એમ બતાવવા પાંડવોને પાછળ રાખ્યા છે. ઉવાસ એ શ્લોકમાં માસ ૩ કહ્યા ત્યાં કપિઞ્જલન્યાય કહ્યો બહુત્વ ત્રિત્વમાં પર્યવસિત છે, (લેખ)

सुबोधिनी—બાહ્લીક શંતનુનો ભાઈ તેના પુત્રો ભુરિશ્રવાદિ ભારદ્વાજ દ્રોણ, ગૌતમ, કૃપ, કર્ણ, દુર્યોધન અને અશ્વત્થામા એ છ મહારથી ગણાવ્યા પુત્રો સાથે એટલે તેના સહાયકો પણ કહેવામાં આવ્યા. તેને લડાઈમાં હરાવે એવાને આગળ કહે છે કે પાંડવોને જોયા. લોકન્યાયથી સર્વ બન્ધુનું પ્રિય કરનાર હોવાથી બીજા સુહૃદોને પણ અક્રૂરે જોયા. ૨

તેમની પાસે નમસ્કારાદિપુરઃસર ગમન કર્યું આ અક્રૂરનું માહાત્મ્ય પણ માતાથી કહ્યું તે લોકોએ મથુરામાં રહેલ બધાની વાતો સારીરીતે પૂછી ત્યારે પોતે પણ તેનું કુશળ પૂછ્યું ચકારથી વાર્તા તો આવી ગઈ હતી વ્યય એટલે કોઈનો ત્યાગ તો નથી થયો. તેથી અવ્યય રીતે સર્વની પૃચ્છા કરી. ૩

ઉપરથી વાત કરવાથી સંપૂર્ણ જ્ઞાન ન થાય તેથી પોતે ત્યાં રોકાયા. વર્તમાનનું જ્ઞાન તો થઈ જાય જે થયું હતું તે તો જાણી લીધું ભવિષ્ય જાણવા માટે પ્રબોધ કર્યો પૂછ્યું તેમાં પ્રથમ સ્થિતિ કહે છે.

उवास कतिचिन्मासान् राज्ञो वृत्तविवित्सया ।
दुष्प्रजस्याल्पसारस्य खलच्छन्दानुवर्तिनः ॥ ४ ॥

કેટલાક માસ સુધી અક્રૂર ત્યાં રહ્યા દુષ્પ્રજાવાળા, થોડા બળવાળા, ખળ કહે તેમ ચાલનાર રાજાનું વૃત્ત જાણવા માટે ત્યાં રહેવું પડ્યું.

सुबोधिनी—કેટલાક માસ અક્રૂર ત્યાં રહ્યા. ત્રણ માસ ત્યાં રહ્યા. એમ લક્ષણાથી કહી શકાય છે માસમાં નવીન દિવસો ફરી ફરીને આવે. અહિં ત્રણ પદાર્થ જાણવાના છે. ધૃતરાષ્ટ્રના પોતાના દોષો, પુત્રાદિના મોહથી થતા દોષો અને સંસર્ગ દોષો આ દોષ કોઈ નિમિત્તને લઈને પણ થાય છે. તેથી એક માસ સુધી તેને જાણવાને નિરંતર અક્રૂર ત્યાં રહ્યા. નિરંતર બધીરીતે જ્ઞાન કરતાં ત્રણ દોષનો સંશ્લેષ થાય ત્યારે ગુણ દોષની વ્યવસ્થા કરતાં પ્રત્યેકમાં વ્યભિચાર આવતાં નિર્ધાર ન થઈ શકે તેથી એક એકના જ્ઞાન માટે તેના ગુણ દોષનો નિશ્ચય કરવા માટે એક માસ રહેવું જોઈએ એમ ત્રણ દોષનું જ્ઞાન સંપાદન કરવામાં ત્રણમાસ રહેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. જલદી જ્ઞાન ન થવામાં કારણ રાજત્વ છે રાજમંત્રણા બહુ ગુહ્ય હોય છે તેના દોષને કહે છે દુષ્ટ છે પુત્રો જેના. અલ્પ છે વિવેક ધૈર્ય જેના, ખલ શકુનિવગેરેના વર્તનને અનુસરવાનો સ્વભાવ છે જેનો એ ત્રણ દોષ છે. ૪

થયું તે ભૂત કહેવાય તેવા ભૂતાર્થના જ્ઞાનને બે શ્લોકથી કહે છે.

तेज ओजो बलं वीर्यं प्रश्रयादींश्च सद्गुणान् ।
प्रजानुरागं पार्थेषु न सहद्भिः चिकीर्षितम् ॥ ५ ॥
कृतं च धार्तराष्ट्रैर्यद् गरदानाद्यपेशलम् ।
आचख्यौ सर्वमेवास्मै पृथा विदुर एव च ॥ ६ ॥

કાન્તિ ઇન્દ્રિયશક્તિ શરીરશક્તિ પરાક્રમ નમ્રતાદિ બીજા સદ્ગુણો પાંડવોમાં છે તેમ જ પ્રજાનો પ્રેમ તેમની ઉપર છે તેને ન સહન કરતાં તેને મારવાની ઇચ્છા કરી તેથી વિષભક્ષણાદિ નીચ કાર્યો ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોએ કર્યાં તે બધી બનેલી વાત કુન્તીજી તથા વિદુરે અક્રૂરને કહી બતાવી.

सुबोधिनी—તેજ કાન્તિ, ઓજ ઇન્દ્રિયોની શક્તિ, બલ દેહનું સામર્થ્ય, વીર્ય પરાક્રમ (જેથી વીર રસનો અભિનિવેશ થાય)—આ બધા ક્ષત્રિયની શ્રેષ્ઠતા પ્રતિપાદક ધર્મો છે. વિનય વગેરે સદ્ગુણો પાંડવો સાત્વિક ધર્મોવાળા હોવાથી તેને (સ્વભાવથી તે જીવોને) આપત્તિથી ઉદ્ધારવા જોઈએ. દ્વેષનું બીજું પણ કારણ કહે છે કે યુધિષ્ઠિરાદિમાં પ્રજાનો પ્રેમ હોવાથી તેને માત્સર્ય થયું. ક્ષત્રિયગુણકૃત માત્સર્ય અને સાત્વિક ગુણ વિનયાદિકૃત માત્સર્ય મલીને ત્રિદોષાત્મક થતાં તે દોષ અચિકિત્સ્ય બન્યો તેનું ફલ કહે છે કે તે સહન ન થતાં કૌરવોએ તેને મારવાનો વિચાર કર્યો અને ભીમને લાડુમાં ઝેર આપ્યું તે પાતાળમાં જઈને પાછો આવ્યો. આદિ શબ્દથી ભીમને મારવાને ઘણા ઉપદ્રવો કર્યા. અપેશળ એટલે ઠીક ન લાગે તેવું. એથી અપમાન પણ તેમનાં કર્યાં તેનાં વૃત્તાન્ત સહિત. પોતાના સાધારણ એવા કુન્તીજી અને વિદુરે

કહિ બતાવ્યું. એકે તે વાતનું સ્વરૂપ કહ્યું તો બીજાએ તેનો ભાવ કહ્યો. ચકાર છે તેથી સાધારણ લોકના મુખથી પણ તે વાતને ટેકો મળ્યો. ૬

એમ થઈ ગએલ બાબત કહીને ભાવિ અર્થના જ્ઞાનમાં ભગવાનના થાય તેજ ભાવિ જાણી શકે તે ભગવદીય—પૃથા છે તેનો ભગવાનમાં નવધા ભાવ છે તેને કહે છે.

पृथा तु भ्रातरं प्राप्तमक्रूरमुपसृत्य तम् ।
उद्देश्यं जन्मनिलयं स्मरन्त्यश्रुकुलेक्षणा ॥ ७ ॥

કુન્તીએ પોતાના ભાઈ અક્રૂર આવ્યા છે એ જાણ્યું ત્યારે તેની પાસે તે આવ્યાં અને પૂછવાને લાયક (ઉદ્દેશ્ય) જન્મનું ઘર યાદ આવતાં તેના નેત્રમાં અશ્રુ પ્રકટ થયાં.

સુબોધિની—જો કે આને (પૃથાને) કુંતિભોજને પુત્રી તરીકે આપી છે તો પણ તેનો જન્મ તો શૂરથી થયો છે. તેથી તેના બાપનું ઘર તો વસુદેવ વગેરે જ ગણાય. વસુદેવ ભાઈ થાય એટલે અક્રૂર પણ ભાઈ થયો तुશબ્દ જીજ્ઞાસાથી ભિન્ન પ્રક્રમને માટે છે. પ્રાપ્ત થયા એ અલભ્ય લાભ કહ્યો उद्देश्य પૂર્વે કહ્યું કે તેને પૃથાએ બધું કહ્યું તે ઉદ્દેશ્યથી લીધું. ખરીરીતે તો પ્રથમ એટલે આવ્યા કે તેની પછી ભગવાનમાં તેને ભાવ થયો તેથી જ तु અને प्राप्त કહ્યા છે. તેની પાસે આવીને તેને પૂછતાં પિતાના કુલને યાદ કર્યું જ્યાં પોતાનું જન્મ છે. તે યાદ આવતાં લોકની જેમ કુન્તીને નેત્રમાં અશ્રુ આવી ગયાં. ૭

કાયિક અને માનસિક કહ્યું હવે વાચનિક કહે છે.

अपि स्मरति नः सोम्य पितरौ भ्रातरश्च मे ।
भगिन्यो भ्रातृपुत्राश्च जामयः सख्य एव च ॥ ८ ॥

હે સૌમ્ય અમારા મા બાપ અને ભાઈઓ, બેનો, ભાઈના પુત્રો, કુલની બીજી સ્ત્રીઓ, અમારી સખીઓ એ બધાં અમને યાદ કરે છે?

સુબોધિની—સારીરીતે કહેવા માટે સૌમ્ય સંબોધન છે अपि સંભાવનામાં કહ્યો છે. પિતા માતા અને ભાઈઓ. માતપિતા વૃદ્ધ હોય તો તે કહી ન શકે તેથી ભાઈને પૂછ્યા છે. તે મારાં છે એટલે પોતાને બધાં પ્રિય છે એમ સૂચવ્યું બેનો જો કે એને સાસરે હોય તો પણ તે બાપને ત્યાં આવે તે યાદ પણ કરે તેથી તેની સંભાવનાથી પૂછપરછ કરી. બીજાને દીધી એટલે કદાચ ભૂલાય પણ જાય. તેમ થાય તો કાંઈ ઉપાય નહિ એવો ભાવ છે. (ભૂલાય તો દીકરીઓ દુઃખમાંથી કોઈ દિવસ છુટવાની આશા નહિ એવો પણ न निस्तारः એનો અર્થ થઈ શકે) સ્મરણ કરે તો અભિજન સંપત્તિ સિદ્ધ થઈ તો દુઃખ ન થાય. ભાઈના પુત્રો વસુદેવ વગેરેના પુત્રો. च છે તેથી બેનોના પુત્રો પણ લેવા. કુલસ્ત્રિઓ. પિતાના વંશમાં વિવાહથી આવેલી દેવકી વગેરે જામિ કહેવાય. પોતાની બેનપણીઓ તેમનું સ્મરણ આવશ્યક છે તેથી તે બધી સખીઓ જ છે. ચકારથી બાલિકાઓ લેવી સંપૂર્ણ વંશનું સમાનતાથી દુઃખ છે એવો અહિં ભાવ છે. ૮

બીજા યાદ કરો કે ન કરો પણ કૃષ્ણ યાદ કરે છે કે નહિ તે પૂછે છે.

भ्रात्रेयो भगवान् कृष्णः शरण्यो भक्तवत्सलः ।
पैतृष्वस्रेयान् स्मरति रामश्चाम्बुरुहेक्षणः ॥ ९ ॥

ભક્તવત્સલ, શરણાગતના રક્ષક, ભાઈના પુત્ર ભગવાન્ કૃષ્ણ તેની ફુઈના પુત્રોને યાદ કરે છે? કમલનેત્ર રામ પણ યાદ કરે છે?

સુબોધિની—ઘણું કરીને આ કુન્તીજી નંદરાયજીના ઘર આવીને ગયા છે એમ લક્ષિત થાય છે. તે વાત પ્રથમ સ્કંધમાં 'ता मां विमोहयति' એ શ્લોકમાં કહી છે તેથી ભગવાનનું સ્મરણ આવતાં પૂછે છે. સ્મરણમાં સંબંધ બતાવે છે. બાપની બેનના પુત્રોને યાદ કરે છે? રામમાં પણ તેજ સંબંધ છે.

તેથી रामश्च એમ કહ્યું છે. ચકારથી ઉદ્ધવાદિ ભગવદ્ભક્તોને યાદ કર્યા. मंजुलप्रेक्षण જો યાદ કરે તો તાપ જાણીને જરૂર આવશે એમ લક્ષિત થાય છે. દષ્ટિથી જ તાપને દૂર કરવા માટે તે આવીને તાપને દૂર કરશે. ૯

તેને માટે પોતાના તાપનું વર્ણન આપે છે.

सपत्नमध्ये शोचन्तीं वृकाणां हरिणीमिव ।
सान्त्वयिष्यति मां वाक्यैः पितृहीनांश्च बालकान् ॥ १० ॥

દીપડાના ટોળા વચ્ચે હરિણી રહે તેમ હું શત્રુની વચ્ચે રહું છું શોક કરું છું તેને કૃષ્ણરામ આવીને શાંતિ કરશે ? બાપવગરનાં મારાં બાળકોને દિલાસો આપી ઠંડા પાડશે ?

सुबोधिनी—વ્યવહારમાં તો નામમાત્રથી સંબંધિઓ છે. ખરીરીતે તો તે સંબંધિઓ શત્રુઓ જ છે. તે બુરું કરીને જ ન રહે પણ બને તો સર્વનાશ કરે તે દષ્ટાન્તથી કહે છે દીપડાના ટોળા વચ્ચે રહેલી મૃગલીની પેઠે હું શત્રુની વચ્ચે રહું છું તેને માટે પ્રસંગ ઉપર આવવાની વાત નહિં પણ મને આમાંથી મુક્ત કરવા માટે આવી મને ધીરજ આપશે ? પ્રસંગથી આવે તેના વાક્યો સાંત્વનમાં સમર્થ ન થાય. મને સાંત્વન કરશે ? પાંડવો તો તેના ભાઇઓ થાય. હું તેની ફૂઈ થાઉં બન્નેનું સાંત્વન કરશે ? અથવા વાણીથી 'સુખથી સર્વને સ્થિર કરીશ' એવા અર્થવાળાં વાક્યોથી આ લોક અને પરલોકમાં બાપ વગરના ચકારથી માતા વગરના મારા પુત્રોને, હિંમત આપશે. કૃષ્ણ એને ભગવાન્ એવું વિશેષણ આપ્યું છે બીજાને અવસ્થા દોષ આવે તે ભગવાનમાં ન આવે તેથી તે વિશેષણ આપ્યું છે. પોતાના પુત્રોને बालको કહ્યા છે. તે સ્વતઃ અસમર્થ છે. ૧૦

એમ મનોરથ કહ્યો ત્યાં ભગવાન્ ત્યાં પધાર્યા એમ જાણીને ભગવાનને પોતાની સામે જોતાં પ્રાર્થના કરે છે.

कृष्ण कृष्ण महायोगिन् विश्वात्मन् विश्वभावन ।
प्रपन्नां पाहि गोविन्द शिशुभिश्चावसीदतीम् ॥ ११ ॥

હે કૃષ્ણ કૃષ્ણ હે મહાયોગિન્ હે વિશ્વના આત્મા હે વિશ્વને અનુભવ કરાવનાર હું આપને શરણે છું હે ગોવિંદ બાળકો સાથે હું દુઃખી છું તેની રક્ષા કરો.

सुबोधिनी—અહિં આદર માટે કૃષ્ણ કૃષ્ણ એમ બે વાર બોલ્યાં છે અથવા અકસ્માત્ ભગવદ્દર્શન થયાં તેથી બે વાર બોલ્યાં છે. હું તો બીજે છું તમને દષ્ટિ ભ્રમ થયો છે તેથી તમે અહિં દેખો છો એ શંકા કરે તે સંબંધે કહે છે આપ મહાયોગી છો. મહાયોગી પણ બધું છોડી આટલે દૂર કેમ આવે ? તે વિશ્વના આત્મા છે ભગવાન્ સર્વના આત્મા હોવાથી આવે. આત્મા દેહનું પ્રિય કરે કેમ કે પ્રયત્ન દેહને અધીન છે તેથી તેણે આવવું જ જોઇએ. આવે તો અક્રૂરની જેમ આવે આવીરીતે વિશિષ્ટતાથી કેમ આવે ? તે વિશ્વને અનુભવ કરાવવા આવે છે. જ્યાં સુધી અલૌકિક ન કરે ત્યાં સુધી વિશ્વને અનુભવ થતો નથી. અલૌકિક બુદ્ધિમાં જ અલૌકિક અનુભાવ થાય છે. એમ ભગવાનને સંબોધન આપ્યાં તે પોતાની પાસે આવ્યાનો પ્રકાર કહ્યો હવે તેની પ્રાર્થના કરે છે કે હું આપની પ્રપત્તિ કરું છું સાધારણ પણ શરણે આવે તેની રક્ષા કરવી જ પડે છે ભગવાન કાંઈ સંબંધ જોતા નથી તેથી મને રક્ષણ આપવાનું, કારણ મારી પ્રપત્તિ સમજો. હું બહુ દુઃખ પામી રહી છું. મારી તો તમારે રક્ષા કરવી જ જોઇએ ભલે મેં પ્રપત્તિ કરી ન્હોય. તેમાં પણ હું મારા નાનાં છોકરાં સાથે આ દુઃખમાં પડી છું. અત્યારે કુન્તીજી જેમ ભગવાન્ અહિં નથી છતાં તેને જુએ છે તેમ ભાવી લાક્ષાદાહને પણ જોઇને હું બાળકો સાથે દુઃખી થાઉં છું એમ બોલે છે. ૧૧

તમારા પુત્રો પિતરો અને ભાઇઓ સમર્થ છે તેથી તમે શા માટે દિલગીર થાઓ છો ? તેના ઉત્તરમાં કહે છે.

नान्यत्तव पदाम्भोजात् पश्यामि शरणं नृणाम् ।
बिभ्यतां मृत्युसंसारादीश्वरस्यापवर्गिकात् ॥ १२ ॥

મૃત્યુરૂપી સંસાર મોક્ષ સુધી લાંબો છે તે સંસારથી લોકો ગભરાયા છે તેનાથી આપના ચરણ વગર કોઈ રક્ષા કરે તેવું નથી. એમ મારૂં માનવું છે.

સુબોધિની—મૃત્યુસંસારથી ભય પામેલાને આપના શિવાય કોઈ રક્ષક નથી મૃત્યુ દરેક જન્મે થાય છે. સંસાર ભય તો બધા જન્મોમાં એક જ છે. મૃત્યુ ઘણાં છે. એક મૃત્યુનું ભય બીજાથી પણ મટે છે સર્વે મૃત્યુનું ભય તો સંસાર કહેવાય તે તો ભગવાનથી જ નિવૃત્ત થાય તેમાં સંસાર અને મૃત્યુભય બન્ને ભગવાનની ભક્તિથી દૂર થાય તે ભક્તિ સ્વતંત્ર જોઇએ તેથી ચરણ કમળ કહ્યું છે. અહિં કહે છે કે ભગવાનને છોડીને તેના ચરણને કેમ પકડો છો તે તમારૂં દુઃખ કેમ દૂર કરશે? તે ભગવાન્ ચરણ (ભક્તિ) દ્વારા પણ બધું કરવાને સમર્થ છે પોતે તો ઈશ્વર એટલે દુરારાધ્ય ગણાય. તેથી ફળ માગનારની નિઃસંદેહ પ્રવૃત્તિ તેમાં ન થાય. ચરણ તો ચોકસ છે. ભક્તિમાર્ગ પણ ફલ અવશ્ય આપનાર નિયત છે. ઈશ્વરનું તો કાંઈ કહેવાય નહિં તે તો આપે અને ન પણ આપે. ઈશ્વર હોવાથી તે મૃત્યુને દૂર કરે તે મૃત્યુ; મોક્ષ ન થાય ત્યાં સુધી રહેવાનું જ છે મોક્ષના અધિપતિ આપ છો સંસાર તો મોક્ષ ન થાય ત્યાં સુધી છે મૃત્યુનું પણ તે જ સમજવાનું છે. ૧૨

કુન્તીજીની એટલી પ્રાર્થના ભગવાને સ્વીકારી તેનો તેને સંતોષ બતાવ્યો. પછી ભગવાન તો તિરોહિત થયા. તેવા ભગવાનને પુનઃ નમન કરે છે.

नमः कृष्णाय शुद्धाय ब्रह्मणे परमात्मने ।
योगेश्वराय योगाय त्वामहं शरणं गता ॥ १३ ॥

પરમાત્મા, બ્રહ્મરૂપ યોગના ઈશ્વર, યોગરૂપ શ્રીકૃષ્ણ શુદ્ધરૂપ આપને હું શરણ આવી છું આપને મારા નમસ્કાર હો.

સુબોધિની—નમસ્કારમાં સંબંધ વિરુદ્ધ છે. જ્યારે તે સંબંધ બતાવાની ઈચ્છા કરી ત્યારે ભગવાન્ તિરોહિત થયા. કૃષ્ણ એટલે સદાનન્દ, અવતાર પર છે તો પણ સદાનંદાદિ ધર્મોનો બાધ થતો નથી. તેથી તો આપ શુદ્ધ છો અવતાર સંબંધિધર્મોવડે આપ સ્પષ્ટ નથી થતા. તેથી કાલસુધીના બધા ધર્મો આપનામાં નથી. જે સંસારમાં આવ્યો તેને બીજાનો સંબંધ અવશ્ય થાય જ ત્યાં કહે છે આપ તો બ્રહ્મ છો જીવને આવ્યો કે બંધન થાય એથી આપ મુક્ત છો. ત્યાં શંકા કરે કે ખરીરીતે વિચારો તો જીવ પણ બ્રહ્મ છે તેથી મારામાં વધારે શું જુઓ છો? આપ પરમાત્મા છો પરમ અને આત્મા ઉત્કૃષ્ટ આત્મા અથવા આત્માના પણ આત્મા છો. ત્યાં બીજી શંકા ઉત્પન્ન થાય છે કે મૂળ ભગવાન્ અહિં કેમ આવે? અંશથી આવે છે તે તો પરિછેદથી અવાય છે. તેના ઉત્તરમાં કહે છે આપ યોગેશ્વર છો યોગ અલૌકિક કરવામાં સમર્થ છે. જ્યાં કોઈની બુદ્ધિ ન પ્હોંચે ત્યાં કેમ પોતે ન પહોંચે? તે યોગનું સામર્થ્ય પણ ભગવાનનું જ છે. તે ભગવાન પોતે જ યોગ છે સામર્થ્ય જોયું છે તેમાં અઘટિત કાંઈ નથી. તેથી આપ આવો છતાં તેના ધર્મથી લિપ્ત થતા નથી તેમ સર્વત્ર પૂર્ણ છતાં આવો છો એમ અમારૂં પણ પાલન કરો તે નિશ્ચય મનમાં કરીને કહે છે હું તમારા રક્ષણમાં છું. એટલે જે શરણે આવ્યું તેનું ચારે તરફથી પાલન કરવું જરૂરી છે. ૧૩

પછી શું થયું તે કહે છે.

श्रीशुक उवाच—इत्यनुस्मृत्य स्वजनं कृष्णं च जगदीश्वरम् ।
प्रारुदद्दुःखिता राजन् भवतां प्रपितामही ॥ १४ ॥

શુકદેવજીએ કહ્યું હે રાજન્ એમ જગતના ઈશ્વર કૃષ્ણને અને પોતાના સ્વજનને યાદ કરીને તમારાં પ્રપિતામહી કુન્તીજી દુઃખિત થઇને બહુ રડવા લાગ્યાં.

સુબોધિની—સ્વજન—પિતા વગેરે અને કૃષ્ણ ચકાર છે તેથી બલદેવજી અને ભગવાનના ગુણો
લેવા. જગદીશ્વર કહ્યું તેથી પાલન કરવા લાયક બધા જે બહિર્મુખ છે. તિરોધાન કરે છે તેથી પાળે અને
ન પણ પાળે એ પાળવામાં વિકલ્પ મનમાં લાવીને કુન્તીજી બહુ રોયાં. પોતે વંશને દૂર કરશે એક પરી-
ક્ષિતને બચાવશે એમ તમારા વંશમાં સ્ત્રીઓ પણ ભક્ત થઈ છે એ બતાવવા તમારી પ્રપિતામહી એમ
શુકદેવજીએ સંબંધ બતાવ્યો છે પરીક્ષિત રાજાનાં સુભદ્રા પિતામહી, કુન્તી તો પ્રપિતામહી થાય. ૧૪

ભગવાનનું સાંત્વન તો પાક્ષિક મનાય માટે ભગવદીયોવડે તેનું સાંત્વન થાય છે. તે કહે છે.

समदुःखसुखोऽक्रूरः विदुरश्च महायशाः ।
सान्त्वयामासतुः कुन्तीं तत्पुत्रोत्पत्तिहेतुभिः ॥ १५ ॥

કુન્તીજીની સ્થિતિ જોઇને અક્રૂર અને વિદુર સમાન સુખદુઃખવાળા થયા અને તેને તેના પુત્રોની
ઉત્પત્તિના કારણો આપી શાંત કર્યાં.

સુબોધિની—તેમાં અક્રૂર સાન્ત્વન કરે તે અયોગ્ય ગણાય તેમ માનીને કહે છે સમાન છે સુખ
અને દુઃખ જેમને, જો કે ઇષ્ટ કે અનિષ્ટ થાય તો સુખ અને દુઃખ તો સરખું જ થાય. પણ અક્રૂર પ્રસિદ્ધ
પુરુષ છે તેણે સાંત્વન કરવું જોઇએ જ. વિદુર પોતે પણ એવા જ છે એણે પણ સાંત્વન કરવું જોઇએ.
તેમાં વિદુર તુલ્ય છે પણ તે ધર્મનો પક્ષ કરનાર છે. તેથી તેને મોટા યશવાળા કહ્યા છે. તેથી જ ધર્મ
થાય છે બીજીરીતે ધર્મ થાય તેવું નથી. તેને ઠંડા પાડ્યાં પણ તેનું દુઃખ જોઈ લડવાને તૈયાર ન થયા.
કારણ કે કુન્તીભોજને તે આપેલી છે. તેમાં પણ કુન્તીએ પોતાની રક્ષાને માટે ધર્મ વગેરેને કહેવું જોઇએ
વિદુર અક્રૂર યુદ્ધ કરે તો પણ તેનો પ્રયત્ન વ્યર્થ જાય. તેથી તેની પુત્રોત્પત્તિના કારણ ધર્માદિવડે તમારૂં
દુઃખ મટે એમ સાંત્વન કર્યું પણ પોતે યુદ્ધ માટે પ્રવૃત્ત ન થયા. એ યોગ્ય જ તેમણે કર્યું છે. ૧૫

તો પણ અક્રૂરથી તે સહન ન થયું તેથી વાણીથી ધૃતરાષ્ટ્રને ધિઃકારતાં જો યુદ્ધ કરવું પડે તો તેને
હું મારી શકું. પણ હું તેના ઘરમાં હોઉં ત્યાં સુધી તેને ન મરાય એટલે ત્યાંથી, નીકળતી વખતે રાજાને
સંબોધન કરવામાં અક્રૂર પ્રવૃત્ત થયા તે કહે છે.

यास्यन् राजानमभ्येत्य विषमं पुत्रलालसम् ।
अवदत्सुहृदां मध्ये बन्धुभिः सौहृदोदितम् ॥ १६ ॥

અક્રૂર હસ્તિપુરથી મથુરા તરફ આવવાના થયા ત્યારે પુત્રમાં લાલસાવાળા તેથી જ તેનો પક્ષપાત
કરી વિષમતા બતાવતા રાજા ધૃતરાષ્ટ્રને મળ્યા. અને જે બન્ધુ અને સુહૃદોએ તેને કહ્યું હતું તે તેણે
રાજાને કહી સંભળાવ્યું.

સુબોધિની—ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા હોવાથી તેને જરૂર કહેવું જોઇએ. એમ ન કરીએ તો મર્યાદાનો
અતિક્રમ થાય. શંકા રહિત થઇને તેને કહ્યું. બધા પ્રાણિએ જેમ ભગવાનને ન કહેવાય તેમ રાજાને
પણ ન કહેવું જોઇએ. તે કેમ રાજાને અક્રૂરે કહ્યું. તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે રાજા વિષમતા રાખે છે.
તેનું કારણ કે તેને પુત્રમાં લાલસા છે. પુત્ર પોતે જીવે તો પાંડવોને ન માને ત્યારે હમણાં પાંડવોને
મારવા કે પોતાના દીકરાઓને મારવા? એ વિચારમાં તો જે દુષ્ટ હોય તેને મરાય એમ ધર્મશાસ્ત્ર કહે
છે તેમાં તો પુત્ર દુષ્ટ હોવાથી તેને મારવો જોઇએ એ આ રાજા કરતો નથી તેથી તે વિષમ છે સહજ
ધર્મ વિહિત ધર્મની બાધા કરે. એ તો રાજા ધર્મને માટે હોય તે વિષમતા કરે તે અનુચિત ગણાય?
તેથી તેને જ્ઞાનનો બોધ કરવો યોગ્ય છે એવો ભાવ છે. તે પણ એકાન્તમાં ન કહેવું એકાન્તમાં કહેતાં
તેને શરમ ન લાગે તેથી સુહૃદોની વચ્ચે કહેવું. તેણે વિષમતા કરી પણ બીજાને તે વિષમ લાગતું નથી
તેથી વચનથી તેનું અનિષ્ટ કાંઈ થવાનું નથી. તેમાં પણ વસુદેવાદિ તેના બન્ધુઓનું કહેલું કહેવાનું છે
તેમણે સૌહાર્દથી કહ્યું છે તેમના કહેવામાં વિષમતા નથી તે જરૂર કહેવું જોઇએ તેથી અક્રૂરે કહ્યું. ૧૬

---

૧ તતઃ નો ધર્મપક્ષપાતથી એવો અર્થ કરવો. (પ્રકાશ)

નવ શ્લોકથી અક્રૂરના વચનો કહે છે.

अक्रूर उवाच–भो भो वैचित्रवीर्य त्वं कुरूणां कीर्तिवर्धन ।
भ्रातर्युपरते पाण्डावधुनासनमास्थितः ॥ १७ ॥

અક્રૂર બોલ્યા હે વિચિત્રવીર્યના પુત્ર હે કુરુઓની કીર્તિને વધારનાર તમારા ભાઈ પાંડુ મરી જતાં હમણાં તમને આ રાજાનું સ્થાન પ્રાપ્ત થયું છે.

सुबोधिनी—સર્વભાવથી સર્વ પ્રકારનાં વચનો કહ્યાં. પ્રથમ રજ સત્વ અને તમોભાવથી કહ્યાં તેમાં લૌકિકથી ત્રણ શ્લોકથી બોધન કર્યું આંધળો હોવાથી તે જોઈ શકતો નથી એ માટે બે વાર સંબોધિને કહ્યું. રાષ્ટ્રને ધારણ કરતા નથી તેથી ધૃતરાષ્ટ્રતા તમારામાં નથી. જો પ્રજ્ઞાચક્ષુ કહે તો તેના મર્મમાં ભેદ પડે. તેમ તેને વ્યાસના પુત્ર કહે તો પણ લાજ આવે. સ્ત્રી પુત્રાદિનો સંબંધ હીનતાને પ્રતિપાદન કરનારો છે. રાજત્વ હીનતા કરનાર નથી તેથી બનાવટી પિતાના નામથી તેને સંબોધન આપે છે. તે વિચિત્રવીર્યનો ક્ષેત્રજ પુત્ર છે. તુ એમ એક વચન કહીને તમારા પોતાના જન્મનું અનુસંધાન કરો એમ કહ્યું. તમે કુરુના વંશમાં ઉત્પન્ન થયા છો તેની કીર્તિ તમારે વધારવી જોઈએ. વર્ધનશબ્દથી છેદન અર્થ પણ થાય છે. તેથી તમે કીર્તિ છેદક થયા છો એમ કહ્યું. રાજના અધિકાર માટે પુત્ર ઉત્પન્ન કરવો જોઈએ એ વિચારથી તમને પહેલાં ઉત્પન્ન કર્યા ત્યાં તો તમે આંધળા થયા એટલે રાજ ન મળ્યું પણ તમને રદ કર્યા. પછી પાંડુ થયા. તે મર્યા પછી હમણાં તમે રાજનું આસન કબજે કરી તેની ઉપર બેઠા છો તેથી તમે આ બધું અયોગ્ય કરો છો એમ બતાવ્યું. ૧૭

તે બધું અંગીકાર કરીને પણ સાત્વિકતાથી બોધ કરે છે.

धर्मेण पालयन्नुर्वीं प्रजाः शीलेन रञ्जयन् ।
वर्तमानः समः स्वेषु श्रेयः कीर्तिमवाप्स्यसि ॥ ॥ १८ ॥

તમે ધર્મવડે પૃથ્વીનું પાલન કરશો. શીળવડે પ્રજાને રંજન કરશો પોતાનામાં સમાનતાથી વર્તશો તો કીર્તિ અને કલ્યાણને પામશો.

सुबोधिनी—ધર્મથી પૃથ્વીનું પાલન કરે. ત્યારે દૃષ્ટાદૃષ્ટોપાયથી પાલન કર્યું કહેવાય. ભગવાને નામ અને રૂપથી પ્રપંચ કર્યો છે. તે પરસ્પરને પાલવા માટે કર્યો છે. તેમાં એક ન હોય તો ખોટ ગણાય. તેથી ધર્મથી[૧] જ પાલન કરવું. કેવલ[1] કારણપણાથી પાળો તો યોગિની જેમ આનું પાલન થાય. આનાવડે તો પરલોકમાં સુખ થાય આ લોકમાં વિષયજન્ય સુખ થાય કીર્તિથી મળેલ સુખ તો તેનાથી વિશેષ મળે તે જ કહે છે કે પ્રજાને શીળવડે રાજી કરે. શીળ એટલે સારો સ્વભાવ તેનાથી પ્રજા અનુરક્ત થાય, નહિં તો તો યોગ્ય રાજભાગ આપી દે. તેનાથી બહાર કીર્તિ થાય. અન્દર કીર્તિનું સાધન કહે છે કે બધા 'બન્ધુઓમાં સમાનતાથી વર્તે તો અંદર અપકીર્તિ ન થાય એમ કરે તો રાજા શ્રેય અને કીર્તિને પ્રાપ્ત કરે. તેમ તમે પણ સમાનતાથી વર્તશો તો તમારૂં કલ્યાણ થશે લોકમાં તમારી કીર્તિ વધશે. ૧૮

અનંગીકારમાં તામસવચન કહે છે.

अन्यथा त्वाचरन् लोके गर्हितो यास्यसे तमः ।
तस्मात्समत्वे वर्तस्व पाण्डवेष्वात्मजेषु च ॥ १९ ॥

---

[૧] ધર્મવડે પાલન કરી તેમાં ધર્મ करण રહે તેમાં सहार्थकतृतीया શામાટે કહી છે? ત્યાં કહે છે કે કેવળ કરણમાં તો યોગિની જેમ પાલન થાય. જેમ યોગવડે અનેક પ્રકારના ભોગવડે યોગિઓ પોતાના શરીરને પોષે છે તેમાં તેનો યોગ ક્ષીણ થાય છે તેમ ધૃતરાષ્ટ્રનો યોગ ક્ષીણ થાય. તેથી ધર્મને સાથે રાખીને પાળવાનું કહ્યું તેમાં કાંઈ ખોટું નથી. (પ્રકાશ)

[1] સ્વધર્મ પળાય અને પ્રજાનું પાલન થાય એ સહભાવ અહિં લીધો છે સહાર્થકના વ્યાખ્યાનમાં કારણ કહે છે કે સહભાવ વગર કેવળ ધર્મને કારણ માનો તો આ રાજાને યોગિની જેમ પાલન કરવું પડે જેમ યોગવડે નાના પ્રકારના ભોગોવડે યોગિઓ શરીરને પાળે છે પરન્તુ તે ભોગથી યોગિનો યોગ ક્ષીણ થાય છે. તેમ આ રાજાનો ધર્મ પણ ક્ષીણ થાય તેથી સહભાવ પણ યોગ્ય જ છે ધર્મથી પાલન કરે તો પરલોકમાં પણ સુખ થાય. આ લોકમાં વિષયનું સુખ મળે. ઇત્યાદિ. (લેખ)

ને બીજીરીતે રાજા આચરે તો લોકમાં નિંદા થવાથી તે અંધંતમમાં જાય માટે આપ પાંડવો અને આપના પુત્રમાં સમભાવથી વર્તો.

सुबोधिनी—કહ્યા પ્રકારથી બીજીરીતે પ્રજાનું પાલન કરે તો અનુરાગ ન રહે. તેમાં પણ વિષમબુદ્ધિ કરે તો કીર્તિનો પ્રતિનિધિ અને શ્રેયનો પ્રતિનિધિ મળશે તમારીનિંદા થશે તેનાથી અંધંતમ એટલે મોટું દુઃખ પામશો તે બાધને વશ થઈને પણ તમારે સમાનતા રાખવી જરૂર છે તેથી સમત્વ રાખો. સમતા રહે તેવી બુદ્ધિ કરો. વિષમતાનું સ્થાન ખુલ્લું કરીને કહે છે કે પાંડવોમાં અને તમારા પુત્રોમાં સમાનતા લાવો ચકારથી તેના સંબંધીઓને પણ સમાન રાખો. ૧૯

એમ લોકન્યાયથી રાજાને બોધ આપીને શાસ્ત્રન્યાયથી કહે છે તેમાં પૂર્વની પેઠે સત્ત્વ રજ અને તમોભાવથી ત્રણ ત્રણથી કહે છે.

नेह चात्यन्तसंवासः कर्हिचित्केनचित्सह ।
राजन् स्वेनापि देहेन किमु जायात्मजादिभिः ॥ २० ॥

હે રાજન્ કોઈનો અત્યંત સાથ પણ સારો નથી તે પોતાના દેહનો પણ સાથ સારો નહિં તો સ્ત્રી પુત્રોનો સહવાસ તો સારો કેમ ગણાય?

सुबोधिनी—બધા સ્વાર્થને માટે કરે છે તે જેમ પોતાનો સ્વાર્થ સરે તેમ કરે તેમાં કાલ બાધક છે તેથી હિત [1]અહિત કે બહાર રાખવાનો યત્ન ન કરવો. એ કહે છે કે આ લોકમાં બહુ જ કોઈની સાથે સંવાસ રાખવો નહિં આ અલૌકિક બોધ છે તેમાં તીક્ષ્ણ વચનથી જ્ઞાન ન થાય માટે કોમળવચનથી રાજાને સંબોધે છે. તેનાથી એહ બતાવે છે. મમતાસ્પદનો તો સંવાસ નથી એમાં વ્યભિચાર દેખાય છે પોતાના દેહમાં તો વ્યભિચાર દેખાતો નથી તેને માટે ઉપદેશ કરે છે કે પોતાના દેહનો પરિચય પણ સારો નહિં પુત્રાદિના દેહ પણ પોતાના જ કહેવાય. अपि શબ્દથી તેને લઈને કહે છે પોતાની સ્ત્રી અને પોતાના પુત્રોનો પણ સંવાસ બહુ સારો નહિં ચકારથી ભાઈ કાકા વગેરેનો સંવાસ પણ એવો જાણવો. ૨૦

તેમાં દેહ અને આત્મા ભિન્ન છે એવા જ્ઞાનમાં સંવાસ થાય. તે દેહથી આત્મા જૂદો છે તે હવે કહે છે.

एकः प्रसूयते जन्तुरेक एव प्रलीयते ।
एकोऽनुभुङ्क्ते सुकृतमेक एव च दुष्कृतम् ॥ २१ ॥

જીવ એકલો જન્મે છે એક જ લયને પામે છે. એકલો જ સુકૃતને ભોગવે છે જ્યારે દુષ્કૃતના ફલ પાપને પણ એકલો જ ભોગવે છે.

सुबोधिनी—પોતાના બાપ અને દીકરાથી ભવનું અનુમાન કરવું એ ન્યાયથી અનુભવ પર્યન્ત નિરૂપણ કરે છે. માતા જન્મ આપે છે કાળવડે ભૂમિમાં પ્રલય થાય છે એમ આદિ અને અન્તમાં એકત્વ કહીને ઉપલક્ષણવિધિથી સર્વક્રિયામયમાં કર્તૃતા એકને જ છે. એમ કહીને જ્ઞાન તો આત્મામાં પહોંચે છે તેથી કર્મથી ભોગ પણ એકને કહે છે. સુકૃત પુણ્ય પણ એક જ ભોગવે છે. તે સુકૃતનું ફલ સ્વર્ગાદિ છે કાર્યકારણના અભેદથી એમ કહ્યું છે કર્મ કર્યા પછી તેનો ભોગ થાય તેથી अनु શબ્દ મૂળમાં કહ્યો. સુખભોગમાં બહુનો સમુદાય છે. હસવું બોલવું તેથી સુખ થાય પણ તેમાં બીજા સાથે હસાય. દુષ્કૃત પાપ ભોગવવામાં તો એકલો ભોગવે. પાપ પણ મલીને કર્યું હોય તો સાથે ભોગ થાય તે પક્ષનો અંગીકાર કરે છે. દુષ્કૃત પણ સુકૃતની પેઠે સમજી લેવું. ૨૧

સુખને માટે કે સુખના સાધનને માટે પાપ ન કરવું તે કહે છે.

अधर्मोपचितं वित्तं हरन्त्यन्येऽल्पमेधसः ।
संभोजनीयापदेशैर्जलानीव जलौकसः ॥ २२ ॥

---

[૧] નેહ એના અવતરણમાં સમાપ્યાં ત્રિભિસ્ત્રિભિઃ ત્રણ એટલે સત્ત્વ રજ અને તમોભાવથી પૂર્વે કહ્યુ તે બે સમુદાયોવડે. (પ્રકાશ)

---

[1] હિત એનો અર્થ દેહાદિનું હિત કરવું તે વસ્તુગત્યા ખરેખરી રીતે અહિત જ છે. (લેખ)

અધર્મવડે વધારેલું દ્રવ્ય બીજા થોડી બુદ્ધિવાળાઓને તો ખવરાવવું જ જોઈએ એવા મિષ તેને ખવરાવી દે તો જળાશયમાંથી જળ નીકળી જતાં માછલું રહી જાય એમ દ્રવ્ય જવાથી પોતે એકલો રહી જાય છે.

સુબોધિની—અધર્મથી વધારેલું દ્રવ્ય સમજવું. દ્રવ્ય ધર્મથી ઉત્પન્ન થાય તેની વૃદ્ધિ તો અધર્મથી પણ થાય છે. તેમ કરે તો બીજાનો રોષ વધે તેથી બીજા અધર્મિઓ અથવા અધર્મની પ્રેરણાથી બીજાઓ દૈત્યો તેને લઈ જાય છે. તેને રોકવાનું સામર્થ્ય તો હોતું નથી. સંભોજનીય—એટલે સંબંધિઓ. બહુ લોભી હોય તે પણ સંબંધીને સંબંધ રાખવા માટે ખાવાનું તો આપે આપણે કાંઈ કામ નથી તે ભલે લઈજાય એમ દ્રવ્ય જવા દે છે ત્યાં કાંઈ રહેતું નથી. તેથી તેનું જીવન ખલાસ થાય છે તે દૃષ્ટાન્તથી કહે છે-જળમાં રહેનારાં માછલાં વગેરેને જળ પ્રાણરૂપ છે તેને લોકો ધોરીયા કરીને લઈ જાય છે જો માછલાં તેમાં ચાલ્યા જતાં હોય તો ચાલે પણ તે સમજતાં નથી તેથી તેનું જીવન જાય છે તેમ આનું પણ સમજવું. ૨૨

પાછળથી દ્રવ્ય લઈ જનાર ઉપકાર કરશે એમ કહે ત્યાં કહે છે.

पुष्णाति यानधर्मेण स्वबुद्ध्या तमपण्डितम् ।
तेऽकृतार्थं प्रहिण्वन्ति प्राणा रायः सुतादयः ॥ २३ ॥

પ્રાણો લક્ષ્મી અને પુત્રોને પોતાના છે એવી બુદ્ધિવડે અધર્મથી પોષે છે તે તેને મૂર્ખ ગણી કૃતાર્થ કર્યા વગર જ મર્યા પછી છોડી જાય છે.

સુબોધિની—બીજાનો ઉપક્રમ કરીને બધાને પુત્રપર લઈ લે છે આ આપણા પોતાના છે એવી બુદ્ધિથી પોષે છે પણ તે ખરીરીતે શત્રુઓ છે. એમ ન હોય તો તે ઉપકાર કરે તે પણ બળાત્કારે તેનું લઈ લેતા નથી પણ તેની મુર્ખાઈ દેખીને લે છે. ત્યાં કહે છે લૌકિક વૈદિક તો નિત્ય કરવું જોઈએ તેને માટે તેને ભોજન કરાવવું જોઈએ. તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે તે સાથે ભોજન કરવારૂપી પિશાચભિક્ષા છે. તેને જમાડવામાં પરલોક મળતો નથી. આ લોકમાં ઉપકાર થાય. જો તે ઉપકાર માને તો તે પણ માનતા નથી તેથી તેને અકૃતાર્થ જ મોકલી આપે છે. અવસર પ્રાપ્ત થાય તો તેને છોડી દે છે તે બધા બહારના અને અભ્યન્તરનાને ગણાવે છે. પ્રાણો. પૈસા અને પુત્રો છે અંદરના બહારના અને મધ્યમાં સર્વ ઉપયોગિ આદિ શબ્દથી બધા બહારના કહ્યા. પ્રાણ એટલે ઇન્દ્રિયો. આસન્ય (મુખ્ય પ્રાણ) શિવાયના તે પ્રાણ કહેવાય આસન્ય પ્રાણ બધાનું પોષણ કરે છે તેને કોઈ પોષણ આપતો નથી. ત્યાં 'अनुप्राणन्ति यं प्राणाः' 'अण्डेषु पेशिषु' ઇત્યાદિમાં પ્રાણો અને ઇન્દ્રિયોનો મુક્તિ સુધી વિયોગ નથી થતો મુક્તિમાં તો કૃતાર્થ થાય છે તેથી તમે અકૃતાર્થ કહો છો તે વચન બાધિત થાય છે? તે તમારી વાત ખરી તે ચર્ષણી[1] જીવનું સહગમન[1] છે સ્થિર[2] જીવનું સહગમન નથી. જો સ્થિર જીવનું સાથે જવું થતું હોય તો પુરંજનોપાખ્યાનમાં પ્રાણાદિ સાથે દેહમાં જીવ પ્રવેશ કહ્યો છે તે વચન બાધિત થાય. જેમ પ્રવેશ થાય તેમ તેનો નિર્ગમ થાય. તેથી આ પ્રથમ પ્રવેશ માનો? ત્યાં કહે છે એમ ન મનાય કેમકે

---

૧ પ્રાણની સાથે જીવ જાય છે. પુરંજનના ઉપાખ્યાનમાં पञ्चशीर्षाहिना गुप्तां भृत्यैर्दशभिरायान्तीम् ઇત્યાદિમાં પ્રાણની સત્તા જીવના પ્રવેશ પહેલાં કહી છે. તે વચનનો બાધ આવે છે. ત્યાં તો એકલાનો પ્રવેશ કહ્યો છે તેથી તે સાથે નીકળે છે તેમાં પ્રમાણરૂપ ન ગણાય? ત્યાં યથા નિર્ગમ તથા પ્રવેશ એ ન્યાયથી પ્રથમ પ્રવેશ આ હશે ત્યાં કહે છે. પ્રથમ પ્રવેશમાં જીવ એકલો હોય તેમાં સર્વ સંમતિ છે પણ નિર્ગમમાં એકલો નથી હોતો ત્યાં કહે છે. પ્રથમ ઇત્યાદિ. તેના ઉત્તરમાં नैवं એમ કહે છે. लोकान्तरं गतवति मय्यनाथा कुटुम्बिनी ત્યાં જીવ ગયા પછી બુદ્ધિ રહ્યાનું કહ્યું છે. તેથી ત્યાં સર્વનું સહગમન સંભવતું નથી. ઉપલા વાક્યમાં પણ સંભાવના કહી છે તેથી આ શંકા કરવી યોગ્ય નથી ત્યાં કહે છે કે પ્રાણભૂત લક્ષ્મી લ્યો. અર્થ પણ બહારના પ્રાણ છે ત્યાં કહે છે પ્રાણ પરિત્યાગને મોક્ષ માનો તો શું છે. અકૃતાર્થત્વ શા માટે માનો છો? ત્યાં કહે છે કે બ્રહ્મરૂપ થઈને બ્રહ્મમાં મળે છે એ પ્રક્રિયા ભિન્ન છે. આર્તભાગબ્રાહ્મણમાં મુક્તિનો આરંભ કર્યો છે શારીરબ્રાહ્મણમાં મુક્તિ કહી છે પ્રકરણના ભેદથી પ્રાણપરિત્યાગોક્તિ વિરુદ્ધ નથી તેને લોકન્યાયથી દૃઢ કરે છે अयुक्तत्वात् તેને અયોગ્ય બનાવી છોડી દે છે તેથી તેમને છોડવા એ યોગ્ય છે. (પ્રકાશ)

---

[1] ભ્રમણ શીળ લોકાંતરમાં જનાર ક્રમમુક્તિવાળાની તે વાત છે. [2] जायस्व म्रियस्व એ સ્થિર જીવ છે. સદ્યોમુક્તિવાળા પણ સ્થિર છે તેને સહગમન નથી. (લેખ)

वीरसूरपि नेष्यति એવું વાક્ય છે. અથવા તમે કહો છો તેમ ભલે હોય પણ એમ હોય તો પ્રાણની સાથે શય. એમ વ્યાખ્યા રાખો અર્થ એ બહારના પ્રાણો છે એથી બે સિદ્ધાન્ત કહ્યા. ઉત્ક્રમણમાં પ્રાણો જાય છે કે નથી જતા એ પ્રશ્નમાં નથી જતા એવો ઉત્તર છે. તે યાજ્ઞવલ્ક્ય કહે છે. इहैव समवनीयन्ते प्राणाः यतो मृतो ध्मातः शेते इति અને ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति એ તો બીજી પ્રક્રિયા છે. તેથી ક્રમમુક્તિ અને ઊર્ધ્વ ગમનમાં બધું સાથે જાય છે जायस्व म्रियस्व પક્ષમાં અને સદ્યોમુક્તિમાં પ્રાણાદિ સાથે જતાં નથી. એ સિદ્ધાન્ત છે તેથી કોઈરીતે વિરોધ નથી. ૨૩

જેમ કાંધમારવા લઈ જતા હોય તો તેને એકલો લઈ જાય લગ્ન કરવા જતો હોય તે જાન જોડીને જાય તે જ કહે છે.

स्वयं किल्बिषमादाय तैस्त्यक्तो नार्थकोविदः ।
असिद्धार्थो विशत्यन्धं स्वधर्मविमुखस्तमः ॥ २४ ॥

પોતે ડાહ્યો ન હોવાથી પૈસા મેળવવામાં કરેલા પાપને સાથે લઈને જાય છે તે સ્વધર્મવિમુખ થતાં અન્ધંતમમાં અર્થ સિદ્ધ કર્યા વિના જ પહોચે છે.

सुबोधिनी—તે પૈસાને પેદા કરવા તેને વધારવામાં પાપ થાય તેને લઈને (પ્રાણાદિ તો તેને છોડી દે છે તે) અન્ધંતમનામના નરકમાં પહોચે છે. જો તેની સારી ગતિ થાય તો પ્રાણાદિ પણ તેને છોડતા નથી. તેથી તે અર્થકોવિદ નથી એમ કહ્યું જો એમ ન માનીએ તો યોગશાસ્ત્ર વ્યર્થ થાય. पूर्वाभ्यासेन ઈત્યાદિ વાક્યથી. તેથી એવી[1] ઇન્દ્રિયોનું હિતાચરણ કરવું યોગ્ય છે વળી કહ્યું છે કે 'नो चेत्प्रमत्तमसदिन्द्रियवाजिसूतान्नीत्वोत्पथं विषयदस्युषु निःक्षिपन्तीति' તે વિષયમાં પ્રવેશ કરે તો સંસારમાત્રમાં પ્રવેશ કરે તેની હીનગતિ ન થાય. ઇન્દ્રિયોના સ્વભાવભેદ જોયા છે નિકૃષ્ટ કર્મથી માણસ સ્થાવર થાય છે તે વાક્યથી અપુનરાવૃત્તિ કે અધોમાર્ગગમનમાં તેમનો પરિત્યાગ કરવો. તેની મુક્તિ ન થઈ તેથી असिद्धार्थ કહ્યો છે ભગવદિચ્છાથી સદ્યોમુક્તિ થાય તો નિરુદ્ધગોપીઓની જેમ સહગમન નથી થતું તેથી અર્થકોવિદ ગોપીઓ નથી પણ તેણે તેનો ત્યાગ કર્યો છે તે પક્ષ વ્યાવર્તક એ પદનો વિચાર કરવો રહે છે. अन्धंतमः અપુનરાવૃત્તિવાળું તમ. अन्धंतमः प्रविशन्ति એ શ્રુતિ પણ એ જ કહે છે. કેવળ ઇન્દ્રિયપોષકો જ સંભૂતિને ઉપાસે છે. જ્ઞાનરહિત પ્રમાણથી બહારનું લૌકિક અને નિષિદ્ધ કર્મ કરવાથી તમ જ ફલ છે. જ્ઞાન સહિત તો વૈદિક કર્મ છે. य एवास्मि स सन् यजे ઈત્યાદિ કહ્યું છે. તે કર્મ મોક્ષ આપનાર છે. એમ બતાવવા માટે કહે છે સ્વધર્મવિમુખ તે છે તેથી સ્વધર્મને અનુસારે ભોગ કરવો. ૨૪

ધર્મ જ્ઞાન સહિત જોઈએ ધર્મ સહિત ભોગ જોઈએ એથી બુદ્ધિમાન્ તેમ કરે તે કહે છે.

तस्माल्लोकमिमं राजन् स्वप्नमायामनोरथम् ।
वीक्ष्यायम्यात्मनात्मानं समः शान्तो भव प्रभो ॥ २५ ॥

---

૧ તેવા ઇન્દ્રિયો, યોગ્ય અન્તર્મુખ ઇન્દ્રિયો, નહિં કે સંસારાવેશવાળાં ઇન્દ્રિયોથી હિતાચરણું. ૨ ભગવાનની ઇચ્છાથી તે અર્થકોવિદ નથી. ૩ ગોપિકાની જેમ. એ વિરુદ્ધ દૃષ્ટાન્ત છે. તેથી નાર્થકોવિદ અંધંતમમાં જાય એનો વ્યભિચાર ગોપીઓમાં છે તે અર્થકોવિદ નથી છતાં અંધંતમમાં ન ગયાં. તેને માટે આ શ્લોકમાં અસિદ્ધાર્થપદ મૂક્યું છે असिद्धार्थ બધાં છોડી દે તો અંધતમમાં જાય એમ કહીએ તો ઉર્ધ્વગતિ વાળાનો પરિત્યાગ નથી કરતા એ વ્યભિચાર છે. તેથી એ પદ જરૂરી છે એમ ઇન્દ્રિયપોષકને અંધંતમપ્રવેશશ્રુતિસિદ્ધ નથી તેથી તેને સ્ફુટ કરે છે સારીરીતે ઉત્પન્ન થાય તે સંભૂતિ કહેવાય. એટલે ઇન્દ્રિયગણ તેને પોષે તે સંભૂતિઉપાસક કહેવાય. આ ફલ તો ધર્મ કરે તેને પણ તુલ્ય છે अविद्यामुपासते ત્યાં અવિદ્યાથી પણ કર્મ જ લેવાનાં છે તેથી વૃથા ઉપદેશ છે ત્યાં અવિદ્યા ઇત્યાદિથી ઉત્તર સમજવો. य एव એ ત્રીજાકાંડમાં સાતમા પ્રપાઠકમાં પાંચમા અનુવાકમાં છે.—તેમાં સમુદ્રતરંગન્યાયથી ભેદાભેદ અને સર્વાત્મભાવ કહ્યો છે સાયણભાષ્યમાં તો લોકાનુસારી વ્યાખ્યાન છે ધૂમમાર્ગગામી નિકૃષ્ટાધિકારીપર તે વ્યાખ્યાન છે તેથી કાંઈ શંકા જેવું નથી. (પ્રકાશ)

હે રાજન્ માટે આ લોક, સ્વપ્ન માયા અને મનોરથરૂપ જાણો અને આત્માવડે આત્માને નિયમમાં રાખી હે પ્રભો શાન્ત થઇને સમતા રાખો.

સુબોધિની—લોકરીતિથી પુત્રને અનુસરવું એમ કહો તો લોકની નિંદા કરે છે. સ્વપ્ન માયા અને મનોરથપણાની સાથે તેને સરખાવે છે તેમાં સ્વપ્ન તામસ, માયા રાજસ, મનોરથ સાત્વિક, એમ ઉત્કર્ષવાળું જગત છે જે ઘણા કાળ સુધી સ્થિર રહેવાનું નથી. તે જગતને અનુસરીને પોતાનો પુરુષાર્થ નાશ કરવો ન જોઇએ ઉત્પત્તિ થઈ તો મરણ તો ચોકસ થવાનું એટલે પહેલાં કે પછી આ દેહ તો રહેવાનો નથી તો સ્વપ્નાદિ તુલ્ય આ દેહને પણ સમજી લો તેથી આ રાજાનું શરીર બહુ કિંમતી છે એમ પણ મનમાંથી કાઢી નાખો. એમ પોતાના આત્માને દેહથી જૂદો જાણીને દેહના સંબંધમાં તમે ઉદાસીન રહો. તે જ કહ્યું કે સમઃ શાન્તઃ થાઓ. એમ બધા કેમ ઉદાસીન થતા નથી ત્યાં કહે છે કે તમે પ્રભુ છો તમે સમર્થ અને વિવેકી છો બીજા અવિવેકી છે તે એવું ન સમજી શકે. ૨૫

એમ જ્ઞાન આપ્યું ત્યારે ધૃતરાષ્ટ્ર સંતોષ પામ્યા અને ઉત્તર કહે છે.

धृतराष्ट्र उवाच—यथा वदति कल्याणीं वाचं दानपते भवान् ।
तथाऽनया न तृप्यामि मर्त्यः प्राप्य यथामृतम् ॥ २६ ॥

ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું કે હે દાનપતે આપ કલ્યાણ કરનારી વાણી બોલો છો માણસ જેમ અમૃતથી તૃપ્ત ન થાય તેમ હું આ વાણીથી તૃપ્ત થતો નથી.

સુબોધિની—એમ વ્યાસે પણ તેજ કહ્યું ભીષ્મે અને બીજાએ તેજ કહ્યું તે જ જ્ઞાન ક્ષણવાર રહે છે પછી અન્યથા પ્રવૃત્તિ થાય છે. ફરીને ઉપદેશ કરો તો તે જ્ઞાન રહે છે તે પણ પશ્ચાત્તાપવાળું રહે છે. ઝાઝીવાર રહેતું નથી. એમ અનેકવાર થાય ત્યારે અમારા મનનો આ સ્વભાવ છે એમ કહી દે એટલે તેને પશ્ચાત્તાપ મટે છે. ત્યાર પછી જ્ઞાનને પણ માને છે વૈધર્મ્ય પણ કરે આ સિદ્ધાન્ત જે નથી જાણતા તેને બોધ કરે છે. તેમ કરતાં તેનું અનિષ્ટ થાય. જો પુત્રનાશને ન સ્વીકારે તો પોતાને દોષ લાગે. પણ તે કરવાને સમર્થ નથી તેમ બીજો પણ સમર્થ નથી. પણ તે કરવાને ઇશ્વર સમર્થ છે એવો ધૃતરાષ્ટ્રનો અભિપ્રાય છે. તેથી આનો યુદ્ધનો ઉદ્યમ પણ નથી એમ કહ્યું હે દાનાધ્યક્ષ. ધર્મશાસ્ત્રમાં તમે પોતે નિપુણ છો. તેથી તમે ધર્મ જ જાણો છો સમયને જાણતા નથી. સ્વભાવ કે ઇશ્વરઇચ્છાને પણ જાણતા નથી પરંતુ જે બોલ્યા તે કલ્યાણ કરે એવી વાણી બોલ્યા છો. સત્ય અને મનોહર બોલ્યા છો. સ્મૃતિ પણ सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् એમ કહે છે તમે પણ દાનપતિ છો આજ સુધી તમારા વચન સાંભળવામાં મને શ્રદ્ધા છે. તે એવી તમારી વાણીથી મને તૃપ્તિ થતી નથી-અલં બુદ્ધિ થતી નથી પોતાને તે વાક્યની જરૂર છે તેમાં દૃષ્ટાન્ત કહે છે મરણ ધર્મવાળાને અમૃત મળે તો તે તૃપ્ત નથી થતો તેવી મારી દશા થઈ છે. ૨૬

જેમ ગંગાજીમાં તાવવાળો માણસ શ્રદ્ધાથી ન્હાવા પડે તે તૃપ્ત ન થાય પણ તેનું શરીર તે સહન ન કરી શકે તેમ મારૂં મન તેને કબુલ કરી શકતું નથી.

तथापि सूनृता सोम्य हृदि न स्थीयते चले ।
पुत्रानुरागविषमे विद्युत्सौदामिनी यथा ॥ २७ ॥

આપની વાણી સુંદર છે પણ હે સોમ્ય મારા ચલિત મનમાં તે તમારૂં કહેવું ઠહેરતું નથી કેમકે જેમ સુદામ પર્વતની વિજળી ઠેરતી નથી ~~તેમ આરૂં~~ મન પુત્રના પ્રેમથી વિષમ થયું છે. તે તમારા બોધનો ગ્રહણ કરતું નથી.

સુબોધિની—તમારી વાણી સત્ય છે સત્પુરુષના મનમાં સ્થિર થાય તેવી છે તે વાણી મનની સ્ત્રી છે. તો પણ ચંચળ મનમાં વેશ્યામાં આસક્ત ધણી હોય તેમાં જેમ મન ન રહે તેમ ચંચળ મનમાં તે વાણી સ્થિર થતી નથી. ચંચળતા માત્ર હોય પણ તે વાણીને લાયક કામ કરનાર હોય તેમાં સ્થિર થાય પણ તેમ નથી. પુત્રના પ્રેમથી મારૂં મન પક્ષપાતવાળું છે જેમ જળનો પ્રવાહ ચાલે તેનાથી પૃથ્વી ઉંચી

નીચી થઈ જાય. જેમ વિજળી માળાના આકારમાં કોઈ દિવસ ન રહે દંડાકારક તો ક્ષણવાર દેખાય પણ ખરી તેથી કહ્યું કે સુદામ પર્વતમાંથી નીકળેલી વિજલી ચંચળ હોય તેમ મારૂં મન ચંચળ છે. વિદ્યત અને સૌદામિની એક એક વિજલીને કહેનાર છે સમુદાયથી પણ તે શબ્દ વિજલીનો બોધ કરનાર છે. ત્યારે પ્રયત્ન કેમ કરોછો ? ચિત્તવૃત્તિને રોકનાર યોગ તો તૈયાર છે ત્યાં કહે છે.

ईश्वरस्य विधिं को नु विधुनोत्यन्यथा पुमान् ।
भूमेर्भारावताराय योवतीर्णो यदोः कुले ॥ २८ ॥

પુરુષ ઇશ્વરના કર્તવ્યવિધિને અન્યથા કેવીરીતે કરી શકે જે ઈશ્વર પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવા માટે યાદવના કુલમાં પધાર્યા છે.

सुबोधिनी—ઇશ્વર પણ કોઈ પ્રકારે વિધાન કરે છે આ કામ આ પ્રકારે કરવું. એમ ભગવાને નકી કર્યું. તેને કોણ ફેરવી શકે ? આ જ્ઞાન આવાપ અને ઉદ્વાપથી પરિશ્રમ કરવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. તેમ કરે તો ઈશ્વરનો વિધિ પણ જણાય. એમ જાણે તો કયો વિવેકી સમર્થ છતાં ઈશ્વરવિચારિતને અન્યથા કરી શકે ? તેને કંપાવી પણ શકે ? ઇશ્વર તો ઉદાસીન છે नादत्ते कस्यचित् पापं न चैव सुकृतं विभुः એવું વાક્ય છે તેથી અજ્ઞાનથી એવું ચિત્ત[1] થાય છે. ઇશ્વર જ તેમ કરે છે. ત્યાં કહે છે કે પ્રભુ પૃથિવીનો ભાર હરવા પધારે છે. એમ ન[2] હોય તો અવતાર ન ધરે. તેથી જણાય છે. ભગવાને બીજો પ્રકાર વિચાર્યો છે એમ પણ ન માનવું કેમકે વાક્યનો વિરોધ[4] આવે છે. તેથી અવતારનું બીજું કારણ કહો અથવા ન અવતરે એમ ધારવું જોઇએ. એમ[5] માનો તો શાસ્ત્ર વ્યર્થ થાય. અથવા સર્વની મુક્તિ થાય. ત્યાં કહે છે શાસ્ત્ર તો અધિકારપર છે એ પક્ષમાં સર્વ ગુણની સંપત્તિ[6] મારી પાસે છે તેવી બીજા પાસે નથી તો લોકોને શાસ્ત્રમાંથી વિશ્વાસ[7] ઉઠી જાય. એ વ્યભિચારથી ઇશ્વરેચ્છા સ્વતંત્ર છે એમ કહેવું જોઇએ એમ કહો તો પણ શાસ્ત્ર વૈફલ્ય છે ત્યાં કહે છે ખરૂં છે. સર્વત્ર શાસ્ત્ર પ્રમાણ નથી હોતું જ્યાં ઈશ્વર ઇચ્છા હોય ત્યાં જ શાસ્ત્ર પ્રમાણ છે. નહિં તો સાધન કહ્યા તે પ્રમાણે કરતાં કાર્ય ન થાય. તેથી બધે શાસ્ત્ર પ્રમાણ ખરૂં પણ તે પ્રમાણે ન થાય ત્યારે ત્યાં ઈશ્વર ઇચ્છારૂપ વિધિની કલ્પના થાય છે. જેમ મણિના પ્રતિબંધથી દાહ ન થતાં શક્તિની કલ્પના થાય છે તે અગ્નિમાં છે કે મણિમાં તે બાબતમાં અમે ઉદાસીન છીએ. તેવે ઠેકાણે ઇશ્વર ઇચ્છા નિયામિકા માનવી. ઇશ્વરને ફરજ તો ન પડાય. લોકમાં મહારાજની આજ્ઞામાં સામાન્યવિશેષભાવ સંભળાય છે સર્વત્ર નિરુપદ્રવ દેશમાં પણ મહારાજની ઇચ્છાથી કોઇને ઉપદ્રવ થાય છે તેથી સામાન્ય આજ્ઞામાં નિષ્કંટક રાજ્યમાં વિરોધ આવે છે તેથી નિમિત્તરૂપ અમારા જેવાને મર્યાદામાં સ્થાપે છે તે યોગ્ય કરે છે. શાસ્ત્રમાં પણ વૈષમ્ય હોય છે જો એમ ન હોય તો ભગવાન યદુના કુલમાં પધારત નહિં. ૨૮

એમ ભગવાનના માહાત્મ્યને યાદ કરીને ભગવાનને નમન કરે છે.

यो दुर्विमर्शपथया निजमाययेदं सृष्ट्वा गुणान् विभजते तदनुप्रविष्टः ।
तस्मै नमो दुरवबोधविहारतन्त्रसंसारचक्रगतये परमेश्वराय ॥ २९ ॥

જેના માર્ગનો વિચાર ન કરી શકાય એવી પોતાની માયાવડે આ જગતને ઉત્પન્ન કરીને તેમાં પોતે પ્રવેશી ગુણોના વિભાગ કરે છે જેના વિહારનો તંત્ર સમજાય તેવો નથી તે સંસારચક્રને ગતિ આપનાર પરમેશ્વરને મારા નમન હો.

---

[1] એવું એટલે પુત્રના પ્રેમથી વિષમ ચિત્ત થાય છે. [2] જો બીજો પ્રકાર ન વિચારે તો [3] એ ભૂભાર હરણાર્થત્વ, [4] વાક્યનો વિરોધ यदा यदा हि એ વાક્યનો વિરોધ આવે. [5] तथापि અવતારથી જ ધર્મનો સંભવ હોય તો. [6] મોક્ષ જ એક પ્રયોજન એ પક્ષમાં દૂષણ કહે છે सर्व ઇત્યાદિ. [7] અવિશ્વાસ એટલે શાસ્ત્રમાં અવિશ્વાસ. [8] અવતારથી અન્યથા બુદ્ધિ થાય પણ શાસ્ત્ર પ્રામાણ્યવિઘાતના અભાવમાં દૃષ્ટાન્ત આપે છે निमित्तभूतान् ભાર હરવાનાં નિમિત્તરૂપ અમોને મર્યાદામાં નથી રાખતા, તે યોગ્ય છે. (પ્રકાશ)

सुबोधिनी—પૂર્ણ ભગવાન્ કેમ અથવા શા કામ માટે અવતર્યા એ સંદેહ દૂર કરતા નમન કરે છે. દુઃખથી પણ ન જણાય એવો જેનો માર્ગ છે મંત્ર તથા અન્યસામર્થ્ય પક્ષની નિવૃત્તિ કરે છે કે તે માયા પોતાની છે ભગવદ્ધર્મ જાણવાની ઇચ્છા પણ અશક્ય છે જ્યાં માયાનો માર્ગ ન જડે ત્યાં ભગવદ્ધર્મનો વિચાર કોણ કરી શકે. 'અલૌકિક ભાવમાં તર્ક ન કરાય.' એવો નિષેધ પણ છે એ માયા ને લોકો તા કપટ કહે છે. તેનાવડે આ પ્રસિદ્ધ જગતને કરીને તેમાં પોતે સત્ય સ્વરૂપ પ્રવિષ્ટ થયા તે સત્વાદિ ગુણોના ઉચ્ચનીચભાવને પોતે ભજે છે જુદા કરે છે. જેનો માર્ગ ન મળે તેનાથી કોઈ શું કરી શકે અથવા માયાએ બનાવેલું હોય તેમાં કોઈ બેશી શકે ખરો. બધું એક સરખું હોય તેમાં પ્રવેશ કરીને ઉચ્ચનીચ ભાવ કરી શકે ખરો? તે કરનાર ભગવાન્ મોટા પ્રતાપવાળા તેને અમારા નમસ્કાર હો. વળી શ્રુતિ જ્ઞાનકાંડ કર્મકાણ્ડ પાંચરાત્ર ઇતિહાસ પુરાણમાં સહસ્ર પ્રકારે સૃષ્ટિ કહી છે તેથી ક્યા સાધનવડે તે કરે છે તે તેનો વિહાર તંત્ર, ન જાણી શકાય તેવો છે ક્રીડાનો પરિકર જેનો, એવા તે છે. સંસાર ચક્રરૂપ છે તેને પણ જે ભગવાનથી ગતિ મળે છે. ભગવાનનો સંસાર અહંતા મમતારૂપ તે લૌકિક જેવો નથી ઇચ્છાથી બધું થાય છે તેથી તે બધું લીલા માટે છે એવો નિશ્ચય થાય છે. ભગવાનના અવતારો ભગવચ્છાઓ અને ભગવદીયો પુરુષો અને તેના પદાર્થો તેનો સાધારણ ઉપયોગ થતો નથી. તો પછી તે શા માટે કરવું એવી શંકા ન કરવી. તે કોઇરીતે જાણી શકાય તેવું નથી તેથી ભગવાનનું કાર્ય જગત્, ભગવલ્લીલા, અને વૈષ્ણવ પ્રકાર એ બોધ કરવાથી ન જણાય એ [1]બન્ને દુર્જ્ઞેય હોવાથી પરમ ઈશ્વર ભગવાન છે. ઈશ્વર-અને પરમેશ્વર એ [2]બન્ને અલૌકિક છે. ૨૯

આથી ભગવાનનો આ સંસાર છે. ભગવાન વગેરે આપણે બધા. તેની ઇચ્છાથી ચાલનારા છીએ પોતાની ઇચ્છાથી કાંઈ કરી શકીએ નહિ ઉપદેશ કે જ્ઞાન વિચારવા લાયક નથી. તેથી બધાએ ચૂપ રહેવું જોઇએ. એ અભિપ્રાય જાણીને અક્રૂર ત્યાંથી ગયા તે કહે છે.

श्रीशुक उवाच–इत्यभिप्रेत्य नृपतेरभिप्रायं स यादवः ।
सुहृद्भिः समनुज्ञातः पुनर्यदुपुरीमगात् ॥ ३० ॥

શુકદેવજી બોલ્યા એવા વિચારથી રાજાના અભિપ્રાયને જાણીને અક્રૂર સુહૃદોની રજા લઇને પુનઃ યદુપુરી-મથુરા આવ્યા.

सुबोधिनी—તેણે તેના વાક્યને ન માન્યું તેમાં બે કારણ છે તે રાજા છે જ્યારે અક્રૂર યાદવ છે. રાજાનું વાક્ય અંગીકાર કરવું યદુવંશમાં ભગવાનનો અવતાર છે તેથી યાદવોએ તે જરૂર માનવું જોઇએ. કેમકે આમાં તેનો ઉત્કર્ષ જ કહેવાયો છે. તેથી અહિં પણ લૌકિકન્યાયથી ભીષ્માદિ સુહૃદોની સારીરીતે આજ્ઞા લઈ અક્રૂર મથુરા આવ્યા. ૩૦

शशंस रामकृष्णाभ्यां धृतराष्ट्रविचेष्टितम् ।
पाण्डवान् प्रति कौरव्य यदर्थं प्रेषितः स्वयम् ॥ ३१ ॥

હે કૌરવ્ય જેને માટે અક્રૂરને ભગવાને હસ્તિનાપુર મોકલ્યા હતા તેણે ધૃતરાષ્ટ્રની પાંડવો પ્રત્યેની ચેષ્ટાને રામ અને કૃષ્ણને કહી.

सुबोधिनी—પોતે કેવલ આજ્ઞાકારી છે સ્વતંત્ર નથી એમ બતાવવા રામકૃષ્ણના સ્થાનમાં બોલ્યા એમ કહ્યું પાંડવોની તરફ ધૃતરાષ્ટ્રનો તેને મારવા સુધીનો ઉદ્યોગ કહી બતાવ્યો ત્યાં કહે છે સત્પુરુષને એ કહેવું અયોગ્ય ગણાય ત્યાં કહે છે જેને માટે તો અક્રૂરને ત્યાં મોકલ્યા હતા એટલે અધિકારી કહે તેમાં

---

[1] તમારાથી અને અમારાથી. [2] માયા અને સંસાર અલૌકિક છે.

श्रीपुरुषोत्तमजीकृते षट्चत्वारिंशाध्यायविवृतिप्रकाशः समाप्तः ॥

योर्दुर्विमर्श त्यां उभयोः એટલે કારણ અને કાર્ય બન્ને દુસ્તર છે. (લેખ)

દોષ નથી કૌરવ્ય એવું રાજાને સંબોધન વિશ્વાસ માટે આપ્યું છે પોતે મોકલ્યા તેથી બીજાની દ્વારા સાંભળ્યું એમ પણ નથી. આ પ્રકરણથી હવે ભગવાનને કર્તવ્ય છે તે કહ્યું. અહિં સુધી સાક્ષાત્ ભગવાને કાંઈ કર્યું નથી પણ બીજાને અનુસરીને કર્યું છે તેથી બીજાના કહેવાથી અને પોતાની મરજીથી કરવું એ ભગવાનની બે લીલા છે એથી અહિ ભગવાનનો ભક્તનો અનુરોધ કહેવાયો હવે બીજી લીલા કહેવાશે ૩૦

इत्येवं भगवल्लीला भक्तविश्वासदायिनी । निरूपितातियत्नेन कृष्णपादाम्बुजाश्रया ॥ १ ॥
सर्वेषु भक्तहृदयेषु निवेदयामि मार्गो यदा भगवतो भवतामभीष्टः ।
भक्तिप्रकारसहितो हरिभावयुक्तो ज्ञेयस्तदा विवृतिरेव सदा विचिन्त्या ॥ २ ॥
दशमस्कन्धविवृतिः पूर्वार्द्धे सुनिरूपिता । कृष्णपादाम्बुजे न्यस्ता श्रीपुष्पाञ्जलिरुज्ज्वला ॥ ३ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्ध-
पूर्वार्धे षट्चत्वारिंशाध्यायविवरणं समाप्तम् ॥

इति श्रीमद्दशमस्कन्धीयविवरणटिप्पणी संपूर्णा.

એમ ભક્તને વિશ્વાસ દેનારી, કૃષ્ણના ચરણનો આશ્રય કરાવનારી ભગવાનની લીલા અત્યંત પ્રયત્નથી અમે નિરૂપણ કરી છે. એનો પ્રકાર અમે વર્ણનમાં આપ્યો છે તેથી ખાત્રી થશે.

સર્વ ભક્તહૃદયને વિષે મારી વિનતિ છે કે જો તમને ભગવાનનો માર્ગ ભક્તિમાર્ગ ઈષ્ટ હોય તો આ અમારી વિવૃત્તિમાં ભક્તિના પ્રકારો આપ્યા છે હરિમાં ભાવો પ્રદર્શિત કર્યા છે તે જાણવાને માટે આ અમારી ટીકા સારીરીતે ચિંતન કરવા યોગ્ય છે.

દશમસ્કન્ધની આ ટીકા પૂર્વાર્દ્ધમાત્રની અમે સુતરાં નિરૂપણ કરી છે એને પુષ્પાંજલિરૂપે શ્રીકૃષ્ણના ચરણમાં પધરાવી છે તે અતિ ઉજ્વળ હોવાથી ચરણમાં રહેલા ભક્તો અને ભક્તિમાર્ગ તેને બતાવશે એવો તેમાંથી ગુપ્ત અર્થ પ્રતીત થાય છે.

ઇતિ શ્રીભાગવત મહાપુરાણના દશમ–નિરોધસ્કન્ધનો શ્રીલક્ષ્મણભટ્ટના પુત્ર શ્રીવલ્લભાચાર્યજી
કૃત સુબોધિની ટીકાના અનુવાદનો અહિં ૪૬ મો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો.

પૂર્વાર્ધમાં શ્રીકૃષ્ણકૃત ભક્તાનુરોધિની લીલા સંપૂર્ણ થઈ હવે ઉત્તરાર્ધમાં સ્વતંત્ર લીલા કહેવામાં
આવશે એટલે દશમ સ્કંધમાં બન્ને લીલાઓ સમાપ્ત થશે.

દશમસ્કન્ધપૂર્વાર્ધ સંપૂર્ણ થયો